ספר האגדה

מסדר ומפרש על ידי

י.ח. רבניצקי

וח.נ. ביאליק

D03646481W
Duke University Libraries

סֵפֶר הָאַגָּדָה.

מבחר האגדות שבתלמוד ובמדרשים.

סדורות לפי הענינים ומפֹרָשות

ע"י

י. ח. רבניצקי וח. נ. ביאליק.

„וְהַיָּשָׁר בְּעֵינָיו" – אֵלּוּ אַגָּדוֹת מְשֻׁבָּחוֹת הַנִּשְׁמָעוֹת בְּאָזְנֵי כָל אָדָם. (מכלתא, בשלח).

כרך שלישי. ספר חמישי.

מהדורה שתים עשרה

ברלין – הוצאת „מוריה" – תרפ"ב.

תוכן:

מאת המסדרים . . . . . IV.

פרק א. אדם וצרכיו.

I. א—נט. אדם 3
II. ס—סג. נשמתו של אדם . . 10
III. סד—עט. הנאת האדם . . 11
IV. פ—קיו. אכילה ושתיה . . 13
V. קטו—קלב. דרך־ארץ בסעודה . 17
VI. קלג—קמא. בגדיו של אדם . 19
VII. קמב—קנו. רחיצה וסיכה . . 20
VIII. קנז—קעב. רפואת הגוף . . 22
IX. קעג—רלג. שמירת הגוף . . 23
X. רלד—רצב. מזונותיו של אדם. עניות ועשירות . 29
XI. רצג—שכח. יגיע כפים . . 35
XII. שכט—שעא. עבודת אדמה ומשא־ומתן 40

פרק ב. ביתו של אדם.

I. א—קא. נשואים . . . 47
II. קב—קנא. טיבה של אשה . . 60
III. קנב—קפ. דברים שבינו לבינה . 63
IV. קפא—רמד. בנים וגדול בנים . 68
V. רמה—רע. כבוד אב ואם . . 76

פרק ג. בין אדם לחברו.

I. א—טז. דרך ישרה ושם טוב . 81
II. יז—לו. כבוד הבריות . . 82
III. לז-נד. אהבת הבריות ושנאת הבריות. 85
IV. נה—עד. חבר 87
V. עה—קיב. מדות ודרך־ארץ שבין אדם לחברו . . 89
VI. קיג—קמז. גנבה וגזלה. . . 93
VII. קמח—קסו. אונאה וגנבת דעת . 97
VIII. קסז—קעז. השבת אבדה . . 101
IX. קעח—רה. פועלים ועבדים . 104
X. רו—ריט. רחמים על הבריות . 108
XI. רכ—רנז. צדקה . . . 109
XII. רנח—רפח. דרכי צדקה . . 118
XIII. רפט—רצז. גבאי צדקה . . 123
XIV. רצח—שח. גדול יתומים ופדיון שבוים 124
XV. שט—שכא. גמילות־חסדים . 126
XVI. שכב—שמג. הכנסת־אורחים . 129
XVII. שמד—שנה. פקוח נפש והצלתה 133
XVIII. שנו—שסב. בקור חולים . . 135
XIX. שסג—תב. קבורת מתים ונחום אבלים 136

פרק ד. מדות ודעות.

I. א—כב. שלום ומחלוקת . . 144
II. כג—לא. הכרעה לכף זכות וחשד 147
III. לב—סב. תוכחה, חנופה וצביעות 149
IV. סג—קו. לשון־הרע וגלוי סוד . 152
V. קו—קמז. אמת ושקר. נדרים ושבועות. 158
VI. קמח—קנט. לשון נקיה ונבול פה 162
VII. קס—קעה. שתיקה ודבור . . 164
VIII. קעו—קצט. כעס 166
IX. ר—רמו. ענוה ונאוה . . . 168
X. רמז—רנט. בשת־פנים ועזות־פנים. 174
XI. רס—רצ. שמחה ועצבות, שחוק וקלות־ראש . . 175
XII. רצא—שלב. קבלת יסורים . 179
XIII. שלג—שנב. מצוי המדות . . 184

פרק ה. צבור ומדינה וצרכיהם.

I. א—ו. יחיד וצבור . . . 187
II. ז-יב. העמלים עם הצבור ומזכי הרבים 188
III. יג—עח. פרנס על הצבור . . 189
IV. עט—קכב. מלך . . . 198
V. קכג—קסב. דין ודינים . . 203
VI. קסג—קפח. מקח שוחד ומשא פנים 209
VII. קפט—קצו. פשרה ולפנים משורת הדין . . . 213
VIII. קצז—רכה. בתי־דינים וסדר הדין 214
IX. רכו—רלד. ערי מקלט . . 221
X. רלה—רנד. לתקנת הרבים . 222
XI. רנה—רצח. צרת רבים ותענית צבור. 225
XII. רצט—שיב. מלחמה . . . 235

מאת המסדרים.

בחלק זה, החמישי, נסדרו כל אלו האגדות, שנאמרו על חיי האדם והחברה לכל מקצועותיהם השונים והמרובים, מאלו שנגעה בהם האגדה העברית בימיה. בכלל זה, גם האגדות על עניני מוסר ומדות ודעות בני אדם, כמו שיראה הקורא בפרוטרוט מתוך תוכן הענינים.

המבוא, לוח־המפתחות וכו' וכו' — כל „הנספחות" שהובטחו בהקדמה לחלק ראשון מספר האגדה, עתידות להצטרף אל החלק הששי, הוא האחרון, שיבואו בו, ביחד עם המלואים והתוספות לכל הכרכים, גם כל שאר האגדות שלא נכנסו לחמשת החלקים עד עתה.

וכאן יש להעיר עוד על דבר אחר:

בהקדמה לספר ראשון (ע' XII) נאמר: „אגדות שקולות, ששיכות לפי תכנן לכמה מקומות, נקבעו רק במקום אחד, ובלוחות הציונים, הנספחים לסוף הספר, ימצא הקורא „מראי מקומות" לכל המאמרים המפוזרים בכמה מקומות ושיכים לענין אחד".

כך החליטו המסדרים מתחלה. ואולם כשהגיעו לסדר את הכרכים האחרונים, התבוננו, שהחלטה זו, אלו תתקים בכל מקום כצורתה, תגרום להרכה פרקים וענינים שיצאו מקוטעים ומעוטי־דמות, ופעמים אף מחוסרי־העיקר. לא בכל מקום מספיקים העייני"ן ומראי־המקומות שבלוח המפתחית, או אפילו שבנוף הספר, למלאות את הפגימות ולהניח את דעת הקורא. ספר כ„ספר האגדה", שנועד לא לשם אנשי מדע ולשם שמוש בלבד, אלא נתן להגיון של קירת־ריה בשביל כל אדם מישראל — העקר בו הרושם השלם שבא בבת־אחת מתוך תפיסת עין ראשונה. והטרח של החפוש, מלבד שהוא ממעט את קורת־הרוח, עוד הוא מפורר את הרושם ומבטלו.

ולפיכך, כדי שיהא כל ענין וענין שלם ומלא ביותר במקומו, הוכרחו המסדרים להכפיל פעמים אחת מן האגדות. ואולם הדבר הזה לא נעשה אלא בתור יוצא מן הכלל, כשנראה למסדרים צורך גמור בכך וכשהיה בזה, לדעתם, משום תקנת הספר והקוראים.

ספר חמישי.

א.

אָדָם וּצְרָכָיו.

I. אָדָם.

א שָׁנוּ רבותינו: שתי שנים וּמֶחצה נחלקו בית־שמאי ובית־הלל, הללו אומרים: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, והללו אומרים: נוח לו לאדם שנברא יותר משלא נברא. נִמנו ונִמרו: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא. עכשו שנברא—יְפַשְׁפֵּשׁ במעשיו; ויש אומרים: ימשמש במעשיו. (עיר' יג:).

ב ר' עקיבא היה אומר: חביב אדם שנברא בצלם. חבה יתרה נודעת לו שנברא בצלם, שנאמר: „כי בצלם אלהים עשה את האדם"[1]. (אב' ג).

ג ר' נחמיה אומר: מנַין שאדם אחד שקול כנגד כל מעשה בראשית, שנאמר: „זה ספר תולדות אדם ביום ב ר א אלהים אדם בדמות אלהים ע ש ה אותו"[2], ולהַלָּן הוא אומר: „אלה תולדות השמים והארץ ב ה ב ר א ם, ביום ע ש ו ת ה' אלהים ארץ ושמים"[3]—מה להלן בריאה ועשיה אף כאן בריאה ועשיה. (אדר"נ לא).

ד ארבעה נֵאִים הם: שור בבהמות, אריה בחיות, נשר במעופפות — ואדם על הכל. (שמ"ר כג).

ה ששה דברים נאמרו בבני־אדם, שלשה כמלאכי־השרת ושלשה כבהמה. שלשה כמלאכי־השרת: יש להם דעת כמלאכי־השרת, ומהלכים בקומה זקופה כמלאכי־השרת, ומספרים בלשון־הקדש כמלאכי־השרת. שלשה כבהמה: אוכלים ושותים כבהמה, ופרין ורבין כבהמה, ומוציאים רְעִי כבהמה. (חג' טז).

ו דָּרַשׁ ר' חנינא בר פפא: אותו מלאך הממונה על ההריון לילה שמו, ונוטל טִפּה ומעמידה לפני הקדוש־ברוך־הוא ואומר לפניו: רבונו־של־עולם, טפה זו מה תהא עליה —

[1] בר' ט', ו. [2] שם ה', א. [3] שם ב', ד.

א) נמנו ונמרו — כלו' הסכימו עפ"י מנין רוב דעות. יפשפש במעשיו — יבדוק במעשיו שעשה ויחזור בתשובה. ימשמש במעשיו—שיעשה, שיהא מחשב שכר מצוה כנגד הפסדה וי.זא זהיר מן החטא. ב) נודעת לו— שהודיע אותו על זה. ד) במעופפות— בעופות. ה) רעי— צואה.

נבור או חלש, חכם או טפש, עשיר או עני? ואלו רשע או צדיק אינו אומר. (נדה טז:).

ז דרש ר' שמלאי: למה הולד דומה במעי אמו? לפנקס שמקפל ומונח. ידיו על שתי צדעיו ושתי אציליו על שתי ארכבותיו. ושתי עקביו על שתי עגבותיו, וראשו מונח לו בין ברכיו, ופיו סתום וטבורו פתוח, ואוכל ממה שאמו אוכלת ושותה ממה שאמו שותה, ואינו מוציא רעי, שמא יהרוג את אמו. וכיון שיצא לאויר העולם נפתח הסתום ונסתם הפתוח. שאלמלא כן אינו יכול לחיות אפילו שעה אחת. ונר דלוק לו על ראשו, וצופה ומביט מסוף העולם עד סופו; ואין לך ימים שאדם שרוי בטובה יותר מאותם הימים, ומלמדים אותו כל התורה כלה. וכיון שבא לאויר העולם בא מלאך וסוטרו על פיו ומשכחו כל התורה כלה. ואינו יוצא משם עד שמשביעין אותו. ומה היא השבועה שמשביעין אותו? תהי צדיק ואל תהי רשע, ואפילו כל העולם כלו אומרים לך צדיק אתה – היה בעיניך כרשע; והוי יודע, שהקדוש-ברוך-הוא טהור ומשרתיו טהורים ונשמה שנתתי בך טהורה היא, אם אתה משמרה בטהרה – מוטב, ואם לאו – הריני נוטלה ממך. (נדה ל:).

ח לפיכך נברא האדם יחידי – להגיד גדולתו של הקדוש-ברוך-הוא, שאדם טובע כמה מטבעות בחותם אחד – כלן דומין זה לזה; ומלך מלכי המלכים הקב"ה טבע כל אדם בחותמו של אדם-הראשון ואין אחד מהם דומה לחברו. ומפני מה אין פרצופיהם דומים זה לזה? שלא יראה אדם דירה נאה ואשה נאה ויאמר: שלי הוא. (סנה' לח.).

ט כשם שאין פרצופי בני אדם שוים זה לזה כך אין דעתם שוה. (תנח' פנחס).

י תניא, היה ר' מאיר אומר: בשלשה דברים אדם משתנה מחברו: בקול, במראה ובדעת. (סנה' לח.).

יא „הוא עשך ויכוננך" [1] – מלמד שברא הקדוש-ברוך-הוא כוננית באדם, שאם נהפכה אחת מהן אינו יכול לחיות. (חול' נו:).

יב „כי גדול אתה ועשה נפלאות" [2] – אמר ר' תנחום: הנאד הזה אם יהיה בו נקב כחודו של מחט כל רוחו יוצאה ממנו, והאדם עשוי מחלים-מחלים, נקבים-נקבים – ואין רוחו יוצאה ממנו. (ב"ר א).

יג שנו רבותינו: כליות יועצות, לב מבין, לשון מחתך, פה גומר, קנה מוציא קול, ושט מכנים כל מיני מאכל, ריאה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טפה ומניחתו, טחול שוחק, קרקבן טוחן, קיבה ישנה, אף נעור. נעור הישן, ישן הנעור– נמוק והולך לו. תנא: אם שניהם ישנים או שניהם נעורים מיד מת. (בר' סא).

[1] דב' ל"ב, ו. [2] תהל' פ"ו, י.

ז) ואילו – אבל. אינו אומר – שדבר זה תלוי בבחירת האדם. ז) פנקס – ספר, לוחות. צדעיו – רקותיו. אציליו – אצילות הידים, המרפקים. ארכבותיו – ברכיו. עגבותיו – חלקי האחורים הרכים. שרוי – שוכן, מצוי. וסוטרו – מכהו ביד. ח) פרצופיהם – צורותיהם. יא) כונניות – בסיסים למושב כל אבר ואבר. יב) מחלים מחלים – מקומות חלולים. יג) מחתך... גומר – את הדבור. ומניחתו – מן הכעס. שוחק – שחוק. קרקבן – בעופות, הוא המסס בבהמות. טוחן – את המאכל. אף – החוטם. נמוק והולך לו – הגוף נחרב והולך.

יד. אמר ר' לוי: ששה דברים משמשים את האדם, שלשה ברשותו ושלשה אינם ברשותו. אלו הם ברשותו: הפה והידים והרגלים; ואלו אינם ברשותו: העינים והאזנים והחוטם. וכשהקדוש־ברוך־הוא מבקש אף אלו שהם ברשותו אינם ברשותו. (ב"ר סז; תנה"ק ויקרא).

טו פרצוף שברא הקדוש־ברוך־הוא בבני־אדם מְלֹא־הַסִּיט יש בו כמה מַעְיָנוֹת ואין מתערבין זה בזה: מֵי עינים מלוחים, מי אזנים שמנים, מי החוטם סרוחים, מי הפה מתוקים. מפני מה מי־עינים מלוחים? — שבזמן שאדם בוכה על המת בכל שעה מיד היה מִסְתַּמֵּא, אלא על שהם מלוחים פוסק ואינו בוכה. — מפני מה מֵי־אזנים שמנים? — שכשאדם שומע שמועה קשה אלמלי תופסה באזניו מתקשרת בלבו ומת; מתוך שהם שמנים — מכנים בזו ומוציא בזו. — מפני מה מי־החוטם סרוחים? — שבזמן שאדם מריח ריח רע אלמלא מי החוטם סרוחים, שמעמידים אותו — מיד מת. ומפני מה מי־הפה מתוקים? — פעמים שאדם אוכל אכילה שאינה מתקבלת בלבו ומְקִיאָהּ, ואם אין מי הפה מתוקים אין נפשו חוזרת עליו. (תנה"ק חקת; במ"ר יח).

טז אמר ר' תחליפא דְקֵיסָרִין בשם ר' פִּילָא: בא וראה כמה נסים עושה הקדוש־ברוך־הוא עם האדם והוא אינו יודע. שאלולי היה אוכל פת כשהיא חיה היתה יורדת בתוך מעיו ומשרטת אותו, אלא ברא הקב"ה מעין בתוך נרגרתו, שהוא מוריד את הפת בשלום. (שמ"ר כד).

יז כל מה שנברא בששת ימי בראשית צריך עֲשִׂיָּה, כגון החַרְדָּל צריך לְמַתּוֹק, התֻּרְמוּסִים צריכים למתוק, החטים צריכות לְטָחֵן — אפילו אדם צריך תקון. (ב"ר יא).

יח שאל טורנוסרופוס הרשע את ר' עקיבא: מעשים של מי נאים — של הקדוש־ברוך־הוא או של בשר־ודם? אמר לו: של בשר־ודם נאים. א"ל טורנוסרופוס: הרי השמים והארץ — יכול אתה לעשות כמותם? א"ל ר' עקיבא: לא תאמר לי בדברים שהם למעלה מן הבריות, שאין שולטין בהם, אלא בדברים שהם מצויים בבני אדם. א"ל: למה אתם נמולים? א"ל: אף אני הייתי יודע שאתה עתיד לומר לי כן, לכך הקדמתי ואמרתי לך: מעשי בשר־ודם הם נאים משל הקב"ה. הביא לו ר' עקיבא שבלים וגלוסקאות, אמר לו: אלו מעשה הקב"ה ואלו מעשה בשר־ודם — אין אלו נאים? הביא לו אֲנִיצֵי פשתן וכלים מבית־שְׁאָן, א"ל: אלו מעשה הקב"ה ואלו מעשה בשר־ודם — אין אלו נאים? א"ל טורנוסרופוס: הואיל והוא חפץ במילה, למה אין האדם יוצא מָהוּל ממעי אמו? א"ל ר' עקיבא: ולמה שָׁרְרוֹ יוצא עמו — לא תהתוך אמו שררו?

ולמה אינו יוצא מהול? — לפי שלא נתן הקב"ה לישראל את המצוות אלא כדי לצרפם בהן. (תנה"ק תזריע).

יט „לִי דִבֶּר צוּר יִשְׂרָאֵל מוֹשֵׁל בָּאָדָם וגו'"[1] — אמר דוד המלך: אני אגיד מלכותי

[1] ש"ב כ"ג, ג.

ד) ברשותו — אינם פועלים אלא ברצונו של אדם. טו) מלוא הסיט — שטח קטן כבין אגודל לאצבע. מסתמא — נעשה עור. טז) דקיסרין — מעיר קיסרין. כשהיא חיה — כלו' כשהיא קשה. יז) עשיה — תקון. תורמוס — מין צמח (לופינע). יח) למה אתם נמולים — ומקלקלים מעשיו של הקב"ה. שבלים — שהן מעשה הקב"ה, יבן אניצי פשתן להלן. גלוסקאות — עוגות יפות. אניצי פשתן — חבילה של פשתים. וכלים מבית שאן — בגדים דקים יפים שנעשו בבית־שאן. מהול — נמול. שררו — מעי כמין חבל יוצא מן הטבור. לצרפם — לטהר את לבם.

וגבורתו של הקדוש־ברוך־הוא, שבכל יום אדם נוצר ובכל יום אדם נולד; בכל יום אדם חי ובכל יום אדם מת; בכל יום רוחו של אדם נִטלת ממנו וְנִתנת לבעל־פקדון; בכל יום מכלכלין אותו כתינוק משדי אמו מפרי מעשיו. (סא"ז טו).

כ ר׳ שמואל בר רב יצחק שנה לה בשם ר׳ שמעון בן אלעזר: שבעה הבלים שאמר קהלת כנגד שבעה עולמות שאדם רואה. בן שנה דומה למלך, והכל מחבקין ומנשקין אותו; בן שתים ושלש דומה לחזיר שפושט ידיו בביבין, וכל מה שהוא מוצא נותן לתוך פיו; בן עשר — קופץ כגדי; בן עשרים — כסוס נוהם, מְיַפֶּה עצמו ומבקש אשה; נשא אשה—נתן עליו אוכף והרי הוא כחמור; הוליד בנים—מעיז פניו ככלב להביא מזונותיו ומזון בניו; הזקין הרי הוא כקוף. (קה"ר; ילקו"ש).

כא יהודה בן תימא היה אומר: בן חמש שנים למקרא, בן עשר שנים למשנה, בן שלש עשרה למצות, בן חמש עשרה לגמרא, בן שמנה עשרה לחֻפה, בן עשרים לרדוף, בן שלשים לכח, בן ארבעים לבינה, בן חמשים לעצה, בן ששים לְזִקְנה, בן שבעים לשיבה, בן שמונים לגבורה, בן תשעים לשוח, בן מאה — כאלו מת ועבר ובטל מן העולם. (אב׳ ה).

כב תניא, ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: אם יאמרו לך זקנים סְתור וילדים בְּנֵה — סתור ואל תבנה, שסְתִירת זקנים בנין ובנין נערים סתירה. (מג׳ לב:).

כג אמר ר׳ יהודה: שלמה כתב תחלה שיר־השירים ואחר־כך משלי ואחר־כך קהלת; ומביא לה ר׳ יונתן מדרך־ארץ: כשאדם נער אומר דברי זמר, הגדיל אומר דברי מְשָׁלות, הזקין אומר דברי הבלים. (שהש"ר).

כד לָא בְסָבֵי טַעֲמָא וְלָא בְדַרְדַּקֵּי עֵצָה. (שבת פט:).

כה אמר ר׳ יצחק: מהו שנאמר: "כי הילדות והשחרות הבל"? [1]—דברים שאדם עושה בילדותו משחירים פניו לעת זקנתו. (שבת קנב.).

כו אמר ר׳ יהושע בר נחמני: מפני ארבעה דברים הזקנה קופצת על אדם: מפני היִרְאה, מפני כעס בנים, מפני אשה רעה ומפני המלחמות. (תנח׳ חיי־שרה).

כז כל השטוף בזמה זקנה קופצת עליו. (שבת קנב.).

כח "עַד אֲשֶׁר לֹא יָבֹאוּ יְמֵי הָרָעָה" [2] — אלו ימי הזקנה. (שבת קנא.).

כט "עַל זֹאת יִתְפַּלֵּל כָּל חָסִיד לְעֵת מְצֹא" [3] — אמר ר׳ אבא: "לעת מצוא"—הזקנה. צריך אדם להתפלל על זקנתו, שיהיו עיניו רואות ופיו אוכל ורגליו מהלכות, שבזמן שאדם מזקין הכל מסתלק ממנו. (תנח׳ מקץ).

[1] קהל׳ י"א, י. [2] שם י"ב, א. [3] תהל׳ ל"ב, ו.

כ) שבעה הבלים— בראש קהלת נאמר שבע פעמים הבל. כא) למקרא — בכתבי הקדש. לרדוף — אחר חיי עוה"ז. לכח — מגיע למלוא כחו. לגבורה — לפי הכתוב "ואם בגבורות שמונים שנה". לשוח — לכפיפת קומה. כב) סתור — הרוס. כג) מדרך־ארץ — ממנהג העולם. כד) לא בסבי טעמא וגו׳ — לא בזקנים טעם (חכמה) ולא בילדים עצה. כה) דברים שאדם עושה וגו׳ — דברי עברות שמתישים כחו.

ל דעתם של זקנים משתנית. שפתותיהם של זקנים מתרפטות. אוזניהם של זקנים מתכבדות. (שבת קנב).

לא אפילו גבשושית קטנה דומה עליו [על הזקן] כהרי הרים. (שם).

לב אמר לו רבי לר' שמעון בן חלפתא: מפני מה לא הקבלנו פניך ברגל כדרך שהקבילו אבותי לאבותיך? א"ל: סלעים [קטנים] נעשו גבוהים, קרובים נעשו רחוקים, משתים נעשו שלש. (שבת קנב).

לג אמר לו קיסר לר' יהושע בן חנניה: מפני מה לא באת לבי־אֲבִידָן? אמר לו: ההר — שלג, סביבותיו — קֶרַח, כלבי אינם נובחים, טוחני אינם טוחנים.

של בית רב אמרו: מה שלא אבדתי אני מבקש.

שָׁנִינוּ, ר' יוסי בן קסמא אומר: טובים השתים מן השלש. אוי לה לאחת שהלכה ואינה חוזרת! מה היא? אמר רב חסדא: הילדות.

כשבא רב דימא אמר: הילדות כליל של וֶרֶד; הזקנה כליל של קוצים. (שם).

לד אשרי ילדותנו שלא בִיְּשָׁה את זִקְנוּתֵנוּ. (סוכה נג).

לה „וְאַבְרָהָם זָקֵן"[1] — עד אברהם לא היתה זקנה. מי שהיה רוצה להסיח עם אברהם היה מסיח עם יצחק, עם יצחק — היה מסיח עם אברהם. בא אברהם תבע זקנה. אמר אברהם: רבונו־של־עולם, צריך אתה להפריש בין אב לבן, בין נער לזקן, שיתכבד הזקן בנער. אמר לו: חייך, ממך אני מתחיל. הלך ולן באותו הלילה ועמד בבקר. כיון שעמד ראה שהלבין שער ראשו וזקנו. אמר לפניו: רבש"ע, עשיתני דוגמא. א"ל: „עטרת תפארת שיבה"[2]. (ב"מ פז; ב"ר סח; תנח' חיי שרה).

לו הדרת פנים זקן. (שבת קנב).

לז זקן נוי באיש ומום באשה. (ירוש' קיד' פ"ב).

לח איזוהי זְקֵנָה? כל שקורין אותה אמא פלונית — ואינה מקפדת. (נדה ט).

לט סָבָא בְּבֵיתָא פָּאחָא בְּבֵיתָא; סַבְתָּא בְּבֵיתָא — סִימָא בְּבֵיתָא. (ערכ' יט).

מ „כַּצֵּל יָמֵינוּ עֲלֵי אָרֶץ"[3] — ולְוַאי כצל של כותל או אילן, אלא כצלו של עוף בשעה שהוא עף. (ב"ר נו).

[1] בר' כ"ד, א. [2] מש' ט"ז, לא. [3] דהי"א כ"ט, טו.

ל) מתרפטות — מתרופפות ומתבקעות. מתכבדות — נעשות כבדות לשמוע. לא) גבשושית — תל קטן. לב) מפני מה לא הקבלני וגו' — כלו' מפני מה לא באת לקבל פני, והפך לו את הלשון דרך ענוה. סלעים נעשו גבוהים — כלו' מחמת זקנה קשה עלי ההליכה ואפילו סלעים קטנים דומים עלי כגבוהים, וכן „קרובים נעשו רחוקים" — דרך קרובה נראית ברחוקה. משתים נעשו שלש — משתי רגלים „נעשו שלש", שצריך למקל. לג) לבי־אבידן — מקום ועד של חכמי רומי, שהיה ר' יהושע רגיל לבוא לשם ולהתווכח עמם. ההר שלג — כלו' שערות הראש הלבינו. סביבותיו קרח — השפה והזקן הלבינו. כלבי אינם נובחים — קולי אינו נשמע. טוחני — שני. מה שלא אבדתי וגו' — כך אומר הזקן, שגופו כפוף ונראה כמבקש אבדה. השתים מן השלש — הליכה ברגלים לבד בלא מקל. כליל של ורד — עטרת שושנים. לה) להסיח — לדבר. דוגמא — לאחרים. לט) סבא בביתא וגו' — זקן בבית מארה בבית, שאוכל ואינו עושה כלום; זקנה בבית

מא „יָמָיו כְּצֵל עוֹבֵר" [1] — אם תאמר כצל של כותל – יש בו ממש, צלו של דקל – יש בו ממש; לאיזה צל? — אמר ר' הוּנָא בשם ר' אַחָא: לצל של עוף, שהוא עובר וצלו עובר. (פסיק').

מב בני אדם דומים לעשבי השדה: הללו נוצצים והללו נובלים. (עיר' נד).

מג בשר־ודם -- היום עודנו ומחר איננו. (ירוש' סנהד' פ"ו).

מד „מִי אַתְּ וַתִּירְאִי מֵאֱנוֹשׁ יָמוּת" [2] — אמר ר' יהודה בר' שמעון: למי שהיה רואה תולעת, והיה רואה אותה כנחלה, ונקראת גְּמֶרֶת־לילה, והיה מתירא ממנה. אמרו לו: מזו אתה מתירא? בלילה היא גחלת ויוקדת; יבא הבקר ואתה רואה שאינה אלא תולעת. (פסיק').

מה אמר ר' יוחנן: אדם — אפר, דם, מרה; בשר — בושה, סרוחה, רמה; ויש אומרים: בושה, שאול, רמה. (סוטה ה).

מו שנו רבותינו: שלשה שותפין יש באדם: הקדוש־ברוך־הוא ואביו ואמו. אביו מוריע הלובן, שממנו עצמות וגידים וצפרנים ומוח שבראשו ולובן שבעין; אמו מורעת אודם, שממנו עור ובשר ושערות ושחור שבעין. והקב"ה נותן בו רוח ונשמה וקְלַסְתֵּר־פנים וראִיַת־העין ושמיעת־האזן ודבור־פה והִלּוּך־רגלים ודעת ובינה והשכל. וכיון שהגיע זמנו לִפְטֹר מן העולם הקב"ה נוטל חלקו, וחלק אביו ואמו מניח לפניהם. (נדה לא).

מז מה בין מיתת נערים למיתת זקנים? — ר' יהודה אומר: הנר הזה בשעה שהוא כבה מאליו, יפה לו ויפה לפתילה; ובשעה שאינו כבה מאליו — רע לו ורע לפתילה; ר' אַבָּהו אומר: התאנה הזו בשעה שהיא נלקטת בעונתה — יפה לה ויפה לתאנה, ובשעה שהיא נלקטת שלא בעונתה — רע לה ורע לתאנה.

ר' חִיָּא רַבָּה ותלמידיו, ויש אומרים: ר' עקיבא ותלמידיו, ויש אומרים: ר' יוסי בן חֲלַפְתָּא ותלמידיו, היו לְמוּדים להיות משכימים ויושבים ושונים תחת תאנה אחת. והיה בעל התאנה משכים ולוקטה. אמרו: שמא הוא חושדנו? מה עשו? החליפו מקומם. הלך אצלם ואמר להם: רבותי! מצוה אחת שהייתם למודים לזכות בי, שהייתם יושבים ושונים תחת תאנתי, בטלתם אותה! אמרו לו: שמא אתה חושדנו? פִּיְסָן וחזרו למקומם. מה עשה? השכים בשחרית ולא לקטן וזרחה עליהן חמה והתליעו. אמרו: בעל־הבית יודע אימתי עונתה של תאנה ללקוט — ולוקטן. כך הקדוש־ברוך־הוא יודע אימתי עונתם של צדיקים להסתלק מן העולם — ומסלקם. זהו שנאמר: „דודי ירד לגנו לרעות בגנים וללקוט שושנים" [3]. (ב"ר סב; קה"ר ה).

מעשה באשה אחת שהזקינה הרבה. באה לפני ר' יוסי בן חלפתא, אמרה לו: רבי, זקנתי יותר מדאי ומעכשו חיים של נִוּוּל הם, שאיני טועמת לא מאכל ולא משתה, ואני

[1] תהל' קמ"ד, ד. [2] ישעי' נ"א, יב. [3] שה"ש ו', ב.

אוצר בבית, שהיא מסייעת במלאכת הבית. מב) נוצצים -- צצים, צומחים. מד) גומרת לילה —גחלת לילה, מין תולעים מאירות בלילה (יאָהאַנים־וואורמכען). מה) אדם... בשר וגו' — דרש ראשי־תבות. מו) וקלסתר פנים — צורת הפנים. לפטר — להפרד, למות. מז) כבה מאליו—בכלות השמן. בעונתה —בזמנה, בגמר בשולה. למודים —רגילים. ושונים — לומדים. שמא חושדנו — בגנבת תאנים, ולשם שמירה הוא משכים. והתליעו — העלו תולעים.

מבקשת לִפָּטֵר מן העולם. אמר לה: במה הארכת כל־כך ימים? אמרה לו: לְמוּדָה אֲנִי, אפילו יש לי דבר חביב, אני מַנַּחַת אותו ומשכמת לבית־הכנסת בכל יום. אמר לה: מנעי עצמך מבית־הכנסת שלשה ימים זה אחר זה. הלכה ועשתה כן, וביום השלישי חלתה ומתה. (ילמדנו; ילק"ש).

מט לוז – מלאך־המות אין לו רשות לעביר בה. אלא זקנים שֶׁדַּבָּה בזמן שדעתם קצה עליהם יוצאים חוּץ לחומה והם מתים. (סוטה מו:).

נ שני כושים היו עומדים לפני שלמה המלך, „אֱלִיחֹרֶף וַאֲחִיָּה בְּנֵי־שִׁישָׁא סופרים" [1] של שלמה. פעם אחת ראה שלמה מלאך־המות שהוא עצב. אמר לו: מפני־מה אתה עצב? א"ל: מפני שמתבקשים ממני שני כושים הללו שיושבים כאן. מְסָרָם שלמה לשעירים ושגרם לעיר לוז. כשהגיעו לחומת לוז מתו. למחר ראה את מלאך־המות שהוא שמח. א"ל: מפני־מה אתה שמח? א"ל: למקום שנתבקשו ממני לשם שגרתם.

מיד פתח שלמה ואמר: רגליו של אדם הן עֲרֵבוֹת בו. למקום שהוא מתבקש—לשם מוליכות אותו. (סוכה נג).

נא אין אדם מְשַׁטֶּה בשעת מיתה. (ב"ב קעה.).

נב שנו בשם רבי מאיר: כשאדם בא לעולם ידיו הן קפוצות, כלומר: כל העולם כלו שלי הוא ואני נוחלו. וכשהוא נפטר מן העולם ידיו הן פשוטות, כלומר: לא נחלתי מן העולם הזה כלום. (קה"ר).

נג „כַּאֲשֶׁר יָצָא מִבֶּטֶן אִמּוֹ עָרוֹם יָשׁוּב לָלֶכֶת כְּשֶׁבָּא" [2] — גניבא אמר: לשועל שמצא כרם והיה מְסֻיָּג מכל פנותיו, והיה שם נקב אחד, ובקש להכנס בו ולא היה יכול. מה עשה? צם שלשה ימים עד שכָּחש ותָשש ונכנס באותו נקב, ואכל ושמן. בקש לצאת ולא יכול. חזר וצם שלשה ימים אחרים עד שכחש ותשש וחזר לִכְמוֹת שהיה ויצא. כשיצא הפך פניו לכרם ונסתכל בו ואמר: כרם, כרם! מה טוב אתה ומה טובים פירותיך! כל מה שיש בך—נאה ומשובח, אבל מה הנאה מִמֶּךָ? כמו שנכנסים לתוכך כך יוצאים!—כך הוא העולם הזה. (שם).

נד „גַּם שֶׁמֶשׁ לֹא רָאָה... נַחַת לָזֶה מִזֶּה" [3] — אמר ר' פנחס: משל לשני בני אדם שהיו בספינה. ירד אחד מהם ונכנס למדינה. ראה כמה מאכל וכמה משתה. כיון שחזר אמר לחֲברו: למה לא נכנסת למדינה? אמר לו: ואתה שנכנסת מה ראית שם? אמר לו: הרבה מאכל והרבה משתה. א"ל: נהנית כלום? א"ל: לא. א"ל: אני שלא נכנסתי נוח לי יותר ממך. הֱוֵי — „נחת לזה מזה". (קה"ר י).

נה „טוֹב שֵׁם מִשֶּׁמֶן טוֹב וְיוֹם הַמָּוֶת מִיּוֹם הִוָּלְדוֹ" [4] — נולד אדם הכל שמֵחים, מת — הכל בוכים. ואינו כן, אלא נולד אדם — אין הכל צריכים לשמוח, שאין יודעים

[1] מלכ' ד', ג. [2] קהל' ה', יד. [3] שם ו', ה. [4] שם ז', א.

מט) לוז — עיר בארץ החתים, שנבנתה ע"י איש שהראה לבני יוסף את מבוא העיר בית אל (שופטים א', כד—כו), ובזכות זה זכה, לפי דברי האגדה, שלא יהא מלאך־המות שולט בעירו. נ) ושגרם לעיר לוז — שלחם לעיר לוז שאין מה"מ שולט בה. נא) משטה — מהתל. נב) קפוצות — סגורות. נג) מסויג — גדור. עד שכחש ותשש — עד שנעשה רזה וחלש. נד) נחת לזה מזה — נוח לזה שלא ראה שמש (שלא נולד) מזה שנולד.

באיזה פרק ומעשים יעמוד, אם צדיק ואם רשע. אם טוב ואם רע; מת — הכל צריכים לשמוח, שנפטר בשם־טוב ויצא מן העולם בשלום.

אמר ר' לוי: משל לשתי ספינות בים הגדול, אחת יוצאת מן הנָמָל ואחת נכנסת לנמל. זו שיוצאת היו הכל שמֵחין בה, זו שנכנסת לא היו הכל שמחין בה. היה שם פִקֵחַ אחד, אמר: חִלופי הדברים אני רואה כאן! זו שהיא יוצאת מן הנמל לא היו הכל צריכים לשמוח בה, שאינם יודעים באיזה פרק היא עומדת ומה יַמִים מזדַוְגים לה, ומה רוחות מזדַוְגות לה, וזו שנכנסת לנמל היו הכל צריכים לשמוח, לפי שהם יודעים שיצאה בשלום מן הים ונכנסת בשלום. הוא ששלמה אמר: „ויום המות מיום הולדו". (שמו"ר מח; קה"ר ז').

אשרי אדם ששעת מיתתו כשעת לידתו. (רב"ר).

נו כיון שהגיע קצו של אדם הכל מושלין בו, שנאמר: „והיה כל מוצאי יהרגני" [1]. (נדר' מא.).

נז ר' שמעון בן גמליאל אומר: תינוק בן יומו חי מחללין עליו את השבת, דוד מלך ישראל מת אין מחללין עליו את השבת.

ר' שמעון בן אלעזר אומר: תינוק בן יומו חי — אין צריך לשמרו מן החולדה ומן העכברים, אבל עוג מלך הבשן מת — צריך לשמרו מן החולדה ומן העכברים, שנאמר: „ומוראכם וחתכם יהיה וגו'" [2] -- כל זמן שאדם חי אימתו מוטלת על הבריות, כיון שמת בטלה אימתו. (שבת קנא:).

נח „אֶת הַכֹּל עָשָׂה יָפֶה בְעִתּוֹ, גַּם אֶת הָעֹלָם נָתַן בְּלִבָּם" [3] — „העלם" כתיב, אלולא שהעלים הקדוש־ברוך־הוא מלבו של אדם את יום המיתה לא היה אדם בונה בית ולא היה נוטע כרם, שהיה אומר: למחר אני מת, למה אני עומד ומתיגע בשביל אחרים? — לפיכך העלים הקב"ה מבני אדם את יום המיתה, שיהא אדם בונה ונוטע, זכה יהא לו, לא זכה — לאחרים. (ילקו"ש; תנח' קדושים).

נט ר' יוחנן כשהיה מסַיֵם ספר איוב אמר כך: סוף אדם למות וסוף בהמה לשחיטה והכל למיתה הם עומדים. אשרי מי שגדל בתורה ועמָלו בתורה ועושה נחת רוח ליוצרו, וגדל בשם טוב ונפטר בשם טוב מן העולם. ועליו אמר שלמה: „טוב שם משמן טוב, ויום המות מיום הולדו" [4]. (בר' יז.).

II. נִשְׁמָתוֹ שֶׁל אָדָם.

ס „שֹׁרֶשׁ וְעָנָף" [5] — „שורש" זו נשמה, „וענף" — זה הגוף. (סנה' קי).

סא חמשה „ברכי נפשי" כנגד מי אֲמָרָם דוד? לא אמרם אלא כנגד הקדוש־ברוך־הוא וכנגד נשמה: מה הקב"ה מלא כל העולם — אף נשמה מלאה כל הגוף; מה הקב"ה רואה ואינו נראה — אף נשמה רואה ואינה נראית; מה הקב"ה זן את כל העולם כלו — אף נשמה זָנָה את כל הגוף; מה הקב"ה טהור — אף נשמה טהורה; מה הקב"ה יושב בחדרי־חדרים —

[1] בר' ד', יד. [2] שם ט', ב. [3] קהל' ג', יא. [4] שם ז', א. [5] מלא' ג', יט.

נה) באיזה פרק ומעשים יעמוד — כלו' מה יהא גורלו ומעשיו. לנמל — מקום מעמד הספינות בשפת הים. מזדוגים לה—יזדמנו לה בדרכה. נח) העלם כתיב—חסר וא"ו. מלשון העלמה וכסוי. סא) חמשה ברכי נפשי — שבתהלים קג–קד.

אף נשמה יושבת בחדרי־חדרים. יבוא מי שיש בו חמשה דברים הללו וישבח למי שיש בו חמשה דברים הללו. (בר' י).

סב חמשה שמות נקראו לה: נפש, רוח, נשמה, יחידה, חיה. נפש — זה הדם, שנאמר: „כי הדם הוא הנפש" [1]; רוח — שהיא עולה ויורדת, שנאמר: „מי יודע רוח בני האדם העולה היא למעלה" [2]; נשמה — זו האופיא; יחידה — שכל האברים שנים־שנים והיא יחידה בגוף; חיה — שכל האברים מתים והיא חיה בגוף.

הנשמה הזו ממלאה את כל הגוף, ובשעה שאדם ישן היא עולה ושואבת לו חיים מלמעלה. (ב"ר יד).

סג „אליך ה' נפשי אשא" [3] — זהו שאמר הכתוב: „בידך אפקיד רוחי — פדיתה אותי ה' אל אמת" [4] — בנוהג שבעולם אדם מפקידין אצלו פקדונות, הוא מחליף של זה בזה ואת של זה בזה, לפי שאין מכירין; אבל הקדוש־ברוך־הוא אינו כן, אלא „ה' אל אמת" — שמא עמד אחד שחרית ובקש נפשו ולא מצאה, או שמא מצא נפשו ביד אחר, או נפשו של אחר בידו? — לכך נאמר: „פדיתה אותי ה' אל אמת".

אמר ר' אלכסנדרי: בשר ודם מפקידין בידו חדשים ושוהים אצלו, והוא מחזירם בלויים ושחוקים. אבל הקדוש־ברוך־הוא — מפקידים בידו בלויים ושחוקים והוא מחזירם חדשים. תדע לך שהוא כן: שהרי הפועל הזה עושה מלאכה כל היום ונפשו יגעה עליו ושחוקה, וכשהוא ישן הוא משלים נפשו ביד הקדוש־ברוך־הוא, ולשחרית היא חוזרת לגופו בריאה חדשה, שנאמר: „חדשים לבקרים — רבה אמונתך" [5]. (שו"ט כה).

III. הֲנָאַת הָאָדָם.

סד אמר לו רב לרב המנונא: בני, אם יש לך היטב לך, שאין בשאול תענוג ואין למות התמהמה. ואם תאמר: אניח לבני — חוק בשאול מי יגיד לך; בני אדם דומים לעשבי השדה, הללו נוצצים והללו נובלים.

אמר לו שמואל לרב יהודה: שיננא, חטוף ואכול, חטוף ושתה. העולם שאנו יוצאים ממנו לבית־משתה דומה. (עיר' נד.).

סה רבי יוסי אומר: אין היחיד רשאי לסגף עצמו בתענית, שמא יצטרך לבריות ואין הבריות מרחמות עליו.

אמר רב יהודה אמר רב — מה טעמו של רבי יוסי? — שנאמר: „ויהי האדם לנפש חיה" [6] — נשמה שנתתי בך החיה. (תענ' כב.).

סו שנינו: רבי אלעזר הקפר ברבי אומר: „וכפר עליו מאשר חטא על הנפש" [7] — וכי באיזו נפש חטא זה? — אלא שצער עצמו מן היין. והלא דברים קל־וחומר: ומה זה שלא

[1] דב' י"ב, כג. [2] קהל' ג', כא. [3] תהל' כ"ה, א. [4] שם ל"א, ו. [5] איכה ג', כג. [6] בר' ב', ז. [7] במד' ו', יא.

סב) האופיא — תכונתו ועיקר דעתו של אדם. סג) חדשים — בגדים חדשים. בלויים ושחוקים — ישנים ומעוכים. משלים נפשו — מסגיר ומפקיד נפשו. סד) בני אם יש לך וגו' — מבן־סירא הוא. שיננא — שנון, חריף; והוא כנוי שנגור בפי שמואל לרב יהודה תלמידו. סה) לסגף עצמו — לענות נפשו. יצטרך לבריות — שלא יהא בו כח לעבוד. סו) וכפר עליו מאשר חטא וגו' —

צִעֵר עצמו אלא מן היין נקרא חוטא, המצַעֵר עצמי מכל דבר—על־אחת־כמה וכמה. מכאן, כל היושב בתענית נקרא חוטא. (נד׳ י).

סז שנינו: אמר שמעון הצדיק: מִימי לא אכלתי אֲשַם נזיר טמא אלא אחד. פעם אחת בא אדם אחד נזיר מן הדרום, וראיתיו שהוא יְפֵה־עינים וטוב־רואי וקווצותיו סְדורות לו תלתלים. אמרתי לו: בני, מה ראית להשחית את שְׂעָרְךָ זה הַנָאֶה? אמר לי: רועה הייתי לאבא בעירי, והלכתי למלאות מים מן המעין, ונסתַכַּלתי בבְבוּאָה שלי, ופחז עָלַי יצרי ובקש לטָרדני מן העולם. אמרתי לו: רשע, למה אתה מתגאה בעולם שאינו שלך, במי שהוא עתיד להיות רמה ותולעה? העבודה, שאגלחך לשמים! מיד עמדתי ונשקתיו על ראשו, אמרתי לו: בני, כמוך ירבו נוזרי נזירות בישראל! עליך הכתוב אומר: „נזיר להזיר לה׳" [1]. (נדרים ט׳:).

סח איזהו חסיד שוטה? ראה תאנה בַבּוּרָה אמר: במי שאפגע בו תחלה אתננה לו. (ירוש׳ סוטה פ"ג).

סט אמרו בשם רב: עתיד אדם לִתֵּן דין וחשבון על כל מה שראתה עינו ולא אכל. ר׳ אלעזר חשש לשמועה זו, והיה מכנס פרוטות ואוכל בהן מכל דבר פעם אחת בשנה. (שם קיד׳ פ"ד).

ע כל המשחית דבר שיש עליו הנאה עובר ב„לא תשחית" [2]. (מרא"ג שופטים).

עא שלשה משיבים דעתו של אדם, אלו הם: קול ומראה וריח.
שלשה מרחיבים דעתו של אדם, אלו הם: דירה נאה, אשה נאה, וכלים נאים. (בר׳ נז:).

עב פְּחות ממאכלך וּמִמִשְׁתְּךָ ותוסיף על דירתך. (פס׳ קיד.)

עג „נשיתי טובה" [3] —אמר ר׳ יצחק נפחא: זו מטה נאה וכלים נאים שעליה. (שבת כה:).

עד הרואה בריות טובות ואילנות טובים אומר: ברוך שכָּכָה לו בעולמו. (בר׳ נח:).

עה מעשה ברבן שמעון בן גמליאל, שהיה עומד על גבי מעלה בהר הבית וראה נכרית אחת נאה ביותר, ואמר: „מה רבו מעשיך ה׳" [4].
ואף רבי עקיבא ראה אשת טֻורנוסרוּפוּס הרשע, רָק, שָׂחַק ובכה. רָק — שהיתה באה מִטִפה סרוחה, שחק— שעתידה להתגַיֵר וישאנה, בכה—על אותו נוי שיבלה בעפר. (ע"ז כ.).

עו שנה רבי אַבָּהו: מנין שהקדוש־ברוך־הוא מִשְׁתַּבֵּחַ בבעלי קומה שנאמר: „ואנכי

[1] במד׳ ו׳, ה. [2] דב׳ כ׳, יט. [3] איכה ג׳, יז. [4] תהל׳ ק"ד, כד.

נאמר בקרבן שמביא נזיר מן היין. סז) אשם נזיר טמא—נזיר שנטמא מביא אשם; ושמעון הצדיק כהן היה. מה ראית להשחית וגו׳ — כלו׳ למה קבלת על עצמך נזירות להתחייב בגלות בסוף ימי נזירות. בבבואה — בדמותי שבמים. ופחז עלי יצרי — קפץ ונתגבר עלי יצרי, מתוך שראיתי את צורתי נאה ביותר. לטרדני — להרחיקני ע"י חטא, להוציאני. מן העולם -- הבא. העבודה -- לשון שבועה לשמים. להזיר לה׳ —לשם שמים. סח) בכורה — מן המתבשלות ראשונה והנאתן מרובה. אתננו לו — שלא אהיה נהנה. סט) חשש — דאג לקיים שמועה זו של רב. עא) קול—של שירה. ומראה— של נוי. וריח — של בשמים. עב) פחות ממאכלך וגו׳—הוי ממעט באכילה ושתיה כדי להרחיב את דירתך. עד) בריות טובות — נאות. עה) וישאנה — לפי האגדה נשא ר"ע בסוף ימיו את אשת טורנוסרופוס שנתגיירה. עו) משתבח -- מתפאר.

השמדתי את האמורי... אשר כגבה ארזים גבהו"[1]. (בכ' מח.).

עז אמר רב יהודה: מי שיוצא בימי ניסן ורואה אילנות מְלַבְלְבִים אומֵר: ברוך שלא חִסַּר בעולמו כלום וברא בו בריות טיבות ואילנות טובים להִתְנָאוֹת בהם בני־אדם.

אמר מר זוטְרָא בר טוֹבִיָּה אמר רב: מנין שמברכין על הריח? שנאמר: „כל הנשמה תהלל יה"[2] — איזהו דבר שהנשמה נהנית ממנו ואין הגוף נהנה ממנו? הוי אומר: זה הריח. (בר' מג:).

עח „וְכֹל שִׂיחַ הַשָּׂדֶה" — כל האילנות כאִלו משיחים אֵלו עם אלו, כל האילנות כאִלו משיחים עם הבריוֹת, כל האילנות להנאתן שלַ בריות נבראו. (ב"ר יג).

עט רשע בחייו השוב כמת, מפני שרואה חמה זורחת ואינו מברך „יוצר אור", שוקעת — ואינו מברך „מעריב ערבים"; אוכל ושותה ואינו מברך. אבל הצדיקים מברכים על כל דבר ודבר שאוכלים ושותים ושרואים וששומעים. (תנח' ברכה).

IV. אֲכִילָה וּשְׁתִיָּה.

פ אמר רב אֲבדִּימִי דְּמִן חֵיפָה: קודם שיאכל אדם וישתה יש לו שני לבבות; לאחר שאוכל ושותה אין לו אלא לב אחד. (ב"ב יב:).

פא „גּוֹמֵל נַפְשׁוֹ אִישׁ חָסֶד"[3] — זה הלל הזקן, שבשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מְהַלֵּךְ וְהוֹלֵךְ עמם. אמרו לו תלמידיו: רבי, להיכן אתה הולך? אמר להם: לגמול חסד עם אַכְסְנָיָא זו בתוך ביתי. אמרו לו: כל יום יש לך אַכְסְנָאִי? אמר להם: וכי נפש עלובה זו לא אכסניא היא בתוך הגוף? היום היא כאן, למחר אינה כאן. (ויק"ר לד).

פב עלית לגג — סעודתך עמך; מאה דְלוּעִים בעיר בזוז אחד — תחת כנפיך יהיו. (פס' קיב:).

פג תנא משמו של רבי מאיר: דּוֹק בשִׁנים ותמצא ברגלים. (שבת קנב.).

פד המשל אומר: הכרם טוענת את הרגלים. (ב"ר ע).

פה המאריך על שלחנו — מאריכין ימיו ושנותיו. (בר' נה:).

פו שנו רבותינו: „כי ירחיב ה' אלהיך את גבילך... בכל אַוַּת נפשך תאכל בשר"[4]. — לִמדה תורה דרך־ארץ, שלא יאכל אדם בשר אלא לתֵאָבוֹן. יכול יקח אדם מן השוק ויאכל? תלמוד־לומר: „וזבחת מבקרך ומצאנך"[5]. יכול יזבח כל בקרו ויאכל, כל צאנו ויאכל? — תלמוד־לומר: „מ ב ק ר ך" — ולא כל בקרך, „מצאנך" — ולא כל צאנך. מכאן אמר ר' אלעזר בן עזריה: מי שיש לו מָנֶה יקח לְלִפְסוֹ ליטרא ירק; עשרה מנה יקח ללפסו ליטרא דגים;

[1] עמ' ב', ט. [2] תהל' ק"נ, ו. [3] מש' י"א, יז. [4] דב' י"ב, כ. [5] שם שם, כא.

עז) מלבלבים — פורחים. להתנאות — ליהנות. פ) יש לו שני לבבות — שדעתו מתחלקת ואינה מיושבת עליו. פא) מהלך והולך — כלו' מהלך עמם הרבה. לגמול חסד עם אכסניא זו — כלו' לאכול, וזוהי גמילות חסד לאכסניא (לאורחת), במפורש להלן. פב) עלית לגג וגו' — כלו' אפילו כשאתה הולך למקום קרוב יהיו מזונותיך עמך, שמא תרעב בינתים. מאה דלועים וגו' — כלו' אפילו כשהדלועים (מיני קישואים גדולים) בזול, יהיו מוכנים בידך. פג) דוק בשנים וגו' — כלו' אכול הרבה ותמצא כח ברגלים. פו) לתיאבון — לתאותו. מבקרך ומצאנך — משלך ולא מן השוק. מנה — מאה זוז. ללפסו — לתבשיל קדירה שלו.

חמשים מנה – יקח ללפסו ליטרא בשר; מאה מנה – יִשְׁפְּתוּ לו קדרה בכל יום. – והשאר אימתי? – מערב שבת לערב שבת.

אמר רב: צריכין אנו לחוש לדברי זקן.

אמר ר' יוחנן: אַבָּא ממשפחת בריאים היה, אבל כגון אנו, מי שיש לו פרוטה בתוך כיסו יריצנה לחנוני.

אמר רב נחמן: כגון אנו לוִים ואוכלים.

„כבשים ללבושך"[1] - מגז כבשים יהי מלבושך. „ומחיר שדה עתודים"[1] - לעולם ימכור אדם שדה ויקח עתודים, ואל ימכור אדם עתודים ויקח שדה. „ודי חלב עזים"[2] – דיו לאדם שיתפרנס מחלב גדיים וטלאים שבתוך ביתו. „ללחמך ללחם ביתך"[2] – לחמך קודם ללחם ביתך. „וחיים לנערותיך"[2] – אמר מר זוטרא בני של רב נחמן: תן חיים לנערותיך. מכאן לִמדה תורה דרך־ארץ, שלא יְלַמֵּד אדם את בנו בשר ויין. (חול' פד.).

פז בן סורר ומורה נִדון על שם סופו.

תניא, ר' יוסי הגלילי אומר: וכי מפני שאכל זה תַרְטֵימַר בשר ושתה חצי לוג יין הָאִיטַלְקִי, אמרה תורה יֵצא לבית־דין לִסָּקֵל? אלא הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה, שסוף מְגַמֵּר נכסי אביו ומבקש לִמודו ואינו מוצא, ויוצא לפרשת־דרכים ומְלַסְטֵם את הבריות. אמרה תורה: ימות זַכַּאי ואל ימות חַיָּב; שמיתתם של רשעים הנאה להם והנאה לעולם, ולצדיקים רע להם ורע לעולם; יין ושֵׁנה לרשעים הנאה להם והנאה לעולם. ולצדיקים – רע להם ורע לעולם. (סנה' עב).

פח הבריות אומרין: מְלֵי כְרֵסֵיהּ זְנֵי בִּישֵׁי. (בר' לב.).

פט אמר רב חסדא; מי שאפשר לו לאכול פת שעורים ואוכל של חטים, עובר משום „בל תשחית".

אמר רב פַּפָּא: מי שאפשר לו לשתות שכר ושותה יין, עובר משום „בל תשחית".
– ולָא הוא. „בל תשחית" של הגוף עָדִיף! (שבת קמ:).

צ משל מושלין במערבא: דְאָכִיל אַלְיָתָא מְטַשֵּׁי בְּעִילִיתָא, דְאָכִיל קִיקוּלֵי אַקִיקְלָא דְמָתָא שְׁכִיב. (פס' קיד).

[1] מש' כ"ז, כו. [2] שם שם, כז.

והשאר אימתי? – אלו שיש להם פחות ממאה מנה אימתי ישפתו קדירה. לחוש לדברי זקן – ראב"ע ולהסתפק במזונות קלים. אבא – שמו של רב. ממשפחת בריאים היה – ויוכל להסתפק במזונות קלים. כגון אנו – שאין אנו בריאים. יריצנה לחנוני – ליקח בה בשר. לווים ואוכלים – לווים כסף ואוכלים בשר. עתודים – כלו' עדרי צאן, שנותנין חלב וגזין. שיתפרנס מחלב וגו' – ולא ישחטם לבשר. תן חיים לנערותיך – למד בני ביתך דרכי חיים להסתפק במועט. פז) על שם סופו – כמפורש להלן. שאכל זה – בן סורר ומורה. תרטימר – חצי ליטרא. מגמר – מכלה. למודו – הרגלו. ומלסטם – גוזל. פח) מלי כרסיה וגו' – מלוי הכרס הוא ממיני התאים רעים; כלו', מרבה אכילה מרבה חטא. פט) ולא הוא – אין הדבר כך. בל תשחית של הגוף עדיף – יותר טוב להבריא את הגוף במאכלים ובמשקאות טובים. צ) במערבא – בא"י. דאכיל אליתא – מי שאוכל אליה (משמנים ומעדנים). מטשי בעיליתא – מתחבא בעליה מפני בעלי־חובותיו. קקולי – מין ירקות (קארדאמום). אקיקלא דמתא שכיב – שוכב על אשפות העיר במקום גלוי, שאינו מתירא משום אדם.

צא אדם אחד נתן את עבדו לחברו ללמדו אלף מיני תבשילין, ולִמדו שמונה מאות. הזמינו לדין לפני רבי. אמר רבי: אבותינו אמרו: „נשינו טובה"—אנו אפילו בעינינו לא ראינו. (נדר' נ:).

צב אפשר לעולם בלא יין ואי אפשר לעולם בלא מים; אפשר לעולם בלא פלפלין ואי אפשר לעולם בלא מֶלח. (ירוש' הור' פ"ג).

צג אמר ר' חֶלְבּוֹ: יין של פרוגיתא ומימי דְיוֹמְסִית—קִפְּחוּ עשרת השבטים מישראל. ר' אלעזר בן עֲרָךְ נזדמן לשם, נמשך אחריהם ונשתכח תלמודו. כשחזר ובא—עמד לקרוא בספר. בקש לקרוא „החֹדֶש הזה לכם" [1], אמר: החֶרֶש הָיָה לִבָּם", בקשו חכמים עליו רחמים וחזר תלמודו. (שבת קמז:).

צד שנינו, ר' מאיר אומר: אותו אילן שאכל אדם הראשון ממנו גפן היה, שאין לך דבר שמביא יללה לאדם אלא יין. ר' יהודה אומר: חטה היה, שאין התינוק יודע לקרוא אבא ואמא עד שיטעם טעם דגן. ר' נחמיה אומר: תאנה היה, שבדבר שקלקלו בו נתקנו, שנאמר: „ויתפרו עלה תאנה" [2]. (סנה' ס"ט.).

צה נאמר: „יין ותירוש יקח לב" [3]—למה קורא לו „יין" ולמה קירא לו „תירוש"? אמר ר' יצחק: יין—שמביא יללה לעולם; תירוש—שכל המתגאה בו נעשה רש. (יומא עו.).

צו „כִּי יִתֵּן בַּכּוֹס עֵינוֹ יִתְהַלֵּךְ בְּמֵישָׁרִים" [4]—כל הנותן עינו בכוסו כל העולם כולו דומה עליו כמישור.

אמר ר' יוחנן: „בכיס" כתיב—השִכּור נותן עיניו בכוס והחנוני בכיס. (יומא עה.; תנח' שמיני; מד' מש').

צז היין נכנס בכל אבר ואבר והגוף מתרשל והדעת מטולטלת. נכנס היין יצאה הדעת. כל מקום שיש יין אין דעת. נכנס יין יצא סוד: „יין" חשבונו שבעים ו„סוד" חשבונו שבעים. הדעת מתחלקת בארבעה חלקים: שנים בשתי הכליות וחלק אחד בפה וחלק אחד בלב. נתנה הדעת הזו בארבעה כלים האלו, וכנגדן נתנו חכמים שיעור לשכרות בארבע רביעיות יין חי, שהן ארבע כוסות. שתה אדם כוס אחת שהיא רביעית—יצא האדם מרביעית דעתו; שתה שתי כוסות יצאו שני חלקים מדעתו; שתה שלש כוסות יצאו שלשה חלקי מדעתו ולבו מטורף מיד הוא מתחיל מדבר שלא כהוגן; שתה כוס רביעית יצאה כל דעתו, נשתעממו כל הכליות ונטרף לבו והלשון נפסק, מבקש לדבר ואינו יכול, אלא לשונו ענום. (מד' מש; במד"ר י').

צח אמר ר' תנחומא: יין זה אמו לא יכולה לעמוד בו—ואתה יכול לעמוד בו! גפן זו נסמכת בכמה קנים ובכמה דְקָרים ואינה יכולה לעמוד בו—ואתה יכול לעמוד בו! (ויק"ר יב; ילק"ש).

[1] שמ' י"ב, ב. [2] בר' ג', ז. [3] הוש' ד', יא. [4] מש' כ"ג, לא.

צא) נשינו טובה—שראו את הטובה אלא ששכחוה. צג) יין של פרוגיתא—שם מקום שיינו משובח ביותר. דיומסית—מרחצאות לרבים. קפחו את עשרת השבטים—שנמשכו אחריהם ואבדו מן העולם. החרש היה לבם—ששכח את הקריאה ונתחלפו לו ד' בר', ז' בי' וכ' בב'. צד) יין שמביא יללה—יין לשון תאניה ואניה. צו) דומה עליו כמישור — שאינו מבחין בין תל לבור. והחנוני בכיס—ליטול ממונו. צח) אמו לא יכולה לעמוד בו—הגפן, שהיא נכפפת ונסרחת על גבי הקרקע. דקרים—כלונסאות.

צט בשעה שהלך נֹחַ לִטַע כרם פגע בו השֵׁד שַׁמְדּוֹן. אמר לו: שַׁתְּפֵנִי עמך, אלא הזהר שלא תכנס לחֶלקי, שאם תכָּנס לחלקי אני חובל בך. (ב"ר לו).

ק כשהתחיל נח נוטע בא שטן ועמד לפניו. אמר לו: מה אתה נוטע? אמר לו: כרם. א"ל השטן: מה טיבו? א"ל: פֵּרוֹתיו מתוקים בין לחים בין יבשים ועושין מהם יין המשמח לבבות. א"ל השטן: רצונך שנִטָּעֶנוּ יחד אני ואתה? א"ל: הן. מה עשה השטן? הביא רחֵלה ושחָטָהּ על הגפן; אחרי כך הביא ארי ושחטו עליה; אחרי כך הביא קוף ושחטו עליה; אחר כך הביא חזיר ושחטו עליה—והטיף דמיהם והשקה בהם אותו הכרם. רמז לו, כשאדם שותה כוס אחת—הרי הוא כרחלה; עָנָו ושפל-רוח; כשהוא שותה שתי כוסות—מיד נעשה גבור כארי ומתחיל לדבר גדולות ואומר: מי כמוני! כיון ששתה שלש או ארבע כוסות—מיד הוא נעשה בקוף: עומד ומרקד ומשַׂחק ומנַבֵּל פיו לפני הכל ואינו יודע מה יעשה. נשתַּכֵּר— נעשה כחזיר: מתלכלך בטיט ומוטל באשפה. (תנח' נח).

קא כוס אחד יפה לאשה; שנים נִוּוּל הוא; שלשה—תובעת בפה; ארבעה—אפילו חמור תובעת בשוק ואינה מקפדת. (כת' סה.)

קב כל מקום שאתה מוצא יין -- אתה מוצא כִשָּׁלוֹן. (תנח' נח).

קג אל תשתכר ואל תחטא. (בר' כט).

קד אמר ר' יצחק: מהו שנאמר: „אל תרא יין כי יתאדם" [1] ? — אל תרא יין, שמאדים פניהם של רשעים בעולם-הזה ומלבין פניהם לעולם-הבא. רבא אמר: „אל תרא יין כי יתאדם" — אל תרא יין, שאחריתו דם. (סנה' ע.).

קה מעשה באדם אחר שהיה רגיל לשתות שנים עשר כדי יין בכל יום ויום. יום אחד שתה אחד עשר כרים. שכב ולא באה שנתו. עמד בלילה והלך אצל הַקַּפִּיל. אמר לו: מכור לי כד יין. א"ל: לא אפתח לך, שהרי שעת לילה היא וחושש אני מפני השומרים. תלה עיניו וראה נקב בשער. א"ל: תן לי דרך הנקב; אתה תעָרֶה מבפנים ואני אשתה מבחוץ. עשה לו כך. שתה וישן לפני השער. עברו עליו השומרים, כסבורים שהוא גנב, הכוהו פצעוהו ולא הרגיש. קראו עליו: „למי פצעים חנם, למי חכלילות עינים? למאחרים על היין" [2] — זה שנכנס לבית-קַפִּיל ראשון ויוצא אחרון. (ויק"ר יב).

קו יין רובו קשה ומעוטו יפה. (תדב"א פ"ז).

קז בראש כל רפואה אני יין. בראש כל מות אני יין. במקום שאין יין שם מתבקשים סממנים. (ב"ב נח:).

קח רב כהנא רָמֵי: נאמר „תירש" וקורין „תירוש"—זכה נעשה ראש, לא זכה נעשה רש. רבא רמי: נאמר: „ויין יְשַׂמַּח" [3] וקורין „יְשַׁמַּח" — זכה משמחו. לא זכה משממו. וזהו שאמר רבא: יין ובשמים פִּקְחוּנִי. (יומא עו:)

[1] מש' כ"ג, לא. [2] שם שם, כט, ל. [3] תהל' ק"ד, טו.

צט) שלא תכנס לחלקי—כלו' שלא תשתה יותר מדאי. קא) תובעת בפה—לעבירה. קד) מלבין פניהם—מבייש פניהם. שאחריתו דם—שפיכת דם. קה) הקפיל—חנוני שמוכר מזונות ומשקאות. תערה—תשפוך את היין. קז) בראש כל רפואה וגו'—כלו' היין אם שותים אותו במדה הוא הטובה שברפואות ושלא במדה הוא סם-המות. קח) רמי—הקשה. ישמח—בספריהם היה כתוב ישמח בשי"ן ימנית והה"ית נקראת כמו ה"א. פקחוני—עשוני לפקח.

קט אמר רבי שמואל בר נחמני, אמר רבי יונתן: מנין שאין אומרים שירה אלא על היין? שנאמר: „ותאמר להם הגפן: החדלתי את תירושי המשמח אלהים ואנשים" [1] — אם אנשים משמח, אלהים במה משמח? — מכאן שאין אומרים שירה אלא על היין. (בר' לה.).

קי אין שמחה אלא ביין. (פס' קט.).

קיא עד ארבעים שנה אכילה יפה, מכאן ואילך שתיה יפה. (שבת קנב.).

קיב יין ישן — דעת זקנים נוחה הימנו. (מג' טז:).

קיג אמר ר' אחא: מעשה באחד שהיה מוכר כלי־ביתו ושותה בהם יין. אמרו בניו: אבינו זה לא יניח לנו כלום. השקוהו והשכירוהו והוציאוהו והניחוהו בבית־עולם אחד. עברו מוכרי יין בשער בית־עולם. שמעו - אַנְגַּרְיָא במדינה, פרקו משאם בתוך בית־העולם והלכו לראות מה קול במדינה. הקיץ משנתו, ראה נאד למראשותיו, התיר אותו ונתנו לתוך פיו. לאחר שלשה ימים אמרו בניו: וכי לא נלך ונראה מה אבינו עושה? הלכו ומצאוהו ונאד בתוך פיו. אמרו: אף כאן אין מניחך בוראך; הואיל והוא נותן לך אין אנו יודעים מה נעשה לך. עשו תקנה ביניהם וכל אחד ואחד היה משקה לו יום אחד. (ויק"ר יב).

קיד היה חסיד אחד, והיה אביו שותה יין הרבה, ובכל שעה שהיה נופל בשוק באו הבחורים והיו מכים אותו באבנים ובצרורים וקוראים אחריו: ראו השכור! וכשראה בנו החסיד, נכלם ושאל את נפשו למות, ובכל יום אומר לו: אבא, אני אשגר ויביאו לך לביתך מכל היין שמוכרין במדינה ולא תלך לשתות בבית־היין, שאתה מביא חרפה עלי ועליך. אמר לו כן פעם אחת ושתים בכל יום עד ששמע לו. היה החסיד עושה לאביו בכל יום ובכל לילה מאכל ומשתה ומישנו במטתו ואחר־כך הולך לו. פעם אחת היה יורד מטר, ויצא החסיד לשוק והיה הולך לבית־הכנסת לתפלה, וראה שכור אחד שהוא שוכב בשוק ואמת־המים יורדת עליו והבחורים והנערים מכים אותו באבנים ובצרורים ומשליכים חומר בפניו ובתוך פיו. כשראה זה החסיד אמר בלבו: אלך לאבא ואביאנו לכאן ואראה לו זה השכור והחרפה שעושים לו הבחורים והנערים, אולי ימנע פיו מלשתות בבית־היין ולהשתכר. וכן עשה, הביאו לשם והראהו לו. מה עשה אביו הזקן? הלך אצל השכור ושאל לו, באיזה בית שתה אותו יין שהיה משתכר בו? (תנח' שמיני).

V. דֶּרֶךְ־אֶרֶץ בִּסְעֻדָּה.

קטו נְקִיֵּי־הַדַּעַת שבירושלים לא היו נכנסים בסעודה, אלא אם כן יודעים מי מֵסב עמהם. (סנה' כג.).

קטז לא יפרוס אדם פרוסה במקום הרך, אלא במקום הקשה, ולא יאחז אדם כביצה פרוסה בידיו, ואם עושה כן הרי זה רַעַבְתָן וּגַרְגְּרָן. ולא ישתה אדם כוסו בבת־אחת, ואם שתה הרי זה גרגרן ורעבתן. וכמה ישהה וישתה? שנים מדרך־ארץ, שלשה מגסי־הרוח.

[1] שופטים ט', יג.

קיג) בבית־עולם — בבית־הקברות. אנגריא — עבדי המלך באו לקחת בני העיר לעבודת המלך. קטז) לא יפרוס — לא יבצע מן הפת. במקום הרך — שנמאס. כביצה — כשיעור ביצה. רעבתן וגרגרן — זולל וסובא. ישהה — ימתין בין גמיעה לגמיעה. שנים — שתי גמיעות. מגסי הרוח — מבעלי גאוה.

ולא יאכל אדם שום ובצל מראשו אלא מעליו, ואם אכל הרי זה רעבתן וגרגרן; ולא ישתה שתי כוסות ויברך ברכת־המזון, מפני שנראה כגרגרן. (ד"א פ' ו, ז).

קיז לא יהא אדם לא נוקדן ולא עומקן ולא גרגרן. (דא"ז פ' ו).

קיח שנים שהיו יושבים על שלחן אחד, הגדול שבהם שולח יד תחלה ואחר־כך הקטן; ואם שלח הקטן, הרי זה גרגרן.

מעשה בר' עקיבא שעשה סעודה לתלמידיו. הביאו לפניהם שני תבשילים, אחד נא ואחד מבשל. בתחלה הביאו לפניהם נא: הפקח שבהם אחז את הקלח בידו אחת ותלשו בידו אחת. לא בא אחריו, משך ידו ממנו ואכל פתו ריקם. הטפש שבהם אחז את הקלח בידו אחת ונשכו בשניו. אמר לו ר' עקיבא: לא כך, בני, אלא הנח עקבך עליו בתוך הקערה. ואחר־כך הביאו לפניהם מבשל, אכלו ונתפקו. אמר להם: בני, לא עשיתי לכם כל־כך אלא לבדוק אתכם אם יש בידכם דרך־ארץ אם לאו. (ד"א פ' ו, ז).

קיט ר' יוסי ור' יהודה, אחד אכל דיסא באצבעו ואחד אכל בהוץ. אמר זה שאכל בהוץ לזה שאכל באצבע: עד מתי אתה מאכילני צואתך? אמר זה שאכל באצבע לזה שאכל בהוץ: עד מתי אתה מאכילני רוקך? (נד' מט:).

קכ לא ישוך אדם מפרוסה ויתננה לחברו, לפי שאין דעות הבריות שוות. (ד"א פ' ט).

קכא אמר אבהו: כל האוכל פת בלא נגוב ידים כאלו אוכל לחם טמא. (סוטה ד:).

קכב אין נוהגין בזיון באוכלים. (סופ' פ' ג).

קכג שנו רבותינו: ארבעה דברים נאמרו בפת: אין מניחין בשר חי על הפת, ואין מעבירין כום מלא על הפת, ואין זורקין את הפת, ואין סומכין את הקערה בפת.

מעשה בר' עקיבא, שנתארח אצל אדם אחר. נטל את הפרוסה וסמך בה את הקערה. חטפה ר"ע ואכלה. אמר לו: רבי, אין לך פרוסה שתאכל אלא פרוסה שאני סומך בה את הקערה? אמר ר"ע: כמדומה אני בך שאתה נכוה בפושרין; עכשו אי אתה נכוה אפילו ברותחין. (ד"א פ' ט).

קכד האוכל לפני האורח — מגונה. מגונה ממנו — אורח מכנים אורח; מגונה ממנו — האוכל לפני תלמיד־חכם. אורח מטריח בעל־הבית — מגונה משלשתם. (דא"ז פ' ח).

קכה אין מסיחין בסעודה, שמא יקדים קנה לושט ויבא לידי סכנה. (תענ' ה:).

קיז) נוקדן — מלקט הפירורים מעל השלחן ואוכלם. עומקן — מעמיק בקערה ושואב מתוכה עד הסוף. קיח) שולח יד — לאכילה. נא — לא צלוי כל צרכו והוא קשה. הקלח — השורש של הירק העשוי נא. ותלשו — כדי ליטול ממנו חתיכה. לא בא אחריו — הירק לא נתלש ונפרס מחמת קשיו. ריקם — בלא לפת. הנח עקבך וגו' — דרך לגלוג אמר לו כך. ונתפקו — שבעו. קיט) דיסא — מאכל של גריסין. בהוץ — בעלה של לולב כעין מזלג. מאכילני צואתך — כלו' עפרורית שבצפרנים. רוקך — רוק הפה שדבק בהוץ. קכ) לפי שאין דעות הבריות שוות — ואפשר שחברו ימאס בכך. קכא) כאלו אוכל לחם טמא — שהפת נמאסת. קכג) כום מלא — שמא ישפך על הפת. שאתה נכוה בפושרים — במים חמים קצת; כלו' די לך ברמיזה על בזוי אוכלין. אפילו ברותחין — כלו' אפילו לאחר שהטפתי שתי פעמים לא עמדת על דעתי. קכד) אוכל לפני אורח — ואינו נותן לו. קכה) יקדים קנה לושט — שבשעת

קכו רב הונא בנו של רב נתן נזדמן לבית רב נחמן בר יצחק, אמרו לו: מה שמך? אמר להם: רב הונא. אמרו לו: יֵשב מר על המטה. יָשב. נתנו לו כוס. קבלה בבַת אחת ושְׁתָאָה בשתי פעמים. אמרו לו: מפני מה קראת לך ר ב הונא? אמר להם: בעל השֵם אני. — ומפני מה כשאמרו לך „שֵב על המטה" ישבת? אמר להם: כל מה שיאמר לך בעל־הבית־עשה, חוץ מִצֵא.—מפני מה כשנתנו לך כוס קבלת בבת־אחת? אמר להם: מסרבין לקטן ואין מסרבין לגדול. — מפני מה שתית אותה בשתי פעמים? אמר להם: ששָׁנִינו — השותה כוסו בבת־אחת הרי זה גרגרן, שתים — דרך־ארץ, שלש — מגַס׳ הרוח. (פס׳ פו:).

קכז חזקה, אין אדם שותה בכוס אלא אם כן בודקו. (כת׳ עה:).

קכח לא ישתה אדם מן הכוס ויתננו לחברו, מפני סכנת נפשות. ומעשה בר׳ עקיבא שהיה לו אכסניא אצל אדם אחד, נתן לו כוס וטְעָמו. אמר לו ר"ע: טול ושתהו. שוב נתן לו כוס אחר וטעָמו, אמר לו ר"ע: טול ושתהו, אמר לו בן־עזאי: עד מתי אתה משקה כוסות טעומין לר׳ עקיבא? (ד"א פ׳ ט).

קכט אמר רב לחִיָא בנו: שטוף ושתה, שטוף והנח, וכשאתה שותה מים שפוך מהם ואחר־כך תן לתלמידך.

מעשה באחד ששתה מים ולא שפך מהם ונתן לתלמידו, ואותו תלמיד אַסְטְנִיס היה ולא רצה לשתות ומת בצמא. באותה שעה אמרו: לא ישתה אדם מים ויתן לתלמידו אלא אם כן שפך מהם. (תמיד כז).

קל אמר ר׳ אמי: בישיבה הַלֵך אחר חכמה, במסבה הלך אחר זקנה. (ב"ב קכ.).

קלא שנו רבותינו: האוכל בשוק הרי זה דומה לכלב; יש אומרים: פסול לעדות. (קיד׳ מ:).

קלב „ופָשַט את בְּגָדיו וְלָבַש בְּגָדים אֲחֵרִים"[1] — שני דבי ר׳ ישמעאל: למדתך תורה דרך־ארץ: בגדים שבִשל בהם קדֵרה לרַבו אַל ימזוג בהם כוס לרַבו. (שבת קיד.).

VI. בְּגָדָיו שֶׁל אָדָם.

קלג דרש רב עֲוִירָא: מהו שנאמר: „טוב איש חונן ומלוה יכלכל דבריו במשפט"[2]—לעולם יאכל אדם וישתה פחות ממה שיש לו וילבש ויתכסה במה שיש לו. (חול׳ פד:).

קלד עֲשִׁיק לְגַבָּךְ וְשַׁוֵי לְבְרֵסָךְ. (ב"מ נב.).

[1] ויק׳ ו, ד. [2] תהל׳ קי"ב, ה.

שיתה קנה הגרגרת נפתח והמאכל יכול להכנס לתוך הקנה במקום הושט ויתנק. קכו) בעל השם אני — כך קוראין לי מקטנותי „רב הונא". ישבת —תיכף על המטה ולא שהית קצת מפני הכבוד. קבלת בבת אחת—כלו׳ מיד ולא סרבת. מסרבין לקטן — מלקבל דבריו עד שיפציר בו. קכז) בודקו — אם ראוי הוא לשתיה. קכח) מפני סכנת נפשות —שמא מאניני הדעת הוא ותקוץ עליו נפשו. נתן לו כוס וטעמו — בעה"ב נתן כוס לר"ע וטעם ממנו תחלה. קכט) שטוף ושתה וגו׳ - כלו׳ שטוף את הכוס לפני שתיה ולאחר שתיה. אסטנים — מפונק ואנין הדעת. קל) בישיבה — של תלמוד־תורה. הלך אחר חכמה — הושב את המסובין לפי חכמתם. במסבה — של סעודה. אחר זקנה — לפי שנותיהם של המסובים. קלד) עשיק לגבך וגו׳ — ביוקר קנה בגדים לכסות

קלה ר׳ יוחנן קרי לְמָאנֵיהּ „מְכַבְּדוּתָא". (שבת קיג:).

קלו „בֵּאדַיִן גֻּבְרַיָּא אִלֵּךְ כְּפִיתוּ בְּסַרְבָּלֵיהוֹן פַּטִּישֵׁיהוֹן וְכַרְבְּלָתְהוֹן וּלְבוּשֵׁיהוֹן וּרְמִיו לְגוֹא אַתּוּן נוּרָא יָקִדְתָּא"[1] – מכאן אתה למד, שאפילו בשעת הסכנה על ישנה אדם את עצמו מן כבודו, שהרי יצאו אלו לִשָּׂרֵף וקִשטו עצמם. (תנח׳ נח).

קלז תניא, הרי שהיו נישין בו אלף מָנֶה ולבש אִצְטְלָא בת מאה מנה, מפשיטין אותו ומלבישין אותו אִצְטְלָא הראויה לו. תָּנָא משום ר׳ ישמעאל ותנא מש״ם ר׳ עקיבא: כל ישראל ראוים לאותה אצטלא. (שבת קכח.).

קלח כל המבזה את הבגדים, סוף אינו נהנה מהם. (בר׳ סב:).

קלט הֲדַר בני° אָדָם–כסותם. (דא״ז פ׳ י).

קמ בְּמָתָא שְׁמָאִי, בְּלָא מָתָא תּוֹתְבָאִי. (שבת קמה:).

קמא מי שאין לו אלא חָלוּק אחד חייו אינם חיים. (ביצה לב:).

VII. רְחִיצָה וְסִיכָה.

קמב אסור לדור בעיר שאין בה מרחץ. (ירוש׳ קיד׳ פ׳ ד).

קמג „נָשִׁיתִי טוֹבָה"[2]—אמר ר׳ ירמיה: זו בית־המרחץ; ר׳ יוחנן אמר: זו רחיצת ידים ורגלים בחמין. (שבת כה:).

קמד תניא, רוחץ אדם פניו, ידיו ורגליו בכל יום בשביל קונו, משום שנאמר: „כל פעל ה׳ למענהו"[3]. (שבת נ:)

קמה „גֹּמֵל נַפְשׁוֹ אִישׁ חָסֶד"[4]—זה הלל הזקן, שבשעה שהיה נפטר מתלמידיו היה מְהַלֵּךְ והולך עמם. אמרו לו תלמידיו: רבי, להיכן אתה הולך? אמר להם: לעשות מצוה. אמרו לו: וכי מה מצוה זו? אמר להם: לרחוץ בבית־המרחץ. אמרו לו: וכי זו מצוה היא? אמר להם: הן. מה אם איקוֹנִין של מלכים, שמעמידין אותם בבתי־תֵאַטְרָיוֹת ובבתי־קִרְקְסָאוֹת, מי שנתמנה עליהם הוא מורקם ושוטפם והם מעלים לו שָׂכָר; ולא עוד, אלא שהוא מתגדל עם גדולי מלכות, — אני שנבראתי בצלם ודמות, שנאמר: „כי בצלם אלהים עשה את האדם"[5] — על אחת כמה וכמה. (ויק״ר לד).

קמו טובה רחיצת ידים ורגלים בחמין ערבית מכל קִילוֹרִין. (שבת קח:).

[1] דנ׳ ג׳, כא. [2] איכה ג׳, יז. [3] מש׳ ט״ז, ד. [4] שם י״א, יז. [5] בר׳ ט׳, ו.

גופך, ומאכלים לכרסך קנה לפי שווים. קלה) קרא למאניה מכבדותא — קרא לבגדיו „מכבדים". קלו) באדין גבריא וגו׳ — אז האנשים ההם (חנניה, מישאל ועזריה) נאסרו בשמלותם וכתנותם ומגבעותם ובגדיהם והשלכו לתוך כבשן האש הבוערת. קלז) איצטלא —מלבוש. מפשיטין אותו— כדי לשלם את חובו. איצטלא הראויה לו -- כלו׳ פחותה ממה שהיתה לו. כל ישראל ראוים וגו׳ – שכל ישראל כבני מלכים הם, ואפילו העניים שבהם. קמ) במתא שמאי וגו׳ —משל הוא: בעירי, שהבריות מכירין בי, די לי להתכבד בשמי, ושלא בעירי כבודי בשמלתי. קמד) בשביל קונו — לכבודו של הקב״ה. קמה) מהלך והולך -- כלו׳ מוסיף ללכת עמם. איקונין — צורות ופסילים. והם מעלים לו שכר —אנשי המלך משלמים לו שכר עבודתו. קמו) קילורין — סממני

קמז רחץ בחמין ולא נשתטף בצונן, דומה לברזל שהכניסוהו לאור ולא הכניסוהו לצונן. (שבת מא.).

קמח אמר שמואל: ערבובית של הראש מביאה לידי עירון; ערבובית של בגדים מביאה לידי שעמום; ערבובית של הגוף מביאה לידי שחין ואבעבועית. (נדר׳ פא.).

קמט „ותענגות בני האדם"[1] – אלו ברכות ומרחצאות. (גטין סח.).

קנ שאל פרוקלוס בן פילוסופוס את רבן גמליאל בעכו, שהיה רוחץ במרחץ של אפרודיטי. אמר לו: כתוב בתורתכם: „ולא ידבק בידך מאומה מן החרם"[2] – מפני מה אתה רוחץ במרחץ של אפרודיטי? אמר לו: אין משיבין במרחץ. וכשיצא אמר לו: אני לא באתי בגבולה, היא באה בגבולי. אין אומרין: נעשה מרחץ נוי לאפרודיטי, אלא אומרין: נעשה אפרודיטי נוי למרחץ. (ע"ז מד).

קנא המזלזל בנטילת־ידים נעקר מן העולם. (סוטה ד:).

קנב מים הראשונים האכילו בשר חזיר, מים אחרונים הרגו את הנפש.

מעשה באדם אחד שאכל קטניות ולא נטל ידיו. ירד לשוק וידיו מטונפות מן הקטניות. ראה אותו חברו, הלך ואמר לאשתו: אמר לך בעלך סימן שאכל עבשי קטנית, שגרי לו אותה טבעת. לאחר שעה בא בעלה, אמר לה: היכן הטבעת? אמרה לו: פלוני בא בסימנים שלך ונתתיה לו. נתמלא חמה – עמד והרגה. לפיכך מי שאינו נוטל את ידיו אחר המזון כאלו הורג את הנפש. (יומא פג; תנה"ק בלק).

קנג סיכה ורחיצה אין נכנסין לגוף והגוף נהנה מהן. (בר׳ נז).

קנד רחץ ולא סך דומה למים על גבי חבית. (שבת מא.)

קנה אמרו עליו על רבי חנינא, שהיה בן שמונים שנה והיה עומד על רגלו אחת וחולץ מנעלו ונועל מנעלו. אמר רבי חנינא: חמין ושמן שסכתני אמי בילדותי הם עמדו לי בעת זקנותי. (חול׳ כד.)

קנו הרוצה לסוך כל גופו – סך ראשי תחלה, מפני שהוא מלך על כל אבריו. (שבת סא.)

---

[1] קהל׳ ב׳, ח. [2] דב׳ י"ג, יח.

רפואות ותחבשות. קמז) בצונן – במים קרים. לאור – לאש, כדי ללבנו. ולא הכניסוהו לצונן – ונמצא שאינו מתקשה. קמח) ערבובית – זוהמא, חסרון נקיון וסדר. קמט) במרחץ של אפרודיטי – שעמד שם פסל של האלילה היונית אפרודיטי. נוי – הדור וקשוט. נוי למרחץ – והמרחץ קדם לה. קנא) המזלזל בנטילת ידים – שאינו מקפיד לרחוץ ידיו לצורך. קנב) מים הראשונים – שלפני סעודה. האכילו בשר חזיר – שיהודי אחד אכל בפונדק ולא נטל ידיו, סבר הפונדקי שהוא נכרי והאכילו בשר חזיר. מים אחרונים – שלאחר סעודה. הרגו את הנפש – כמפרש להלן. קטניות – מין זרעונים, כגון פולים ועדשים. קנג) סיכה – משיחת הגוף בשמן. קנד) למים ע"ג חבית – שנשפכים על גבי החבית מבחוץ ואינם נכנסים לתוכה, כך רחיצה בלא סיכה אינה נבלעת באברים. קנה) עמדו לי – לחזק גופי ולהבריאני.

VIII. רְפוּאַת הַגּוּף.

קנז „וְעַצְמוֹתֶיךָ יַחֲלִיץ"[1] - אמר ר' אליעזר: זו מעלה שבברכות. (יבמ' קב).

קנח אסור לָדור בעיר שאין בה רופא. (ירוש' קיד' פ' ד).

קנט הגוף הזה–תולדותיו נתלות זו בזו, ואם אין זו אין זו, וכיון שהן מתפרקות אחת מחברתה הגוף נָגוע ומת; הבית הזה שיש לו ארבעה צדדים–אם נתפרק אחד מהם הבית נופל. (מד' שמ' ד).

קס „וְרַפֹּא יְרַפֵּא" [2] –מכאן שנִתנה רשות לרופא לרפאות. (בר' ס.).

קסא מעשה בר' ישמעאל ור' עקיבא שהיו מהלכים בחוצות ירושלים והיה עמהם אדם אחר. פגע בהם אדם חולה. אמר להם: רבותי, אמרו לי, במה אתרפא? אמרו לו: עשה כך וכך עד שתתרפא. אמר להם אותו האיש שהיה עמהם: ומי הכה אותו בחולי? אמרו לו: הקדוש-ברוך-הוא. אמר להם: ואתם הכנסתם עצמכם בדבר שאינו שלכם–הוא הכה ואתם מרפאים! אמרו לו: מה מלאכתך? אמר להם: עובד אדמה אני והרי המגל בידי. אמרו לו: מי ברא את הכרם? אמר להם: הקב"ה. אמר לו: ואתה מכנים עצמך בדבר שאינו שלך–הוא ברא אותו ואתה קוצץ פירותיו ממנו. אמר להם: אין אתם רואים המגל בידי–אלולי שאני יוצא וחורשו ומכַסְחו ומזַבלו ומנַכשו לא העלה מאומה. אמרו לו: שוטה שבעולם, לא שמעת מה שכתוב: „אנוש כחציר ימיו" [3]–כשם שהעץ אם אינו נזבל ומתנכש ונחרש אינו עולה, ואם עלה ולא שתה מים אינו חי והוא מת, כך הגוף הוא העץ, הזבל הוא הסם, איש אדמה הוא הרופא. (מד' שמ' ד).

קסב המשל אומר: כבד את רופאך עד שלא תצטרך לו. (ירוש' תענ' פ' ג).

קסג אַסְיָא דְמַגָּן מַגָּן שְׁוֵי. (ב"ק פה.).

קסד אַסיא רְחיקא עֵינא עֲוִירָא. (שם).

קסה מי שיש לו כאב הולך לבית הרופא. (ב"מ לה:).

קסו עלובה מדינה שרופאה פּוֹדָגְרִים. (ויק"ר ז).

קסז רופא, רְפָא חֲגִירְתְךָ! (ב"ר כג).

קסח טוב שברופאים לגיהנם. (קיד' פב.).

קסט חזקיה גנז ספר רפואות–והודו לו. (בר' י:).

[1] ישע' נ"ח, יא. [2] שמ' כ"א, יט. [3] תהל' ק"ג, טו.

קנז) מעולה שבברכות — בריאות הגוף. קנט) תולדותיו —חבורי אבריו. מתפרקות — מתפרדות. קסא) ומכסחו —קוצץ את הקוצים. ומזבלו — נותן בו זבל לדשנו. ומנכשו — עוקר העשבים הרעים. קסג) אסיא דמגן וכו' — רופא של חנם שוה חנם; כלו' אינו שוה כלום. קסד) אסיא רחיקא וגו' — רופא שמרפא מרחוק דומה לעין עורת. קסו) עלובה מדינה וגו' — אוי לה לעיר שרופאה בעצמו חולה מחלת הפודגרא (חולי רגלים). קסז) רופא, רפא חגירתך — כך אומרים לרופא שהוא בעצמו חגר ובא לרפאות את אחרים. קסח) לגיהנם —שפעמים באים על ידו לידי סכנה. קסט) והודו לו — חכמים הודו לו שיפה עשה, כדי שלא יהיו סומכין על ספר רפואות בלבד.

קע אמר לו רב לרב חִיָּא בני: לא תשתה סַמִּים ולא תקַפֵּץ ברגלים, ולא תעקור שִׁנַּיִם ולא תתגרה בנחש. (פס' קיב:)

קעא אמר אביי: זהר החמה מרפא, שנאמר: „שמש צדקה ומרפא בכנפיה" [1]. (נר' ח:).

קעב הברייות אומרין: אִידְלָא יוֹמָא–אִידְלָא קְצִירָא. (ב"ב טז:).

IX. שְׁמִירַת הַגּוּף.

קעג הִזהר בשלשה דברים: אל תרבה בישיבה, שישיבה קשה לתחתוֹנִיוֹת; ואל תרבה בעמידה, שעמידה קשה ללב; ואל תרבה בהליכה, שהליכה קשָׁה לעינים; אלא שליש בעמידה, שליש בישיבה, שליש בהלוך.

כל ישיבה שאין בה סמיכה – עמידה שיש בה סמיכה נוחה הימנה. (כת' קיא.).

קעד „וְנָתַן ה' לְךָ שָׁם לֵב רַגָּז וְכִלְיוֹן עֵינַיִם וְדַאֲבוֹן נָפֶשׁ"[2]–איזה דבר שמכלה את העינים ומדאיב את הנפש – אלו תחתוניות. (נדר' כב.).

קעה פסיעה גסה נוטלת אחד מחמש מאות ממאור עיניו של אדם. (בר' יג:; שבת קיג:).

קעו תניא, בן־עַזַּאי אומר: על כל משכב שכב, חוץ מן הקרקע; על כל מושב שב, חוץ מן הקורה. (בר' סב:).

קעז שבעה רובם קשה ומיעוטם יפה, ואלו הם: דרך, עושר ומלאכה, יין ושֵׁנה, חמין וְהַקָּזַת־דם. (גיט' ע.).

קעח שלשה דברים מַכְחִישִׁים כחו של אדם, ואלו הם: פחד, דרך ועון. (שם).

קעט ארבעה דברים מתישים כחו של אדם, ואלו הם: העון, הדרך, התענית ומלכות. (שו"ט לא).

קפ אנחה שוברת חצי גופו של אדם. (בר' נח:).

קפא „וְהֵסִיר יְיָ מִמְּךָ כָּל חֹלִי"[3] – אמר רב: זו עין; רב לטעמו, שכשהיה רב עולה לבית־הקברות עשה מה שעשה ואמר: תשעים ותשעה בעין רעה ואחד בדרך־ארץ. ושמואל אמר: זה הרוח; שאמר שמואל: הכל ברוח. ר' חנינא אמר: זו צִנה. ר' אלעזר אמר: זו מרה. (ב"מ קז:).

[1] מלא' ג', כ. [2] דב' כ"ח, סה. [3] שם ז', טו.

קעב) אידלא יומא אידלא קצירא — כשעולה חחמה עולה החולה ממטתו; כלו' זריחת החמה מביאה רוחה לחולים. קעג) לתחתוניות —לטחורים, חולי־אחורים. קעה) פסיעה גסה — צעדה גדולה יותר מדאי. קעו) חוץ מן הקורה — שמא תפול. קעז) עושר —שהמותרות מביאין את האדם לידי חטא. והקזת דם —הוצאת הדמים הרעים לשם רפואה. קעח) מכחישים — עושים כחוש ורפה. עון — זמה. קעט) מתישים —מחלישים. ומלכות —עול מלכות. קפא) כל חלי— דבר שכל החלאים תלוים בו. זו עין — עין רעה. לטעמו — הולך לשיטתו. עשה מה שעשה ואמר — כלו' בדק את קברי המתים באופנים ידועים לו והבין באיזו מיתה מת כל אחד. תשעים ותשעה — מן המתים. זה הרוח — כלו' כל החלאים מרוח רעה. צנה — קרירות. זו מרה — שסמנה כל החלאים.

קפב אמר רב: כל חָלִי ולא חלי־מעים, כל כאב ולא כאב לב, כל מֵחוש ולא מחוש ראש. (שבת יא.).

קפג אמר ר' יוחנן: שבועה שלא אישן שלשה ימים—מלקין אותי וישן לאַלְתַּר. (סוכה נג:).

אמר רב יהודה: לא נברא לילה אלא לשֵׁנה. (עיר' מה.).

קפד אמר שמואל: שֵׁנה בעמוד־השחר כאִסְטְמָא לברזל. (בר' סב:).

קפה שנו רבותינו: הרבה דברים נאמרו בפת־שחרית: מצלת מן החמה ומן הצנה ומן הזיקין ומן המזיקים ומחכימת פתי, וזוכה בדין ללמוד תורה וללמד ודבריו נשמעים ותלמודו מתקים בידו, ואין בשרו מעלה הבל והורגת כִנה שבבני־מעים. ויש אומרים: אף מוציא את הקנאה ומכניס את האהבה.

אמר לו רַבָּה לרָבָא בר מָרי: מנין דבר זה שאומרין הבריות: ששים רצים רודפים ואינם מגיעים את האדם שאוכל פת־שחרית, ואמרו חכמים: השכם ואכול בקיץ מפני החמה ובחורף מפני הצנה? —שנאמר: „לא ירעבו ולא יצמאו—ולא יכם שרב ושמש"[1]. אמר לו: אתה אומר לי משם ואני אֹמַר לך מכאן: „ועבדתם את ה' אלהיכם וברך את לחמך ואת מימיך"[2]—„ועבדתם את ה' אלהיכם" זו קריאת־שמע ותפלה, „וברך את לחמך ואת מימיך"—זו פת במלח וקיתון של מים, מכאן ואילך „והסירותי מחלה מקרבך"[2].

ותניא „מחלה" זו מרה. ולמה נקרה שמה מחלה? שהיא מחלה כל גופו של אדם; דבר אחר: מ ח ל ה, ששמונים ושלשה חלאים תלוים במרה, וכלם פת־שחרית במלח וקיתון של מים מבטלְתם. (ב"ק צב; ב"מ קז:).

קפו שנו רבותינו: שעה ראשונה מאכל לודים, שניה מאכל לִסטים, שלישית מאכל יורשים, רביעית מאכל כל אדם, חמישית מאכל פועלים, ששית מאכל תלמידי־חכמים; מכאן ואֵילֵך—כזורק אבן לחֵמֶת.

אמר אביי: לא אמרו אלא שלא טָעַם כלום בבקר, אבל אם טָעַם כל־שהוא אין בכך כלום. (שבת י.).

קפז „הַמַּאֲכִלְךָ מָן בַּמִּדְבָּר... לְמַעַן עַנֹּתְךָ"[3] — ר' אַמִּי ור' אַסִּי, אחד אמר: אינו

[1] ישע' מ"ט, י. [2] שמ' כ"ג, כה. [3] דב' ח', טז.

קפב) מיחוש — כאב. קפג) שבועה שלא אישן — הנשבע שלא יישן. מלקין אותו — על שבועת שוא; שאין אדם יכול לעמוד שלשת ימים בלא שינה. לאלתר — מיד. קפד) כאסטמא לברזל — יפה לגוף כאסטמא לברזל; אסטמא—ברזל מחוסם וקשה שנותנין בתוכו של קרדום להקשותו. קפה) בפת שחרית — באכילת פת בשחרית. הזיקין — רוחות. ומחכימת פתי — שדעתו מיושבת עליו. ודבריו נשמעים — לבריות, שיש לו לב להטעימם. הבל — זעה. כנה שבבני מעים—תולעים. מכאן ואילך והסירותי וגו'—מי שאוכל סמוך לקריאת־שמע של שחרית יסורו ממנו כל המחלות. ששמונים ושלשה חלאים-בגימטריא של מחלה. קפו) לודים — שבט בני אדם פראים אוכלי אדם, והם רעבתנים. לסטים — גזלנים. יורשים — שלא טרחו בממונם ואינם עוסקים במלאכה. לחמת — לנאד או לכד מים, שהמים עולים אעפ"י שלא נתרבו; אף כאן אין תועלת באכילה אלא מלוי הכרס בלבד. לא אמרו — שאין מועיל באכילה מאוחרת. קפז) המאכילך מן.. למען ענתך — כלו' אכילת

דומה מי שיש לו פת בסלו למי שאין לו פת בסלו. ואחד אמר: אינו דומה מי שרואה ואוכל למי שאינו רואה ואוכל.

אמר רב יוסף: מכאן רמז לסומין, שאוכלים ואינם שבעים.

אמר אביי: הִלְכָּך מי שיש לו סעודה יפה לא יאכלנה אלא ביום. (יומא עד:).

קפח אמר ר׳ יוסי בר׳ בון: אסור לדור בעיר שאין בה גנה של ירק. (ירוש׳ קיד׳ פ׳ ד).

קפט אמר רב חִסְדָא בַּר בֵּי־רַב: מי שאין לו לחם הרבה לא יאכל ירק, משום שגורר. ואמר רב חסדא: אני לא הייתי אוכל ירק לא בעניותי ולא בעשירותי. בעניותי — משום שגורר; בעשירותי, שאמרתי: במקום שנכנם ירק יכנס בשר ודגים. (שבת קמ:).

קצ אמר רב: אמר לי אַדָּא הצַיָּד: הדג — צְלֵהוּ באחיו, העלהו באביו ואכלהו בבנו, ושתה עליו אביו. (מו״ק יא.).

קצא אמר ר׳ יַנַּאי: כל שהוא כביצה — ביצה טובה ממנו. כשבא רָבִין אמר: טובה ביצה מגולגלת משׁשה לוגין סלֶת. כשבא רב דִּימִי אמר: טובה ביצה מגולגלת מששה, צלויה — מארבע, מבושלת — „כל שהוא כביצה — ביצה טובה ממנו״, חוץ מן הבשר. (בר׳ מד:).

קצב שנו רבותינו: טְחוֹל יפה לשִׁנַּיִם וקשה לבני־מֵעַיִם, כְּרֵשִׁין קשין לשִׁנים ויפים לבני־מעים. כל ירק חי מוֹריק וכל קטן מקטין, וכל נפש משיב נפש, וכל קרוב לנפש משיב הנפש. כְּרוּב למזון ותְרָדִים לרפואה. אוי לו לבית שהלֶפֶת עוברת בתוכו. (שם).

קצג תניא: אחר כל אכילתך אכול מלח, ואחר כל שְׁתִיָּתְךָ שתה מים ואי אתה ניזוק. אכל כל מאכל ולא אכל מלח, שתה כל משקין ולא שתה מים — ביום ידאג מריח־הפה, ובלילה ידאג מפני אַסְכְּרָה.

שנו רבותינו: הַמְקַפֶּה אכילתו במים אינו בא לידי חולי־מעים. וכמה? — אמר רב חסדא: קיתון לַפַּת.

אמר רב מָרִי אמר רבי יוחנן: הרגיל בעַדָשים אחת לשלשים יום מונע אסכרה מביתו, אבל כל יום לא. — למה? — משום שקשה לריח הפה.

ואמר רב מרי אמר רבי יוחנן: הרגיל בחרדל אחת לשלשים יום מונע חֳלָאים מביתו, אבל כל יום לא. למה? — משום שקשה לחולשת הלב.

המן ענוי הוא. למי שאין לו פת בסלו — שאוכל ודואג על למחר; וכן המן, שלא ירד אלא ליומו. למי שאינו רואה ואוכל — שאינו נהנה כל כך; וכן אוכלי המן, שהיו טועמים טעם כל המינים ואינם רואים אלא מן. אמר רב יוסף — סומא היה. אלא ביום — שהוא רואה מאכלו. קפט) משום שגורר — את התיאבון לאכילה. קצ) צלהו באחיו — במלח. העלהו באביו — אחר הצליה תנהו במים. בבנו — בציר היוצא מן הדגים. ושתה עליו אביו — ששותין עליו מים. קצא) כל שהוא כביצה וגו׳ — כל מאכל כשיעור ביצה טובה ממנו הביצה עצמה. מגילגלת — צלויה לחה ורכה. צלויה — קשה. מבושלת כל שהוא כביצה וגו׳ — על זה נאמר „כל שהוא כביצה וגו׳״. קצב) טחול — (מילץ). כרישין — מין חציר (לויך). מוריק — את פניו של אוכלו. קטן — שלא גדל כל צרכו. מקטין — את גידול הקומה. כל נפש — דבר חי. הקרוב לנפש — אברי הבהמה במקום חיותה. תרדין — מין צמח (מאַנגאָלד). לבית וגו׳ — כלו׳ לכרס שאוכלת לפת (ווייסע ריבע). קצג) אסכרה — הגרון נסתם והנשימה נעשית קשה. המקפה — מציף, ששותה הרבה מים אחר האכילה והמאכל שבמעיו צף ונשרה במים. קיתון לפת — כד מים לפת של סעודה אחת.

אמר ר׳ חִיָא בר אשי אמר רב: הרגיל ברנים קטנים אינו בא לידי חֳלִי־מעים, ולא עוד אלא שדגים קטנים מפרין ומרבין ומַבְרִין גופו של אדם. אמר רבי חַמָא בר חנינא: הרגיל בקצח אינו בא לידי כאב־לב. השיבו: ר׳ שמעון בן גמליאל אומר: קצח אחד מששים סַמני המות הוא, והישן למזרח גרנו—דמו בראשו?

— לא קשה: כאן בריחו וכאן בטעמו.

אמו של ר׳ ירמיה היתה אופה את הפת, מדבקת את הקצח ומַקלפתו. (בר׳ מ).

קצד אמרו משום רבי יהודה בר אֶלְעַאי: אכול בָצָל ושב בְצֵל, ולא תאכל אַוָזין ותרנגולים ויהא לבך רודף עליך. (פס׳ קיד).

קצה צְנון מַחַתֵך מאכל, חֲזֶרֶת מהפך מאכל, קִישות מרחיב בני־מעים.

— והלא שנו דבי רבי ישמעאל: למה נקרא שמם „קשואים" — מפני שהם קשים לגופו של אדם כחרבות?

— לא קשה: כאן בגדולים, כאן בקטנים. (ע״ז יא).

קצו ר׳ ירמיה חלה. בא אצלו רופא לרפאותו. ראה דלעת מונחת בביתו. הניחו ויצא. אמר: מלאך־המות בביתו של זה — ואני אבוא לרפאותו! (נר׳ מט).

קצז שנו רבותינו: חמשה דברים נאמרו בשום: משביע ומשחין ומצהיל פנים, מכנים את האהבה ומוציא את הקנאה. (ב״ק פב).

קצח שנו רבותינו: אַסְפַּרְגוס יפה ללב וטוב לעינים וכל שכן לבני־מעים, והרגיל בו יפה לכל גופו, והמשתכר הימנו קשה לכל גופו. (בר׳ נא).

קצט תניא, שלשה מרבים את הזבל וכופפים את הקומה ונוטלים אחד מחמש מאות ממאור עיניו של אדם, ואלו הם: פת קִיבָר ושֵׁכָר חדש וירק. (עיר׳ נה, נו).

ר תמרים—שחרית וערבית יפות, במנחה רעות, בצהרים—אין כמותן (כת׳ י).

רא יפה סַפסוף שאכלנו בילדותנו מאֲפַרְסְקִין שאכלנו בזקנותנו. (ירוש׳ פאה פ׳ ז).

רב שנו רבותינו: מי שאֲחָזוֹ בולמוס מאכילין אותו דבש וכל מיני מתיקה, שהדבש וכל מיני מתיקה מאירים עיניו של אדם.

אמר ר׳ יוחנן: פעם אחת אחזני בולמוס ורצתי למזרחה של תאנה, וקִיַמתי בעצמי: „החכמה תחיה בעליה" [1], ששָנה רב יוסף: הרוצה לטעום טעם תאנה יפנה למזרחה.

ר׳ יהודה ור׳ יוסי היו מהלכים בדרך. אֲחָזוֹ בולמוס לר׳ יהודה, קִפֵּח את הרועה ואכל

קס׳ ז׳, יב.

למזרח גרנו — של קצח, שרוח מערבית לחה היא ומכנסת הריח בתוך הגוף. כאן בריחו וגו׳ — הריח קשה והטעם טוב. מדבקת וגו׳ — עד שקלט הטעם. ומקלפתו — לבטל הריח. קצד) ויהא לבך רודף עליך — מתאוה לאכול כל שעה שהורגלת. קצה) מחתך מאכל — בבני מעים. קישות — קישואים. קצו) דלעת — גדולה מקישואין. מלאך המות בביתו וגו׳ — שהדלועים קשין לגוף. קצז) ומשחין — מחמם את הגוף. מכנים את האהבה — מתוך שמשמח את הלב. קצח) אספרגום —מין משקה משכר. קצט) מרבים את הזבל — בבני מעים. רא) ספסוף — מין תאנים אפילות וגרועות; כלו׳ בימי הילדות יפה אכילת פירות גרועים מאכילת פיגות משובחים בימי הזקנה. רב) בולמוס — עילוף מחמת רעבון. למזרחה של תאנה — שהתאנים הנתונות כנגד השמש מתוקות ביותר. קפח את הרועה — נטל ממנו בעל כרחו.

את פתו. אמר לו ר' יוסי: קפחת את הרועה! כשהגיעו לעיר אחזו בולמוס לר' יוסי. הקיפוהו לגינין וקערות. אמר לו ר' יהודה: אני קפחתי את הרועה ואתה קפחת את העיר כֻלה. (יומא פג:).

רג רְוָחָה לְבַסִימָא שְׁכִיחָא (רוח מצוי למעדנים). (מג' טו:).

רד אמר ר' שמעון בן יוחי: אלו דברים העושה אותם מתחַיֵב בנפשו ודמו בראשו: האוכל שום קלוף ובצל קלוף וביצה קלופה, והשותה משקין מזוגים שעבר עליהם הלילה, והלן בבית־הקברות, והנוטל צפרניו וזורקן לרשות־הרבים. (נדה יז.).

רה שלשה משקין אסורים משום גלוי: יין, מים וחלב. (ירוש' תרומ' פ' ח).

רו שנו רבותינו: לא ישתה אדם מים לא מן הנקרות ולא מן האגמים בלילה, ואם שתה—דמו בראשו, מפני הסכנה. (פס' קיב.).

רז אמר רב אמי: צריכין לחוש למה שהבריות חוששין: אסור לאדם ליתן פרוטות לתוך הפה, תבשיל תחת המטה ופת תחת בית־השחי. (שם).

רח אמר ר' יַנַאי: „כל ימי עני רעים"[1]—זה אַסְטְנִים, „וטוב לב משתה תמיד"[1]—זה שדעתו יפה. (ב"ב קמה:).

רט אמר שמואל: שנוי וֶסֶת תחלת חולי־מעים. כתוב בספר בן־סירא: כל ימי עני רעים—והרי יש שבתות וימים־טובים?—כשמואל. (כת' קי:).

רי תניא, אכל ולא שתה—אכילתו דם, וזהו תחלת חֳלִי־מַעַיִם; אכל ולא הלך ארבע אמות—אכילתו מרקבת, וזהו תחלת ריח רע; הנצרך לנְקָביו ואכל—דומה לתנור שהסיקוהו על גבי אֶפרו, וזהו תחלת ריח זוהמָא. (שבת מא.).

ריא אמר אליהו לרבי נתן: אכול שליש ושתה שליש והנח שליש. לכשתכעוס תעמוד על מלואך.

תני רבי חיא: הרוצה שלא יבא לידי חֳלִי־מעיים יהא רגיל בטִבּול קיץ וחורף. סעודתך שהֲנָאָתְךָ הימנה משוך ידך הימנה. ואל תַשְׁהֶה עצמך בשעה שאתה צריך לנקביך. (גיט' ע.).

[1] מש' טו, טו.

הקיפוהו לגינין וקערות — בני העיר הקיפוהו לגינין של מיני מתיקה וקערות של תבשילין. רג) רוח מצוי למעדנים —בשביל מעדנים יש רוח בבני־מעים ואפשר לאכלם הרבה. רה) משום גלוי— אם עמדו מגולים, שמא שתה־מהם נחש והטיל בהם ארסו, שהנחשים מצוים בא"י. רז) אסור לאדם וגו' —כולם מחמת מיאוס וזעה. רח) אסטנים —מפונק שבודק ביותר באוכלים ונמצא כל ימיו רעים. שדעתו יפה —כלו' נפשו בריאה, האוכל הכל ואינו בודק. רט) שנוי וסת— שנוי המנהג באכילה ושתיה. שבתות וימים טובים — ולמה נאמר כל ימי? כשמואל — שהעני בא בשבת ויו"ט ע"י שנוי וסת לחולי מעים. רי) ריח רע — מן הפה. הנצרך לנקביו — לצאת לחוץ. ריח זוהמא — מזיעת הגוף. ריא) והנח שליש — של בטנך ריקה. תעמוד על מלואך — כלו' תתמלא הבטן בולה. בטבול — לטבול פת בחומץ או ביין. שהנאתך ממנה — שערבה לך הרבה. משוך ידך הימנה — שלא תמלא את כריסך. אל תשהה עצמך — לא תעכב יציאתך.

ריב המשהה את נקביו עובר משום „לא תשקצו את נפשותיכם"[1]. (מכ׳ טז:).

ריג אמר לו רב הונא לרבה בנו: מפני מה אין אתה מצוי לפני רב חסדא, ששמועתו מחודדת? אמר לו: מה לי לילך אצלו, כשאני בא אצלו הוא עוסק עמי בדברים של מה־בכך; אומר לי: מי שנכנס לבית־הכסא לא ישב בחזקה ולא ידחוק הרבה, שאותה כרכשת יושבת על שלש שנים, שמא ישתמטו שני הכרכשת ויבא לידי סכנה. אמר לו: הוא עוסק בחיי הבריות ואתה אומר בדברים של מה־בכך! – כל־שכן שתלך אצלו. (שבת פב.).

ריד אמר לו מין אחד לר׳ יהודה: פניך דומין או כמלוי־רבית או כמגדלי־חזירים. אמר לו: ביהודים שניהם אסורים; אלא עשרים וארבעה בית־הכסא יש לי מביתי ועד בית־המדרש, וכל שעה ושעה אני נכנס לכל אחד ואחד. (נדר׳ מט:).

רטו אמר ר׳ יוחנן משום ר׳ יוסי בן קצרתה: שש דמעות הן, שלש יפות ושלש רעות: של עשן ושל בכי ושל בית־הכסא – רעות; של סם ושל שחוק ושל פירות – יפות. (שבת קנא, קנב).

רטז ציאת־החוטם וציאת־האוזן רובן קשה ומיעוטן יפה. (ב"מ קז.).

ריז חמורה סכנה מאסור. (חול׳ י.).

ריח הכל בידי שמים חוץ מצנים פחים, שנאמר: „צנים פחים בדרך עקש שומר נפשו ירחק מהם"[2]. (כת׳ ל.).

ריט אין סומכין על הנס. (פס׳ סד.).

רכ אין מזכירין מעשי נסים. (בר׳ ס:).

רכא לאו בכל שעה ושעה מתרחש נס. (מג׳ ז:).

רכב כל מקום שקבוע הנזק אין סומכין על הנס. (קיד׳ לט.).

רכג אין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה. (ירוש׳ שבת פ׳ ב).

רכד בשלשה מקומות שטן מצוי לקטרג: הקורא בבית רעוע והמהלך בדרך יחידי והמפרש בים. (קה"ר ג).

רכה שלשה דברים מזכירין עונותיו של אדם. ואלו הם: קיר נטוי ועיון־תפלה ומוסר דין על חברו לשמים. (בר׳ נה.).

[1] ויק׳ כ, כה. [2] מש׳ כ"ב, ה.

ריג) מצוי — לילך אצלו ללמוד מפיו. בחזקה — במהירה ובחוזק. לא ידחוק הרבה — לא יתחזק א"ע. שאותה כרכשת — כזה המעים שמוציא רעי. ריד) פניך דומים — שראה את פניו צהובים ושמנים ביותר. שניהם אסורים — רבית וגידול חזירים. נכנס לכל אחד — וזה מועיל לבריאות הגוף. רטו) של בית הכסא — משום הזיקה. ושל פירות — חריפים. ריז) חמורה סכנה מאסור — כלו׳ דברים שיש בהם משום סכנה צריכין להזהר בהם יותר מבאיסור. רכ) אין מזכירין מעשי נסים — כלו׳ אין מביאין ראיה ממעשי נסים. רכא) מתרחש — מתארע, מזדמן. רכב) שקביע הנזק — כלו׳ שהנזק ודאי. רכד) הקורא — הדר. והמפרש בים — העובר בים. רכה) מזכירין עונותיו — כלו׳ לבדוק אחרי מעשיו אם הוא חיב או זכאי. ועיון תפלה — כלו׳ שמעיין ומכוין בתפלתו שיעשה לו רצונו. ומוסר דין על חברו וכו׳ — שבטוח הוא בזכותו שחברו יהא נענש על ידו.

רכו אמר ר׳ ינאי: לעולם אל יעמוד אדם במקום סכנה, לומר שעושין לו נס, שמא אין עושין לו נס, ואם עושין לו נס מְנַכִּין לו מזכיותיו.
אמר ר׳ חנין: מנין? — שנאמר: „קטנתי מכל החסדים ומכל האמת אשר עשית עם עבדך"[1] — אמר יעקב לפני הקדוש־ברוך־הוא: מתירא אני שמא על ידי הנס שאתה עושה לי אתה מנכה לי מזכיותי ונמצאתי קטן מכל החסדים ומכל האמת. (שבת לב.; תעני כ:).

רכז בנהרדעא היה כתל רעוע, שלא היו רב ושמואל עוברים תחתיו, אף על פי שעמד במקומו שלש־עשרה שנה. פעם אחת נזדמן רב אדא בר אהבה לשם. אמר שמואל לרב: נלך ונקיף. אמר לו: עכשו איני צריך, שהרי רב אדא בר אהבה עמנו, שזכותו מרובה ואיני מתירא. (תעני כ:).

רכח רב הונא היה לו יין בבית רעוע, ובקש לפַנותו. הכנים את רב אַדָא בר אהבה לשם ומשכו בדברי תורה עד שפִנה. לאחר שיצאו נפל הבית. הרגיש רב אדא בר אהבה והקפיד; סבר לה כר׳ ינאי. (שם).

רכט כל הדרכים בחזקת סכנה. (ירוש׳ בר׳ פ׳ ד).

רל אמר רב יהודה אמר רב: לעולם יצא אדם ב„כי־טוב" ויִכָנס בכי־טוב. שנאמר: „הבקר אור והאנשים שלחו"[2]. (תעני י:).

רלא היוצא לדרך קודם קריאת־הגבר דמו בראשו. (יומא כא.).

רלב הַכנִיסו חמה לעיר. (תעני׳ י.).

רלג אמר לו רב לרב אסי: אל תדור בעיר שראשה רופא, ואל תדור בעיר שאין הסוס צונף ואין הכלב נובח בה. (פס׳ קיב:).

X. מְזוֹנוֹתָיו שֶׁל אָדָם. עֲנִיּוּת וַעֲשִׁירוּת.

רלד אמר ר׳ יהושע בן לוי: בשעה שאמר הקדוש־ברוך־הוא לאדם הראשון: „וקוץ ודרדר תצמיח לך"[3] — זלגו עיניו דמעות, אמר לפניו: רבוני־של־עולם, אני וחמורי נֹאכַל באֵבוּס אחד! כיון שאמר לו: „בזעת אפך תאכל לחם"[4] — מיד נתקררה דעתו.
אמר ריש־לקיש: אשרינו שלא עמדנו בראשונה.
אמר אביי: ועדַין לא נצלנו ממנה, שהרי אנו אוכלים עשב השדה. (פס׳ קיח.).

רלה אמר ר׳ יוחנן: קשים מזונותיו של אדם כפלַיִם כיולדה, שאִלו ביולדה נאמר: „ב ע צ ב תלדי"[5], ובמזונות נאמר: „ב ע צ ב ו ן תאכלנה"[6].

[1] בר׳ ל״ב, יא. [2] שם מ״ד, ג. [3] שם׳ ג׳, יח. [4] שם שם, יט. [5] שם שם, טז. [6] שם שם, יז.

רכו) שעמד במקומו — ולא נפל. רכח) הכנים את רב אדא וגו׳ — כדי שתגן זכותו ולא יפול הבית. כר׳ ינאי — שאמר אין סומכין על הנס. רל) בכי טוב — לאור השמש, שנאמר: „וירא... את האור כי טוב". רלא) הגבר — תרנגול. רלב) הכניסו חמה לעיר — כלו׳ הכנסו לעיר עם אור החמה. רלג) שראשה רופא — שאין לו פנאי לעסוק בצרכי העיר. שאין הסוס צונף — צוהל ואין בה שמירה מעולה. רלד) נאכל באבוס אחד — קוץ ודרדר. תאכל לחם — ולא קוצים. בראשונה — בקללה הראשונה. ממנה — מן הקללה. עשב השדה — כגון ירקות. רלה) בעצבון — גדול מעצב.

ואמר ר' יוחנן: קשים מזונותיו של אדם יותר מן הגאולה, שאלו בגאולה נאמר: „המלאך הגואל אותי מכל רע"[1] – מלאך בלבד, ואלו במזונות נאמר: „האלהים הרועה אותי"[2].

אמר רב שיזבי משמו של ר' אלעזר בן עזריה: קשים מזונותיו של אדם כקריעת ים־סוף, שנאמר: „נותן לחם לכל בשר"[3], וסמוך לו: „לגוזר ים־סוף לגזרים"[4]. (שם).

רלו שנו רבותינו: מעשה באחד שמתה אשתו והניחה בן לינוק, ולא היה לו שכר מיניקה ליתן, ונעשה לו נס ונפתחו לו דדין כשני דדי אשה והיניק את בנו.

אמר רב יוסף: בוא וראה כמה גדול אדם זה, שנעשה לו נס כזה. אמר לו אביי: אדרבה, כמה גרוע אדם זה, שנשתנו לו סדרי־בראשית.

אמר רב יהודה: בוא וראה כמה קשין מזונותיו של אדם, שנשתנו עליו סדרי־בראשית. (שבת נג:).

רלז אין אדם יודע במה משתכר. (פס' נד:).

רלח ואמר רב נתן בר אבא אמר רב: כל המצפה לשלחן אחרים עולם חשך בעדו, שנאמר: „נודד הוא ללחם איה, ידע כי נכון בידו יום חשך"[5]. רב חסדא אמר: אף חייו אינם חיים.

שנו רבותינו: שלשה חייהם אינם חיים, ואלו הם: המצפה לשולחן חברו ומי שאשתו מושלת עליו ומי שיסורין מושלין בגופו. ויש אומרים: אף מי שאין לו אלא חלוק אחד. (ביצה לב:).

רלט ר' אחאי בן יאשיה אומר: האוכל משלו דומה לתינוק המתגדל על שדי אמו. הוא היה אומר: בזמן שאדם אוכל משלו דעתו מיושבת עליו, ואפילו אוכל אדם משל אביו ומשל אמו ומשל בניו אין דעתו מיושבת עליו, ואין צריך לומר משל אחרים. (אדר"נ פ' לא).

רמ שנו רבותינו: המצפה לשכר אשתו וריחים—אינו רואה סימן ברכה לעולם. (פס' נ:).

רמא אדם רוצה בקב שלו מתשעה קבין של חברו. (ב"מ לח.).

רמב „עלה זית טרף בפיה"[6] — מהיכן הביאה אותו? ר' ביבי אמר: נפתחו לה שערי גן־עדן והביאה אותו. אמר ר' אבהו: אלו מגן־עדן הביאה אותו לא היתה מביאה דבר מעולה: או קנמון או פלסמון? אלא רמז רמזה לה, אמרה לו: מוטב מר זה מתחת ידי הקדוש־ברוך־הוא ולא מתוק מתחת ידך. (ב"ר נח).

רמג אמר ר' ירמיה בן אלעזר: מהו שנאמר: „והנה עלה זית טרף בפיה"[6] – אמרה יונה לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, יהיו מזונותי מרורין כזית ומסורין בידך, ואל יהיו מתוקים כדבש ותלוים ביד בשר ודם. (עיר' יח:).

רמד עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות. (שבת קיח.).

[1] בראשית מ"ח, טז. [2] שם שם, טו. [3] תהל' קל"ו, כה. [4] שם שם, יג. [5] איוב ט"ו, כג. [6] בר' ח', יא.

רלו) סדרי בראשית — סדרי הטבע. רלח) חלוק — כתונת. רמא) בקב שלו וגו' — כלו' מועט משלו ולא הרבה של אחרים. רמב) מעולה — משובח. פלסמון — אפרסמון, שמן המור.

רמה מכור עצמך לעבודה שהיא זרה לך ואל תצטרך לבריות. (ירוש' בר' פ' ט).

רמו ר' יוחנן ור' אלעזר אמרו שניהם: כיון שנצרך אדם לבריות פניו משתנות כִּכְּרוּם, שנאמר „כרום—זלות לבני אדם" [1]. —מהו „כרום"? כשבא רב דימי אמר: עוף אחד יש בכרכי הים ושמו „כרום", וכיון שחמה זורחת עליו מתהפך לכמה גוָנים. ור' אמי ור' אסי אמרו שניהם: כאלו נדון בשני דינין — אש ומים. שנאמר: „הרכבת אנוש לראשנו — באנו באש ובמים" [2]. (בר' ו:).

רמז דרש רב פנחס בן חַמָא: קשה עניות בתוך ביתו של אדם יותר מחמשים מכות. (ב"ב קטז.).

רמח ארבעה חשובין כמת: עני (מצורע, סומא ומי שאין לו בנים). (נד' סד:).

רמט דקדוקי עניות מעבירים את האדם על דעתו ועל דעת קונו. (עיר' מא:).

רנ תניא, ר' אלעזר הַקַפָּר אומר: לעולם יבקש אדם רחמים על מדה זו, שאם הוא לא בא—בא בנו, ואם בנו לא בא—בא בן בנו, שנאמר: „כי בגלל הדבר הזה" [3]. תנא דבי רבי ישמעאל: גלגל הוא שחוזר בעולם. (שבת קנא:).

רנא שאלה מטרונא את רבי יוסי בן חלפתא: לכמה ימים ברא הקדוש־ברוך־הוא את עולמו? אמר לה: לשִשה ימים, שנאמר: „כי ששת ימים עשה ה' את השמים" [4]. אמרה לו: ומן אותה שעה עד היום מה הוא עושה? אמר לה: עושה סולמות, מעלה לזה מוריד לזה, מעשיר לזה מוריש לזה. (תנח' וישלח).

רנב רבי אלעזר בן פדת עני גדול היה. הקיז דם ולא היה לו מה לטעום. מצא בן־שום והטיל לתוך פיו, תש כחו ונתנמנם. נכנסו חכמים לבקרו, ראוהו שהוא בוכה ושוחק וציצית של אש יוצאת ממצחו. אמרו לו: מפני מה היית שוחק ובוכה וציצית של אש יצאה ממצחך? אמר להם: שראיתי הקדוש־ברוך־הוא ואמרתי לפניו: רבונו של עולם! עד מתי אצטער בעולם הזה? אמר לי: אלעזר בני! נוח לך שאהפוך את העולם לתחלתו—אפשר שתהא נולד בשעה של מזונות. אמרתי לפניו: רבונו של עולם! כל־כך—ואפשר!? אמרתי לו: שָנים שחיית מרובות או אלו שאחיה? אמר לי: אלו שחיית. אמרתי לפניו: אם כן—איני רוצה. אמר לי: בשכר זה שאמרת: „איני רוצה"—אתן לך לעולם־הבא שלשה־עשר נהרות של שמן אפַרסמון טהורים כפְרָת וכחִדקל ותתעדן בהם. אמרתי לפניו: רבונו של עולם! כל־כך—ולא יותר? אמר לי: ולחבריך מה אתן? אמרתי לפניו: רבונו של עולם! כלום מבשר־ודם שאין לו אני מבקש? טפח על מצחי ואמר לי: אלעזר בני, חצי אשלח בך! (תענ' כה.).

רנג „כָּל יְמֵי עָנִי רָעִים" [5]—והרי יש שבתות וימים־טובים?
—כשמואל, שאמר שמואל: שנוי וֶסֶת תחלת חֳלִי־מעים.
בן סירא אומר: אף לילות—

[1] תהל' י"ב, ט. [2] כס ס"ו, יב. [3] דב' ט"ו, י; [4] שמ' כ', יא. [5] מש' ט"ו, טו.

רמו) ככרום — מין עוף (כאמעלעאן). גוונים — צבעים. רמט) דקדוקי עניות — כלו' יסורי עניות. רנ) על מדה זו — על עניות, שלא יבוא לה. גלגל הוא וגו' — הגלגל מתהפך והעשיר נעשה לעני. רנב) בן־שום — צלע של שום. ציצית — ניצוצות. בשעה של מזונות — במזל של מזונות. כל כך ואפשר — כלו' אף לאחר כך עדיין הדבר מוטל בספק. טפח על מצחו — דרך חבה וחדוה. רנג) והרי יש שבתות וגו' — שמתעדן בהם במאכלים. שנוי וסת — שנוי

בִּשְׁפַל גַּגִּים גַּגּוֹ וּבִמְרוֹם הָרִים כַּרְמוֹ,
מִמְּטַר גַּגִּים לְגַגּוֹ וּמֵעֲפַר כַּרְמוֹ לִכְרָמִים. (כת' קי:).

רנד בָּתַר עַנְיָא אָזְלָא עַנְיוּתָא (אחר העני הולכת העניות). (ב"ק צב:).

רנה כַּרְכּוּשְׁתָּא וְשׁוּנְרָא. עֲבַדוּ הִלּוּלָא מִתַּרְבָּא דְבִישׁ־גַּדָּא (החֻלדה והחתול עשן משתה מחֶלבו של רע־המזל). (סנה' קה).

רנו על פתח החנויות מרובים אחים ואוהבים, ועל פתח העוני לא אחים ולא אוהבים. (שבת לב.).

רנז בן־זומא אומר: איזהו עשיר? השמח בחלקו. (אב' פ' ד).

רנח שנו רבותינו: איזהו עשיר? — כל שיש לו נחת רוח בעשרו, דברי ר' מאיר; ר' טרפון אומר: כל שיש לו מאה כרמים ומאה שדות ומאה עבדים שעובדים בהן; ר' עקיבא אומר: כל שיש לו אשה נאה במעשים; רבי יוסי אומר: כל שיש לו בית־הכסא סמוך לשלחנו. (שבת כה:).

רנט „בְּחֹסֶר כֹּל"[1] — אמר ר' אמי אמר רב: בלא נר ובלא שלחן. רב חסדא אמר: בלא אשה. רב ששת אמר: בלא שַׁמָּש. רב נחמן אמר: בלא דעה. תנא: בלא מלח ובלא רְבָב. (נד' מא.).

רס עני — עני בדעת; עשיר — עשיר בדעת. (כת' סז:).

רסא אין עֲנִיוּת במקום עשירות. (שבת קב:).

רסב חברך מת — אַשֵּׁר, נתעשר — לא תְאַשֵּׁר (גיט' ל:).

רסג כל האברים תלוים בלב והלב תלוי בכים. (ירוש' תרומ' פ' ח).

רסד שלשה דברים קשים לגוף: מכת הלב קשה. קשה ממנה חולי־מעים וחסרון־כים קשה מכלם. (קה"ר ז).

רסה „וְאֵת כָּל הַיְקוּם אֲשֶׁר בְּרַגְלֵיהֶם"[2] — אמר ר' אלעזר: זה ממונו של אדם, שמעמידו על רגליו. (פס' קיט).

רסו אמר ר' יוחנן: זכורני, שהיו עומדות ארבע סאים בסֶלַע, והיו הרבה נפוחי־רעב בטבריא — באין אִסר. (ב"ב צא:).

[1] דב' כ"ח, מח. [2] שם י"א, ו.

המנהג. והעני שמשנה מאכליו בשבת ויו"ט בא לידי חולי. בשפל גגים וגו' — גגו של העני למטה מכל הגגות וכרמו בראש ההר, ונמצא שהמטר יורד משאר גגים לגגו והעפר נופל מכרמו לשאר כרמים. רנה) כרכושתא ושונרא וגו' — כלו' אדם שמזלו רע — אפילו חולדה וחתול, שהם שונאים זה לזה, מתחברים יחד לגזול אותו. רנו) על פתח החנות וגו' — כלו' העשיר שנותן מתנות הרבה אוהביו מרובים. רנח) שיש לו ביה"כ סמוך לשלחנו — שבימיהם היו בתי־הכסאות מחוץ לעיר. רנט) רבב — שומן. רס) עני בדעת — שדעתו ורצונו מצומצמים אעפ"י שיש לו ממון. רסב) חברך מת אשר — כלו' אם אומרין לך „חברך מת" האמן. רסג) והלב תלוי בכים — הלב נתון בתוך כים, והכוונה שחסרון כים מטריד את הלב. רסו) ארבע סאים וגו' — של חטים בסלע, והוא זול. אסר — מטבע קטנה.

רסז לעולם יהא אדם חס על נכסיו. (ערכ׳ כד.)

רסח התורה חסה על ממונם של ישראל. (ר״ה כז).

רסט נאמר: „וצוה הכהן ופנו את הבית וגו׳״[1]—על מה חסה תורה? על כלי חרסו ועל פַּכּוֹ ועל טַפְּיוֹ. אם כך חסה תורה על ממונו הבזוי, קל־וחומר על ממונו החביב; אם כך חסה על של רשע, קל־וחומר על של צדיק. (נגעים פ׳ יב).

רע „וַיִּוָּתֵר יַעֲקֹב לְבַדּוֹ״[2]—אמר רבי אלעזר: שנשתייר על פַּכִּים קטנים. מכאן לצדיקים, שחביב עליהם ממונם יותר מגופם. וכל כך למה? לפי שאין פושטים ידיהם בגָזֵל. (חול׳ צא.).

רעא נְשׁוֹרֶת בבית קשה לעניות. (פס׳ קיא:).

רעב אדם אחד היה מחזר עליו שר של עניות ולא היה יכול לנצחו, שהיה זהיר הרבה בפֵּרוּרים. פעם אחת אכל פת על עשבים, אמר שר של עניות: עכשו ודאי נפל בידי. לאחר שאכל הביא מעדר ועקר העשבים והטילם לנהר, שמע קול אומר: וַי שהוציאני אדם זה מביתו!
אמר אביי: מתחלה הייתי אומר: מפני מה מְכַבְּדִין הַפֵּרוּרִים—משום נקיות. אמר לי מר: משום שקשה לעניות. (חול׳ קה:).

רעג שר של מזונות „נָקִיד״ שמו, שר של עניות „נָבָל״ שמו. (פס׳ קיא:).

רעד לא יהא ממונו (של אדם) חביב עליו מגופו. (סנה׳ עז.).

רעה חֲזָקָה, אין אדם מעמיד עצמו על ממונו. (שבת קנג.).

רעו למה נקרא שמו „ממון״?—מה אתה מונה, אינו כלום! (במ״ר כב).

רעז אמר ר׳ יצחק: אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין, שנאמר: „יצו ה׳ אתך את הברכה באסמיך״[3].
תני דבֵי ר׳ ישמעאל: אין הברכה מצויה אלא בדבר שאין העין שולטת בו, שנאמר: „יצו ה׳ אתך את הברכה באסמיך״[3].
שנו רבותינו: הנכנס לָמֹד את גָרנו אומר: יהי רצון מלפניך, ה׳ אלהינו, שתשלח ברכה במעשה ידינו. התחיל לָמֹד אומר: ברוך השולח ברכה בכְּרִי הזה. מדד ואחר כך ברך הרי זו תפלת־שוא, לפי שאין הברכה מצויה לא בדבר השקול ולא בדבר המדוד ולא בדבר המנוי, אלא בדבר הסמוי מן העין. (תענ׳ ח.).

[1] ויק׳ י״ד, לו. [2] בר׳ ל״ב, כה. [3] דב׳ כ״ח, ח.

רסט) על כלי חרסו וגו׳ — שכל אלו אין להם טהרה במקוה. טפיו —כד קטנה של חרס. ממונו הבזוי — כלו׳ כלים פחותים. רע) על פכים קטנים — שנשארו מעבר יבוק והוצרך להעבירם. רעא) נשורת — מפל פירורים וזלזול באוכלין. רעב) מחזר עליו וגו׳ — כלו׳ בקש לשלוט עליו. שהיה זהיר בפרורים — שלא לזרקם. ודאי נפל בידי — שנפלו פירורים לתוך עשבים ולא יוכל לכבדם. מכבדין — מפנין. רעג) נקיד — פנוי פירורין נקרא נקוד; כלו׳ מי שאינו מזלזל באוכלין ומקפיד על נקיות מתעשר. נבל — מנוול, מי שמזלזל באוכלין ובנקיות. רעה) חזקה — כלל ידוע, מסתמא. מעמיד עצמו — מסתכן. רעו) ממון — מה אתה מונה — דורש נוטריקון. רעז) הסמוי מן העין — שנעלם מן העין; ודורש „באסמיך״ מלשון סמיות־עינים והעלמה. בכרי — בגל של גרעיני תבואה.

רעח . הרואה קדרה בחלום יצפה לשלום, שנאמר: „תשפות– שלום לנו"[1] — (בר' נו:; ילקו"ש).

רעט תניא, ר' שמעון בן אלעזר אומר: עשה עד שאתה מוצא ומצוי לך ועודך בידך. ואם תַּנִּיחַ צרכי היום וחובותיו למחר–דַיּוֹ ליום שני לעמוד בצרכיו וחובותיו. ואיך יעמוד בשֶׁל אתמול. (שבת קנא:; עפ"י הערוך).

רפ תניא, ר' אליעזר הגדול אומר: כל מי שיש לו פת בסלו ואומר: מה אכל למחר–אינו אלא מִקְּטַנֵּי־אֲמָנָה. (סוטה מח:).

רפא כתוב בספר בן־סירא: אל תצר צרת מחר, כי לא תדע מה ילד יום, שמא מחר בא ואיננו–נמצא מצטער על העולם שאין שלו. (יבמ' סג:).

רפב „דבר יום ביומו"[2]–מי שברא יום ברא פרנסתו. (מכל' בשלח).

רפג הקדוש־ברוך־הוא יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה. (פס' קיח).

רפד הקדוש־ברוך־הוא יושב וזן את כל העולם כלו, מקרני ראמים ועד ביצי כנים. (שבת קז:; ע"ז ג).

רפה מעשה בכהן אחד שמָּטה ידו, וּבקש לצאת לחוץ־לארץ. קרא לאשתו, אמר לה: בשביל שבני אדם רגילים לבוא אצלי להראות את נגעיהם, בואי ואני אלמדך, שתהי רואה את הנגעים; אם ראית שְׂעָרו של אדם, שיבש המעין שלו, תהי יודעת שלקה, לפי שכל שער ושער ברא לו הקדוש־ברוך־הוא מעין בפני עצמו, שיהא שותה ממנו, יבש המעין שלו–יבש השער. אמרה לו אשתו: ומה אם כל שער ושער ברא לו הקב"ה מעין בפני עצמו שיהא שותה ממנו, אתה, שאתה אדם, ובניך מתפרנסין על ידך, לא כל־שכן שיזמין לך הקב"ה פרנסה; לפיכך לא הניחה אותו לצאת לחוץ־לארץ. (תנה"ק תזריע).

רפו כל מזונותיו של אדם קצובים לו מראש־השנה ועד יום־הכפורים, חוץ מהוצאת שבתות והוצאת ימים־טובים והוצאת בניו לתלמוד־תורה, שאם פָּחַת פוחתין לו, ואם הוסיף מוסיפין לו. (ביצה טז.).

רפז אמר רבא: חיים, בנים ומזונות–אינם תלויים בזכות אלא במזל, שהרי רבה ורב חסדא שניהם צדיקים היו, זה מתפלל וירדו גשמים וזה מתפלל וירדו גשמים — רב חסדא חיה תשעים ושתים שנה ורבה חיה ארבעים; בבית רב חסדא ששים חופות, בבית רבה ששים מיתות; בבית רב חסדא פת סולת לכלבים ואינה מתבקשת, בבית רבה פת שעורים לבני אדם ואינה נמצאת. (מו"ק כח.).

רפח שנו בשם ר' שמעון בן יוחאי: הכִּכָּר והמקל נתנו מכורכים מן השמים; אמר להם [הקדוש־ברוך־הוא]: אם שמרתם את התורה–הרי ככר לאכול, ואם לאו–הרי מקל ללקות בו. (ויק"ר לה).

רפט רעב בעיר–פזר רגליך. (ב"ק ס:).

[1] ישעי' כ"ו, יב. [2] שמ' ט"ז, 7.

רעח) תשפות שלום — דורש „תשפות" מלשון „שפות הסיר". רעט) עד שאתה מוצא ומצוי לך —כלו' כל זמן שיש אפשרות בידך לעשות. רפא) ואיננו— שימות. רפד) מקרני ראמים וגו' — כלו' בריות גדולות וקטנות. רפו) פחת — המעיט. רפז) חופות... מיתות — של בני־בית. ואינה מתבקשת — אין תובע, מחמת שובע רב. רפט) פזר רגליך — צא למקום אחר.

רצ עושר — רובו קשה ומעוטו יפה. (גיט׳ ע.).

רצא מרבה נכסים — מרבה דאגה. (אב׳ פ׳ ב)

רצב „וְדִי־זָהָב" [1] — מהו „ודי־זהב"? — אמרו דבי ר׳ ינאי: כך אמר משה לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, בשביל כסף וזהב שהשפעת להם לישראל עד שֶאמרו די — הוא גרם שעשו את העגל.

אמרו דבי ר׳ ינאי: אין ארי נוהם מתוך קופה של תבן, אלא מתוך קופה של בשר... משל לאדם שהיתה לו פרה כחושה ובעלת־אברים, האכילָה כרשינין והיתה מְבַעֶטֶת בו; אמר לה: מי גרם לך, שתהא מבעטת בי? — אלא כרשינין שהאכלתיך...

אמר ר׳ יוחנן: משל לאדם שהיה לו בן, הרחיצו וסָכו והאכילו והשקהו, ותלה לו כים על צוארו, והושיבו על פתח של זונות—מה יעשה אותו הבן שלא יחטא?

אמר רב ששת: זהו שאומרין הבריות: „בטן מלאה — כל מיני רעה".

אמר ר׳ יונתן: מנין שחזר הקב"ה והודה לו למשה, שנאמר: „וכסף הרביתי לה וזהב — עשו לבעל" [2]. (בר׳ לב.).

XI. יְגִיעַ־כַּפָּיִם.

רצג „יְבָרֶכְךָ ה׳ אֱלֹהֶיךָ" [3] — יכול אפילו אתה יושב ובטל? תלמוד־לומר: „בכל מעשה ידך אשר תעשה" [3] — אם עושה אדם מתברך, ואם לאו — אינו מתברך. (תדב"א יד; ילק"ש תהלים).

רצד אין הברכה שורה אלא במעשי־ידיו של אדם. (תוס׳ בר׳ פ׳ ז).

רצה „אֶת עָנְיִי וְאֶת יְגִיעַ כַּפַּי רָאָה אֱלֹהִים וַיּוֹכַח אָמֶש" [4] — שהזהירו מהרע בזכות יגיע כפיו. לָמה, שלא יאמר אדם: אֹכַל ואשתה ואראה בטוב ולא אטריח עצמי, ומן השמים ירחמו, לכך נאמר: „ומעשה ידיו ברכת" [5] — צריך אדם לעמול ולעשות בשתי ידיו, והקדוש־ברוך־הוא שולח את ברכתו. (תנח׳ ויצא).

רצו ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: אף אדם הראשון לא טעם כלום עד שעשה מלאכה, שנאמר: „ויניחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה" [6] — ואחר־כך „מכל עץ הגן אכול תאכל" [7]. ר׳ טרפון אומר: אף הקדוש־ברוך־הוא לא הִשרה שכינתו על ישראל עד שעשו מלאכה, שנאמר: „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" [8]. ר׳ יהודה בן בתירא אומר: מי שאין לו מלאכָה לעשות מה יעשה? אם יש לו חצר חֲרֵבה או שדה חרבה ילך ויתעסק בה, שנאמר: „ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך" [9] — מה תלמוד־לומר „ועשית כל מלאכתך"? להביא את מי שיש לו חצרות או שדות חרבות ילך ויתעסק בהן. ר׳ טרפון אומר: אין אדם מת אלא מתוך הַבַּטָּלָה. (אדר"נ פ׳ יא).

רצז הבטלה מביאה לידי זמה. הבטלה מביאה לידי שעמום. (כת׳ נט:).

רצח „וְכִי תָבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ וּנְטַעְתֶּם" [10] — אמר להם הקדוש־ברוך־הוא לישראל אף על פי

[1] דב׳ א׳, א. [2] הוש׳ ב׳, י. [3] דב׳ י"ד, כט. [4] בר׳ ל"א, מב. [5] איוב א׳, י. [6] בר׳ ב׳, טו. [7] שם שם, טז. [8] שמ׳ כ"ה, ח. [9] שם כ׳, ט. [10] ויק׳ י"ט, כג.

רצב) אין ארי נוהם — שמח ומזיק. כרשינין — חציר למאכל בהמה. בטן מלאה וכו׳ — כלו׳ הממלא כרסו חוטא הרבה. רצו) השרה — השכין. רצז) שעמום — שממון וטירוף הדעת.

שתמצאו-אותה מלאה כל טוב. לא תאמרו: נשב ולא נטע, אלא הוו זהירים בנטיעות, כשם שנכנסתם ומצאתם נטיעות שנטעו אחרים אף אתם היו נוטעים לבניכם.

„אֶת הַכֹּל עָשָׂה יָפֶה בְעִתּוֹ, גַּם אֶת הָעֹלָם נָתַן בְּלִבָּם"[1] — „העלם" כתיב. אלולא שהעלים הקב"ה מלבו של אדם את יום-המיתה לא היה אדם בונה ולא נוטע, שהיה אומר: למחר אני מת, למה אני עומר וּמִתְיַגֵּעַ לאחרים? לפיכך העלים הקב"ה מלבות של בני אדם את יום-המיתה, שיהא אדם בונה ונוטע; זכה—יהיה לו, לא זכה—לאחרים.

מעשה בַּאַדְרְיָנוּס המלך, שהיה עובר למלחמה והולך עם הגְיָסוֹת שלו על מרינה אחת שמרדה עליו. מצא בדרך זקן אחד שהיה נוטע נטיעות תאנים. אמר לו אדרינוס: בן כמה שנים אתה עכשו? א"ל: בן מאה שנה. א"ל: אתה זקן בן מאה שנה, עומד וטורח ונוטע נטיעות, וכי סבור אתה לאכול מהן? א"ל: אדוני המלך, הריני נוטע, אם אזכה אֹכַל מִפֵּרות נטיעותי, ואם לאו—כשם שיגעו אבותי לי כך אני יגע לבני. עשה אדרינוס שלש שנים במלחמה וחזר. מצא לאותו זקן באותו מקום. מה עשה אותו זקן? נטל סלסלה וּמִלֵּא אותה בבכורי תאנים יפות וְקֵרב לפני אדרינוס. אמר לפניו: אדוני המלך, קבל מן עבדך. אני אותו הזקן שמצאת אותי בהליכתך עומד ונוטע, הרי כבר זִכני המקום לאכול מִפֵּרות נטיעותי, ואלו שבתוך הסלסלה—מהם. מיד אמר אדרינוס לעבדיו: טלו את הסלסלה ממנו ומלאו אותה זהובים. עשו כך. נטל הזקן את הסלסלה מלאה זהובים והלך לביתו, והתחיל משתבח בפני אשתו ובניו. סח להם כל אותו המעשה. היתה שכנתו עומדת שם ושמעה מה שאמר הזקן. אמרה לבעלה: כל בני אדם הולכין והקב"ה נותן להם ומזמן להם טובה ואתה יושב בבית באפלה. הרי שכן שלנו כִּבד את המלך בסלסלה של תאנים וּמִלֵּא אותה זהובים; אף אתה עמוד וטול סל גדול ומלא אותו כל מיני מגדים, תפוחים ותאנים ושאר פרות יפים שהוא אוהב אותם הרבה, לך וְכַבְּדוֹ בהם, שמא ימלא לך זהובים כמו שעשה לשכננו הזקן. הלך ושמע לאשתו ונטל סל גדול ומלא אותו תאנים וטען על כתפו וקרב לפני המלך בקוּפֶנְדַּר, ועמד ואמר: אדוני המלך, שמעתי שאתה אוהב את הפירות ובאתי לכבדך בתאנים. אמר המלך לִסְרָדְיוֹטִין שלו: טלו אותן ממנו וּטְפחו אוֹתן על פניו. עמדו והפשיטוהו ערום והתחילו טופחין אותן על פניו עד שנפחו פניו, סִמּוּ את עיניו וַעֲשָׂאוּהוּ דוגמא. הלך לביתו בפחי-נפש כשהוא בוכה. ראתה אותו אשתו שפניו נפוחות ונופו משובר ומוכה. אמרה לו: מה לך? אמר לה: כל אותו הכבוד אשלם לך. אמרה לו: צא והשתבח בפני אמך שהיו תאנים ולא אתרוגים, וְשהיו בשלות ולא פַּגּוֹת.

(תנח' קדושים; ויק"ר כ"ה).

רצט אם אין אדם מתקן מערב-שבת — מה יאכל בשבת?
אם אין אדם חורש וזורע וקוצר ובוצר בימות-החמה — מה אוכל בימות-הגשמים?
(קה"ר א; מד' מש' ו).

ש אמר ר' חנינא בן פַּזִּי: הקוצים הללו אינם לא מִתְנַכְּשִׁים ולא נזרעים, ומאליהם הם יוצאים וּמִתַּמְּרִים ועולים; החטים הללו כמה צער וכמה יגיעה עד שלא יעלו. (בר' מה).

[1] קהל' ג', יא.

רצח) העלם כתיב— בלא ו', לשון העלמה וכסוי. הגייסות—חיילות. סלסלה—סל קטן. בקופנדר — בהקפת הדרך. לסרדיוטין—עבדים הממונים על העונש. וטפחו—זרקו והכו. סימו— עורו. דוגמא—לאות ולמופת לאחרים. ולא אתרוגים—שהם גדולים וקשים. פגות — תאנים שאינן בשלות והן קשות ומכאיבות ביותר. ש) לא מתנכשים — אין עודרים אותם. ומתמרים ועולים—

שא ר' יוחנן בן זכאי היה אומר: אל תַרחֵק עצמך ממִדה שאין לה קצבה וממלאכה שאין לה גְמִירָא. משל למה הדבר דומה? לאחר שהיה נוטל מי הים ומֵטיל לְיַבשה, ים אינו חסר ויבשה אינה מתמלאת. היה מקצר בדעתו. אמר לו: ריקה, מפני מה אתה מקצר בדעתך? בכל יום טול שכרך דינר של זהב. (אדר"נ פ' כז).

שב אמר רב ששת: גדולה מלאכה שמחממת את בעליה. (גיט' סז:).

שג ר' יהודה בהליכתו לבית-המדרש נטל קנקן על כתפו. אמר: גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה.

ר' שמעון נטל קְפה על כתפו. אמר: גדולה מלאכה שמכבדת את בעליה. (נד' מט:)

שד אמר ר' מאיר: בא וראה כמה גדול כחה של מלאכה: שור, שבִטלו ממלאכתו — חמשה, שה, שלא בטלו ממלאכתו — ארבעה. (ב"ק עט:).

שה „וּבָחַרְתָּ בַּחַיִּים" [1]. — זו אומנות. (ירוש' פאה פ' א).

שו רבן גמליאל אומר: כל שיש בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם שמוקף גדר ולחריץ שמוקף סִיָג. וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם שאינו מוקף גדר ולחריץ שאינו מוקף סִיָג.

ר' אלעזר בר' צדוק אומר משום רבן גמליאל: כל שיש בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם גדור, שאין בהמה וחיה נכנסות לתוכו ואין עוברים ושבים אוכלים את מה שבתוכו ואין רואים את מה שבתוכו; וכל שאין בידו אומנות למה הוא דומה? לכרם פרוץ, שבהמה וחיה נכנסות לתוכו ועוברים ושבים אוכלים את מה שבתוכו ורואים כל מה שבתוכו. (תוס' קיד' פ' א).

שז שַב שְנֵי הֲוָא כַפְנָא וְאַבָבָא דְאוּמָנָא לָא חָלֵיף. (סנה' כט.).

שח אשרי אדם השָׂם עצמו כשור לעול וכחמור למשא. (ע"ז ה.).

שט שמעיה אומר: אֱהַב את המלאכה ושְׂנָא את הרַבָּנוּת. (אב' פ' א).

שי רַבָּן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא אומר: יפה תלמוד-תורה עם דרך-ארץ, שיגיעת שניהם מַשכַּחַת עון; וכל תורה שאין עמה מלאכה, סופה בטֵלה וגוררת עון. (שם פ' ב).

שיא כל שיֶשנו במקרא ובמשנה ובדרך-ארץ לא במהרה הוא חוטא, שנאמר: „והחוט

[1] דב' ל', יט.

גדלים בגובה. שא) ממדה שאין לה קצבה — ממדה טובה שטרחתה מרובה. גמירא — סוף. שהיה נוטל מי הים — שכרוהו לכך. היה מקצר בדעתו — קצרה רוחו בעמלו. בכל יום טול שכרך וגו' — אף כאן לא עליך המלאכה לגמור, אלא עשה וקבל שכר. שד) שור שבטלו ממלאכתו — גונב שור מבטלו ממלאכת חרישה. חמשה — משלם על גניבתו חמשה. שו) לחריץ שמוקף סיג — לתעלה שמוקפת גדר, ואין אדם נכנס לתוכה ומפסידה. ואין רואים את מה שבתוכו — וכן מי שבידו אומנות אינו תלוי באחרים. שז) שב שני וגו' — שבע שנים היה רעב ועל פתח האומן לא עבר; כלו' האומן בטוח מרעב. שט) הרבנות — השורה. שי) דרך ארץ — מלאכה ומשא-ומתן. וגוררת — מושכת ומביאה.

המשולש לא במהרה ינתק"[1]. וכל שאינו לא במקרא ולא במשנה ולא בדרך־ארץ אינו מן הישוב. (קיד' מ:).

שיב אמר ר' ישמעאל בר רב נחמן: עשרים וששה דורות קדמה דרך־ארץ את התורה. זהו שנאמר: „לשמור את דרך עץ החיים" [2] — „דרך" זו דרך־ארץ, ואחר כך „עץ החיים" — זו תורה. (ויק"ר ט).

שיג שנו רבותינו: „ואספת דגנך וגו'" [3] — מה תלמוד לומר? — לפי שנאמר: „לא ימיש ספר התורה הזה מפיך" [4] — יכול דברים כִּכְתָבָם, תלמוד־לומר: „ואספת דגנך", — נְהַג בהם מנהג דרך־ארץ. דברי רבי ישמעאל. ר' שמעון בן יוחַי אומר: אפשר, אדם חורש בשעת חרישה וזורע בשעת זריעה וקוצר בשעת קצירה, ודש בשעת דישה, וזורה בשעת הרוח — תורה מה תהא עליה? אלא בזמן שישראל עושין רצונו של מקום, מלאכתם נעשית על־ידי אחרים, שנאמר: „ועמדו זרים ורעו צאנכם"[5], ובזמן שאין ישראל עושין רצונו של מקום מלאכתם נעשית על־ידי עצמם, שנאמר: „ואספת דגנך". ולא עוד — אלא שמלאכת אחרים נעשית על ידם, שנאמר: „ועבדת את אויביך" [6].

אמר אביי: הרבה עשו כרבי ישמעאל ועלתה בידם, כר' שמעון בן יוחַי — ולא עלתה בידם.

אמר להם רבא לרַבָּנָן: בבקשה מכם, שלא תֵּרָאוּ לפנַי לא בימי ניסן ולא בימי תשרי, כדי שלא תטרדו במזונותיכם כל השנה.

אמר רבה בר־בר חנה אמר ר' יוחנן משום ר' יהודה בר אֶלְעַאי: בא וראה מה בין דורות ראשונים לדורות אחרונים. דורות ראשונים שעשו תורתם קֶבַע ומלאכתם עֲרַאי, זו וזו נתקַיְמו בידם; דורות האחרונים שעשו מלאכתם קבע ותורתם עראי, זו וזו לא נתקימו בידם. (בר' לה:).

שיד ר' יהושע אומר: שונה אדם שתי הלכות בשחרית ושתי הלכות בערבית ועוסק במלאכתו כל היום, מעלין עליו כאלו קִיֵּם את כל התורה כלה.

„וְהָגִיתָ בּוֹ יוֹמָם וָלַיְלָה" [4] — מכאן היה רבי שמעון בן יהושע אומר: לא נִתנה התורה לדרוש אלא לאוכלי המן, שלא היה להם צורך למלאכה ולא לסחורה. הא כיצד? היה יושב ודורש, ולא היה יודע מהיכן היה אוכל ושותה ומהיכן לובש ומתכסה; הא לא נתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המן, ושניים להם — אוכלי תרומה. (תנח' בשלח; מכיל' שם).

שטו אמר ר' חיא בר אמי בשם עולא: גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא שמים, שהרי אצל ירא־שמים נאמר: „אשרי איש ירא את ה'" [7], ואלו אצל נהנה מיגיעו נאמר: „יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך"[8] — אשריך בעולם־הזה וטוב לך בעולם־הבא. (בר' ח.).

שטז אמר ר' חֲנָא השולחָנִי: עומד היה למעלה ממני בַּר־נַפְּחָא, ובקש ממני דֵּינַר קוֹרְדִינַאי

[1] קהל' ד', יב. [2] בר' ג', כד. [3] דב' י"א, יד. [4] יהוש' א', ח. [5] ישע' ס"א, ה. [6] דב' כ"ח, מח. [7] תהל' קי"ב, א. [8] שם קכ"ח, ב.

שיב) עשרים וששה דורות וגו' — מבריאת האדם עד מתן תורה כ"ו דורות. עץ החיים — זו תורה, שנאמר בה „עץ חיים למחזיקים בה". שיג) דברים ככתבם — שיעסוק תמיד בתורה ולא יעשה מלאכה. כר' ישמעאל — שעסקו בתורה ודרך־ארץ. ועלתה בידם — והצליחו. בימי ניסן... בימי תשרי — שהם ימי עבודה בשדות ובכרמים. שיד) אלא לאוכלי המן... אוכלי תרומה — שאינם צריכים לעסוק במזונותיהם. שטז) השולחני — מחליף מטבעות. דינר קורדינאי —

לשַעֵר בו נקב של טרֵפה, ובקשתי לעמוד מפניו ולא הניחני, אמר לו: שב, בני, שב; אין בעלי־אומניות רשאים לעמוד מפני תלמידי חכמים, בשעה שהם עסוקים במלאכתם. (חול׳ נד:).

שיז „טוב לַגֶּבֶר כִּי יִשָּׂא על בִּנְעוּרָיו"[1] — עול תורה, עול אשה, עול מלאכה. (איכ"ר).

שיח ר׳ יהודה אומר: כל שאינו מלמד את בנו אומנות כאלו מלמדו לִסטות. (קיד׳ כט.).

שיט רבי מאיר אומר: לעולם ילמד אדם את בנו אומנות נקיה וקלה, ויתפלל למי שהעושר והנכסים שלו; שאין אומנות שאין בה עניות ועשירות; שלא עניות מן האומנות ולא עשירות מן האומנות, אלא הכל לפי זכותו של אדם.

ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: ראית מִיָּמיך חיה ועוף שיש להם אומנות — והם מתפרנסים שלא בצער; והלא לא נבראו אלא לשמשני, ואני נבראתי לשמש את קוני, — אינו דין שאתפרנס שלא בצער? אלא שהֵרֵעוֹתִי את מעשי וקִפַּחתי את פרנסתי.

תַּנְיָא ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: מִיָּמַי לא ראיתי צבי קַיָּץ, וארי סַבָּל ושועל חֶנְוָנִי, והם מתפרנסים שלא בצער, והם לא נבראו אלא לשמשני, ואני נבראתי לשַׁמש את קוני. ומה אלו שלא נבראו אלא לשמשני מתפרנסים שלא בצער, אני שנבראתי לשמש את קוני, אינו דין שאתפרנֵס שלא בצער? אלא שהֵרֵעוֹתִי את מעשי וקִפַּחתי את פרנסתי, שנאמר: „עונותיכם הטו אלה וחטאותיכם מנעו הטוב מכם"[2]. (קיד׳ פב).

שכ אבא־גוּרְיָן איש צַיְדָן אומר משום אבא־גוּרְיָא: לא ילמד אדם את בנו חַמָּר, גַּמָּל, קַדָּר, סַפָּן, סַפָּר, רועה וחנוָני, שֶׁאומנותן אומנות־לסטים.

רבי יהודה אומר משמו: החַמָּרים רובם רשעים, הגַּמָּלים רובם כְּשֵׁרים, הַסַּפָּנים רוּבָּם חסידים. טוב שברופאים לגֵיהִנּם, והכשר שבטבָּחים שֻׁתָּפוֹ של עמלק. (שם).

שכא שנו רבותינו: כל שעסקיו עם הנשים סורו רע, כגון הצורפים והסָּרִיקִים והַנַּקּוֹרוֹת והרוֹכְלים וְהַגַּרְדִּים והסַפָּרים והכובסים והגָּרָע והבַּלָּן והבורְסְקִי — אין מעמידין מהם לא מלך ולא כהן גדול.

מה טעם? לא משום שפסולים הם, אלא משום שאומנותם פגומה.

[1] איכה ג׳, כז. [2] ירמ׳ ה׳, כה.

דינר של מקום ששמו קורדינאי. נקב של טריפה — אם יש בגרגרת הבהמה נקב כשעור דינר זה היא טרפה. שהם עסוקים — בעלי אומניות. שיז) טוב לגבר... עול תורה וגו׳ — כל אלו טוב לאדם כשהוא מקבל עליו את עולם בנערותו. שיח) ליסטות —גזלנות. שיט) וקפחתי —הפסדתי. קיץ — עושה תאני קיץ. סבל — נושא משא. שכ) חמר, גמל וגו׳ — כל אלו יושבי קרנות הם ויש בהם צד רע: מנהיגי חמורים, גמלים וספינות רגילים לגנוב בדרך וכשנשכרים הם עוברים על תנאיהם, וכן עושי קדרות; רועה מוליך בהמתו בשדות אחרים; חנוני רמאי. טוב שברופאים לגיהנם — שפעמים הם מאבדים נפש. כשר שבטבחים וגו׳ — שמאכיל לפעמים ספק טרפות. שכא) סורו רע — מנהגו רע. הסריקים— צובעי בגדי נשים. והנקורות —המנקרים ומנקים רחים של יד שנשים טוחנות בהם. והרוכלים — מוכרי קישוטי בשמים לנשים. והגרדיים — אורגים. והספרים — גוזזי שער. והגרע — אומן המקיז דם לרפואה. והבלן — מחמם מרחצאות. והבורסקי — מעבד עורות. פגומה — מזולזלת.

שנו רבותינו: עשרה דברים נאמרו בגָרָע: מהלך על צדו ורוחו גסה, ונִתְלָה ויושב, ועינו צרה, ועינו רעה, אוכל הַרבה, ומוציא קִמְעָא, וחשוד על הָעֲרָיוֹת ועל הַגָזֵל ועל שפיכות־דמים. (שם).

שכב תניא, רבי אומר: אין לך אומנות שעוברת מן העולם, אשרי מי שרואה את הוריו באומנות מעולָה, אוי לו למי שרואה את הוריו באומנות פגומה. אי אפשר לעולם בלא בַשָׂם ובלא בורְסְקִי. אשרי מי שאומנותו בשם ואוי לו למי שאומנותו בורסקי. (שם).

שכג אמר ר׳ זוטרא בר טוביה אמר רב: מהו שנאמר: „את הכל עשה יפה בעתו"[1]? — מלמד שכל אחד ואחד יִפָּה לו הקדוש־ברוך־הוא אומנותו בפניו. (בר׳ מג:).

שכד „וַיָסוּרוּ שָׁם וַיֹאמְרוּ לוֹ מִי הֱבִיאֲךָ הֲלוֹם"[2] — אמרו לו: לא ממשה אתה בא — ועכשו תֵעשה כומר לעבודה זרה? אמר להם: כך מקובלני מבית אבי־אבא: לעולם ישכיר אדם עצמו לעבודה זרה ואל יצטרך לבריות.

הוא סבר לעבודה זרה ממש, — ולא היא: אלא עבודה זרה — עבודה שזרה לו, וכמו שאמר רב לרב כהנא: פשוט נבלה בשוק וטול שכר, ולא תאמר כהן אני ואדם גדול אני, וגנאי הוא לי. (ב"ב קס).

שכה „יְיָ רוֹעִי לֹא אֶחְסָר"[3] — אמר רב חמא בר חנינא: אתה מוצא, אין לך אומנות בזויה יותר משל רועה, שכל ימיו הוא הולך במקלו ובתרמילה, ודוד קראו להקדוש־ברוך־הוא רועה. (ילק"ש תהלים).

שכו שמא יאמר אדם: בן אבות העולם אני, ממשפחה גדולה, איני ראוי לעשות מלאכה ולהתבזות. אומרים לו: שוטה, כבר קדמך יוצרך, שעשה מלאכה קודם שבאת לעולם. שנאמר: „מכל מלאכתו אשר עשה"[4]. (מדר׳ נעל׳).

שכז חביבה מלאכה מזכות אבות. (ב"ר עד).

שכח זכות מלאכה עומדת במקום שזכות אבות אינה יכולה לעמוד. (תנח׳ ויצא).

XII. עֲבוֹדַת אֲדָמָה וּמַשָׂא־וּמַתָּן.

שכט אמר ר׳ אלעזר: עתידים כל בעלי אומָנִיות שיעמדו על הקרקע, שנאמר: „וירדו מאניותיהם כל תופשי משוט מלחים כל חובלי הים אל הארץ יעמדו"[5].

ואמר ר׳ אלעזר: אין לך אומנות פחותה מן הקרקע, שנאמר „וירדו"[5].

[1] קהל׳ ג׳, יא. [2] שופ׳ י"ח, ג. [3] תהל׳ כ"ג, א. [4] בר׳ ב׳, ב. [5] יחז׳ כ"ז, כט.

מהלך על צדו וגו׳ — כל אלו סימני גסות הרוח. ונתלה ויושב — יושב ואינו יושב, דרך גאוה. ועינו צרה — שרגיל לאכול בסעודת המקיזים ואינו מוציא ממונו. ועינו רעה — שמצפה למחלת אחרים. אוכל הרבה—אצל המקיזים שמכינים סעודה יפה לעצמם לרפואה. ומוציא קימעא —מוציא ממעיו מעט, שמאכלו יפה מסעודת המקיזים, שממעט את הזבל. וחשוד על העריות — שהנשים צריכות לו. ועל הגזל — שהנשים גוזלות מבעליהן ונותנות לו. ועל שפיכות דמים — שפעמים מוציא דם הרבה יותר מדי והחולה מת. שכב) שעוברת מן העולם —בטילה מן העולם, מפני שיש צורך בכל אחת. מעולה —משובחת. בשם —מוכר בשמים. שכג) יפה וגו׳ —נתן חן מלאכתו עליו. שכט) שיעמדו על הקרקע — שיעסקו בעבודת אדמה. פחותה — גרועה, שנאמר וירדו —

ר' אלעזר ראה קרקע שנחרשה לרחבה, אמר לה: אפילו אם תהי נחרשת לארכך—לְהַפֵּךְ בסחורה טוב ממך.

רב נכנס בין השבלים, ראה אותן שהן מתנופפות, אמר להן: אפילו אם תתנופפו ותתנופפו—להפך בסחורה טוב מכן.

אמר רבא: מאה זוזים בסחורה—בכל יום בשר ויין. מאה זוזים בקרקע—מלח וירקות; ולא עוד, אלא שמַשְׁכַּבְתּוֹ על הארץ ומְטִילָה מריבה. (יבמ' סג.).

של אמר ר' אלעזר: כל אדם שאין לו קרקע אינו אדם, שנאמר: „השמים שמים לה' והארץ נתן לבני אדם"[1]. (שם).

שלא ואמר ר' אלעזר: לא נִתְּנָה קרקע אלא לבעלי זרועות, שנאמר: „ואיש זרוע לו הארץ"[2].

אמר ריש־לקיש: מהו שנאמר: „עובד אדמתו ישבע לחם"[3]?—אם עושה אדם עצמו כעֶבֶד לאדמה—ישבע לחם, ואם לאו—לא ישבע לחם. (סנה' נח).

שלב „מֶלֶךְ לְשָׂדֶה נֶעֱבָד"[4]—אפילו מלך שולט מסוף העולם ועד סופו לשדה נעבד, שואל ואומר: „עשתה הארץ? לא עשתה הארץ?" לפיכך „אוהב כסף לא ישבע כסף, ומי אוהב בהמון לא תבואה"[5]—שכל מי שהומה ומְהַמֶּה אחר הממון וקרקע אין לו—מה הנאה יש לו? (קה"ר).

שלג „בָּרוּךְ אַתָּה בַּשָּׂדֶה"[6]—שיְהוּ נכסיך משֻׁלשים: שליש בתבואה, שליש בזיתים ושליש בגפנים. (ב"מ קז.).

שלד שנו רבותינו: „וטובל בשמן רגלו"[7]—זה חלקו של אשר, שמושך שמן כמעין.

אמרו: פעם אחת נצרכו אנשי לוּדְקְיָא לשמן, מִנו להם פָּלְמוּסטוּס אחד. אמרו לו: לך והבא לנו שמן במאה רִבוא. הלך לירושלים. אמרו לו: לך לצור. הלך לצור. אמרו לו: לך לגוש־חָלָב. הלך לגוש־חלב. אמרו לו: לך אצל פלוני לשדה. הלך ומצָאוֹ עוֹזֵק תחת זיתיו. אמר לו: יש לך שמן במאה רבוא שאני צריך? א"ל: המתן לי עד שאסַיֵּם מלאכתי. המתין עד שסִיֵּם מלאכתו. לאחר שסִיֵּם מלאכתו, הפשיל כליו לאחוריו והיה מסקל ובא בדרך. אמר לו: יש לך שמן במאה רבוא? כמדומה אני ששחוק שחקו בִּי היהודים. כיון

[1] תהל' קט"ו, טז. [2] איוב כ"ב, ח. [3] מש' י"ב, יא. [4] קהל' ה', ח. [5] שם שם, ט. [6] דב' כ"ח, ג.
[7] שם ל"ג, כד.

לשון ירידה ושפלות. להפך — לעסוק ולטפל. מתנופפות — מתנענעות ע"י הרוח. מאה זוזים בסחורה — המשקיע בסחורה מאה זוזים. בכל יום בשר ויין—אוכל בכל יום בשר ויין, שמרווית הרבה. שמשכבתו על הארץ — לשמור את שדהו בלילה. ומטילה מריבה — בינו ובין שכניו בני־המיצר. שלא) לבעלי זרועות — לחזקים ותקיפים, שיכולים להגן על שדותיהם מפני הגנבים והסגת גבול. כעבד לאדמה — לטפל בה תמיד. שלב) שואל ואומר עשתה הארץ — תבואה בשנה זו, שברכת המדינה תלויה בברכת הארץ. שהומה ומהמה —כלו' רודף ולהוט וטרוד תמיד. שלג) משולשים— וכשלא יצליח בזו יצליח בזו. שלד) חלקו של אשר —של שבט אשר בארץ־ישראל. לודקיא — שם מקום בחו"ל. פלמוסטוס — ממונה, שליח. לגוש חלב -- בחלקו של אשר. עוזק — חופר ועודר מסביב. הפשיל וגו'—הטיל ונתן, כדרך פועל עני. מסקל ובא בדרך—משליך בדרך הילוכו את האבנים מן הפרדס. שחקו בי היהודים — ששלחוני לעני כמותו.

שהגיע לעירו הוציאה לו שפחתו קומקום של חמין ורחץ בו ידיו ורגליו, והוציאה לו ספל של זהב מלא שמן וטבל בו ידיו ורגליו, לקיים מה שנאמר: „וטובל בשמן רגלו". לאחר שאכלו ושתו מדד לו שמן במאה רבוא. אמר לו: כלום אתה צריך ליותר? אמר לו: הן, אלא שאין בידי דמים. אמר לו: אם אתה רוצה לִקַח קח ואני אלך עמך ואטול הדמים. מדד לו שמן בשמונה עשר רבוא. אמרו: לא הניח אותו האיש לא סוס ולא פרד ולא גמל ולא חמור בארץ־ישראל שלא שְׂכָרוֹ. כיון שהגיע לעירו יצאו אנשי עירו לְקַלְסוֹ. אמר להם: לא לי קלסוני, אלא לזה שבא. שמדד לי שמן במאה רבוא והרי נושה בי שמונה עשר רבוא, לקיים מה שנאמר: „יש מתעשר ואין כל, מתרושש והון רב"[1]. (מנ' פה: ; ע"י).

שלה אמר שמואל: אני חומץ בן יין לְגַבֵּי אבא לדבר זה, שאִלו אבא היה מְסַיֵּר נכסיו שתי פעמים ביום ואני איני מְסַיֵּר אלא פעם אחת. שמואל לטעמיו, שאמר שמואל: כל הַמְסַיֵּר נכסיו בכל יום מוצא סלע.

אביי היה מְסַיֵּר נכסיו בכל יום ויום. פעם אחת פגע באֲרִיסוֹ, טעון חבילה של עצים. אמר לו: הללו להיכן? אמר לו: לבית מר. אמר לו אביי: כבר קְדָמוּךָ חכמים.

רב אסי היה מסַיֵּר נכסיו בכל יום. אמר: כל אותם הסלעים של מר שמואל היכן הם? פעם אחת ראה צנור של בדק מים בשדהו, נטל טליתו כרכָהּ ונתָנָהּ בתוכו והגביה קולו ובאו בני אדם וסְתָמוּהוּ. אמר: מצאתי כל אותם הסלעים של מר שמואל. (חול' קה.).

שלו אמר ר' יוחנן: הרוצה שיתעשר יעסוק בבהמה דקה. אמר רב חסדא: מהו שנאמר: „ועשתרות צאנך"[2] — שמְעַשרות את בעליהן. (שם פד.).

שלז „כְּבָשִׂים לִלְבוּשֶׁךָ"[3] — מִגֵּז כבשים יהי מלבושך. „ומחיר שדה עתודים"[3] — לעולם ימכר אדם שדה ויקח עתודים, ואל ימכר אדם עתודים ויקח שדה. „ודי חלב עזים"[4] — דַּיּוֹ לאדם שיתפרנס מחלב גדיים וטלאים שבתוך ביתו. (שם).

שלח „נְתָנַנִי יְיָ בִּידֵי לֹא אוּכַל קוּם"[5] — אמרו במערבא: זה שמזונותיו תלוין בכספו. (יבמ' סג.).

שלט אמר ר' יצחק: לעולם יהא כספו של אדם מצוי בידו, שנאמר: „וצרת הכסף בידך"[6].

ואמר ר' יצחק: לעולם ישליש אדם את מעותיו: שליש בקרקע ושליש בפְּרַקְמַטְיָא ושליש תחת ידו. (ב"מ מב.).

[1] מש' י"ג, ז. [2] דב' ז', יג. [3] מש' כ"ז, כו. [4] שם שם, כז. [5] איכה א', יד. [6] דב' י"ד, כה.

קומקום — מין כלי שרותחין ממנו. לקלסו — לשבחו. שלה) חומץ בן יין וגו' — כלו' נופל וגרוע מאבא בענין זה. מסייר — בודק ורואה. מוצא סלע — כלו' מרויח (סלע — שם מטבע). באריסו — פועל שנוטל חלק תבואה בשכרו. לבית מר — לבית אדוני; ומפני היראה אמר כך, שבאמת נתכוון לגנוב. כבר קדמוך חכמים — שאמרו שיהא אדם מסייר את הנכסים בכל יום, ואלמלא באתי היית נוטל העצים לעצמך. הסלעים של מר שמואל — שאמר המסייר נכסיו מוצא סלע. צנור של בדק מים — קלוח של פרץ מים שבא מן הנהר לשטוף פירותיו. ונתנו בתוכו — לסתום את הנקב שבפרץ. שלו) שמעשרות—דורש „ועשתרות" לשון עושר. שלז) ויקח עתודים— כלו' צאן. שלח) במערבא—בא"י. תלוים בכספו —שאין לו זריעה בקרקע. שלט) בפרקמטיא—

שמ אמר רב יהודה: לעולם יהא אדם זהיר בתבואה בתוך ביתו, שאין מריבה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא על עִסְקֵי תבואה, שנאמר: „השם גבולך שלום — חלב חטים ישביעך"[1]. אמר רב פַּפָּא: והו שאומרין הבריות: „כַּד מִשְׁלַם שְׂעוֹרֵי מִכַּדָּא — נָקִישׁ וְאָתֵי תִגְרָא בְּבֵיתָא".

אמר רב חיננא בר פַּפָּא: לעולם יהא אדם זהיר בתבואה בתוך ביתו, שלא נקראו ישראל דלים אלא על עִסְקֵי תבואה, שנאמר: „והיה אם זרע ישראל... ויחנו עליהם וישחיתו את יבול הארץ... וַיִּדַּל ישראל מאד"[2]. (ב"מ נט.).

שמא אמר ר' חנין: „והיו חייך תלואים לך מנגד"[3] — זה הלוקח תבואה משנה לשנה. „ופחדת לילה ויום"[3] — זה הלוקח תבואה מערב־שבת לערב־שבת. „ולא תאמין בחייך"[3] — זה הסומך על הַפַּלְטֵר. (מנח' קג.).

שמב ר' אחאי בן יאשיה אומר: הלוקח תבואה מן השוק למה הוא דומה? לתינוק שמתה אמו ומחזירין אותו על פתחי מיניקות אחרות ואינו שָׂבֵעַ. (אדר"נ לא).

שמג אמר רב לאִיבוּ בנו: טרחתי בך בהלכה ולא עלתה בידי, בוא ואלמדך בדרך־ארץ: עד שהחול על רגליך מכור מְקַחֲךָ. כל דבר מכור ותתחרט, חוץ מן היין שתמכור ולא תתחרט. השל לכיסך ופתח שקך. קב מן הארץ ולא כור מן העליה. (פס' קיג.).

שמד לקחת—מצאת, מכרת—אִבַּדְתָּ. (ב"מ נא.).

שמה פְּרַקְמַטְיָא שאתה רואה שנפלה והיא נתונה בארץ—לך עסוק בה, שסופה להתעלות. (תנח' משפטים).

שמו הוזלה—קפוץ וקְנֵה ממנה. (בר' סג.).

שמז קרן קוראת ברומי—בן מוכר תאנים! התאנים של אביך מכור. (שם סב:).

שמח מוליכין פְּרַגְמַטְיָא למקום שצריכין לה. (שמ"ר ט).

שמט לעיר של ירק הָבֵא ירק. (מנח' פה.).

[1] תהל' קמ"ז, יד. [2] שופ' ו', ג, ד, ו. [3] דב' כ"ח, סו.

בסחורה. שמ) זהיר בתבואה — שלא תכלה מביתו. השם גבולך וגו' — כשהוא משביעך חטים שלום בגבולך. כד משלם שעורי וגו' —כשכלין השעורים מן הכד מקשקש ובא ריב בבית. על עסקי תבואה — בגלל חסרון התבואה. שמא) הלוקח תבואה משנה לשנה — ואין לו משלו וחייו תלואים באחרים. הפלטר — אופה מוכר פת. שמג) עד שהחול על רגליך וגו' —כשאתה בא עם סחורה לשוק מכור אותה מהרה בעוד חול הדרך על רגליך, שמא לא תמצא אח"כ קונים. חוץ מן היין — שהוא מתמיין. השל לכיסך וגו' —כלו' מתחלה תן את מחיר התבואה לתוך כיסך ואח"כ תפתח את השק למסרה לקוניה. קב מן הארץ וגו' — כלו' יפה לאדם שכר מועט וקרוב לו משכר מרובה ורחוק. שמה) פרקמטיא —סחורה. שמו) הוזלה —הסחורה. שמז) קרן קוראת ברומי — שמכריזין על התאנים שכלו בשוק. התאנים של אביך מכור — אם אין אביך בבית מכור אתה את תאניו בשעה שיש קונים. שמט) לעיר של ירק הבא ירק —שהכל באין לשם לקנות.

שנ אמר רב פפא: זְרַע ולא תקח, מכור ולא תתמַסְכֵּן, סתום ולא תשַׁפֵּץ, שַׁפֵּץ ולא תבנה. שכל העוסק בבנין מתמסכן. (יבמ' סג.).

שנא אמר ר' יוחנן: מי שהניח לו אביו מעות הרבה ורוצה לאַבְּדָן – ילבש כלי פשתן וישתמש בכלי זכוכית וישכור פועלים ואל ישב עמהם. (ב"מ כט:; חול' פד:).

שנב השוכר גן—אוכל צפרים; השוכר גנים—צפרים אוכלין אותו. (ויק"ר ג).

שנג „וְהַיָּשָׁר בְּעֵינָיו תַּעֲשֶׂה" [1] – זה משא־ומתן. מלמד, שכל מי שנושא־ונותן באמונה רוח הבריות נוחה הימנו ומעלין עליו כאלו קִיֵּם את כל התורה כֻלה. (מכיל' בשלח).

שנד רב גִדֵּל היה מהפך בקרקע אחת. בא ר' אבא ולְקָחָהּ. הלך רב גדל וקִבֵּל עליו לפני ר' זֵירא; הלך ר' זירא וְקִבֵּל עליו לפני ר' יצחק נַפְחָא. אמר ר' יצחק לר' זירא: המתן עד שיעלה ר' אבא אצלנו לרגל. כשעלה מְצָאוֹ ר' יצחק ואמר לו: עני המהפך בחררה ובא אחר וְנְטָלָהּ הימנו מהו? אמר לו: נקרא רשע.

— ואלא מר מפני מה עשה כך?

אמר לו: לא ידעתי שהפך בה רב גדל.

— אף עכשו יחזירנה לו מר.

אמר לו: במכירה לא אחזירנה לו, שקרקע ראשונה היא לי והמוכר קרקע ראשונה סמן רע לו; אלא אם רוצה ליטלה ממני במתנה־יטלנה.

רב גדל לא ירד לאותה קרקע, שנאמר: „ושונא מתנות יחיה" [2]; ר' אבא לא ירד לה— משום שהפך בה רב גדל. לא זה ירד לה ולא זה ירד לה—ונקראה „קרקע של חכמים". (קיד' נט.).

שנה מוכר—בעין יפה מוכר. (ב"ב לז.).

שנו דרך התַּגָּרים—מראין את הפסולת תחלה. (תנח' שלח).

שנז זְבִין וַזַבִּין תַּגָּרָא אִיקְרֵי. (ב"מ מ:).

שנח הָרֶוַח משועבד לַקֶּרֶן. (שם קה.).

שנט המשתכר אל ישתכר יותר מִשְׁתוּת. (שם מ.).

[1] שמ' ט"ו, כו. [2] מש' ט"ו, כז.

שנ) ולא תקח — לא תקנה תבואה מן השוק. מכור ולא תתמסכן —מכור כלי תשמישך ועשה משא־ומתן בדמיהם קודם שתבוא לידי עניות. סתום ולא תשפץ — אם נעשה חור בכותל סתום אותו מיד בטיט ולא תרחיב את הנקב לשים בו לבנים חדשות כדי ליפות את הקיר (שפץ—יפות והשבית). ולא תבנה — לא תפיל את כל הכותל כדי לבנותו מחדש. שנא) ילבש כלי פשתן — שמתקלקלים מהר. ישתמש בכלי זכוכית — שהם נוחים להשבר. ואל ישב עמהם — ויעשו הפועלים את מלאכתם רמיה. שנב) השוכר גן — אחד, ויכול לשמרו יפה. השוכר גנים —הרבה, ואינו יכול לשמרם. צפרים אוכלים אותו — כלו' מכלים את הפירות. שנג) ומעלין עליו — חושבין לו. שנד) היה מהפך בקרקע — משתדל לקנותו. עד שיעלה... לרגל — עד שיבוא ביו"ט לקבל פני רבו ואוכיחנו. המהפך בחררה —המשתדל לקנות חררה (רקיק אפוי ע"ג גחלים). במכירה – ע"י מכירה. שנה) בעין יפה — ברצון טוב. שנו) התגרים — הסוחרים. שנז) זבין וזבין וגו' — הקונה ומוכר נקרא סוחר; כלו' די לו שהוא נושא ונותן אפילו בלא ריוח. שנט) משתות — משישית דמי החפץ.

שם אל תעמד על המִקָּח בשעה שאין לך דמים. (פס' קיב:).

שסא חן מִקָּח על מקחו. (סוטה מ.).

שסב מי שלקח מקח רע מן השוק, ישבחנו בעיניו או יְגַנֶּנּוּ בעיניו? — הֱוֵי אומר ישבחנו בעיניו. (כת' יז.).

שסג שנו רבותינו: תַּגְּרֵי־סַמְטָא ומגדלי בהמה דקה וקוצצי אילנות טובים ונותנים עיניהם בחלק יפה — אינם רואים סימן ברכה לעולם. מה טעם? — שבני אדם תוהים בהם. (פס' נ:).

שסד אמר ר' יהושע בן לוי: עשרים וארבע תעניות ישבו אנשי כנסת־הגדולה על כותבי ספרים, תפִלין ומזוזות שלא יתעשרו, שאלמלי מתעשרים אינם כותבים.

שנו רבותינו: כותבי ספרים, תפילין ומזוזות הם ותגריהם ותגרי־תגריהם, וכל העוסקים במלאכת־שמים — להביא מוכרי תכלת — אינם רואים סימן ברכה לעולם. (שם).

שסה שנו רבותינו: ארבע פרוטות אין בהן סימן ברכה לעולם: שכר כותבים ושכר מתורגמנין ושכר יתומים ומעות הבאות ממדינת הים. (שם).

שסו שנו רבותינו: המשתכר בקנים ובקַנְקַנִּים אינו רואה סימן ברכה לעולם. (שם).

שסז מַלְוֵי ברבית כופרים בעיקר. (תוס' ב"מ פ' ו).

תניא, אמר ר' יוסי: בא וראה סְמִיּוּת עיניהם של מלוי ברבית: אדם קורא לחברו רשע יורד עמו עד לחַיָּיו — והם מביאים עדים ולִבְלָר וקולמוס ודְיוֹ וכותבים וחותמים: פלוני זה כפר באלהי ישראל.

תניא, ר' שמעון בן אלעזר אומר: כל מי שיש לו מעות ומַלוה אותן שלא ברבית, עליו הכתוב אומר: „כספו לא נתן בנשך ושוחד על נקי לא לקח עושה אלה לא ימוט לעולם" [1] — הָא למדת, שכל המלוה ברבית נכסיו מתמוטטין. (ב"מ עא.).

שסח ימכור אדם את בתו ולא יִלוה ברבית. (קיד' כ.).

שסט תניא. ר' שמעון בן יוחאי אומר: מנַיִן לנושה בחברו מנה ואינו רגיל להקדים לו

[1] תהל' ט"ו, ה. [2] דב' כ"ג, כ.

שם) אל תעמוד על המקח וגו' — אל תשא ותתן בדבר של קניה בשעה שאין לך ממון לקנות. שסא) על מקחו — על לוקחו. שסב) ישבחנו — חברו. שסג) תגרי סמטא — מוכרין במבואות קטנים והעין שולטת בהם. ומגדלי בהמה דקה — הכל צווחין עליהם. וקוצצי אילנות טובים — למכור לעצים, הכל תמהים ונותנים עין בהם. ונותנים עיניהם בחלק יפה — כשחולקים עם אחרים מקפידים ליטול חלק יפה. תוהים בהם — תמהים ונותנים עין בהם וצועקים עליהם. שסד) להביא — לרבות. שסה) מתורגמנין — המתרגמים ומבארים את הדרשות מפי החכם לרבים. ושכר יתומים — הנושא ונותן במעות יתומים למחצית שכר. ממדינת הים — המשלח ספינותיו תמיד במקום סכנה. שסו) המשתכר בקנים וגו' — שהנפח שלהם מרובה והעין שולטת בהם. שסז) סמיות — עורון. ולבלר — סופר. וקולמוס — עט. וכותבים וחותמים וגו' — כלו' בשטר שכותבין וחותמין להם הרי הם כאלו מעידין על עצמם שכפרו באלהי ישראל, שעון רבית גדול מאד. שסח) ימכור אדם את בתו — לשפחה.

שלום, שאסור להקדים לו שלום? תלמוד לומר: „נשך כל ד ב ר אשר ישך" [2] — אפילו דבור אסור. (ב"מ עה:).

שע תניא, ר' שמעון אומר: מלוי רבית יותר ממה שמרויחים מפסידים. ולא עוד אלא שמשימים משה רבנו חכם ותורתו אמת. ואומרים: אלו היה יודע משה רבנו שיהיה רֶוַח בדבר לא היה כותבו. (שם).

שעא למה רבית דומה? למי שנשָכו נחש, לא הרגיש מי נשכו ולא ידע עד שנִתְבַּטְבֵּט עליו; כך הרבית אינו מרגיש עד שהיא מִתְבַּטְבֶּטֶת עליו. (ת:ח' משפטים; שמ"ר לא).

שסט) שאסור להקדים לו שלום — שיש בזה משום רבית. שע) משה רבנו חכם וגו' — לשון נקיה היא כלפי משה רבנו ותורתו; והכוונה להיפך. שעא) שנתבטבט — נתנפח וצבה בשרו.

ב.

בֵּיתוֹ שֶׁל אָדָם.

---

1. נְשׂוּאִים.

א׳ אמר ר׳ אלעזר: כל אדם שאין לו אשה אינו אדם, שנאמר: „זכר ונקבה בראם... ויקרא את שמם אדם" [1]. (יבמ׳ סג.).

ב „קָנִיתִי אִישׁ אֶת יְיָ" [2] — לשעָבַר אדם נברא מאדמה וחוה נבראת מאדם, מכאן ואילֵך „בצלמנו" [3] — לא איש בלא אשה ולא אשה בלא איש, ולא שניהם בלא שכינה. (ב"ר כב).

ג אמר ר׳ חנילַאי: כל אדם שאין לו אשה שרוי בלא שמחה, בלא ברכה, בלא טובה. במערְבָא אמרו: בלא תורה ובלא חומה. רבא בר עולא אמר: אף בלא שלום. (יבמ׳ סב:).

ד „וּבְחֹסֶר כֹּל" [4] — רב חסְדָא אמר: בלא אשה. (נדר׳ מא.).

ה „בֵּיתוֹ" [5] — זו אשתו. (יומא ב.).

ו אמר ר׳ יוסי: מִיָמַי לא קראתי לאשתי „אשתי" ולשורי „שורי", אלא לאשתי „ביתי" ולשורי „שָׂדִי". (שבת קיח:).

ז שנו רבותינו: „אשר בנה... אשר נטע... אשר ארש..." [6] — לִמְדָה תורה דרך ארץ, שיבנה אדם בית ויטע כרם ואחר־כך ישא אשה. ואף שלמה אמר בחכמתו: „הכן בחוץ מלאכתך ועתדה בשדה לך אחר ובנית ביתך" [7] — „הכן בחוץ מלאכתך" — זה בית, „ועתדה בשדה לך" — זה כרם, „אחר ובנית ביתך" — זו אשה. (סוטה מד.).

ח תניא, רבי שמעון אומר: מפני מה אמרה תורה: „כי יקח איש אשה" [8] ולא כתב „כי תִלָּקַח אשה לאיש"? מפני שדרכו של איש לחַזר על אשה ואין דרכה של אשה לחַזר על איש. משל לאדם שאבדה לו אבדה — מי חוזר על מי? בעל־אבדה מחזר על אבדתו! (קיד׳ ב:).

[1] בר׳ ה׳, ב. [2] שם ד׳, א. [3] שם א׳, כו. [4] דב׳ כ"ח, מח. [5] ויק׳ ט"ז, ו. [6] דב׳ כ׳, ה—ז.
[7] מש׳ כ"ד, כז. [8] דב׳ כ"ב, יג.

א) שמם אדם — של שניהם ביחד. ג) בלא חומה — בלא מגן ומחסה. ה) ביתו זו אשתו — שהיא עיקר של בית. ו) ולשורי שדי — שהוא עיקר של שדה. ח) לחזר על אשה... בעל אבדה וגו׳ — וכן האשה אבדתו של אדם, שנבראה מצלעו.

ט אמר לו קיסר לרבן גמליאל: אלהיכם גנב הוא, שנאמר: „ויפל אלהים תרדמה על האדם ויישן ויקח אחת מצלעותיו"[1]. אמרה לו בתו: הניחהו ואני אשיבנו. אמרה לו לקיסר: תן לי דוכָס אחד. אמר לה: למה לך? אמרה לו: לִסְטִים באו עלינו הלילה ונטלו ממנו קיתון של כסף והניחו לנו קיתון של זהב.

אמר לה: ולוַאי שיבוא עלינו בכל יום!

– ולא יפה היה לו לאדם הראשון, שנִטְּלָה ממנו צלע אחת ונִתנה לו אשה במקומה? (סנה' לט).

י בן שמנה־עשרה לחופה. (אב' פ' ה).

יא תנא דבי ר' ישמעאל: עד עשרים שנה יושב הקדוש־ברוך־הוא ומצפה לאדם מתי ישא אשה. כיון שהגיעו עשרים ולא נשא אומר: תִּפַּח עצמותיו!

אמר רב חסדא: מפני מה אני יפה מחברי? מִפני שנשאתי בשש עשרה, ואלמלי נשאתי בארבע־עשרה הייתי אומר לשטן: חץ בעיניך!

אמר לו רבא לר' נתן בר אמי: עד שידך על צואר בנך– משש עשרה ועד עשרים ושתים; ויש אומרים: משמונה־עשרה עד עשרים־וארבע. (קיד' כט, ל).

יב רב חסדא השתבח לפני רב הונא ברב המְנונא שאדם גדול הוא. אמר לו רב הונא: כשיבא לידך הביאהו לידי. כשבא רב המנונא – ראהו רב הונא שאינו פּורס סודר. אמר לו רב הונא: מפני מה אין אתה פורס סודר? אמר לו: מפני שאיני נשוי. החזיר רב הונא את פניו ממנו ואמר לו: ראה, שלא תראה פני עד שתשא אשה. (קיד' כט).

יג אמר רב הונא: בן עשרים שנה ולא נשא אשה – כל ימיו בעבֵרָה. (שם).

יד „יִרְאַת יְיָ טְהוֹרָה עוֹמֶדֶת לָעַד"[2] – אמר ר' חנינא: זה הלומר תורה בטהרה. מה היא? נושא אשה ואחר כך לומד תורה. (יומא עב:).

טו שנו רבותינו: ללמוד תורה ולִשָּׂא אשה – ילמד תורה ואחר־כך ישא אשה; ואם אי־אפשר לו בלא אשה – ישא אשה ואחר־כך ילמד תורה. אמר רב יהודה אמר שמואל: הֲלָכָה–נושא אשה ואחר־כך ילמד תורה. ר' יוחנן אמר: ריחים על צוארו–ויעסוק בתורה? (קיד' כט:).

טז „שְׂמַח בָּחוּר בְּיַלְדוּתֶךָ... וְדָע כִּי עַל כָּל אֵלֶּה יְבִיאֲךָ הָאֱלֹהִים בַּמִּשְׁפָּט"[3] — אמר ר' שמעון בן יוחאי: לאחר שהיה מַפְסִיל בנשים ושטף בזמה, והיה אומר: איזו אשה שאֶהֱא מבקשה? איזו אשה שאהא מבקשה?.. הזקין ובקש לִשא אשה. אמרו לו: בִּיש־נַדָּא וְטַמִיעַ־מַזָּלָא! איזו אשה מתבקשת לך כשנחיריך מנטפות ואזניך כבדות ועיניך כהות! (קה"ר).

[1] בר' ב', כא. [2] תהל' י"ט, י. [3] קהל' י"א, ט.

ט) דוכס — שר ושופט. לסטים — גזלנים. קיתון — כד. יא) תפח עצמותיו — לשון קללה. יפה מחברי — בתורה ובמעשים. שנשאתי בשש עשרה — ולמדתי תורה בטהרה. לשטן — ליצה"ר. חץ בעיניך — כלו' הייתי מתגרה בו ואיני מתיירא מפניו. עד שידך וגו' — כלו' כל זמן שיש לך רשות עליו השיאהו אשה. יב) שאינו פורס סודר — שאינו מעוטף בסודר (מין מטפחת) כדרך הנשויים. יג) כל ימיו בעברה — במעשה ובהרהור. טו) רחים על צוארו — כלו' עול אשה ובנים. טז) מפסיל — פוסל, שלא מצא אשה ראויה לו. ושטף בזמה — שקע בזמה. איזו אשה שאהא מבקשה — כלו' איזו אשה הראויה לי? ביש נדא וטמיע מזלא — איש

יז ר׳ חיא בר אבא פתח: „תוחלת ממֻשכה מחלה לב״[1]–זה הוא שמארס אשה ונוטלה לאחר זמן, „ועץ חיים תאוה באה״ [1]–זה הוא שמארס אשה ונוטלה מיד. (פסיק׳).

יח רבי היה משדך בנו לבית ר׳ חיא. כשהגיע לכתוב כתובה מתה הריבה. אמר רבי: חס־ושלום, יש פסול? ישבו ובדקו במשפחות: רבי יצא משפטיה בן אֲבִיטַל ור׳ חיא יצא משִׁמעי אחי דוד. הלך ושִׁדך בנו לבית ר׳ יוסי בן זִמרא. פָּסְקוּ לו שתים־עשרה שנה לילך לבית־המדרש. העבירוה לפניו, אמר להם: יהא שש שנים. שוב העבירוה לפניו, אמר להם: אכניסנה ואחר־כך אלך. היה מתבַּיֵּש מפני אביו. אמר לו: בני, דעת קונך יש בך, מתחלה נאמר: „תביאמו ותטעמו בהר נחלתך, מכון ל ש ב ת ך״[2], ולבסוף נאמר: „ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם״[3]. הלך וישב שתים־עשרה שנה בבית־המדרש. עד שבא נעשית אשתו עקרה. אמר רבי: מה נעשה? נגרשנה–יאמרו: עֲנִיה זו לשוא שמרה; נַשִּׂיאֶנּוּ אשה אחרת–יאמרו: זו אשתו וזו זונָתוֹ. בקש עליה רחמים–ונתרפאה. (כת׳ סב:).

יט אמר ריש־לקיש: אין מזַוְּגִין לו לאדם אשה אלא לפי מעשיו, שנאמר: „כי לא ינוח שבט הרשע על גורל הצדיקים״[4]. אמר רבה בר בר חנה, אמר ר׳ יוחנן: וקשים לזַוְּגָם כקריעת ים־סוף, שנאמר: „אלהים מושיב יחידים ביתה מוציא אסירים בכושרות״[5]. איני! והלא אמר רב יהודה אמר רב: ארבעים יום קודם יצירת הולד בת־קול יוצאת ואומרת: בת פלוני לפלוני, בית פלוני לפלוני, שדה פלוני לפלוני?–לא קשיא: זה בזִווג ראשון, זה בזווג שני. (סוטה ב.).

כ מטרונה אחת שאלה את ר׳ יוסי בן חֲלַפְתָּא, אמרה לו: לכמה ימים ברא הקדוש־ברוך־הוא את עולמו? אמר לה: לששה ימים. אמרה לו: ומאותה שעה ועד עכשו מהו עושה? אמר לה: הקדוש־ברוך־הוא יושב ומזַוֵּג זווגים: בתו של פלוני לפלוני. אמרה לו: ווהי אוּמָנָתו? אף אני יכולה לעשות כן, כמה עבדים וכמה שפחות יש לי ובשעה קלה אני יכולה לזַוְּגם. אמר לה: אם קלה היא בעיניך קשה היא לפני הקדוש־ברוך־הוא כקריעת ים־סוף. הניחָהּ ר׳ יוסי בן חלפתא והלך לו. מה עשתה? נטלה אלף עבדים ואלף שפחות והעמידה אותם שורות־שורות ואמרה: פלוני ישא פלונית ופלונית תנשא לפלוני, וזִוְּגה אותם בלילה אחד. למחר באו לפניה – זה ראשו פצוע, זה עינו שמוטה, זה זרועו פרוקה, זה רגלו שבורה. אמרה להם: מה לכם? זה אמר: איני רוצה בזו, וזו אמרה: איני רוצָה בזה. מיד שלחה והביאה לר׳ יוסי בן חלפתא. אמרה לו: רבי, אמת היא תורתכם, נאה ומשובחת היא, כל מה שאמרת יפה אמרת! (פס׳ דר״כ; ב״ר סח; ויק״ר ח).

[1] מש׳ י״ג, יב. [2] שמ׳ ט״ו, יז. [3] שם כ״ה, ח. [4] תהל׳ קכ״ה, ג. [5] שם ס״ח, ז.

שמזלו רע; כלו׳ אי לך, אדם עלוב! יח) משדך בנו לבית ר׳ חיא — להשיאו לבתו של ר׳ חיא. משפטיה בן אביטל —בן דוד היה (אביטל שם אשת דוד). משמעי אחי דוד— לא מזרע המלוכה. פסקו לו — קצבו לו. י״ב שנה — מן האירוסין עד הנשואין. דעת קונך — הקב״ה. תביאמו ותטעמו וגו׳ — שיבואו לארץ ואח״כ יבנו לו מקדש. ולבסוף אמר ועשו לי מקדש — במדבר. הלך וישב י״ב שנה — אחר החתונה. שמרה — המתינה, חכתה. זונתו — שאינה לבנים. יט) מושיב יחידים ביתה וגו׳ — כשהוא מזווג יחידים לבית אחד דומה כמוציא אסירים וגו׳, כלו׳ ביציאת מצרים. איני — הרי הזיווג לא לפי מעשיו של אדם אלא עפ״י בת־קול קודם יצירתו כשאין מעשיו ידועים. בזווג ראשון— לפי המזל. בזווג שני—לפי מעשיו. כ) מטרונה— גבירה רומית.

כא רבא שמע לאדם אחד שבקש רחמים ואמר: תזדמן לי פלונית. אמר לו: לא תבקש רחמים כך, אם ראויה לך — לא תלך ממך, ואם לא — כָּפַרְתָּ בה׳. אחר כך שמע שאמר: או הוא ימות לפניה או היא תמות לפניו. אמר לו: לא אמרתי לך שלא תתפלל על הדבר כך? (מו"ק יח:).

כב אמר רב משום ר׳ ראובן אִצְטְרוֹבִילִי: מן התורה ומן הנביאים ומן הכתובים — מה׳ אשה לאיש. מן התורה, שנאמר: „ויען לבן ובתואל ויאמרו מה׳ יצא הדבר" [1]; מן הנביאים, שנאמר: „ואביו ואמו לא ידעו כי מה׳ היא" [2]; מן הכתובים, שנאמר: „בית והון נחלת אבות ומה׳ אשה משכלת" [3]. (שם).

כג אין זוונו של איש אלא מן הקדוש־ברוך־הוא; יש שהוא הולך אצל זווגו ויש שזווגו בא אצלו. (ב"ר סח).

כד מעשה בשלמה המלך שהיתה לו בת יפיפיה אין כמותה בכל ארץ־ישראל. הביט במזלות מי בן־זוגה ומי ישאנה, וראה שהוא עני אחד ואין בישראל עני כמותו. מה עשה? בנה מגדל גבוה בים והיה מקיפו מכל רוחותיו מסביב. נטל שלמה בתו ונתן אותה באותו מגדל הגבוה, ועמה שבעים סריסים מזקני ישראל. ובמגדל לא עשה פתח, שלא יִכָּנֵס אדם בו, ונתן בו צידה הרבה. אמר: אראה פֹּעַל השם ומעשהו. לימים היה אותו עני, שהוא בן־זוגה, יוצא בדרך בלילה, והיה ערום ויחף, רעב וצמא. ראה נבלת שור מֻשלכת בשדה, נכנס בה בין צלעותיה להפיג צִנָּתוֹ. ובשעה שֶׁיָּשַׁן שם בא עוף גדול ונטל אותה הנבלה וּנְשָׂאָהּ על גג אותו מגדל על חדר הַבַּחוּרָה, ושם היה אוכל את בשר הנבלה; וישב שם העני על הגג. כשהאיר השחר יצאה הבחורה מחדרה ללכת הגגה, כמנהגה בכל יום, וראתה אותו בחור. אמרה לו: מי אתה ומי הביאך לכאן? אמר לה: יהודי אני מבני עַכּוֹ, ועוף הביאני לכאן. מה עשתה? לקחתו והביאַתו לחדרה והלבישוהו והרחיצוהו וסכוהו ונתיפה מאד עד שאין כמותו בכל גבול ישראל וַאֲהֵבַתּוּ הבחורה בלבה ובנפשה. והיה הבחור חריף ומפולפל וממולח וסופר. יום אחד אמרה לו: רוצה אתה לקדשני? אמר לה: הַלְוַאי! מה עשה? הִקִּיז דם וכתב לה כתובה ומוהר מדמו, וְקִדְּשָׁהּ ואמר: עֵד ה׳ היום ועדים מיכאל וגבריאל. נתעברה ממנו. כשראו אותה הזקנים מְעֻבֶּרֶת, אמרו לה: כמדומה לנו שאַתְּ מְעֻבֶּרֶת. אמרה להם: הן. אמרו לה: וממי נתעַבַּרְתְּ? אמרה להם: מה לכם לדעת? נפלו פני הזקנים, שהיו מתְיָראים משלמה המלך, ושלחו אליו לבוא אליהם. נכנס שלמה בספינה ובא אליהם, ואמרו לו: אדוננו המלך, כך הדבר, ואַל ישים אדוננו בעבדיו עון. כששמע שלמה קרא לבתו ושאל לה על הדבר. אמרה לו: בחור אחד הביא לי הקדוש־ברוך־הוא יפה וטוב, תלמודי וסופר, וקדשני. קראה לבחור ובא לפני המלך והראה לו הכתובה שכתב לבתו. ושאל לו המלך על אביו ואמו ועל משפחתו ומאיזו עיר הוא. והבין מתוך דבריו שהוא אותו שראה במזל, וְשָׂמַח שמחה גדולה ואמר: ברוך המקום שנותן אשה לאיש. (מבוא תנה"ק).

---

[1] בר׳ כ"ד, נ. [2] שופ׳ י"ד, ד. [3] מש׳ י"ט, יד.

כא) שבקש רחמים — על אשה. כפרת בה׳ — שהרי אתה מתפלל כנגד רצונו. אחר כך — לאחר שנשא את האשה שבקש. או הוא ימות לפניה — שהיתה אשה רעה. כד) להפיג צנתו — להוציא צנתו, להתחמם. ומפולפל וממולח — כלו׳ בעל שכל חריף וחכם. הקיז דם — הוציא

כה נְחִית דַּרְגָּא נְסִיב אִתְּתָא; סַק דַּרְגָּא בְּחַר שׁוּשְׁבִינָא (רד מעלה, ושא אשה; עלה מעלה וברור שושבין). (יבמ׳ סג.).

כו אמר ר׳ אלעזר: לעולם ידבק אדם בטובים, שהרי משה, שנשא בת־יתרו, יצא ממנו יהונתן; אהרן, שנשא בת עמינדב, יצא ממנו פינחס. (ב״ב קט:).

כז אמר רבא: הנושא אשה צריך שיבדוק באחֶיהָ, שנאמר: „ויקח אהרן את אלישבע בת עמינדב אחות נחשון״[1] —ממשמע שנאמר „בת עמינדב״—איני יודע שאחות נחשון היא? מה תלמוד לומר „אחות נחשון״? — מכאן, שהנושא אשה צריך שיבדוק באחיה.

שנו: רוב בנים דומים לאחי האם. (שם קי.).

כח איזהו עשיר? אמר ר׳ עקיבא: כל שיש לו אשה נאה במעשים. (שבת כה:).

כט אומרין הבריות: רחלה אחר רחלה הולכת, כמעשה האם כך מעשה הבת.(כת׳ סג.).

ל כל הנושא אשה הוגנת לו—אליהו נושקו והקדוש־ברוך־הוא אוהבו. (ד״א א.).

לא אמר רבה בר רב אדא אמר רב: כל הנושא אשה לשם ממון הוִים לו בנים שאינם מהוגנים, שנאמר: „בה׳ בגדו—כי בנים זרים ילדו״[2]. ושמא תאמר ממון פלט, תלמוד לומר: „עתה יאכלם חדש את חלקיהם״[2]. מה משמע? אמר רב נחמן בר יצחק: חדש נכנס וחדש יצא וממונם אבד.

ואמר רבה בר רב אדא—ויש אומרים: אמר רב סַלָא אמר רב הַמְנוּנָא—: כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו אליהו כופתו והקדוש־ברוך־הוא רוצעו. ו[illegible]: תַּל. כולם אליהו כותב והקב״ה חותם: אוי לו שפוסל את זרעו ופוגם את משפחתו! (קיד׳ ע.׳

לב היה ר׳ מאיר אומר: כל הנושא אשה שאינה הוגנת לו עובר משום חמשה לאוין: „לא תקום ולא תטור״[3], „לא תשנא את אחיך״[4], „ואהבת לרעך כמוך״[3], „וחי אחיך עמך״[5], ולא עוד אלא שמבטל פריה־ורביה מן העולם. (תוספ׳ סוטה פ׳ ה).

לג לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד־חכם, שאם מת או גולה—מובטח לו שבניו תלמידי־חכמים; ואל ישא בת עם־הארץ, שאם מת או גולה—בניו עמי־הארץ.

לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד־חכם וישיא בתו לתלמיד־חכם: משל לענבי־הגפן בענבי־הגפן—דבר נאה ומתקבל; ולא ישא בת עם־הארץ: משל לענבי־הגפן בענבי־הסְנֶה—דבר כָּעוּר ואינו מתקבל.

לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד־חכם. לא מצא בת תלמיד־חכם—ישא בת גדולי־הדור; לא מצא בת גדולי־הדור—ישא בת ראשי־כנסיות; לא מצא בת ראשי־כנסיות — ישא בת גבאי־צדקה; לא מצא בת גבאי־צדקה—ישא בת מלמדי־תינוקות.

[1] שמ׳ ו׳, כג. [2] הוש׳ ה׳, ז. [3] ויק׳ י״ט, יח. [4] שם שם, יז. [5] שם כ״ה, לו.

דם מתוך גיד. כה) נחית דרגא וגו׳— כלו׳ לעולם ישא אדם אשה פחותה ממנו מעלה אתת ביחוס, שלא תתגאה עליו, אבל שושבין וחבר יברור לו מי שגדול ממנו ביחוס. כו) ידבק אדם בטובים — ישא אשה ממשפחה הגונה. יהונתן — שנעשה כהן לפסל מיכה. לא) לשם ממון— שהיא מכניסה לו. ממון פלט — שימלט כספו בידו. כופתו — אוסרו. רוצעו — מלקהו ברצועה. לב) וחי אחיך עמך — מפני שהוא שונא אותה ומצערה. לג) בענבי הגפן — שמרכיבים אותם בענבי הגפן. ענבי הסנה — ענבי בר. כעור — מגונה.

ולא ישא בת עם־הארץ, מפני שהם שקץ ונשותיהם שרץ, ועל בנותיהם הוא אומר: „ארור שוכב עם כל בהמה"[1]. (פס' מט:).

לד „וִיהוֹשֻׁעַ הָיָה לָבוּשׁ בְּגָדִים צֹאִים"[2] – וכי דרכו של יהושע ללביש בגדים צואים? אלא מלמד שהיו בניו נושאים נשים שאינן הגונות לכהונה ולא מִחה בהם. (סנה' צג.).

לה שנו רבותינו: נאמן התינוק לומר: כך אמר לי אבא: משפחה זו כשרה ומשפחה זו פסולה, ושאכלנו בִקְצָצָה של בת פלוני לפלוני.

כיצד קצצה? אחד מן האחים שנשא אשה שאינה הוגנת לו, באין בני משפחה, ומביאין חבית מלאה קְלָיוֹת ואגוזים ושוברין אותה לפני התינוקות באמצע הרְחָבָה ואומרים: „אחינו בית ישראל שמעו! אחינו פלוני נשא אשה שאינה הוגנת לו, ומתיָראים אנו שמא יתערב זרעו בזרענו, באו וקחו לכם דוגמא לדורות, שלא נתערב זרעו בזרענו" – והתינוקות מלקטים ואומרים: נקצץ פלוני ממשפחתו! נקצץ פלוני ממשפחתו!

ובשעה שהוא מגרשה, היו עושים כן ואומרים: חזר פלוני למשפחתו! (כת' כח:; ירוש' קיד' פ' א).

לו „וְקָרְאוּ לוֹ זִקְנֵי עִירוֹ וְדִבְּרוּ אֵלָיו"[3] – מלמד שמשיאין לו עצה הוגנת לה, שאם היה הוא ילד והיא זקנה, הוא זקן והיא ילדה, אומרין לו: מה לך אצל ילדה? מה לך אצל זקנה? כְּלַךְ אצל שכמותך ואל תכנים קטטה לתוך ביתך. (יבמ' קא:).

לז אמר ריש־לָקִיש: גבוה לא ישא גבוהית, שמא יֵצא מהם תורן; נַנָס לא ישא ננסת, שמא יצא מהם אצבָעִי; לבן לא ישא לבנה, שמא יצא מהם בוהק; שחור לא ישא שחורה, שמא יצא מהם טפיח. (בכ' מה:).

לח אסור לו לאדם לקדש אשה עד שיראנה. (קיד' מא:).

לט „עֵינַיִךְ יוֹנִים"[4] – כלה כל זמן שעיניה יפות אין כל גופה צריכה בדיקה; עיניה טרוטות – כל גופה צריכה בדיקה. (תענ' כד.; שהש"ר).

מ אסור לו לאדם לקדש בתו כשהיא קטנה, עד שתגדיל ותאמר: בפלוני אני רוצה. (קיד' מא.).

מא המַשיא בניו ובנותיו סמוך לפִרְקָם – עליו הכתוב אומר: „וידעת כי שלום אהלך"[5]. (יבמ' סב:).

מב בתך בָגְרָה – שַחרר עבדך ותן לה. (פס' קיג.).

מג אמר ר' יהודה אמר רב: המַשיא את בתו לזקן והמשיא אשה לבנו קטן, עליו הכתוב אומר: „למען ספות הרוה את הצמאה לא יאבה ה' סלוח לו"[6]. (סנה' עו:).

[1] דב' כ"ז, כא. [2] זכ' ג', ג. [3] דב' כ"ה, ח. [4] שה"ש א', טו. [5] איוב ה', כד. [6] דב' כ"ט, יח–יט.

לה) משפחה זו כשרה – שאין בה תערובת של פסול. בקצצה – מפורש להלן. קליות – שבלים קלויות באש. הרחבה – הרחוב. דוגמא – אות ומופת לזכרון. נקצץ – נכרת. לו) ילד – צעיר. כלך – לך לך. תורן – כלו' בן גבוה ביותר. ננס – קצר קומה. אצבעי – קטן כאצבע. בוהק – לבן ביותר. טפיח – שחור ביותר. לט) טרוטות – חולניות ודולפות. מא) סמוך לפרקם – קרוב לזמן שנעשים ראוים לנשואים. שלום אהלך – שהוא בטוח שלא יחטאו בניו. לז) בגרה – הגיעה לפרקה. שחרר – הוצא לחירות.

מד „אַל תְּחַלֵּל אֶת בִּתְּךָ לְהַזְנוֹתָהּ" [1] –רבי אליעזר אומר: זה המשיא בתו לזקן. ר' עקיבא אומר: זה המַשְׁהֶה בתו בוגרת. (סנה' עו.).

מה היה ר' מאיר אומר: כל המַשיא בתו לעם־הארץ, כאלו כופתה ומניחה לפני ארי: מה ארי דורס ואוכל ואין לו בשת־פנים, אף עם־הארץ מכה ובא אליה ואין לו בשת־פנים. (פס' מט:).

מו מעשה באשה אחת שנִשׂאת לחָבֵר והיתה קושרת לו תפלין על ידו; נשאת למוּכֵּס והיתה קושרת לו קִשְׁרֵי מוּכֵּס על ידו. (ע"ז לט.)

מז מעשה בְּריבה אחת שהיה אביה חבר לגוי. והיו אוכלים ושותים ומיטיבים את לבם. אמר לו אותו הגוי לאביה: תנה את בתך לבני לאשה. אמר לו: הן. שמעה הריבה והחרישה בדבר עד שהגיע זמן חופתה. כיון שהגיע זמן חופתה עלתה לגג ונפלה ומתה. (תדב"א יט).

מח מעשה בריבה שהיתה הולכת לבית אביה, והיתה יפת־תאר ומקושטת כסף וזהב. תעתה בדרך והלכה בלא ישוב. כיון שהגיע לחצי היום צמאה ולא היו לה מים. ראתה באר וחבל של דלי תלוי עליה. אחזה בחבל ונִשְׁתַּלְשְׁלָה וירדה. לאחר ששתתה בקשה לעלות ולא יכלה. היתה בוכה וצועקת. עבר עליה בחור אחד ושמע קולה. עמד על הבאר והציץ בה. אמר לה: מי אַתְּ, מבני אדם או מן הרוחות? אמרה לו: מבני אדם אני. אמר לה: שמא מתנכרת את לי. אמרה לו: לאו. אמר לה: הִשָּׁבעי לי. נשבעה לו. אמר לה: מה טיבך? ספרה לו כל המעשה. אמר לה: אם אני מַעֲלֵךְ תנשאי לי? אמרה לו: הן. הֶעֱלָהּ. בקש לְזַקֵּק לה מיד. אמרה לו: מאיזה עם אתה? אמר לה: מישראל אני וממקום פלוני אני וכהן. אמרה לו: הקדוש־ברוך־הוא בחר בך וקדשך מכל ישראל ואתה מבקש לעשות כבהמה בלא כתובה ובלא קידושין. בוא אחרי אצל אבי ואמי שהם ממשפחה פלונית, גדולים ומיוחסים בישראל, ואני מתארסת לך. נתנו אמונתם זה לזו וזו לזה. אמרה: מי מעיד? היתה חולדה אחת עוברת כנגדם. אמרה לו: חולדה זו ובור זה עדים בדבר. הלכו כל אחד לדרכו. אותה הריבה עמדה באמונתה, וכל מי שהיה תובעה היתה ממאנת, וכיון שהחזיקו בה התחילה לנהוג עצמה נִכְפֵּית ומקרעת בגדיה ובגדי כל מי שהיה נוגע בה, עד שנמנעו בני אדם ממנה. והוא כיון שבא לעירו עבר על אמונתו ונשא אשה אחרת, והוליד שני בנים, אחד נפל לבור ומת, ואחד נשכַתּוּ חולדה ומת. אמרה לו אשתו: מה מעשה הוא זה, שבנינו מתים במיתה משונה? אמר לה: כך וכך היה המעשה. נתגרשה ממנו, אמרה לו: לך אצל חלקך שנתן לך הקב"ה. הלך ושאל בעירה. אמרו לו: נכפית היא, כל מי שתובעה כך וכך עושה לו. הלך אצל אביה, פֵּרש לו כל המעשה ואמר לו: אני מקבל כל מום שבה. העמיד עליו עדים. בא אצלה. התחילה לעשות כמנהגה. סִפר לה מעשה חולדה ובור. אמרה לו: אף אני באמונתי עמדתי. מיד נתישבה דעתה ונשאת לו וזכו לבנים ולנכסים הרבה. ועליה אמר הכתוב: „עיני בנאמני ארץ" [2]. (תענ' ח. ברש"י וערוך).

מט שנו רבותינו: כיצד מרקדין לפני הכלה? בית־שַׁמַּאי אומרים: כלה כְּמוֹת שהיא;

[1] ויק' י"ט, כט. [2] תהל' ק"א, ו.

מה) דורס — טורף. מו) חבר – תלמיד־חכם. למוכס — גובה מכס. קשרי מוכס — חותמות לנותני מכס. מז) בריבה — בנערה. מח) אמונתם — שבועתם. נכפית — חולי נופל. מט) כיצד מרקדין וגו' — כלו' במה משבחין את הכלה בשעת ריקוד לפניה. כמות שהיא — לפי יופיה

ובית־הלל אומרים: כלה נאה וַחֲסוּדָה. אמרו להם בית־שמאי לבית־הלל: הרי שהיתה חִגֶּרֶת או סוּמָא, אומרים לה „כלה נאה וחסודה"? — והתורה אמרה „מדבר שקר תרחק"[1]! אמרו להם בית־הלל לבית־שמאי: לדבריכם, מי שלקח מִקָּח רע מן השוק, ישַׁבחנו בעיניו או יְגַנֶּנּוּ בעיניו? הֱוֵי אומר: ישבחנו בעיניו. מכאן אמרו חכמים: לעולם ההא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות.

אמרו עליו על ר' יהודה בר אֶלְעַאי, שהיה נוטל מד של הֲדַס ומרקד לפני הכלה ואומר: „כלה נאה וחסודה". רב שמואל בר רב יצחק היה מרקד בשלשה. אמר ר' זירא: מבַיְשנו הזקן. כשמת — הפסיק עמוד־אש בינו ובין שאר העם (ומקֻבלנו, שאין עמוד־אש מפסיק אלא לאחד בדור או לשנים בדור). אמר ר' זירא: הועיל לו שׁוֹטוֹ לזקן; ויש אומרים: שְׁטוּתוֹ לזקן; ויש אומרים: שִׁטָּתוֹ לזקן.

רב אחא היה מרכיב את הכלה על כתפיו ומרקד.

כשבא רב דימי אמר: כך היו שרים לפני הכלה במערב: „לא כְּחָל ולא שָׂרָק ולא פִּרְכּוּס — וְיַעֲלַת חן! (כת' טז, יז).

נ שנו רבותינו: ממשיכין יין בצנורות לפני חתן וכלה וזורקין לפניהם קְלָיוֹת ואגוזים בִּימות־החמה, אבל לא בִּימות־הגשמים; אבל לא גְלוּסְקָאוֹת לא בימות־החמה ולא בימות־הגשמים. (בר' נ:).

נא אמרו עליו על אגריפס המלך, שעָבר לפני הכלה—ושִׁבְּחוּהוּ חכמים. אמרו לו: מה ראית? אמר להם: אני כתר נוטל בכל יום, וזאת תטול כתרה שעה אחת. (כת' יז. ; שמח' פ' י).

נב חתן דומה למלך. (פדר"א טז).

נג במערבא, כשֶׁנָּשָׂא אדם אשה אמרו לו כך: „מצא" או „מוצא". „מצא", שנאמר: „מצא אשה מצא טוב"[2]; „מוצא", שנאמר: „ומוצא אני מר ממות את האשה"[3]. (בר' ח.).

נד כתוב בספר בן־סירא: אשה טובה מתנה טובה—בחיק יְרֵא־אלהים תנתן; אשה רעה צרעת לבעלה. אשה יפה אשרי בעלה, מספר ימיו כפלים. (יבמ' סג:).

נה דרש ר' עקיבא: איש ואשה שזכו שכינה בינהם, לא זכו—אש אוכלתם. (סוטה יז.)

נו תנא משמו של ר' מאיר: איש ואשה שכינה ביניהם: יָהּ—י' באיש וה' באשה. זכו—שכינה ביניהם ומתברכים. לא זכו—שכינה מסתלקת מביניהם ומדבקות שתי האשות ואש אוכלתם. (לק"ט בראשית).

[1] שמ' כ"ג, ז. [2] מש' י"ח, כב. [3] קהל' ז', כו.

וחשיבותה משבחין אותה. **וחסודה** — חוט של חסד וחן משוך עליה. **חגרת או סומא** — פסחת או עורת. **מקח** — קנין. **מעורבת עם הבריות** — לעשות לאיש ואיש כרצונו. **בשלשה** — בדים. **מבישנו הזקן** — שמזלזל בכבוד עצמו לפני העם. **שוטו** — שרביטו, בד של הדס. **שטותו** — שמתנהג כמשתטה. **שיטתו** — דרכו ומנהגו. **כחל... שרק** — מיני צבע ליופי. **פרכוס** — קשוט ויפוי, כגון קליעת שער וכדומה. **נ) ממשיכין יין בצנורות** — משום סימן טוב וברכה. **בימות הגשמים** — שהם נמאסים בטיט, ואסור לבזות אוכלים. **גלוסקאות** — לחם סולת. **לא בימות החמה וגו'** — שנמאסים תמיד בזריקה. **נא) שעבר לפני הכלה** — לתת דרך להלוית הכלה, שלא ילך העם אחריו. **נה) שכינה ביניהם** — במפרש להלן.

נז מְצָאוֹ ר' יוסי לאליהו. אמר: כתוב „אעשה לו עזר"[1]—במה אשה עוזרתו לאדם? אמר לו: אדם מביא חטין—חטין כוסס? פשתן—פשתן לובש? לא נמצאת מאירה עיניו ומעמידתו על רגליו. (יבמ' סג.).

נח אמר ר' אלעזר: למה נאמר: „אעשה לו עזר כנגדו"?[1]—זכה עוזרתו. לא זכה—כנגדו. ויש אומרים: ר' אלעזר רָמִי: כתוב „כנגדו" וקוראים: „כְּנֶגְדוֹ"—זכה „כנגדו", לא זכה—מְנַגַּדְתּוֹ. (שם)

נט אמר ר' חנינא: „כל ימי עני רעים"[2] — זה שיש לו אשה רעה, „וטוב לב משתה תמיד"[2] — זה שיש לו אשה טובה. (ב"ב קמה:).

ס אמר רבא: קשה אשה רעה כיום סגריר.
אשה רעה כיצד? אמר אביי: מקשטת לו שלחן ומקשטת לו פה. רבא אמר: מקשטת לו שלחן ומחזרת לו אחוריה. (יבמ' סג:).

סא מפני אשה רעה זקנה קופצת על האדם. (תנח').

סב רב נפטר מר' חיא, אמר לו: המקום יצילך מדבר הקשה ממות.
— וכי יש דבר שקשה ממות? —יצא בדק ומצא: „ומוצא אני מר ממות את האשה"[3]. (יבמ' סג:).

סג אמר ר' יהודה ארבעה עשר דברים קשים זה מזה וכלם מתגאים זה על זה: תהום קשה—הארץ כובשה; הארץ קשה—ההרים מתגאים עליה; הר קשה—ברזל שוברו; ברזל קשה—אש מפעפעתו; אש קשה—מים מכבים אותה; מים קשים—עננים סובלים אותם; עננים קשים—רוח מפזרתם; רוח קשה—הכותל עומד בו; כותל קשה—אדם סותרו; אדם קשה—צרה מחלחלתו; צרה קשה—יין משכחה; יין קשה—שנה מפיגתו; שנה קשה—חולי מטלטלה; חולי קשה—מלאך־המות נוטל את הנפש.
ואשה רעה קשה מכלם. (קה"ר ז).

סד אמרו משמו של רב: כל חולי ולא חולי־מעים, כל־כאב ולא כאב־לב, כל מיחוש ולא מיחוש־ראש, כל רעה ולא אשה רעה. (שבת יא.).

סה רב היתה אשתו מצערתו. כשאמר לה: עשי לי עדשים—עשתה לו פולים; פולים—עשתה לו עדשים. כשהגדיל חִיָא בנו היה מהפך לה דברי אביו. אמר רב לבנו: השביחה אמך. אמר לו: אני הוא שהפכתי לה את דבריך. א"ל: זוהי שאומרין הבריות: היוצא ממך מלמדך חכמה. אף על פי כן לא תעשה כך, שנאמר: „למדו לשונם דבר שקר"[4]. (יבמ' סג).

[1] בר' ב', יח. [2] מש' ט"ו, טו. [3] קהל' ז', כו. [4] ירמ' ט', ד.

נז) כוסס — כל אכילת גרעינים קרויה כסיסה. נח) כנגדו — משמע שהיא מתנגדת לו. רמי — הקשה. וקוראין כנגדו — בחירק, מלשון נגידה (הכאה בארמית). מנגדתו — מכה אותו. ס) מקשטת לו שלחן — עורכת לו שלחן. ומקשטת לו פה—כלו' מקללתו. סג) מפעפעתו — מרככת אותו. סותרו —הורסו. מחלחלתו — מחרידתו ומזעזעת את גופו. מטלטלה — מטרידה. סד) מיחוש — הרגשת כאב. סה) עדשים — תבשיל של עדשים. היה מהפך לה — כדי שתעשה היא להיפך ויהא ברצון אביו.

סו ואמר רב: כל ההולך בעצת אשתו נופל בגיהנם. שנאמר: „רק לא כאחאב אשר הסתה אותו איזבל אשתו"[1]. (ב"מ נ"ט.)

סז איש שהנשים הָרנוהו--אין דין ואין דַיָּן עליו. (ב"מ צז.)

סח מעשה בחסיד אחד שהיה נשוי לחסידה אחת ולא העמידו בנים. אמרו: אין אנו מועילים להקדוש־ברוך־הוא כלום. עמד וגרשה. הלך זה ונשא רְשָׁעָה ועשתה אותו רשע; והלכה זו וְנִשאת לרשע ועשתה אותו צדיק. הֱוֵי—שהכל מן האשה. (ב"ר יז).

סט כתוב אחד אומר: „מצא אשה מצא טוב"[2], וכתוב אחד אומר: „ומוצא אני מר ממות את האשה"[3]—היאך יתקַיְמו שני מקראות הַלָּלוּ? אלא אם אשה רעה היא אין סוף לרעתה ואם אשה טובה היא אין סוף לטובתה. (שו"ט נט).

ע אמר רבא: בא וראה כמה טובה אשה טובה וכמה רעה אשה רעה. כמה טובה אשה טובה, שנאמר: „מצא אשה מצא טוב"[2]—אם בה הכתוב מדבר, כמה טובה אשה טובה שהכתוב משַבחה; אם בתורה הכתוב מדבר – כמה טובה אשה טובה שהתורה נמשלה בה. כמה רעה אשה רעה, שנאמר: „ומוצא אני מר ממות את האשה"[3]—אם בה הכתוב מדבר, כמה רעה אשה רעה שהכתוב מגַנָּה, אם בגיהנם הכתוב מדבר—כמה רעה אשה רעה שגיהנם נמשלה בה. (יב"מ סג:).

עא אמר ר' חֶלְבּו: לעולם יהא אדם זהיר בכבוד אשתו, שאין ברכה מצויה בתוך ביתו של אדם אלא בשביל אשתו. שנאמר: „ולאברם היטיב בעבורה"[4]. וזהו שאמר להם רבא לבני מחוזא: כַּבדו נשותיכם כדי שתתעשרו. (ב"מ נט.).

עב שנו רבותינו: האוהב את אשתו כגופו והמכבדה יותר מגופו (והמדריך בניו ובנותיו בדרך ישרה) -- עליו הכתוב אומר: „וידעת כי שלום אהלך"[5]. (יבמ' סב:).

עג הבריות אומרין: אִתְּתָךְ גּוּצָא —גְּחִין וּלְחִישׁ לָהּ (אשתך נמוכה – שְׁחֵה ולחש לה.) (ב"מ נט.).

עד הואיל והוא רצונה — הוא כבודה. (ירוש' פאה פ' א).

עה אמר רב: לעולם יהא אדם זהיר באונאת אשתו, שמתוך שדמעתה מצויה אונאתה קרובה. (ב"מ נט.).

עו תניא, ר' שמעון בן אליעזר אומר: (יצר, תינוק ו)אשה תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. (סוטה מז.).

עז רב רְחוּמֵי היה לומד תורה לפני רבא במחוֹזָא. והיה רגיל לבוא בערב יום־כפורים. פעם אחת מְשָׁכוֹ תלמודו. היתה אשתו מצַפָּה לו: עכשו בא, עכשו בא – ולא בא. חלשה דעתה ונָשְרָה דמעה מעינה. היה יושב על הגג. נשבר הגג תחתיו – ומת. (כת' סב:).

[1] מ"א כ"א, כה. [2] מש' י"ח, כב. [3] קהל' ז', כו. [4] בר' י"ב, טז. [5] איוב ה', כד.

סו) בעצת אשתו — הרשעה. עג) אתתך גוצא וגו' — כלו' שיעשה אדם את רצון אשתו. עה) באונאת אשתו — בצער אשתו, שלא יצערנה. שדמעתה מצויה — קלה לבכיה. אונאתה קרובה — העונש על צערה ממהר לבוא. עז) היה רגיל לבוא — לביתו. משכו תלמודו — נמשך אחרי למודו. ונשרה — נפלה.

עח ר' חיא היתה אשתו מְצַעַרְתּוֹ, כשהיה מוצא דבר – היה כורכו בסודרו ומביא לה. אמר לו רב: הרי מצערת היא לְמַר? אמר לו: דַיֵנוּ שמגדלות בנינו ומצילות אותנו מן החטא. (יבמ' סג.).

עט חן אשה על בעלה. (סוטה מז.).

פ אמר לו רב לר' חיא: נשים במה הן זוכות? בהקראת בניהן לבית־הכנסת ובהַשְׁנָיַת בעליהן לבית־המדרש ושומרות לבעליהן עד שהם באים מבית־המדרש. (בר' יז.).

פא „שָׁוְא לָכֶם מַשְׁכִּימֵי קוּם מְאַחֲרֵי שֶׁבֶת אוֹכְלֵי לֶחֶם הָעֲצָבִים כֵּן יִתֵּן לִידִידוֹ שֵׁנָא"[1] — אמר ר' יצחק: אלו נשותיהם של תלמידי־חכמים, שֶׁמְּנַדְּדוֹת שנה מעיניהן בעולם־הזה וזוכות לחיי העולם־הבא. (יומא עז:).

פב המַדִּיר את אשתו שלא תִשְׁאַל ולא תַשְׁאִיל נָפָה וּכְבָרָה, רֵחַיִם ותנור – יוציא ויתן כתובה מפני שמַשִּׂיאָהּ שֵׁם רע בשכֵנותיה; וכן היא שנדרה שלא תשאל ושלא תשאיל נפה וכברה, רחים ותנור, ושלא תארוג בגדים נאים לבניו – תצא שלא בכתובה, מפני שמשׂיאתו שם רע בשכניו. (כת' עב.).

פג מעשה באחד שנדר מבת־אחותו הֲנָיָה והכניסוה לבית ר' ישמעאל וְיִפּוּהָ. אמר לו ר' ישמעאל: בני, מזו נדרת? א"ל: לאו. והתירה ר' ישמעאל.
באותה שעה בכה ר' ישמעאל ואמר: בנות ישראל נאות הן, אלא שהעניות מְנַוְּלְתָּן.
תָּנָא: שֵׁן תּוֹתֶבֶת היתה לה ועשה לה ר' ישמעאל שן של זהב משֶּׁלּוֹ.
כשמת ר' ישמעאל היו בנות ישראל נושאות קינה ואומרות: בנות ישראל אל ר' ישמעאל בכינה! (קיד' סו.).

פד מעשה באדם שאמר לאשתו: קוֹנָם שֶׁאִי אַתְּ נֶהֱנֵית לי עד שתטעימי תבשילך לר' יהודה ולר' שמעון. ר' יהודה טָעַם; אמר: קל־וחמר: ומה לעשות שלום בין איש לאשתו אמרה תורה: „שְׁמִי שנכתב בקדושה יִמָּחֶה על המים המאררים בספק", ואני – על אחת כמה וכמה. ר' שמעון לא טעם; אמר: ימותו כל בני אלמנה ואל יזוז שמעון ממקומו; ועוד, כדי שלא יהיו רגילים בנדרים. (שם:).

פה מעשה בבן בבל שעלה לארץ־ישראל ונשא אשה. אמר לה: בַּשְּׁלִי לי שתי עדשים. בשלה לה שתי עדשים. כעס עליה. למחר אמר לה: בשלי לי סאה. בשלה לה סאה. אמר לה: הביאי לי שני „ב ו צ י נֵ י". הביאה לו שני נ ר ו ת. אמר לה: שברים בראשו של

[1] תהל' קכ"ז, ב.

עח) כורכו בסודרו – מעטפו במטפחתו. פ) בהקראת בניהן וגו' – כלו' שהן שולחות את בניהן למקרא ובעליהן למשנה. פב) המדיר – נותן עליה נדר, משביע. ריחים ותנור – המטולטלים. יוציא ויתן כתובה – אם היא רוצה להתגרש על כך כופין אותו לגרשה ולשלם את כתובתה. שמשיאה – מטיל ונותן עליה. פג) שן תותבת – שן עשויה שהושיבו במקום השן שנפלה. פד) קונם – לשון נדר. שאי את נהנית לי – שאין את נהנית ממני. שמי שנכתב וגו' – במים המאררים שמשקין את הסוטה מוחקין פסוק בתורה, שנזכר שם שמו של הקב"ה. בני אלמנה – כלו' ימות הבעל ותהא היא אלמנה ואח"כ ימותו בניה. ולא יזוז שמעון ממקומו – לטעום תבשילה, שאין זה לפי כבודו. פה) שתי עדשים – נתכוון למקצת עדשים כלשון בני אדם, והיא תפסה את הדברים כפשוטם. בשלי לי סאה – כלו' הרבה. בוציני – בלשון ארמית פירושו אבטיחים וגם נרות, והוא נתכוון לאבטיחים.

„בָבָא". היה יושב בָבָא בן בוטא על הפתח ועוסק בדין, שבָרָתם על ראשו. אמר לה: מה את עושה? אמרה לו: כך צוני בעלי. אמר לה: את עשית רצון בעלך, — המקום יוציא ממך שני בנים כבבא בן בוטא. (קיד' סו:).

פו מעשה באדם שאמר לאשתו: קונם שאי אַתְ נהנית לי עד שתַראי מום יפה שבך לר' ישמעאל בר' יוסי. אמר להם: שמא ראשה נאה? אמרו לו: סנלגל. — שמא שערה נאה? — דומה לאֲנִיצֵי פשתן. — שמא עיניה נאות? — טְרוּטוֹת הן. — שמא אזניה נאות? — כפולות הן. — שמא חוטמה נאה? — בלום הוא. — שמא שפתותיה נאות? — עבות הן. — שמא צוארה נאה? — שקוט הוא. — שמא כרֵסה נאה? — צָבָה היא. — שמא רגליה נאות? — רחבות כשל אַוָז. — שמא שמה נאה? — לכְלוּכית שמה. אמר להם: יפה קורין אותה לכלוכית, שהיא מלוכלכת במומים — והִתִּירוֹ. (שם).

פז מעשה באשה אחת בצִידָן, ששהתה עשר שנים עם בעלה ולא ילדה. באו אצל ר' שמעון בן יוחַאי והיו רוצים להתפרש זה מזה. אמר להם: חייכם כשם שנזדַוּגתם זה לזה במאכל ובמשתה כך אין אתם מתפרשים אלא מתוך מאכל ומשתה. הלכו בדרכיו ועשו לעצמם יום־טוב, ועשו סעודה גדולה ושִכרַתּוּ יותר מדאי. כיון שנתישבה דעתו עליו אמר לה: בתי, ראי כל חפץ טוב שיש לי בבית וטלי אותו ולכי לבית אביך. מה עשתה היא? לאחר שישן רמזה לעבדיה ולשפחותיה ואמרה להם: שאוהו במטה וקחו אותו והוליכוהו לבית אבא. בחצי הלילה נגער משנתו. כיון שפָג יינו אמר לה: בתי, היכן אני נתון? אמרה לו: בבית אבא. אמר לה: מה לי לבית אביך? אמרה לו: ולא כך אמרת לי בערב: כל חפץ טוב שיש בביתי טלי אותו ולכי לבית אביך? אין חפץ טוב לי בעולם יותר ממך. הלכו להם אצל רבי שמעון בן יוחאי ועמד והתפלל עליהם ונפקדו. (שהש"ר).

פח אמר רבי אלעזר כל המגרש אשתו ראשונה אפילו מזבח מוריד עליו דמעות, שנאמר: „וזאת שנית תעשו כסות דמעה את מזבח ה' בכי ואנקה מאין עוד פנות אל המנחה ולקַחַת רצון מידכם. ואמרתם על מה? על כי ה' העיד בינך ובין אשת נעוריך אשר אתה בגדתה בה והיא חברתך ואשת בריתך"[1]. (גיט' צ.).

פט „כִּי שָׂנֵא שַׁלַּח אָמַר ה' אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל"[2] — אמר ר' חנין: בשעה שעלו ישראל מן הגולה נתפחמו פני הנשים מן השמש והניחו אותן, והלכו להם ונשאו נשים נכריות, והיו מקיפות את המזבח ובוכות. אמר הקדוש־ברוך־הוא: מי יקבל מהם — „בכי ואנקה!" משגולת וחמסת ונטלת יפיה ממנה אתה משלחה — אָתְמְהָא! (ב"ר יח).

צ „כִּי שָׂנֵא שַׁלַּח"[2] — רב יהודה אומר: אם „שְׂנֵאתָ—שַׁלַּח! ר' יוחנן אומר: שנאוי המשלח. (גיט' צ:).

[1] מלא' ב', יג, יד. [2] שם שם, טז.

בבא — בלשון ארמית פתח. המקום—הקב"ה. פו) סנלגל —עגול. לאניצי פשתן—חבילי פשתן. טרוטות —מאורכות ומרובעות; וי"א: רכות. כפולות —מכופלות, כלו' תלויות למטה. בלום— סו..ם ונפוח. שקוט —קצר, שראשה מונח בין כתפותיה. והתירו —התיר את הנדר, שמצא בה מום יפה. פז) להתפרש —להפרד ע"י גט. שנזדונתם — נתחברתם. הלכו בדרכיו —שמעו בעצתו. פט) נתפחמו—השחירו. והיו מקיפות את המזבח—בשעת הקרבת הקרבנות. מי יקבל מהם וגו'— את הקרבנות בשעת בכי ואנקה.

צא בית־שמאי אומרים: לא יגרש אדם את אשתו אלא אם־כן מצא בה דבר עֶרְוָה, שנאמר: „כי מצא בה ערות דבר"[1]; —ובית־הלל אומרים: אפילו הקדיחה תבשילו, שנאמר: „כי מצא בה ערות דבר". ר' עקיבא אומר: אפילו מצא אחרת נאה הימנה, שנאמר: „והיה אם לא תמצא חן בעיניו"[1]. (גיט' צ.).

צב העוברת על דת יהודית יוצאת שלא בכתובה. ואיזוהי דת יהודית? יוצאת וראשה פרוע וטוָֹה בשוק ומדברת עם כל אדם. אַבָּא שאול אומר: אף המקללת יולדיו בפניו. ר' טרפון אומר: אף הקולָנִית. ואיזוהי קולנית? לכשהיא מדברת בתוך ביתה ושכֵניה שומעים קולה. (כת' עב.).

צג תניא היה רבי מאיר אומר: כשֵם שיֵש דעות במאכל כך יש דעות בנשים. יש לך אדם שזבוב נופל לתוך כוסו וזורקו ואינו שותהו, וזו היא מדת פַּפּוֹס בן יהודה, שהיה נועל בפני אשתו ויוצא; ויש לך אדם שזבוב נופל לתוך כוסו וזורקו ושותהו, וזו היא מדת כל אדם, שמדברת עם אחיה וקרוביה ומַניחהּ; ויש לך אדם שזבוב נופל לתוך תַּמחוּי מוצצו ואוכלו, זו היא מדת אדם רע, שרואה את אשתו יוצאה וראשה פרוע וטוָֹה בשוק ופרומה משני צדדיה ורוחצת במקום שבני אדם רוחצין. שזו מצוה מן התורה לגרשה, שנאמר: „כי מצא בה ערות דבר... ושלחה מביתו"[1]... „והלכה והיתה לאיש אחר"[2] — הכתוב קראו אַחֵר, לומר, שאין זה בן־זוגו לראשון: זה הוציא רְשָׁעָה מביתו, וזה הכניס רשעה לתוך ביתו. (גיט' צ.).

צד אשה רעה צרעת לבעלה — מה תקנתו? יגרשנה ויתרפא מצרעתו. (יבמ' סג).

צה „נְתָנַנִי ה' בִּידֵי לֹא אוּכַל קוּם"[3] — זו אשה רעה וכתובתה מרובה. (שם).

צו אשה רעה וכתובתה מרובה — צרתה בצדה. (שם:).

צז אמר ר' יוחנן: כל אדם שמתה אשתו ראשונה כאלו חָרַב בית־המקדש בימיו, שנאמר: „בן אדם הנני לוקח ממך את מחמד עיניך במגפה... ותמת אשתי בערב"[4], וכתיב: „הנני מחלל את מקדשי, גאון עוזכם ומחמד עיניכם"[5].
אמר ר' אלכסנדרַאי: כל אדם שמתה אשתו בְּיָמיו עולם חשך בעדו, שנאמר: „אור חשך באהלו ונרו עליו ידעך"[6]. ר' יוסי בר' חנינא אמר: פסיעותיו מתקצרות, שנאמר: „יצרו צעדי אונו"[7]. ר' אבהו אומר: עצתו נופלת, שנאמר: „ותשליכהו עצתו"[7]. (סנה' כב.).

צח אמר רב שמואל בר נחמן: לכל יש תמורה חוץ מאשת־נעורים, שנאמר: „ואשת נעורים כי תמאס"[8]. שנה לו רב יהודה לרב יצחק בנו: אין אדם מוצא קורת־רוח אלא מאשתו ראשונה, שנאמר: „ושמח מאשת נעוריך"[9]. אמר לו: כגון מי? אמר לו: כגון אמך. (שם).

[1] דב' כ"ד, א. [2] שם שם, ב. [3] איכה א', יד. [4] יחז' כ"ד, טז—יח. [5] שם שם, כא.
[6] איוב י"ח, ו. [7] שם שם, ז. [8] ישע' נ"ד, ו. [9] מש' ה', יח.

צא) הקדיחה — שרפה, קלקלה. צב) וטוה בשוק —דרך פריצות היא. יולדיו —הוריו. קולנית — בעלת־קול, צעקנית. צג) דעות במאכל — מדות ומנהגים בעניני אכילה. בנשים — בעניני אישות. וזורקו— את הכוס. מדת פפוס בן יהודה— שהיה מקנא לאשתו הרבה. תמחוי— קערה של מאכל. ופרומה משני צדדיה —בגדה פתוח אצל שני אצילי ידיה. צו) צרתה בצדה— ישא עליה צרה (אשה שניה). צז) אור חשך באהלו — בשביל אהלו, זו אשתו.

צט תנא, אין איש מת אלא לאשתו ואין אשה מתה אלא לבעלה. אין איש מת אלא לאשתו, שנאמר: „וימת אלימלך איש נעמי"[1], ואין אשה מתה אלא לבעלה, שנאמר: „ואני בבואי מפדן מתה עלי רחל"[2]. (סנה' כב:).

ק כל הנותן עיניו באשתו שתמות ויירשנה — לסוף היא קוברתו. (אדר"נ פ' כ).

קא „בָּנֶיךָ וּבְנוֹתֶיךָ נְתֻנִים לְעַם אַחֵר וְעֵינֶיךָ רוֹאוֹת"[3] — אמר רב: זו אשת־האב. (יבמ' סג:).

II. טִיבָהּ שֶׁל אִשָּׁה.

קב נשים עם בפני עצמן הן. (שבת סב.).

קג „וַיִּבֶן יְיָ אֱלֹהִים אֶת הַצֵּלָע"[4] — התבונן מאין לבראתה. אמר: לא אברא אותה מן הראש — שלא תהא מַיקֶּרֶת ראשה; ולא מן העין — שלא תהא סַקְרָנִית; ולא מן האוזן — שלא תהא צַיְתָנִית; ולא מן הפה — שלא תהא פַּטְפְּטָנִית; ולא מן הלב — שלא תהא קַנְאָתָנִית; ולא מן היד — שלא תהא מְמַשְׁמְשָׁנִית; ולא מן הרגל — שלא תהא פרסָנִית; אלא מן הצלע, ממקום שהוא צנוע באדם. ועל כל אֵבר ואֵבר שהיה בורא בה היה אומר לה: תהי אשה צנועה! תהי אשה צנועה! ואף־על־פי־כן „ותפרעו כל עצתי"[5] — שכֻלן יש בה. (ב"ר י"ח; תנח').

קד שנו רבותינו: ארבע מדות נאמרו בנשים: גַּרְגְּרָנִיּוֹת, צַיְתָנִיּוֹת, עַצְלָנִיּוֹת וְקַנְאָנִיּוֹת. ר' יהודה בר' נחמיה אומר: אף אוֹסְטַטָנִיּוֹת, דברניות. ר' לוי אומר: אף גנביות, יוצאניות. (ב"ר מה).

קה שאלו תלמידיו את ר' דוסתאי בר' ינאי: מפני מה איש מְחַזֵּר על אשה ואין אשה מחזרת על איש? — משל לאדם שאבד לו אבדה, מי מְחַזֵּר על מי? בעל־אבדה מחזר על אבדתו. — מפני מה האיש מקבל פִּיּוּס ואין אשה מקבלת פיוס? — זה ממקום שנברא וזו ממקום שנבראת. — מפני מה אשה קולה ערב ואין איש קולו ערב? — זה ממקום שנברא וזו ממקום שנבראת. (נדה לא:).

קו שאלו את ר' יהושע: מפני מה האיש יוצא פניו למטה והאשה יוצאת פניה למעלה? אמר להם: האיש מביט למקום בְּרִיָּתוֹ והאשה מבטת למקום בְּרִיָּתָהּ.
— ומפני מה האשה צריכה להתבסם ואין האיש צריך להתבסם? אמר להם: אדם

[1] רות א', ג. [2] בר' מ"ח, ז. [3] דב' כ"ח, לב. [4] בר' ב', כב. [5] מש' א', כה.

צט) אשת האב — אשה שניה. קג) מיקרת ראשה — מגבהת ראשה. סקרנית — מתאוה לראות הכל. ציתנית — מתאוה לשמוע הכל. פטפטנית — מרבה לפטפט ולדבר. קנאתנית — בעלת קנאה. ממשמשנית — מתאוה למשמש בידיה הכל. פרסנית — מרבה בהליכה ויציאה. שכולן יש בה — כל החסרונות המנויים למעלה. קד) גרגרנית — מרבה באכילה, זוללת. אוסטטנית — רגזנית וקוראת חמס. קה) שאבד לו אבדה — והאשה נבראת מצלעו של אדם. מקבל פיוס — נוח לרצות. זה ממקום שנברא וגו' — הקרקע רכה, אבל העצמות קשין. אשה קולה ערב... ממקום שנבראת — עצם כשמכין עליו קולו נשמע. קו) פניו למטה — בשעת לידתו. למקום ברייתו — כלפי הקרקע. למקום ברייתה — כלפי הצלע.

נברא מאדמה והאדמה אינה מסרחת לעולם, וחוה נבראת מעצם. משל: אם תניח בשר שלשה ימים בלא מלח מיד הוא מסריח.

— מפני מה האיש נוח להתפתות ואין האשה נוחה להתפתות? אמר להם: אדם נברא מאדמה, וכיון שאתה נותן עליה טפה של מים מיד היא נשרֵית; וחַוה נבראת מעצם, ואפילו אתה שורה אותו כמה ימים במים אינו נשרה. (ב"ר יז).

קז אשה תובעת בלב ואיש תובע בפה — וזו היא מדה טובה בנשים. (עיר' ק:).

קח עשרה קבין שיחה ירדו לעולם, תשעה נטלו נשים, ואחד כל העולם כלו. (קיד' מט:).

קט נשים מבקשות לידע הכל. (פנ"א).

קי אשה חשודה לגלות את הקדרה של חברתה, לידע מה היא מבשלת. (טהר' פ' ז).

קיא נשים כַשפניות. (פס' ק:).

קיב מרבה נשים מרבה כשפים. (אב' פ' ב).

קיג הכשרה שבנשים — בעלת כשפים. (סופ' טו).

קיד אין חכמה לאשה אלא בפלך, שנאמר: „וכל אשה חכמת לב בידיה טוו"[1]. (יומא סה:).

קטו נשים דעתן קלה עליהן. (שבת לג:).

קטז נשים לאו בנות הוראה הן. (במ"ר י).

קיז רוצה אשה שתהא מבטת בצורות נאות מלאכול עגלים מפוטמים. (מא"ג).

קיח דברים שאשה משתוקקת אליהם—תכשיטים. (כת' סה.).

קיט עושה אשה תכשיטיה במועד.

שנו רבותינו: אלו הם תכשיטי נשים: כוֹחֶלֶת ופוֹקֶסֶת ומעבירה סָרָק על פניה. אשתו של רב חסדא היתה מתקשטת בפני כלתה. ישב רב הונא בר חיננא לפני רב חסדא ואמר: לא שנו אלא ילדה, אבל זקנה לא. אמר לו: האלהים! אפילו אמך ואפילו אמא של אמך, ואפילו עומדת על קברה; שאומרין הבריות: בַת שִׁתִין כבת שִׁית לְקָל טַבְלָא רָהֲטָא (בת ששים כבת שש—רצה לקול התֹף). (מו"ק ט:).

קכ תני ר' חִיָא: אין אשה אלא ליופי; אין אשה אלא לבנים.
ותני ר' חיא: אין אשה אלא לתכשיטי אשה. (כת' נט:).

קכא ותני ר' חיא: הרוצה שיעַדן את אשתו — ילבישנה כלי־פשתן; הרוצה שילבין את בתו — יאכילנה אפרוחים וישקנה חלב סמוך לפרקה. (שם).

[1] שמ' ל"ה, כה.

קיט) עושה אשה תכשיטיה במועד — מותרת להתקשט ואין בזה משום מלאכה. כוחלת — צובעת בין עיניה. ופוקסת — מתקנת שערה. סרק — מין צבע שמאדים את הפנים. היתה מתקשטת — במועד. לא שנו — שמותרת להתקשט במועד. ילדה — צעירה. אפילו עומדת על קברה — כלו' אפילו כשהיא קרובה למיתה רוצה היא להתקשט. לקל טבלא וגו' — כלו' מתאוה לשמוע דברי זמר. קכא) סמוך לפרקה — סמוך לבגרותה.

קכב רוצה אשה בקב ותפלות מתשעה קבין ופרישות. (סוטה כ.).

קכג שתי נשים בבית מריבה בבית. (תנח׳ תצא).

קכד אין אשה מתקנאת אלא בירך חברתה. (מג׳ יג.).

קכה „וַתְּסִיתֵהוּ לִשְׁאֹל מֵאֵת אָבִיהָ שָׂדֶה וַתִּצְנַח מֵעַל הַחֲמוֹר"[1]—אמר ר׳ יצחק: אמרה לו: מה חמור זה כיון שאין לו מאכל באבוסו מיד צועק, כך אשה כיון שאין לה תבואה בתוך ביתה מיד צועקת. (תמורה:).

קכו נאמר „קמח"[2] ונאמר „סלת"[2]—אמר ר׳ יצחק: מכאן שהאשה צרה עיניה באורחים יותר מן האיש. (ב"מ פז.).

קכז „וַתֹּאמֶר אֶל אִישָׁהּ הִנֵּה נָא יָדַעְתִּי כִּי אִישׁ אֱלֹהִים קָדוֹשׁ הוּא"[3]—אמר ר׳ יוסי בר׳ חנינא: מכאן שהאשה מכרת באורחים יותר מן האיש.
„קדוש הוא"—מהיכן ידעה?—שלא ראתה זבוב עובר על שלחנו. (בר׳ י:).

קכח „וַיִּבֶן יְיָ אֶת הַצֵּלָע"[4]—מלמד שנתן הקדוש־ברוך־הוא בינה יתרה באשה יותר מבאיש. (נדה מה.).

קכט דרכן של בנות ישראל לא קולניות ולא רגל רמה ולא פרוצות בשחוק. (תנח׳ נשא).

קל „אֶשְׁתְּךָ כְּגֶפֶן פֹּרִיָּה בְּיַרְכְּתֵי בֵיתֶךָ"[5]—אמר ר׳ פנחס הכהן: בזמן שהיא צנועה בתוך הבית, כשם שמזבח מכפר כך היא מכפרת על ביתה. (תנח׳ וישלח).

קלא אמר רב נחמן: לא נאה יְהירות לנשים. שתי נשים יהירות היו ושמותיהן רעים: אחת שמה זְבוּרְתָּא (דבורה) ואחת שמה כַּרְכּוּשְׁתָּא (חֻלדה); בזבורתא נאמר: „ותשלח ותקרא לברק"[6]—ואלו היא לא הלכה אצלו; ובכרכושתא נאמר: „אמרו לאיש אשר שלח אתכם אלי"[7]—ולא אמרה: „אמרו למלך". (מג׳ יד:).

קלב דרכה של אשה להיות יושבת בתוך ביתה ודרכו של איש להיות יוצא לשוק ולומד בינה מבני־האדם. (ב"ר יח).

קלג אין דרך אשה לישב בְּטֵלה. (ירוש׳ כת׳ פ׳ ה).

קלד אִתְּתָא בַּהֲדֵי שׁוּתָא פִּלְכָּא (האשה—עם השיחה פלך). (מג׳ יד:).

קלה אין דרך האשה לחזור על בתי־דינים. (גיט׳ סא.).

קלו אין דרך האשה לחזור על הפתחים. (כת׳ סז).

קלז הנשים רחמניות הן. (מג׳ יד:).

[1] יהוש׳ ט"ו, יח. [2] בר׳ י"ח, ו. [3] מ"ב ד׳, ט. [4] בר׳ ב׳, כב. [5] תהל׳ קכ"ח, ג. [6] שופ׳ ד׳, ו. [7] מ"ב כ"ב, טו.

קכב) רוצה אשה בקב ותפלות—נוח לה בחיי עניות שיש עמהם תפלות (לצחק עם בעלה). מתשעה קבין ופרישות — מחיי עושר שיש עמהם פרישות. קכו) קמח. . . סלת — היא אמרה קמח והוא אמר סולת. קכח) בינה יתרה — דרש „ויבן" לשון בינה. קכט) רגל רמה — הולכת בגאוה. קלד) אתתא בהדי שותא וגו׳ —האשה מדברת וטווה בפלך בבת־אחת; והכוונה שיודעת להטות את דבורה לטובתה כדרך שהיא מטה את הפלך בטויה.

קלח יותר מִשֶּׁהָאִישׁ רוצה לִשָּׂא, אשה רוצה להנשא. (יבמ׳ קיג.).

קלט טַב לְמֵיתַב טָן־דּוּ מִלְּמֵיתַב אַרְמְלוּ. (יבמ׳ קיח:).

קמ אשה גולם היא, ואינה כורתת ברית אלא למי שֶׁעֲשָׂאָהּ כלי. (סנה׳ כב:).

קמא „וּמְצֶאןָ מְנוּחָה אִשָּׁה בֵּית אִישָׁהּ"[1]—אמר ר׳ יוחנן: מכאן שאין לאשה קורת־רוח אלא בבית בעלה. (רו״ר א).

קמב „וְאֶל אִישֵׁךְ תְּשׁוּקָתֵךְ"[2]—מעשה באשה מִשֶּׁל בית טִבְרִינוּס שהיתה נשואה ללסטים והיה בעלה מצערה. שמעו חכמים ובאו אצלה להוכיחה. הוציאה לפניהם מנורה של זהב ונר של חרס על גבה. (ב״ר כ:).

קמג האשה משתוקקת על בעלה בשעה שיצא לדרך. (יבמ׳ סב:).

קמד דְשׁוּמְשְׁמָנָא גַּבְרָא כּוּרְסְיָהּ בֵּי־חָרָאתָא רָמֵי לָהּ.
דְנַפְצָא גַּבְרָא תִּקְרֵיהּ בְּסִפֵּי בָבָא וְתֵיתִיב. (שם קיח:).

קמה אִיהוּ בְקָרֵי וְאִתְּתֵיהּ בְּבוּצִינֵי (הוא ברלעים ואשתו בקישואים). (מג׳ יב).

קמו חֲזָקָה, אֵין אשה מעיזה פניה בפני בעלה. (יבמ׳ קטז.).

קמז אשתו כגופו דומה. (מנ׳ צג:).

קמח אשת חָבֵר הרי היא כחבר. (ע״ז לט.).

קמט אשת לסטים כלסטים. (ירוש׳ כת׳ פ׳ ב.).

קנ מה שקנתה אשתו קנה בעלה. (גיט׳ עז:).

קנא „וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תָּשִׂים לִפְנֵיהֶם"[3] — הִשְׁוָה הכתוב אשה לאיש לכל דינין שבתורה.
„אִישׁ אוֹ אִשָּׁה כִּי יַעֲשׂוּ מִכָּל חַטֹּאת"[4]—השוה הכתוב אשה לאיש לכל עונשין שבתורה. (ב״ק טו.).

III. דְּבָרִים שֶׁבֵּינוֹ לְבֵינָהּ.

קנב „מַלְּפֵנוּ מִבַּהֲמוֹת אָרֶץ וּמֵעוֹף הַשָּׁמַיִם יְחַכְּמֵנוּ"[5] — אמר ר׳ יוחנן: אלמלי לא נִתְּנָה

[1] רות א׳, ט. [2] בר׳ ג׳, טז. [3] שמ׳ כ״א, א. [4] במ׳ ה׳, ו. [5] איוב ל״ה, יא.

קלט) טב למיתב טן דו וגו׳ — טוב לישב שנים (עם מי שהוא) מלישב אלמנה. קמ) גולם — כלי שלא נגמר. למי שעשאה כלי — כלו׳ לבעלה. קמב) להוכיחה — על שהיא יושבת בבית הלסטים. מנורה של זהב וגו׳ — רמזה להם שאפילו אם הבעל גזלן היא נשמעת לו. קמד) דשומשמנא גברא וגו׳ — מי שבעלה קטן כנמלה היא נותנת כסאה בין השרים; כלו׳ היא חשובה בעיניה. דנפצא גברא וגו׳ — מי שבעלה מנפץ צמר תקרא אותו לשבת בפתח הבית; כלו׳ מתגאית בו. קמח) חבר — תלמיד־חכם הנאמן על הטהרה. הרי היא כחבר — אף היא נאמנה ע״ז.

תורה היינו לְמֵדים צניעות מחתול, וגזל מנמלה, ועריות מיונה, ודרך־ארץ מתרנגול, שמפַיֵם ואחר־כך בועל.

במה מְפַיְסָהּ? אמר רב יהודה אמר רב: כך אומר לה: אקח לך סַרְבָל, שיהא מגיע לך עד כרעיך. אחר־כך אומר לה: תְשַׁמט כרבָלתי אם יש לי ואיני לוקח לך. (עיר׳ ק:).

קנג „וַיִּשָּׂא בִלְעָם אֶת עֵינָיו וַיַּרְא אֶת יִשְׂרָאֵל שֹׁכֵן לִשְׁבָטָיו"[1]–מה ראה? ראה שאין פתחֵי אהליהם מְכֻוָּנִים זה לזה; אמר: ראויים הללו, שתשרה עליהם שכינה. (ב"ב ס.).

קנד אמר רב הונא: ישראל קדושים הם ואין משמשים מטותיהם ביום. (נדה יז.).

קנה אמר ר׳ בנימין בר יפית אמר ר׳ אלעזר: כל המקדש את עצמו בשעת תשמיש הוַים לו בנים זכרים, שנאמר: „והתקדשתם והייתם קדושים"[2], וסמוך לו: „אשה כי תזריע וילדה זכר"[3]. (שבוע׳ יח:).

קנו שאלו את אִמָּא־שלום: מפני מה בניך יְפֵיפִים ביותר? אמרה להן: אינו מספר עמי לא בתחלת הלילה ולא בסוף הלילה, אלא בחצות הלילה, וכשהוא מסַפר מגַלה טפח ומכסה טפח ודומה עליו כמי שכפָאוֹ שד. ואמרתי לו: מה טעם? ואמר לי: כדי שלא אתן את עיני באשה אחרת–ונמצאו בניו באים לידי מַמְזֵרוּת. (נדר׳ כ:).

קנז חכמים אמרו: כל מה שאדם רוצה לעשות באשתו עושה. משל לבשר הבא מבית־הטַבָּח, רצה לאכלו במלח–אוכלו, צלי–אוכלו, שָׁלוּק–אוכלו; וכן דג הבא מבית־הצַיָּד. (שם).

קנח לא תבשל בקדרה שבִשל בה חברך. מה היא? גרושה בחיי בעלה, שאמר מר: גרוש שנשא גרושה ארבע דעות במטה. (פס׳ קיב.).

קנט אל ישתה אדם בכוס זה ויתן עיניו בכוס אחר. (נדר׳ כ:).

קס יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר: אל תרבה שיחה עם האשה. באשתו אמרו– קל־וחֹמֶר באשת חברו. מכאן אמרו חכמים: כל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו ובוטֵל מדברי־תורה וסופו יורש גיהנם. (אב׳ פ׳ א).

קסא ר׳ עקיבא אומר: שחוק וקלות־ראש מרגילין את האדם לערוה. (שם פ׳ ג).

[1] במ׳ כ"ד, ב. [2] ויק׳ י"ח, מד. [3] שם י"ב, ב.

קנב) צניעות מחתול — שאינו עושה צרכיו בפני אדם. גזל מנמלה — שכל אחת מכינה לחמה ואינה גוזלת מחברתה. עריות מיונה—שמדבק בבת־זוגו. דרך־ארץ —תשמיש. שמפיים— מרצה ומפתה את התרנגולת. אקח לך סרבל — שהוא מוריד כנפיו לארץ וסובב אותה, ודומה כמי שמפתה ואומר: אקנה לך מלבוש שיגיע לך עד הרגלים. אחר כך — לאחר מעשה. תשמט כרבלתי — שמוריד ראשו לארץ, וכאלו אומר: תעקר כרבלתי (עטרת=בשר אדומה שבראשו) אם יש לי ממון ואיני רוצה לקנות. קנג) שאין פתחי אהליהם וגו׳ — מחמת צניעות. קנו) אמא־שלום — אשתו של ר׳ אליעזר. אינו מספר עמי — לשון נקיה היא לתשמיש. מגלה טפח — מן הגוף. כמי שכפאו שד — כלו׳ כאלו עושה באונס. באים לידי ממזרות — ע"י הרהור באשה אחרת. קנז) רוצה לעשות באשתו עושה — שנזקק לה בכל הַדרכים. שלוק — חלוט ומרותח ברותחין. קנח) גרושה בחיי בעלה—שלא תשאנה. ארבע דעות במטה—הוא לבו לאשתו הראשונה והיא לבעלה הראשון. קנט) אל ישתה וגו׳ —כלו׳ שלא יהא אדם מספר עם אשתו ומהרהר באחרת.

קסב אמר ר' יוחנן: אחורי ארי ולא אחורי אשה.
אמר רב נחמן: מָנוֹח עם־הארץ היה, שנאמר: „וילך מנוח אחרי אשתו"[1]. (בר' סא.).

קסג אמר שמואל: קול באשה ערוה.
אמר רב ששת: שֵׂעָר באשה ערוה. (שם כד.).

קסד אמר ריש־לקיש: לא תאמר שכל מי שהוא בנופו נקרא נואף, — נואף בעיניו נקרא נואף, שנאמר: „ועין נואף"[2] (ויק"ר כג).

קסה שנו רבותינו: המְרַצה מעות לאשה מידו לידה כדי להסתכל בה — אפילו יש בידו תורה ומעשים־טובים כמשה רבנו לא ינָקה מדינה של גיהנם, שנאמר: „יד ליד לא ינקה רע"[3] — לא ינקה מדינה של גיהנם. (בר' סא.).

קסו „וַיִּצָּמֶד יִשְׂרָאֵל לְבַעַל פְּעוֹר"[4] — כשם שאי־אפשר למסמר לפרש מן הדלת בלא עץ, כך אי־אפשר לישראל לפרש מן הפעור בלא נפשות. (ספרי).

קסז מעשה באדם אחד שנתן עיניו באשה אחת והעלה לבו טִינָא, ובאו ושאלו לרופאים ואמרו: אין לו תקנה עד שתִּבָּעֵל לו. אמרו חכמים: ימות ואל תבעל לו. — תעמוד לפניו ערומה. — ימות ואל תעמוד לפניו ערומה. — תסַפר עמו מאחורי הגדר. — ימות ולא תספר עמו מאחורי הגדר.
כל כך למה? רב פפא אמר: משום פְּגַם משפחה. רב אחא בנו של רב איקא אמר: כדי שלא יהו בנות ישראל פרוצות בַּעֲרָיוֹת. (סנה' עה.).

קסח אין אַפִּטְרוֹפּוֹס לעריות. (כת' יג:).

קסט אפילו חסיד אין ממַנין אותו אפִּטרופּוס על העריות. (ירוש' כת' פ' א).

קע אמר רב אידי: אשה כלי־זַיִנָה עליה. (יבמ' קטו.).

קעא תנא: אשה חֵמֶת מלא צואה ופיה מלא דם — והכל רצין אחריה. (שבת קנב.).

קעב אמר ר' יוחנן: אבר קטן יש לו לאדם — מַרְעִיבוֹ שָׂבֵעַ, משביעו רעב. (סוכה נב:).

קעג אמר ר' יצחק: מיום שחרב בית־המקדש נִטְּלָה טעם ביאה ונִתנה לעוברי עֲבֵרָה, שנאמר: „מים גנובים ימתקו ולחם סתרים ינעם"[5]. (סנה' עה.).

קעד כיצד עושה לה לסוטה? מוליכה לבית־דין שבאותו מקום... היו מעלין אותה לבית־דין הגדול שבירושלים ומאַימין עליה, כדרך שמאַימין על עֵדי־נפשות, ואומרין לה: בתי,

[1] שופ' י"ג, יא. [2] איוב כ"ד, טו. [3] מש' י"א, כא. [4] במ' כ"ה, ג. [5] מש' ט', יז.

קסב) אחורי ארי וגו' — כלו' מוטב לילך אחרי ארי מלילך אחרי אשה. מנוח עם הארץ היה — שלא ידע שיש איסור בדבר. קסג) קול באשה — קול זמרה. שער באשה — מגולה. קסה) המרצה — מונה ומוסר. קסז) והעלה לבו טינא — טיט; כלו' שכבד עליו לבו וחלה מרוב אהבה. מאחורי הגדר — שתהא גדר מפסקת ביניהם. פגם משפחה — שהיו בושין בדבר. קסח) אין אפטרופוס — ממונה ומפקח, שאין אדם בטוח מיצה"ר. קע) אשה כלי זינה עליה — אברי האשה וגופה הם כלי־זינה שמגינים עליה. קעב) מרעיבו שבע — כלו' יותר שאדם רגיל בתשמיש יותר הוא להוט אחריו. קעד) לסוטה — אשת איש שנסתרה עם איש אחר ובעלה קנא לה. מוליכה — הבעל. ומאימין עליה — כדי שתודה.

הרבה יין עושה, הרבה שחוק עושה, הרבה יַלדות עושה, הרבה שכנים רעים עושים — עשי לשמו הגדול שנכתב בקדושה, שלא יִמָחה על המים. ואומרין לפניה דברים, שאינה כדַאי לשמעם היא וכל משפחת בית אביה.

כדרך שמאַמין עליה שלא תשתה כך מאַמין עליה שתשתה; אומרים לה: בתי, אם ברור לך הדבר שטהורה אַת, עמדי על בָּרְיֵךְ ושתי, לפי שאין מים המרים דומים אלא לסם יבש שמונח על בשר חי. אם יש שם מכה—מחלחל ויורד, אין שם מכה—אינו מועיל כלום.

אם אמרה: טמאה אני—שוברת כתובתה ויוצאת; ואם אמרה: טהורה אני — מעלין אותה לשער־מזרח שעל פתח שער נִקָנוֹר, ששם משקין את הסוטות... וכהן אוחז בבגדיה. אם נקרעו—נקרעו, ואם נפרמו—נפרמו, עד שהוא מגַלה את לבה וסותר את שְׂעָרָהּ. ר' יהודה אומר: אם היה לבה נאה לא היה מגלהו ואם היה שערה נאה לא היה סותרו, משום פרחי־כהונה. היתה מתכסה בלבָנים—מְכַסָּהּ בשחורים, אם היו שחירים נאים לה—מכסין אותה בגדים מכוערים; היו עליה כלי־זהב וַקְטָלָאות, נזמים וטבעות—מעבירים ממנה כדי לנַוְּלָהּ. ואחר־כך מביא חבל המצרי וקושרו למעלה מדַּדֶיהָ, וכל הרוצה לראות בא לראות, חוץ מעבדיה ושפחותיה, מפני שלבה גַס בהם. וכל הנשים מותרות לראותה, שנאמר: „ונִוַּסרו כל הנשים ולא תעשינה כזמתכנה"[1].

היה מביא את מנחתה בתוך כְּפִיפָה מִצרית ונותְנָהּ על ידיה כדי ליַגעה. והיה מביא פִּילִי של חרס חדשה ונותן לתוכה מים מן הכיור. נכנס להיכל ופנה לימינו, ומקום היה שם אַמה על אמה, וטַבְלָא של שַיִש וטבעת היתה קביעה בה, כשהוא מגביהָהּ נוטל עפר מתחתיה ונותן, כדי שיֵרָאה על פני המים. בא לו לכתוב את המגלה, נכנס לו לאולם, וטבלא של זהב היתה קבועה בכתלו של היכל, והיא נראית מבאולם. הימנה רואה וכותב, לא חסר ולא יתר, ואינו כותב אלא בדיו—כתב שיכול להִמָּחות. יוצא יעומד בצד סוטה וקורא ודורש ומשמיע בכל לשון ששומעת, שתהא יודעת על מה הִיתה שותה.

עד שלא נמחקה המגלה, אמרה: איני שותָה—מגלתה נגנזת ומנחתה מתפזרת על הדשן; נמחקה המגלה ואמרה: טמאה אני—המים נשפכים ומנחתה מתפזרת על הדשן; נמחקה המגלה ואמרה: איני שותה—מערערין אותה ומשקין אותה בעַל־כרחה. אינה מספקת לשתות עד שפניה מוריקות ועיניה בולטות והיא מתמלאת גידין; והם אומרים: הוציאוה, שלא תטַמא את העזרה. (סוט' פ' א—ג; תוספ').

[1] יחז' כ"ג, מח.

שלא ימחה על המים — מפורש להלן. דברים שאינה כראי וגו' — מעשה ראובן ויהודה שהודו ולא בושו. עמדי על בריך —התחזקי ובטחי בטהרתך שהמים לא יזיקו לך. מחלחל ויורד — מפעפע ונכנס לתוך המכה. אינו מועיל כלום — אינו עושה כלום. שוברת כתובתה — נותנת שובר על כתובתה לבטלה. נפרמו — יותר מקריעה. משום פרחי כהונה — שלא יסתכלו בה צעירי הכהנים. וקטלאות — שרשרות, רבידים. שלבה גס בהם — שרגילה בהם ותתביישׁ להודות בפניהם. מותרות לראותה — כדי שיקחו מוסר. כפיפה מצרית — מין סל. פילי — כוס. וטבלא — לוח. וקורא ודורש — את הדברים האמורים בפרשת סוטה. על הדשן — של המזבח. מערערין — שפיכה לתוך הגרון קרוי ערעור.

קעה מצינו בסוטה, שבמדה שמרדה בה מרדו לה: היא עמדה על פתח ביתה לֵראות לו, לפיכך כהן מעמידה על שער נִקָנור ומראה קלונה לכל; היא פרסה לו סודרים נאים על ראשה, לפיכך כהן נוטל כִּפָּה מֵעַל ראשה ומניחה תחת כפות רגליה; היא קשטה ל פניה, לפיכך פניה מוריקות; היא כחלה לו עיניה, לפיכך עיניה בולטות; היא קלעה לו את שְׂעָרָה, לפיכך כהן סותר את שְׂעָרָה; היא הראתה לו באצבע, לפיכך צפרניה נושרות; היא חגרה לו בצלצול, לפיכך כהן מביא חבל המצרי וקושר למעלה מדַדיה; היא פשטה לו ירכה, לפיכך ירכה נופלת; היא קבלַתּו על כרֵסה, לפיכך בטנה צבה; היא האכילַתּו מעדני־עולם, לפיכך קרבנה מאכל בהמה; היא השקַתּו יין משובח בכוסות משובחים, לפיכך כהן משקָהּ מים המרים במַקֵדָה של חרס; היא עשתה בסתר, המקום פרסמהּ בגלוי. (סוטה ח, ט).

קעו אמרו: מעשה בשתי אחיות שהיו דומות זו לזו והיתה האחת נשואה בעיר אחרת. בקש בעלה של אחת מהן לקנאות לה ולהשקותה מים המרים בירושלים. הלכה לאותה עיר שהיתה אחותה נשואה שם. אמרה לה אחותה: מה ראית לבוא לכאן? אמרה לה: בעלי רוצה להשקות איתי מים המרים ואני טמאה. אמרה לה אחותה: אני הולכת תחתיך ושותה. אמרה לה: לכי ועשי כן. מה עשתה? לכשה בגדי אחותה והלכה ושתתה מים המרים ונמצאת טהורה. חזרה לביתה, יצאה אחותה שֶׁזָּנתה לקראתה, חבקו ונשקו זו לזו; כיון שנשקו זו לזו, הריחה במים המרים — מיד מתה. (במ"ר ט).

קעז „מְעֻוָּת לא יוּכַל לִתְקֹן"[1] — אמר ר' שמעון בן מְנַסְיָא: איזה מְעֻוָּת שאינו יכול לתקן — זה הבא על הערוה והוליד ממנה ממזר. אם תאמר בגנב וגוזל? יכול הוא להחזירו ויתקן. (חג' ט).

קעח „וְעֵין נֹאֵף שָׁמְרָה נֶשֶׁף וגו'"[2] — הנואף הזה יושב ומשמר: אימתי נשף בא? אימתי ערב בא? והוא אינו יודע שיושב בסתרו של עולם, זה הקדוש־ברוך־הוא, צר כל קְטוֹרִין שלו בדמותו, בשביל לפַרסמו.

אמר ר' לֵוִי: משל לתלמידו של יוצר, שגנב בֵּיצַת יוצרים ועמד רבו על גְנֵבתו. מה עשה? עמד ועשָׂאוֹ כלי ותלָאוֹ בפניו. וכל כך למה? להודיע שעמד רבו על גנבתו.

ר' יהודה בר' סימון בשם ר' לוי בן פַּרְטָא אמר: נאמר „צור ילדך תשי"[3] — הִתַּשְׁתּם כחו של יוצר. משל לצַיָּר שהיה יושב וצר אִיקוֹנִין של מלך; משהוא גומרה — באו ואמרו לו: נתחלף המלך. מיד תשו ידיו של יוצר, אמר: של מי אָצוּר — של ראשון או של

[1] קהל' א', טו. [2] איוב כ"ד, טו. [3] דב' ל"ב, יח.

קעא) במדה שמרדו וגו' — שדנין אותה מדה כנגד מדה. ליראות לו — לנואף. פרסה לו סודרין נאים — נתעטפה בשגילו במטפחות נאות. כפה — מין שבים שעל הראש. כחלה — צבעה. סותר — הורס ופורע. הראתה לו באצבע — רמזה לו לבוא אצלה. נושרות — נופלות. בצלצול — חגורה דקה. קרבנה מאכל בהמה — מנחת שעורים. במקדה של חרם — כוס של חרס. קעו) לקנאות לה — מלשון „וקנא את אשתו" (במד' ה', יד). קעז) אם תאמר בגנב וגוזל — כלו' שהכוונה לגונב נגוזל. קעח) צר כל קטורין וגו' — יוצר ועושה כל קשרי גופו של הממזר בדמות הנואף. לפרסמו — להודיע מעשיו ברבים. של יוצר — עושה כלי חרס. ביצת יוצרים — כדור של טיט. התשתם — החלשתם. של יוצר — של הקב"ה. איקונין — צורה. נתחלף המלך —

שני? כך כל ארבעים יום הקדוש־ברוך־הוא עוסק בצורת הוָלָד, ולסוף ארבעים יום היא הולכת ומקלקלת עם אחר. מיד רפו ידיו של יוצר, אמר: של מי אצור — של ראשון או של שני? הוֵי — „צור ילדך תשי".

אמר ר' יצחק: מצינו כל עוברי עבֵרה הגונב נהנה והנגנב מפסיד, הגוזל נהנה והנגזל מפסיד, ברַם כאן שניהם נהנים. מי מפסיד? הקדוש־ברוך־הוא הוא מאבד סַמָניו. (ויק"ר כג).

קעט שאל מלך ערביים את ר' עקיבא: אני כושי ואשתי כושית וילדה בן לָבָן—אהרגנה, שזנתה תחתי? אמר לו: צורות ביתך שחורות או לבָנות? אמר לו: לבניה. אמר לו: כשהיית מתעסק עמה נתנה עיניה בצורות הלבנות וילדה כיוצא בהן. ואם תָמֵהַּ אתה בדבר, למוד מצֹאנו של יעקב אבינו, שמִן המקלות היו מתיַחמות. והודה מלך ערביים לר' עקיבא. (במ"ר ט).

קפ „וְשַׁבְתִּי אֲנִי וָאֶרְאֶה אֶת כָּל הָעֲשֻׁקִים"[1] — דניאל חַיָטא פתר מקרא זה בממזרים: „והנה דמעת העשֻקים"[1] — אבותם של אלו עוברי עבֵרות, ועלובים הללו מה איכפת להם? אביו של זה בא על הערוה והולידו — זה מה חטא? „ומיד עושקיהם כח"[1] — מיד סנהדרי גדולה של ישראל, שבאה עליה מכחה של תורה ומרַחקתָם; „ואין להם מנחם"[1] — אמר הקדוש־ברוך־הוא: עלי לנחמם, לפי שבעולם־הזה הם פסולים, אבל לעתיד לבוא אמר זכריה: „ראיתי והנה מנורת זהב כֻלה"[2]. (ויק"ר לב; קה"ר).

IV. בָנִים וְגִדוּל בָנִים.

קפא תני: כל מי שאין לו בן כאלו הוא מת, כאלו הוא הרוס. כאלו מת, שנאמר: „הבה לי בנים ואם אין מתה אנכי"[3]; כאלו הרוס, שנאמר: „אולי אִבָּנֶה ממנה"[4] — ואין בונין אלא את ההרוס. (ב"ר מה).

קפב „וַיָּבֹא אֵלָיו יְשַׁעְיָהוּ... וַיֹּאמֶר... כִּי מֵת אַתָּה וְלֹא תִחְיֶה"[5] — „מת אתה" בעולם־הזה, „ולא תחיה" בעולם־הבא. אמר לו חזקיהו: כל־כך למה? אמר לו: משום שלא עסקת בפריה־ורביה. אמר לו: משום שנראה לי ברוח־הקדש, שעתידים לצאת ממני בנים שאינם מהוגנים. אמר לו: מה לך ולכִבשונו של הקדוש־ברוך־הוא? מה שנִצְטַוֵיתָ עֲשֵׂה, ואלהים הטוב בעיניו יעשה. (בר' י.).

קפג לא נברא העולם אלא לפריה־ורביה, שנאמר: „לא תהו בָרָאה, לשבת יצָרה"[6]. (עד' פ' א).

קפד תניא, ר' אליעזר אומר: כל אדם שאינו עוסק בפריה־ורביה כאלו שופך דמים, שנאמר: „שופך דם האדם באדם דמו ישפך"[7], וכתוב אחריו: „ואתם פרו ורבו"[8]. ר'

[1] קהל' ד', א. [2] זכר' ד', ב. [3] בר' ל', א. [4] שם ט"ז, ב. [5] מ"ב כ', א. [6] ישע' מ"ה, יח. [7] בר' ט', ו. [8] שם שם, ז.

עמד מלך אחר. ברם — אבל. מאבד סמניו — מפסיד סמים שלו על יצירת ולד ממזר. קעט) כושי — שחור. שמִן המקלות היו מתיחמות — וילדו כמותם. קפ) ועלובים הללו וגו' — הממזרים במה חטאו שנפסלו מלבוא בקהל? ומרחקתם — מלבוא בקהל. והנה מנורת זהב כלה — כלו' שכל ישראל יהיו טהורים כזהב. קפב) שאינם מהוגנים — רשעים. לכבשונו — לסודותיו.

עקיבא אומר: כאלו ממעט הדמות, שנאמר: „כי בצלם אלהים עשה את האדם"[1], וכתיב אחריו: „ואתם פרו ורבו". בן־עזאי אומר: כאלו שופך דמים וממעט הדמות. אמרו לו לבן־עזאי: יש נאה דורש ונאה מְקַיֵּם, נאה מקים ואין נאה דורש, ואתה נאה דורש ואין נאה מקים. אמר להם בן־עזאי: ומה אעשה, שנפשי חשקה בתורה? אפשר לעולם שיתקַיֵּם על ידי אחרים! (יבמ' סג:).

קפה שנו רבותינו: „ובנחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל"[2] — מלמד שאין השכינה שורה על פחות משני אלפים ושתי רְבָבוֹת מישראל. הרי שהיו ישראל שני אלפים ושתי רבבות חסר אחד, וזה לא עסק בפריה־ורביה — לא נמצא זה גורם לשכינה שתסתלק מישראל? (שם סג, סד).

קפו „לִהְיוֹת לְךָ לֵאלֹהִים וּלְזַרְעֲךָ אַחֲרֶיךָ"[3] — בזמן שזרעך אחריך שכינה שורה; אין זרעך אחריך — על מי שורה — על העצים ועל האבנים?! (שם סד).

קפז אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי: כל מי שאינו מניח בן לירשו הקדוש־ברוך־הוא מלא עליו עֶברה. (ב"ב קטז.).

קפח שנו רבותינו: נשא אשה ושהה עמה עשר שנים ולא ילדה — יוציא ויתן כתובה, שמא לא זכה להבנות ממנה. אף על פי שאין ראיה לדבר זֵכר לדבר: „מקץ עשר שנים לשבת אברם בארץ כנען וגו'"[4]. (יבמ' סד.).

קפט תניא, ר' יהושע אומר: נשא אדם אשה בילדותו ישא אשה בזקנותו; היו לו בנים בילדותו יהיו לו בנים בזקנותו, שנאמר: „בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך וגו'"[5]. (שם סב:).

קצ ר' יהושע בן לוי לא הלך לבית־האבל, אלא לביתו של מי שמת בלא בנים, שנאמר: „בכו בכו להולך"[6] — ואמר רב יהודה אמר רב: להולך בלא בנים.

דרש ר' פנחס בן חמא: מהו שנאמר: „והדד שמע במצרים כי שכב דוד עם אבותיו וכי מת יואב שר הצבא"[7] — מפני מה בדוד נאמרה בו שכיבה וביואב נאמרה בו מיתה? דוד שהניח בן נאמרה בו שכיבה. יואב שלא הניח בן נאמרה בו מיתה. (ב"ב קטז.).

קצא „וַה' בֵּרַךְ אֶת אַבְרָהָם בַּכֹּל"[8] — מה בכל? ר' מאיר אומר: שלא היתה לו בת. ר' יהודה אומר: שהיתה לו בת. (שם טז:).

קצב כתוב בספר בן־סירא: בת לאביה מטמוֹנֶת־שוא, מְפַחְדָהּ לא יישן בלילה: בקטנותה שמא תתפתה, בנערותה שמא תִזְנֶה, בָּגְרָה שמא לא תנשא, נִשֵּׂאת שמא לא יהיו לה בנים, הזקינה שמא תעשה כְשָׁפִים. (סנה' ק:).

[1] בר' ט', ו. [2] במ' י', לו. [3] בר' י"ז, ז. [4] שם ט"ז, ג. [5] קהל' י"א, ו. [6] ירמ' כ"ב, י. [7] מ"א י"א, כא. [8] בר' כ"ד, א.

קפד) ממעט הדמות — של הקב"ה בעולם, שהאדם נברא בצלמו. ואין נאה מקיים — שבן־עזאי לא נשא אשה. שנפשי חשקה בתורה — ועול אשה מבטל מתלמוד־תורה. קפה) רבבות אלפי — מעוט רבים שנים. שורה — שוכנת. קפח) יוציא — יגרשנה וישא אשה אחרת. קצ) לבית האבל — לנחם אבלים. קצא) שלא היתה לו בת — אלא בנים זכרים, וזוהי ברכה. קצב) בגרה — גדלה והגיעה לפרקה.

קצג אמר רב חסדא: בת תחלה סימן יפה לבנים. (ב"ב קמא.).

קצד ר' שמעון בר אמי ילדה אשתו נקבה. ראהו ר' חִיָא הגדול, אמר לו: התחיל הקדוש־ברוך־הוא לברכך. אמר לו: מנין לך? אמר לו: הרי נאמר: „ויהי כי החל האדם לרוב... ו ב נ ו ת יֻלדו להם"[1]. עלה אצל אביו, אמר לו: שִׂמְחֲךָ הבבלי? אמר לו: כן וכן אמר לי. אמר לו: אף על פי כן צורך ליין וצירך לחומץ—צורך ליין יותר מן החומץ; צורך לחטים וצורך לשעורים – צורך לחטים יותר מן השעירים. משהאדם משיא את בתו ומוציא יציאותיו הוא אומר לה: לא יהא לך מחזור לכאן. (ב"ר כו).

קצה ר' שמעון ברבי נולדה לו בת. חלשה דעתו. אמר לו אביו: רְבִיָה באה לעילם. אמר לו בר־קפרא: תנחומין של הבל נִחמך אביך, ששָׁנִינו: אי־אפשר לעולם בלא זכרים ובלא נקבות, אלא אשרי למי שבניו זכרים, אוי לו למי שבניו נקבות. (ב"ב טז:).

קצו שלשה דברים אין אדם רוצה שיֵצא לו: עשב בקמה וחימץ ביינו ונקבה בבניו – ושלשתם לצורך העילם נבראו. (תנח' חיי שרה).

קצז מעשה באחד שכתב דְיַתֵּקֵי לבנו, ואמר: לא יהא בני יורש מאומה משלי עד שיֵעָשֶׂה שוטה. הלך ר' יוסי בר יהודה ורבי לשאול לר' יהושע בן קרחה, והציצו מבחוץ וראו אותו מרגיע על ידיו ועל רגליו וגֶמִי נתון לתוך פיו והוא נמשך אחר בנו. וכיון שראו איתו הטמינו עצמם. אחר כך נכנסו אצלו ושאלו על אותו המעשה. התחיל משחק ואמר להם: חייכם, זה המעשה ששאלתם עכשו הגיעני. מכאן: כיון שאדם רואה בנים כאלו הוא מִשְׁתַּטֶּה. (שו"ט צב).

קצח „אֶל הָאִשָּׁה אָמַר הַרְבָּה אַרְבֶּה עִצְּבוֹנֵךְ וְהֵרוֹנֵךְ"[2] — „עצבונך" זה צער גדול בנים, „והרונך" זה צער הָעִבּוּר. (עיר' ק:).

קצט האוכלת בשר ושותה יין הוים לה בנים בריאים. האוכלת ביצים הוים לה בנים עֵינָנִים. האוכלת דגים הוים לה בנים חִנָּנִים. האיכלת כַּרְפַּס הוים לה בנים זְיוְתָנִים. האוכלת כּוּסְבָּר הוים לה בנים בִשְׂרָנִים. האוכלת אתרוג הוים לה בנים רֵיחָנִים.

בתו של שְׁבוּר־מַלכא אכלה בה אמה אתרוג. היו מעלין אותה לפני אביה בראש הבשמים. (כת' סא.).

ר האשה מיניקה את בנה.

נדרה שלא להניק את בנה – בית־שמאי אומרים: שומטת דד מפיו; בית־הלל

[1] בר' ו', א. [2] שם ג', טז.

קצג) סימן יפה לבנים—שהבת מטפלת באחיה הקטנים. קצד) התחיל הקב"ה לברכך—שהבת סימן רביה. לא יהא לך מחזור לכאן — שלא תחזרי מבית בעלך לבית אביך. קצה) רביה באה לעולם — שהבת עומדת לוולדות. קצז) דיתיקי — שטר צואה. מרגיע —מתנענע ומרקד. וגמי — חוט של עשב. הגיעני—בא לי. קצט) האוכלת בשר וגו'—בשעת העבור. עיננים—בעלי עינים גדולות. חננים — בעלי חן. כרפס — מין ירק. זיותנים — בעלי זיו. כוסבר — גד (קיריאַנדער). בשרנים — בעלי בשר. ריחנים — בעלי ריח. שבור מלכא — שמו של מלך פרס. אכלה בה אמה — כשהיתה מעוברת בה.

אומרים: כופה ומיניקתו. נתגרשה אינו כופה. ואם היה [התינוק] מכירה — נותן לה שכרה וכיפה ומיניקתו, מפני הסכנה.

אשה [גרושה] אחת באה לפני שמואל. אמר לו לרב דימי בר יוסף: לך בדקה. הלך והושיבה בשורה של נשים ונטל את בנה וחזר עמו עליהן. כשהגיע אצלה היה מסתכל בפניה, כבשה את עיניה. אמר לה: זקפי את עיניך ועמדי שאי את בנך. (כת' נט, ס).

רא המגדל נקרא אב ולא המוליד. (שמ"ר מו).

רב „אשרי... עושה צדקה בכל עת"[1] — וכי אפשר לעשות צדקה בכל עת? דרשו רבותינו שביבנה: זה הזן בניו ובנותיו כשהם קטנים; שמואל בר נחמני אמר: זה המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו ומשיאם. (כת' נ.).

רג אמרו משום ר' יוסי בר חנינא: באושא התקינו, שיהא אדם זן את בניו ואת בנותיו כשהם קטנים.

כשהיו באים לפני רב יהודה אמר להם: התנין הוליד ועל בני העיר הטיל.

כשהיו באים לפני רב חסדא אמר להם: כפו לו מדוכה ברבים ויעמוד ויאמר: העורב מבקש בנו ואותו האיש אינו מבקש בנו.

כשהיה בא לפני רבא אמר לו: נוח לך שיתפרנסו בניך מן הצדקה? (שם מט:).

רד אמר רב יוסי בר חוני: בכל אדם מתקנא, חוץ מבנו ותלמידו. (סנה' קה:).

רה כלום יש אב ששונא את בנו? (שם).

רו בני בנים הרי הם כבנים. (יבמ' סב.).

רז „אם תשקר לי ולניני ולנכדי"[2] — עד כאן רחמי אב על הבן. (במ"ר נד).

המדריך בניו ובנותיו בדרך ישרה עליו הכתוב אומר: „וידעת כי שלום אהלך"[3]. (יבמ' סב:).

רח „חנוך לנער על פי דרכו"[4] — ר' אליעזר ור' יהושע; ר' אליעזר אומר: אם חנכת בנך עד שהוא נער בדברי תורה הוא מתגדל בהם והולך, שנאמר: „גם כי יזקין לא יסור ממנה"[4]; ור' יהושע אומר: כפרה זו, כשאינה למודה לחרוש קשה עליה בסוף, וכזמורה זו של גפן, שאם אין אתה כופפה כשהיא לחה, כשתתקשה אין אתה יכול לה. (מד' מש' כב).

רט רוב מעשיהם [של קטנים] מקולקלים. (חול' פו.).

[1] תהל' ק"ו, ג. [2] בר' כ"א, כג. [3] איוב ה', כד. [4] מש' כ"ב, ו.

ר) כופה — מכריחתה בבי"ד. התינוק מכירה — ואינו רוצה לינוק מאחרת. נותן לה — הבעל. מפני הסכנה — שמא ימות התינוק מרעב ומגעגועים. באה לפני שמואל — שלא רצתה להניק בנה והביאוה לבי"ד. לך בדקה — אם התינוק מכיר בה. כבשה את עיניה — הורידה את עיניה מהתינוק. רג) באושא התקינו — באספת חכמים בעיר אושא עשו תקנה. כשהיו באים לפני וגו' — כשהובאו לדין אבות שנמנעים לפרנס את בניהם. התנין — שהוא אכזרי על בניו. כפו לו מדוכה — הפכו לו מכתשת על פיה ויעמוד עליה ויכריז ברבים על עצמו שהוא אכזרי מן העורב.

רי „וַיִּגְדְּלוּ הַנְּעָרִים"[1]—ר' לֵוִי אמר: משל לַהֲדַס ועִצְבּוֹנִית שהיו גדלים זה על גבי זה, וכיון שהגדילו והפריחו זה נותן ריחו וזה חוחו; כך כל שלש־עשרה שנה שניהם הולכים לבית־הספר ושניהם באים מבית־הספר, לאחר שלש־עשרה שנה זה הולך לבתי־המדרשות וזה הולך לבתי עבודה־זרה.

אמר ר' אלעזר: צריך להִטַפל בבנו עד שלש־עשרה, מכאן ואילך צריך שיאמר: ברוך שפְּטָרַני מעָנשו של זה. (ב"ר סג).

ריא „חֲנֹךְ לַנַּעַר עַל פִּי דַרְכּוֹ"[2]—ר' יהודה, ור' נחמיה; אחד אמר: משש עשרה ועד עשרים ושתים, ואחד אמר: משמונה עשרה ועד עשרים וארבע. (קיד' ל.).

ריב „וּנְטַעְתֶּם כָּל עֵץ מַאֲכָל וַעֲרַלְתֶּם וגו'"[3]—מדבר בתינוק: „שלש שנים יהיו לכם ערלים"[3]—שאינו יכול לא להשיח ולא לדבר, „ובשנה הרביעית... קדש הלולים לה'"[4]—אביו מקדישו לתורה. (תנה"ק קדושים).

ריג „וְלִמַּדְתֶּם אֹתָם אֶת בְּנֵיכֶם"[5]—כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מדבר עמו לשון־הקודש ומלמדו תורה, ואם אין מדבר עמו בלשון־הקודש ומלמדו תורה ראוי לו כאלו קוברו. (ספרי).

ריד שנו רבותינו: קטן היודע לנענע חַיָּב בלולב, להתעטף – חיב בציצית, לשמור תפלין – אביו לוקח לו תפלין, יודע לדבר—אביו מלמדו שמע ותורה ולשון־קודש, ואם לאו ראוי לו שלא בא לעולם.

תורה מה היא? אמר רב המנונא: „תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב"[6]. קריאת־שמע מה היא? פסוק ראשון. (תוספ' חג' א'; סוכה מב.).

רטו אמר רב נחמן: קטן היודע למי מברכין מזמנין עליו. אביי ורבא היו יושבים לפני רבה. אמר להם רבה: למי מברכין? אמרו לו: להקדוש־ברוך־הוא. – והקדוש־ברוך־הוא היכן יושב? רבא הראהו לשמי־קורה; אביי יצא לחוץ והראהו כלפי רקיע. אמר להם רבא: שניכם תהיו חכמים. וזהו שאומרין הבריות: בוּצִין־בוּצִין מִקַּטְפֵיהּ יְדִיעַ (הקשואים מֵאִבָּם ידועים). (בר' מח).

רטז אמר ר' קטינא: כל המכנים בנו פחות מִבן שש, רץ אחריו ואינו מגיעו; ויש אומרים: חבריו רצים אחריו ואין מגיעים אותו. ושניהם יש בו: חלוש ומלומד. (כת' נ.).

ריז אמר ר' יהושע בן לוי: כל המלמד את בן־בנו תורה מעלה עליו הכתוב כאלו קבלה מהר־סיני, שנאמר: „והודעתם לבניך ולבני בניך"[7], וסמוך לו: „יום אשר עמדת לפני ה' אלהיך בחורב"[8]. מכאן ואילך ר' חִיָּא בר אבא לא טָעַם בשר עד שהקריא לתינוק

[1] בר' כ"ה, כז. [2] מש' כ"ב, ו. [3] ויק' י"ט, כג. [4] שם שם, כד. [5] דב' י"א, יט. [6] שם ל"ג, ד. [7] שם ד', ט. [8] שם שם, י.

רי) ועצבונית — מין קוץ. ריא) משש עשרה וגו' —זהו זמן נערות. ריד) חיב בלולב — לחנכו במצוות. לשמור תפילין —בטהרה. רטו) מזמנין עליו—בברכת הכזון. אביי ורבא—כשהיו תינוקות. לשמי קורה — לתקרה. בוצין בוצין וגו' – הקשואים ניכרים מה טיבם כשעדיין גדלים בקניהם; כלו' במעלליו יתנכר נער. רטז) המכנים את בנו—ללמוד תורה. רץ אחריו ואינו מגיעו—כלו' התינוק נחלש ואביו משתדל להבריאו ואינו עולה בידו. רצים אחריו — להיות יודעי תורה כמותו. ריז) לא טעם בשר—מנהגם היה לטעום חתיכת בשר בבוקר. עד שהקריא וגו'—

והוסיף לו. רבה בר רב הונא לא טעם בשר עד שהביא את התינוק לבית־המדרש. (קיד׳ ל.).

ריח ר׳ יהושע היה רגיל לשמוע פרשה מבן־בנו בכל ערב־שבת. פעם אחת שכח ונכנס לרחוץ באותם מרחצאות של טבריא, והיה סמוך על כתפו של ר׳ חִיָא בר אבא. נזכר שלא שמע פרשה מבן־בנו, חזר ויצא. אמר לו ר׳ חיא בר אבא: ולא כן למדתנו רבנו — אם התחילו אין מפסיקין? אמר לו: חיא בני, קלה היא בעיניך, שכל השומע פרשה מבן־בנו, כאלו הוא שומע מהר־סיני, שנאמר: „והודעתם לבניך ולבני בניך יום אשר עמדת לפני ה׳ אלהיך בחורב"[1]! (ירוש׳ שבת פ׳ א).

ריט שנו רבותינו: האב חַיָב בבנו למולו ולפדותו וללַמדו תורה ולהַשִׂיאוֹ אשה וללמדוֹ אומנות. ויש אומרים: אף לַהֲשִׁיטוֹ במים. ר׳ יהודה אומר: כל שאינו מלמד את בנו אומנות כאלו מלמדו לסטות.

„וללמדו אומנות" מנין? אמר חזקיה, שנאמר: „ראה חיים עם אשה אשר אהבת"[2]. אם אשה ממש היא — כשם שחַיָב להשיאו אשה כך חיב ללמדו אומנות, אם תורה היא — כשם שחיב ללמדו תורה כך חיב ללמדוֹ אומנות.

„ויש אומרים: אף להשיטו במים" — מה־טעם? חיותו היא.

„ר׳ יהודה אומר: כל שאינו מלמדו אומנות כאִלו מלמדו לסטות" — מה ביניהם? יש ביניהם שלִמדוֹ סחורה. (קיד׳ ל.).

רכ שאלו את ר׳ יהושע: מהו שילַמד אדם את בנו יְוָנית? אמר להם: ילמדנו בשעה שאינה לא יום ולא לילה, שנאמר: „והגית בו יומם ולילה"[3].

— מעתה אסור ללמד את בנו אומנות, משום שנאמר „והגית בו יומם ולילה" — והלא שנה ר׳ ישמעאל: „ובחרת בחיים"[4] — זו אומנות?

— אמרו בשֵׁם ר׳ יוחנן: מפני המְסורות. (ירוש׳ פאה פ׳ א).

רכא בן־עזאי אומר: חיב אדם ללמד את בתו תורה.

ר׳ אליעזר אומר: כל המלמד בתו תורה כאלו מלמדה תִפלות. (סוטה כ.).

רכב ר׳ אבָהו בשם ר׳ יוחנן אמר: מותר לאדם ללמד את בתו יְוָנית, מפני שהוא תכשיט לה. שמע שמעון בר בָא ואמר: משום שהוא מבקש ללמד בנותיו הוא תולה לה בר׳ יוחנן. (ירוש׳ פאה פ׳ א).

רכג ר׳ עקיבא היה אומר: האב זוכה לבן בְנוֹי ובכח ובעושר ובחכמה ובשנים. (עד׳ פ׳ ב).

[1] דב׳ ד׳, ט, י. [2] קהל׳ ט׳, ט. [3] יהוש׳ א׳, ח. [4] דב׳ ל׳, יט.

שחזר עמו על הפסוק של אתמול והוסיף לו פסוק חדש. ריח) אם התחילו אין מפסיקין — אם התחילו במרחץ אין מפסיקין לתפלה, וכל־שכן לתלמוד־תורה. ריט) ולפדותו — פדיון הבן. לסטות — גזלנות. ראה חיים — אומנות שתחיה בו. מה ביניהם — מה מוסיף ר׳ יהודה על דברי הת"ק. שלמדו סחורה — לת"ק הרי למדו חיים, ולר׳ יהודה אומנות דוקא. רכ) מפני המסורות — מפני המלשינים, שיודעי יונית הלשינו על ישראל לפני היונים; ועי׳ ספר ראשון פ׳ ט׳ כח. רכא) תפלות — דברים בטלים. רכב) בשביל שהוא — ר׳ אבהו. ללמד בנותיו — יונית, שהיה קרוב למלכות. רכג) האב זוכה לבן — כלו׳ טבע האב בבנו. בנוי — ביופי.

רכד בְּן־חכם כחצי חכם. (ילק"ש)

רכה יורש בַּרְעֵיהּ דַּאֲבוּהּ הוא (היורש רגלו של אביו הוא). (עיר' ע:).

רכו רחלה אחר רחלה הולכת, כמעשה האם כך מעשה הבת. (כת' סג:).

רכז „כְּאִמָּהּ בִּתָּהּ"[1] — אין עונשין פרה נוגחת עד שהבת בועטת. (ב"ר פ; ילק"ש).

רכח שוּתָא דִינוּקָא בְשׁוּקָא אוֹ דַאֲבוּהּ אוֹ דְאִמֵּיהּ (שיחת התינוק בשוק – או של אביו או של אמו). (סוכה נו:).

רכט לפי הגנה — הגנן. (ב"ר פ).

רל אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי: קשה תַּרבּוּת רעה בתוך ביתו של אדם יותר ממלחמת גוג ומגוג. (בר' ז.).

רלא בן סורר ומורה נדון על שם סופו.

תניא, ר' יוסי הגלילי אומר: וכי מפני שאכל זה תַּרְטֵימַר בשר ושתה חצי לוג יין האיטלקי אמרה תורה יֵצא לבית־דין לִסקל? אלא הגיעה תורה לסוף דעתו של בן סורר ומורה, שסוף מְגַמֵּר נכסי אביו ומבקש למודו ואינו מוצא, ויוצא לְפָרָשַׁת־דרכים וּמְלַסְטֵם את הבריות — אמרה תורה: ימות זכאי ואל ימות חַיָּב.

תניא, אמר ר' שמעון: וכי מִפְּנֵי שאכל זה תרטימר בשר ושתה חצי לוג יין האיטלקי — אביו ואמו מוציאים אותו לסקלו? אלא לא היה ולא עתיד להיות. ולמה נכתב? דְּרוֹשׁ וקבל שָׂכָר. אמר ר' יונתן: אני ראיתיו וישבתי על קברו. (סנה' עא, עב).

רלב אמר רב הונא בשם יוחנן: משל לחכם שפתח לבנו חנות של בשמים בשוק של זונות. המבוי עשה שלו, והאומנות עשתה שלה, והנער, כבחור, עשה שלו — יצא לתרבות־רעה. בא אביו ותפסו עם הזונה. התחיל האב צועק ואומר: הורגך אני! היה שם אוהבו אמר לו: אתה אִבַּדת הנער ואתה צועק כנגדו: הנחת כל האומניות ולא למדתו אלא בַּשֹׂם, והנחת כל המבואות ולא פתחת לו חנות אלא בשוק של זונות! (שמ"ר מג).

רלג אמר רב חסדא: לעולם אל יָטִיל אדם אימה יתֵרה בתוך ביתו, שהרי פלגש בגבעה הֵטיל עליה בעלה אימה יְתֵרה והפילה כמה רבבות מישראל. (גיט' ו:).

רלד אמר ר' אַבָּהוּ: לעולם אל יָטִיל אדם אימה יתרה בתוך ביתו, שהרי אדם גדול הטיל אימה יתרה בתוך ביתו — ומי הוא? ר' חנינא בן גמליאל — ובקשו להאכילו דבר גדול. ומהו? אבר מן החי. (שם ז.).

[1] יחז' ט"ז, מ"ד.

רכד) בן חכם — בנו של חכם. רכה) כרעיה דאבוה — כלו' דומה לאביו. רכז) עד שהבת בועטת — כלו' מן הבת מכירין מעשי האם. רכח) או דאבוה וגו' — כלו' מה ששמע מאביו או מאמו. רל) תרבות רעה — גידולים רעים. רלא) על שם סופו — כמפורש להלן. תרטימר — חצי ליטרא. מגמר — מכלה. למודו — הרגלו. ומלסטם — גוזל. דרוש וקבל שכר — כלו' לא נכתב אלא למשל בעלמא משום דרוש ולמוד. רלב) המבוי — כלו' הרחוב שבאותו השוק. רלג) הטיל עליה בעלה אימה יתרה — שגרשה מביתו. רלד) דבר גדול — אסור גדול. אבר מן החי —

רלה אל יַראה אדם לתינוק באזנו אלא מלקהו מיד, או ישתוק ולא יאמר לו כלום.

מעשה כבנו של גורְנוס בליד, שברח מבית־הספר והראה לו אביו באזנו, ונתיָרא מאביו והלך ואִבד עצמו בבור.

מעשה בתינוק אחד מבני־ברק ששבר צלוחית בשבת והראה לו אביו באזנו ונתיָרא מאביו והלך ואִבד עצמו בבור. (שמח' ב).

רלו ר' שמעון בן אלעזר אומר: (יצ־) תינוק (ואשה) תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. (סוטה מז:).

רלז אמר ר' יצחק: באושא התקינו שיהא אדם מתגלגל עם בנו עד שתים עשרה שנה; מכאן ואֵילך יורד עמו לחייו. (כת' נ.).

רלח „חשֵׂךְ שִׁבְטוֹ שׂוֹנֵא בְנוֹ"[1] — ללמדך שכל המונע בנו מן המַרדות סופו בא לתרבות־רעה ושונאהו. שכֵּן מצינו בישמעאל שהיו לו נגעועים על אברהם אביו ולא רִדהו — ויצא לתרבות־רעה. מה עשה ישמעאל? כשהיה בן חמש־עשרה שנה התחיל להביא צלם מן השוק והיה מצחק בו ועובדו, כמו שראה מאחרים. מיד „ותרא שרה את בן הגר המצרית מצחק, ותאמר לאברהם גרש האמה הזאת ואת בנה"[2] – שמא ילמד בני אורחותיו. מיד „וישכם אברהם בבקר ויקח לחם וחמת מים"[3]—ללמדך שהיה שונא לישמעאל ושִׁלְחוֹ הוא ואמו ריקם וטרָדו מביתו. ומה היה סופו? כשנגרשו ישב בפרשת־דרכים והיה מלסטם את הבריות. כיוצא בו „ויאהב יצחק את עשו"[4] — לפיכך יצא לתרבות־רעה על שלא רדהו. כיוצא בו דוד, שלא יִסר לאבשלום בנו ולא רדהו, יצא להרבית־רעה ובקש להרוג את אביו ונרם לו דברים קשים הרבה שאין להם סוף. (שמ"ר א).

רלט „וְלִפְנֵי עִוֵּר לֹא תִתֵּן מִכְשֹׁל"[5] — במכה בנו הגדול הכתוב מדבר.

שפחה של בית רבי ראתה אדם אחד שהוא מכה בנו הגדול. אמרה לו: יהא אותו האיש בנידוי, שהוא עובר על „ולפני עור לא תתן מכשול". (מו"ק יז.).

רמ אמר רב: לעולם אל ישַנה אדם בנו בין הבנים, שבשביל משקל שני סלעים מילַת, שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו, נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים. (שבת י:).

רמא הכותב את נכסיו לאחרים והניח את בניו — מה שעשה עשוי, אלא אין רוח חכמים נוחה הימנו. ר' שמעון בן גמליאל אימר: אם לא היו בניו נוהגים כְּשוּרָה — זָכוּר לטוב.

אמר לו שמואל לרב יהודה: שִׁינְנָא, לא תהא במעבירי נחלה, ואפילו מבן רע לבן טוב, שאין ידוע מה זרע יֵצא ממנו, וכל־שֶׁכֵּן מבן לבת. (ב"ב קלג:; כת' נג.).

[1] מש' י"ג, כד. [2] בר' כ"א, ט, י. [3] שם, יד. [4] שם כ"ה, כח. [5] ויק' י"ט, יד.

שאבר אבר מן השחוטה ומפני אימתו חתכו עבדיו אבר מן החי והביאו לפניו. רלה) לתינוק באזנו — לאיים עליו שיענשהו ויהא שרוי בפחד מפני העונש. בבור — של מים. רלו) שמאל דוחה וגו' — כלו' שלא ידחהו בשתי ידים. רלז) מתגלגל עם בנו — אם מסרב מללמוד, מטפל עמו בדברי פיוסים ולשון רכה. יורד עמו לחייו—לרדותו ברצועה וחוסר מזון. רלח) ולא רדהו — ולא היה מייסרו. וטרדו —וגרשו. רלט) ולפני עור... במכה בנו הגדול— שמא יבעט באביו ונמצא הוא מכשילו, רלב) מילת — משי של כתונת פסים. רמא) נכסיו לאחרים — מוסרם במתנה לאחרים. והניח את בניו — בלא ירושה. נוהגין כשורה — כראוי. שיננא — חריף; וכנוי זה

רמב אדם אחד צוה בשעת מיתתו: חבית של עפר לבני אחד, חבית של עצמות לבני שני וחבית של מוֹכִין לבני שלישי. לא ידעו מהו אומר להם. באו לפני רבי בְּנָאָה. אמר להם: „יש לכם קרקע?" אמרו לו: הן! — „יש לכם בהמות?" —הן! —„יש לכם לְבָדים?" —הן! —„אם כן, זהו שאמר לכם אביכם!" (ב"ב נח).

רמג אדם אחד שמע לאשתו שאומרת לבתה: מפני מה אין את צנועה בעבֵרה? עשרה בנים יש לי ואין לי מאביך אלא אחד. כשמת אמר: „כל נכסי לבן אחד". ולא ידעו לאיזה מהם. באו לפני רבי בנאה. אמר להם: לכו וחבטו על קבר אביכם עד שיעמיד ויגלה לכם למי מכם הניח את נכסיו. הלכו כולם, וזה שהיה בנו לא הלך. אמר להם רבי בנאה: כל הנכסים של זה. (שם).

רמד אשרי אדם שזָכו לו אבותיו! אשרי אדם שיש לו יתד להתלות בה! (ירוש' בר' פ' ד).

V. כִּבּוּד אָב וָאֵם.

רמה דרש עולא רבה על פתחו של בי־נְשִׂיאָה: מהו שנאמר: „יודוך ה' כל מלכי ארץ כי שמעו אמרי פיך"[1] — „מאמר פיך" לא נאמר אלא „א מ ר י פיך"? בשעה שאמר הקדוש־ברוך־הוא: „אנכי"[2] ו„לא יהיה לך"[3] אמרו אומות־העולם: לכבוד עצמו הוא דורש; כיון שאמר: „כבד את אביך ואת אמך"[4] חזרו והודו למאמרות הראשונות. רבא אמר מכאן: „ראש דברך אמת"[5] — ראש דברך ולא סוף דברך? אלא מסוף דברך נִכָּר שראש דברך אמת. (קיד' לא).

רמו „כַּבֵּד אֶת אָבִיךָ וְאֶת אִמֶּךָ"[4]. . . לֹא תִּרְצָח"[6] —מה ענין זה אצל זה? אלא ללמדך: אם יש לו לאדם מזונות בתוך ביתו ואינו מְהַנֶּה את אביו ואת אמו אפילו בילדותם, ואין צריך לומר בזקנותם — כאלו הוא רוצח כל ימיו לפני המקום. לכך נאמר „כבד" ו„לא תרצח" (תדב"א כו; ילק"ש).

רמז שנו רבותינו: שלשה שותפים הם באדם: הקדוש־ברוך־הוא ואביו ואמו. בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו, אומר הקדוש־ברוך־הוא: מעלה אני עליהם כאִלו דרתי ביניהם וכבדוני.

תניא, רבי אומר: גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שבן מכבד את אמו יותר מאביו, מפני שמשדלתו בדברים, לפיכך הקדים הקדוש־ברוך־הוא כבוד אב לכבוד אם; וגלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם, שהבן מתירא מאביו יותר מאמו, מפני שמלמדו תורה, לפיכך הקדים הקדוש־ברוך־הוא מורא האם למורא האב.

שנה תַּנָּא לפני רב נחמן: בזמן שאדם מצער את אביו ואת אמו אמר הקדוש־ברוך־הוא: יפה עשיתי שלא דרתי ביניהם, שאלמלי דרתי ביניהם צערוני. (שם ל, לא).

[1] תהל' קל"ח, ד. [2] שמ' כ', ב. [3] שם שם, ג. [4] שם שם, יב. [5] תהל' קי"ט, קס. [6] שמ' כ', יג.

רגיל בפי שמואל לרב יהודה תלמידו. רמב) מוכין — דברים רכים כגון צמר. לבדים — צמר כבוש. רמג) צנועה בעבירה — כלו' זהירה לעבור עבירה בסתר. חבטו על קבר אביכם — לנסותם נתכוון שאותם שהם ממזרים עזי פנים הם וילכו לחבוט. וזה שהוא בנו לא הלך — שחס על כבוד אביו. רמה) בי־נשיאה —בית הנשיא. מסוף דברך —כבד את אביך וגו'. שראש דברך— אנכי ה' אלהיך.

רמח בזמן שאדם מקלל אביו ואמו ומכה אותם ועושה בהם חַבורה, כביכול הקדוש־ברוך־הוא כופף את רגליו תחת כסא־הכבוד ואומר: אני השויתי לאלו כבוד שלי — אִלו אני הייתי אצל זה כך היה עושה לי; יפה עשיתי שלא דרתי עמו בשכונה. (תדב״א כד).

רמט ר׳ שמעון בן יוחאי אומר: גדול הוא כבוד אב ואם, שהֶעֱדיפו הקדוש־ברוך־הוא יוֹתר מכבודו, שבכבודו של הקדוש־ברוך־הוא כתוב: „כבד את ה׳ מהונך״[1]; כיצד מכבדו מהונו? מפריש לקט שכחה ופאה, תרומה, מעשר ראשון ומעשר שני ומעשר עני, וחלה, עושה סוכה ולולב ושופר, ותפלין וציצית, מאכיל רעבים, משקה צמאים ומלביש ערומים. אם יש לך אתה חַיָב בכל אלו, ואם אין לך אין אתה חיב באחת מהן. אבל כשאתה בא אצל כבוד אב ואם, בין שיש לך הון, בין שאין לך הון „כבד את אביך ואת אמך״[2] — ואפילו אתה מסבב על הפתחים. (פסיק׳ כג; מכיל׳; ירוש׳ פאה א).

רנ שנו רבותינו: איזהו מוֹרא ואיזהו כָבוד? מוֹרא — לא עומד במקומו ולא יושב במקומו ולא סותר את־דבריו ולא מכריעו; כבוד—מאכיל ומשקה, מלביש ומכסה, מכנים ומוציא. (קיד׳ לא:).

רנא תניא, הרי שהיה אביו עובר על דברי־תורה לא יאמר לו: „אבא, עברת על דברי־תורה״, אלא אומר לו: „אבא, כך כתוב בתורה?״

— סוף סוף—הוא הוא?!

— אלא אומר לו: אבא, מקרא כתוב בתורה כך הוא. (סנה׳ פא.).

רנב שאלו לו לרב עולא: עד היכן כבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה נכרי אחד באשקלון, ודָמָא בן נתינה שמו. פעם אחת בקשו חכמים פְּרַקְמַטְיָא בששים רבוא שכר, והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו ולא צערו.

אמר רב יהודה אמר שמואל: שאלו את רבי אליעזר, עד היכן כבוד אב ואם? אמר להם: צאו וראו מה עשה נכרי אחד לאביו באשקלון, ודמא בן נתינה שמו. פעם אחת בקשו ממנו חכמים אבנים לאפוד בששים רבוא שכר, והיה מפתח מונח תחת מראשותיו של אביו, ולא צערו. לשנה האחרת נתן לו הקדוש־ברוך־הוא שכרו, שנולדה לו פרה אדומה בעדרו. נכנסו חכמי ישראל אצלו. אמר להם: יודע אני בכם, שאם אני מבקש מכם כל ממון שבעולם אתם נותנים לי; אלא אין אני מבקש מכם אלא אותו ממון שהפסדתי בשביל כבוד אבא.

אמר ר׳ חנינא: ומה מי שאינו מְצֻוֶּה ועושה כך, מצווה ועושה—על אחת כמה וכמה. (קד׳ לא).

רנג אמר ר׳ חזקיה: נכרי אשקלוני היה, וראש פְּרָטבּוּלֵי היה, ואבן שישב עליה אביו לא ישב עליה מימיו. וכיון שמת עשה אותה יראה שלו. (ירוש׳ פאה א).

רנד אמר ר׳ אבהו: שאלו תלמידיו את ר׳ אליעזר הגדול: איזהו כבוד אב ואם?

[1] מש׳ ג׳, ט. [2] שמ׳ כ׳, יב.

רמט) שהעדיפו — ההשיבו יותר. רנ) סותר את דבריו — מבטל את דבריו. מכריעו — מכריע את ספקותיו לצד אחד. רנא) הוא הוא —ומה בין לשון ראשון ללשון אחרון? רנב) פרקמטיא — סחורה. בששים רבוא שכר — היה משתכר בה ששים רבוא דינרי זהב. תחת מראשותיו של אביו — והוא ישן. שאינו מצווה ועושה כך — שלם לו הקב״ה שכרו. רנג) וראש פרטבולי — ראש לשרים וחשובים. וכיון שמת — אביו. יראה — אלהות.

אמר להם: צאו וראו מה עשה דמא בן נתינה באשקלון, שהיתה אמו חסרת־דעת והיתה מסטרתו בקורדיקין בפני כל בולי שלו, ולא היה אומר לה אלא „דייך, אמי", ינפל קורדיקין שלה מידה והושיטו לה, שלא תצטער. (דב"ר א; ירוש' פאה א).

רנה כשבא רב דימי אמר: פעם אחת היה לבוש סיריקון של זהב, והיה יושב בין גדולי רומי ובאה אמו וקרעתו ממנו, וטפחה לו על ראשו וירקה לו בפניו ולא הכלימה. (קיד' לא).

רנו שאלו את רבי אליעזר: עד היכן כבוד אב ואם? אמר להם כדי שיטול ארנקי של דינרים ויזרקנו לים בפניו ואינו מכלימו. (קיד' לב.).

רנז אמו של ר' טרפון ירדה לטייל לתוך חצרה בשבת ונפסק קורדקיוס שלה. הלך ר' טרפון והניח שתי ידיו תחת פרסותיה והיתה מהלכת עליהן עד שהגיעה למטתה. פעם אחת חלה ונכנסו חכמים לבקרו, אמרה להם: התפללו על ר' טרפון בני, שהוא נוהג בי כבוד יותר מדאי. אמרו לה: מה עשה לך? וספרה להם אותו המעשה. אמרו לה: אפילו עושה כן אלף אלפים, עדיין לחצי כבוד שאמרה תורה לא הגיע.

אמו של ר' ישמעאל באה וקבלה עליו לרבותינו, אמרה להם: גערו בישמעאל בני, שאינו נוהג בי כבוד. באותה שעה נתכרכמו פניהם של רבותינו, אמרו: אפשר אין ר' ישמעאל נוהג כבוד באבותיו! אמרו לה: מה עושה לך? אמרה: כשהוא יוצא מבית־המדרש אני מבקשת לרחוץ רגליו ולשתות מן המים ואינו מניח לי. אמרו לו: הואיל והוא רצונה הוא כבודה.

ר' זעירא היה מצטער ואמר: הלואי היה לי אב ואם שאכבדם ואירש גן־עדן. כששמע שתי שמועות הללו אמר: ברוך המקום שאין לי אב ואם—שלא הייתי יכול לעשות כר' טרפון, ולא הייתי מקבל עלי כר' ישמעאל.

אמר ר' אבון: פטור אני מכבוד אב ואם. אמרו: כשעברתו אמו מת אביו, כשילדתו מתה. (ירוש' פאה פ' א).

רנח אמר ר' יוחנן: אשרי מי שלא ראָם. ר' יוחנן כשעברתו אמו מת אביו, ילדתו—מתה אמו. (קיד' לא:).

רנט ר' טרפון היתה לו אם זקנה. כל פעם שהיתה רוצה לעלות למטה, נחן לה ועלתה עליו, וכשהיתה יורדת ירדה עליו. בא ונשתבח בבית־המדרש. אמרו לו: עדיין לא הגעת לחצי כבוד. כלום זרקה לה ארנקי בפניך לים ולא הכלמתה? (שם).

רס ר' יוסף כשהיה שומע קול רגליה של אמו אמר: אעמוד מפני שכינה שבאה. (שם).

רסא אמר ר' אבהו: כגון אבימי בני קיים מצות כביר: חמשה בנים נסמכים היו לאבימי בחיי אביו, וכשהיה ר' אבהו בא וקורא על הפתח—היה אבימי רץ והילך ופותח לו ואומר „הן, הן" עד שהגיע לשם.

רנד) מסטרתו—מכה אותו. בקורדיקין—במנעל. בולי—שרי המועצה. רנה) סיריקון של זהב—משי מרוקם בחוטי זהב. רנו) כדי שיטול—האב. ארנקי—כיס. בפניו—בפני הבן. רנז) קורדקיום—מנעל. פרסותיה—פסות (כפות) רגליה. אלף אלפים—פי אלף אלפים. וקבלה—התאוננה. ונתכרכמו—הצהיבו מבושה. כשעברתו—כשהיתה מעוברת בו. רנט) נחן—כפף. רסא) הן הן—בלו' הולך אני.

פעם אחת אמר לו ר' אבהו: השקני מים. עד שהביא לו נמנם. גחן ועמד עליו עד שנֵעוֹר. (קיד' לא:).

רסב שאל בן אלמנה אחת את ר' אליעזר: אבא אומר „השקני מים" ואמא אומרת „השקני מים"—איזה מהם קודם? אמר לו: הנח כבוד אמך ועשה כבוד אביך, שאתה ואמך חייבים בכבוד אביך. בא לפני ר' יהושע. אמר לו כך. אמר לו: רבי, נתגרשה מהו? אמר לו: מבין רִיסֵי עיניך נִכָּר שבֶּן אלמנה אתה, הטל להם מים בספל וְקַעְקַע להם כתרנגולים. (שם).

רסג אבדתו ואבדת אביו — אבדתו קודמת; אבדתו ואבדת רבו שלו קודמת... מנין? אמר רב יהודה אמר רב: אמר הכתוב: „אפס כי לא יהיה בך אביון"[1] —שלך קודם לשל כל אדם.

ואמר רב יהודה אמר רב: כל המקַיֵם בעצמו כך סוף בא לידי כך. (ב"מ לג.).

רסד היה הוא ואביו ורבו בשבי— הוא קודם לרבו ורבו קודם לאביו. אמו קודמת לכלם. (הור' יג.).

רסה שנה אבימי בנו של ר' אבהו: יש מאכיל לאביו פטומות ויורש גיהנם ויש מטחינו בריחים ויורש גן עדן.

כיצד מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם? מעשה באחד שהיה מאכיל לאביו תרנגולים פטומים. פעם אחת אמר לו אביו: בני, הללו מנין לך? אמר לו: סבא, סבא, אכול ושתוק, שהכלבים אוכלים ושותים. נמצא מאכיל את אביו פטומות ויורש גיהנם.

כיצד מטחינו בריחים ויורש גן־עדן?—מעשה באחד שהיה טוחן בריחים. שלח המלך להביא טוחנים לעבודתו. אמר לו בנו: אבא, הכנס וטחון תחתי ואני אלך לעבודת המלך, אם יגיע לידי בזיון אתבזה אני ולא אתה, ואם לידי מלקות אלקה אני ולא אתה. נמצא מטחינו בריחים ויורש גן־עדן. (ירוש' פאה א.).

רסו „עַיִן תִּלְעַג לְאָב וְתָבוּז לִיקְּהַת־אֵם יִקְּרוּהָ עֹרְבֵי נַחַל וְיֹאכְלוּהָ בְנֵי־נָשֶׁר"[2] — לָמה יקרוה עורבים ויאכלוה נשרים? אמר הקדוש־ברוך־הוא: יבא עורב, שהוא אכזרי על בניו, וינקור אותה ואל יֵהָנֶה ממנה, ויבא נשר, שהוא רחמני על בניו, וְיֵהָנֶה מִמנה. (תנה"ק עקב).

רסז תניא: „איש אמו ואביו תיראו"[3] —יכול, אמר לו אביו: הִטַּמֵּא, או שאמר לו: אל תחזיר, יכול ישמע לו, תלמוד לומר: „איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמרו אני ה'" — כולכם חייבים בכבודי. (יבמ' ו.).

רסח אליעזר בן מַתְיָא אומר: אבא אומר „השקני מים" ומצוה לעשות — מניח אני כבוד

[1] דבר' ט"ו, ד. [2] מש' ל', יז. [3] ויק' י"ט, ג.

רסב) נתגרשה --שאינה חייבת בכבודו. שבן אלמנה אתה —ואינך שואל הלכה למעשה. וקעקע להם וגו' — קרקר להם כמו שקוראין לתרנגולים; והשיבו כך דרך שחוק. רסג) אבדתו קודמת —להשבה. לא יהיה בך אביון —הזהר שלא תהא אתה אביון. כל המקיים בעצמו וגו'— כלו' אעפ"י שלא הטיל עליו הכתוב יש לאדם לעשות לפנים משורת הדין, וזה שמדקדק ואומר שלי קודם, סופו שיצטרך לבריות. רסה) פטומות — עופות פטומים. סבא — זקן. רסז) אמר לו אביו הטמא —בבית הקברות, והוא כהן אל תחזיר —אבדה לבעליה. רסח) ומצוה לעשות — יש לו לעשות מצוה באותה שעה.

אבא ועושה את המצוה, שאני ואבא חַיָבים במצוה. איסי בן יהודה אומר: אם אפשר למצוה לֵעָשות על־ידי אחרים – תֵעָשה על־ידי אחרים וילך הוא בכבוד אביו. (קיד' לב.).

רסט אמר רב חסדא: אב שמחל על כבודו – כבודו מחול. (שם).

רע שנו רבותינו: מכבדו בחייו ומכבדו במותו. בחייו כיצד? הנשמע בדבר אביו למקום, לא יאמר: „שלחוני בשביל עצמי, מהרוני בשביל עצמי, פטרוני בשביל עצמי", אלא כֻלם בשביל אבא.

במותו כיצד? היה אומר דְבַר־שמועה מפיו, לא יאמר: „כך אמר אבא", אלא: „כך אמר אבא מָרִי, הריני כַפרת משכבו". במה דברים אמורים: תוך שנים עשר חדש; מכאן ואילך אומר: „זכרונו לברכה, לחיי העולם הבא". (שם).

רע) הנשמע בדבר אביו למקום — מי שמכיר לאנשי המקום שיהיו דבריו נשמעים להם בשביל דברי אביו וכבודו. שמועה — הלכה. אבא מרי — אדוני אבי.

ג.

בֵּין אָדָם לַחֲבֵרוֹ.

I. דֶּרֶךְ יְשָׁרָה וְשֵׁם טוֹב.

א רַבִּי אומר: איזוהי דרך ישרה שֶׁיָּבוֹר לו האדם? כל שהיא תפארת לעוֹשֶׂהָ ותפארת לו מן האדם. (אב' ב).

ב ר' חנינא בן דוֹסָא היה אומר: כל שרוח הבריות נוֹחָה הֵימֶנּוּ — רוח המקום נוחה הימנו, וכל שאין רוח הבריות נוחה הימנו — אין רוח המקום נוחה הימנו. (שם ג).

ג ר' עקיבא אומר: כל שרוח עצמו נוחה בְּשֶׁלּוֹ — סִמָן יפה לו, אין רוח עצמו נוחה בשלו — סמן רע לו. (תוס' בר').

ד אמר ר' שמואל בר נחמן בשם ר' יונתן: בתורה ובנביאים ובכתובים מצאנו שאדם צריך לצאת ידי הבריות כדרך שהוא צריך לצאת ידי המקום. בתורה מנין? שנאמר: „והייתם נקיים מה' ומישראל"[1]; בנביאים מנין? שנאמר: „אל אלהים ה'... וישראל הוא ידע"[2]; בכתובים מנין? שנאמר: „ומצא חן ושכל טוב בעיני אלהים ואדם"[3]. גמליאל זוגא שאל לר' יוסי בר ר' בון: איזהו המְחֻוָּר שבכְלם? אמר לו: „והייתם נקיים מה' ומישראל". (שקל' פ' ג).

ה אמרו חכמים: הַרְחֵק מן הכִּעוּר ומן הדומה לו ומן הדומה לדומה. (חול' מד:; במ"ר י).

ו לא יהא אדם עֵר בין הישֵׁנים ולא ישן בין הֵערים, ולא בוכה בין השוחקים ולא שוחק בין הבוכים, ולא יושב בין העומדים ולא עומד בין היושבים, ולא קורא בין השונים ולא שונה בין הקוראים. כללו של דבר, אל ישַׁנה אדם ממנהג הבריות. (דא"ז ה).

ז לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות. (כת' יז.).

ח אמר ר' תנחום בר חֲנִילַאי: לעולם אל ישנה אדם מן המנהג; שהרי משה עלה למרום — ולא אכל לחם, ומלאכי־השרת ירדו למטה ואכלו לחם. (כ"מ פו:).

[1] במ' ל"ב, כב. [2] יהוש' כב, כ"ב. [3] מש' ג', ד.

א) שיבור — שיבחר. תפארת לעושה — שנוח לו להולך בדרך זו. ב) המקום — הקב"ה. ג) נוחה בשלו — במעשי עצמו. ד) המחוור שבכולם — הפסוק הברור והמפורש. ה) מן הכיעור — ממעשים מכוערים. ומן הדומה וגו' — אפילו ממה שנראה לעיני אחרים כמכוער, שלא תפיל עליך חשד. קורא בין השונים — קורא במקרא בין הלומדים משנה. ז) מעורבת עם הבריות — לעשות לאיש ואיש כרצונו לפי האפשר והמותר. ח) ואכלו — נראו כמו שאכלו.

ט עֵלַת לְקַרְתָּא הַלֵּךְ בְּנִמּוּסָהּ (באת לעיר — לך בדרכיה). (ב"ר מח).

מַרְגְּלָא בפי אביי: לעולם יהא אדם ערום ביראה, מענה רך ומשיב חמה, ומדבר שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם, ואפילו עם נכרי בשוק, כדי שיהא אהוב למעלה ונֶחמד למטה ויהא מקובל על הבריות. (בר' יז.).

יא תן דעתך עד שיצא מפיך, חשוב מעשיך בדרך־ארץ, ותן שכר לפסיעותיך. צַדֵּק הדין עליך והוצֵא עצמך מן הַתַּרְעוֹמֶת. (ד"א פ' ג).

יב ר' שמעון אומר: שלשה כתרים הם: כתר תורה וכתר כהֻנה וכתר מלכות — וכתר שם־טוב עולה על גביהם. (אב' ד').

יג אתה מוצא שלשה שֵׁמות נקראו לו לאדם: אחד מה שקוראים לו אביו ואמו, ואחד מה שקוראים לו בני־אדם, ואחד מה שקונה הוא לעצמו; טוב מכולם מה שקונה הוא לעצמו. (תנח' ויקהל).

בשמך יקראוך ובמקומך יושיבוך ומשלך יתנו לך. (יומא לח.).

טו מעשיך יְקָרבוך ומעשיך ירחקוך. (עד' ה).

טז „טוֹב שֵׁם מִשֶּׁמֶן טוֹב"[1] — כמה הולך שמן טוב? מקיטון לִטְרַקְלִין, ושם טוב הולך מסוף העולם ועד סופו. (שמו"ר מח).

II. כְּבוֹד הַבְּרִיּוֹת.

יז בן־זומא אומר: איזהו מְכֻבד? — המכַבד את הבריות. (אבות ד).

יח ר' אליעזר אומר: יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך. (שם ב).

יט הִזָּהֲרוּ בכבוד חבריכם. (בר' כח:).

כ „זֶה סֵפֶר תּוֹלְדוֹת אָדָם. . . בִּדְמוּת אֱלֹהִים עָשָׂה אֹתוֹ"[2] — אמר בן־עזאי: זה כלל גדול בתורה. שלא תאמר: הואיל ונתבַּזיתי יתבַּזה חברי עמי, הואיל ונתקללתי יתקלל חברי עמי. אמר ר' תנחומא: אם עשית כן, דע למי אתה מבזה — „בדמות אלהים עשה אותו". (ב"ר כד).

כא אמר ר' יהושע בן לֵוִי: בשעה שאדם הולך בדרך, אִיקוֹנְיָא של מלאכים מהלכין לפניו ומכריזין ואומרין: תנו מקום לאִיקוֹנִין של הקדוש־ברוך־הוא. (שו"ט יז; דב"ר ד).

[1] קהל' ז', א. [2] בר' ה', א.

י) מרגלא בפי — מאמר זה היה רגיל בפיו. ערום ביראה — יערים ויתחכם לשם יראת שמים. יא) תן דעתך וגו' — כלו' חשוב תחלה לפני הדבור. ותן שכר לפסיעותיך — כלו' שיהא הלוכך לשם מצוה. הדין — דין שמים. והוצא עצמך מן התרעומת — שלא תתן מקום להתרעם עליך. יד) בשמך... ובמקומך — הראוים לך לפי מעשיך. ומשלך — לפי זכותך. טז) מקיטון לטרקלין — מחדר קטן לחדר גדול. כ) זה כלל גדול בתורה — שהאדם נברא בדמות אלהים וכבודו כבוד שמים. כא) איקוניא — סיעה. לאיקונין — לצלם ודמות.

כב בן־עזאי היה אומר: אל תהי בָז לכל אדם ואל תהי מַפליג לכל דבר, שאין לך אדם שאין לו שעה ואין לך דבר שאין לו מקום. (אב' ד).

כג „וְלֹא תַעֲלֶה בְמַעֲלוֹת עַל מִזְבְּחִי"[1] — והרי דברים קל־וחמר: ומה אם אבנים שאין בהן דעת לא לרעה ולא לטובה, אמר הקדוש־ברוך־הוא: „לא תנהַג בהן מנהג בזיון" — חברך שהוא ברמותו של מי שאמר והיה העולם, דין הוא שלא תנהַג בו מנהג בזיון. (מכיל' יתרו).

כד שנו רבותינו: לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז.

מעשה בר' אלעזר בר' שמעון שבא ממגדל־עדר מבית רבו, והיה רוכב על החמור ומטַיל על שפת הנהר ושמח שמחה גדולה, והיתה דעתו גסה עליו, מפני שלמד תורה הרבה. נזדמן לו אדם אחד שהיה מכוער ביותר. אמר לו: שלום עליך, רבי! ולא החזיר לו. אמר לו: רֵיקא! כמה מכוער אותו האיש! שמא כל בני עירך מכוערים כמותך. אמר לו: איני יודע, אלא לך ואמור לאומן שעֲשָׂאַנִי: כמה מכוער כלי זה שעשית. כיון שידע בעצמו שחטא, ירד מן החמור ונשתטח לפניו ואמר לו: נעניתי לך, מחול לי! אמר לו: איני מוחל לך עד שתלך לאומן שעשאני ואמור לו: כמה מכוער כלי זה שעשית.

היה מטַיל אחריו עד שהגיע לעירו. יצאו בני עירו לקראתו והיו אומרים לו: שלום עליך, רבי, רבי! מורי, מורי! אמר להם: למי אתם קורין „רבי, רבי"? אמרו לו: לזה שמטַיל אחריך. אמר להם: אם זה רבי, אל ירבו כמותו בישראל. אמרו לו: מפני מה? אמר להם: כך וכך עשה לי. אמרו לו: אף־על־פי־כן מחול לו, שאדם גדול בתורה הוא. אמר להם: בשבילכם הריני מוחל לו, ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן.

מיד נכנס ר' אלעזר בר' שמעון ודרש: לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז. (תענ' כ:; אדר"נ מא).

כה מעשה בר' ינאי שהיה מהלך בדרך וראה אדם אחד שהיה משופע ביותר. אמר לו: ישניח, רַבִּי, להתקבל אצלנו? אמר לו: הן. הכניסו לביתו. האכילו והשקהו. בדקו במקרא ולא מצָאוֹ, במשנה ולא מצאו, באגדה ולא מצאו, בתלמוד ולא מצאו. אמר לו: טול וּברך. אמר לו: יברך ינאי בביתו. אמר לו ר' ינאי: יכול אתה לומר מה שאני אומר לך. אמר לו: הן. אמר לו: אמור: אכל כלב פתו של ינאי. עמד האורח ותפָסוֹ לר' ינאי ואמר לו: ירושתי אצלך ואתה מונעה ממני. אמר לו: מַהי ירושתך אצלי? אמר לו: פעם אחת עברתי לפני בית־ספר ושמעתי קול תינוקות שאומרים: „תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב"[2] — „מורשה קהלת ינאי" לא נאמר כאן, אלא „קהלת יעקב". אמר לו: למה זכית לאכול על שלחני? אמר לו: מִיָּמַי לא שמעתי דבר רע והחזרתי לבעליו, ולא ראיתי שנים מריבים זה עם זה ולא עשיתי שלום ביניהם. אמר לו ר' ינאי: כל כך דרך־ארץ אצלך וקראתיך כלב! (ויק"ר ט).

[1] שמ' כ', כו. [2] דב' ל"ג, ד.

כב) מפליג — מרחיק, לומר שאין צורך בו. שאין לו שעה — ותהא צריך לו. כג) דין הוא — כל שכן. כד) רך כקנה — לבריות. ממגדל עדר — שם מקום בא"י. דעתו גסה עליו — נתגאה. ריקא — בור. מכוער — רע מראה. נעניתי לך — נכנעתי מפניך. מטייל אחריו — לבקש ממנו שימחול לו. כה) משופע — מכובד ומהודר בלבושו, וסבר ר' ינאי שהוא תלמיד־חכם. אמר לו — ר' ינאי. ישניח רבי וגו' — כלו' יכבדני להתארח אצלנו. טול וברך — על המזון. יברך ינאי בביתו — שלא ידע לברך ונשתמט. והחזרתי לבעליו — להביא דבה.

כו היודע בחברו שהוא גדול ממנו אפילו בדבר אחד, חַיָּב לנהוג בו כבוד, שנאמר: „כָּל־קֳבֵל דִּי רוּחַ יַתִּירָא בֵּהּ וּמַלְכָּא עֲשִׁית לַהֲקָמוּתֵהּ עַל כָּל מַלְכוּתָא"[1]. (פס' קיג:).

כז שאלו תלמידיו את ר' נחוניא בן הקנה: במה הארכת ימים? אמר להם: מִיָּמַי לא נִתְכַּבַּדְתִּי בִּקְלוֹן חברי ולא עלתה על מטתי קללת חברי, וַוַתְּרָן הייתי בממוני.
„לא נתכבדתי בקלון חברי" — כגון רב הונא, שהיה טעין מעדר על כתפו; בא רב חנא בר חנילאי וּנְטָלוֹ ממנו. אמר לי: אם רגיל אתה לטעין בעירך — טעון, ואם לא — להתכבד בקלונך איני רוצה. „ולא עלתה על מטתי קללת חברי" — כגון מר זוטרא, כשהיה עולה על מטתו אמר: „יהא מחיל לכל מי שצערני". „וַתְּרָן הייתי בממוני" — שאמר מר: איוב ותרן בממונו היה, שהיה מניח פרוטה לחנוני מממונו. (מג' כח.).

כח אמר ר' יוחנן בן־זכאי: בא וראה כמה גדול כביד הבריות: שור שהולך ברגליו — חמשה, שה שהרכיבו על כתפו — ארבעה. (ב"ק עט:).

כט גדול כבוד הבריות, שדוחה לא־תעשה שבתורה. (בר' יט:).

ל „וְהִתְעַלַּמְתָּ מֵהֶם"[2] — פעמים שאתה מתעלם מהם. הא ביצד? אם היה זקן ואינה לפי כבודו. (שם).

לא אנשי גליל חסו על כבודם ולא חסו על ממונם. אנשי יהודה חסו על ממונם ולא חסו על כבודם. (ירוש' סוטה פ' ד).

לב נוח לו לאדם שיַפּיל עצמו לתוך כבשן האש ואל יַלְבִּין פני חברו ברבים. (ב"מ נט. ; סוטה י.).

לג שנה תַּנָּא לפני רב נחמן בר יצחק: כל המלבין פני חברו ברבים כאלו שופך דמים. אמר לו: יפה אמרת, שרואים אנו שהולכת אדמימית ובאה חִוּוּרִית. (ב"מ נח:).

לד בֹּשֶׁת — הכל לפי המְבַיֵּשׁ וְהַמִּתְבַּיֵּשׁ. (ב"ק פג:).

לה אמר ר' חנינא: הסוטר לועו של חברו כאלו סוטר לועה של שכינה.
אמר ריש־לקיש: המגביה ידו על חברו, אף על פי שלא הכהו, נקרא רשע, שנאמר: „ויאמר לרשע למה תכה רעך"[3] — „הכית" לא נאמר אלא „תכה", אף על פי שלא הכהו נקרא רשע. (סנה' נח:).

לו התוקע לחברו נותן לו סלע. ר' יהודה אומר משום ר' יוסי הגלילי: מָנֶה. סטרו

[1] דנ' ו', ד. [2] דב' כ"ב, א. [3] שמ' ב', יג.

כו) כל קבל די רוח וגו' — בשביל רוח יתרה שיש בו אמר המלך להקימו על כל המלכות. כז) לא נתכבדתי בקלון חברי וגו' — כמפורש להלן. ותרן — מוותר ונותן משלו לאחרים. ונטלו ממנו לכבודו. כח) שור שהולך ברגליו — ואין הגנב מתבזה להרכיבו על כתפיו. חמשה — משלם קנס חמשה. כט) שדוחה לא תעשה וגו' — שפעמים מבטלין מצוה משום כבוד הבריות. ל) והתעלמת מהם — אצל השבת אבדה נאמר. ואינה לפי כבודו — לטפל באבדה זו. לב) ילבין — יבייש. לג) שהולכת אדמומית — מן הפנים. לד) בושת — תשלומי בושת. הכל לפי המבייש והמתבייש — התשלומין לפי חשיבותו של המבייש והמבויש. לה) הסוטר לועו — המכה בלחיו. לו) התוקע לחברו — תקע באזנו. נותן לו סלע — משום בושת. מנה — מאה זוז.

נותן לו מאתים זוז. לאחר־ידו נותן לו ארבע מאות זוז. צרם באזנו, תלש בשערו, רקק והגיע בו רָקוֹ, העביר טליתו ממנו, פרע ראש האשה בשוק—נותן לו ארבע מאות זוז. זה הכלל: הכל לפי כבודו. אמר ר׳ עקיבא: אפילו עניים שבישראל רואין אותם כאלו הם בני־חורין שֶׁיָּרדוּ מִנִּכְסֵיהֶם, שהם בני אברהם יצחק ויעקב.

ומעשה באחד שפָרע ראש האשה בשוק, באה לפני ר׳ עקיבא וחִיְּבוֹ לִתֵּן לה ארבע מאות זוז. אמר לו: רבי, תן לי זמן. ונתן לו זמן. שִׁמְּרָהּ עומדת על פתח חצרה ושבר את הכד בפניה ובו כאיסר שמן. גלתה את ראשה והיתה מְטַפַּחַת ומנחת ידה על ראשה. העמיד עליה עֵדים ובא לפני ר׳ עקיבא, אמר לו: לזו אני נותן ארבע מאות זוז! אמר לו: לא אמרת כלום; החובל בעצמו, אף־על־פי שאינו רשַׁאי—פטור, אחרים שחבלו בו חַיָּבים, והקוצץ נטיעותיו אף־על־פי שאינו רשאי—פטור, אחרים חַיָּבים.

אף־על־פי שהוא נותן לו, אין נמחל לו עד שיבקש ממנו, שנאמר: „ועתה השב אשת האיש... ויתפלל בעדך"[1]. ומנין שאם לא מחל לו שהוא אכזרי, שנאמר: „ויתפלל אברהם אל האלהים וירפא אלהים וגו׳"[2].

שנו רבותינו: כל אלו שאמרו—דמי בָשְׁתּוֹ, אבל צערו, אפילו הביא כל אֵילֵי־נְבָיוֹת שבעולם, אין נמחל לו עד שיבקש ממנו. (ב"ק צ, צב.).

III. אַהֲבַת הַבְּרִיּוֹת וְשִׂנְאַת הַבְּרִיּוֹת.

לז „וְאָהַבְתָּ לְרֵעֲךָ כָּמוֹךָ"[3]—ר׳ עקיבא אומר: זה כלל גדול בתורה. בן־עזאי אומר: „זה ספר תולדות אדם... בדמות אלהים עשה אותו"[4] כלל גדול מזה. (ספרא קדושים).

לח כך אמר להם הקדוש־ברוך־הוא לישראל: בָנַי, מה אני מבקש מכם? הא אינִי מבקש אלא שתהיו אוהבים זה את זה ותהיו מְכַבדים זה את זה. (תדא"ר כו).

לט ר׳ יהושע אומר: עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות מוציאין את האדם מן העולם.
שנאת הבריות כיצד? מלמד שלא יְכַוֵּן אדם לומר: אֱהֹב את החכמים ושְׂנָא את התלמידים, אהב את התלמידים ושנא את עמי־הארץ, אלא אהב את כולם. (אדר"נ טז).

מ אם אומרים עליך אחרים דבר רע—אל תענם. גדול יהיה בעיניך כקטן. אם אמרת על אחרים דבר רע—קטן יהיה בעיניך כגדול, עד שתלך ותפַיֵּס עליו. הוי איהב את הבריות ומכבדן. העבר רצונך מפני רצון חברך, שכן עשתה רחל ללאה ודוד לשאול. (דא"ז א׳).

מא אֱהַב את השמים, אהב את כל המצוות. ואם עשית לחברך רע קִמְעָא יהא בעיניך

[1] בר׳ כ׳, ז. [2] שם שם, יז. [3] ויק׳ י"ט, יח. [4] בר׳ ה׳, א׳.

צרם — משך. **ובו כאיסר שמן** — שמן קנוי באיסר (מטבע קטנה). **שמרה** — המתין לה עד שראה אותה עומדת וגו׳. **מטפחת** — טופחת ומרטבת ידה בשמן. **כל אלו שאמרו** — סלע, מנה, מאתים וארבע מאות דמי בושת הן. **אבל צער** — שדואג על בשתו. **אילי נביות** — אילים שמנים שבנביות (שם מקום) לקרבן. **לז) כלל גדול בתורה** — כלו׳ יסוד כל המצוות. **בדמות אלהים וגו׳** — כלו׳ האדם נברא בדמות קונו וחובות אדם לחברו כחובתו למקום. **לט) מוציאין את האדם מן העולם** — מקצרין חייו. **מ) גדול יהיה בעיניך כקטן** — מוסב על דבר רע. **עליו** — על אותו הדבר. **מא) קמעא** — מעט.

הרבה, ואם עשית לחברך טובה הרבה יהא בעיניך מעט. ואם עשה לך חברך טובה קמעא יהא בעיניך הרבה, ואם עשה לך רעה הרבה יהא בעיניך קמעא. (אדר"נ).

מב שנו רבותינו: „לא תשנא את אחיך בלבבך"[1] יכול לא יכנו, לא יסטרנו ולא יקללנו, תלמוד לומר: „בלבבך"—בשנאה שבלב הכתוב מדבר. (ערכ' טז.).

מג נאמר: „לא תקום ולא תטור את בני עמך"[2]—היה מחתך בשר והכתה הסכין לידו—תחזור ותכה את ידו? (ירוש' נד' פ' ט).

מד תניא, איזו היא נקימה ואיזו היא נטירה? נקימה, אמר לו: השאילני מגלך. אמר לו: לאו. למחר אמר לו הוא: „השאילני קרדמך". אמר לו: „איני רוצה להשאילך, כדרך שלא השאלתני"—זו היא נקימה. ואיזו היא נטירה?—אמר לו: השאילני קרדמך. אמר לו: לאו. למחר אמר לו: השאילני חלוקך, אמר לו: הילך, ואיני כמותך שלא השאלתני—זוהי נטירה. (יומא כג.).

מה כל אהבה שהיא תלויה בדבר—בטל דבר בטלה אהבה, ושאינה תלויה בדבר—אינה בטלה לעולם. איזו היא אהבה שהיא תלויה בדבר? זו אהבת אמנון ותמר, ושאינה תלויה בדבר—זו אהבת דוד ויהונתן. (אב' ה).

מו כל אהבה שאין עמה תוכחה אינה אהבה. (ב"ר מד).

מז תנא משום ר' שמעון בן אלעזר: אהבה מבטלת שירה של גדולה—מאברהם, שנאמר: „וישכם אברהם בבקר ויחבש את חמורו"[3]—ולא היו לו כמה עבדים? שנאה מבטלת שורה של גדולה—מבלעם, שנאמר: „ויקם בלעם בבקר ויחבש את אתונו"[4]—ולא היו לו כמה עבדים? (סנה' ק"ה.; ב"ר נה).

מח אהבה מקלקלת את השורה ושנאה מקלקלת את השורה. (ב"ר נה).

מט כי רחמתין הות עזיזא אפיתיא דספסירא שכיבן, השתא דלא עזיזא רחמתין פוריא בת שתין גרמידין לא סגיא לן (כשאהבתנו היתה עזה—על רחבה של חרב שכבנו; עתה שאין אהבתנו עזה – מטה בת ששים אמות לא דיה לנו). (סנה' ז.).

נ נוח לקנות שונא וקשה לקנית אוהב. (ילק"ש).

נא איזהו גבור? העושה שונאו אוהבו. (אדר"נ כג).

נב המשל אומר: מה שבלבך על חברך—מה שבלבו עליך. (ספרי דברים; תנה"ק שלח).

נג מקום שלבי איהב, לשם רגלי מוליכות אותי. (מכל' יתרו).

נד שנו רבותינו: שלשה אוהבים זה את זה. אלו הם: הגרים והעבדים והעורבים. שלשה

[1] ויק' י"ט, יז. [2] שם שם, יח. [3] בר' כ"ב, יג. [4] במ' כ"ב, כא.

מב) יסטרנו — יכהו בלחי. מג) תחזור ותכה את ידו — וכן כאן: היאך מתנקם בחברו שנאמר בו „ואהבת לרעך כמוך". מד) חלוקך — כתנתך. הילך — הא לך. מז) מבטלת שורה של גדולה — בשביל אהבה ושנאה אדם מזלזל בכבוד עצמו. („שורה" — מנהג, דרך). נא) העושה שונאו אוהבו — שמהפך לבו לטובה. נב) מה שבלבך וגו' — כלו' מתוך מה שבלבך על חברך אתה יכול לדעת מה שבלב חברך עליך.

שונאים זה את זה. אלו הם: הכלבים והתרנגולים והַחַבָּרִים. ויש אומרים: אף תלמידי־חכמים שבבבל. (פסח' קיג:).

IV. חָבֵר.

נה „טוֹבִים הַשְּׁנַיִם מִן הָאֶחָד"[1]—מכאן אמרו: יקנה אדם חבר לעצמו להיות קורא עמו ושונה עמו ואוכל עמו ושותה עמו וישן עמו ומגלה לו כל סתריו. (ספרי; אדר"נ ח).

נו אוֹ חַבְרוּתָא אוֹ מִיתוּתָא (או חבורה או מיתה) (תענ' כג).

נז או חברים כחבריו של איוב או מיתה. (בר' טז).

נח „טוֹבִים הַשְּׁנַיִם מִן הָאֶחָד"[1]—ר' מאיר כשהיה רואה אדם יוצא יחידי לדרך היה קורא לו: „לך לשלום, בעל־מיתה!"; שנים—היה קורא להם: „שלום לכם, בעלי־מריבה!"; שלשה—קרא להם: „שלום לכם, בעלי שלום!". (קה"ר ד).

נט אַמְרֵי אִינְשֵׁי: אִי דְּלַיַּת דוּרָא דָּלֵינָא, וְאִי לָא, לָא דָּלֵינָא. (הבריות אומרין: אם תגביה המשא אגביה, ואם לא—לא אגביה). (ב"ק צב:).

ס איזוהי דרך ישרה שידבק בה האדם? ר' יהושע אומר: חבר טוב. ר' יוסי אומר: שכן טוב.
איזוהי דרך רעה שיתרחק ממנה האדם? ר' יהושע אומר: חבר רע. ר' יוסי אומר: שכן רע. (אב' ב).

סא נִתַּאי הָאַרְבֵּלִי אומר: הרחק משכן רע ואל תתחבר לרשע. (שם א).

סב הוֹלֵךְ אֶת חֲכָמִים יֶחְכָּם"[2]—משל למי שנכנס לחנותו של בַּשָּׂם, אף־על־פי שאינו מוכר לו ואינו לוקח ממנו, הוא יוצא וריחו נודף וריח בגדיו מבושמים ואין ריחו זז ממנו כל היום.
וְרוֹעֶה כְסִילִים יֵרוֹעַ"[2]—משל לאחר שנכנס לחנותו של בּוּרְסְקִי, אף־על־פי שאינו מוכר לו ואינו לוקח ממנו, הוא יוצא וריח בגדיו מלוכלכים, ואין ריחו וריח בגדיו זז ממנו כל היום. (מד' מש' יג).

סג אמר לו רָבָא לְרַבָּה בַּר מָרִי: מְנַיִן לדבר זה שאומרים הבריות: מְטַיֵּל וַאֲזֵל דִּקְלָא בִּישָׁא גַּבֵּי קְנֵי דְשַׁרְבֵי (מְטַיֵּל והולך דקל רע אצל אילני־סרק)? אמר לו: דבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומְשֻׁלָּשׁ בכתובים, ושנינו במשנה, ושנינו בברַיְתָא. כתוב בתורה,

[1] קהל' ד', ט. [2] מש' י"ג, כ.

נד) והחברים — הפרסים. נו) או חברותא וגו' — כלו' אם אין לו לאדם חבורה טובה יפה לו המיתה. נז) כחברים של איוב — נאמנים. נח) לך לשלום בעל מיתה — שהיוצא יחידי בדרך מסכן עצמו למיתה. בעלי מריבה — ששנים אפשר להם שירגזו בדרך. בעלי שלום — שאם יריבו שנים השלישי יעשה שלום ביניהם. נט) אי דלית דורא וגו' — כלו' בשנים קל להגביה את המשא מלאחד; ומשל הבריות היא: נוח לו לאדם להכנס בעול דבר, שיש בו חשש סכנה או הפסד, כשעוד אחד משתתף עמו. סב) בשם — מוכר בשמים. בורסקי — מעבד עורות. מלוכלכים — כלו' סרוחים. סג) מטייל ואזיל וגו' — דרך דקל רע לגדל בצד אילן סרק (שאינו

שנאמר: „וילך עשו אל ישמעאל"[1]; שנוי בנביאים, שנאמר: „ויתלקטו אל יפתח אנשים ריקים ויצאו עמו"[2]; ומשֻׁלש בכתובים, שנאמר: „כל עוף למינו ישכון ובני־אדם לדומה לו"[3]; שנינו במשנה: כל המחובר לטמא–טמא, כל המחובר לטהור–טהור; ושנינו בבַּרַיְתא: ר' אליעזר אומר: לא לחנם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו. (ב"ק צב:).

סד בימי ר' חִיָא רבה עלה זרזיר אחד לארץ ישראל. באו והביאו אותו לפניו, אמרו לו: מהו שנאכל אותו? אמר להם: לכו ותנו אותו על הגג, וכל עוף שיבוא וישכון אצלו מינו הוא. הלכו ונתנוהו על הגג ובא עורב מצרי ושכן אצלו. אמר ר' חִיָא: טמא הוא, שהוא מינו, שנאמר „את כל עורב למינו"[4]. אמרו: לא הלך עורב אצל זרזיר אלא שהוא מינו. (בר' סה.).

סה אין ארור מתדבק בברוך. (ב"ר נט).

סו אין אדם דר עם נחש בכפיפה אחת. (יבמ' קיב.).

סז המִדַבֵּק בעוברי עֲבֵרה, אף־על־פי שלא עשה כמעשיהם, הרי זה מקבל פורענות כיוצא בהם. (אדר"נ ו).

סח אמר אביי: אוי לרשע אוי לשכנו. טוב לצדיק טוב לשכנו. (סוכה נו:).

סט בְּהָדֵי הוּצָא לָקֵי כַּרְבָּא (עם הקוץ לוקה הכרוב). (ב"ק צב:).

ע תניא: רבי אומר, לעולם לא ירבה אדם רֵעים בתוך ביתו, שנאמר: „איש רעים להתרועע"[5]. (סנה' ק.).

עא לעולם יהא אדם יודע אצל מי הוא יושב, ואצל מי הוא עומד, ואצל מי הוא מֵסֵב, ואצל מי הוא מסיח ואצל מי הוא חותם שטרותיו. (דא"ז).

עב שנינו: כך היו נקיי הדעת שבירושלים עושים: לא היו חותמים על השטר אלא אם כן יודעים מי חותם עמהם, ולא היו יושבים בדין אלא אם כן יודעים מי יושב עמהם, ולא היו נכנסים בסעודה אלא אם כן יודעים מי מֵסֵב עמהם. (סנה' כג.).

עג אמר ר' יוחנן: אחד מן האחים שמת ידאגו כל האחים כֻּלם; אחד מבני חבורה שמת תדאג כל החבורה כלה. (שבת קו.).

עד חבורה ומשפחה כך הן דומות – לכִפַּת אבנים. אתה נוטל ממנה אבן אחת וכֻלה מתרועעת. (ב"ר ק).

---

1 בר' כ"ח, ט. 2 שופ' י"א, ג. 3 בן-סירא יג. 4 ויק' י"א, טו. 5 מש' י"ח, כד.

עושה פירות); כלו' דרך הרע להתחבר אל הרע. זרזיר — מין עוף ממיני העורב. סד) מהו שנאכל איתו -- שלא ידעו אם עוף טהור הוא או טמא. סו) בכפיפה — בסל; כלו' במחיצה אחת. סט) בהדי הוצא וגו' — כשעוקרים את ההוץ (קנה קוצים) הגדל אצל הכרוב פעמים שנעקר הכרוב עמו; כלו' שבני רשע לוקין עמו. עג) ידאגו וגו' —שנפרץ בה פרץ. עד) לכפת אבנים — בנין עגול בקשת, שאבניו מתחזקות זו בזו. מתרועעת — נפרצת ונהרסת.

V. מִדּוֹת וְדֶרֶךְ־אֶרֶץ שֶׁבֵּין אָדָם לַחֲבֵרוֹ.

עה ר׳ מַתְיָא בן חָרָשׁ אומר: הֱוֵי מקדים בשלום כל אדם. (אב׳ ד).

עו אמרו עליו על ר׳ יוחנן בן זכאי, שלא הקדימו אדם שלום מעולם, ואפילו נכרי בשוק. (בר׳ יז).

עז אמר רב חֶלְבּוֹ אמר רב הונא: כל שיודע בחברו שהוא רגיל לִתֵּן לו שלום יקדים לו שלום, שנאמר: „בקש שלום ורדפהו"[1], ואם נתן לו ולא החזיר, נקרא גזלן, שנאמר: „גזלת העני בבתיכם"[2]. (שם ו:).

עח לעולם אל יִפָּטֵר אדם לא מאצל רבו ולא מאצל חברו אלא אם כן נוטל הימנו רשות, וילמדו כל אדם דרך־ארץ מן המקום, כִּבְיָכוֹל, שאמר לו לאברהם: הריני נפטר ממך, שנאמר: „וילך ה׳ כאשר כלה לדבר אל אברהם ואברהם שב למקומו"[3].

לעולם אל יכנס אדם פתאום לבית חברו, וילמדו כל אדם דרך־ארץ מן המקום, שעמד על פתח הגן וקרא לו לאדם, שנאמר: „ויקרא ה׳ אלהים אל האדם ויאמר לו אַיֶּכָּה"[4].

מעשה בארבעה זקנים שהלכו למלכות הפנימית, ואלו הם: רבן גמליאל ור׳ יהושע ור׳ אלעזר בן עזריה ור׳ עקיבא. והיה להם פילוסופוס אחד חָבֵר שם. אמר לו ר׳ יהושע לרבן גמליאל: רבי, רצונך שנקבל פני פילוסופוס חברנו? אמר לו: לאו. בשחרית אמר לו: רבי, רצונך ונקבל פני פילוסיפוס חברנו? אמר לו: הן. הלך ר׳ יהושע וְטָפַח על הדלת. והיה פילוסופוס ההוא מחשב בדעתו ואומר: אין זו דרך־ארץ אלא של חכם. פעם שניה — עמד ורחץ פניו ידיו ורגליו. פעם שלישית — עמד ופתח את הדלת וראה את חכמי־ישראל באים: רבן גמליאל באמצע ור׳ יהושע ור׳ אלעזר בן עזריה מימינו ור׳ עקיבא משמאלו. והיה פילוסופוס מחשב בדעתו ואומר: היאך אתן שלום לחכמי ישראל? אם אומר אני: שלום עליך, רבן גמליאל — נמצא מבזה את חכמי־ישראל; אם אומר אני: שלום עליכם, חכמי־ישראל — נמצא מבזה את רבן גמליאל. כיון שהגיע אצלם אמר להם: שלום עליכם, חכמי־ישראל, ולרבן גמליאל בראש. (ד״א פ׳ ה).

עט „וַיִּקְרָא אֶל משֶׁה וַיְדַבֵּר ה׳ אֵלָיו"[5] — למה הקדים קריאה לדבור? למדה תורה דרך־ארץ, שלא יאמר אדם דבר לחברו אלא אם כן קוראהו. (יומא ד.).

פ אמר ר׳ שמעון בן יוחאי: הנכנס לביתו פתאום, ואין צריך לומר לתוך ביתו של חברו — הקדוש־ברוך־הוא שונאו, אף אני איני אוהבו.

רב אמר: אל תִּכָּנֵס לעיר פתאום ואל תכנס לבית פתאום.

ר׳ יוחנן כשהיה עולה לשאול בשלומו של ר׳ חנינא היה מְכַעְכֵּעַ, על שום „ונשמע קולו בבואו"[6]. (ויק״ר כא).

פא שמאי אומר: הֱוֵי מקבל את כל האדם בְּסֵבֶר פנים יפות. (אב׳ א).

[1] תהל׳ ל״ד, טו. [2] ישע׳ ג׳, יד. [3] בר׳ י״ח, לג. [4] שם ג׳, ט. [5] ויק׳ א׳, א. [6] שמ׳ כ״ח, לה.

עז) גזלת העני — שאין לו כלום לגזול ממנו אלא שלא להשיב על שלומו. עח) יפטר — יפרד. למלכות הפנימית — למלכות רומי. פילוסופוס — חכם מאומות־העולם. טפח — דפק את. חכמי ישראל — שבאו עם ר״ג. מבזה את ר״ג — שהיה נשיא. עפ) מכעכע — משתעל להשמיע קולו. פא) בסבר פנים יפות — במאור פנים ובחבה.

פב המקבל את חברו בסבר פנים יפות, אפילו לא נתן לו כלום, כאלו נתן לו כל מתנות טובות שבעולם. (אדר"נ יג).

פג המקבל פני חברו כאלו מקבל פני שכינה. (ירוש' עיר' פ' ה).

פד ר' ישמעאל אומר: הֱוֵי מקבל את כל האדם בשמחה. (אב' ג).

פה אמר ר' יהושע בן לוי: הרואה את חברו לאחר שלשים יום, אומר: „ברוך שהֶחֱיָנוּ וְקִיְּמָנוּ והגיענו לזמן הזה"; לאחר שנים עשר חודש — אומר: „ברוך מחיה המתים". (בר' נח:).

פו רב פַּפָּא ורב הונא בנו של רב יהושע היו מהלכים בדרך. פגעו בו ברב חנינא בנו של רב איקא, אמרו לו: כשעה שאנו רואים אותך הרינו מברכים עליך שתים: „ברוך שחָלק מחכמתו לירֵאָיו" ו„שהחיינו". אמר להם: אף אני כיון שאני רואה אתכם אתם חשובים עלי כששים רבוא ישראל ואני מברך עליכם שלש: אותן השתים ו„ברוך חֲכַם־הרזים". (שם).

פז שנה רב דימא אחיו של רב ספרא: לעולם אל יספר אדם בטובתו של חברו, שמתוך טובתו בא לידי רעתו.

כשבא רב דימי אמר: מהו שנאמר: „מברך רעהו בקול גדול בבקר השכם קללה תחשב לו"[1]?—כגון שנזדמן לפונדק וטרחו לפניו יפה, למחר יצא וישב בשוק ואמר: המקום יברך את פלוני, שכַּך טרח לפני,—ושומעים בני אדם והולכים ומטריחים אותו. (ערכ' טו.).

פח אמר ר' ירמיה בן אלעזר: מקצת שבחו של אדם אומרים בפניו וכֻלו שלא בפניו. מקצת שבחו בפניו, שנאמר: „כי אותך ראיתי צדיק לפני בדור הזה"[2]; וכֻלו שלא בפניו, שנאמר: „איש צדיק תמים היה בדורותיו"[3]. (עיר' יח:).

פט למדתך תורה דרך־ארץ, כשתהא שומע טובתו של חברך תהא אומרה מפי אומרה, וכשתהא שומע רעתו תהא אומרה מפי אחרים. (מד"ש ז).

צ ר' שמעון בן אלעזר אומר: אל תרַצה את חברך בשעת כעסו, ואל תנחמהו בשעה שמֵתו מוטל לפניו, ואל תשאל לו בשעת נדרו, ואל תשתדל לראותו בשעת קַלְקָלָתוֹ. (אב' ד).

צא אמר ר' יוסי: מִיָּמַי לא עברתי על דברי חברַי, יודע אני בעצמי שאיני כהן, אם אומרים לי חברַי: „עֲלֵה לְדוּכָן" — אני עולה. (שבת קיח:).

צב שאל ר' עקיבא את ר' נחוניא הגדול: במה הארכת ימים? באו סריסיו והכוהו, עלה וישב בראש הדקל. אמר להם ר' נחוניא: הניחוהו, תלמיד־חכם הוא. ירד ר' עקיבא.

[1] משל' כ"ז, יד. [2] בר' ז', א. [3] שם ו', ט.

פה) ברוך מחיה המתים — שהמת משתכח מן הלב לאחר י"ב חודש. פו) וברוך חכם הרזים — כדין הרואה ששים רבוא שבישראל. פח) צדיק לפני — ולא אמר לו „צדיק תמים". פט) מפי אחרים — סתם בלא הזכרת שם האומר. פצ) בשעת כעסו — שמא יכעס יותר. בשעה שמתו וגו' — שלא יקבל תנחומים. ואל תשאל לו — לפתוח לו פתח חרטה (על מנת כך וכך נדרת ?). בשעת נדרו — שלא ינעול בפני עצמו כל פתח חרטה. בשעת קלקלתו — שלא יתבייש. צא) עלה לדוכן — למקום שהכהנים עומדים שם לברך את העם. צב) והכוהו — שהוא קץ בחייו.

אמר לו ר' נחוניא: מימי לא קבלתי מתנות, וַתְּרָן בממוני הייתי ולא עמדתי על מדותי. (מג' כח.).

צג שנו רבותינו: שלשה רובם קשה ומיעוטם יפה, ואלו הם: שאור, מלח וסִרְבָּנוּת. (בר' לד.).

צד מהיות טוב אל תִּקָּרֵא רָע. (בר' ל.).

צה זה נהנה וזה לא חסר. (ב"ק כ:).

צו כופין על מדת סדום. (ב"ב יב:).

צז בשעה שאמר לו הקדוש־ברוך־הוא למשה: „ועתה לכה ואשלחך אל פרעה"[1], אמר לו: רבון העולם, איני יכול, מפני שקבלני יתרו ופתח לי ביתו ואני עמו כבן, ומי שהוא פותח פתחו לחברו נפשו חַיָּב לו. וכן אתה מוצא באליהו, בשעה שהלך אצל צרפית האלמנה מת בנה, התחיל מתחנן ואומר: „הגם על האלמנה אשר אני מתגורר עמה הרעות להמית את בנה"[2], שמסר נפשו על אכסניא שלו. ולא עוד אלא שכָּל הפותח פתחו לחברו — חיב בכבודו יותר מאב ואם. לכך אמר משה לפני הקדוש־ברוך־הוא: קבלני יתרו ונוהג בי כבוד — איני הולךְ אלא ברשותו. (שמ"ר ד).

צח „וַיִּשְׁלַח אֹתָם מֹשֶׁה לַצָּבָא"[3] — הקדוש־ברוך־הוא אמר למשה: „נקום נקמת בני ישראל מאת המדינים"[4] — אתה בעצמך, והוא משלח את אחרים! אלא מפני שנתגדל בארץ מדין אמר: אינו כדין שאני מֵצֵר למי שעשה בי טובה. (במ"ר כב).

צט אמר לו רבא לרבה בר מרי: מנין לדבר זה שאומרין הבריות: בֵּירָא דִּשְׁתִית מִנֵּיהּ לָא תִשְׁדֵי בֵיהּ קָלָא" (בור ששתית ממנו אל תזרוק בו אבן)? — אמר לו: שנאמר: „לא תתעב מצרי, כי גר היית בארצו"[5]. (ב"ק צב:; במ"ר כב).

ק כל הסועד עם חברו אפילו פת במלח — יחזיק טובה לחברו. (תדב"א יח).

קא לא ישנה אדם מאכסניא שלו. (ערכ' טז.).

קב „לֹא נִשְׁתֶּה מֵי בְאֵר"[6] — „מי בורות" היה צריך לומר? למדתך תורה דרך־ארץ שההולך לארץ שאינו שלו ויש בידו צָרְכּוֹ לא יאכל ממה שבְּיָדוֹ, אלא שלו יהא מונח, ויקנה מן החנוני בשביל להַנותו. (במ"ר יט)

קג „וַיֹּאמְרוּ אֵלָיו אַיֵּה שָׂרָה אִשְׁתֶּךָ"[7] — תנא משום ר' יוסי: למה נקוד על „איו" שבאליו? — לִמדה תורה דרך־ארץ, שישאל אדם באכסניא שלו. (ב"מ פז.).

קד אמר ר' שמעון בן גמליאל: הנותן פת לתינוק צריך להודיע לאמו. (שבת י).

[1] שמ' ג', י. [2] מ"א י"ז, כ. [3] במ' ל"א, ו. [4] שם, שם. [5] דב' כ"ג, ח. [6] במ' כ', יז. [7] בר' י"ח, ט.

צג) וסרבנות — מי שנותן להפציר בו הרבה נקרא סרבן. צד) מהיות טוב וגו' — כלו' אל תשים עצמך רע כשאפשר לך להיות טוב. צה) זה נהנה וגו' — כך אומרין לאדם שיכול לעשות טובה לחברו בלא הפסד כיס. צו) כופין על מדת סדום — מכריחין את האדם לעשות טוב לחברו כשהוא לא חסר, ולא יהא כאנשי סדום. צז) איני יכול — לילך מבית יתרו בלא רשות. קג) נקוד על איו — לרמז ששאלו אף אותה על אברהם. שישאל אדם באכסניא שלו — על בעל האכסניא.

קה אמר רב חמא בר חנינא: הנותן מתנה לחבירו אין צריך להודיעו, שנאמר: „ומשה לא ידע כי קרן עור פניו בדברו אתו"[1].

אמר רב: הנותן מתנה לחברו צריך להודיעו, שנאמר: „לדעת כי אני ה' מקדשכם"[2]. (שבת י:).

קו כל המבקש רחמים על חברו והוא צריך לאותו דבר — הוא נענה תחלה. (ב"ק צב.).

קז אמר ר' יעקב בנה של בת־יעקב: כל שחברו נענש על ידו אין מכניסין אותו במחיצתו של הקדוש־ברוך־הוא. (שבת קמט.).

קח אמר רב חנן: המוסר דין על חברו הוא נענש תחלה, שנאמר: „ותאמר שרי אל אברהם חמסי עליך"[3]; ונאמר: „ויבא אברהם לספד לשרה ולבכותה"[4]. אימתי? כשיש לו דין בארץ.

אמר ר' יצחק: אוי לו לצועק יותר מלנצעק. (ב"ק צג.).

קט אמר רבא: כל המעביר על מדותיו - מעבירין לו על כל פשעיו, שנאמר: „נושא עון ועובר על פשע"[5] — למי נושא עון? למי שעובר על פשע.

אמר ר' יצחק: כל המקניט את חברו אפילו בדברים צריך לפַיְסו. אמר רב חסדא: וצריך לפיסו בשלש שורות של שלשה בני־אדם.

אמר ר' יוסי בר חנינא: כל המבקש מְטו מחברו אל יבקש ממנו יותר משלש פעמים, שנאמר: „אנא שא נא... ועתה שא נא"[6]. ואם מת — מביא עשרה בני־אדם ומעמידם על קברו ואומר: „חטאתי לה' אלהי ישראל ולפלוני שחִבַּלְתִּי בו".

ר' ירמיה היה לו דבר עם ר' אבא, הלך וישב על פתחו של ר' אבא, יצאה שפחתו וזרקה מי־שופכין לאשפה ונתזו ניצוצות של מים על ראשו. אמר: עשאוני אשפה; קרא על נפשו: „מאשפות ירים אביון"[7]. שמע ר' אבא ויצא. החזיר ר' ירמיה פניו והלך אחריו. אמר לו: אין אתה צריך, עכשו עלי מוטל להוציא מלבך. (יומא פז; ע"י; מג' כח).

קי דברים שבינך לבין המקום מוחלין לך, דברים שבינך לבין חברך אין מוחלין לך עד שתפַיְסו. (ספרא אחרי).

קיא שאלה בלוריא הגיורת את רבן גמליאל: כתוב בתורתכם: „אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד"[8], ונאמר: „ישא ה' פניו אליך"[9]? נטפל לה ר' יוסי הכהן, אמר לה: אמשול לך משל, למה הדבר דומה? — לאדם שנושה בחברו מנה וקבע לו זמן בפני המלך, ונשבע לו בחיי המלך. הגיע זמן ולא פְּרָעוֹ. בא לפַיֵּס את המלך, אמר לו: עלבוני מחול לך,

[1] שמ' ל"ד, כט. [2] שם ל"א, יג. [3] בר' ט"ז, ה. [4] שם כ"ג, ב. [5] מיכה ז', יח. [6] בר' נ', יז. [7] תהל' קי"ג, ז. [8] דב' י', ז. [9] במ' ו', כו.

קכ) לדעת כי אני ה' מקדשכם —להודיעם שאני נותן להם את השבת. קח) לספוד לשרה ולבכותה — בלו' היא מתה תחלה. אוי לו לצועק — למוסר דינו לשמים, שהוא נענש יותר. קט) המקניט— המכעיס. לפיסו — לרצותו. בשלש שורות של שלשה בני־אדם — בלו' יפיסנו ברבים. מטו׳— סליחה. אנא שא נא וגו' — נאמר „נא" (לשון בקשה) שלש פעמים. שחבלתי — שהזקתי. היה לו דבר — מריבה. הלך וישב על פתחו — לפייס את ר' אבא כשיצא. מאשפות ירים אביון — בלו' ירמיה הריהו כאביון באשפה. אין אתה צריך — לפיסני. להוציא מלבך — את שנאתך. קיא) נטפל לה — נתלוה לה להשיבה.

לך ופַיֵּס את חברך; אף כאן כך: כאן בעבֵרות שבין אדם לחברו, כאן בעברות שבין אדם למקום. (ר"ה יז:).

קיב מעשה בנכרי אחד שבא לפני שמאי, אמר לו: גַּיְּרֵנִי על־מנת שתלמדני כל התורה כֻלה כשאני עומד על רגל אחת. דחָפו באַמַּת־הבנין שבידו. בא לפני הלל — גִּיְּרו. אמר לו: דַּעֲלָךְ סְנֵי לְחַבְרָךְ לָא תַעֲבֵד (מה ששנאוי עליך לא תעשה לחברך) — זו היא כל התורה כֻלה; והשאר פֵּירוש הוא — לֵךְ למוד. (שבת לא.).

VI. גְּנֵבָה וּגְזֵלָה.

קיג ר' יוסי אומר: יהי ממון חברך חביב עליך כשלך. (אב' ב).

קיד ארבע מדות באדם: האומר שלי שלי ושלך שלך — זו מדה בֵינוֹנִית, ויש אומרים: זו מדת סדום. שלי שלך ושלך שלי — עם־הארץ. שלי שלך ושלך שלך — חסיד. שלך שלי ושלי שלי — רשע. (שם ה).

קטו כל הנותן עינו במה שאינו שלו — מה שמבקש אין נותנין לו ומה שבידו נוטלין הימנו. (סוטה ט.).

קטז אמר ר' יוחנן: כל הגוזל את חברו שוה פרוטה כאלו נוטל נשמתו ממנו, שנאמר: „כן ארחות כל בוצע בצע את נפש בעליו יקח"[1]. (ב"ק קיט.).

קיז „וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים לְנֹחַ קֵץ כָּל בָּשָׂר בָּא לְפָנַי"[2] — אמר ר' יוחנן: בא וראה כמה גדול כחו של חמס, שהרי דור המבול עברו על הכל ולא נחתם עליהם גזר־דינם עד שפשטו ידיהם בגזל, שנאמר: „כי מלאה הארץ חמס מפניהם, והנני משחיתם את הארץ"[2]; ונאמר: „החמס קם למטה רשע וגו'"[3] — אמר ר' אלעזר: מלמד שוקף עצמו כמקל ועמד לפני הקדוש־ברוך־הוא ואמר לפניו: רבונו־של־עולם, „לא מהם ולא מהמונם וגו'"[3]. (סנה' קח.).

קיח אמר שמואל: אפילו גזל מָרִיש ובנָאו בבירה — מקעקע כל הבירה כֻלה ומחזיר מריש לבעליו. (תענ' טז.).

קיט אמר ר' אבא: קשה גזל הנאכל, שאפילו צדיקים גמורים אינם יכולים להחזירו, שנאמר: „בלעדי רק אשר אכלו הנערים"[4]. (חול' פט.).

קכ אמר ר' לוי: קשה גזל הדיוט יותר מגזל גבוה. (ב"ב פח:).

קכא תניא, ר' אליעזר בן יעקב אומר: הרי שגזל סאה של חטים, טְחָנָהּ לָשָׁהּ וַאֲפָאָהּ והפריש ממנה חלה, כיצד מברך? אין זה מברך, אלא מנאץ, ועל זה נאמר: „ובוצע ברך נאץ ה'"[5]. (ב"ק צד.).

[1] מש' א', יט. [2] בר' ו', יג. [3] יחז' ז', יא. [4] בר' י"ד, כד. [5] תהל' י', ג.

קיד) בינונית — לא חסיד ולא רשע. מדת סדום — שלא נהגו גמילות־חסדים זה בזה, מדת עם־הארץ — כלו' מדת סתם בן־אדם, שאינו גומל חסד עם אחרים אלא על מנת שיגמלו אלו עמו. קיז) שוקף עצמו — החמס. קיח) מריש — קורה. בבירה — בהיכל. מקעקע — מהרס. קכ) גזל הדיוט — של חולין. מגזל גבוה — של הקדש.

קכב „וּלְקַחְתֶּם לָכֶם. . . פְּרִי עֵץ הָדָר וגו׳״[1] – משלכם ולא הגזול. אמר לוי: מי שלוקח לולב גזול למה הדבר דומה? ללסטים שיושב בפָרָשַׁת־דרכים וּמְקַפֵּחַ עוברים ושבים. פעם אחת עבר עליו לְגִיוֹן אחד לגבות מסים של אותה המדינה. עמד לפניו וּקְפָּחוֹ ונטל כל מה שהיה בידו. לאחר ימים נִתְפַּס אותו לסטים ונחבש בבית־האסורים. שמע אותו הלגיון והלך אצלו ואמר לו: תן לי מה שגזלתני ואני אלמד עליך זכות לפני המלך. אמר לו: מכל מה שגזלתי ומכל מה שנטלתי אין לי כלום, אלא שטיח זה שתחתי והוא משלך. אמר לו: תנהו לי ואני אלמד עליך זכות לפני המלך. אמר לו: טלהו. למחר העמידוּהו לפני המלך לדין. שאל אותו המלך: יש לך בן־אדם שילמד עליך זכות? אמר לו: יש לגיון פלוני שילמד עלי זכות. שלח המלך וקרא לו. אמר לו: יודע אתה זכות על אדם זה? אמר לו: יודע אני: כשֶשלחתני לגבות מסים של אותה מדינה עמד זה לפני וקפחני ונטל כל מה שהיה עמי, ושטיח זה שהוא משלי מעיד עליו. וכל העם צווח ואומר: אוי לו לזה, שנעשה סַנֵּיגוֹרוֹ קַטֵּיגוֹרוֹ! כך אדם לוקח לולב לזכות בו, ואם היה גזול–צווח לפני הקדוש־ברוך־הוא ואומר: גזול אני, חמוס אני, ומלאכי־השרת אומרים: אוי לו לזה, שנעשה סניגורו קטיגורו! (ויק״ר ל).

קכג כל מי שידיו מלובלכות בגזל קורא להקדוש־ברוך־הוא ואין עונה אותו. (שמ״ר כב).

קכד מר זוטרא החסיד – נגנב לו כים של כסף בפונדק; ראה שתלמיד אחר רוחץ ידיו וּמְנַגְּבָן בבגד חברו. אמר: זה הוא – שאינו חס על ממון חברו. כְּפָתוּהוּ והודה. (ב״מ כד).

קכה מעשה בשלטון אחד שהיה הורג את הקבלנים וּמַתִּיר את הגנבים, והיו הכל מְלִיזִין עליו, שאינו עושה כראוי. מה עשה? הוציא כרוז במדינה ואמר: כל העם לקוּמפּוֹן. מה עשה? הביא חולדות ונתן לפניהן מָנוֹת, והיו החולדות נוטלות את המנות ומוליכות אותן לחורים. למחר הוציא כרוז: כל העם לקומפון! הביא חולדות ונתן לפניהן מנות, וסָתַם את החורים, והיו החולדות נוטלות את המנות ומוליכות אותן לחורים וּמוצאות אותן מסֻתָּמות ומחזירות את המנות למקומן. לומר, שאין הכל אלא מן הקבלנים. (ויק״ר ו).

קכו אין נותנין פִּרְצָה לפני הכָּשר, ומכל־שכֵּן לפני הגנב. (תנח׳ וישלח).

קכז פִּרְצָה קוֹרְאָה לגנב. (סוכה כו.).

קכח לָאו עַכְבְּרָא גַּנָּב אֶלָּא חוֹרָא גַּנָּב (לא העכבר גנב, אלא החור גנב). (גיט׳ מה).

קכט אִי לָאו עַכְבְּרָא– חוֹרָא מְנָא לֵיהּ? (אם לא העכבר – החור מנין לו?) (ערכ׳ ל).

קל בן בַּג־בַּג אומר: אל תִּכָּנֵס לחצר חברך לִטוֹל את שלך שלא ברשות, שמא תֵרָאֶה עליו כגנב, אלא שְׁבוֹר את שִׁנָּיו ואמור לו: שלי אני נוטל! (ב״ק כז:).

[1] ויק׳ כ״ג, מ.

קכב) ומקפח — גוזל. לגיון — איש צבא. ונחבש — נאסר. שנעשה סניגורו קטיגורו — מליץ שלו נעשה מסטינו. קכד) בפונדק — בבית־מלון. כפתהו — אסרוהו. קכה) בשלטון — בשר הממשלה. הקבלנים — המקבלים וקונים את הגנבות מיד הגנבים. ומתיר — מוציא מבית־האסורים. מליזים — מתאוננים. כרוז — קריאה. לקומפון — למגרש שיוצאים בני העיר לשחק שם. חולדה — מין שרץ מן הגסים (וויזעל). קכז) פרצה קוראה לגנב — כשיש פרצה הגנב נכנס וגונב.

קלא אמר לו רב אַרָא בנו של רב אָוְיָא לרב אָשֵׁי: מה בין גזלן לחַמסן? אמר לו: חמסן נותן דמים. גזלן אינו נותן דמים. (ב"ק סב.).

קלב תניא, „לא תגנוב"[1] — על מנת למֵיקט; „לא תגנוב" — על מנת לשלם תשלומי כפל. (ב"מ סא:).

קלג שאלו תלמידיו את רבן יוחנן בן זכאי: מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מבגזלן? אמר להם: זה הִשְׁוָה כבוד עבד לכבוד קונו וזה לא השוה כבוד עבד לכבוד קונו; כִּבְיָכוֹל, עשה עין של מטה כאלו אינה רואה ואזן של מטה כאלו אינה שומעת, שנאמר: „הוי המעמיקים מה' לסתיר עצה והיה במחשך מעשיהם ויאמרו מי ראֵנו ומי יודעֵנו"[2].

אמר ר' מאיר: מָשְׁלוּ משל משום רבן גמליאל, למה הדבר דומה? לשני בני־אדם שהיו בעיר ועשו משתה. אחד זִמן את בני העיר ולא זמן את בני־המלך ואחד לא זמן את בני־העיר ולא זמן את בני־המלך. איזה מהם ענשו מרובה? הֱוֵי אומר, זה שזמן את בני־העיר ולא זמן את בני־המלך. (ב"ק עט:).

קלד רב הונא החמיצו לו ארבע מאות חָבִיות של יין. נכנסו אצלו חכמים ואמרו לו: יפשפש מַר במעשיו. אמר להם: וכי חשוד אני בעיניכם? אמרו לו: וכי חשוד הקדוש־ברוך־הוא שיעשה דין בלא דין? אמר להם: אם יש מי ששמע עלי דבר — יאמר. אמרו לו: כך שמענו, שלא נתן מַר לאריסו בזמורות. אומר להם: וכי הניח לי מהן כלום? — הדי גנב את הכל! אמרו לו: זוהי שאומרים הבריות: „בָּתַר גַּנָּבָא גְנוֹב וְטַעֲמָא טְעֵים" (אחר הגנב גנוב וטעום טעם). אמר להם: הריני מקבל עלי שאתן לו. . . — יש אומרים: חזר החמץ ונעשה יין, ויש אומרים: נתיַקֵּר החֹמץ ונמכר בדמי יין. (בר' ה.).

קלה שותף לסמים כלסטים. (ירוש' סנה' פ' א).

קלו אמר רב הונא: מִנַּיִן לגזל נכרי שהוא אסור, שנאמר: „ואכלת את כל העמים אשר ה' נתן לך"[3]—בזמן שהם מסורים בידיך ולא בזמן שאינם מסורים בידיך. (ב"ק קיג:).

קלז לא נִתְּנָה תורה על מנת כן אלא לקדש שמו הגדול, שנאמר: „ויאמר עבדי אתה, ישראל אשר בך אתפאר"[4]. מכאן אמרו: ירחיק אדם את עצמו מן הגזל מישראל ומן הגוי ואפילו מכל אדם שבשוק, שהגונב לגוי לסוף שהוא גונב לישראל, והגוזל לגוי לסוף שהוא גוזל לישראל, נשבע לגוי לסוף שהוא נשבע לישראל, מכחש לגוי לסוף מכחש לישראל, שופך דמים לגוי לסוף שהוא שופך דמים לישראל. ולא נתנה תורה על מנת כן אלא כדי

[1] שמ' כ', טו. [2] ישע' כ"ט, טו. [3] דב' ז', טז. [4] ישע' מ"ט, ג.

קלא) חמסן נותן דמים — נותן דמי החפץ ונוטלו שלא ברצון בעליו. קלב) על מנת למיקט — להקניט ולהכעיס ולא על מנת ליטול לעצמו. קלג) החמירה תורה בגנב וגו' — שהגנב משלם כפל וארבעה וחמשה ולא הגזלן. שזה השוה וגו' — הגזלן עושה בגלוי ואינו מתירא מבני אדם כשם שאינו מתירא מהקב"ה. עין של מטה — לשון נקיה היא כלפי הקב"ה, והכוונה: עין של מעלה. שזמן את בני העיר ולא זמן וגו' — שמכבד את בני העיר יותר מבני המלך; וכן הגנב כבוד הבריות גדול בעיניו מכבוד הקב"ה. קלד) יפשפש מר במעשיו — שמא נענש על חטאו. בלא דין — כלו' שלא בצדק. לאריסו — מי שעובד בקרקע חברו בשכר חלק מן הפירות קרוא אריס. בזמורות—חלקו המגיע לו בזמורות הגפן שקוצצין אותן ויוצאות להסקה. בתר גנבא וגו'— כלו' הגונב מן הגנב אף הוא טועם טעם גניבה.

לקדש שמו הגדול—„ושמתי בהם אות ושלחתי מהם פליטים"[1], מהו אומר בסוף הענין? „והגידו את כבודי בגוים" [1]. (תדא"ר כו).

קלח גזל את הנכרי ומת, אינו מתכפר לו, מפני חלול־השם. (תוס' ב"ק).

קלט מרובה גזלת המת מגזלת החי. שהגוזל את החי הוא יכול לְפַיְסוֹ ולהחזיר לו את הגזֵלות, הגוזל את המת אינו יכול לפיסו ולהחזיר לו גזלו. (שמח' פ' ט).

קם לעתיד־לבוא הפה והכרם מְדַיְנִים זה עם זה. הפה אומר לכרם: כל מה שגזלתי וחמסתי בך נתתי; ולאחר שלשה ימים היא נבקעת, והיא אומרת לו: הֵא לך כל מה שגזלת וחמסת! (ב"ר ק).

קמא יושבי כרכים יש בהם גזל. (עיר' כא:).

קמב גַּנָּבָא אַפּוּם מַחְתַּרְתָּא רַחֲמָנָא קָרְיָא (הגנב על פי מחתרת קורא לשמים). (בר' סג).

קמג חַסְרֵיהּ לְגַנָּבָא נַפְשֵׁיהּ לְשַׁלְמָנָא נָקִיט (כשהגנב חסר יחזיק עצמו לאיש שלום). (סנה' כ).

קמד מִגּוֹ דְּחָשִׁיד אַמָּמוֹנָא חָשִׁיד אַשְּׁבוּעֲתָא (מתוך שחשוד על הממון חשוד על השבועה). (ב"מ ה:).

קמה מעשה בתלמידי ר' עקיבא שהיו הולכים לכזיב. פגעו בהם לסטים. אמרו להם: לְאָן אתם הולכים? אמרו להם: לְעַכּוֹ. כיון שהגיעו לכזיב פֵּרשו. אמרו להם: תלמידי מי אתם? אמרו להם: תלמידי ר' עקיבא. אמרו להם: אשרי ר' עקיבא ותלמידיו, שלא פגע בהם אדם רע מעולם.

רב מנשה היה הולך לבי־תּוֹרְתָא, פגעו בו גנבים. אמרו לו: לאן אתה הולך? אמר להם: לפומבדיתא. כיון שהגיע לבי־תורתא פרש. אמרו לו: תלמידו של יהודה הרמאי אתה! אמר להם: יודעים אתם אותו, יהי רצון שיהיו בני־אדם הללו בנִדוי! הלכו ועסקו בגנבה עשרים ושתים שנה ולא הצליחו. כיון שראו כך באו ותבעו נדוּיָם. והיה בהם גַרְדִּי שלא בא להתיר נדויו ואכָלוֹ ארי.

בא וראה מה בין גנבי בבל ללסטים של ארץ־ישראל. (ע"ז כה, כו).

קמו ר' אלעזר בר' שמעון מצָאוֹ לְבַלָּש אחד שהוא תופס גנבים. אמר לו: היאך אתה מכיר בהם? וכי לא לחַיּות הם דומים שיוצאים בלילה ומתחבאים ביום? ושמא אתה נוטל צדיקים ומניח רשעים... אמר לו: ומה אעשה? מצוַת המלך היא. אמר לו: בא ואלַמדך

[1] ישע' ס"ו, יט.

קמב) רחמנא קריא — קורא לשמים שיעזרהו במלאכתו. קמג) חסריה לגנבא וגו' — כשהגנב מחוסר יכולת לגנוב הוא מתפאר בעצמו שהוא איש שלום. קמד) דחשיד אממונא — חשוד על גזלת ממון אחרים. חשיד אשבועתא — על שבועת שקר. קמה) שהגיעו לכזיב — שהיא קודמת לעכו; והם אמרו להם לעכו, כדי לרמות את הלסטים, שיחשבו שיש להם עדיין זמן להתנפל עליהם. פרשו — תלמידי ר' עקיבא מן הלסטים. של יהודה — רב יהודה שהיה רבו של מנשה. הרמאי — כלו' שהוא למד אותך לרמות. בנדוי — בחרם, על שפגעו בכבוד רב יהודה. ותבעו נדוים — בקשו להתיר את הנדוי. גרדי — אורג. מה בין גנבי בבל וגו' — סתם לסטים גרועים מגנבים ואעפ"כ אלו שבחו את ר"ע, וגנבי בבל בזו את רב יהודה. קמו) לבלש — ממונה לחפש ולתפוס

מה תעשה: הכנס בארבע שעות להנות, וכשתראה אדם שותה יין, יושב ומחזיק כוס בידו ומנמנם–שאל עליו. אם תלמיד־חכם הוא–השכים לתלמידו; אם פועל הוא–השכים למלאכתו. לא זה ולא זה – תְּפסהו, גנב הוא. נשמעו הדברים למלך. אמרו: „קַרְיָנָא דְאִגַּרְתָּא אִיהוּ לֶהֱוֵי פַּרְוָנְקָא (קורא האגרת הוא יהא השליח). הביאו את ר׳ אלעזר בר׳ שמעון–והיה תופס גנבים. שלח לו ר׳ יהושע בן קרחה: חומץ בן יין! עד מתי אתה מוסר עמו של אלהינו להרֵגה? שלח לו ר׳ אלעזר: קוצים אני מכלה מן הכרם. שלח לו ר׳ יהושע: יבא בעל־הכרם ויכלה את קוציו. (ב״מ פג:).

קמז אמר רב גידל אמר רב: נַרשי נשקך–מנה שִׁניך; נהר־פקודי לִוְךּ–מפני טלית נאה שראה עליך; פומבדיתאי לוך–שַׁנֵּה אַכְסַנְיא שלך. (חול׳ קכז.).

VII. אוֹנָאָה וּגְנֵבַת־הַדַּעַת.

קמח אמר רב חסדא: כל השערים ננעלים, חוץ משערי אונאה.
אמר ר׳ אלעזר: הכל נפרע בידי שליח, חוץ מאונאה.
רב אבהו: שלשה אין הַפַּרְגּוֹד ננעל בפניהם: אונאה וגזל ועבודה זרה. (ב״מ נט.).

קמט שנו רבותינו: „לא תעשו עול במשפט במדה במשקל ובמשורה“[1]– „במדה“ זו מדידת קרקע, שלא ימדוד לאחד בימות החמה ולאחר בימות הגשמים; „במשקל“–שלא יטמין משקלותיו במלח; „במשורה“–שלא ירתיח. והלא דברים קל־וחומר: ומה משורה שהיא אחת משלשים ושש בלוג, הקפידה עליו תורה, קל־וחומר להין ולחצי הין ושלישית ההין ורביעית ההין ולוג וחצי לוג ורביעית הלוג.

אמר רב יהודה אמר רב: אסור לאדם שֶׁיַּשְׁהֶה מדה חסרה או יתֵרה בתוך ביתו, ואפילו הוא עָבִיט של מימי־רגלים. (שם סא:; ב״ב פט:).

קנ שנו רבותינו: מנין שאין מחקין במקום שגודשין ואין גודשין במקום שמוחקין?– תלמוד לומר: „איפה שלמה“[2]. ומנין שאם אמר: הריני מוחק במקום שגודשין ולפחות לו

[1] ויק׳ י״ט, לה. [2] דב׳ כ״ה, טו.

חוטאים למלכות. קרינא דאגרתא וגו׳ — משל הוא; כלו׳ יהא הוא בעצמו הבלש. חומץ בן יין— כלו׳ בן רע לאב טוב. קמז) נרשי —איש מעיר נרש בבבל (וכן נהר־פקודי ופומבדיתאי); בני ערים אלו היו מפורסמים לגנבים ורמאים. מנה שניך — שמא גנבן מפיך. שנה אכסניא שלך — כדי שלא ידע את מקומך ויבוא לרמותך. קמח) כל השערים ננעלים—כל שערי תפלה ננעלים בשעת נעילה. חוץ משערי אונאה — הצועק על אונאה תפלתו מתקבלת תמיד. הכל נפרע — על כל העבירות נענשין. חוץ מאונאה — שעליה מעניש הקב״ה בעצמו. אין הפרגוד וגו׳ — הוילון שלפני כסא־הכבוד פתוח תמיד; כלו׳ הקב״ה משגיח תמיד להפרע עליהם. קמט) שלא ימדוד לאחד וגו׳ — החבל שמודדין בו אינו דומה שִׁעוּר ארכו בימות החמה לימות הגשמים, והמודד לאחים שחולקין בקרקע ימדוד להם בעונה אחת, שלא יהא אחד מהם מרומה. שלא יטמין משקלותיו וגו׳ —משקלותיו שקונה בהם לא יטמינם במלח להכבידם. במשורה —מדת הלח. שלא ירתיח— שלא ישפוך בחוזק את המשקה לתוך המדה של הקונה, ונמצא המשקה רותח ומעלה קצף. ואפילו אם הוא עביט וגו׳ — שאינו משמש בו למדה אלא עשאו כלי למימי־רגלים. קנ) אין מוחקין וגו׳ — יש מקום שמודדין במדה מחוקה (מצומצמת) ויש שמודדין במדה גדושה (מלאה), וצריכין למדוד לפי מנהג הסקים דוקא. ולפחות לו — לקונה.

מן הדמים והריני נודש במקום שמוחקין ולהוסיף לו על הדמים, שאין שומעין לו?–תלמוד־לומר: „איפה שלמה וצדק יהיה לך"[1].

שנו רבותינו: מנין שאין מעַיְנִין במקום שמכריעין ואין מכריעין במקום שמעַיְנִין?–תלמוד לומר: „אבן שלמה"[1]. ומנין שאם אמר: הריני מעין במקום שמכריעין ולפחות לו מן הדמים והריני מכריע במקום שמעינין ולהוסיף לו על הדמים, שאין שומעין לו?–תלמוד לומר: „אבן שלמה וצדק יהיה לך"[1].

אמר ר' יהודה מִסּוּרָא: „לא יהיה לך בביתך"[2]–מה טעם? משום „איפה ואיפה"; „לא יהיה לך בכיסך"[3]–מה טעם? משום „אבן ואבן". אבל „אבן שלמה וצדק–יהיה לך", „איפה שלמה וצדק–יהיה לך"[1]. (ב"ב פט.).

קנא שנו רבותינו: אין עושין את המָחֵק צדו אחד עָבֶה וצדו אחד קצר, ולא ימחוק בבת־אחת, שהמוחק בבת־אחת רע למוכר ויפה ללוקח, ולא ימחוק מעט־מעט, שרע ללוקח ויפה למוכר.

ועל כֻּלם אמר רבן יוחנן בן זכאי: אוי לי אם אומַר ואוי לי אם לא אומַר. אם אומַר – שמא ילמדו הרַמָּאִים, ואם לא אומַר–שמא יאמרו הרמאים: אין תלמידי־חכמים בקיאים במעשה ידינו.

– אֲמָרָהּ או לא אמרה?

אמר שמואל בר רב יצחק: אמרה, וממקרא זה אמרה: „כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בם ופושעים יכשלו בם"[4]. (שם).

קנב שנו רבותינו: אוצרי פירות ומַלְוֵי ברבית ומקטיני איפה ומפקיעי שְׁעָרִים – עליהם הכתוב אומר: „לאמר מתי יעבור החדש ונשבירה שבר והשבת ונפתחה בר, להקטין איפה ולהגדיל שקל ולעות מאזני מרמה וגו'"[5]; מה כתיב אחריו–„נשבע ה' בגאון יעקב אם אשכח לנצח כל מעשיהם"[6]. (בר' צז:).

קנג אמר אליהו: פעם אחת בא וישב לפני אדם אחד שיש בו מקרא ואין בו משנה. אמר לי: רבי! מעשה היה בי שמכרתי לגוי ארבעה כורים של תמרים ומדדתים לו בבית אפל מחצה על מחצה; אמר לי הגוי: „אתה והאלהים שבשמים יודע במדה שאתה מודד לי". וחסרתיו במדידה שלש סאין של תמרים. לאחר מכאן נטלתי המעות ולקחתי בהן כד אחד של שמן והנחתיו במקום שמכרתי את התמרים, ונקרע הכד ונשפך השמן. אמרתי לו: בני! ברוך המקום, שאין לפניו משוא פנים; הכתוב אומר: „לא תעשק את רעך ולא תגזול"[7]–וגזל הגוי גזל. (תדב"א טז).

[1] דב' כ"ה, טו. [2] שם שם, יד. [3] שם שם, יג. [4] הוש' י"ד, י. [5] עמ' ח', ה. [6] שם שם, ז.
[7] ויק' י"ט, יג

איפה שלמה וצדק —מדה אחת לכל. שמעיינין—לדקדק במאזנים שיהיו עין בעין בלא שום הכרעה. שמכריעין — את כף המאזנים שעליה מונח הדבר השקול. לא יהיה לך בביתך וגו' — כלו' על חטא אונאה ומרמה במדה ובמשקל תבא לידי עניות ולא יהיה לך כלום בביתך ובכיסך; אבל בשכר אבן שלמה וצדק „יהיה לך" ממון. קנא) מחק — לוח קטן וחלק שמוחקין בו את המדות. צדו אחד עבה וגו' — שהצד העבה אינו מוחק יפה, ויבוא למדוד לעצמו (כשהוא קונה) בצד עבה, ולאחרים (כשהוא מוכר) בצד קצר. בבת אחת — בפעם אחת ובמהרה שאינו מוחק יפה. קנב). אוצרי פירות — כונסי פירות כדי למכור אח"כ ביוקר. מפקיעי שערים —מוסיפין על המחיר הקבוע בשוק. קנג) אתה והאלהים שבשמים יודע וגו' — כלו' מאמין אני בך שלא תרמני.

קנד „כַּסְפֵּךְ הָיָה לְסִיגִים, סָבְאֵךְ מָהוּל בַּמָּיִם"[1]–היה אחד הולך אצל הצורף, שמע קולו כשהוא אומר [illegible] ביתו: הַנְחֵשׁ לו! אף הוא הלך לִקַּח לוג של יין, שמע קולו של בעל היין אומר לבן־ביתו: הַמְהֵל לו. וזהו שנאמר: „כספך היה לסיגים–סבאך מהול במים". (פסיק' טו).

קנה „וְלִפְנֵי עִוֵּר לֹא תִתֵּן מִכְשׁוֹל"[2]–לפני סומא בדבר. אמר לך: בת פלוני מַהִי לכהונה? אל תאמר לו: כשרה, והיא אינה אלא פסולה; היה ניטל בך עצה, אל תתן לו עצה שאינה הוגנת לו; אל תאמר לו: צא בצהרים, שֶׁיִּשְׁתָּרֵב,– בהשכמה, שֶׁיְּקַפְּחוּהוּ לִסְטִים, ואל תאמר לו: מכור שדך וקח לך חמור, ואתה עוקף עליו ונוטלה ממנו. שמא תאמר: עצה יפה אני נותן לו, והרי הדבר מסור ללב, שנאמר: „ויראת מאלהיך אני ה'"[2]–כל דבר המסור ללב נאמר בו „ויראת מאלהיך". (ספרא קדושים).

קנו מעשה בעיר אחת שלא היה בה מלח. והיתה בה חבורה של חַמָּרִים אומרים: הולכים אנו למקום פלוני ומביאים מלח ומוכרים עד שלא יבואו אחרים. והיה להם ראש לחבורה. אמרו לו: נלך למקום פלוני. אמר להם: יש לי לחרוש למחר, אלא המתינו עד שאחרוש ואחר־כך נלך. אמרו לו: הן. מה עשה? אמר לאשתו: סימן זה בידך: אם אומר לך: „הביאי לי את העול"–את תני לי את האיכף. אם אומר לך: „תני לי את הקנקן"–את תני לי את השק. מה עשה? נתן את השק על גבי החמור והלך לו. ואותם חבריו ישנו עד הביקר. עמדו בבוקר וקראו לו. אמרו להם שכנים: מי אתם מבקשים? פלוני כבר הלך לו מאמש. והלכו להם בבוקר ומצאוהו חוזר בדרך. אמרו לו: למה עשית כך? אמר להם: אי אתם יודעים למה? אלמלי הלכנו כֻּלנו–מיד היה נופל המלח בזול; עכשו אני הבאתי, ועד שאתם באים–שלי מכור, וכשתבואו אתם תמכרו ביפה. לכן נאמר: „שוא ידברו איש את רעהו"[3]–אם אין אתה עושה את העול אוכף ואת הקנקן שק–אין אתה יכול לעמוד. (שו"ט יב).

קנז מעשה ברבי יונתן שהיו לו עֲדָשִׁים מְצַפְצְפוֹת והיה לו קרוב בעיר אחת. ירד אצלו, אמר לו ר' יונתן: עדשים אני מבקש, יש מהן בעיר? אמר לו: הן. אמר לו: מכמה? אמר לו: מכך וכך, וכל זמן שתבוא אני נוטל לְךָ. לימים הלך ר' יונתן לעיר לבית קרובו, שאל עליו. אמרה לו אשתו: בשדה הוא. המתין לו ולא בא. שאל לאחר מבני־העיר: יש כאן עדשים? אמר לו: לאו. חטים יש כאן. אמר לו: עדשים אני מבקש. אמר לו: נוטל אתה מכך וכך? הִרבה עליו את הדמים יותר ממה שאמר לו קרובו ונטל הימנו. בא קרובו מן השדה, אמר לו ר' יונתן: ולאְ אמרת לי

[1] ישע' א', כב. [2] ויק' י"ט, יד. [3] תהל' י"ב, ג.

קנד) הנחש לו — הערב נחושת בתוך הכסף. אף הוא הלך — זה שלקח כסף הסיגים אצל הצורף. המהל — הערב לו מים בתוך המים. כספך היה לסינים וגו' — כלו' זה נותן לו מטבע פסולה וזה נותן לו יין מהול במים. קנה) לפני סומא בדבר — כלו' לאו דוקא בנתינת מכשול לעור ממש, אלא אף במטעה אדם שאינו בקי בדבר. שישתרב — שיכהו שרב (חום השמש). שיקפחוהו — שיגזלוהו. עוקף עליו — בא עליו בעקיפין (בערמה). קנו) המתינו עד שאחרוש — והוא נתכוון לרמותם כדי שילך בעצמו ויביא מלח. אוכף — כר החמור. תמכרו ביפה — במחיר יפה. קנז) מצפצפות — כלו' שהיה לו דוחק בעדשים. מכמה — של איזה מחיר. ונטל הימנו — קנה ממנו.

שכך־וכך העדשים? הרי הוסיפו לי יותר ממה שאמרת לי! אמר לו: שמא עדשים אמרת להם? אמר לו: הן. אמר לו: אלו אמרת להם: „חטים אני מבקש", היו אומרים לך: רצונך בעדשים? עכשו שאמרת: „עדשים אני מבקש", אומרים לך: רצונך בחטים? לכך נאמר: „שוא ידברו איש את רעהו"[1].

ר' חִיָא הלך לִקַּח חטים מסורא, אמר לו יונתן: כשתהא מבקש חטים, הֱוֵי אומר: שעורים אני מבקש, וכשתהא מבקש שעורים, הוי אומר: חטים אני מבקש — ולא יעלו לך את השער. (שו"ט יב; ילק"ש).

קנח אמר אביי: מי שרוצה להראות חתימת־ידו בבית־דין — לא יראה בסוף מגלה, שמא ימצאנה אחר ויכתוב עליו שטר־חוב. ומעשה במוכס אחד שבא לפני אביי ואמר לו: יַרְאֵה לי מר חתימת־ידו, שכשיבואו התלמידים ויראו לי — אעבירם בלא מכס. הראה לו אביי בראש מגלה. משך המוכס את המגלה. אמר לו אביי: כבר קדמוך חכמים! (ב"ב קז.).

קנט מעשה באחד שבא לפני רבא ובידו שטר שחתום עליו רבא ורב אחא בר אדא. אמר לו רבא: זו חתימת־ידי שלי, אלא שלפני ר' אחא בר אדא לא חתמתי מעולם. כפהו והודה. אמר לו רבא: בִּשְׁלָמָא שלי יָפֶת, אלא של רב אחא בר אדא, שידו רותתת, היאך זִיפַת? אמר לו: הנחתי ידי על המֵצַר; ויש אומרים: עמד על נאד וכתב. (שם קסז.).

קס שבעה גנבים הם, הראשון שבכֻלם—גונב דעת הבריות. (תוס' ב"ק פ' ז).

קסא אמר שמואל: אסור לגנוב דעת הבריות, ואפילו דעתו של נכרי. (חול' צד.).

קסב כשם שאונאה במקח־וממכר כך אונאה בדברים. לא יאמר לו: בכמה חֵפֶץ זה והוא אינו רוצה לִקַּח. אם היה בעל־תשובה לא יאמר לו: „זכור מעשיך הראשונים". אם הוא בן גרים לא יאמר לו: „זכור מעשי אבותיך", שנאמר: „וגר לא תונה ולא תלחצנו"[2]. (ב"מ נח:).

קסג שנו רבותינו: „ולא תונו איש את עמיתו"[3] — באונאת דְברים הכתוב מדבר. אתה אומר באונאת דְברים, או אינו אלא באונאת ממון? כשהוא אומר: „וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו"[4] — הרי אונאת ממון אמור; הא מה אני מקיים „ולא תונו איש את עמיתו"? באונאת דברים. הא כיצד? אם היה בעל־תשובה, אל יאמר לו: „זכור מעשיך הראשונים"; אם היה בן גרים, אל יאמר לו: „זכור מעשה אבותיך"; אם היה גר ובא ללמוד תורה, אל יאמר לו: „פה שאכל נבלות וטרפות, שקצים ורמשים, בא ללמוד תורה, שנאמרה מפי הגבורה!"; אם היו יסורין באים עליו או אם היו חֳלָאִים באים עליו או שהיה מקבר את בניו, אל יאמר לו כדרך שאמרו לו חבריו לאייב: „הלא

[1] תהל' י"ב, ג. [2] שמ' כ"ב, כ. [3] ויק' כ"ה, יז. [4] שם שם, יד.

קנח) לא יראה אדם חתימת ידו וגו' — אדם שצריך לכתוב חתימת־ידו של קלף ולמסור לבית־דין כדי שיכירו בי"ד חתימתו. משך את המגלה —למעלה, כדי שיחתום אבי מלמטה וישאר מקום פנוי לפני חתימתו. כבר קדמוך חכמים — שאמרו אין מראין חתימה אלא בראש המגלה. קנט) לפני רב אחא וגו' — שלא הקדמתי מעולם חתימתי לחתימתו, מפני כבודו. רותתת — רועדת. על המצר — חבל הנטוי לאורך הנהר והעוברים אוחזים בו, והוא מתגרנר. על נאד — נפות, שהרעיד את ידו. קסב) בכמה חפץ זה — כמה מחיר חפץ זה?

יראתך כסלתך... זכר נא מי הוא נקי אבד"[1]; אם היו חַמָּרים מבקשים תבואה ממנו, לא יאמר להם: „לכו אצל פלוני, שהוא מוכר תבואה", ויודע בו שלא מכר מעולם. ר' יהודה אומר: אף לא יתלה עיניו על המקח בשעה שאין לו דמים, שהרי הדבר מסור ללב, וכל דבר המסור ללב נאמר בו: „ויראת מאלהיך"[2].

אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחַאי: גדול אונאת דברים מאונאת ממון, שזה נאמר בו: „ויראת מאלהיך", וזה לא נאמר בו „ויראת מאלהיך". ורבי אלעזר אומר: זה בגופו וזה בממונו. ר' שמואל בר נחמני אמר: זה נִתָּן לְהִשָּׁבוֹן וזה לא נִתָּן לְהִשָּׁבוֹן. (ב"מ נח:).

קסד תניא, היה רבי מאיר אומר: אל יְסָרְהֵב אדם בחברו לסעוד אצלו ויודע בו שאינו סועד, ולא ירבה לו בְתִקְרֹבֶת ויודע בו שאינו מקבל, ולא יְפַתַּח לו חביות המכורות לחנוני אלא אם־כן הודיעו. ולא יאמר לו: סוך שמן מפך ריקן; ואם בשביל כבודו — מותר. (חול' צד.).

קסה שנו רבותינו: לא ימכור אדם לחברו סַנְדָּל של מתה בכלל של חיה שחוטה, מפני שני דברים: אחד, מפני שמתעהו, ואחד, מפני הסכנה. ולא יְשַׁגֵּר אדם לחברו חבית של יין ושמן צף על פיה. ומעשה באחד ששגר לחברו חבית של יין ושמן צף על פיה, והלך וזִמן עליה אורחים, ונכנס ומְצָאָה שהיא של יין, וחנק את עצמו. (שם).

קסו מר זוטרא בנו של רב נחמן היה מהלך מסירכא לְבֵי מחוזא, ורבא ורב ספרא היו מהלכים לסירכא. פגעו זה בזה. כסבור רב נחמן שלקראתו הם יוצאים. אמר להם: מה להם לחכמים שטרחו לילך כל כך? אמר לו רב ספרא: אנו לא היינו יודעים שבא מר, אִלו היינו יודעים כל־שכן שטרחנו. אמר רבא לרב ספרא: מפני מה אמרת לו כך והחלשת דעתו? אמר לו: והרי היינו מטעים אותו.
— הוא הוא שהטעה את עצמו. (חול' צד:).

VIII. הֲשָׁבַת־אֲבֵדָה.

קסז שנו רבותינו: בראשונה כל מי שמצא אֲבֵדה היה מכריז עליה שלשה רגלים ואחר רגל אחרון שבעת ימים, כדי שֵׁילֵך שלשה ויחזור שלשה ויכריז יום אחד. משחרב בית־

[1] איוב ד', ו—ז. [2] ויק' כ"ה, יז.

קסג) זכר נא מי הוא נקי אבד —כלו' מעשיך הרעים גרמו לך. חמרים —מנהיגי חמורים שקונים תבואה בשוק. לא יתלה עיניו על המקח —לא יתן עיניו בחפץ לעמוד על מקחו. נאמר בו ויראת מאלהיך — היודע מחשבות. זה בגופו — אונאת דברים גורמת צער לגוף. זה ניתן להשבון — אונאת ממון אפשר להשיב. קסד) לא יסרהב — לא יפציר. בתקרובת — במתנות. ולא יפתח לו חבית וגו' — הוא אינו פותחה אלא בשביל למסור את היין לחנוני, ונמצא גונב דעת האורח. שסבר לכבודו נפתחה. אלא אם כן הודיעו — להאורח שהחבית מכורה לחנוני ולא יחזיק לו טובה לחנם. סוך שמן —ויודע בו שאינו סך. ואם בשביל כבודו —לכבדו בפני אחרים. קסה) סנדל של מתה — סנדל של עור בהמה שמתה. ושמן צף על פיה — כסבור שהכל של שמן. קסו) היינו מטעים אותו — שהיה סבור שיצאנו לכתחלה לקראתו ונמצאנו גונבים דעתו. קסז) היה מכריז עליה — בירושלים. שלשה רגלים — שמתאספים עולי רגלים לירושלים. כדי שילך שלשה וגו' — זה שאבד לו יהא לו שהות שלשה ימים כדי מהלך לעיר רחוקה לבדוק אם

המקדש, שיִבָּנה במהרה בימינו, התקינו שיהו מכריזין בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות. ומשרבו האַנָּסים התקינו שיהו מודיעין לשכניו ולמיודעיו – ודיו.

מהו „משרבו האנסים"? – שאמרו: אֲבֵדה למלך.

שנו רבותינו: אבן־טוֹעַן היתה בירושלים, כל מי שאבדה לו אֲבֵדָה נפנה לשָׁם, וכל מי שמוצא אֲבֵדה נפנה לשם. זה עומד ומכריז וזה עומד ונותן סִמָּנים ונוטלה. (ב"מ כח:).

קסח מצא ספרים קורא בהם אחד לשלשים יום, ואם אינו יודע לקרות גוללם, אבל לא ילמוד בהם בתחלה ולא יקרא אחר עמו. מצא כסות מנערה אחד לשלשים יום ושוטחה לצָרְכָּהּ, אבל לא לכבודו. כלי־כסף וכלי־נחשת משתמש בהם לצרכם, אבל לא לשַׁחקם. כלי־זהב וכלי־זכוכית לא יגע בהם עד שיבא אליהו. מצא שק או קיפה וכל דבר שאין דרכו לִטּוֹל – הרי זה לא יטול. (שם כט:).

קסט שנו רבותינו: המוצא כלי־עץ משתמש בהם בשביל שלא ירקבו; כלי־נחושת משתמש בהם בחמין, אבל לא על־ידי האור, מפני שמשחיקם; כלי־כסף משתמש בהם בצונן, אבל לא בחמין, מפני שמשחירם; מגרֵפוֹת וקרדומות משתמש בהם בְּרַךְ, אבל לא בקָשֶׁה, מפני שמפחיתם; כלי־זהב וכלי־זכוכית לא יגע בהם עד שיבא אליהו; וכדרך שאמרו באבדה כך אמרו בפִּקָּדון. (שם ל.).

קע שנו רבותינו: „והתעלמת"[1] – פעמים שאתה מתעלם ופעמים שאי אתה מתעלם; הא כיצד? היה כהן והיא בבית־הקברות. או שהיה זקן ואינה לפי כבודו או שהיתה מלאכה שלו מרובה משל חברו – לכך נאמר „והתעלמת". (שם).

קעא אמר ר' יוחנן: עני המחזיר אבדה לבעלה – הקדוש־ברוך־הוא מכריז עליו בכל יום. (פס' קיג.).

קעב אַלֶכְּסַנְדְּרוֹס מוקדון הלך אצל מלך קַצְיָא. הראהו הרבה כסף וזהב. אמר: לא לראות כספכם וזהבכם באתי, אלא לראות מנהגיכם ודיניכם. עד שהם יושבים באו שני בני־אדם לדין לפני המלך. אחד אמר: אדוני המלך, חורבה לקחתי מאדם זה וְנִקַּרְתִּיהָ ונמצא מטמון בתוכה, ואמרתי לו: טול מטמון שלך; חורבה לקחתי, מטמון לא לקחתי. ואחר אמר: מה אתה מתירא מעונש גזל – אף אני כך; החורבה וכל מה שבתוכה מכרתי לך – מתהום ארץ עד רום רקיע. קרא המלך לאחד מהם ואמר לו: יש לך בן? אמר

[1] דב' כ"ב, ג.

אבד לו מביתו כלום, ואם אבד לו יחזור לירושלים ויכריז יום אחד: לי אבד ואלו הסימנים. ודיו – בלא פרסום מרובה, כדי שלא ישמעו האנסים. קסח) קורא בהם... גוללם – שלא יתעפשו. בתחלה – מה שלא ידע, מפני שמפסיד הרבה את הספר. מנערה – מן האבק. לצרכה – לתקנתה. לא לכבודו – להתפאר בה. לצרכם – שלא יעלו חלודה. לא לשחקם – לא להשתמש בהם הרבה עד שישחקו ויבלו. לא יגע בהם – מפני שאינם מעלים חלודה. שאין דרכו ליטול – שאין אדם חשוב מטלטלו בשוק. קסט) ע"י האור – לא יתן הכלי על האש. מגרפות – כלים שגורפים בהם אפר כירה וכרומה. ברך – בדברים רכים. שמפחיתם – פוגמם. בפקדון – שהבעלים הניחו אצלו זמן מרובה. קע) והיא בבית הקברות – האבדה. ואינה לפי כבודו – שיטפל באבדה זו. שהיתה מלאכה שלו וגו' – מלאכתו שיבטל ממנה בהשבת האבדה מרובה על דמי האבדה. קעב) ונקרתיה – פניתיה ממקומה.

לו: הן. קרא לשני ואמר לו: יש לך בת? אמר לו: הן. אמר להם: ילכו ויִנָשְׂאו זה לזה ויהא המטמון לשניהם. התחיל אלכסנדר תָּמֵהַּ. אמר לו המלך: ולא יפה דנתי? אמר לו: הן. אמר לו: אלו בא לפניך דין זה במדינתכם מה היית עושה בו? אמר לו: הייתי חותך ראשו של זה וראשו של זה. והמטמון ירד לבית־המלך. אמר לו: וחמה מאירה עליכם? אמר לו: הן. — וגשמים יורדים עליכם? — הן. — שמא יש במדינתכם בהמה דקה? – הן. אמר לו: תִּפַּח רוחו של אותו האיש! בזכות בהמה דקה החמה מאירה לכם והגשמים יורדים עליכם. (תמיד לב; תנח׳).

קעג שמעון בן שטח היה סוחר בפשתן. אמרו לו תלמידיו: הַנַּח מזה ואנו לוקחים לך חמור ולא תהא מתינע הרבה. הלכו ולקחו לו חמור מישמעאלי. היתה מרגלית תלויה בו. באו ואמרו לו: מעכשָׁו שוב אין אתה צריך להתיגע. אמר להם: למה? אמרו לו: לקחנו לך חמור מישמעאלי ותלויה בו מרגלית. אמר להם: ויָדַע בה בעליה? אמרו לו: לאו. אמר להם: לכו והחזירוה לו.

השיבו לפני רבי: אפילו לדברי מי שאמר: גזלו של נכרי אסור—הרי הכל מודים שאבֵדָתו מותרת!

– מה אתם סבורים, שמעון בן שטח בַּרְבָּרִי היה? מבקש היה שמעון בן שטח לשמוע „ברוך אלהי היהודים" משכר כל העולם הזה. (ירוש׳ ב"מ ב).

קעד ר׳ שמואל בר סוסְרָטַי עלה לרומי. אבדו למלכה תכשיטיה ומְצָאָם. הוציאה כרוז במדינה: מי שיחזיר תוך שלשים יום יטול כך וכך, לאחר שלשים יום—יתיזו את ראשו. לא החזירם תוך שלשים יום. לאחר שלשים יום החזירם. אמרה לו: לא היית במדינה? אמר לה: הן. אמרה לו: ולא שמעת קול הכרוז? אמר לה: הן. אמרה לו: ולמה לא החזרת תוך שלשים יום? אמר לה: שלא תאמרי בשביל מורא שלך עשיתי, אלא בשביל מורא שמים. אמרה לו: ברוך אלהי היהודים! (שם).

קעה מעשה באדם אחד שעבר על פתח ביתו של ר׳ חנינא בן דוסא והניח שם תרנגולין, ומצאתן אשתו של ר׳ חנינא בן דוסא ואמר לה: אל תאכלי מביציהן. והרבו ביצים ותרנגולין והיו מצערים אותם, ומְכָרָם ולקח בִּדְמֵיהם עזים. פעם אחת עבר אותו אדם שאבדו ממנו התרנגולין ואמר לחברו: בכאן הנחתי התרנגולין שלי. שמע ר׳ חנינא, אמר לו: יש לך בהן סמן? אמר לו: הן. נתן לו סִמָן ונטל את העזים. (תענ׳ כה.).

קעו מעשה בר׳ פנחס בן יאיר שהיה דר בעיר אחת בדרום, ובאו לשם שני עניים להתפרנס; והיו בידם סאתים שעירים והפקידו אצלו—ושכחו אותן והלכו להם. והיה ר׳ פנחס בן יאיר זורע אותן בכל שנה וקוצרן וכונסן לגורן. אחר שבע שנים באו העניים ותבעו שעוריהם. הכירם ר׳ פנחס בן יאיר. אמר להם: הביאו גמלים וחמרים ובואו וטלו אוצרותיכם. (דב"ר ג; ירוש׳ דמאי).

קעז מעשה בחסיד אחד, שאבדה מטרוֹנָה אחת קוּפְסָא מלאה דִינָרִין, מְצָאָהּ אותו חסיד והוליכה לביתה. כיון שהביאה אמרו לה: אינו יודע מה שבתוכה, לפיכך הביאה לך. אמרה להם: הקופסא כולה של זהב מבחוץ, ואתם אומרים: איני יודע מה שבתוכו! אמרה לו: תהא אומתך מסורה לך. אמרו לה: הוא מחזיר אבדתך

תפח רוחו — לשון קללה. קעג) ברברי — בן עם נכרי; כלו׳ אכזרי ותמהן. מבקש... לשמוע ברוך וגו׳ — כלו׳ רוצה הוא שע"י השבת אבדה זו יתקדש שם שמים. קעז) מטרונה — גבירה רומית. קופסא — תיבה, ארגז. אמרו לה — עבדיה. תהא אומתך מסורה לך — כלו׳ שלא ירבו כמותך

וְאַתְּ מקללת אותו! אמרה להם: אִלו היה עוד אחד באומתו כמותו, אנו לא היינו בעולם. (שו"ט יב; ילק"ש).

IX. פּוֹעֲלִים וַעֲבָדִים.

קעח תניא: „לא תעשק שכיר עני ואביון... ביומו תתן שכרו... ואליו הוא נושא נפ ו"ו—מפני מה עלה זה בְּכֶבֶש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה—לא על שכרו? דבר אחר: „ואליו הוא נושא את נפשו"—כל הכובש שכר שכיר כאלו נוטל נפשו ממנו. (ב"מ קיב.).

קעט „בְּיוֹמוֹ תִתֵּן שְׂכָרוֹ... וְאֵלָיו הוּא נֹשֵׂא אֶת־נַפְשׁוֹ"—כגון זה שהיה מהלך בדרך והחמור אחריו. מכרו לו אלומה אחת ונְתָנָהּ על כתפו. היה החמור בא בדרך אחרי האלומה ומַקוה לאכלה. מה עשה לו אדונו? בא והעמידו בבית וקשר את האלומה למעלה הימנו. אמרו לו: רשע, כל הדרך הוא רץ בשבילה ולא נְתַתָּהּ לפניו. כך שכיר עמל ומצטער כל היום, מקוה לשכרו, ומוציאו ריקם! (שמ"ר לא; תנח' משפטים).

קפ שנינו: מעשה בר' יוחנן בן מַתיא, שאמר לבנו: צא ושכור לנו פועלים. הלך ופסק להם מזונות. כשבא אצל אביו אמר לו: בני, אפילו אתה עושה להם כסעודת שלמה בשעתו לא יצאת ידי־חובתך עמהם, שהם בני אברהם יצחק ויעקב, אלא עד שלא יתחילו במלאכה, צא ואמור להם: על־מנת שאין לכם עלי אלא פת וקטנית בלבד. (ב"מ קיב.).

קפא פעם אחת שכר ר' יוסי מן יוקרת פועלים לשדה. שהה ולא הביא להם פת. אמרו לבנו: רעבים אנו! היו יושבים תחת התאנה. אמר: תאנה, תאנה! הוציאי פֵּרותיך ויאכלו פועלי אבא. הוציאה ואכלו. בינתים בא אבא. אמר להם: לא יהא בלבבכם עלי; לא שהיתי עד עכשו אלא מפני שטרוד הייתי בדבר־מצוה. אמרו: יַשׂביעך המקום כשם שהשביענו בנך! אמר להם: מהיכן? אמרו: כך וכך היה מעשה. (תענ' כד).

קפב רַבָּה בר בר־חָנָה שברו לו כַּתָּפִים חבית של יין. נטל בגדיהם. באו ואמרו לרב. אמר לו: החזר להם בגדיהם. אמר לו: הדין כך? אמר לו: הן, „למען תלך בדרך טובים"[2]. החזיר להם בגדיהם. אמרו לו: עניים אנו, וטרחנו כל היום, ורעבים אנו, ואין לנו כלום. אמר לו רב: לך ותן להם שכרם. אמר לו: הדין כך? אמר לו: הן, „וארחות צדיקים תשמור"[2]. (ב"מ פג.).

קפג „כִּי עֲבָדַי הֵם"[3]—שְׁטָרִי עליהם ראשון, „אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים"[3]—

[1] דב' כ"ד, יד, טו. [2] מש' ב', כ. [3] ויק' כ"ה, מב.

בישראל ותהא יחידי ביניהם. קעח) נושא את נפשו — מעמיד עצמו בסכנה. עלה בכבש — במדרגת הסולם לבנות בית. ונתלה באילן — לבצור הפירות. הכובש — העוצר בידו. קפ) ופסק — קצב. לא יצאת ידי חובתך — כיון שלא פרשת להם איזה מזון. בני אברהם יצחק ויעקב —וחשובים הם. קפא) יוקרת — שם מקום. לא יהא בלבבכם עלי—כלו' לא תתרעמו עלי. קפב) כתפים — סבלים, נושאי משא. בדרך טובים – לפנים משורת הדין. קפג) שטרי עליהם ראשון — ואינם רשאים להמכר לאחרים.

על תנאי כך הוצאתי אותם מארץ מצרים, ש„לא ימכרו ממכרת עבד"[1]. (ספרא בהר).

קפד „וְרָצַע אֲדֹנָיו אֶת אָזְנוֹ בַּמַּרְצֵעַ"[2] וגו'–רבן יוחנן בן זַכַּאי היה דורש את המקרא הזה כמין חומר: מה נשתנה אוזן מכל אברים שבגוף? אמר הקדוש־ברוך־הוא: אוזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי: „כי לי בני ישראל עבדים עבדי הם"[3], ולא עבדים לעבדים, והלך זה וקנה אדון לעצמו–יֵרָצע בה.

„וְהִגִּישׁוֹ אֶל הַדֶּלֶת אוֹ אֶל הַמְּזוּזָה"[2] — רבי שמעון בְּרַבִּי היה דורש את המקרא הזה כמין חומר: מה נשתנו דלת ומזוזה מכל כלים שבבית? אמר הקדוש־ברוך־הוא: דלת ומזוזה שהיו עדים במצרים בשעה שפסחתי על המשקוף ועל שתי המזוזות ואמרתי: „כי לי בני ישראל עבדים"[3], ולא עבדים לעבדים, והוצאתים מעבדות לחירות, והלך זה וקנה אדון לעצמו–יֵרָצע בפניהן. (קיד' כב.).

קפה „כִּי יָמוּךְ אָחִיךָ וְנִמְכַּר לָךְ"[4] — „אחיך", נהוג בו אַחֲוָה; יכול אף הוא ינהוג בעצמו אחוה, תלמוד־לומר „עבד"[4]. הא כיצד? אתה הֱוֵי נוהג בו אחוה, והוא ינהוג בעצמו עבדות. „לא תעבוד בו עבודת עבד"[4] — שלא יוליך אחריך כלים לבית־המרחץ, ולא ינעיל לך מנעלים. (ספרא בהר).

קפו „לֹא תִרְדֶּה בוֹ בְּפָרֶךְ"[5] — לא תאמר לו: „הָחֵם את הכוס" ואין אתה צריך; „הַצְּנֵן את הכוס" ואין אתה צריך; „עֲדוֹר תחת הגפן עד שאבוא" — ואין אתה צריך. שמא תאמר: „לצורך עצמי אני עושה", –הרי הדבר מסור ללב, וכל דבר המסור ללב נאמר בו: „ויראת מאלהיך"[5]. (שם).

קפז שנו רבותינו: „כי טוב לו עמך"[6] – עמך במאכל, עמך במשתה, שלא תהא אתה אוכל פת נקיה והוא אוכל פת קִיבָר, אתה שותה יין ישן והוא שותה יין חדש, אתה ישן על גבי מוכין והוא ישן על גבי תבן. מכאן אמרו: כל הקונה עבד עברי כקונה אדון לעצמו. (קיד' כב).

קפח „יַעֲבוֹד עִמָּךְ"[7]–שלא ימסור אומנתו לאחר, שאם היה בַּלָּן לרבים, סַפָּר לרבים, נַחְתּוֹם לרבים, שֻׁלְחָנִי לרבים –לא יעשה. ר' יוסי אומר: אם היתה אומנתו לְפָנִים־מִכָּאן–יעשה, אבל רבו לא ילַמדנו בתחלה; אבל אמרו חכמים: מְסַפֵּר לו את שערו, ומכבס את כסותו ואופה לו את עיסתו.

„וְיָצָא מֵעִמָּךְ"[8]–שלא תהא אתה בכפר והוא בִּכְרָךְ, אתה בכרך והוא בכפר.(ספרא בהר).

[1] ויק' כ"ה, מב. [2] שמ' כ"א, ו. [3] ויק' כ"ה, נה. [4] שם שם, לט. [5] שם שם, מג. [6] דב' ט"ו, טז.
[7] ויק' כ"ה, מ. [8] שם שם, מא.

קפד) כמין חומר — צרור מרגליות ובשמים תלוי בצואר לתכשיט; כלו' דורש נאה.
קפה) נהוג בו אחוה —תתנהג עמו כאח. עבודת עבד —עבודה של גנאי. קפו) ואין אתה צריך— שעבודה שלא לצורך מפרכת את הגוף. הצנן וגו' — לקרר כוס מים. קפח) פת קיבר — פת גרועה של קמח גס. מוכין — מצעות רכים. קפח) שלא ימסור אומנותו לאחר — שלא ימסור האדון אומנותו לעבד לעשותו בשביל אחרים. בלן — משמש במרחץ. ספר —גוזז ומגלח שערות נחתום — אופה. שלחני—חלפן, מחליף מעות. לא יעשה—העבד בשביל אחרים. לפנים מכאן— קודם לכן, עד שבא לרשות אדונו. מספר לו — לאדון עצמו, אפילו אם לא היתה זאת אומנתו קודם לכן. ויצא מעמך—כשהוא יוצא יהא יוצא מעמך, שיהא עמך תמיד במקום אחד.

קפט כי שחציו עבד וחציו בן־חורין – עובד את רבו יום אחד ואת עצמו יום אחד, דברי בית־הלל. בית־שמאי אומרים: תקנתם את רבו, את עצמו לא תקנתם: לשא שפחה אינו יכול, שכבר חציו בן־חורין; הישא בת־חורין אינו יכול, שעדין חציו עבד; יבטל? והלא לא נברא העולם אלא לפריה־ורביה, שנאמר: „לא תהו בראה לשבת יצרה"[1]; אלא מפני תקון־העולם כופין את רבו ועושה אותו בן־חורין וכותב שטר על חצי דמיו. וחזרו בית־הלל להורות כדברי בית־שמאי. (פס' פח:; ב"ב יג.).

קצ מעשה ברבן גמליאל שסמא את עין טבי עבדו, והיה שמח שמחה גדולה. מצאו לר' יהושע, אמר לו: אי אתה יודע שטבי עבדי יצא לחירות. אמר לו: למה? אמר לו: שסמיתי את עינו. (ב"ק עד).

קצא רבי יצא מבית־המרחץ, נתעטף בבגדים וישב ועסק בצרכיהם של הבריות. מזג לו עבדו כוס, ומתוך שעסק בצרכי הבריות לא נפנה לקבלו ממנו. נתנמנם העבד וישן לו. הפך רבי פניו ונסתכל בו ואמר: יפה אמר שלמה: „מתוקה שנת העובד... והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון"[2] — כגון אנו, שעוסקים אנו בצרכיהם של הבריות, אף לישון אין מניחין לנו. (קה"ר ז).

קצב דיו לעבד להיות כרבו. (בר' נח:).

קצג מה שקנה עבד—קנה רבו. (פס' פח:).

קצד אמרו רבותינו: מעשה באחד שהיה יוצא ונכנס לאכסניא, ועשה סחורה, והיו עבדיו יוצאים עמו. והיה לו בן יושב בארץ־ישראל ויגע בתורה. האב, שהיה באכסניא, הגיעה עונתו למות. אמר: מה אעשה? אם אכתוב כל נכסי לבני אינו עתיד להנות מהם, והעבד הזה יטול את הכל ויברח. מה עשה? קרא לעבדו, אמר לו: לך קרא לי את הלבלר. אמר לו: כתוב דייתיקי, שיהא בוחר לו בני חפץ אחד ממה שנפשו מבקשת, והשאר יהא שלך. נכתבה הדיתיקי. עמד העבד וכרכה והביאה לארץ־ישראל. כיון ששמע הבן שמת אביו נתאבל עליו. אחר ששלמו ימי האבל אמר לעבד: היכן הוא ממונו של אבי? אמר לו: אין לך כלום, הכל כתב לי; וכתב לך, שתהא בוחר חפץ אחד ממה שאתה מבקש—אין לך אלא הוא. אמר לו: נכנס מחר לדין. הלך אותו נער אצל רבי, אמר לו: בצרה גדולה אני. אמר לו: למה? אמר לו: כתב אבי כל ממונו לעבדו ולא כתב לי כלום, אלא חפץ אחד מה שאבחר; איני יודע מה לעשות. אמר לו רבו: טובה גדולה עשה לך אביך. פקח היה, ויודע מה שעשה. למחר אתם נכנסים לדין והדיתיקי נקראת, שהכל שלו, ותברור דבר מה שאתה

[1] ישע' מ"ה, יח. [2] קהל' ה', יא.

קפט) שחציו עבד וגו' —כגון שהיה עבד של שנים ורבו אחד שחררו. תקנתם את רבו — שאינו מפסיד כלום. שכבר חציו בן־חורין — ואסור בשפחה. יבטל — מאשה. וכותב שטר וגו' — שיפרע העבד בעד החצי שיש לרבו בו. קצ) שסמא וגו' — שתת את עינו ועורה. והיה שמח — על שיצא לחירות כדין עבד שרבו שתת את עינו. קצא) לא נפנה — לא מצא לו פנאי. קצד) שהיה יוצא ונכנס וגו' — כלו' שהיה מצוי תמיד באכסניות. לבלר — סופר. עונתו — זמנו. דיתיקי — שטר צואה. וכרכה והביאה — את הדיתיקי.

מבקש – תן ידך על העבד ואמור: „זה אני מבקש", ונמצא הוא וכל ממונו שלך. יכן עשה הבן. (ילק"ש קהלת).

קצה מעשה בעבד זקן שהלך וצבע ראשו וזקנו, בא לפני רבא ואמר לו: לקחני. אמר לו: „ויהיו עניים בני־ביתך". בא העבד לפני רב פפא בר שמואל – ילקחו. פעם אחת אמר לו: השקני מים. הלך והלבין ראשו וזקנו ואמר לו: ראה שזקן אני מאביך. קרא רב פפא בר שמואל על עצמו: „צדיק מצרה נחלץ וגו'"[1]. (ב"מ ס:).

קצו עשרה קבים שנה ירדו לעולם–תשעה נטלו עבדים ואחר כל העולם כלו. (קיד' מט:).

קצז אמר רב נחמן: עַבְדָא נְהוֹם כְּרֵיסֵיהּ לָא שָׁוֵי (העבד אינו שוה לחם כרסו). אמר רבא בר רב יוסף: לא אמר רב נחמן אלא כגון דָרוּ עבדו, שמרקד בבתי־יין. (ב"ק צז.).

קצח לֵית הֵמָנוּתָא בְּעַבְדֵי (אין אמונה בעבדים). (ב"מ פו:).

קצט מרבה עבדים–מרבה גָזל; מרבה שפחות–מרבה זִמה. (אב' ב.).

ר עַבְדָא בְּהֶפְקֵירָא נִיחָא לֵיהּ (עבד–בהפקרות נוח לו). (גיט' יג.).

רא עַבְדֵי בִּישֵׁי, בָּתַר דְעַבְדִין מִתְמַלְכִין (עבדים רעים, לאחר שעושים נמלכים). (ב"ב ד.)

רב רוב עבדים גֵאים; רוב בני אבות בַּיְשָׁנִים. (ירוש' קיד' פ' ד).

רג הקורא לחברו עבד יהא בנִדוּי. (קיד' כח.).

רד עבדו של חבר הרי הוא כחבר. (ע"ז לט.).

רה שנו רבותינו: עבדים ושפחות אין עומדין עליהם בשורה ואין אומרין עליהם ברכת־אֲבלים ותנחומי־אבלים. מעשה ומתה שפחתו של ר' אליעזר, נכנסו תלמידיו לנחמו. כיון שראה אותם עלה לעלִיָה ועלו אחריו, נכנס לאנפילון–נכנסו אחריו, נכנס לטְרַקלין–נכנסו אחריו. אמר להם: כמדומה אני שאתם נִכְוִים בְּפוֹשְׁרִים, עכשו אי אתם נכוים אפילו בחמי־חמין; לא כך שניתי לכם: עבדים ושפחות אין עומדין עליהם בשורה ואין אומרין עליהם ברכת־אבלים ולא תנחומי אבלים. אלא מה אומרין עליהם – כשֵם שאומרין לו לאדם על שורו ועל חמורו שמתו: „המקום ימלא לך חסרונך", כך אומרין לו על עבדו ועל שפחתו „המקום ימלא לך חסרונך".

תניא, עבדים ושפחות אין מספידין אותם. ר' יוסי אומר: אם עבד כשר הוא אומרין עליו: הוי איש טוב ונאמן ונהנה מיגיעו! אמרו לו: אם כן, מה הנחת לכשרים?

[1] מש' י"א, ח.

קצה) לְקחני -- קני. ויהיו עניים בני ביתך -- כלו' רוצה אני במשמש מעניי ישראל. והלבין –הסיר את הצבע והלבינו שערותיו. שזקן אני מאביך –ואינו מן המדה שתנהג בי עבדות. צדיק מצרה נחלץ וגו' — כלו' רבא ניצל מעבד רמאי והוא בא תחתיו. קצו) עשרה קבים — כלו' הרבה מדות. תשעה נטלו עבדים — שרוב עבדים שטופים בשינה. ר) בהפקירא — בלא עול מוסר ודרך־ארץ. רא) מתמלכין –מתיעצים. רג) יהא בנדוי –בחרם, על שמזלזל בישראל. רד) חבר –תלמיד־חכם. רה) אין עומדין עליהם בשורה –לאחר מותם, כדרך המנחמים בשאר אבלים. לאנפילון — חדר פנימי מחדרי הבית. לטרקלין — החדר הגדול והמרווח שבבית. שאתם נכוים בפושרין – במים חמים קצת; כלו' שמבינים אתם ברמז קל. לכשרים — לבני

כשמת טבי עבדו של רבן גמליאל קבל עליו תנחומים. אמרו לו תלמידיו: לא למדתנו, רבנו, שאין מקבלין תנחומים על העבדים? אמר להם: אין טבי עבדי כשאר כל העבדים, כשר היה. (בר׳ טז:).

X. רַחֲמִים עַל הַבְּרִיּוֹת.

רו „זֶה אֵלִי וְאַנְוֵהוּ"[1] — אמר אבא־שאול: „ואנוהו" — הוֵי דומה לו: מה הוא חנון ורחום אף אתה הֱיֵה חנון ורחום. (שבת קלג:).

רז תניא, ר׳ גמליאל ברבי אומר: „ונתן לך רחמים ורחמך"[2] — כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים, וכל שאינו מרחם על הבריות — אין מרחמין עליו מן השמים. (שבת קנא:).

רח התמלאו רחמים אלו על אלו והקדוש־ברוך־הוא מתמלא עליכם רחמים. (ב״ר לג).

רט אמר רב נתן בר אבא אמר רב: עשירי בבל יורדי גיהנם הם, שבן שַׁבְּתַאי בן מְרִינוֹס נזדמן לבבל, בקש מהם ממון לסחורה ולא נתנו לו, מזונות — ולא נתנו לו. אמר: הַלָּלוּ מבני־בניהם של עֶרֶב־רב הם, שנאמר: „ונתן לך רחמים ורִחַמְךָ והרבך כאשר נשבע לַ א ב ו ת י ך"[2] — כל המרחם על הבריות, בְּיָדוּעַ שהוא מזרעו של אברהם אבינו, וכל מי שאינו מרחם על הבריות — בידוע שאינו מזרעו של אברהם אבינו. (ביצה לב:).

רי אַבָּא־תַחְנָה החסיד נכנס לעירו ערב שבת עם חֲשֵׁכָה וחבילתו מונחת לו על כתפו, ומצא מוכה־שחין אחד מוטל בפרשת־דרכים. אמר לו: רבי, עשה עמי צדקה והַכְנִיסֵנִי לעיר. אמר: אם אני מניח חבילתי, מהיכן אתפרנס אני וביתי? ואם אני מניח את מוכה־שחין — אני מתחַיֵּב בנפשי. מה עשה? המליך יצר־טוב על יצר־רע והכניסו למוכה־שחין לעיר, ובא ונטל את חבילתו ונכנס עם דמדומי־חמה. והיו הכל תְּמֵהִים ואומרים: זה הוא אבא־תחנה החסיד! אף הוא הרהר בלבו ואמר: תאמר, שמא חללתי את השבת? באותה שעה הזריח הקדוש־ברוך־הוא את החמה. (קה״ר).

ריא אמר ר׳ מָנִי: בשעה שאמר לו הקדוש־ברוך־הוא לשאול: „לך והכית את עמלק"[3] — אמר: ומה אם בשביל נפש אחת אמרה תורה: הביאו עגלה־ערופה, כל הנפשות הללו על אחת כמה וכמה! ואם אדם חטא, בהמה מה חטאה? ואם גדולים חטאו, קטנים מה חטאו? מיד יצאה בת־קול ואמרה לו: „אל תהי צדיק הרבה"[4]. ובשעה שאמר לו שאול לדואג: „סוב אתה ופגע בכהנים"[5] — יצאה בת־קול ואמרה לו „אל תרשע הרבה"[6]. (יומא כב:).

ריב „וַיַּחְמֹל שָׁאוּל וְהָעָם עַל אֲגָג"[7] — אמר ר׳ שמעון בן לקיש: כל מי שנעשה רחמן

[1] שמ׳ ט״ו, ב. [2] דב׳ י״ג, יח. [3] ש״א ט״ו, ג. [4] קהל׳ ז׳, טז. [5] ש״א כ״ב, יח. [6] קהל׳ ז׳, יז.
[7] ש״א ט״ו, ט.

אדם ישרים שאינם עבדים. רו) ואנוהו — דורש מלשון א נ י ו ה ו א; כלו׳ אעשה עצמי כמותו לדבק בדרכיו. רז) ונתן לך רחמים וגו׳ — כלו׳ אם יהיו לך רחמים על אחרים ירחם הוא עליך. רט) בידוע—ודאי. רי) המליך השליט. עם דמדומי חמה — בין השמשות. זה היא אבא־תחנה החסיד — וחלל שבת. הזריח הקב״ה את החמה — שלא יצטער על חלול שבת.

במקום אכזרי — סוף נעשה אכזרי במקום רחמן, שנאמר: „ואת נוב עיר הכהנים הכה לפי חרב"[1] -- ולא תהא נוב כזרעו של עמלק! (קה"ר ז).

ריג צער בעלי־חיים מְדְּאוֹרָיְתָא (מן התורה). (ב"מ לב.; שבת קכח:).

ריד יִסוּרָיו של רַבִּי על־ידי מעשה באו ועל־ידי מעשה הלכו.

„על־ידי מעשה באו" —שפעם אחת הוליכו עגל לשחיטה. ברח העגל והכנים ראשו תחת כנף־בגדו של רבי וגעה בבכיה, כמי שאומר: הצילני!... אמר לו רבי: „לֵךְ, לכך נוצרת!" אמרו: הואיל ואינו מרחם — יבואו עליו יסורים.

„ועל־ידי מעשה הלכו" — שפעם אחת היתה שפחתו של רבי מכַבדת את הבית, היו בני חֻלדה מוטלים שם —וכִבְּדָתַם. אמר לה רבי: הַניחים, „ורחמיו על כל מעשיו"[2] כתוב. אמרו: הואיל ומרחם — נרחם עליו. (ב"מ פה.; ב"ר לג).

רטו אמר רב יהודה אמר רב: אסור לו לאדם שיטעום כלום עד שיתן מאכל לבהמתו, שנאמר: „ונתתי עשב בשדך לבהמתך" ואחר־כך „ואכלת ושבעת"[3]. (גיט׳ סב.).

רטז אין אדם רשאי לִקַּח בהמה אלא אם כן התקין לה מזונות. (ירוש׳ יבמ׳ פ׳ טו).

ריז דרש ר׳ יונה על פתחו של בית הנשיא: מהו שנאמר: „יודע צדיק דין דלים"[4]?— יודע הקדוש־ברוך־הוא בכלב שמזונותיו מועטים, לפיכך שוהה אכילתו במעיו שלשה ימים. אמר רב המנונא: מכאן, שדרך־ארץ לזרוק אוּמְצָא לכלב.—וכמה? אמר רב מרי: מְשַׁח אוּדְנֵיה וְחוּטְרָא אַבַּתְרֵיה (כמדת אזנו — ומקל אחריו). (שבת קנה:).

ריח שנו רבותינו: שלשה חייהם אינם חיים: הרחמנים (והרתחנים ואניני־הדעת). ואמר רב יוסף: כֻּלם יש בי. (פס׳ קיג:).

ריט ר׳ יוחנן אמר: „כל ימי עני רעים"[5] — זה רחמן; „וטוב לב משתה תמיד"[5] — זה אכזרי. (ב"ב קמה:).

XI. צְדָקָה.

רכ אמר ר׳ חָמָא בר׳ חנינא: מהו שנאמר: „אחרי ה׳ אלהיכם תלכו"[6] —וכי אפשר לו לאדם לְהַלֵּךְ אחר השכינה? והלא כבר נאמר: „כי ה׳ אלהיך אש אוכלה הוא"[7]? אלא הַלֵּךְ אחר מדותיו של הקדוש־ברוך־הוא: מה הוא הלביש ערומים, שנאמר: „ויעש ה׳ אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם"[8] — אף אתה הלבש ערומים; הקדוש־ברוך־הוא בִקר חולים, שנאמר: „וירא אליו ה׳ באלוני ממרא"[9] — אף אתה בַקר חולים; הקדוש־

1 ש"א כ"ב, יט. 2 תהל׳ קמ"ה, ט. 3 דב׳ י"א, טו. 4 מש׳ כ"ט, ז. 5 שם ט"ו, טו.
6 דב׳ י"ג, ה. 7 שם ד׳, כד. 8 בר׳ ג׳, כא. 9 שם י"ח, א.

ריב) במקום אכזרי—במקום שהוא צריך להיות אכזרי. ריג) צער בעלי חיים—אסור צער בעלי חיים. ריד) יסוריו של רבי — עי׳ ספר שני קפ"ו. מכבדת—מטאטאת. ריז) שוהה אכילתו וגו׳ — ואינה מתעכלת לגמרי עד שלשה ימים, ונמצא שבע קצת. אומצא — חתיכת בשר. משח אודניה וגו׳ — כלו׳ זורק לו חתיכה קטנה כמדת אזנו ומכה אותו מיד במקל, שלא יהא מרגילו אצלו. ריח) הרתחנים—כעסנים. ואניני הדעת—מפונקים וחלושים. רכ) וירא אליו ה׳ וגו׳—

ברוך־הוא קבר מתים, שנאמר: „ויקביר אותו בגי"[1] — אף אתה קבור מתים; הקדוש־ברוך־הוא נחם אבלים, שנאמר: „ויהי אחרי מות אברהם ויברך אלהים את יצחק בנו"[2] — אף אתה נחם אבלים. (סוטה יד.).

רכא אמר רב אסי: שקולה צדקה כנגד כל המצות. (ב"ב ט.).

אמר ר' אלעזר: גדול העושה צדקה יותר מכל הקרבנות, שנאמר: „עשה צדקה ומשפט נבחר לה' מזבח"[3]. (סוכה מט:).

רכב ואמר ר' אלעזר: בזמן שבית־המקדש קים אדם שוקל שקלו ומתכפר לו. עכשו שאין בית־המקדש קים אם עושין צדקה — מוטב, ואם לאו — באין אומות־העולם ונוטלין בזרוע. (ב"ב ט.).

רכג תניא, ר' יהודה אומר: גדולה צדקה שמקרבת את הגאולה, שנאמר: „שמרו משפט ועשו צדקה כי קרובה ישועתי לבוא"[4]. (שם י.).

רכד שנו רבותינו: מעשה במונבז המלך, שבזבז אוצרותיו ואוצרות אבותיו בשני בצורת, וחברו עליו אחיו ובית אביו ואמרו לו: אבותיך גנזו אוצרות והוסיפו על של אבותם ואתה מבזבזם. אמר להם: אבותי גנזו למטה ואני גנזתי למעלה; אבותי גנזו במקום שהיד שולטת בו ואני גנזתי במקום שאין היד שולטת בו; אבותי גנזו דבר שאין עושה פרות ואני גנזתי דבר שעושה פרות; אבותי גנזו אוצרות ממון ואני גנזתי אוצרות נפשות; אבותי גנזו לאחרים ואני גנזתי לעצמי; אבותי גנזו לעולם־הזה ואני גנזתי לעולם־הבא. (שם יא.).

רכה אמרו משמו של ר' אלעזר: מהו שנאמר: „וילבש צדקה כשרין"[5] — לומר לך, מה שריון זה כל קל פה וקליפה מצטרפת לשריון גדול, אף צדקה כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. ר' חנינא אמר מכאן: „וכבגד עדים כל צדקותינו"[6] — מה בגד זה כל נימא ונימא מצטרפת לבגד גדול, אף צדקה כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. (שם ט:).

רכו דרש רבי דוסתאי ברבי ינאי: בא וראה, שלא כמדת הקדוש־ברוך־הוא מדת בשר־ודם: מדת בשר־ודם, אדם מביא דורון גדול למלך, ספק מקבלים אותו הימנו ספק אין מקבלים אותו הימנו, ואם תמצי לומר: מקבלים אותו הימנו — ספק רואה פני המלך ספק אינו רואה פני המלך, והקדוש־ברוך־הוא אינו כן, אדם נותן פרוטה לעני זוכה ומקבל פני שכינה, שנאמר: „אני בצדק אחזה פניך אשבעה בהקיץ תמונתך"[7].

[1] דב' ל"ד, ו. [2] בר' כ"ה, יא. [3] מש' כ"א, ג. [4] ישע' נ"ו, א. [5] שם נ"ט, יז. [6] שם ס"ד, ה. [7] תהל' י"ז, טו.

שהיה אברהם הולה מן המילה ובא הקב"ה לבקרו. ויברך אלהים את יצחק — נחמו על אביו וברכו ברכת אבלים. רכב) ונוטלים בזרוע — חומסין בכח את ממונו. רכד) במונבז המלך — מבני הילני מלכת הדייב שנתגיירה. שבזבז — שפזר לצדקה. בצורת — רעב. דבר שעושה פירות — שכר בעוה"ז והקרן קיימת לעוה"ב. גנזתי אוצרות נפשות — שקיים בצדקה הרבה נפשות. רכה) כל קליפה וקליפה — השריון עשוי קליפין־קליפין של מתכת כעין קשקשים. מצטרפת — מתחברת. לחשבון גדול — של מתן שכר. נימא — חוט האריג. רכו) דורון — מתנה. ואם תמצי לומר — ואפילו אם תאמר. אני בצדק וגו' — בתחלה אתן צדקה ואח"כ

ר' אלעזר נתן פרוטה לעני ואחר־כך התפלל; אמר: הכתוב אומר: „אני בצדק אחזה פניך"[1]. (ב"ב י'.).

רכז **דרש רב עוירא, פעמים אמר לה משמו של רב אמי, פעמים אמר לה משמו של רב אסי: מהו שנאמר: „כה אמר ה', אם שלמים וכן רבים וכן נגוזו ועבר"[2] — אם רואה אדם שמזונותיו מצומצמים יעשה מהם צדקה, וכל־שכן כשהם מרובים. מאי „וכן נגוזו ועבר"? תנא דבי ר' ישמעאל: כל הגוזז מנכסיו ועושה מהם צדקה נִצול מדינה של גיהנם; משל לשתי רחלות שהיו עוברות במים, אחת גזוזה ואחת שאינה גזוזה, גזוזה עברה, שאינה גזוזה לא עברה.**

„ועניתיך"[2] — אמר מר זוטרא: אפילו עני המתפרנס מן הצדקה יעשה צדקה. „לא אענך עוד"[2] — תני רב יוסף: שוב אין מראין לו סִמני עניות. (גיט' ז.).

רכח **אמר ר' יהושע בן לוי: כל הרגיל לעשות צדקה זוכה והוים לו בנים בעלי חכמה, בעלי עֹשֶׁר, בעלי אגדה.** (ב"ב ט:).

רכט **תני רבי יהושע: יותר ממה שבעל־הבית עושה עם העני — העני עושה עם בעל־הבית.** (ויק"ר לד).

רל **תניא, היה רבי מאיר אומר: יש לבעל־הדין להשיבך ולומר לך: אם אלהיכם אוהב עניים הוא, מפני מה אינו מפרנסם? אמור לו: כדי להנצל אנו בהם מדינה של גיהנם. וזו שאלה שאל טורנוסרופוס את רבי עקיבא: אם אלהיכם אוהב עניים מפני מה אינו מפרנסם? אמר לו: כדי להנצל אנו בהם מדינה של גיהנם. אמר לו: אדרבה, זו שֶׁמְּחַיַּבְתָּם לגיהנם; אמשול לך משל, למה הדבר דומה: למלך בשר־ודם שכעס על עבדו וַחֲבָשׁוֹ בבית־האסורים, וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו, והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, לכששמע המלך לא כועס עליו? ואתם קרוים עבדים, שנאמר: „כי לי בני ישראל עבדים"[3]? אמר לו ר' עקיבא: אמשול לך משל, למה הדבר דומה: למלך שכעס על בנו וחבשו בבית־האסורים, וצוה עליו שלא להאכילו ושלא להשקותו, והלך אדם אחד והאכילו והשקהו, לכששמע המלך לא דורון משגר לו? ואנו קרוים בנים, שנאמר: „בנים אתם לה' אלהיכם"[4]. אמר לו: אתם קרוים בנים וקרוים עבדים; בזמן שאתם עושים רצונו של מקום אתם קרוים בנים ובזמן שאין אתם עושים רצונו של מקום אתם קרוים עבדים, ועכשו אין אתם עושים רצונו של מקום. אמר לו: הרי הוא אומר: „הלא פרוס לרעב לחמך ועניים מרודים תביא בית"[5] — אימתי „ועניים מרודים תביא בית"? בזמן הזה, וקהרי הוא אומר: „הלא פרוס לרעב לחמך".** (ב"ב י.).

רלא **„אוֹ יַחֲזֵק בְּמָעֻזִּי יַעֲשֶׂה שָׁלוֹם לִי"[6] — אמר ר' יהודה בר' סימון: העני הזה יושב**

[1] תהל' י"ז, טו. [2] נח' א', יב. [3] ויק' כ"ה, נה. [4] דב' י"ד, א. [5] ישע' נ"ח, ז. [6] שם כ"ז, ה.

„אחזה פניך" בתפלה. רכז) **אם שלמים** — מזונותיו מצומצמים (דחוקים כדי צרכו). **וכן רבים** — וכל שכן כשהם מרובים. **וכן נגוזו ועבר** — כשהם נגזזים ומתמעטים לצדקה יעבור בשלום בעוה"ב, כמפורש למטה במשל של שתי הרחלות. **שאינה גזוזה לא עברה** — שהצמר ספג מים והכביד עליה וטבעה. **ועניתיך** — דרש מלשון עניות. רכט) **עני עושה עם בעה"ב** — שמביאו למצות צדקה ששכרה מרובה. רל) **להנצל אנו בהם וגו'** — בזכות הצדקה שעושין עם העניים. **משגר** — שולח.

ומתרעם: מה אני מפלוני? הוא ישן בביתו על מטתו ואני כאן! ועמדת אתה ונתת לו — חייך, שאני מעלה עליך כאִלו עשית שלום ביני לבֵיני. (ויק"ר לד).

רלב תניא, אמר רבי אלעזר ברבי יוסי: כל צדקה וחסד שישראל עושים בעולם הזה — שלום גדול ופְרַקְלִיטִים גדולים בין ישראל לאביהם שבשמים. (ב"ב י).

רלג ר' יהודה היה אומר: עשרה דברים קשים נבראו בעולם: הר קשה—ברזל מְחַתכו; ברזל קשה—אור מְפַעְפְּעוֹ; אור קשה—מים מכבים אותו; מים קשים — עבים סובלים אותם; עבים קשים — רוח מְפַזְּרָתָם; רוח קשה — גוף סובלו; גוף קשה — פחד שוברו; פחד קשה—יין מְפִיגוֹ; יין קשה—שֵׁנָה מְפַכַּחְתּוֹ — ומיתה קשה מכולם. וצדקה מצלת מן המיתה, שנאמר: „וצדקה תציל ממות"[1]. (ב"ב י.).

רלד תניא, אמרו עליו על בנימין הצדיק שהיה ממונה על קופה של צדקה. פעם אחת באה אשה לפניו בשני בַצורת. אמרה לו: רבי, פרנסני! אמר לה: העבודה, שאין בקופה של צדקה כלום. אמרה לו: רבי, אם אין אתה מפרנסני הרי אשה ושבעה בניה מתים. עמד ופרנסה משלו. לימים חלה ונטה למוּת. אמרו מלאכי־השרת לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו של עולם, אתה אמרת: כל המְקַיֵם נפש אחת מישראל כאלו קִיֵם עולם מלא — ובנימין הצדיק שהחיה אשה ושבעה בניה ימות בשנים מועטות הללו! מיד קרעו לו גזר־דינו.

תנא, הוסיפו לו עשרים ושתים שנה על שנותיו. (שם יא.).

רלה מעשה בחסיד אחד שהיה רגיל בצדקה. פעם אחת הלך וישב בספינה, בא הרוח וטבעה ספינתו בים. ראהו ר' עקיבא ובא לפני בית־דין להעיד על אשתו להנשא. עד שלא הגיעה עת לעמוד בא אותו האיש ועמד לפניו. אמר לו: אתה הוא שטבעת בים? אמר לו: הן. ומי העלך מן הים? אמר לו: צדקה שעשיתי היא העלתני מן הים. אמר לו: מאין אתה יודע? אמר לו: כשירדתי למעמקי־מצולה שמעתי קול רעש גדול מגַלי הים, שזה אומר לזה וזה אומר לזה: רוצו ונעלה את האיש הזה מן הים שעשה צדקה כל ימיו. באותה שעה פתח ר' עקיבא ואמר: ברוך אלהים, אלהי ישראל, שבחר בדברי תורה ובדברי חכמים, שדברי תורה ודברי חכמים קַיָמִים הם לעולם ולעולמי עולמים, שנאמר: „שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תמצאנו"[2], ועוד כתוב: „וצדקה תציל ממות"[1]. (אדר"נ פ' ג).

רלו רבי עקיבא היתה לו בת. אמרו לו הכַּלְדִיִים: אותו היום שתכנס לחופה ישכָנה נחש ותמות. היה מיצר על הדבר הרבה. באותו היום נטלה בתו את המַכְבֵּנָה ונעצה אותה בכותל. פגעה בעינו של נחש וישבה בה. בבקר כשנטלה את המכבנה משם נגרר ובא הנחש אחריה. אמר לה אביה: מה עשית? אמרה לו: בערב בא עני וקרא על הפתח, והיו הכל טרודים בסעודה ואין שומע לו. עמדתי ונטלתי מנה שנתת לי ונתתיה לו. אמר

[1] מש' י', ב. [2] קהל' י"א, א.

רלא) מה אני מפלוני — במה נשתניתי מפלוני? רלב) ופרקליטים — מליצים טובים. רלג) אור מפעפעו — אש נופחת בו ומרככתו. הגוף סובלו — כל הגוף מלא רוח. מפכחתו — מסירה אותו. רלד) ממונה וגו' — מופקד לחלק צדקה. המקיים — המחיה. רלה) ראהו ר"ע — שטבעה הספינה עם החסיד. עת לעמוד — לפני הבית־דין להעיד עדותו. רלו) הכלדיים — כשדים חוזים בכוכבים. מכבנה — מין מחט גדול של זהב לתכשיט. פגעה — המכבנה. מנה — חלק סעודה.

לה: מצוה עשית. יצא ר׳ עקיבא ודרש: „וצדקה תציל ממות״[1] — ולא ממיתה משונה אלא ממיתה עצמה. (שבת קנו.).

רלז שני תלמידים של ר׳ חנינא יצאו לקצץ עצים. וראם אסטרולוגוס אחד ואמר: שנים הללו יוצאים ולא יחזרו. כשיצאו פגע בהם זקן אחד, אמר להם: זכו עמי! הרי שלשה ימים שלא טעמתי כלום. והיתה עמם ככר אחת. פרסו מחצה ונתנו לו. אכל והתפלל עליהם, אמר להם: כשם שקימתם את נפשי היום כך תתקים נפשכם היום. יצאו בשלום וחזרו בשלום. והיו שם בני אדם ששמעו קולו של אסטרולוגוס. אמרו לו: ולא כך אמרת: „שנים הללו כשיצאו לא יחזרו״? אמר: יש כאן אדם שקרן, שאסטרולוגיא שלו שקר! אף על פי כן הלכו ופשפשו ומצאו חכינה, מחצה בחבילה אחת ומחצה בחבילה אחרת. אמרו: מה דבר טוב עשיתם היום? סחו להם אותו המעשה. אמר: ומה אני יכול לעשות— ואלהיהם של היהודים מתפיס בחצי ככר! (ירוש׳ שבת ו).

רלח שמואל ואבלט היו יושבים, וראו בני־אדם מהלכים לאגם. אמר לו אבלט לשמואל: אדם זה ילך ולא יחזור, שינשכנו נחש וימות. אמר לו שמואל: אם בן ישראל הוא ילך ויחזור. עד שהם יושבים — הלך וחזר. עמד אבלט ופרק משאו מעל גבו — מצא בו נחש חתוך לשנים. אמר לו שמואל: מה עשית? אמר לו: בכל יום היינו מטילים פת ביחד ואוכלים. היום היה בינינו אחד שאין לו פת והיה מתבייש. אמרתי להם: אני אעמוד ואטיל. וכשהגעתי אצלו עשיתי עצמי כמי שנוטל ממנו, כדי שלא יתבייש. אמר לו: מצוה עשית. יצא שמואל ודרש: „וצדקה תציל ממות״[1] — לא ממיתה משונה אלא ממיתה עצמה. (שבת קנו:).

רלט ר׳ אלעזר איש ברתותא אומר: תן לו משלו, שאתה ושלך שלו. וכן בדוד הוא אומר: „כי ממך הכל ומידך נתנו לך״[2]. (אב׳ ג).

רמ מעשה בחסיד אחד שנתן דינר לעני בערב ראש־השנה בשני בצורת והקניטתו אשתו, והלך ולן בבית־הקברות, ושמע שתי רוחות שמספרות זו לזו. אמרה אחת לחברתה: חברתי! בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענית באה לעולם. אמרה לה: חברתי! איני יכולה, שאני קבורה במחצלת של קנים. אלא לכי את, ומה שאת שומעת בואי ואמרי לי. הלכה היא ושטה ובאה ואמרה לה חברתה: חברתי! מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי שכל הזורע ברביעה ראשונה—ברד מלקה אותו. הלך

[1] מש׳ י׳, ב. [2] דה״א כ״ט, יד.

רלז) אסטרולוגוס — חוזה בכוכבים. זכו עמי — תנו לי צדקה. ככר אחת — של להם. פרסו — חתכו. ששמעו קולו וגו׳ — גבואתו שלא יחזרו. ופשפשו — חפשו. חכינה — נחש. מחצה בחבילה אחת וגו׳ — של עצים, שנתתך הנחש לשנים בשעת קציצת עצים. אותו המעשה — שנתנו חצי ככר לעני. רלח) ואבלט — חכם חוזה בכוכבים. לאגם — לאורשה של קנים. מטילים פת ביחד וגו׳ — שהיו חבורה של בני אדם והיו נוטלים פת מכל אחד ומטילים בכלי אחד ואוכלים ביחד. אעמוד ואטיל וגו׳—אני אגבה היום את הלחם מכל אחד ואעשה באופן שלא יתבייש. רלט) ברתותא — שם מקום בא״י. תן לו משלו וגו׳ —כלו׳ תן צדקה משל הקב״ה, שהכל מידו. רמ) והקניטתו — הכעיסה אותו. מאחורי הפרגוד — מאחורי הוילון ברקיע ממקום שהגזרות יוצאות בראש־השנה לכל השנה. איני יכולה — לצאת. מחצלת — מין שטיח סרוג של קני־סוף. ברביעה ראשונה—של גשמי יורה; שלש רביעיות הן בירה: בכירה, שניה ושלישית, וכלן חלות

הוא וזרע ברביעה שניה; של כל העולם כלו לקה, שלו לא לקה.

לשנה האחרת הלך ולן בבית־הקברות ושמע אותן שתי רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה אחת לחברתה: בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות באה לעולם. אמרה לה: חברתי, לא כך אמרתי לך „איני יכולה", שאני קבורה במחצלת של קנים! אלא לכי את, ומה שאת שומעת בואי ואמרי לי. הלכה ושטה ובאה. אמרה לה חברתה: חברתי, מה שמעת מאחורי הפרגוד? אמרה לה: שמעתי שכל הזורע ברביעה שניה שדפון מלקה אותו. הלך הוא וזרע ברביעה ראשונה; של כל העולם כלו נשדף ושלו לא נשדף.

אמרה לו אשתו: מפני מה אֶשְׁתַּקַד של כל העולם כלו לקה ושלך לא לקה, ועכשו של כל העולם כלו נשדף ושלך לא נשדף? סח לה כל הדברים הללו.

אמרו: לא היו ימים מועטים עד שנפלה קְטָטָה בין אשתו של אותו חסיד ובין אמה של אותה ריבה. אמרה לה: לכי ואראך בתך שהיא קבורה במחצלת של קנים. לשנה האחרת הלך ולן בבית־הקברות ושמע אותן רוחות שמספרות זו עם זו. אמרה לה: חברתי, בואי ונשוט בעולם ונשמע מאחורי הפרגוד מה פורענות באה לעולם. אמרה לה: חברתי! הניחיני, דברים שביני לבינך כבר נשמעו בין החיים! (בר' יח:).

רמא מעשה בר' אליעזר ור' יהושע ור' עקיבא שהלכו לחולות אנטוכיא על עסק מַגְבַּת צדקה לחכמים. היה שם אחד, אבא־יודן, שהיה עושה מצוה בעין יפה וירד מנכסיו. כיון שראה רבותינו נתכַּרְכְּמוּ פניו והלך לביתו. אמרה לו אשתו: למה פניך חולניות? אמר לה: רבותינו כאן ואיני יודע מה אעשה. אשתו שהיתה צַדֶּקֶת ממנו אמרה לו: לא נשתַּיְּרה לנו אלא שדה אחת, לֵךְ מכור חֶצְיָהּ ותן להם. הלך ועשה כן. נתפללו עליו רבותינו ואמרו לו: אבא־יודן, המקום יְמַלֵּא חסרונך! לאחר ימים יצא לחרוש בחצי שדהו. עִם כשהוא חורש נבקעה הארץ מתחתיו ושָׁקעה פרתו ונשברה. ירד להעלותה, הֵאִיר הקדוש־ברוך־הוא את עיניו ומצא תחתיה מטמון. אמר: לטובתי נשברה רגל פרתי.

כשחזרו רבותינו לשָׁם שאלו עליו: מה אבא־יודן עושה? אמרו להם: אבא־יודן—מי יכול לראות סֵבֶר־פניו? הוא אבא־יודן של עבדים, אבא־יודן של עזים, אבא־יודן של חמורים, אבא־יודן של גמלים, אבא־יודן של שְׁוָרִים! כיון ששמע אבא־יודן יצא לקראתם. אמרו לו: מה אבא־יודן עושה? אמר להם: עשתה תפלתכם פֵּרות ופֵרי־פֵרות. אמרו לו: חייך, אף־על־פי שנתנו אחרים יותר ממך—אותך כתבנו ראש טִימוס. נְטָלוּהוּ והושיבוהו אצלם וקראו עליו הפסוק הזה: „מַתָּן אדם ירחיב לו ולפני גדולים ינחנו"[1]. (ירוש' הור' ג; ויק"ר ה; ילק"ש ראה).

[1] מש' י"ח, טז.

בחשוון וכסלו. ושלו לא לקה —שכשעת הברד עדיין היה רך, לפי שנזרע באחרונה. שדפון — מלקה את הרך ולא את הקשה, להיפך מן הברד, ולפיכך הקדים לזרוע. אשתקד — בשנה הקודמת. סח — ספר. קטטה — מריבה. הריבה — הנערה, שהיתה קבורה במחצלת של קנים. רמא) על עסק מגבת צדקה לחכמים — בענין גבית צדקה בשביל חכמים. וירד מנכסיו — נעשה עני. נתכרכמו פניו — הוריקו פניו מפני הבושה. המקום — הקב"ה. עם כשהוא חורש — בשעת חרישה. שאלו עליו — את אנשי המקום. סבר פניו —דרך כבוד אמרו כן. ראש טימוס —בראש

רמב מעשה באדם אדם שהיו לו שני בנים. אחד מהם היה עושה צדקה ואחד מהם לא עשה כל עיקר. זה שהיה עושה צדקה מכר את ביתו וכל מה שהיה לו והוציא לצדקה. פעם אחת ביום הושענא נתנה לו אשתו עשרה פולסין. אמרה לו: צא וקח לבניך כלום מן השוק. כיון שיצא לשוק פגעו בו גבאי צדקה. אמרו: הרי בא בעל הצדקה. אמרו לו: תן חלקך במצוה זו, שאנו לוקחים בגד ליתומה אחת. נטל אותם עשרה פולסין ונתנם להם, ונתבייש לילך לביתו. הלך לו לבית־הכנסת. ראה שם מאלו האתרוגים שהתינוקות זורקים ביום הושענא. נטל מהם ומלא שקו והלך ופרש בים הגדול עד שהגיע למדינת המלך. כיון שהגיע לשם נזדמנה השעה ונמצא המלך חש במעיו ואמרו לו בחלום: אכול מאלו האתרונים שהיהודים מתפללים עמם ביום הושענא ותתרפא. בדקו באותה שעה בכל הספינות ובכל המדינה ולא מצאו. הלכו ומצאו אותו אדם יושב על שקו. אמרו לו: יש אצלך כלום? אמר להם: אדם עני אני ואין אצלי כלום למכור. בדקו בשק ומצאו מאלו האתרוגים ואמרו לו: אלו מהיכן הם? אמר להם: מאלו שהיהודים מתפללים ביום הושענא. טענו השק והעלוהו לפני המלך. אכל המלך אותם האתרונים ונתרפא. פנו את השק ומלאו דינרים. (ויק״ר לז).

רמג מעשה בבר־מען מוכס שמת ובו ביום מת חסיד אחד. באו כל בני העיר ונתעסקו במטתו של אותו חסיד. הוציאו אחריו קרובי המוכס את מטתו של מוכס. קפצו עליהם איבים והניחו המטות וברחו. היה שם תלמיד אחד שישב לו עם מטת רבו. לאחר זמן חזרו בני העיר לקבור אותו חסיד ונתחלפה להם מטתו בשל מוכס. היה אותו תלמיד צווח ולא השגיחו בו. וקרובי המוכס קברו את החסיד. היה אותו תלמיד יושב ומצטער, אמר: מה חטא גרם לאותו חסיד לקבר בבזיון, ומה זכה אותו רשע לקבר בכבוד גדול כל־כך? נראה לו רבו החסיד בחלום ואמר: בני, אל תצטער; אני—פעם אחת שמעתי בגנות תלמידי־חכמים ולא מחיתי, ולכך נענשתי; וזה—פעם אחת התקין סעודה לשר־העיר ולא בא שר־העיר וחלקה לעניים, ולכך זכה לקבר בכבוד. אבל בוא ואראך כבודי בגן־עדן וענשו של אותו האיש בגיהנם. ראה התלמיד לאותו חסיד שהוא מטייל בגנים ופרדסים על מעיני מים, וראהו לבר־מעין מוכס לשונו שותת על פי הנהר, מבקש להגיע למים ואינו מגיע.

(ירוש׳ חג׳ ב; רש״י סנה׳ מד).

רמד אמרו עליו על ר׳ טרפון, שהיה עשיר גדול ולא היה נותן מתנות רבות לעניים. פעם אחת מצאו ר׳ עקיבא. אמר לו: רבי, רצונך, שאקח לך עיר אחת או שתים? אמר לו: הן. מיד עמד ר׳ טרפון ונתן לו ארבעה אלפים דינרי זהב. נטלם ר׳ עקיבא וחלקם לתלמידי־חכמים עניים. לימים מצאו ר׳ טרפון, אמר לו: היכן העירות שלקחת לי? תפסו בידו והוליכו לבית־המדרש, והביא תינוק ובידו ספר תהלים, והיה קורא והולך עד שהגיע לפסוק זה: „פזר נתן לאביונים צדקתו עומדת לעד"[1]. אמר לו: זוהי העיר שלקחתי לך.

[1] תהל׳ קי״ב, ט.

המגילה של רשימת המתגרבים. רמב) פולסין — מטבעות. זורקין — משליכין לשחק בהם. ביום הושענא — ביום הושענא רבא. רמג) בבר מעין — שם אדם. מוכס — גובה המכס, ורשע היה.

עמד ר׳ טרפון וּנְשָׁקוֹ ואמר לו: „רַבִּי, אלופי! רבי בחכמה ואלופי בדרך־ארץ״ — והוסיף לו ממון לִבְזְבֵּז. (כלה ב).

רמה פעם אחת נצרכו חכמים לנדבה. שלחו את ר׳ עקיבא ואחד מִן החכמים עמו. באו ובקשו לִכָּנֵס לביתו של בן־מביא־יין. שמעו קוֹלו של תינוק אומר לאביו: מה נקח לךָ היום? אמר לו: עֲלָשִׁים, ולא משֶׁל היום אלא משל אתמיל, שהם כמושים ובזול. הניחוהו והלכו להם. ולאחר שנדבו הכל חזרו ובאו אצלו. אמר להם: לָמה לא באתם אצלי בתחלה, כשֵׁם שהייתם נוהגים? אמרו לו: כבר באנו ושמענו כך וכך. אמר להם: מה שביני לבין התינוק יודעים אתם ולא מה שביני לבין בוראי. ואף על פי כן, לכו ואִמרו לאשתי ותתן לכם מדה של דינרים. הלכו ואמרו לה. אָמרה להם: מה אמר לכם, גדושה או מחוקה? אמרו לה: כתם אמר לנו. אמרה להם: אני אתן לכם גדושה; אם אמר גדושה הרי עשיתי כדבריו, ואם לאו הריני מְנַכָּה את הגודש מכתובתי. כיון ששמע בעלה כך כפל לה את כתובתה. (ירוש׳ פס׳ ד).

רמו בשעה שעני הולך אצל בעל־הבית ואומר: „פַּרְנְסֵנִי״ — אם מפרנסו מוטב, ואם לאו „עשיר ורש נפגשו עושה כלם ה׳״[1] — מי שֶׁעֲשָׂאוֹ עשיר לזה עושה אותו עני, עני לזה— עושה אותו עשיר. (תנח׳ טו).

רמז „עָשִׁיר וָרָשׁ נִפְגָּשׁוּ״[1] — אמר העשיר לעני: למה אֵין אתה הולך ויגע במלאכה? ראה שׁוֹקַיִם, ראה כרעים, ראה בעל כרס, ראה בעל בשר! אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: לא דַיֶּךָ שלא נתת לו משלך מאומה, אלא במה שנתתי לו אתה מכנים לו עין רעה! (ויק״ר לד).

רמח „אַל תִּגְזָל דָּל כִּי דַל הוּא״[2] — אם הוא דל מהו גוזל לו? לא דבר הכתוב אלא במתנות עניים, שהוא חַיָּב ליתן מן התורה: לקט שכחה ופאה ומעשר עני. והזהיר הקדוש־ברוך־הוא שלא יגזול אדם מהם מתנות הראויות ליתן להם, „כי דל הוא״—די לו עניותו. לא די לעשיר שהוא עומד ברֶוַח ועני בצער, אלא אף גוזל ממנו מה שֶׁנּתן לו הקדוש־ברוך־הוא. (במ״ר ח).

רמט „נִבְהָל לַהוֹן אִישׁ רַע עָיִן וְלֹא יֵדַע כִּי חֶסֶר יְבֹאֶנּוּ״[3] — מעשה באדם שהיה מוציא מעשרותיו כראוי והיתה לו שדה עושָׂה אלף מדות, ומוציא מִמנה מאה מדות למעשר, ומן המוֹתָר היה מתפרנס הוא ובני ביתו. בּשעת פטירתו קרא לבנו ואמר לו: בני, תן דעתך על שדה זו, כך וכך מדות היא עושה, כך וכך מדות הייתי מוציא למעשר, וממנה הייתי מתפרנס כל ימי. זרע הבן שָׁנה ראשונה, עשתה אלף מדות והוציא ממנה מאה למעשר. שנה שניה הכנים בה עין רעה, פָּחת עשרה ופחתה היא מאה, וכן שלישית וכן רביעית

[1] מש׳ כ״ב, ב. [2] שם שם, כב. [3] שם כ״ח, כב.

רמד) לבזבו —לפזר לצדקה. רמה) בן־מְביא־יין – שם אדם. מה נקח לך היום —לסעודה. עלשין —מין ירק למאכל (אינריווא). כמושים—נובלים. הניחוהו · כסבורים שהוא עני. גדושה — מלאה עם עודף. מחוקה— מצומצמת. סתם אמר — ולא פרש. מנכה — מחסרת. מכתובתי — שהבעל נותן לאשתו. רמז) ראה שוקים וגו׳ — כלו׳ הרי כל אברי גופך בריאים. רמט) הכנים בה עין רעה — נתנ בה עין רעה. פחת עשרה — מן המעשר. ופחתה היא מאה — מן התבואה.

וכן חמישית, עד שעמדה על מעשרותיה. כיון שראו קרוביו כך עמדו ולבשו לבנים ונתעטפו לבנים ונכנסו אצלו. אמר להם: לא באתם אלא לשמות עלי? אמרו לו: חס ושלום, לא באנו אלא לשמוח עמך, לשעבר היית בעל־הבית והקדוש־ברוך־הוא כהן, ועכשו נעשית כהן והקדוש־ברוך־הוא בעל־הבית. (שמו"ר לא; ילק"ש).

רג אמר לו ר' חִיָּא לאשתו: כשבא עני הַקדימי לו פת, כדי שיקדימו לבניך. אמרה לו: מקלל אתה אותם! אמר לה: מקרא כתוב: „כי ב ג ל ל הדבר הזה"[1] — ותנא דבֵי ר' ישמעאל: גלגל הוא החוזר בעולם. (שבת קנא.).

רנא אמר ר' יהושע בן קרחה: כל המעלים עינו מן הצדקה כאלו עובד עבודה־זרה. (כת' סח:).

רנב „וַיְהִי בִּימֵי שְׁפֹט הַשֹּׁפְטִים וַיְהִי רָעָב בָּאָרֶץ וַיֵּלֶךְ אִישׁ מִבֵּית־לֶחֶם"[2] — אוי לדור ששופטיו צריכים להשפט. הַדַּיָּן אומר לאדם: טול קֵיסָם מבין שניך, והוא אומר: טול קורה מבין עיניך. כך אלימלך מגדולי המדינה ומפַּרְנְסֵי־הדור היה, וכיון שבאו שני רעבון אמר: עכשו יהיו כל ישראל מסַבְּבִים על פתחי, זה בא בקופתו וזה בא בכְפִיפוֹ. מה עשה? עמד וברח לו מפניהם. (רו"ר; ילק"ש).

רנג הוי זהיר בדלתי ביתך שלא יהו נעולות בשעה שאתה מֵסֵב באכילה. (דא"ז ט).

רנד מעשה באשה אחת שהיתה יושבת בשכונה של בעל השדה, ויצאו שני בניה ללקט ולא הניחם בעל השדה. אמם היתה אומרת: מתי יבואו בני מן השדה, שמא אמצא בידם כלום לאכול; והם היו אומרים: מתי נלך אל אמנו, שמא נמצא בידה כלום לאכול. היא לא מצאה בידם כלום והם לא מצאו בידה כלום לאכול, והניחו ראשיהם בין ברכי אמם ומתו שלשתם ביום אחד. אמר הקדוש־ברוך־הוא: אין אתם נוטלים מהם אלא נפשות; חייכם, אף אני אֶגְבֶּה מכם נפשותיכם, וכן הוא אומר: „אל תגזל דל כי דל הוא... כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש"[3]. (אדר"נ לח).

רנה אמרו עליו על נחום איש גם־זו, שהיה סומא משתי עיניו, גִדֵּם משתי ידיו, קִטֵּעַ משתי רגליו וכל גופו מלא שחין, ורגלי מטתו מונחות בספלים של מים, כדי שלא יעלו עליו נמלים. פעם אחת היתה מטתו מונחת בבית רעוע, בקשו תלמידיו לפַנות מטתו ואחר־כך לפנות את הכלים. אמר להם: בָּנַי, פַּנּוּ את הכלים ואחר־כך פנו את מטתי, שמובטח לכם, כל־זמן שאני בבית אין הבית נופל. פִּנּוּ את הכלים ואחר־כך פִּנּוּ את מטתו — ונפל הבית. אמרו לו תלמידיו: רבי, וכי מאחר שצדיק גמור אתה למה עלתה לך כך? אמר להם: בָּנַי, אני גרמתי לעצמי. שפעם אחת הייתי מהלך בדרך לבית־חָמִי, והיה עמי מַשּׂוֹי שלשה חמורים, אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני מגדים. בא עני אחד ועמד לי

[1] דב' ט"ו, י. [2] רות א', א. [3] מש' כ"ב, כב, כג.

לשמוח עלי — לאידי. רג) הקדימי לו פת — הזדרזי להוציא לו פת. גלגל החוזר בעולם — דורש „בגלל" מלשון גלגל; כלו' מי שעשיר היום יוכל להעשות עני למחר. רנב) טול קיסם וגו' — קיסם - כפיס. עץ קטן ודק, וקורה—גדולה וכבדה; כלו' כשהדיין מוכיח על עבירה קטנה מראין לו על עבירה גדולה שבידו. ומפרנסי —סמנהיגי. בקופתי... בכפיפו — מיני סלים. רנד) נוטלים מהם אלא נפשות — כשאין מניחין אותם ללקט כאלו נוטלים נשמתם. רנה) סומא — עור. גדם — קצוץ יד. קטע — קצוץ רגל. רעוע — נוטה לנפול. לפנות מטתו — מפני הסכנה.

בדרך ואמר לי: פַּרְנְסֵנִי. אמרתי לו: הַמְתֵּן, עד שאפרוק מן החמור. לא הספקתי לפרוק מן החמור עד שיצאה נשמתו. הלכתי ונפלתי על פניו ואמרתי: עיני שלא חסו על עיניך — יִסּוֹמוּ; ידי שלא חסו על ידיך — יִתְגַּדְּמוּ; רגלי שלא חסו על רגליך — יִתְקַטְּעוּ; ולא נתקררה דעתי עד שאמרתי: כל גופי יהא מלא שחין. אמרו לו: אוי לנו שראינוך בכך! אמר להם: אוי לי, אם לא רְאִיתוּנִי בכך! (תענ׳ כא).

רנו „אֶל שָׁאוּל וְאֶל בֵּית־הַדָּמִים עַל אֲשֶׁר הֵמִית אֶת הַגִּבְעֹנִים"[1] — וכי היכן מצינו שהרג שאול את הגבעונים? אלא מתוך שהרג נוב עיר הכהנים, שהיו מספיקים להם מים ומזון, מעלה עליו הכתוב כְּאִלּוּ הֲרָגָם. (ב״ק קיט.).

רנז תניא. אמר להם רבן יוחנן בן זַכַּאי לתלמידיו: מהו שאמר הכתוב: „צדקה תרומם גוי וחסד לְאֻמִּים חטאת"[2]? נענה ר׳ אליעזר ואמר: „צדקה תרומם גוי" — אלו ישראל, שנאמר: „ומי כעמך כישראל גוי אחד בארץ"[3]; „וחסד לאומים חטאת" — כל צדקה וחסד שאומות־העולם עושין חטא הוא להם, שאינם עושין אלא להתגדל בו. נענה ר׳ יהושע ואמר: „צדקה תרומם גוי" אלו ישראל; „וחסד לאומים חטאת" — כל צדקה וחסד שאומות־העולם עושין חטא הוא להם, שאין עושין אלא כדי שתמשך מלכותם. נענה רבן גמליאל ואמר: „צדקה תרומם גוי" — אלו ישראל; „וחסד לאומים חטאת" — כל צדקה וחסד שאומות־העולם עושין חטא הוא להם, שאין עושין אלא להתיַהֵר בו. אמר רבן גמליאל: עֲדַיִן אנו צריכין למודעי — ר׳ אלעזר המודעי אומר: „צדקה תרומם גוי" — אלו ישראל; „וחסד לאומים חטאת" — כל צדקה וחסד שאומות־העולם עושין חטא הוא להם, שאין עושין אלא לחרף אותנו בו. נענה ר׳ נחוניא בן הקנה ואמר: „צדקה תרומם גוי, וחסד" לישראל ולאומים חטאת. אמר להם רבן יוחנן בן זכאי לתלמידיו: נראים דברי ר׳ נחוניא בן הקנה מדבְרֵי ודבריכם, — לפי שהוא נותן צדקה וחסד לישראל ולאומות־העולם חטאת. (ב״ב י:).

XII. דַּרְכֵי צְדָקָה.

רנח ארבע מדות בנותני צדקה: הרוצה שיתן ולא יתנו אחרים — עינו רעה בשל אחרים; יתנו אחרים והוא לא יתן — עינו רעה בשלו; יתן ויתנו אחרים — חסיד; לא יתן ולא יתנו אחרים — רשע. (אב׳ ח).

רנט „אַשְׁרֵי מַשְׂכִּיל אֶל דָּל"[4] — אמר ר׳ יונה: „אשרי נותן לדל" לא נאמר כאן, אלא „אשרי מ ש כ י ל אל דל" — הֱוֵי מסתכל בו הֵיאך לִזכות עמו. ר׳ יונה בשעה שראה בן־טובים שירד מנכסיו והוא מתבַיֵּשׁ לִקַּח, היה הולך אצלו ואומר לו: בשביל ששמעתי, שנפלה לך ירושה במדינת־הים, הֵא לך חֵפֶץ זה, לכשאתה מתְרַוֵּחַ אתה פורע לי; משנטל היה אומר לו: מתנה לך נתתיו. (ויק״ר לד; יר׳ ש׳ פאה ח).

[1] ש״ב כ״א, א. [2] מש׳ י״ד, לד. [3] ש״ב ז׳, כג. [4] תהל׳ מ״א, ב.

ולא נתקררה דעתי — לא נחה דעתי. רנו) מספיקים — מספיקים. רנז) להתיהר — להתגאות. למודעי — לדברי ר׳ אלעזר המודעי. וחסד לישראל ולאומים חטאת — כלו׳ כשהוא משוה לענין הצדקה את ישראל ואו״ה חטאת הוא. רנח) עינו רעה בשל אחרים — שאינו רוצה בזכותם. רנט) בן טובים — ממשפחה מיוחסת. והוא מתביש ליקח — חפץ שיש לו בו צורך.

רס אמר ר' יצחק: כל הנותן פרוטה לעני מתברך בשש ברכות, והמפַיְסוֹ בדברים מתברך באחת-עשרה ברכות. (ב"ב ט).

רסא "וְתָפֵק לָרָעֵב נַפְשֶׁךָ"[1] - אמר ריש-לקיש: אם אין לך לִתֵּן לו נַחמהו בדברים. אמור לו: תצא נפשי עליך, שאין לי מה לִתֵּן לך. (ויק"ר לד).

רסב ר' ינאי ראה אדם אחד, שנתן זוז לעני בפַרְהֶסְיָא, אמר: מוטב שלא נתת לו, מִשֶּׁנְּתַתָּ לו וּבִיַּשְׁתּוֹ. (חג' ה'; קה"ר).

רסג איזהו היא צדקה שמצילתו ממיתה משונה? נותנה ואינו יודע למי נותנה, נוטלה ואינו יודע ממי נוטלה. (ב"ב י.).

רסד אמר ר' אליעזר: גדול העושה צדקה בסתר יותר ממשה רבנו. (שם ט:).

רסה מר עוקבא - היה עני בשכונתו, והיה רגיל בכל יום לזרוק לו ארבעה זוזים בצנור הדלת. פעם אחת אמר העני: אלך ואראה מי עושה עמי טובה זו? אותו היום שהה מר עוקבא בבית-המדרש הרבה והלכה אשתו עמו. כיון שראם העני שהטו עצמם לדלת-יצא אחריהם. ברחו ונכנסו שניהם לתנור גרוף. נכוו רגליו של מר עוקבא. אמרה לו אשתו: תן רגליך על רגלי. חלשה דעתו. אמרה לו: אני מצויה אני בתוך הבית והנָאָתִי קרובה לעניים.

וכל כך למה? משום שאמרו: נוח לו לאדם שימסור עצמו לתוך כבשן-האש ואל ילבין פְּנֵי חברו ברבים. (כת' סז:).

רסו אַבָּא-אוּמְנָא היה בא לו שלום בכל יום מישיבה של מעלה. מה מעשיו של אבא-אומנא? כשהיה מַקִּיז דם - מקום צנוע מבחוץ היה לו להטיל בו פרוטות. מי שיש לו מטיל בו, ומי שאין לו בא ויושב ואינו מתביַּש. וכשנזדמן לו תלמיד-חכם לא היה נוטל ממנו שכר, ולאחר שעמד היה נותן לו פרוטות ואומר לו: לֵךְ הַבְרֵא עצמך. פעם אחת שלח לו אביי שני תלמידי-חכמים לבדקו. באו לביתו. הושיבם והאכילם והציע להם מצעות בלילה. בבקר קִפְּלוּם ונטלום ועמדו ויצאו להם לשוק. עלה אבא-אומנא לשוק וּמְצָאָם. אמרו לו: יָשׁים איתם מר, במה הם שָׁוִים. אמר להם: כך וכך. אמרו לו: שמא הם שוים יותר? אמר להם: בכך לקחתים. אמרו להם: שלך

[1] ישע' נ"ח, י'.

רס) והמפיסו בדברים - בדברים רכים וטובים. רסה) בצנור הדלת - בחור של ציר הדלת כדי שימצאם העני ביציאתו ולא ידע מי הנותן. שהה - נתאחר. והלכה אשתו עמו - להניח את המעות לעני. גרוף - שגרפו והוציאו מתוכו את הגחלים. תן רגליך על רגלי - שרגליה לא נכוו. חלשה דעתו - נפלה עליו רוחו, מפני שבו שלט האור ולא באשתו. והנאתי קרובה לעניים - שאני נותנת להם מיני מזונות ראוים לאכילה מיד, ואתה נותן להם מעות. וכל כך למה? - למה ברחו לתוך התנור. ואל ילבין - אל יבייש. רסו) אבא אומנא - רופא ומקיז דם היה. היה בא לו שלום וגו' - שאלו בשלומו מן הרקיע. מה מעשיו - במה זכה לכך. מקיז דם - מוציא דם לרפואה. מקום צנוע מבחוץ וגו' - שלא היה נוטל דמי מלאכתו בידו, אלא היה לו כלי נתון במקום סתר חוץ לבית להטיל לשם את הפרוטות. בא ויושב - בחנם. כשנזדמן לו ת"ח - כשבא אצלו להקיז לו דם. הבריא עצמך - קנה לך מזון יפה ואכול, משום שיפה אכילה לאחר הקזה. לבדקו - לבדוק את מעשיו. קפלום - כרכו את המצעות. ישום - יעריך.

הם וממך נטלנום. -אמרו לו: בבקשה ממך, במה חשדתנו? אמר להם: אמרתי שמא פדיון שבוים נזדמן לכם והייתם מתביישים לומר לי. אמרו לו: עכשו ישול מר את שלו. אמר להם: מאותה שעה הסחתים מדעתי לצדקה. (תענ' כא, כב; ע"י).

רסז אמר ר' יצחק: מהו שנאמר: „רודף צדקה וחסד ימצא חיים צדקה וכבוד"[1]— משום שרודף צדקה ימצא צדקה? אלא לומר לך: כל הרודף אחר צדקה הקדוש־ברוך־הוא ממציא לו מעות ועושה בהן צדקה. רב נחמן בר יצחק אמר: הקדוש־ברוך־הוא ממציא לו בני־אדם המהוגנים לעשות להם צדקה, כדי לקבל עליהם שכר. (ב"ב ט:).

רסח דרש רבה: מהו שנאמר: „ויהיו מוכשלים לפניך בעת אפך עשה בהם[2]— אמר ירמיה לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבוני של עולם, אפילו בשעה שכופים את יצרם ומבקשים לעשות צדקה לפניך, הכשילם בבני־אדם שאינם מהוגנים, כדי שלא יקבלו עליהם שכר. (שם).

רסט אמר ר' אלעזר: כל הנותן פתו למי שאין בו דעה יסורין באים עליו. (סנה' צב.).

רע אמר: „כסותי"—בודקין אחריו, „פרנסוני" אין בודקין. (ב"ב ט.).

רעא רבי פתח אוצרות בשני בצרת. אמר: יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי תלמוד, בעלי הלכה, בעלי אגדה, אבל עמי־הארץ אל יכנסו. דחק יונתן בן עמרם ונכנס. אמר לו: רבי, פרנסני. אמר לו: בני, קרית? אמר לו: לאו.— שנית? - לאו. אמר לו: אם־כן במה אפרנסך? אמר לו: פרנסני ככלב וכעורב. פרנסו. לאחר שיצא ישב רבי ונצטער, אמר: אוי לי שנתתי פתי לעם־הארץ! אמר לפניו ר' שמעון בר רבי: שמא יונתן בן עמרם תלמידך הוא, שאינו רוצה להנות מכבוד תורה מימיו. בדקו ומצא. אמר רב: יכנסו הכל! (שם ח.).

רעב ר' אבא היה כורך מעות בסודרו ומפשילו לאחוריו וממציא עצמו לעניים ומעלים עינו מן הרמאים.

ר' חנינא היה רגיל לשגר לעני אחד ארבעה זוזים בכל ערב שבת. פעם אחת שגרם על ידי אשתו. באה ואמרה לו: לא צריך.—מה ראית?—שמעתי שהיו אומרים לו: במה אתה סועד, בטלי כסף או בטלי זהב? אמר: זה שאמר ר' אלעזר: באו ונחזיק טובה לרמאים, שאלמלא הם היינו חוטאים בכל יום, שנאמר: „וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא"[3]. (כת' סז, סח).

רעג ר' יוחנן וריש־לקיש ירדו לרחוץ במרחצאות של טבריא. פגע בהם עני אחד. אמר להם: זכו בי. אמרו לו: כשנצא נזכה בך. יצאו ומצאוהו מת. אמרו: הואיל

[1] מש' כ"א, כא. [2] ירמ' י"ח, כג. [3] דב' ט"ו, ט.

הסחתים מדעתי לצדקה — נתיאשתי מהם בלבי לשם צדקה. רסז) המהוגנים —חשובים וראוים. ויהיו מוכשלים לפניך — היה מקלל את אנשי ענתות שהיו מבקשים נפשו. רע) כסוני — תנו לי למלבוש. בודקין אחריו — אם הוא צריך וראוי לכך. פרנסוני — תנו לי מזונות רעב) ומפשילו לאחוריו —זורקו ומטילו לאחוריו, כדי שלא יראה מי נוטל משם. מן הרמאים — שאינם נצרכים ונוטלים. שהיו אומרים לו — אנשי ביתו של העני. בטלי כסף וגו' — במפות לבנות ככסף ואדומות כזהב, כדרך העשירים. היינו חוטאים וגו' —כשאנו מעלימים עין מן העניים יש לנו עכשו במה להצטדק. רעג) זכו בי —תנו לי צדקה.

ולא זכינו למפל בו בחייו נפל בו במותו. ובעוד שהיו רוחצים אותו מצאו כיס אחד וחמש מאה דינר בו תלוי בצוארו. אמרו: ברוך שבחר בחכמים ובדבריהם. לא כן אמר רבי אבָהו בשם רבי אליעזר: צריכין אנו להחזיק טובה לרמאים! (ויק"ר לד).

רעד שנו רבותינו: „די מחסורו"[1]–אתה מְצֻוֶּה עליו לפרנסו ואי אתה מְצֻוֶּה עליו לעַשרו. „אשר יחסר לו"[1] — אפילו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו.

אמרו עליו על הלל הזקן, שלקח לעני בן־טובים אחד סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו. פעם אחת לא מצא עבד לרוץ לפניו, ורץ לפניו שלשה מילין. (כת' סז).

רעה עני אחד בא לפני רבי נחמיה. אמר לו: במה אתה סועד? אמר לו: בבשר שמן ויין ישן. – „רצונך שתגלגל עמי בעדשים?"–גִלְגֵל עמו בעדשים ומת. אמר: „אוי לו לזה שהרָגוֹ נחמיה!"

–אדרבה! „אוי לו לנחמיה שהרגו לזה" היה צריך לומר?

– אלא, הוא הוא שלא היה צריך לעַדן עצמו כל־כך. (שם).

רעו עני אחד בא לפני רבא. אמר לו: במה אתה סועד? אמר לו בתרנגלת פטומה ויין ישן. אמר לו: ואינך חושש לדוחק הצבור? אמר לו: וכי משלהם אני אוכל? משֶׁל הקדוש־ברוך־הוא אני אוכל! שנאמר: „עיני כל אליך ישברו ואתה נותן להם את אכלם בעתו"[2] — „בעתם" לא נאמר אלא „בעתו", מלמד שכל אחד ואחד נותן לו הקדוש־ברוך־הוא פרנסתו בעתו. בתוך כך באה אחותו של רבא, שלא ראתהו שלש עשרה שנה, והביאה לו תרנגלת פטומה ויין ישן. אמר: מה זה לפני? אמר לו: נעניתי לך, קום אכול. (שם)

רעז מר־עוקבא–היה עני בשכונתו והיה רגיל לשַגר לו ארבע מאות זוזים בכל ערב יום־כפורים. פעם אחת שִגרם אצלו ביד בנו. בא ואמר לו: לא צריך. אמר לו: מה ראית?– ראיתי שמזלפין לו יין ישן. אמר: מפונק הוא: כל כך!–כַּפלַם ושגרם אצלו.

כשמת מר־עוקבא אמר: הביאו לי חשבוני של צדקה. מצא כתוב בו: שבעת אלָפים דינרים. אמר: הצידה קלה והדרך רחוקה! עמד ובִזְבז חצי ממונו.

והיאך עשה כך? והרי אמר ר' אֶלְעָאי: באוּשָׁא התקינו: המבזבז אל יבזבז יותר מחומש? – במה דברים אמורים: מחיים, שמא יֵרד מנכסיו, אבל לאחר מיתה אין בכך כלום. (שם).

[1] דכ' ט"ו, ח. [2] תהל' קמ"ה, טו.

להחזיק טובה לרמאים — שלולא היה רמאי היינו מתחייבים בנפשו. רעה) במה אתה סועד — מה אתה רגיל לאכול בסעודתך. שתגלגל עמי בעדשים — שתאכל עמי עדשים (כל טיפול ועסק מאונס קרוי גלגול). הוא הוא — חייב בנפשו. לעדן עצמו — לפנק עצמו. רעו) פטומה — אבוסה. לדוחק הצבור — שאתה למשא עליהם. מה זו לפני — שנזדמנה דוקא בשעה זו בתרנגלת ויין ישן. נעניתי לך — אני נכנע לפניך. רעז) שמזלפין לו — שמוזגין לפניו. מפונק — מעודן. כפלם — הכפיל את המעות. חשבוני של צדקה — שחלקתי לעניים בחיי. הצידה קלה וגו' — כלו' עדיין הצדקה שעשיתי מעטה. ובזבז — פזר. באושא — בעיר אושא, שבה נתקנו כמה תקנות חכמים מחומש — מחמישית ממונו. שמא ירד מנכסיו — והוא בעצמו יצטרך לבריות.

רעח מעשה באנשי גליל העליון שלקחו לעני בן־טובים אחד מצפון ליטרא בשר בכל יום. (כת' סז).

רעט כך היה רבי תנחום בר' חייא עושה: בשעה שאמו לוקחת לו ליטרא אחת של בשר מן השוק היתה לוקחת לו שתים, אחת לו ואחת לעניים. (ויק"ר לד).

רפ מעשה בהלל הזקן שעשה סעודה לאדם אחד. ובא עני ועמד על פתחו ואמר: אשה אני צריך להכנים היום ואין לי פרנסה כלום. נטלה אשתו כל הסעודה ונתנה לו. ואחר כך לשה עסה אחרת ובשלה אִלְפָס אחר ובאה והניחה לפניהם. אמר לה: בתי, מפני מה לא הבאת לנו מיד? סחה לו כל המעשה. אמר לה: בתי, אף אני לא דנתי אותך לכף־חובה, אלא לכף־זכות, שכָּל המעשים שעשית לא עשית אלא לשֵׁם־שמים. (ד"א ו).

רפא אמר ר' שמעון: בשביל ארבעה דברים אמרה תורה להניח פאה בסוף שדהו: מפני גזל עניים, מפני בטול עניים, מפני החשד ומפני הרמאים. מפני גזל עניים — שלא יראה בעל־הבית שעה פנויה, ויאמר לקרובו עני: הרי זו פאה; מפני בטול עניים — שלא יהיו עניים יושבים ומשמרים — עכשו מניח בעל־הבית פאה; מפני החשד — שלא יהיו עוברים ושבים אומרים: תבא מארה על אדם שלא הניח פאה בשדהו! ומפני הרמאים. (שבת כג).

רפב „פָּתוֹחַ תִּפְתַּח"[1] — אין לי אלא לעניי עירך, לעניי עיר אחרת מנין? תלמוד־לומר: „פתוח תפתח" מכל מקום. „נתון תתן"[2] — אין לי אלא מתנה מרובה, מתנה מועטת מנין? תלמוד־לומר: „נתון תתן" מכל־מקום. „העניק תעניק"[3] — אין לי אלא שנתברך הבית בגללו מעניקים לו, לא נתברך הבית בגללו מנין? תלמוד־לומר „העניק תעניק" מכל־מקום. „והעבט תעביטנו"[1] — אין לי אלא שאין לו ואינו רוצה להתפרנס אמרה תורה: תן לו דרך הלואה, יש לו ואינו רוצה להתפרנס מנין? תלמוד־לומר: „תעביטנו" — מכל־מקום. (ב"מ לא.).

רפג שנו רבותינו: אין לו ואינו רוצה להתפרנס, נותנים לו לשם הלואה וחוזרים ונותנים לו לשם מתנה—דברי ר' מאיר. ר' שמעון אומר: יש לו ואינו רוצה להתפרנס אין נִזְקָקִין לו אין לו ואינו רוצה להתפרנס, אומרין לו: הָבֵא מַשכון וטול, כדי שתזוח דעתו עליו. (כת' סז:).

רפד מי שיש לו חמשים זוז והוא נושא־ונותן בהֶם הרי זה לא יטול. מי שאינו צריך לִטול ונוטל אינו מת מן הזקנה עד שיצטרך לבריות; וכל מי שהוא צריך לִטול ואינו נוטל אינו מת מן הזקנה עד שיפרנס אחרים משלו—ועליו הכתוב אומר: „ברוך הגבר אשר יבטח בה' והיה ה' מבטחו"[4]. וכל מי שאינו לא חִגֵּר ולא סומא ולא פִּסֵּחַ ועושה עצמו כאחד מהם,

[1] דב' ט"ו, ח. [2] שם שם, י. [3] שם שם, יד. [4] ירמ' י"ז, ז.

רפ) אלפס — קדירה. רפא) שעה פנויה — שאין עניים אצלו. מפני החשד — שהעוברים רואים בגמר קצורו שהוא מכלה את הכל ולא ידעו שנתן כבר. ומפני הרמאים — שעוברים על „לא תכלה" ואומרים כבר הנתנוה. רפב) הענק תעניק — כעבד שיוצא לחירות כתיב, ונאמר בו „אשר ברכך". שאין לו — משלו. ואינו רוצה להתפרנס — מצדקה. יש לו ואינו רוצה להתפרנס — משל עצמו. רפג) אין נזקקין לו — אין נטפלין לו לפרנסו בעל־כרחו. הבא משכון וטול — ממון. שתזוח דעתו עליו — יגבה לבו שיאמר שאין זו אלא הלואה, וכשיאמר אין לי משכון יתנו לו בלא משכון. רפד) חגר — ברגל אחת. פסח — בשתי רגלים.

אינו מת מן הזקנה עד שיהא כאחד מהם, שנאמר: „ודורש רעה תבואנו"[1]. (פאה ז).

רפה שנו רבותינו: המסמא את עינו והמצבה את בטנו, והמקפח את שוקו—אינו נפטר מן העולם עד שיבא לידי כך. המבקש צדקה ואינו צריך לכך, סופו אינו נפטר מן העולם עד שיבוא לידי כך. (כת' סח.)

רפו אם היה מחזר על הפתחים אין נזקקין לו.
עני אחד שהיה מחזר על הפתחים בא לפני רב פפא. לא נזקק לו רב פפא. אמר לו רב סמא בנו של רב ייבא לרב פפא: אם מר לא יזקק לו ואדם אחר לא יזקק לו—ימות לו?!
— והרי שנינו: אם היה עני מחזיר על הפתחים אין נזקקין לו?
אמר לו: אין נזקקין לו למתנה מרובה, אבל נזקקין לו למתנה מועטת. (ב"ב ט.).

רפז שנה רב יוסף: „אם כסף תלוה את עמי"[2]—עמי ונכרי, עמי קודם; „את העני"[2]— עני ועשיר, עני קודם; „עמך"[2]—ענייך ועניי עירך, ענייך קודמים; עניי עירך ועניי עיר אחרת, עניי עירך קודמים. (ב"מ עא.).

רפח אין ממחין ביד עניי נכרים בלקט בשכחה ובפאה, מפני דרכי שלום.
שנו רבותינו: מפרנסין עניי נכרים עם עניי ישראל ומבקרין חולי נכרים עם חולי ישראל וקוברין מתי נכרים עם מתי ישראל, מפני דרכי שלום. (גיט' סא.).

XII. גַּבָּאֵי־צְדָקָה.

רפט „וּמַצְדִּיקֵי הָרַבִּים כַּכּוֹכָבִים לְעוֹלָם וָעֶד"[3]—אלו גבאי־צדקה. (ב"ב ח.).

רצ אמר ר' אלעזר: גדול המעשה יותר מן העושה, שנאמר: „והיה מעשה הצדקה שלום"[4]. (שם ט.).

רצא אמר רב נחמן אמר רבה בר אבהו: ממשכנין על הצדקה אפילו בערב שבת.
רבא כפהו לרב נתן בר אמי ונטל מידו ארבע מאות זוז לצדקה. (שם ח.).

רצב שנו רבותינו: קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה. „נגבית בשנים"— שאין עושים שררות על הצבור פחות משנים, „ומתחלקת בשלשה"—כדיני ממונות. (שם:).

רצג שנו רבותינו: גבאי־צדקה אינן רשאין לפרוש זה מזה, אבל פורש זה לשער וזה לחנות.

[1] מש' י"ח, כז. [2] שמ' כ"ב, כד. [3] דנ' י"ב, ג. [4] ישע' ל"ב, יז.

רפה) המסמא — מראה את עצמו כאלו עינו סמויה. והמצבה — שעושה אותה כאלו היא צבה ונפוחה. והמקפח את שוקו— כאלו שוקו מכווצת. רפו) אין נזקקין לו — כמפורש למטה. רפח) אין ממחין — אין מוחין ומעכבין בידם מליטול במתנות עניים. רצ) המעשה — המביא את אחרים לידי מעשה צדקה. רצא) ממשכנין על הצדקה — מי שאינו רוצה ליתן גוטלין ממנו משכון. אפילו בערב שבת — שיש פתחון פה לבעל־הבית לומר טרוד אני. כפהו — הכריחו. רצב) קופה של צדקה — גבית ממון לקופה (לכים) של צדקה. בשנים — על ידי שני גבאים. שררות —שלטון; משום שכופין על הצדקה. כדיני ממונות —שמתבררים לפני בית־דין של שלשה. רצג) לפרוש — להבדל ולגבות כל אחד בפני עצמו, שאין צדקה נגבית אלא בשנים, מפני החשד. זה לשער וזה לחנות — והם רואים זה את זה.

מצא מעות בשוק, לא יִתְּנֵן בתוך כיסו, אלא נותְנָן לתוך אַרְנָקִי של צדקה, ולכשיבא לביתו יְשַׁלֵּן.

כיוצא בו: היה נושה בחברו מנה ופְרָעוֹ בשוק, לא יתנם בתוך כיסו, אלא נותנם לתוך ארנקי של צדקה, ולכשיבא לביתו יְשַׁלֵּם.

שנו רבותינו: גבאי צדקה, שאין להם עניים לחַלֵק–פורטים לאחרים ואין פורטים לעצמם. גבאי תַּמְחוּי, שאין להם עניים לחַלֵק, מוכרים לאחרים ואין מוכרים לעצמם. מעות של צדקה אין מונין איתן שתים שתים אלא אחת אחת. (ב"ב ח:).

רצד אמר אביי: מתחלה היה עושה מר שני כיסים, אחד לעניי העיר ואחד לשאר עניים; כיון ששמע מה שאמר לו שמואל לרב תַחליפא בר אַבְדִּימִי: „עשה כ"ם אחד והַתנה עליו". אף הוא היה עושה כים אחד והִתנה עליו. רב אשי אמר: אני אף להַתנות איני צריך, שכָּל הבא, על דעתי בא, ואני נותן לְמי שאני רוצה. (שם ח, ט).

רצה שנו רבותינו: אין מְחַשְּׁבִין בצדקה עם גבאי צדקה ולא בְהֶקְדֵּשׁ עם הַגִּזְבָּרִים, ואף על פי שאין ראיה לדבר–זֵכֶר לדבר, שנאמר: „ולא יחשבו את האנשים אשר יתנו את הכסף על ידם... כי באמונה הם עושים"[1].

אמר ר' אלעזר: אף על פי שיש לו לאדם גזבר נאמן בתוך ביתו יָצוּר וימנה, שנאמר: „ויצורו וימנו... ונתנו את הכסף המְתֻכָּן"[2]. (שם ט.).

רצו אמר ר' יוסי: יהא חלקי מגבאי צדקה ולא ממחלקי צדקה. (שבת קיח:).

רצז חבר הנעשה גבאי דוחין אותו מחבורתו. (ירוש' דמאי ב).

XIII. גִּדּוּל יְתוֹמִים וּפִדְיוֹן שְׁבוּיִם.

רצח „עוֹשֵׂה צְדָקָה בְכָל עֵת"[3]–אמר ר' שמואל בר נחמני: זה המגדל יתום ויתומה בתוך ביתו ומשיאם. (כת' נ.).

רצט כל המגדל יתום בתוך ביתו מעלה עליו הכתוב כאלו ילָדוֹ. (סנה' יט:).

ש שנו רבותינו: יתום ויתומה שבאו להתפרנס–מפרנסין את היתומה ואחר־כך מפרנסין

[1] מ"ב י"ב, טז. [2] שם שם, י"א, יב. [3] תהל' ק"ו, ג.

מצא מעות — והרי הוא זוכה בהן לעצמו. ארנקי — כיס. היה נושה — הגבאי. ופרעו בשוק — ושלם לו את המנה בשוק כשהוא עוסק בגבית צדקה. פורטים — מחליפים מעות הצדקה, נותנים פרוטות, שמחלידות, ונוטלים דינרים. ואין פורטים לעצמם — שלא יאמרו בזול פרטו. תמחוי — תבשילין למאכל עניים. ואין מוכרים לעצמם — שלא יאמר בזול לקחו. שתים שתים — שתים פרוטות בבת אחת. אלא אחת אחת — שיהו הכל רואין כמה יש ולא יחשדוהו בגנבה. רצד) מר — רבה, רבו של אביי. והתנה עליו — שיהיו המעות הבאות לשם גם לשאר עניים. שכל הבא — כל מי שבא להטיל פרוטה לכיס. על דעתי בא — שאחלק למי שאני רוצה. רצה) אין מחשבין — אין תובעים מהם חשבון למי חלקו שסתם גבאים נאמנים. בהקדש — בנכסי הקדש. הגזברים — הממונים על ממון הקדש. ולא יחשבו וגו' — בבדק הבית כתיב. יצור וימנה — את הכסף לפני מסירה ליד הגזבר. רצו) מגבאי צדקה — שמביאים את אחרים למצוה. ולא ממחלקי צדקה — שהצדקה מתחלקת לעניים עפ"י אומדנא, לפי שיעור הצורך של כל אחד, ופעמים המחלק מטה לטובת עני קרובו. ש) להתפרנס — מן הצדקה.

את היתום, מפני שהאיש דרכו לחזֵר על הפתחים ואין אשה דרכה לחזֵר.

יתום ויתומה שבאו לִנְשֹׂא–מַשיאין את היתומה ואחר־כך משיאין את היתום, מפני שבָשתה של אשה מרובה משל איש. (כת׳ סז).

שא שנו רבותינו: יתום שבא לִשָׂא–שוכרין לו בית ומציעין לו מטה וכל כלי־תשמישו ואחר־כך משיאין לו אשה, שנאמר: „די מחסורו אשר יחסר לו"[1]. (שם).

שב אמר רבא בר מחסיא, אמר רב חַמא בר גוריא, אמר רב: תחת ישמעאל ולא תחת אדום; תחת אדום ולא תחת חַבֵר; תחת חבר ולא תחת תלמיד־חכם; תחת תלמיד־חכם ולא תחת יתום ואלמנה. (שבת יא.).

שג אביו של שמואל היו מפקידים אצלו מעות של יתומים. כשמת לא היה שמואל אצלו. היו קוראים לו: בֶן אוכל מעותיהם של יתומים. הלך שמואל אחריו לבית־הקברות.— — — אמר לו: מעותיהם של יתומים היכן הן? אמר לו: טול אותן באַמַת־הָרֵחַיִם; עליונים ותחתונים שלנו ואמצעים של יתומים. אמר לו: מפני מה עשית כך? אמר לו: אם יגנבו– יגנבו משֶלנו; אם תאכל הקרקע – תאכל משלנו. (בר׳ יח:).

שד אַרבַּע פרוטות אין בהן סִמן ברכה לעולם: שכר כותבים ושכר מתורגמנים ושכר יתומים (ומעות הבאות ממדינת־הים). (פס׳ נ:).

שה אמר רב ענן אמר שמואל: מעות של יתומים מותר להלוותן ברבית. אמר לו רב נחמן: משום שיתומים הם אלעיטם אִסור? –יתומים שאוכלים מה שאינו שלהם ילכו אחרי אביהם! (ב"מ ע.).

שו ר׳ אלעזר איש בִּרְתּוּתָא כשראוהו גבאי צדקה נתחבאו מפניו, שכל מה שהיה אצלו היה נותן להם. פעם אחת עלה לשוק לִקַח נדוניא לבתו. ראוהו גבאי צדקה ונתחבאו מפניו. הלך ורץ אחריהם, אמר להם: „משביעכם אני –במה עסקתם?" אמרו לו: בנדוניא של יתום ויתומה. אמר להם: העבודה, שהם קודמים לבתי. נטל כל מה שהיה בידו ונתן להם. נשתַיֵר אצלו זוז אחד, הלך ולקח בו חטים, העלן ונתנן למגורה. באה אשתו אמרה לבתו: מה הביא לך אביך? אמרה לה: כל מה שהביא העלה למגורה. עלתה ובאה לפתוח דלת המגורה, ראתה שהמגורה מלאה חטים והן מבצבצות ויוצאות בצִנור הדלת, ואין הדלת נפתחת מחמת החטים. הלכה בתו לבית־המדרש, אמרה לו: בוא וראה, מה

[1] דב׳ ט"ו, ח.

שבשתה של אשה – לא נשואה. שב) תחת ישמעאל – מוטב להיות תחת רשות ישמעאל (הערביים). אדום – רומי. חבר – פרסיים ולא תחת ת"ח – שפגיעה בכבודו ענשו מרובה. ולא תחת יתום ואלמנה – שהעונש על צערם חמור ביותר. שג) ולא היה שמואל אצלו—ולא ידע היכן הניח אביו את כסף היתומים. באמת הריחים – בחור, מקום מושב אבני הריחים. עליונים ותחתונים –כספים עליונים ותחתונים. מפני מה עשית כך –הנחת של היתומים באמצע. יגנבו משלנו – העליונים. תאכל הקרקע – תשחית ותבלה את הכספים התחתונים. שד) שכר כותבים –סופרי תורה תפלין ומזוזות. מתורגמנים - מתרגמי הדרשות לפני הקהל. ושכר יתומים– הנושאים ונותנים בממונם למחצית שכר. ממדינת הים – משלח ספינותיו תמיד במקום סכנה. שה) ילכו אחרי אביהם–המת; כלו׳ ימותו. שו) משביעכם–לומר אמת. נדוניא–לצרכי נשואיה. העבודה–לשון שבועה. מגורה – אוצר של חטים. בצנור הדלת – בחור של ציר הדלת.

עשה לך אוהבך! אמר לה: העבודה! הרי הן הֶקדש עליך ואין לך בהן אלא כאחד מעניי ישראל. (תענ׳ כד).

שז אִפְרָא־הוֹרְמִיז אמו של שָׁבוּר־מַלְכָּא שָׁגְרָה אַרְנָקִי של דינרים לרב יוסף ואמרה לו: יהא זה למצוה גדולה. היה יושב רב יוסף ומעיין בדבר: „מצוה גדולה" איזוהי? אמר לו אביי: משֶׁשָּׁנָה רב שמואל בר׳ יהודה: „אין פוסקים צדקה על היתומים אפילו לפדיון שבוים"— מכאן שמצוה „גדולה" פדיון שבוים היא. (ב"ב ח:).

שח אמר לו רבא לרבה בר מרי: מנין לדבר זה שאמרו רבותינו: פדיון שבוים מצוה גדולה היא? אמר לו: שנאמר: „אשר למות למות ואשר לחרב לחרב ואשר לרעב לרעב ואשר לשבי לשבי"[1]—ואמר ר׳ יוחנן: כל המאוחר בפסוק זה קשה מחברו. (שם).

XIV. גְּמִילוּת־חֲסָדִים.

שט דרש רבי שמלַאי: תורה תחלתה גמילות־חסדים וסופה גמילות־חסדים. תחלתה גמילות־חסדים, שנאמר: „ויעש ה׳ אלהים לאדם ולאשתו כתנות עור וילבישם"[2]; וסופה גמילות־חסדים, שנאמר: „ויקבור אותו בגי"[3]. (סוטה יד.).

שי פעם אחת היה ר׳ יוחנן בן זכאי יוצא מירושלים והיה ר׳ יהושע הולך אחריו, וראה בית־המקדש חרב. אמר ר׳ יהושע: אוי לנו על זה שהוא חרב, מקום שמכפרים בו עונותיהם של ישראל! אמר לו: בני, אל ירע לך, יש לנו כפרה שהיא כמותה, ואיזו — זו גמילות־חסדים, שנאמר: „כי חסד חפצתי ולא זבח"[4]. (אדר"נ ד).

שיא אמר ר׳ יהודה: כל הכופר בגמילות־חסד כאלו כופר בעקר. (קה"ר ז).

שיב אמר רבי אלעזר: גדולה גמילות־חסדים יותר מן הצדקה, שנאמר: „ז ר ע ו לכם ל צ ד ק ה, ק צ ר ו לפי ח ס ד"[5]—אם אדם זורע, ספק אוכל, ספק אינו אוכל; אדם קוצר— ודאי אוכל.

ואמר רבי אלעזר: אין צדקה משתלמת אלא לפי גמילות־חסדים שבה, שנאמר: „זרעו לכם לצדקה קצרו לפי חסד". (סוכה מט:).

שיג שנו רבותינו: בשלשה דברים גדולה גמילות־חסדים יותר מן הצדקה: צדקה בממונו של אדם, גמילות־חסדים בין בממונו בין בגופו; צדקה לעניים, גמילות־חסדים בין לעניים בין לעשירים; צדקה לחיים, גמילות־חסדים בין לחיים בין למתים.

אמר ר׳ אלעזר: כל העושה צדקה ומשפט כאלו מִלֵּא כל העולם כלו חסד, שנאמר: „אוהב צדקה ומשפט חסד ה׳ מלאה הארץ"[6]. שמא תאמר כל הבא לקפוץ—קופץ? תלמוד־

[1] ירמ׳ ט"ו, ב. [2] בר׳ ג׳, כא. [3] דב׳ ל"ד, ו. [4] הוש׳ ו׳, ו. [5] שם י׳, יב. [6] תהל׳ ל"ג, ה.

אוהבך — הקב"ה. הקדש — לשמים. שט) וילבישם. . . ויקבור — הלבשת ערומים וקבורת מתים גמ"ח הן והקב"ה בעצמו עסק בהן. שיא) כופר בעקר — מכחש באלהים. שיב) זרעו לכם לצדקה וגו׳ — קרא הכתוב לצדקה זריעה ולחסד קצירה. ספק אינו אוכל — שמא לא תעלה התבואה. ודאי אוכל — ובגמ"ח ודאי מקבל שכר. לפי גמילות־חסדים שבה — לפי הטורח שיש לו בנתינת צדקה, כגון מוליכה לביתו וכיוצא בזה. שיג) בין בגופו — שהוא טורח בשביל אחרים. כל הבא לקפוץ — ולעשות צדקה וחסד קופץ וממציאין לו אנשים מהוגנים לכך. תלמיד לומר

לומר: „מה יקר חסדך אלהים"[1]. יכול אפילו ירא־שמים כן?—תלמוד־לומר: „וחסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו"[2]. (סוכה מט:).

שיד אמר ר' שמעון בן לקיש: כל המגדל כלב רע בתוך ביתו מונע חסד מתוך ביתו, שנאמר: „לַמָּס מרעהו חסד"[3]—שכֵּן בלשון יְוָנית קורין לכלב „לַמָּס". רב נחמן בר יצחק אמר: אף פורק ממנו יראת־שמים, שנאמר: „ויראת שדי יעזב"[3].

מעשה באשה שנכנסה לבית אדם לאפות. נבח בה כלב, נעקר וְלָדָהּ. אמר לה בעל־הבית: אל תתיראי, נטולות שִׁניו ונטולות צפרניו. אמרה לו: שְׁקִילָא טִיבוּתָךְ וְשַׁדְיָא אַחִיזְרֵי (נטולה טובתך ומוטלת על הקוצים)—כבר נָד וָלָד! (שבת סג.).

שטו ואמר ר' שמעון בן לקיש: גדול המַלוה יותר מן העושה צדקה, ומֵטִיל בכיס יותר מכלם. (שם).

שטז „וְכִי יָמוּךְ אָחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ וְהֶחֱזַקְתָּ בּוֹ"[4]—אל תניחנו שירד. הא למה זה דומה, למַשׂוי על גבי החמור, עודנו במקומו אחד תופס בו ומעמידו, נפל לארץ חמשה אין מעמידין אותו. (ספרא בהר).

שיז מנין אם החזקת ארבע וחמש פעמים חוזר וחזק, שנאמר: „והחזקת בו"[4]. (שם).

שיח מעשה בחסיד אחד שירד מנכסיו, והיתה אשתו כשרה, לסוף נעשה שכיר. פעם אחת היה חורש בשדה. פגע בו אליהו, זכור לטוב, בדמות ערבי אחד. אמר לו: יש לך שש שנים טובות; אימתי אתה מבקש אותן—עכשו או בסוף ימיך? אמר לו: קוסם אתה, אין מה לִתֵּן לך—אלא הִפָּטֵר מעלי בשלום. חזר אצלו עד שלש פעמים. בפעם שלישית אמר לו: אלך ואמָּלך באשתי. הלך אצל אשתו ואמר לה: בא אלי אחד והטריח אותי עד שלש פעמים, ואמר לי: „יש לך שש שנים טובות; אימתי אתה מבקש אותן: עכשו או בסוף ימיך"? אמר לה: ומה אַת אומרת? אמרה לו: לך אמור לו: הבא אותן עכשו. הלך ואמר לו: לך הָבא אותן עכשו. אמר לו: לך לביתך, ואין אתה מגיע לשער חצרך עד שתראה ברכה פרוסה בבית. והיו יושבים בניו לחפש בידם בעפר, ומצאו ממון שיזונו בו שש שנים, וקראו לאמם. ולא הגיע החסיד לשער עד שיצאה אשתו לקראתו ובשרה אותו. מיד הודה להקדוש־ברוך־הוא ונחה דעתו עליו.

מה עשתה אשתו הכשרה? אמרה לו: מכל־מקום כבר משך עלינו הקדוש־ברוך־הוא חוט של חסד ונתן לנו מזון שש שנים, נעסוק בגמילות־חסדים שנים הללו, שמא הקדוש־ברוך־הוא מוסיף לנו משלו. וכן עשתה. כל מה שנתנה בכל יום ויום אמרה לבנה קטן: „כתוב כל מה שאנו נותנים", וכן עשה.

[1] תהל' ל"ו, ח. [2] שם ק"ג, יז. [3] איוב ו', יד. [4] ויק' כ"ה, לה.

מה יקר וגו' —שאינה מצויה לכל, וצריך לתת לב לטרוח ולרדוף אחריה. אפילו ירא שמים —אינו זוכה לכך. שיד) מונע חסד מתוך ביתו —שמבריח מביתו אנשים מבקשי חסד ממנו. מרעהו חסד — מונע מרעהו חסד. לאפות — שהשאיל לה בעל־הבית תנורו. נעקר ולדה — שהיתה מעוברת ומחמת פחד נעקר הולד ממקומו במעיה. נטולות וגו' — לקוחות, ואינו יכול להזיק. שקילא טיבותך וגו' — כי שטורת בשביל חברו ועושה לו טובה לאחר זמן אומרין לו: טובתך כאלו נטולה ומושלכת על הקוצים, שאין בה ממש. שטו) ומטיל בכיס —נותן לחברו ממון למשא־ומתן במחצית שכר. שיח) ואמלך — אתיעץ. ברכה פרוסה בבית — הברכה שורה ופרושה על הבית.

לסוף שש שנים בא אליהו, זכור לטוב, אמר לו: כבר הגיע עונה ליטול מה שנתתי לך. אמר לו: כשנטלתי לא נטלתי אלא מדעת אשתי, אף כשאני מחזיר לא אחזיר אלא מדעת אשתי. הלך אצלה, אמר לה: כבר בא הזקן ליטול את שלו. אמרה לו: לך אמור לו: אם מצאת בני־אדם נאמנים ממנו תן להם פקדונך...

ראה הקדוש־ברוך־הוא דבריהם וגמילות־חסדים שעשו והוסיף להם טובה על טובה, לקיים מה שנאמר: „והיה מעשה הצדקה שלום"[1]. (ילק"ש).

שיט שנו רבותינו: האוהב את שכניו והמקרב את קרוביו והנושא את בת אחותו והמלוה סלע לעני בשעת דחקו עליו הכתוב אומר: „כי תראה ערום וכסיתו ומבשרך לא תתעלם... אז תקרא וה' יענה תשוע ויאמר הנני"[2]. (יבמ' סב, סג.)

שכ „ומבשרך אל תתעלם"[2] — זו גרושתו של ר' יוסי הגלילי.

ר' יוסי היתה לו אשה רעה, והיתה מבזה אותו בפני תלמידיו ומצירה לו הרבה. אמרו לו תלמידיו: גרשנה, שאינה נוהגת בך כבוד. אמר להם: כתובתה מרובה עלי ואיני יכול לגרשה. פעם אחת היו יושבים ושונים הוא ור' אלעזר בן עזריה. כיון שסימו אמר לו: ישגיח רבי ויכנס עמי לביתי. אמר לו: הן. כשנכנסו כבשה אשתו פניה. צפה בקדרה שהיתה נתונה על הכירה, אמר: יש כלום בקדרה זו? אמרה לו: יש פרפריים. גלה את הקדרה ומצאה מלאה פרגיות. הכיר ר' אלעזר בן עזריה שאין דעתה מיושבת עם בעלה. כשישבו לאכול, אמר לו: רבי, לא אמרה אלא פרפריים, והלא מצאני בתוכה פרגיות. אמר לו: מעשה נסים הן. כשגמרו לאכול ולשתות, אמר לו: רבי, גרשנה לאשה זו שאינה נוהגת בך כבוד. אמר לו: כתובתה מרובה עלי ואיני יכול לגרשה. אמר לו: אני נתן לה כתובתה. גרשה והשיאוהו אשה אחרת טובה ממנה. גרמו עונותיה של אותה אשה גרושה והלכה ונשאת לשומר העיר. לאחר ימים באו עליו יסורים וירד מנכסיו ונסתמא. והיתה אשתו מחזקת בידו ומחזירתו על כל השכונות שבעיר. וכשהגיעה לשכונתו של ר' יוסי הגלילי, עמדה וחזרה לאחוריה. אותו האיש מתוך שהיה מכיר בכל שכונות העיר אמר לה: למה אין את מוליכה אותי לשכונתו של ר' יוסי הגלילי, ששמעתי עליו שהוא נותן צדקה הרבה. אמרה לו: גרושתו אני ואיני יכולה לראות פניו. פעם אחת היו מחזרים על כל העיר ולא נתנו לו כלום. הגיעו לשכונתו של ר' יוסי ועמדה. הרגיש בדבר והתחיל חובטה. הלך קולם ונתבזו בשוק. הציץ ר' יוסי וראה אותם מתבזים בשוק. אמר לו: מפני מה אתה חובטה? אמר לו: בכל יום היא מאבדת ממני פרנסתי של שכונה זו. כששמע ר' יוסי כך נטלם ונתנם בבית אחד משלו והיה מעלה להם מזונות כל ימי חייהם.

ואף־על־פי־כן שמעו קולה בלילה שהיא אומרת: וכי לא נוח היה לי צערי חוץ לגופי מצערי בתוך גופי? (ירוש' כת' יא; ב"ר יז; ילק"ש בהר).

---

[1] ישע' ל"ב, יז. [2] שם נ"ח, ז, ט.

עונה — זמן, שעה) והנושא בת אחותו — נעגועי אדם רבים על אחותו יותר מן אחיו, ומתוך כך נמצא מחבב את אשתו. סלע — מטבע. שכ) ומצירה — מצערתו. ישגיח רבי וגו' — בלו' יכבדני לבוא אל ביתי לסעודה. צפה — הביט. הכירה — כירים. פרפריים — מיני לפת. פרגיות — אפרוחים רכים. הציץ ר' יוסי — בעד החלון. צערי חוץ לגופי — מכות בעלה בחזירתם על הפתחים. צערי שבתוך גופי — צערה שבלב שמקבלת מזונות מיד בעלה הראשון שגרשה.

שכא אמר ר' חמא בר' חנינא: כל העושה טובה למי שאינו יודעה כאלו זורק אבן למרקולים, שנאמר: „כצרור אבן במרגמה כן נותן לכסיל כבוד"[1]. (חול' קלג.).

XV. הַכְנָסַת־אוֹרְחִים.

שכב יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר: יהי ביתך פתוח לרְוָחה, ויהיו עניים בני־ביתך.
„יהי ביתך פתוח לרוחה" כיצד? מלמד שיהא ביתו של אדם פתוח לרְוָחה לדרום ולמזרח ולצפון ולמערב, כגון איוב שעשה ארבעה פתחים לביתו. ולמה עשה איוב ארבעה פתחים לביתו? כדי שלא יהיו עניים מצטערים להקיף את כל הבית: הבא מן הצפון יִכָּנס כדרכו, הבא מן הדרום יכנס כדרכו, וכן לכל רוח.
„ויהיו עניים בני־ביתך"–ולא בני־ביתך ממש אלא שיהיו עניים משיחין מה שאוכלים ושותים בתוך ביתך כדרך שהיו עניים משיחין מה שאוכלים ושותים בתוך ביתו של איוב; וכשנפגשו זה בזה אמר אחד לחֲבֵרו: „מאין אתה בא?" – מתוך ביתו של איוב; „ולאן אתה הולך?"–לביתו של איוב. וכשבאה עליו אותה הפורענות הגדולה אמר לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, לא הייתי מאכיל רעבים ומשקה צמאים, ולא הייתי מלביש ערומים? אמר לו הקדוש ברוך־הוא לאיוב: איוב, עדַיִן לא הגעת לחצי שעור של אברהם: אתה יושב ושוהה בתוך ביתך ואורחים נכנסים אצלך, את שדרכו לאכול פת־חטים האכַלְתּוֹ פת־חטים, את שדרכו לאכול בשר האכַלְתּוֹ בשר, את שדרכו לשתות יין השקיתוֹ יין, אבל אברהם לא עשה כן, אלא יושב ומחַזר בעולם, וכשימצא אורחים מכניסם בתוך ביתו, את שאין דרכו לאכול פת־חטים האכילהו פת־חטים, את שאין דרכו לאכול בשר האכילהו בשר, ואת שאין דרכו לשתות יין השקהו יין; ולא עוד, אלא עמד ובנה פלְטְרִין גדולים על הדרכים והניח מאכל ומשקה, וכל הבא ונכנס אכל ושתה ובֵרך לשמים. לפיכך נעשית לו נחת־רוח וכל שהפה שואל מצוי בתוך ביתו של אברהם. (אב' א; אדר"נ ז).

שכג שמאי אומר: הוי מקבל את כל־האדם בסֵבֶר פָּנִים יפות.
כיצד? מלמד שאם נתן אדם לחברו כל מתנות טובות שבעולם ופניו זעומות וכבושות בארץ, מעלה עליו הכתוב כאלו לא נתן לו כלום; אבל המקבל את חברו בסבר פנים יפות, אפילו לא נתן לו כלום, מעלה עליו הכתיב כאלו נתן לו כל מתנות טובות שבעולם. (אב' א; אדר"נ יג).

שכד אמר ר' יהודה אמר רב: גדולה הכנסת־אורחים מהַקְבָּלת פני שכינה, שנאמר: „ויאמר אדני אם נא מצאתי חן בעיניך אל נא תעבר מעל עבדך"[2]. (שבת קכז.).

שכה אמר ר' יוחנן משום ר' יוסי בן קִסְמָא: גדולה לְגִימָה שהרחיקה שתי משפחות מישראל, שנאמר: „לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'... על דבר אשר לא קדמו אתכם

[1] מש' כ"ו, ח. [2] בר' י"ח, ג.

שכא) שאינו יודעה—שאינו מכיר בה. למרקולים – עבודה־זרה שדרך עבודתה בזריקת אבנים.
שכב) ומחַזר — מחזר. פלטרין — היכלות. שכג) בסבר פנים יפות — במראה של פנים מאירות. וכבושות — מושפלות. מעלה עליו הכתוב — מחשבת עליו התורה. שכד) אדני... אל נא תעבר — לפי האגדה „אדני" קודש ומסב להקב"ה, ואברהם הניח את השכינה והלך לקבל את האורחים.
שכה) לגִימָה — אכילה שמאכילין אורחים. שתי משפחות — עמון ומואב, מבני לוט בן אחיו של

בלחם ובמים"[1]; ור' יוחנן משלו אמר: מרחקת את הקרובים ומקרבת את הרחוקים, ומעלמת עינים מן הרשעים, ומשרה שכינה על נביאי הבעל, ושגגתה עולה זדון. (סנה' קג:).

שכו תניא, ר' נתן אומר: מגרב לשילה שלשה מילין, והיה עשן המערכה ועשן פסל מיכה מתערבים זה בזה; בקשו מלאכי־השרת לדחפו, אמר להם הקדוש־ברוך־הוא: הניחו לו, פתו מצויה לעוברי־דרכים. (שם).

שכז היה ר' שמעון בן גמליאל אומר: מנהג גדול היה בירושלים: המוסר סעודה לחברו וקלקלה נותן לו דמי בשתו ודמי בשת אורחיו.

עוד מנהג גדול היה בירושלים: מפה פרוסה על גבי הפתח; כל זמן שהמפה פרוסה אורחים נכנסים, נסתלקה המפה אין האורחים נכנסים. (ב"ב צג:).

שכח רב הונא כשהיה אוכל לחם היה פותח דלתותיו ואמר: כל שצריך יבוא ויאכל. (תענ' כ:).

שכט מעשה בר' ינאי שהיה מהלך בדרך וראה אדם אחד שהיה משופע ביותר. אמר לו: ישנית רבי להתקבל אצלנו? אמר לו: הן. הכניסו לביתו, האכילו והשקהו. בדקו במקרא ולא מצאו, במשנה ולא מצאו, באגדה ולא מצאו, בתלמוד ולא מצאו. אמר לו: טול וברך. אמר לו: יברך ינאי בביתו. אמר לו ר' ינאי: יכול אתה לומר מה שאני אומר לך? אמר לו: הן. אמר לו: אמור – „אכל כלב פתו של ינאי". עמד האורח ותפסו לר' ינאי ואמר לו: ירושתי אצלך ואתה מונעה ממני. אמר לו: מהי ירושתך אצלי? אמר לו: פעם אחת עברתי לפני בית־ספר ושמעתי קול התינוקות שאומרים: „תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב"[2] – „מורשה קהלת ינאי" לא נאמר כאן אלא „קהלת יעקב". אמר לו: למה זכית לאכול על שלחני? אמר לו: מימי לא שמעתי דבר רע והחזרתי לבעליו ולא ראיתי שנים מריבים זה עם זה ולא עשיתי שלום ביניהם. אמר לו ר' ינאי: כל כך דרך־ארץ אצלך וקראתיך כלב! (ויק"ר ט).

של האוכל לפני האירח מנונה; מנוגה ממנו – אורח מכנים אורח; אורח מטריח בעל־הבית – מגונה משניהם. (דא"ז ח).

[1] דב' כ"ג, ד, ה. [2] שם ל"ג, ד.

אברהם אבינו, ונתרחקו מישראל על שלא נהגו בהם הכנסת־אורחים ביציאתם ממצרים. מרחקת את הקרובים – כגון עמון ומואב. ומקרבת את הרחוקים – כגון משפחת יתרו שנהג הכנסת־אורחים במשה וזכתה לידבק בישראל. מעלמת עינים מן הרשעים – מצות הכנסת־אורחים שהרשעים עושים עומדת להם להעלים עיני הקב"ה ממעשיהם הרעים שלא להענישם, כמפורש בסמוך. ומשרה שכינה על נביאי הבעל – כגון נביא השקר במעשה ירבעם שנהג הכנסת־אורחים בנביא האמת ונתגלתה לו שכינה (מ"א י"ג, כ). ושגגתה עולה זדון – מי שעובר על הכנסת־אורחים בשגגה נחשבת לו כזדון (ועי' למטה סע' שמג). שכו) מגרב – מקומו של פסל מיכה. לשילה – מקום הארון והמזבח. שכז) המוסר סעודה לחברו – להכין לו סעודה בשביל אורחים. דמי בשתו וגו' – מלבד דמי הסעודה. מפה – מטפחת. פרוסה – פרושה, לסימן שהסעודה ערוכה. שכט) משופע ביותר – מלובש ומקושט יפה, וסבר ר' ינאי שאדם גדול הוא ות"ח. ישנית רבי – כלו' יכבדני. יברך ינאי בביתו – שלא ידע הודאת לבתך. של) מגונה – מזולזל.

שלא אין האורחים רשאים לִתֵּן ממה שלפניהם לבנו ולבתו של בעל־הבית, אלא אם כן נטלו רשות מבעל־הבית.

אמר ר' אליעזר בן יעקב: על דבר זה נהרגו שלש נפשות מישראל. מעשה באחד שזמן שלשה אורחים בשני בצורת ולא היה לו להנית לפניהם אלא שלש ביצים. בא בנו של בעל־הבית ועמד לפניהם, נטל אחד מהם חלקו ונתְנו לו, וכן שני, וכן שלישי. בא אביו של תינוק, מצָאוֹ עוֹזֵק אחת בפיו ושתים בידו, עמד והגביהו מלוא־קומתו וחבְטו בקרקע ומת. כיון שראתה אמו עלתה לגג ונפלה ומתה. אף אביו עלה לגג ונפל ומת.
(חול' צד.; ד"א ט).

שלב כל מה שיאמר בעל־הבית עֲשֵׂה, חוץ מִצֵא. (פס' פו:).

שלג מעשה בשמעון בן אַנְטִיפַּטְרֵס שהיו אורחים נכנסים אצלו וגוזר עליהם שיאכלו וישתו, והיו נודרים בתורה שלא יאכלו ושלא ישתו ואחר־כך היו אוכלים ושותים. בשעת פטירתם היה מַלְקֶה אותם. נשמעו הדברים לפני רבן יוחנן בן זכאי וחכמים וקִנְטְרו בדבר. אמרו: מי ילך ויודיענו. אמר להם ר' יהושע: אני אלך ואראה מה מעשיו. אמרו לו: לך לשלום. הלך ומצָאוֹ על פתח ביתו. אמר לו: שלום עליך, רבי! אמר לו: שלום עליך, רבי ומורי! אמר לו: בית אני צריך. אמר לו: שב לשלום. ישבו ועסקו בתורה עד הערב. לשחרית אמר לו: רבי. אלך למרחץ. אמר לו: כרצונך. לאחר שיָצא אכלו ושתו. היה ר' יהושע מתְיָרא שמא יַקְפחנו על שוקיו. אמר: מי מְלַוֵּנִי? אמר לו: אני. היה ר' יהושע מחשב בדעתו ואמר: מה אשיב לחכמים ששגרוני? נפנה ר' יהושע לאחוריו. אמר לו: רבי, למה נפנית לאחוריך? אמר לו: דבר אני צריך לשאול ממך. מפני מה בני־אדם הנכנסים אצלך אתה מלקה אותם — ולי לא הלקית? אמר לו: רבי, אתה חכם גדול ודרך־ארץ יש בידך; בני־אדם הנכנסים אצלי, גוזרתי עליהם שיהו אוכלים, והם נודרים בתורה ועוברים, וכך שמעתי מפי חכמים, שכל מי שנודר בתורה ועובר לוקה ארבעים. אמר לו: ברוך אתה לשמים שעשית כך; חייך וחיי ראשך, מי שנוהג לעשות כך הַלְקֵהוּ אותו ארבעים שלך וארבעים של חכמים ששגרוני. הלך ר' יהושע וספר דברים לפני חכמים מה שראה בשמעון אנטיפטרס. (ד"א ו).

שלד בן־זומא היה אומר: אוֹרֵחַ טוב מהו אומר — „כמה טרחות טרח בעל־הבית בשבילי! כמה בשר הביא לפני! כמה יין הביא לפני! כמה גְלוּסְקָאוֹת הביא לפני! וכל מה שטרח לא טרח אלא בשבילי". אבל אורח רע מהו אומר — „מה טורח טרח בעל־הבית זה? פת אחת אכלתי, חתיכה אחת אכלתי, כוס אחת שתיתי, כל טורח שטרח בעל־הבית זה לא טרח אלא בשביל אשתו ובניו". (בר' נח.).

שלה בנוהג שבעולם, כשבא אדם לאַכְסַנְיָא וקבלו חברו, יום ראשון מאכילו עופות, בשני מאכילו בשר, למחר מאכילו דגים, למחר גבינה, למחר קִטְנִית – פוחת והולך עד שמאכילו ירק. (פסיק' לא).

שלו אמר ר' זעירא: אדם יש לו בן־בית – פעם ראשונה הוא מושיבו על המטה, כשנכנס

שלא) עוזק — אוחז. וחבטו — הפילו והכהו. שלב) חוץ מצא — אם יאמר לך צא. שלג) פטירתם — יציאתם. היה מלקה אותם — על שבועת שוא. ונשמעו הדברים — שהוא מלקה את האורחים. וקנטרו — הקפידו על זה. ויודיענו — שהחכמים מקפידים עליו. יקפחנו — יכנו. שלד) גלוסקאות — עוגות סולת. שלה) לאכסניא – לבית־אורחים. שלו) בן בית — יוצא ונכנס לביתו.

שניה אצלו מושיבו על הכסא. שלישית – על הספסל. רביעית – אומר לו: כמה דוחק זה עלי ומטריחני! (שו"ט ד).

שלז נאמר „קמח"[1], ונאמר „סלת"[1] — אמר ר' יצחק: מכאן שהאשה עינה צרה באורחים יותר מן האיש. (ב"מ פז.).

שלח אמרו עליו על ר' פִּנְחָס בן יאיר: מִיָּמָיו לא בָצַע פרוסה שאינה שלו.

פעם אחת שמע רבי שבא. יצא לִקְראתו. אמר לו: רצונך, סעד אצלי. אמר לו: הן. צהבו פניו של רבי. אמר לו ר' פנחס: במרומה אתה, שמֻדַּר־הֲנָאָה מישראל אני? ישראל קדושים הם, יש רוצה ואין לו, יש שיש לו ואונו רוצה. ונאמר: „אל תלחם את לחם רע עין"[2]. (חול' ז, ז).

שלט אמר ר' יהושע בן לוי: אין נותנין כוס של ברכה לברך אלא לטובי־עין, שנאמר: „טוב עין הוא יבֹרך כי נתן מלחמו לדל"[3]. אל תקרי „יבֹרך", אלא „יְבָרֵךְ".

ואמר ר' יהושע בן לוי: מנין שאפילו עופות שמים מכירין בצרי־עין, שנאמר: „כי חנם מזרה הרשת בעיני כל בעל כנף"[4].

ואמר ר' יהושע בן לוי: כל הנהנה מצרי־עין עובר בלאו, שנאמר: „אל תלחם את לחם רע עין וגו'"[2]. רב נחמן בר יצחק אמר: עובר בשני לאוין: „אל תלחם... ואל תתאו"[3].

ואמר ר' יהושע בן לוי: אין עגלה ערופה באה אלא בשביל צרי־העין, שנאמר: „וענו ואמרו ידינו לא שפכו את הדם הזה ועינינו לא ראו"[5] — וכי על לבנו עלתה, שזקני בית־דין שופכי־דמים הם? אלא לא בא לידינו ופְטַרְנוּהוּ בלא מזונות, לא ראינוהו והנחנוהו בלא לְוָיָה. (סוטה לח).

שמ ואמר ר' יהושע בן לוי: בשביל ארבע פסיעות שלִוָּהו פרעה לאברהם, שנאמר: „ויצו עליו פרעה אנשים וישלחו אותו"[6], נשתעבד בבניו ארבע מאות שנה.

אמר ר' יהודה אמר רב: כל המלוה את חברו אפילו ארבע אמות בעיר אינו נִזּוֹק.

שנו רבותינו: הרב לתלמיד — עד עִבּוּרָהּ של עיר, חבר לחבר — עד תחום־שבת, תלמיד לרב – אין לו שעור. וכמה? אמר רב ששת: עד פרסה. ולא אמרו: אלא רבו שאינו מובהק, אבל רבו מובהק שלש פרסאות. (שם מו:).

שמא תניא, היה ר' מאיר אומר: כופין ללויה, ששכר לויה אין לה שעור, שנאמר: „ויראו השומרים איש יוצא מן העיר ויאמרו לו הראנו נא את מבוא העיר ועשינו עמך חסד"[7], ונאמר: „ויראם את מבוא העיר"[8] — ומה חסד עשו עמו? שכל אותה העיר הרגו לפי חרב, ואת האיש ומשפחתו שלחו. „וילך האיש ארץ החתים ויבן עיר ויקרא שמה לוז"[9]; — תנא,

1 בר' י"ח, ו. 2 מש' כ"ג, ז. 3 שם כ"ב, ט. 4 שם א', יז. 5 דב' כ"א, ז. 6 בר' י"ב, כ. 7 שופ' א', כד. 8 שם שם, כה. 9 שם שם, כו.

שלז) נאמר קמח וגו' — לפי האגדה אברהם אמר סולת והיא עשתה קמח. שלח) לא בצע — כלו' לא אכל. צהבו פניו — אדמו פניו משמחה, שהסכים לסעוד אצלו. שמודר הנאה וגו' — שנדרתי שלא ליהנות מישראל. שלט) לטובי עין — גומלי חסד בממונם. מכירין בצרי עין — ואין אוכלים משלהם. והנחנוהו בלא לויה — בלא חבורה שילך עמהם לשמירה מפני הרוצחים. שמ) עד עיבורה של עיר — צריך ללוותו עד סוף הבתים שיוצאים חוץ לעיר. חבר — תלמיד־חכם. תחום שבת — אלפים אמה מחוץ לעיר. פרסה — ד' מילין. רבו מובהק — שקבל ממנו רוב חכמתו. שמא) כופין ללויה — מכריחין לְלַוּוֹת את האורחים.

היא לוז שצובעין בה תכלת, היא לוז שבא סנחריב ולא בלבלה, בא נבוכדנאצר ולא החריבה, ואף מלאך־המות אין לו רשות לעבור בה, אלא זקנים שבה, בזמן שדעתם קצה עליהם יוצאים חוץ לחומה והם מתים. והלא דברים קל־וחומר: ומה כנעני זה, שלא הלך ברגליו ולא דבר בפיו, גרם הצלה לו ולזרעו עד סוף כל הדורות, מי שעושה לְוָיָה ברגליו על אחת כמה וכמה.

במה הראה להם? חזקיה אמר: בפיו עקם להם. ר' יוחנן אמר: באצבעו הראה להם. שנינו כדברי רבי יוחנן: בשביל שכנעני זה הראה באצבעו, גרם הצלה לו ולזרעו עד סוף כל הדורות. (סוטה מו:).

שמב אמר ר' יוחנן משום ר' מאיר: כל שאיני מַלְוֶה וּמִתְלַוֶּה כאלו שופך דמים, שאלמלי לויהו אנשי יריחו לאלישע לא גֵרה דובים בתינוקות. (שם).

שמג אמר רב יהודה אמר רב: אלמלי הִלְוָהוּ יונתן לדוד שתי ככרות לחם לא נהרגה נוב עיר הכהנים, ולא נטרד דואג האדומי, ולא נהרג שאול ושלשת בניו. (סנה' קד.).

XVI. פִּקּוּחַ נֶפֶשׁ וְהַצָּלָתָהּ.

שמד „לֹא תַעֲמֹד עַל דַּם רֵעֶךָ"[1] – מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטים באים עליו, שהוא חַיָּב להצילו? – תלמוד־לומר: „לא תעמוד על דם רעך": מנין לרודף אחר חברו להרגו, שנִתן להצילו בנפשו? – תלמוד־לומר: „לא תעמוד על דם רעך". (שם עג.).

שמה „מַה־תִּתְהַלֵּל בְּרָעָה הַגִּבּוֹר"[2] — אמר לן דוד לדואג: וכי מה גבורה היא, אדם רואה את חברו על פי הבור ידוחפו בבור, או רואה את חברו על ראש הגג ודוחפו – זו גבורה היא? אלא אימתי נקרא גבור – בשעה שחברו בא לִפול לביר ואוחזו בידו שלא יפול, וכן מי שרואה חברו נופל לבור ומעלהו מן הבור. (שו"ט נב).

שמו לפיכך נברא האדם יחידי – ללמדך, שכל המאבד נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתיב כאלו אִבד עולם מלא, וכל המקַיֵם נפש אחת מישראל מעלה עליו הכתוב כאלו קִיֵם עולם מלא. (סנה' לז.).

שמז דיני ממונות – אדם נותן ממון ומתכפר; דיני נפשות – דמו ודם זרעותיו תלוים בו עד סוף העולם, שכן מצינו בקין שהרג את אחיו, שנאמר: „דמי אחיך צועקים"[3] — אינו אומר „דם אחיך", אלא „דמי אחיך" — דמו ודם זרעותיו. (שם).

שמח ראה תינוק מְבַעְבֵּעַ בנהר ואמר: לכשאחלוץ תפלַי אצילנו – עם כשהוא חולץ

[1] ויק' י"ט, טז. [2] תהל' נ"ב, ג. [3] בר' ד', י.

שדעתם קצה עליהם — מואסים בחיים. שמב) ומתלוה — נוטל עמו חבורה ללויה. לא גרה דובים בתינוקות —שהמלוים לא היו מניחים לתינוקות לבזות את אלישע. שמג) הלוהו —מלשון לויה; כלו' מוסר לו צידה לדרך. שמד) להצילו בנפשו — להציל את הנרדף בנפשו של הרודף, שיהרוג הרואה את הרודף. שמז) דיני ממונות – מי שהפסיד לחבירו ממון. דיני נפשות — מי שאבד נפש. שמח) מבעבע — יורד ועולה במים וקרוב לטבוע.

תפליו הוציא זה את נפשו; ראה אשה טובעת בנהר ואמר: לאו דרך־ארץ להסתכל בה ולהצילה – הרי זה חסיד שוטה. (סוטה כא:; ירוש׳ סוטה ג).

שמט תניא, שנים שהיו מהלכים בדרך וביד אחד מהם קיתון של מים, אם שותים שניהם מתים, ואם שותה אחד מהם מגיע לישוב -- דרש בן פטורא: מוטב שישתו שניהם וימותו ואל יראה אחד מהם במיתתו של חברו. עד שבא ר׳ עקיבא ולמד: „וחי אחיך עמך"[1] — חייך קודמים לחיי חברך. (ב״מ סב.).

שנ האשה שהיא מקשה לילד – מחתכין את הולד במעיה ומוציאין אותו אברים־אברים, מפני שחייה קודמים לחייו. יצא רבו – אין נוגעין בו, שאין דוחין נפש מפני נפש. (אהל׳ ז).

שנא „וצוה הכהן ופנו את־הבית בטרם יבא הכהן לראות את־הנגע ולא יטמא כל־אשר בבית"[2] — אמר ר׳ מאיר: וכי מה מטמא לו, אם תאמר כלי־עציו ובגדיו ומתכותיו – מטבילם והם טהורים; על מה חסה התורה?–על כלי־חרסו ועל פכו ועל תפיו. אם כך חסה התורה על ממונו הבזוי, קל־וחומר על ממונו החביב; אם כך על ממונו, קל־וחומר על נפש בניו ובנותיו; אם כך על של רשע, קל־וחומר על של צדיק. (נגע׳ יב).

שנב „שנו רבותינו: מפקחין פקוח־נפש בשבת, והזריז הרי זה משבח, ואין צריך לטול רשות מבית־דין. הא כיצד? ראה תינוק שנפל לים, פורש מצודה ומעלהו; ראה תינוק שנפל לבור, עוקר חוליא ומעלהו; ראה שננעלה דלת בפני תינוק, שוברה ומוציאו. מכבין וכפסיקין מפני הדליקה בשבת, והזריז הרי זה משבח, ואין צריך לטול רשות מבית־דין. (יומא פד:).

שנג תניא, ר׳ שמעון בן גמליאל אומר: תינוק בן יומו חי מחללין עליו את השבת; אמרה תורה: חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה. דוד מלך ישראל מת אין מחללין עליו; כיון שמת אדם, בטל מן המצוות. וזהו שאמר ר׳ יוחנן: „במתים חפשי"[3]— כיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצוות. (שבת קנא:).

שנד שאלה זו נשאלה לפני ר׳ תנחום איש נוי: מהו לכבות את הנר לפני החולה בשבת? אמר: נר קרויה נר, ונשמתו של אדם קרויה נר, מוטב תכבה נרו של בשר ודם מפני נרו של הקדוש־ברוך־הוא. (שבת ל).

שנה וכבר היה ר׳ ישמעאל ורבי עקיבא ור׳ אלעזר בן עזריה מהלכים בדרך ולוי הסדר ור׳ ישמעאל בנו של ר׳ אלעזר בן עזריה מהלכים אחריהם, נשאלה שאלה זו בפניהם: מנין לפקוח־נפש שדוחה את השבת? נענה ר׳ ישמעאל ואמר: „אם במחתרת ימצא הגנב והכה ומת אין לו דמים"[4] — ומה זה שספק על ממון בא, ספק על נפשות בא, ושפיכות־דמים

[1] ויק׳ כ״ה, לו. [2] שם י״ד לו. [3] תהל׳ פ״ח, ו. [4] שמ׳ כ״ב, א.

שמט) בדרך — במדבר. קיתון — כד. מתים — בצמא, שאין המים מספיקים לשניהם. עמך — כשאתה חי. שנא) תפיו — לגין (כד קטן) שלו. על של רשע — שהנגעים באים על עון לשון־הרע. שנב) מפקחין פקוח נפש — כל טורח להצלת נפש קרוי „פקוח נפש". לטול רשות מבית־דין — על עשית מלאכה בשבת לצורך זה. מצודה — רשת. שנפל לבור—ונתכסה בעפר. חוליא — גוש עפר. ומפסיקין — את האש שלא תתפשט. הדליקה — הבערה. שנד) נשמתו של אדם קרויה נר — „נר ה׳ נשמת אדם" (מש׳ כ׳, כז). שנה) הסרד — אורג אריגין מעשה־רשת. על ממון — לגנוב. על נפשות — להרוג.

מטמא את הארץ וגורם לשכינה שתסתלק מישראל, נִתן להצילו בנפשו— קל־וחומר לפקוח־נפש שדוחה את השבת.

נענה ר' עקיבא ואמר: „וכי יזיד איש על רעהו.. מעם מזבחי תקחנו למות"[1]— ומה זה שספק יש ממש בדבריו ספק אין ממש בדבריו, ועבודה חמורה דוחה שבת—קל־וחומר לפקוח־נפש שדוחה את השבת.

נענה ר' אלעזר ואמר: ומה מילה שהיא אחד ממאתים וארבעים ושמנה אברים שבאדם דוחה את השבת—קל־וחומר לכל גופו שדוחה את השבת.

ר' יוסי בר' יהודה אומר: „את שבתותי תשמרו"[2] — יכול לכל? תלמוד לומר: „אך"[2] — חַלֵק.

ר' יונתן בן יוסף אומר: „כי קדש היא לכם"[3] — מסורה היא בידכם ולא אתם מסורים בידה.

ר' שמעון בן מנסיא אומר: „ושמרו בני ישראל את השבת"[4] — אמרה תורה: חלל עליו שבת אחת כדי שישמור שבתות הרבה.

אמר רב יהודה אמר שמואל: אלו הייתי שם הייתי אומר- שלי יפה משלהם: „ושמרתם את חקותי ואת משפטי אשר יעשה אותם האדם „וחי בהם"[5] — ולא שימות בהם. (יומא פה:).

XVII. בִּקּוּר־חוֹלִים.

שנו תניא. בִּקּוּר חולים אין לה שִׁעור. מה אין לה שעור? סבר רב יוסף לומר, אין שעור למתן־שכרה. וכל מצות כלום יש שעור למתן־שכרן, והרי שנינו: הֱוֵי זהיר במצוה קלה כבחמורה. שאין אתה יודע מתן־שכרן של מצות? אלא אמר אביי: אפילו גדול אצל קטן. רבא אמר: אפילו מאה פעמים ביום.

אמר ר' אחא בר חנינא: כל המבקר חולה נוטל אחד מששים בחָליו. אמר לו אביי לרבא: אם כן יִכָּנסו ששים ויעמידוהו? אמר לו: כעישור של רבי וכבן־גילו. (נד' לט:).

שני רב חֶלבּוֹ חלה, יצא רב כהנא והכריז: רב חלבו חלה! לא היה מי שבא. אמר להם: לא כך היה מעשה בתלמיד אחד מתלמידי ר' עקיבא שחָלה, לא נכנסו חכמים לבקרו, ונכנס ר' עקיבא לבקרו, ובשביל שכִּבֵּד וְרִבֵּץ לפניו חָיָה; אמר לו: רבי, החייתני. יצא ר' עקיבא ודרש: כל מי שאין מבקר חולים כאִלו שופך דמים!

[1] במ' כ"ה, יד. [2] שם ל"ה, יג. [3] שם שם, יד. [4] שם שם, טז. [5] ויק' י"ח, ה.

ניתן להצילו בנפשו — ניתן רשות לבעה"ב להציל עצמו בנפשו של הרוצח. יש ממש בדבריו— של עד או גואל הדם. ועבודה חמורה שדוחה שבת —עבודת הכהן במקדש חמורה כל כך שדוחה את השבת, שכל המלאכות מותרות במקדש בשבת לצורך עבודה, ואעפ"כ דוחין את העבודה משום ספק דיני נפשות. מילה.. . דוחה את השבת — שמלין אפילו בשבת. יכול לכל —שאין דוחין שבת אפילו לפקוח נפש. „אך" חלק — נאמר „אך את שבתותי" למעט ולחלק, שפעמים מחללין את השבת. שנו) אפילו גדול — חייב לבקר את הקטן. ויעמידוהו — שירפאוהו. כעישור של רבי — שאמר, מי שמת והניח בנות קטנות ובן אחר, הראשונה נוטלת עישור (עשירית) נכסים והשניה עישור ממה ששיירה הראשונה וכן כולן; ואף בחולה מבקרו הראשון נוטל אחד מששים בחליו והשני אחד מששים במה ששייר הקודם. ובבן גילו — שהמבקר בן־שנותיו של החולה. שנו) שכבד ורבץ לפניו — נקה וטהר את הקרקע וזלף עליו מים להרביץ את האבק. חיה —

כשבא רב דימי אמר: כל המבקר את החולה גורם לו שיחיה וכל שאינו מבקר את החולה גורם לו שימות. (נד' לט, מ).

שנח אמר רב ענן אמר רב: מנין שהשכינה סועדת את החולה, שנאמר: „ה' יסעדנו על ערש דוי"[1].

אמר ר' אבין אמר רב: מנין שהשכינה שרויה למעלה ממטתו של חולה, שנאמר: „ה' יסעדנו על ערש דוי".

הנכנס לבקר את החולה לא ישב על גבי מטה ולא על גבי כסא ולא על גבי ספסל, אלא מתעטף ויושב על גבי קרקע, מפני שהשכינה שרויה למעלה ממטתו של חולה. (שם מ).

שנט שנו רבותינו: הנכנס לבקר את החולה בשבת, אומר: „שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבוא"; ורבי מאיר אומר: „יכולה היא שתרחם"; ר' יהודה אומר: „המקום ירחם עליך ועל חולי ישראל"; ר' יוסי אומר: המקום ירחם עליך בתוך חולי ישראל". שבנא איש ירושלים בכניסתו אומר: „שלום" וביציאתו אומר: „שבת היא מלזעוק ורפואה קרובה לבא, ורחמיו מרובים, ושבתו בשלום". (שבת יב).

שס ר' יוסי בר פרטא אומר משום ר' אליעזר: אין מבקרין לא חולי־מעַים ולא חולי־העין ולא מחושי־הראש. (נד' מא).

שסא אמר שמואל: אין מבקרין את החולה אלא למי שחֲלָצָתו חמה. (שם).

שסב רבא כשחלה—יום ראשון אמר: לא תגלו לשום אדם, שלא יורע מולי; מכאן ואילך אמר: צאו והכריזו בשוק: „רבא חלה:" שונאי ישמחו לי, ונאמר: „בנפול אויבך אל תשמח... פן יראה ה'... והשיב מעליו אפו"[2], ואוהבי יבקשו עלי רחמים. (שם מ).

XVIII. קְבוּרַת־מֵתִים וְנִחוּם־אֲבֵלִים.

שסג „וְעָשִׂיתָ עִמָּדִי חֶסֶד וֶאֱמֶת וּנְשָׂאתַנִי... וּקְבַרְתַּנִי"[3] — וכי יש חסד של שקר? אמר לו: אם תעשה לי חסד לאחר מיתה הוא „חסד של אמת".

משל הדיוט אומר: מִית בְּרֵיהּ דְּרַחֲמָךְ טְעוֹן, מִית רַחֲמָךְ פְּרוֹק (מת בנו של אוהבך—שא, מת אוהבך—פרוק). (ב"ר צו).

שסד שנו רבותינו: המְעַצֵּם עם יציאת־הנפש הרי זה שופך דמים. מָשל לנר שכבה והולכת—אדם מניח אצבעו עליה מיד כבתה.

[1] תהל' מ"א, ד. [2] מש' כ"ד, יז, יח. [3] בר' מ"ז, כט, ל.

נתרפא. שנט) שבת היא מלזעוק — כלו' ירבה לו בתנחומים ויאמר לו שאין לזעוק בשבת. יכולה היא שתרחם — אם תכבדוה מלהצטער בה. בתוך חולי ישראל — שמתוך שכוללו עם אחרים תפלתו נשמעת בזכות רבים. שם) אין מבקרין לא חולי וגו' — שהביקור קשה להם. שסא) שחלצתו חמה — לאחר שיצא ממנו חום החולי. שסג) חסד של אמת — שאין המת יכול לגמול לו חסד. מית בריה וגו' — מת בנו של אוהבך שא את מטתו, שהרי אוהבך חי עוד וישיב לך חסד; אבל אם מת אוהבך בעצמך פרוק ואל תשא, שאין מי שישלם לך. לפיכך החסד שעושין עם המת הוא חסד של אמת. שסד) המעצם —הסוגר עיני הגוסס.

תניא, ר׳ שמעון בן גמליאל אומר: הרוצה שיתעצמו עיניו של מת, נופח לו יין בחטמו ונותן שמן בין ריסֵי עיניו ואוחז בשני גֻדלי רגליו והן מתעצמות מאליהן. (שבת קנא:).

שסה אמר ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון בן יוחַי: מנין למֵלין את מתו שעובר עליו בלא־תעשה? תלמוד־לומר: „לא תלין נבלתו... כי קבור תקברנו"[1].

הלינו לכבודו: לשַמע עליו עיָרות, להביא לו ארון ותכריכים—אינו עובר עליו; שכָּל העושה אינו אלא לכבודו של מת. (סנה׳ מו, מז).

שסו אמר ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון בן יוחי: רמז לקבורה מן התורה מנַין? תלמוד־לומר: „כי קבור תקברנו"[1].

אמר לו שָבור־מַלְכָּא לרב חמא: קבורה מן התורה מנין? שתק ולא אמר לו כלום. אמר לו רב אחא בר יעקב: נמסר העולם ביד טפשים! היה צריך לומר: „כי קבור"[1].

--שיעשה לו ארון.

—„תקברנו"[1]?

—לא משמע לו.

— ויאמר: משנקברו צדיקים?

— מנהג בלבד!

— משקבר הקדוש־ברוך־הוא למשה?

— שלא ישַנה מן המנהג.

— „לא יִקָבְרו ולא יִסָפְדו להם"[2]?

— כדי שישתנו מן המנהג. (שם מו:).

שסז מצא מת־מצוה הרי זה מטפל בו וקוברו במקומו.

אמר ר׳ עקיבא: כך היתה תחלת תשמישי לפני הכמים: פעם אחת הייתי מהלך בדרך ומצאתי הרוג אחד, והייתי מטפל בו כארבעת מיל עד שבאתי למקום הקברות וקברתיו. וכשבאתי אצל ר׳ אליעזר ואצל ר׳ יהושע אמרתי להם את הדבר. אמרו לי: על כל פסיעה ופסיעה שהיית פוסע מעלִין עליך כאלו שפכת דמים. דנתי קל־וחומר בעצמי: ומה אם עכשָו שנתכַונתי לזכות נתחַיבתי—בשעה שלא נתכונתי על אחת כמה וכמה. באותה שעה לא זזתי מלשַמש חכמים. (ירוש׳ נז׳ ו; שמח׳ ד).

שסח שנו רבותינו: מבטלין תלמוד־תורה להוצאת המת.

[1] דב׳ כ״א, כג. [2] ירמ׳ ט״ז, ו.

ריסי — עפעפי. גודלי — בהונות. שסה) למלין — מניחו למחר ואינו קוברו בו ביום. לשמע עליו עיירות — להודיע לבני העיירות שיבואו ללוותו. שסו) שבור מלכא —שמו של מלך פרס. שיעשה לו ארון --כלו׳ אף מכאן אין ראיה, שמא פירושו עשיית ארון. תקברנו? —יביא לו ראיה מכפל הלשון. לא משמע לו — לא תתקבל על לבו של נכרי דרשה זו של כפל המלות, שדרך הלשון בכך. משנקברו צדיקים? — בכל האבות נאמרה קבורה. מנהג בלבד — ולא לחובה. לא יקברו — ברשעים נאמר לקללה, ומשמע מזה שחסרון קבורה קללה היא. שסז) מת מצוה —מת שנמצא בדרך ואין מי שיטפל בקבורתו. כך היתה תחלת תשמישי — דבר זה גרם שאשמש תלמידי־חכמים. שהיית פוסע —להעבירו לקבורה במקום אחר. כאלו שפכת דמים –שמת מצוה קבורתו במקום שנמצא. שסח) להוצאת המת — להלוית המת.

אמרו עליו על ר׳ יהודה בר׳ אלעאי, שהיה מבטל תלמוד־תורה להוצאת המת. במה דברים אמורים: כשאין עמו כל צרכו, אבל יש עמו כל צרכו אין מבַטלין. וכמה כל צרכו? אמר רב שמואל בר איני משמו של רב: שנים־עשר אלף איש וששה אלפים שופרות. עולא אמר: כגון שחוצצים בני־אדם מבית האבל עד הקבר. רב ששת, ויש אומרים ר׳ יוחנן, אמר: נטילתה כנתינתה, מה נתינתה בששים רבוא אף נטילתה בששים רבוא.

ובמה דברים אמורים: למי שקָרא ושָנה, אבל למי שהִשְנה־ אין לו שִעוּר. (כת׳ ז).

שסט שנו רבותינו: „וכבוד עשו לו במותו"[1] — זה חזקיה מלך יהודה שיצאו לפניו שלשים וששה אלף חלוצי־כתף — דברי ר׳ יהודה. אמר לו ר׳ נחמיה: והלא לפני אחאב עשו כן? אלא שהניחו ספר־תורה על מטתו ואמרו: קִיֵם זה מה שכתוב בזה. (ב״ק יז.).

שע אמר רב: הרואה את המת ואינו מלַוֵהו עובר משום „לועג לרש חרף עושהו"[2]. ואם לִוָהו מה שכרו? אמר רב אסי: עליו הכתיב אומר: „מלוה ה׳ חונן דל"[3] „ומכבדו חונן אביון"[4]. (בר׳ יח.).

שעא שנו רבותינו: המוליך עצמות ממקום למקום הרי זה לא יתנם בדִיסַקְיָא ויתנם על גבי חמור וירכב עליהם; מפני שנוהג בהם מנהג בזיון. ואם היה מתְיָרא מפני נכרים או מפני לסטים — מותר. וכדרך שאמרו בעצמות כך אמרו בספר־תורה. (שם).

שעב אמר ר׳ אחא בר חנינא: אין קוברין רשע אצל צדיק: וכשם שאין קוברין רשע אצל צדיק כך אין קוברין רשע חָמוּר אצל רשע קל. (סנה׳ מז.).

שעג תניא, לא יהלך אדם בבית־הקברות ותפלין בראשו וספר־תורה בזרועו וקורא; ואם עושה כן עובר משום „לועג לרש חרף עושהו"[2]. (בר׳ יח.).

שעד ר׳ חִיָא ור׳ יונתן היו מהלכים בבית־הקברות והיו נגררות ציציותיו של ר׳ יונתן, אמר לו ר׳ חִיָא: הַגְבִיהֵן, כדי שלא יאמרו: למחר באים אצלנו ועכשו מחרפין אותנו. אמר לו: וכי יודעים הם כל כך? הרי נאמר: „והמתים אינם יודעים מאומה"[5]. אמר לו: אם קרית לא שָנית, אם שנית לא שִלשת ואם שלשת לא פֵרשו לך יפה: „כי החיים יודעים שימותו"[5] — אלו צדיקים, שבמיתתם קרוים חיים; „והמתים אינם יודעים מאומה"[5] — אלו רשעים, שבחייהם קרוים מתים. (שם:).

שעה אמר ר׳ יצחק: כל המסַפר אחרי המת כאלו מספר אחרי האבן. יש אומרים: מפני שאינם יודעים; ויש אומרים: יודעים — ולא אִכפת להם.

[1] דה״ב ל״ב, לג. [2] מש׳ י״ז, ה. [3] שם י״ט, יז. [4] שם י״ד, לא. [5] קהל׳ ט׳, ה.

כשאין עמו כל צרכו — כשאין אצל המת מלוין הרבה. שחוצצים — שמפסיקים ועומדים כמחיצה. נטילתה — של הנשמה של בן־אדם לומר בתורה, שבו עסוקין כאן, כמפורש למטה. כנתינתה — של התורה בהר סיני. שהשנה — למד לאחרים. אין לו שעור — במספר המלוים. שסט) חלוצי כתף — גלויי כתף לאות אבל. שע) לועג לרש — כלו׳ מבזה את המת. שעא) המוליך עצמות — מקבר שנחפר. בדיסקיא בשק — כפול שמוליכין בו משאות ע״ג החמור. שעג) משום לועג לרש — שנראה כאלו מלעיג על המתים, שאינם יכולים לקיים את המצוות. שעד) כדי שלא יאמרו — המתים. אלו צדיקים וגו׳ — ולא במתים ממש מדבר הכתוב. שעה) ולא איכפת להם — אינם חוששין.

— אִינִי ! ? והלא אמר רב פפא : מעשה באחד שהיה מספר אחרי מטתו של שמואל ונפלה קורה מן הגג ופצעה את מחו ?

— תלמיד־חכם שָׁאנֵי ! שהקדוש־ברוך־הוא תובֵע כבודו. (בר' יט.).

שעו אַמְגּוּשִׁי אחד היה מחטט מתים. כשהגיע לקברו של רב טובִי בר מַתְּנָה תְּפָסוֹ רב טובי בזקנו. בא אביי ואמר לו : בבקשה ממך, הניחהו. לשנה אחרת חזר ובא האמגושי. תפָסוֹ בזקנו. בא אביי ; לא הניחוֹ עד שהביאו מִסְפָּרַיִם וגזזו זקנו. (ב"ב נח.).

שעז תניא. בראשונה היתה הוצאת המת קשה לקרוביו יותר ממיתתו, עד שהיו מניחין אותו ובורחין. עד שבא רבן גמליאל ונהג קלות בעצמו והוציאוהו בכלי־פשתן, ונהגו כל העם אחריו להוציא בכלי פשתן. אמר רב פפא : ועכשו נוהג העולם אפילו בִּצְרָדָא בן־זוז. (כת' ח:).

שעח כל המרבה כלים על המת הרי זה עובר משום „בל תשחית"—דברי ר' מאיר. ר' אליעזר בר צדוק אומר : מְנֻוָּלוֹ. רבן גמליאל אומר : מרבה עליו רִמָּה. (שמח' ט).

שעט אמר להם ר' ינאי לבניו : בני, אל תקברוני לא בכלים שחורים ולא בכלים לבָנים; שחורים — שמא אזכה ואהיה כאָבֵל בין החתנים, לבנים — שמא לא אזכה ואהיה כחתן בין האבלים ; אלא בכלים האוּלָירים הבאים ממדינת־הים. (נדה כ.).

שפ ר' יוחנן כשהיה מסתלק מן העולם, אמר לאותם שהיו צריכים להִטַּפֵּל בקבורתו : קִברו אותי בכלים צבועים, לא לבנים ולא שחורים, שאם אעמוד בין הצדיקים לא אבוש, ואם אעמוד בין הרשעים לא אכָּלֵם.

ר' יֹאשִׁיָה כשהיה נפטר מן העולם אמר למי שעומד עליו : קראו לי לתלמידי ; אמר להם : קִברו אותי בכלים לבנים ; למה ? שאיני בוש במעשי להקביל פני בוראי. (תנח' ויחי ; תנח"ק).

שפא בראשונה היו מגלין פני עשירים ומכסין פני עניים, מפני שהיו מושחרין פניהם מפני בצורת, והיו עניים מתבַּיְשִׁים—התקינו שיהו מכסין פני הכל, מפני כבודם של עניים.

בראשונה היו מוציאין עשירים בדַרְגָּשׁ ועניים בכליבה, והיו עניים מתבַּיְשִׁים—התקינו שיהו הכל מוציאין בכליבה, מפני כבודם של עניים.

בראשונה היו מניחין את המֻגְמָר תחת חולי־מֵעַיִם מתים, והיו חולי־מעים חיים מתבַּיְשִׁים—התקינו שיהו מניחין תחת הכל, מפני כבודם של חולי־מעים חיים. (מו"ק כז).

אִינִי — וכי כך הוא ? שאני — שונה, אינו דומה. תובע כבודו — מעניש על פגיעה בכבודו. שעו) אמגושי — מכשף פרסי. מחטט מתים — חופר עצמות מתים מקבריהם לכשפים. שעז) קשה לקרוביו — שנהגו להלביש את המת תכריכים יקרים בדמיהם. בצדרא בן זוז — באריג של מטוה גס שמחירו זוז אחד. שעח) כלים — לבושים. מנולו —כלו' לא נוי הוא למת אלא בזיון. שעט) אזכה — ואשב בין צדיקים בגן־עדן. לא אזכה — ואשב בין רשעים בגיהנם. כלים האולירים — כלי צבעונים שעבדי המלך מתלבשים בהם. שפ) שאיני בוש במעשי וגו' — כלו' בטוח אני במעשי הטובים שאזכה להקביל פני השכינה. שפא) פני עשירים — מתים. בצורת — רעב. בדרגש — במטה כבודה. בכליבה — מטה קלועה של נצרים. מניחין את המוגמר — בשמים מקוטרים על גחלים להעביר ריח רע.

שפב אמר ר' יהודה: ביהודה בראשונה לא היו פוחתין משבעה מעמדות ומושבות למת, כגון: עמדו, יקרים, עמידו! שבו, יקרים, שבו! (כ"ב ק:)

שפג בראשונה היו אבלים עומדים וכל העם עוברים; והיו שתי משפחות בירושלים מתגרות זו בזו, זאת אומרת: „אני עוברת תחלה", וזאת אומרת: „אני עוברת תחלה"— התקינו, שיהיו העם עומדים ואבלים עוברים. (סנה' יט.).

שפד בראשונה היו מוליכין בבית האבל עשירים בקְנָתות של כסף ושל זהב ועניים בסַלֵי נְצָרים של ערבה קְלופה, והיו עניים מתבַיְשים—התקינו שיהו הכל מביאין בסלי נצרים של ערבה קלופה, מפני כבודם של עניים.

בראשונה היו משקין בבית האבל עשירים בזכוכית לבנה ועניים בזכוכית צבועה, והיו עניים מתבַיְשים—התקינו שיהו הכל משקין בזכוכית צבועה, מפני כבודם של עניים. (מו"ק כז).

שפה עשרה כוסות תקנו חכמים בבית האבל: שלשה קודם אכילה, כדי לפתוח את בני מעיו; שלשה בתוך אכילה, כדי לשרות אכילה שבמעיו; וארבעה לאחר האכילה: אחד כנגד „הזן", ואחד כנגד „ברכת הארץ", ואחד כנגד „בונה ירושלים", ואחד כנגד „הטוב והמיטיב". הוסיפו עליהם ארבעה: אחד כנגד חַזָנֵי העיר, ואחד כנגד פַרְנסי העיר, ואחד כנגד בית־המקדש, ואחד כנגד רבן גמליאל. התחילו היו שותין ומשתכרין—החזירו הדבר לְיָשנוֹ. (כת' ח.).

שפו מעשה באחד מגדולי כָבוּל שהיה משיא את בנו, ברביעי זְמַן אצלו אורחים. משאכלו ושתו והיטיבו את לבם אמר לבנו: עלה לעלְיָה והָבֵא לנו יין טוב מחבית פלונית. כיון שעלה הַכִּישו נחש ומת. המתין לו לירד ולא ירד, אמר: אני אעלה ואראה מה טיבו של בני. עלה ומְצָאוֹ שהִכִּישו נחש ומת ומוטל בין החביות. מה עשה? המתין עד שנגמרו סעודתם. כשהגיעו לברך, אמר להם: רבותי, לא לברך את בני ברכת־חתנים באתם, אלא בָרכו עליו ברכת־אבלים; לא להכנים את בני לחופה באתם—באו והכניסוהו לקבר. הפטיר עליו ר' זכאי איש כבול: „לשחוק אמרתי מהולל ולשמחה מה זה עושה"[1]. (ויק"ר ס; ילק"ש).

שפז „וַיָּזֶד יַעֲקֹב נָזִיד וַיָּבֹא עֵשָׂו מִן הַשָּׂדֶה וְהוּא עָיֵף" וגו'[2]—אותו היום נפטר אברהם אבינו

[1] קהל' ב', ב. [2] בר' כ"ה, כט.

שפב) לא היו פוחתין משבעה וגו' —בשובם מן הקבר היו המלוים יושבים ועומדים שבע פעמים, והממונה אומר להם בכל פעם לאחר שישבו מעט „עמדו וגו'", והכל לשם כבוד המת ולהפיג צערם של האבלים. שפג) האבלים עומדים — בשורה, בשובם מן הקבר. וכל העם עוברים — ואומרים לאבלים דברי תנחומים. שתי משפחות — מיוחסות. שפד) היו מוליכים— מאכלים לסעודת הבראה, שהיו נוהגין להאכיל את האבלים. בקלתות — מיני כלים כעין סלים. נצרים — קלועים מן ענפים. קלופה — שניטלה קליפתה, מפוצלת. היו משקין — יין, כמפורש בסמוך, על שם „ויין למרי נפש" (מש' ל"א, ו). בזכוכית צבועה — שלא יראו את יינותיהם הגרועים. שפה) תקנו בבית האבל — כשחוזרים מן הקבר לנחמו. לפתוח את בני מעיו — של האבל לעורר תיאבון לאכילה. כנגד הזן — ברכת הזן שבברכת־המזון, ועל כל ברכה שותה האבל כוס ומוזגין לו אחר. חזני העיר — משמשי הצבור, שהם גם מטפלים במתים. פרנסי העיר — ראשי הצבור. כנגד ר"ג — שהנהיג להוציא את המת בכלי פשתן, כמפורש למעלה. לישנה — עשרה כוסות, כמו שהיה בראשונה. שפו) כבול — שם עיר. הכישו — נשכו. הפטיר עליו —

מן העולם ועשה יעקב אבינו תבשיל של עדשים לנחם את יצחק אביו. ולמה של עדשים? אמרו במערבא משמו של רבה בר מרי: מה עדשה זו אין לה פה, אף אבל אין לו פה; יש אומרים: מה עדשה זו מגולגלת, אף אבלות מגלגלת ומחזרת על באי העולם. (ב"ב טז.).

שפח כל המוריד דמעות על אדם כשר הקדוש־ברוך־הוא סופרן ומניחן בבית־גנזיו. (שבת קה:).

שפט ר' יהודה אומר: אפילו עני שבישראל לא יפחות משני חלילין ומקוננת. (כת' מו:).

שצ נשים במועד מענות אבל לא מטפחות. ר' ישמעאל אומר: הסמוכות למטה מטפחות; בראשי־חדשים, בחנכה ובפורים מענות ומטפחות; בזה וזה לא מקוננות.

איזהו עִנּוּי? שכֻּלן עונות באחת; קינה–שאחת מדברת וכלן עונות אחריה.

מה היו אומרות? נשי שְׁבַנְצִיב אמרו בך:

אוֹי לַהוֹלֵךְ, אוֹי לַצַּעַר!

הִתְעַטְּפוּ וְהִתְכַּסּוּ, הָרִים, שֶׁבֶּן־נְשִׂיאִים וּבֶן־גְּדוֹלִים הוּא!

הַשְּׁאוֹל אִצְטְלִית שֶׁל מִילַת לְבֶן־גְּדוֹלִים שֶׁכָּלְתָה צֵידָתוֹ. (מו"ק כח:)

שצא תניא, כשם שנפרעין מן המתים כך נפרעין מן הספדנים ומן העונים אחריהם. (בר' סב.).

שצב בירושלים היו אומרים: עשה לפני מטתך, וביהודה היו אומרים: עשה לאחר מטתך. שבירושלים לא היו אומרים לפני מטתו של מת אלא דברים שיש בו, ואחר המטה היו אומרים בין דברים שיש בו, בין דברים שאין בו; ביהודה, לפני המטה היו אומרים דברים שיש בו ודברים שאין בו, המהלכים אחר המטה לא היו עונים אחריהם ואומרים אלא דברים שיש בו. (שמח' ג).

שצג שנו רבותינו: העוסקים בהספד, בזמן שהמת מוטל לפניהם נשמטים אחד־אחד וקורין; אין המת מוטל לפניהם הם יושבים וקורין הוא יושב ודומם, הם עומדים ומתפללים והוא עומד ומצדיק עליו את הדין ואומר: רבון העולמים! הרבה חטאתי לפניך ולא נפרעת ממני אחד מני אלף; יהי רצון מלפניך, ה' אלהינו, שתגדר פרצותינו ופרצות כל עמך בית ישראל ברחמים.

אמר אביי: לא צריך אדם לומר כך, שאמר ר' יוסי: לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן. (בר' יט.).

דרש עליו בסוף הסעודה. שפז) אבל אין לו פה — שהוא יושב ודומם. מגלגלת ומחזרת וגו' — שכל באי עולם סופם למיתה. שפח) בבית גנזיו — באוצרותיו ליתן עליהן שכר. שפט) לא יפחות — לא ימעיט לאשתו שמתה. חלילין ומקוננת — לשם הספד ובכי. שצ) במועד — כשמספידין על המת ביו"ט. מענות — עונות דברי קינה כלן בבת־אחת. מטפחות — סופקות כפים. ענוי — לשון עניה והרמת קול. נשי שבנציב — המקוננות מעיר שבנציב. להולך — למת. לצער — לאבלים. התעטפו והתכסו — בדשאים נאים לכבוד המת; וי"מ: התעטפו לסמן אבלות. השאול אצטלית וגו' — הקבר הוא יהא מעתה כבגד משי למי שכלו ימיו בדרך החיים (והכל דברי מליצה וקינה לכבוד המת והאבלים). שצא) המתים — החוטאים. מן הספדנים ומן העונים אחריהם — שמשקרים בשבח המת. שצב) עשה לפני מטתך — כלו' עשה מעשים טובים שיהו ראוים להזכר בפי הספדנים שילכו לפני מטתך. שיש בו — שעשה בחייו. שצג) נשמטים... וקורין — יוצאים למקום אחר וקוראים את „שמע" שלא בפני המת. והוא יושב ודומם — שהאבל פטור מקריאת־שמע. לומר כך — „ולא נפרעת וגו'", שמושך עליו את מדת־הדין.

שצד ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: אל תנחם [את חברך] בשעה שמתו מוטל לפניו. (אב׳ ד׳).

שצה רב חִיָא בר אַבָא מלמדו של בן ריש־לקיש היה. מת לו תינוק. יום ראשון לא הלך אצלו. למחר הוליך עמו את יהודה בר נחמני מתורגמנו. אמר לו: עמוד ואמור דבר כנגד התינוק. פתח ואמר: „וירא ה׳ וינאץ מכעס בניו ובנותיו"[1] — דור שאבות מנאצים להקדוש־ברוך־הוא כועס על בניהם ועל בנותיהם ומתים כשהם קטנים.

אמר לו: עמוד ואמור דבר כנגד שבחו של הקדוש־ברוך־הוא. פתח ואמר: האל הגדול ברוב גדלו, אדיר וחזק ברב נוראות, מחיה מתים במאמרו, עושה גדולות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר. ברוך אתה ה׳, מחיה המותים.

אמר לו: עמוד ואמור דבר כנגד אבלים. פתח ואמר: אחינו המיוגעים והמדובאים באבל הזה! תני לבבכם לחקור את זאת; זאת היא עימדת לעד, נתיב הוא מששת ימי בראשית. רבים שתו רבים ישתו, כמשתה ראשונים כך משתה אחרונים. אחינו! בעל נחמות ינחם אתכם. ברוך מנחם אבלים.

אמר לו: עמוד ואמור דבר כנגד מנחמי אבלים. פתח ואמר: אחינו גומלי־חסדים בני גומלי־חסדים, המחזיקים בבריתו של אברהם אבינו, אחינו! בעל הגמול ישלם לכם גמולכם. ברוך אתה ה׳, משלם הגמול.

אמר לו: עמוד ואמור דבר כנגד כל ישראל. פתח ואמר: רבון העולמים! פדה והצל, מלט והושע עמך ישראל מן הדבר ומן החרב ומן הבזה ומן השדפון ומן הירקון ומכל מיני פורעניות המתרגשות ובאות לעולם, טרם נקרא ואתה תענה. ברוך אתה עוצר המגפה. (כת׳ ח:).

שצו רב שמואל בר יהודה מתה לו בתו. אמרו חכמים לעולא: נלך לנחמו. אמר להם: מה לי אצל נחמת הבבליים, שאינה אלא גידוף, שהם אומרים: מה אפשר לעשות? — אבל אלו היו יכולים היו עושים. הלך לבדו. פתח ואמר לרב שמואל: „ויאמר ה׳ אלי אל תצר את מואב ואל תתגר בם מלחמה"[2], וכי מה עלה על דעתו של משה — לעשות מלחמה שלא ברשות? אלא נשא משה קל־וחומר בעצמו, אמר: ומה מִדְיָנִים שלא באו אלא לעזור את מואב אמרה תורה: „צרור את המדינים והכיתם אותם"[3], מואבים עצמם לא כל־שכן. אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: לא כשעלתה על דעתך עלתה על דעתי, שתי פרֵדות טובות יש לי להוציא מהם — רות המואביה ונעמה העמונית. והלא דברים קל־וחומר: ומה בשביל שתי פרֵדות טובות חס הקדוש־ברוך־הוא על שתי אומות גדולות ולא החריבן, בתו של רבי אם כשרה היא וראויה היא לצאת ממנה דבר טוב, על אחת כמה וכמה שהיתה חיה. (ב"ק לח:).

---

[1] דב׳ ל"ב, יט. [2] שם ב׳, ט. [3] במ׳ כ"ה, יז.

שצד) בשעה שמתו וגו׳ — שלא יקבל תנחומים. שצה) מתורגמנו — מתרגם ומפרש את דרשותיו לפני העם. אמר לו — למתורגמנו. ומתים כשהם קטנים — ואף תינוק זה מת בעון הדור. לחקור את זאת — את עִנין המיתה. זאת היא עומדת לעד — הכל מתים ולא תבכו יותר מדאי. רבים שתו — את כוס האבלות. גומלי חסדים — העוסקים בקבורת המת ומנחמי אבלים גומלי חסדים הם. בבריתו של אברהם אבינו — שהיה גומל חסדים. שצו) מה לי אצל נחמת וגו׳ — כלו׳ אין תנחומיהם טובים בעיני. מה אפשר לעשות — כנגד גזרת הקב"ה. שלא ברשות — של הקב"ה. פרדות — גוזלות. בתו של רבי וגו׳ — ולהצדיק עליו את הדין אמר כך.

שצז „אַל תִּבְכּוּ לְמֵת וְאַל תָּנֻדוּ לוֹ"[1] — „אל תבכו למת" יותר מדאי, „ואל תנודו לו" יותר מִכְּשִׁעוּר. הא כיצד? שלשה ימים לבכי ושבעה להספד ושלשים לְגִהוּץ וּלְתִסְפֹּרֶת. מכאן ואילך אמר הקדוש־ברוך־הוא: אי אתם רחמנים בו יותר ממני. (מו"ק כז:).

שצח ר' חנינא מתה לו בתו, לא היה בוכה עליה. אמרה לה אשתו: תרנגלת הוצאת מביתך?... אמר לה: שנים—שכול ועִוָּרון! (שבת קנא:).

שצט אמר רב יהודה אמר רב: כל המתקשה על מתו יותר מדאי—על מת אחר הוא בוכה. אשה אחת היתה בשכונתו של רב הונא, היו לה שבעה בנים, מת אחד מהם, היתה בוכה עליו יותר מדאי. שלח לה רב הונא: לא תעשי כך. לא השגיחה בו. שלח לה: אם תשמע—מוטב, ואם לא, תתקן תכריכים לשאר בניה. ומתו כֻלם. היתה בוכה. לסוף שלח לה: תתקן תכריכים לעצמה—ומתה. (מו"ק כז:).

ת אמר רב: אין המת משתכח אלא לאחר שנים־עשר חדש. (בר' נח:).

תא שנו רבותינו: שלשה דברים עלו במחשבה לִבְרִיאות, ואם לא עלו—דין הוא שיעלו: על המת שיסריח, ועל המת שישתכח מן הלב ועל התבואה שתרקב. (פס' נד:).

תב אמר ר' מאיר: המוצא את חברו אָבֵל לאחר שנים־עשר חדש ומדבר עמו תנחומין, למה הוא דומה? לאדם שנשברה רגלו וחיתה. מצאו רופא ואמר לו: כַּלֵּךְ אצלי, שאני שוברה וארפאנה, כדי שתדע שסממנים שלי יפים. (מו"ק כא).

[1] ירמ' כ"ב, י.

שצז) לניהוק ולתספורת — שאסור לאבל לגהץ (לצחצח) את בגדיו ולגזוז את שערותיו. שצח) שנים וגו' — כלו' די לי בצרה אחת ששכלתי את בתי, ולא שאגרום לי עוד צרה שניה: עורון מחמת רוב בכיה. שצט) תתקן — תכין. תא) דין הוא — ראוי הוא. תב) כלך — לך לך. שסממנים—סמי־רפואה.

ד.

מִדּוֹת וְדֵעוֹת.

1. שָׁלוֹם וּמַחֲלֹקֶת.

א רבן שמעון בן גמליאל אומר: על שלשה דברים העולם עומד: (על הדין ועל האמת ו)על השלום. (אב' א).

ב אמר ר' שמעון בן חלפתא: לא מצא הקדוש־ברוך־הוא כלי מחזיק ברכה לישראל אלא השלום, שנאמר: „ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום"[1]. (עוק' ג).

ג „וְנָתְנָה הָאָרֶץ יְבוּלָהּ" וגו'[2]—שמא תאמרו: הרי מאכל, הרי משתה, אם אין שלום אין כלום—תלמוד־לומר: „ונתתי שלום בארץ"[3]—מלמד שהשלום שקול כנגד הכל. וכן אנו אומרים: „עושה שלום ובורא את הכל".

אמר ר' לוי: חביב הוא השלום, שכל חותמיהן של ברכות אינם אלא בשלום, אף ברכת־הכהנים חותמת „וישם לך שלום"[4]—לומר שאין הברכות מועילות כלום אלא אם כן שלום עמהן.

ר' אלעזר הַקַּפָּר אומר: גדול השלום, שאפילו ישראל עובדים עבודה־זרה ועושים חבורה אחת, אין מדת־הדין פוגעת בהם, שנאמר: „חבור עֲצַבִּים אפרים הַנַּח לו"[5]. אבל משנחלקו מה נאמר בהם—„חלק לבם עתה יאשמו"[6].

חזקיה אמר: גדול הוא השלום, שבכל המסעות נאמר: „ויסעו", „ויחנו"—נוסעים במחלוקת וחונים במחלוקת; בזמן שבאו לסיני חנו חֲנִיָּה אחת—„ויחן שם ישראל"[7]. אמר הקדוש־ברוך־הוא: הואיל ושנאו ישראל את המחלוקת ואהבו את השלום ונעשו חניה אחת, הרי השעה שאתן להם את תורתי.

ר' אליעזר אומר: גדול הוא השלום, שלא נטעו הנביאים בפי כל הבריות אלא שלום.

אמר בר קפרא: גדול השלום, שאף העליונים צריכים שלום, שנאמר: „עושה שלום במרומיו"[8]; והרי דברים קל־וחומר: ומה אם העליונים, שאין ביניהם לא איבה ולא שנאה ולא קנאה ולא תחרות ולא עין רעה, צריכין שלום, בני אדם, שיש ביניהם המדות הללו, על אחת כמה וכמה.

[1] תהל' כ"ט, יא. [2] ויק' כ"ו, ד. [3] שם שם, ו. [4] במ' ו', כו. [5] הוש' ד', יז. [6] שם י', ב.
[7] שמ' י"ט, ב. [8] איוב כ"ה, ב.

ג) הרי מאכל, הרי משתה—דגן ותירוש. אנו אומרים—בתפלה. חותמיהן של ברכות—סופן של ברכות, ברכת ק"ש („הפורס סוכת שלום") ותפלה („המברך את עמו ישראל בשלום") שלא נטעו... אלא שלום — ע"ד הכתוב: „בורא ניב שפתים שלום שלום" (ישע' נ"ז, יט). העליונים — המלאכים.

אמר ר׳ יהושע: גדול הוא השלום, ששמו של הקדוש־ברוך־הוא נקרא שלום, שנאמר: „ויקרא לו ה׳ שלום"[1].

אמר ר׳ יהושע בן לוי: גדול השלום, שהשלום לארץ כשאור לעיסה.

גדול השלום, שאפילו מתים צריכים שלום.

אמר ר׳ ישמעאל: גדול הוא השלום, שמצינו שוִתֵּר הקדוש־ברוך־הוא על שמו שנכתב בקדושה, שימָּחֶה על המים, כדי להטיל שלום בין איש לאשתו.

גדול השלום, שהקדוש־ברוך־הוא שִׁנָּה בדבר מפני השלום, שנאמר: „האף אמנם אלד ואני זקנתי"[2]. (ספרא בחוקותי; ספרי נשא; תנ"הק צו; ויק"ר ט׳; במ"ר יא; דב"ר ה; פ׳ השל׳; ילק"ש ;שא).

ד אמר ר׳ אֶלְעַאי משום ר׳ אלעזר בן שמעון: מותר לו לאדם לשַׁנּוֹת בדבר מפני השלום, שנאמר: „אביך צוה... כה תאמרו ליוסף, אנא שא נא"[3].

אמר ר׳ שמעון בן גמליאל: ראה כמה דיו משתפך, וכמה קולמוסין משתברים, וכמה עורות עבודים, וכמה ינוקין מְתַרְצְעִים, ללמוד בתורה דבר שלא היה.—ראה כמה גדול כח השלום. (יבמ׳ סה:; תנה"ק צו).

ה חזקיה אמר: גדול השלום, שכל המצוות כתוב בהן: „כי תפגע שור אויבך... תועה"[4], „כי תראה חמור שונאך"[5], „כי יקרא קן צפור"[6] — אם באה מצוה לידך אתה זקוק לעשותה, ואם לאו, אי אתה זקוק לעשותה. אבל השלום מה נאמר בו? — „בקש שלום ורדפהו"[7] — בקשהו במקומך ורדפהו ממקום אחר. (ויק"ר ט; ירוש׳ פאה; פ׳ השל׳).

ו הלל אומר: הוי מתלמידיו של אהרן, אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה.

אוהב שלום כיצד? מלמד שיהא אדם אוהב שלום בישראל בין כל אחד ואחד כדרך שהיה אהרן אוהב שלום בין כל אחד ואחד, שנאמר: „תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו, בשלום ובמישור הלך אתו ורבים השיב מעון"[8]. ר׳ מאיר אומר: מה תלמוד־לומר „ורבים השיב מעון" — כשהיה אהרן מהלך בדרך פגע בו באדם רשע ונתן לו שלום. למחר בקש אותו האיש לעבור עֲבֵרָה, אמר: היאך אשא עיני אחר־כך ואראה את אהרן? בושתי הימנו, שנתן לי שלום. נמצא אותו האיש מונע עצמו מן העֲבֵרָה. וכן שני בני אדם שעשו מריבה זה עם זה, הלך אהרן וישב אצל אחד מהם. אמר לו: בני, ראה חברך מהו אומר, מטרף את לבו וקורע את בגדיו, אומר: איי לי, היאך אשא עיני ואראה את חברי! בושתי הימנו, שאני הוא שסרחתי עליו. הוא יושב אצלו עד שמסיר קנאה מלבו. והולך אהרן ויושב אצל האחר ואומר לו: בני, ראה חברך מהו אומר, מטרף את לבו וקורע את בגדיו ואומר: אוי לי, היאך אשא את עיני ואראה את חברי! בושתי הימנו,

[1] שופ׳ ו׳, כד. [2] בר׳ י"ח, יג. [3] שם נ׳, טז, יז. [4] שמ׳ כ"ג, ד. [5] שם שם, ה. [6] דב׳ כ"ב, ו. [7] תהל׳ ל"ד, טו. [8] מלא׳ ב׳, ו.

כשאור לעיסה — לבצק, שהעיסה עיקר שלה השאור. שימחה על המים — שמשקין את הסוטה. ואני זקנתי — ושרה אמרה „ואדוני זקן", ושנה בדבר כדי שלא יכעס אברהם. ד) אביך צוה — ומעולם לא צוה יעקב. כמה דיו משתפך וגו׳ — לכתיבת פסוקים אלו בתורה. עורות עבודים — לקלף של ספר־תורה. ינוקים מתרצעים — תינוקות בבית־הספר כשהם קשים לשמוע לוקים ברצועות. ה) זקוק — מחויב. ו) מטרף את לבו — מכה על לבו. שסרחתי — שחטאתי.

שאני הוא שסרחתי עליו. הוא יושב אצלו עד שמסיר קנאה מלבו. וכשנפגשו זה בזה נפפו ונשקו זה לזה. לכך נאמר: „ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל"[1]. (אב' א; אדר"נ יב).

ז אף על פי שנחלקו בית־שמאי ובית־הלל, אלו אוסרים ואלו מתירים — לא נמנעו בית־שמאי מלשא נשים מבית־הלל ולא בית־הלל מבית־שמאי. ללמדך, שחבה ורעות נוהגים זה בזה, לקים מה שנאמר: „והאמת והשלום אהבו"[2]. (יבמ' יד).

ח „לא תתגדדו"[3] — לא תעשו אגודות־אגודות, אלא היו כלכם אגודה אחת. „לא תתגודדו" — לא תהיו חלוקים אלו על אלו, שלא תשימו קרחה בכם, כשם שעשה קרח, שחלק לישראל ועשאם אגודות־אגודות — ועשה קרחה בישראל. (ספרי ראה; ילק"ש)

ט „חיים כלכם היום"[4] — אימתי? משתהיו כלכם אגודה אחת. בנוהג שבעולם, אדם נוטל אגודה של קנים בבת אחת, שמא יכול לשברם? ואילו נוטל אחת־אחת, אפילו תינוק יכול לשברם. וכן אתה מוצא, שאין ישראל נגאלים עד שיהיו אגודה אחת, שנאמר: „בימים ההמה ילכו בית יהודה על בית ישראל ויבואו יחדו מארץ צפון"[5]. (תנח' נצבים; ילק"ש).

למה לא נאמר בשני „כי טוב"? — אמר ר' חנינא: שבו נבראת מחלוקת, שנאמר: „ויהי מבדיל בין מים למים"[6]. אמר ר' טביומי: אם מחלוקת שהיא לתקונו של עולם ולישובו אין בה „כי טוב" — מחלוקת שהיא לערבובו על אחת כמה וכמה. (ב"ר פד).

יא כל מחלוקת שהיא לשם־שמים סופה להתקים. ושאינה לשם־שמים אין סופה להתקים. איזו היא מחלוקת שהיא לשם־שמים? זו מחלוקת הלל ושמאי; ושאינה לשם־שמים — זו מחלוקת קרח וכל עדתו. (אב' ה).

יב תניא, רבי נחמיא אומר: בעון שנאת־חנם מריבה רבה בתוך ביתו של אדם. (שבת לב:).

יג מקדש שני שהיו עוסקין בתורה ובמצות וגמילות־חסדים, מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת־חנם.

שקולה שנאת־חנם כנגד שלש עברות: עבודה־זרה, גלוי־עריות ושפיכות דמים. (יומא ט:).

יד „תלה ארץ על בלימה"[7] — אין העולם מתקים אלא במי שבולם עצמו בשעת מריבה. (חול' פט.).

טו בית שיש בו מחלוקת סופו לחרב. (דא"ז ט).

טז מעשה בשני בני־אדם שנתגרה בהם השטן, וכל ערב־שבת עם חשכה היו מתגרים זה עם זה. נזדמן ר' מאיר אצלם. עכבם שלשה ערבי־שבתות עד שנעשה שלום ביניהם. שמע ר' מאיר כשהשטן צוח: „וי, שהוציאני ר' מאיר מביתי!" (גיט' נב).

יז בוא וראה כמה קשה מחלוקת, שכל העוזר במחלוקת הקדוש־ברוך־הוא מאבד זכרו, שכך נאמר: „ואש יצאה מאת ה' ותאכל את החמשים ומאתים איש"[8]. (במ"ר יח).

[1] במ' כ', כט. [2] זכ' ח', יט. [3] דב' י"ד, א. [4] שם ד', ד. [5] ירמ' ג', יח. [6] בר' א', ו. [7] איוב כ"ו, ז. [8] במ' ט"ז, לה.

נפפו — חבקו. ח) קרחה — מגרעת. ט) אחת אחת — כל קנה וקנה לבדו. י) נבראת מחלוקת — רקיע שהוא מחיצה מבדלת וחולקת בין מים העליונים לתחתונים. לערבובו — לקלקולו. יד) שבולם עצמו — כובש עצמו, סוגר פיו.

יח לעתיד־לבוא הרשעים נדונים לגיהנם והם מתרעמים על הקדוש־ברוך־הוא: הרי שהיינו מצפים לישועתו של הקדוש־ברוך־הוא. אומר להם הקדוש־ברוך־הוא: בעולם שהייתם בו לא בעלי מחלוקת ובעלי לשון־הרע הייתם! לפיכך „לכו באור אשכם ובזיקות בערתם"[1]; ושלא תאמרו „מידי היתה זאת לכם"[1], אלא אתם עשיתם.—אתם לעצמכם. (קה"ר).

יט אין שני זרזירים ישנים על דף אחד. (ב"ר עה).

כ אין דבר טוב יוצא מתוך מריבה. (שמו"ר ו).

כא שֶׁב בֵּירֵי לְשַׁלְמָנָא וַחֲדָא לְעָבִיד בִּישׁ (שבעה בורות לאיש שלום ואחד לעושה רע). (סנה' ז.).

כב אמר רב הונא: התגרה הזו דומה לצִנּוֹר שֶׁל בדק־מים, כיון שנתרחב נתרחב. (שם).

II. הַהַכְרָעָה לְכַף־זְכוּת וַחֲשָׁד.

כג הִלֵּל אומר: אל תדין את חברך עד שתַּגִּיעַ למקומו. (אב' ב).

כד יהושע בן פרחיה אומר: הֱוֵי דן את כל האדם לכף־זכות. (שם א).

כה שנו רבותינו: הדן את חברו לכף־זכות דנין אותו לזכות.
מעשה באדם אחד שירד מגליל העליון ונשכר אצל בעל־הבית אחד בדרום שלש שנים. ערב יום־הכפורים אמר לו: תן לי שכרי ואלך ואזון את אשתי ובני. אמר לו: אין לי מעות. אמר לו: תן לי פירות. אמר לו: אין לי.—תן לי קרקע.—אין לי.—תן לי בהמה.—אין לי.—תן לי כרים וכסתות.—אין לי. הפשיל כליו לאחוריו והלך לביתו בפחי־נפש. לאחר הרגל נטל בעל־הבית שכרו בידו ועמו מַשּׂוּי שלשה חמורים, אחד של מאכל ואחד של משתה ואחד של מיני בגדים, והלך לו לביתו. אחר שאכלו ושתו, נתן לו שכרו. אמר לו: בשעה שאמרת לי „תן לי שכרי", ואמרתי: „אין לי מעות"—במה חשדתני?

— אמרתי, שמא פרקמטיא בזול נזדמנה לך ולקחת בהן.

— בשעה שאמרת לי: „תן לי בהמה", ואמרתי: „אין לי בהמה"—במה חשדתני?

— אמרתי, שמא מושכרת ביד אחרים.

— בשעה שאמרת לי: „תן לי קרקע", ואמרתי לך: „אין לי קרקע"—במה חשדתני?

— אמרתי, שמא מוחכרת ביד אחרים.

— ובשעה שאמרתי לך: „אין לי פירות"—במה חשדתני?

— אמרתי, שמא אינם מעושרים.

[1] ישע' נ', יא.

יט) שני זרזירים — שני עורבים; ואין שלום ביניהם. כא) שב בירי לשלמנא — ואינו נופל בהם. כב) לצנור של בדק מים וגו' — לנקב שנעשה בסכר של מים, שהולך ומתרחב ע"י שטפון, כך המריבה הולכת ומתחזקת. כג) אל תדין וגו' — אם ראית דבר רע בחברך אל תחייבהו בלבך, שמא מתוך הכרח עשה, וכשתהיה במקומו אף אתה תעשה כמהו. כד) לכף־זכות —לטובה. כה) ונשכר — לפועל. בדרום — של א"י, ביהודה. הפשיל — הטיל. פרקמטיא — סחורה. מוחכרת — נתונה בחכירה (אופן מיוחד של שכירות). אינם מעושרים — עדיין לא הפריש מהם

– ובשעה שאמרתי לך: „אין לי כרים וכסתות"–במה חשדתני?

– אמרתי, שמא הקדיש כל נכסיו לשמים.

אמר לו: העבודה, כך היה. הִדַּרְתִּי כל נְכָסַי בשביל הורקנוס בני, שלא עסק בתורה, וכשבאתי אצל חברי בדרום התירו לי כל נדרי. ואתה כשם שדנתני לזכות כך המקום ידין איתך לזכות. (שבת קכז:)

כו שנו רבותינו: מעשה בחסיד אחד שפדה ריבה אחת בת־ישראל ולמלון השכיבה תחת מרגלותיו. למחר ירד וטבל ושנה לתלמידיו; אמר להם: בשעה שהשכבתיה תחת מרגלותי־במה חשדתוני?

– אמרנו, שמא יש בני תלמיד שאינו ברוק לרבי.

– בשעה שירדתי וטבלתי–במה חשדתוני?

– אמרנו, שמא מפני טורח־הדרך אירע קֶרִי לרבי.

אמר להם: העבודה, כך היה; ואתם כשם שדנתוני לכף־זכות, המקום ידין אתכם לכף־זכות. (שם:)

כז שנו רבותינו: פעם אחת הוצרך דבר אחד לתלמידי־חכמים אצל מַטְרוֹנִיתָא אחת שכל גדולי־העיר מצוים אצלה. אמרו: מי ילך? אמר להם ר' יהושע: אני אלך. הלך ר' יהושע ותלמידיו. כיון שהגיע לפתח ביתה חלץ תפלין ברחוק ארבע אמות ונכנס ונעל הדלת בפניהם. אחר שיצא ירד וטבל ושנה לתלמידיו; אמר להם: בשעה שחלצתי תפלין–במה חשדתוני?

– אמרנו: כסבור רבי, לא יִכָּנסו דברי־קדושה במקום טומאה.

– בשעה שנעלתי–במה חשדתוני?

– אמרנו, שמא דבר־מלכות יש בינו לבינה.

– בשעה שירדתי וטבלתי–במה חשדתוני?

– אמרנו, שמא נִתְּזָה צִינוֹרָא מפיה על בגדיו של רבי.

אמר להם: העבודה, כך היה; ואתם כשם שדנתוני לזכות המקום ידין אתכם לזכות. (שם).

כח „ויאמֶר אֵלֶיהָ עַד מָתַי תִּשְׁתַּכָּרִין... וַתַּעַן חַנָּה וַתֹּאמֶר לֹא אֲדֹנִי"[1] — לא אדון אתה בדבר זה, לא רוח־הקודש שורה אצלך, שאתה חושדני בדבר זה; יש אומרים: כך אמרה לו: לא אדון אתה? לא שכינה ורוח־הקודש אצלך, שדנתני לכף־חובה ולא דנתני לכף־זכות? וכי לא ידעת ש„אשה קשת־רוח אנכי"[1]?

„וְיַיִן וְשֵׁכָר לֹא שָׁתִיתִי"[1]–אמר ר' אלעזר: מכאן לנחשד בדבר שאין בו, שצריך להודיעו.

„וַיַּעַן עֵלִי וַיֹּאמֶר: „לְכִי לְשָׁלוֹם"[2]–אמר ר' אלעזר: מכאן לחושד את חברו בדבר

[1] ש"א א', יה, טו. [2] שם שם, יז.

מעשר. העבודה — לשון שבועה. הדרתי — הקדשתי לשמים בנדר. חברי — מחכמי ישראל. בשביל הורקנוס בני — עי' ספר שני „מעשי חכמים" עב. כו) ריבה — נערה. ולמלון — כשהגיעו למקום לינה. ושנה — ישב ללמד. שאינו בדוק — שאינו מנוסה וידוע אם כשר הוא לסמוך עליו, ולא רצה רבי להניחה אצלנו. קרי — טומאת לילה. כז) מטרוניתא — גבירה רומית. גדולי העיר — רומי. שנעלתי — את הדלת. דבר מלכות — של סוד. נתזה צינורא — נזרקו טפין של רוק

שאין בו שצריך לפִּיסו; ולא עוד אלא שצריך לברכו, שנאמר: „ואלהי ישראל יתן את שלתך"[1]. (בר' לא).

כט אמר ריש־לקיש: החושד בכשרים לוקה בגופו, שנאמר: „והן לא יאמינו לי"[2] — וגלוי לפני הקדוש־ברוך־הוא שיאמינו ישראל. אמר לו: הם מאמינים בני מאמינים, ואתה אין סופך להאמין.

ומנין שלקה? שנאמר: „ויאמר ה' לו עוד: הבא נא ידך בחיקך, ויבא... ויוציאה והנה ידו מצרעת כשלג"[3]. (שבת צז).

ל אמר ר' ראובן בן אִצְטְרוֹבִלִי: אין אדם נחשד בדבר אלא אם כן עָשָׂאוֹ, ואם לא עשה כֻּלּוֹ עשה מקצתו, ואם לא עשה מקצתו — הרהר בלבו לעשותו, ואם לא הרהר בלבו לעשותו — ראה אחרים שעשו ושמח. (מו"ק יח:).

לא אמר ר' יוסי: יהא חלקי עם מי שחושדין אותו בדבר ואין בו. (שם).

III. תּוֹכָחָה, חֲנֻפָּה וּצְבִיעוּת.

לב תניא, רבי אומר: איזו היא דרך ישרה שיבור לו האדם? יאהב את התוכחות; שכל זמן שתוכחות בעולם, נחת־רוח באה לעולם, טובה וברכה באות לעולם ורעה מסתלקת מן העולם, שנאמר: „ולמוכיחים ינעם ועליהם תבא ברכת טוב"[4].

אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: כל המוכיח את חבירו לשם־שמים זוכה לחלקו של הקדוש־ברוך־הוא, שנאמר: „מוכיח אדם אחרי"[5], ולא עוד אלא שמושכין עליו חוט של חסד, שנאמר: „חן ימצא ממחליק לשון"[5]. (תמיד כח.).

לג מנין לרואה בחברו דבר מגונה שחַיָּב להוכיחו? תלמוד־לומר: „הוכח תוכיח את עמיתך"[6]. הוכיחו ולא קבל, מנין שיחזור ויוכיחנו? תלמוד־לומר: „תוכיח" — מכל־מקום. יכול אפילו משתנים פניו — תלמוד־לומר: „ולא תשא עליו חטא"[6]. (ערכ' טז:).

לד אמר רבא: „הוכֵח תוכיח"[6], „הוכח" — אפילו מאה פעמים; אין לי אלא הרב לתלמיד, תלמיד לרב מנין? תלמוד־לומר: „הוכח תוכיח" — מכל־מקום. (ב"מ לא.).

לה עד היכן תוכחה? רב אמר: עד הכאה; ושמואל אמר: עד קללה. רבי יוחנן אמר עד נזיפה. (ערכ' טז.).

לו אמר לו ר' זירא לר' סימון: יוכיח מר לאותם של בית ריש־גלותא. אמר לו: לא יקבלו ממני. אמר לו: אף־על־פי שלא יקבלו יוכיחם מר. (שבת נה.).

לז כל מי שאפשר למחות באנשי ביתו ולא מִחה — נִתְפָּס על אנשי ביתו; באנשי עירו — נתפס על אנשי עירו; בכל העולם כולו — נתפס על כל העולם כולו. (שם נד).

[1] ב"ה ה', יז. [2] שמ' ד', ה. [3] שם שם, ו. [4] מש' כ"ד, כה. [5] שם כ"ח, כג. [6] ויק' י"ט, יז.

ונטמאת. כט) אין סופך להאמין — במי מריבה. לב) מוכיח אדם אחרי — אחרי הקב"ה, בחלקו. לג) משתנים פניו — שהוא מוכיחו ברבים ומלבין פניו. לד) הרב לתלמיד — שדרכו להוכיח. תלמיד לרב — שרואה בו דבר שאינו הגון. לה) עד היכן — אדם חייב להוכיח את חבירו. עד הכאה — עד שיכה את המוכיח. עד קללה — שיקלל את המוכיח. נזיפה — גערה. לו) לאותם של בית ריש־גלותא — לאנשי ביתו של ראש הגולה בבבל שנהגו שלא כשורה. לז) נתפס — נענש.

לח אמר ר' חנינא: מהו שנאמר: „ה' במשפט יבא עם זקני עמו ושריו"[1]—אם שרים חטאו—זקנים מה חטאו? אלא על זקנים שלא מִחו בשרים. (שבת נד, נה).

לט פרתו של ר' אלעזר בן עזריה היתה יוצאת [בשבת] ברצועה שבין קרניה, שלא ברצון חכמים.

„פרתו של ר' אלעזר בן עזריה"—וכי פרה אחת היתה לו? והרי אמר רב: שנים עשר אלף עגלים היה מְעַשֵׂר ר' אלעזר בן עזריה מעדרו כל שנה ושנה? תנא, לא שלו היתה אלא של שכֶנְתו היתה, ומתוך שלא מִחה בה נקראת על שמו. (שם נד:).

מ אמר ר' אחא בר' חנינא: מעולם לא יצאה מדה טובה מפי הקדוש־ברוך־הוא וחזר בה לרעה, חוץ מדבר זה, שנאמר: „ויאמר ה' אליו עבור בתוך העיר, בתוך ירושלים, והתוית תָו על מצחות האנשים הנאנחים והנאנקים על כל התועבות הנעשות וגו'"[2]. אמר לו הקדוש־ברוך־הוא לגבריאל: לך ורשום על מצחם של צדיקים תָו של דיו, שלא ישלטו בהם מלאכי־חַבָּלָה, ועל מצחם של רשעים תו של דם, כדי שישלטו בהם מלאכי־חבלה. אמרה מדת הדין לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, מה נשתנו אלו מאלו? אמר לה: הללו צדיקים גמורים והללו רשעים גמורים. אמרה לפניו: רבונו־של־עולם, היה בידם למחות ולא מִחו. אמר לה: גלוי וידוע לפני, שאם מחו בהם לא יקבלו מהם. אמרה לפניו: רבונו־של־עולם, אם לפניך גלוי, להם מי גלוי? וזהו שנאמר: „זקן בחור ובתולה וטף ונשים תהרגו למשחית ועל כל איש אשר עליו התָו אל תגשו וממקדשי תחלו"[3], ונאמר: „ויחלו באנשים הזקנים, אשר לפני הבית"[3]. שנה רב יוסף: אל תקרי „מִמִּקְדָּשִׁי" אלא „מִמְקֻדָּשַׁי"—אלו בני אדם שקִיְמו כל התורה כֻלה מאלף ועד תיו. (שם נה:).

מא אמר ר' חנינא: לא חרבה ירושלים, אלא בשביל שלא הוכיחו זה את זה, שנאמר: „היו שריה כאילים לא מצאו מרעה"[4]—מה איל זה, ראשו של זה בצד זנבו של זה, אף ישראל שבאותו הדור כִבשו פניהם בקרקע ולא הוכיחו זה את זה. (שם קיט:).

מב „שָׁמְעוּ יְתִחִי נַפְשְׁכֶם"[5]—היאך תביבים ישראל שהוא מפתה אותם! אמר להם: אם יפול אדם מן הגג כל גופו לוקה, והרופא נכנס אצלו ונותן לו רְטִיָה בראשו, וכן בידיו, וכן ברגליו ובכל אבריו—נמצא כֻלו רטיות. אני איני כך, אלא רמ"ח אברים באדם הזה והאוזן אחד מהם, וכל הגוף מלוכלך בעֲברות—והאוזן שומעת וכל הגוף מקבל חיים. (שמו"ר כז).

מג אהב את המוכיחך ושנא את המשבחך. (אדר"נ כט).

מד תניא, אמר ר' טרפון: תְמֵהַ אני, אם יש בדור הזה שמקבל תוכחה; אם אמר לו:

[1] ישע' ג', יד. [2] יחז' ט', ד. [3] שם שם, ו. [4] איכה א', ו. [5] ישע' נ"ה, ג.

לח) זקנים — חכמים. לט) שלא ברצון חכמים — שלדעתם יש אסור בדבר. מ) וחזר בה לרעה — ושנה דעתו לרעה. חוץ מדבר זה — מעון מניעת תוכחה. מלאכי־חבלה — מלאכים משחיתים. מי גלוי — וכי גלוי? ויחלו באנשים הזקנים —הרי שמתחלה לא רצה הקב"ה להשחיתם ואח"כ הודה למדת־הדין וצוה להשחית את הצדיקים, ולהתחיל מהם ראשונה. שקימו כל התורה וגו' — ואעפ"כ נענשו בשביל שלא מיחו באחרים. מא) ראשו... בצד זנבו של זה — ואין רואים זה פני זה. כבשו — השפילו. מב) רטיה — תחבושת לרפואה. מד) אם אמר לו — אחד לחברו.

טול קיסם מבין שניך—אמר לו: טול קורה מבין עיניך! אמר ר' אלעזר בן עזריה: תְּמֵהַנִי אם יש בדור הזה שיודע להוכיח.

אמר ר' יוחנן בן נורי: מעיד אני עלי שמים וארץ, שהרבה פעמים לקה עקיבא על ידי, שהייתי קובל עליו לפני רבן־גמליאל, וכל־שכן שהוסיף בי אהבה, לקַיֵם מה שנאמר: „הוכח לחכם ויאהבך"[1]. (ערכ' טז:).

מה אמר אביי: תלמיד־חכם שבני עירו אוהבים אותו—לא משום שהוא מעולה ביותר, אלא משום שאינו מוכיחם. (כת' קה:).

מו „הִתְקוֹשְׁשׁוּ וָקוֹשׁוּ"[2], אמר ריש־לקיש: קשוט עצמך ואחר־כך קשוט אחרים. (ב"מ קז).

מז ר' נתן אומר: מום שבך אל תאמר לַחֲבֵרְךָ. (ב"מ נט).

מח אמר ר' אילעאי משום ר' אלעזר בר' שמעון: כשם שמצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה על אדם שלא לומר דבר שאינו נשמע. ר' אבא אומר: חובה, שנאמר: „אל תוכח לץ פן ישנאך"[1]. (יבמ' סה:).

מט אמר ר' אלעזר: כל אדם שיש בו חנופה מביא אף לעולם שנאמר: „וחנפי לב ישימו אף"[3], ולא עוד אלא שאין תפלתו נשמעת, שנאמר: „לא ישועו כי אֲסָרָם"[3]. (סוטה מא.).

נ ואמר ר' אלעזר: כל אדם שיש בו חנופה אפילו עֻבָּרִים שבמעי־אמם מקללים אותו. (שם).

נא ואמר ר' אלעזר: כל אדם שיש בו חנופה נופל בגיהנם. (שם).

נב ואמר ר' אלעזר: כל המחניף לחברו סוף נופל בידו, ואם אינו נופל בידו נופל ביד בנו, ואם אינו נופל ביד בנו נופל ביד בן־בנו, שנאמר: „ויאמר ירמיה הנביא אל חנניה הנביא... אמן כן יעשה ה', יקם ה' את דבריך וגו'"[4], ונאמר: „ויהי הוא בשער בנימין ושם בעל פקידות ושמו יִרְאִיָּה בן שֶׁלֶמְיָה בן חנניה, ויתפוש את ירמיהו הנביא... ויביאהו אל השרים"[5]. (שם מא, מב).

נג ואמר ר' אלעזר: כל עדה שיש בה חנופה מאוסה כנדה. (שם מב.).

נד ואמר ר' אלעזר, כל עדה שיש בה חנופה לסוף גולה. (שם).

נה כת חנפים – אינה מקבלת פני־שכינה, שנאמר: „כי לא לפניו חנף יבא"[6]. (שם).

נו דרש רב יהודה בר מערבא, ויש אומרים ר' שמעון בן פזי: מותר להחניף לרשעים בעולם־הזה, שנאמר: „לא יקרא עוד לנבל נדיב ולכילי לא יאמר שוע"[7]—מכלל שבעולם־

[1] משלי ט', ח. [2] צפ' ב', א. [3] איוב ל"ו, יג. [4] ירמ' כ"ח, ה, ו. [5] שם ל"ז, יג, יד.
[6] איוב י"ג, טז. [7] ישע' ל"ב, ה.

טול קיסם וגו' — אם מוכיח אחד לחברו על עברה קטנה שבידו זה מראה על עברה גדולה שביד המוכית עצמו („קיסם" — שבב קטן של עין, „קורה" — סדן גדול). **תמהני** — תמה אני, מסופק אני. **שיודע להוכיח** — איש נקי מעברות. מו) **קשוט עצמך וגו'** — תקן עצמך מעברות שבידך ואח"כ תוכיח אחרים. מט) **לא ישועו כי אסרם** — כשהקב"ה מייסרם אל יצעקו בתפלה, שאין תפלתם נשמעת. נב) **ויתפוש את ירמיה וגו'** — הרי בשביל שהחניף ירמיה לחנניה נביא השקר סופו שנפל ביד בן בנו. נו) **לא יקרא עוד וגו'** — על לעתיד־לבוא נאמר.

הזה מותר. ר' שמעון בן לקיש אמר, מכאן: „כי על כן ראיתי פניך כראות פני אלהים ותרצני"[1]. ולא כר' לוי, שאמר ר' לוי: מָשָׁל של יעקב ועשו למה הדבר דומה, לאדם שזִמֵן את חברו לסעודה והכיר בו שמבקש לְהָרגו, אמר לו: טעם תבשיל זה שאני טועם כתבשיל שטעמתי בבית המלך. אמר: המלך יודע את זה - מִתְיָרא ואינו הורגו. (סוטה מא).

נז אמר ר' שמעון בן חלפתא: מיום שגבר אגרופה של חניפה נתעַוְתו הדינין ונתקלקלו המעשים, ואין אדם יכול לומר לחברו: מעשי גדולים ממעשיך. (שם).

נח אמר ינאי המלך לאשתו: אל תתיְראי מן הפרושים ולא ממי שאינם פרושים, אלא מן הצבועים, שדומים לפרושים, שמעשיהם כמעשה זמרי ומבקשים שָׂכָר כפנחס. (שם כב).

נט מפרסמים את החנפים, מפני חלול־השם. (יומא פו:).

ס היה רבן גמליאל מכריז ואומר: כל תלמיד שאין תוכו כבָרו לא יִכָּנֵס לבית־המדרש. (בר' כח.).

סא נוח לִמלוך על כל העולָם כלו מלישב ולִשְׁנות בפני בני־אדם העטופים בסדינים. (אדר"נ כה).

סב החזיר הזה בשעה שהוא רובץ הוא פושט טְלָפָיו, כלומר: ראו שאני טהור. (ב"ר סה; ויק"ר יג).

IV. לָשון־הָרע וְגִלוי־סוד.

סג אמר ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זִמְרָא: כל המספר לשון־הרע כאלו כופר בעִקר, שנאמר: „אשר אמרו ללשוננו נגביר שפתנו אתנו — מי אדון לנו"[2]. (ערכ' טו.).

סד אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: כל המספר לשון־הרע אמר הקדוש־ברוך־הוא: אין אני והוא יכולים לָדור בעולם, שנאמר: „מלשני בסתר רעהו... אֹתו לא אוכל"[3] — אַל תקרא „אֹתו" אלא „אִתו". (שם).

סה אמר ר' מָנָא: כל שאומר לשון־הרע מְסַלֵק השכינה מלמטה למעלה. תדע לך, מה דוד אומר: „נפשי בתוך לבאים אשכבה לוהטים בני אדם, שִׁניהם חנית וחצים ולשונם חרב חדה"[4]; מה נאמר אחריו: „רומה על השמים אלהים"[5] — אמר

[1] בר' ל"ג, י. [2] תהל' י"ב, ה. [3] שם ק"א, ה. [4] שם נ"ז, ה. [5] שם שם, ו.

כראות פני אלהים — הרי שיעקב אבינו החניף לעשו. אמר: המלך יודע וגו' — זה שהזמין אומר כך בלבו. מתירא ואינו הורגו — ואף כאן נתכוון יעקב לרמז לעשו שהמלאכים מצויים אצלו ויתיירא להרגו. נח) ינאי המלך — מבני החשמונאים, וצדוקי היה, ואשתו שלומית, אחותו של ר' שמעון בן שטח, היתה מן הפרושים. הצבועים — שאין תוכם כברם, חוטאים בסתר ומתחסדים בגלוי. מעשה זמרי — בן סלוא, שפנחס בן אלעזר דקרהו על עבירה שעשה (במ' כ"ה). נט) מפרסמים — מודיעין לכל שרשעים הם. ס) שאין תוכו כברו — שאינו מבפנים, בלבו, כמו שנראה מבחוץ, במנהגיו. סא) העטופים בסדינים — כלו' צבועים שמתלבשים בסדינים כמנהג חסידי תלמידי־חכמים. סב) פושט טלפיו — פרסותיו, להראות שהוא כפריס פרסה כבהמה טהורה. סג) כופר בעיקר — מכחש באלהים. סה) מסלק — מסיר.

דוד: רבונו־של־עולם, מה השכינה עושה למטה? סַלֵּק את השכינה לרקיע! (דב"ר ה).

סו ראה כמה קשה לשון־הרע, שה"א קשה משפיכות־דמים ומגלוי־עריות ועבודה־זרה; בשלש עֲבֵרות הללו כתוב „גדול", „גדולה", ובלשון־הרע כתוב „גדולות". בשפיכות־דמים כתוב: „גדול עוני מנשוא"[1], ובגלוי־עריות כתוב: „ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת"[2], ובעבודה־זרה כתוב: „אנא חטא העם הזה חטאה גדולה"[3]; אבל בלשון־הרע כתוב: „יכרת ה' כל שפתי חלקות לשון מדברת ג ד ו ל ו ת"[4] — להודיעך שקשה לשון־הרע יותר משלש עברות הללו. (שו"ט נב; ערכ' טו:).

סז ארבעה דברים שהם נפרעים מן האדם בעולם־הזה והקרן קַיֶּמֶת לו לעולם־הבא, ואלו הם: עבודה־זרה וגלוי־עריות ושפיכות־דמים — ולשון־הרע כנגד כֻּלם. (ירוש' פאה א).

סח אמר ריש־לקיש: כל המספר לשון־הרע מגדיל עונות עד לשמים, שנאמר: „שַׁתּוּ בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ"[5]. (ערכ' טו:).

סט אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: כל המספר לשון־הרע ראוי לסקלו באבן. (שם).

ע אמר רב ששת משום ר' אלעזר בן עזריה: כל המספר לשון־הרע וכל המקבל לשון־הרע וכל המעיד עדות־שקר בחברו ראוי להשליכו לכלבים, שנאמר: „לכלב תשליכון אותו"[6], וכתוב אחריו: „לא תשא שמע שוא"[7] — לא תשיא. (פס' קיח).

עא כל המסַפר לשון־הרַע אין לו חלק לעולם־הבא. (פדר"א נג).

עב אמר רב חסדא אמר מר עוקבא: כל המספר לשון־הרע אומר הקדוש־ברוך־הוא לשר של גיהנם: אני עליו מלמעלה ואתה עליו מלמטה נדונגו. (ערכ' טו:).

עג האומר בפיו [לשון־הרע] חמור מן העושה מעשה, שכֵּן מצינו שלא נחתם גזר־דין על אבותינו במדבר אלא על לשון־הרע, שנאמר: „וינסו אותי זה עשר פעמים וגו'"[8]. (שם).

עד „וַיָּמֻתוּ הָאֲנָשִׁים מוֹצִאֵי דִבַּת הָאָרֶץ רָעָה בַּמַּגֵּפָה" — אמר ר' שמעון בן לקיש: שמתו מיתה משונה.
אמר ר' חנינא בר פפא: דרש ר' שילא איש כפר תמרתא: מלמד שנשתרבב לשונם ונפל על טבורם, והיו תולעים יוצאות מלשונם ונכנסות בטבורם, ומטבורם ונכנסות בלשונם. רב נחמן בר יצחק אמר: באסכרה מתו. (סוטה לה.).

עה שנינו: אמר ר' אלעזר בן פְּרָטָא: בא וראה כמה גדול כחה של לשון־הרע — ממרגלים: ומה מרגלים שהוציאו שם רע על עצים ואבנים כך, מוציא שם רע על חברו — על אחת כמה וכמה. (ערכ' טו.).

עו אמר ר' חנינא: אין הנגעים באים אלא על לשון־הרע. אמרו חכמים: תדע לך שהנגעים באים על לשון־הרע, הרי מרים הצדקת על־ידי שדברה לשון־הרע במשה אחיה דבקו בה הנגעים — סימן לכל בעלי לשון־הרע. הוי: „זכור את אשר עשה ה' אלהיך למרים"[9].

[1] בר' ד', יג. [2] שם ל"ט, ט. [3] שמ' ל"ב, לא. [4] תהל' י"ב, יד. [5] שם ע"ג, ט. [6] שמ' כ"ב, ל.
[7] שם כ"ג, א. [8] במ' י"ד, כב. [9] דב' כ"ד, ט.

סט) שהם נפרעים — שמעגישים עליהם. ע) לא תשיא — לא תוציא שם רע על חברך.
עג) על לשון הרע — של המרגלים. עו) שדברה לה"ר במשה — על שפרש מצפורה אשתו.

והרי דברים קל־וחומר: מה מרים שלא דברה אלא שלא בפניו של משה ולהֲנָיָתוֹ של משה ולשבחו של מקום ולבנינו של עולם — כך נענשה, כל המדַבר בגנותו של חברו ברבים על אחת כמה וכמה. (דב״ר י; ספרי תצא).

עז אמר ריש־לקיש: מהו שנאמר: „זאת תהיה תורת המצורע"[1] — זאת תהיה תורתו של מוציא שם רע. (ערכ׳ טו:).

עח „הַלְהָרְגֵנִי אַתָּה אֹמֵר כַּאֲשֶׁר הָרַגְתָּ אֶת הַמִּצְרִי.. וַיֹּאמַר אָכֵן נוֹדַע הַדָּבָר"[2] — לפי שהיה משה מהרהר בלבו ואומר: מה חטאו ישראל שנשתעבדו מכל האומות? כיון ששמע דבריו אמר: „אכן נודע הדבר!" — עתה ידעתי על איזה דבר הם משתעבדים: לשון־הרע יש ביניהם — והיאך יהיו ראוים לגאולה?! (שמו״ר א).

עט אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שאמר דוד למפיבשת: „אתה וציבא תחלקו את השדה"[3] — יצתה בת־קול ואמרה לו: רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה.

ואמר רב יהודה אמר רב: אלמלי לא קבל דוד לשון־הרע לא נחלקה מלכות בית־דוד ולא עבדו ישראל עבודה־זרה ולא גלינו מארצנו. (שבת נו:).

פ „אִישׁ לָשׁוֹן בַּל יִכּוֹן בָּאָרֶץ"[4] — אמר ר׳ לֵוִי: לעתיד־לבוא הקדוש־ברוך־הוא נוטל את אומות־העולם ומורידם לגיהנם ואומר להם: למה הייתם קונסים את בני? והם אומרים לו: מהם ובהם היו באים ואומרים לשון־הרע איש על חברו — והקדוש־ברוך־הוא נוטל אלו ואלו ומורידם לגיהנם. (ב״ר ב).

פא ר׳ אלעזר בר׳ שמעון היה תופס גנבים. שלח לו ר׳ יהושע בן קרחה: חומץ בן יין, עד מתי אתה מוסר עמו של אלהינו להֲרֵגה? שלח לו ר׳ אלעזר: קוצים אני מכלה מן הכרם. שלח לו ר׳ יהושע: יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו. (ב״מ פג.).

פב שלח לו מר עוקבא לרבי אלעזר: בני אדם העומדים עלי־ובידי לְמָסְרָם למלכות — מהו? שִׂרְטֵט וכתב לו: „אמרתי אשמרה דרכי מחטוא בלשוני אשמרה לפי מחסום בעוד רשע לנגדי"[5] — אף־על־פי שרשע לנגדי, אשמרה לפי מחסום. שלח לו: הם מצערים לי הרבה ואיני יכול לעמוד בהם. שלח לו: „דום לה׳ והתחולל לו"[6] — דום לה׳ והוא יפילם לפניך חללים חללים, הַשְׁכֵּם והַעֲרֵב עליהם לבית־המדרש והם כלים מאליהם. הדבר יצא מפי ר׳ אלעזר ונתנוהו לְגְנִיבָא בקוֹלָר. (גיט׳ ז.).

---

[1] ויק׳ י״ד, ב. [2] שמ׳ ב׳, יד. [3] ש״ב י״ט, ל׳. [4] תהל׳ ק״מ, יב. [5] שם ל״ט, ב. [6] שם ל״ז, ז.

להנייתו של משה — שיחזור את אשתו לביתו. ולבנינו של עולם — שיעסוק בפריה־ורביה. עח) מהרהר — חושב. עט) אתה וציבא תחלקו את השדה — שקבל דוד לה״ר מציבא על מפיבושת. ולא עבדו ישראל ע״ז — שעל־ידי שנחלקה המלכות העמיד ירבעם העגלים שלא יעלו ישראל לירושלים לממשלתו של רחבעם. פ) קונסים — גוזרים עליהם גזירות רעות. מהם ובהם — מתוכם עצמם. פא) חומץ בן יין — כלו׳ איש פחות בנו של אדם גדול. בעל הכרם — הקב״ה. פב) מר עוקבא — ריש־גלותא היה וקרוב למלכות. העומדים עלי — לחרפני. מהו — למסרם או לאו. שרטט וכתב לו — שאין כותבין דברי מקרא בלא שרטוט. שרשע לנגדי — מכעיסני. השכם והערב — דרש „דום" מלשון דמדומי חמה של שחרית וערבית. ונתנוהו לגניבא — אחד מבעלי־ריבו של מר עוקבא. בקולר — בשלשלת של ברזל שנותנים בו את הפושעים למלכות.

פג אמר רב חָמָא בר חנינא: מהו שנאמר: „מות וחיים ביד לשון"[1] — וכי יש יד ללשון? לומר לך מה יד ממיתה אף לשון ממיתה. אי מה יד אינה ממיתה אלא בסמוך לה אף לשון אינה ממיתה אלא בסמוך לה? — תלמוד־לומר: „חץ שחוט לשונם"[2]. אי מה חץ עד ארבעים וחמשים אמה אף לשון עד ארבעים וחמשים אמה? תלמוד־לומר: „שַׁתּוּ בשמים פיהם ולשונם תהלך בארץ"[3]. (ערכ' טו:).

פד „חִצֵּי גִבּוֹר שְׁנוּנִים עִם גַּחֲלֵי רְתָמִים"[4] —ומה ראה למשול לשון־הרע לחץ מכל כלי־זַיִן? אלא כל כלי־זַיִן מכים במקומם וזה מכה מרחוק, כך הוא לשון הרע, שהוא נאמר ברומי וממית בסוריא. ולא ככל גחלים אלא כגחלי רתמים, שכל הגחלים כבו מבחוץ כבו מבפנים, אבל גחלי־רתמים אף־על־פי שכָּבו מבחוץ עדַיִן בוערות מבפנים; כך כל מי שהוא מקבל לשון־הרע, אף־על־פי שאתה הולך ומפַיְסו והוא מתפַיֵּס עדין הוא בוער מבפנים. (ב"ר צח; ירוש' פאה א).

פה אמר ר' שמואל בר נַחמן: למה נקרא שמו של לשון־הרע לשון שלישי, שהוא הורג שלשה: האומרו והמקבלו ומי שנאמר עליו. מנַין? דואג שאמרו, ושאול שֶׁקִּבְּלוֹ, ונוב עיר הכהנים שנאמר עליהם. (ערכ' טו; ירוש' פאה א'; דב"ר ה).

פו נמשל הלשון לחץ, ולמה? שאם ישלוף האדם החרב שבידו להרוג את חברו הוא מתחנן לו ומבקש הימנו רחמים, מתנחם ההורג ומחזיר החרב לנרתיקה, אבל החץ כיון שֶׁיְּרָהוּ אותו והלך, אפילו מבקש להחזיר אינו יכול להחזיר. (שו"ט קכ).

פז אמר ר' יוחנן משום ר' יוסי בן זמרא: מהו שנאמר: „מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה"[5]? אמר לו הקדוש־ברוך־הוא ללשון: כל אבריו של אדם זקופים ואתה מוטל; כל אבריו של אדם מבחוץ ואתה מבפנים; ולא עוד אלא שהקפתי לך שתי חומות, אחת של עצם ואחת של בשר—„מה יתן לך ומה יוסיף לך לשון רמיה"! (ערכ' טו:).

פח ר' אלעזר בשם ר' יוסי בן זמרא אמר: רמ"ח אברים יש בו באדם, מהם רבוצים, מהם זקופים, ולשון זה נתון בין שני לחיים ואַמַּת־המים עוברת תחתיו ומכופל כמה כְּפִילוֹת, בוא וראה כמה שרפות הוא שורף—אלו היה זקוף ועומד, על אחת כמה וכמה! (ויק"ר טז).

פט כמה קשה לשון הרע! משל לנְכֵה־רגלים, שהיה מרעיש את המדינה, אמרו: אלו היה שלם על אחת כמה וכמה; כך הלשון מתיתך ומונח בתוך הפה והוא מרעיש את העולם. למה הוא דומה, לכלב שהוא קשור בשלשלת וחבוש ונתון לפנים משלשה בתים והוא מנבח וכל העם מתיָראים ממנו, אילו היו בחוץ מה היה עושה? כך לשון־הרע, נתון לפנים מן הפה ולפנים מן השפתים ומכה—אלו היה בחוץ, על אחת כמה וכמה. אמר הקדוש־ברוך־הוא: מכל צרות הבאות עליכם, אני יכול להציל אתכם; אבל בלשון הרע—הטמן עצמך ואין אתה מפסיד. (ילק"ש; דא"ז).

צ אמר ריש־לקיש: מהו שנאמר: „אם ישוך הנחש בלא לחש ואין יתרון לבעל הלשון"[6]—

[1] מש' י"ח, כא. [2] ירמ' ט', ז. [3] תהל' ע"ג, ט. [4] שם ק"כ, ד. [5] שם שם, ג. [6] קהל' י', יא.

פד) כבו מבחוץ וגו' — כשכבו מבחוץ ממילא כבו מבפנים. פה) לשון שלישי — כך היו קורין ללה"ר בלשון ארמית. דואג שאמרו וגו' — וכלם נהרגו בשביל לה"ר. פו) לנרתיקה — לתערה. פז) מוטל — שכוב. פח) ואמת־המים — מעין של רוק.

לעתיד־לבוא מתקבצות כל החיות ובאות אצל הנחש ואומרות לו: ארי דורס ואוכל, זאב טורף ואוכל, אתה מה הנאה יש לך? אומר להם: וכי מה יתרון לבעל הלשון? (ערכ' טו:).

צא אמר ר' שמ־אל ברי' נחמן: אמרו לו לנחש: מפני מה אתה מצוי בין הגדרות? אמר להם: אני פרצתי גדרו של עולם. אמרו לו: מפני מה אתה הולך ולשונך שותת? אמר להם: הוא גרם לי. אמרו לו: מפני מה כל החיות נושכות ואינן ממיתות, ואתה נושך וממית? אמר להם: „אם ישוך הנחש בלי לחש"[1]—אפשר שאני עושה כלום, ולא נאמר לי מלמעלה!— ומפני מה אתה נושך באבר אחד וארסך מְהַלֵּך בכל האברים? אמר להם: ולי אתם אומרים, אִמרו לבעל הלשון, שיושב ברומי והורג בסוריא, בסוריא—והורג ברומי. (תנה"ק חקת; ויק"ר).

צב „מְגוּרֵי אֶל חֶרֶב הָיוּ אֶת עַמִּי לָכֵן סְפֹק אֶל יָרֵךְ"—אמר ר' אלעזר: אלו בני אדם שאוכלים ושותים זה עם זה ודוקרים זה את זה בחרבות שבלשונם. (יומא ט:).

צג תני ר' ישמעאל: „לא תלך רכיל בעמך"[2]—זו רכילות ולשון־הרע.
תני ר' נחמיה: שלא תהא כרוכל הזה, מטעין דבריו של זה לזה ודבריו של זה לזה. (ירוש' פאה א).

צד לשון־הרע כיצד? אמר רבה: כגון שאמר: אש בביתו של פלוני. אמר לו אביי: מה עשה? גלוי־דבר בלבד הוא! אלא שמוציאו בלשון־הרע, שאומר: היכן מצויה האש? אלא בביתו של פלוני, שיש לו בשר ודגים! (ערכ' טו:).

צה שאלו לפני ר' יוחנן: איזהו לשון־הרע?—האומרו והיודעו.
חנות של פשתָּנים היה להם צְמוּת, והיה שם אחד ששמו בן־חובץ ולא בא. אמרו: מה אנו אוכלים היום? אמר אחד: חובץ. אמרו: יבוא בן־חובץ. אמר ר' יוחנן: זה אומר לשון־הרע בְּהַצְנֵעַ.
בולָאוֹת של צפורין היה להם צמות, והיה שם אחד ששמו יוחנן. אמר אחד לחברו: אין אנו הולכים לבקר את ר' יוחנן היום? אמרו: יבוא יוחנן. אמר ר' שמעון בן לקיש: זה אומר לשון־הרע בצדק. (ירוש' פאה א).

צו פעם אחת בא [גט] מקושר לפני רבי. ואמר רבי: אין זמן בזה. אמר לו ר' שמעון

[1] יחז' כ"ח, יו. [2] ויק' י"ט, טז.

צ) וכי מה יתרון לבעל הלשון — שאף הוא אין לו הנאה ומלשין. צא) מלמעלה — מן השמים. וארסך — ר"ל שלך. צב) מגורי אל חרב — דרש „מגורי" לשון אסיפה וכנוס, שנאספים בחבורה וחושבים רע זה על זה. צג) מטעין — נושא ומוליך. צד) אש בביתו של פלוני — בתנורו של פלוני. שמוציאו בלה"ר — שאומר זאת בכוונה ללשון־הרע. שיש לו בשר ודגים — ובביתו מבשלין ואוכלין הרבה. צה) והיודעו — שאינו אומרו בפירוש אלא בדרך רמז, וכוונתו ללה"ר. פשתנים — סוחרי פשתן. צמות — כנוס ואסיפה להטיל עליהם מס לעבודת־המלך. אמר אחד: חובץ — גבינה, ונתכוון לרמז על בן־חובץ, כדי שיזכרו בו ולא יפטר מן המס. בהצנע — בהסתר. בולאות — חשובי העיר. לבקר את ר' יוחנן היום — שמא חולה הוא; ואף כאן נתכוון האומר שיזכרו ביוחנן. בצדק — כאלו כוונתו לעסוק במצות בקור־חולים. צו) גט מקושר — שטר שיש בו קיפולים וקשרי תפירה בין שורה לשורה, שכך היו כותבים בימיהם פעמים שטר פשוט בלא קיפולים ותפירות, ופעמים מקושר. אין זמן בזה — איני מוצא בשטר זה זמן כתיבתו.

ברבי לרבי: שמא בין קשריו מובלע. פתָחו וראה. הציץ בוֹ רבי בזעף. אמר לו: לא אני כתבתיו—ר' יהודה חַיָּטָא כְתָבוֹ. אמר לו רבי: כלך מלשון הרע הזה!

שוב היה יושב לפניו ופוסק סדר בספר תהלים. אמר רבי: כמה מיושר כתב זה! אמר לו: לא אני כתבתיו—יהודה חַיטא כתָבוֹ. אמר לו רבי: כלך מלשון הרע הזה!

– בשלמא שם יש לשון־הרע, אלא כאן מה לשון־הרע יש בכך?

– משום דְרַב דימא. ששָנה רב דימא אחיו של רב סַפרא: לעולם אל יסַפּר אדם בטובתו של חֲבֵרו, שמתוךְ טובתו בא לידי רעתו. (ב"ב קסד:).

צז „וַיֹּאמְרוּ בָּאנוּ אֶל הָאָרֶץ... וְגַם זָבַת חָלָב וּדְבַשׁ הִיא... אֶפֶס כִּי עַז הָעָם וגו'"[1]—כך דרכם של מסַפרי לשון־הרע: פותחים בטובה ומשלימים ברעה. (תנה"ק שלח).

צח אמר ר' יוחנן משום ר' מאִיר: כל לשון־הרע שאין בו דבר אמת בתחלתו אין מתקַיֵם בסופו. (סוטה לה.).

צט כַּד לָא תֵיעוּל מִלָּה כּלָא תֵיעוּל פַּלְגָא (לשון־הרע, אם אינה נכנסת כֻלה—נכנסת מחצה). (ב"ר קו).

ק אמר רב עמרם אמר רב: שלש עֲבֵרות אין אדם נצוֹל מהן בכל יום: (הרהור עברה ועיון־תפלה ו)לשון־הרע. „לשון־הרע" סָלְקָא דַעתָּך?—אלא אֲבַק לשון־הרע.

אמר רב יהודה אמר רב: רוב בגזל ומעוט בעריות והכל בלשון־הרע. „בלשון־הרע" סלקא דעתך?—אלא אבק לשון־הרע. (ב"ב קסד, קסה).

קא אמר רבה: כל דבר שנאמר בפני בעליו אין בו משום לשון־הרע. אמר לו אביי: כל־שכן שיש חוצפה ולשון־הרע! אמר לו: אני סובר כר' יוסי, שאמר ר' יוסי: מימי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורי.

אמר רבה בר רב הונא: כל דבר שנאמר בפני שלשה אין בו משום לשון־הרע. מה טעם? חברך חבר יש לו וחברו של חברך חבר יש לו. (ערכ' טו, טז).

קב אמר ר' מנסיא בן בנו של רבי מנסיא משמו של ר' מנסיא רבה: מנין לאומר דבר לחברו, שהוא ב„בל יאמר", עד שיאמר לו: „לך אמור"? תלמוד־לומר: „וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר"[2]. (יומא ד.).

[1] במ' י"ג, כז, כח. [2] ויק' א', א.

בין קשריו — בין הקיפולים. בזעף — שסבר רבי שכתבו ר' שמעון והקפיד על מה שכתב שטר מקושר, לפי שטועין בו. כלך מלה"ר הזה — אין לך לומר אלא לא אני כתבתיו. פוסק סדר וגו' — כלו' לומד פסוקים־פסוקים בפרשות תהלים. צז) ומשלימים — גומרים. ק) הרהור עבירה — מחשבת זימה. ועיון תפלה — מפציר הרבה בשאילת צרכיו בתפלתו. לה"ר סלקא דעתך — כלו' וכי עולה על דעתך שכל אדם נכשל בלה"ר ממש? אבק לה"ר — כעין לה"ר. רוב בגזל —רוב בני־אדם נכשלים בגזל. קא) בפני בעליו —מי שעליו נאמרו הדברים. חוצפה — עזות. וחזרתי לאחורי — לראות אם האיש עומד אחרי, שאני אומר אף בפני הבעלים. שנאמר בפני שלשה — שהבעלים אמרוהו בפני שלשה. חברך חבר יש לו וגו' — והבעלים ידע שעתיד הדבר להתפרסם ולא חשש לכך. קב) שהוא בבל יאמר — שאין לו רשות לגלות לאחרים. וידבר ה'... לאמר — על מנת לומר לאחרים.

קג מנין לכשיצא לא יאמר: אני מזכה וחברי מחַיבים, אבל מה אעשה שחברי רבו עלי?—על זה נאמר: „הולך רכיל מגלה סוד"[1]. (סנה' כט.).

קד שנו רבותינו: „מקושש"—זה צלפחד, וכן הוא אומר: „ויהיו בני ישראל במדבר וימצאו איש מקושש עצים ביום השבת... וירגמו אתו באבנים וימת"[2], ולהלן הוא אומר: „אבינו מת במדבר"[3]—מה להלן צלפחד אף כאן צלפחד, דברי ר' עקיבא; אמר לו רבי יהודה בן בתירה: עקיבא! בין כך ובין כך אתה עתיד לִתֵּן את הדין: אם כדבריך—התורה כִּסַּתּוּ ואתה מגלה אותו, ואם לאו אתה מוציא לַעַז על אותו צדיק.

כיוצא בדבר אתה אומר: „ויחר אף ה' בם וילך"[4]—מלמד שגם אהרן נצטָרע, דברי ר' עקיבא. אמר לו ר' יהודה בן בתירה: עקיבא! בין כך ובין כך אתה עתיד לִתֵּן את הדין: אם כדבריך התורה כִּסַּתּוּ ואתה מגלה אותו, ואם לאו—אתה מוציא לעז על אותו צדיק. (שבת צו, צז.).

קה מעשה בתלמיד שיצא עליו קול שגִלה דבר, שנאמר בבית־המדרש, אחרי עשרים ושתים שנים והוציאו ר' אמי מבית־המדרש, אמר: זה מגלה סוד הוא. (סנה' לא.).

קו עמי־הארץ—אין מגלין להם סוד. (פס' מט.).

V. אֱמֶת וָשֶׁקֶר. נְדָרִים וּשְׁבוּעוֹת.

קז רבן שמעון בן גמליאל אומר: על שלשה דברים העולם עומד: (על הדין ו)על האמת (ועל השלום). (אב' א).

קח אמר ר' חנינא: חותמו של הקדוש־ברוך־הוא אמת. (סנה' כד.).

קט אמר ר' שמואל בן נחמני: מצינו שהכל ברא הקדוש־ברוך־הוא בעולמו, חוץ ממדת שקר שלא ברא ומדת שוא שלא פעל, אלא הבריות בדו אותן מלבן. (פסיק"ר כד).

קי כַּת שקרנים אינה מקבלת פני שכינה. (סוטה מב.).

קיא אמר ר' אלעזר: כל המחליף בדבורו כאלו עובד עבודה־זרה; נאמר כאן: „והייתי בעיניו כמתעתע"[5] ונאמר שם: „הבל המה מעשי תעתועים"[6]. (סנה' צב.).

קיב אמר רבא: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שפסקו ממנה אנשי־אֲמָנָה. (שבת קיט:).

קיג „אֵיפַת צֶדֶק וְהִין צֶדֶק יִהְיֶה לָכֶם"[7]—אמר ר' יוסי בר' יהודה: מה תלמוד־לומר: „הין צדק", והלא הין בכלל איפה היא? אלא לומר לך, שיהא „הן" שלך צדק ו„לאו" שלך צדק. (ב"מ מט.).

קיד כל המקַים את דבריו רוח חכמים נוחה הימנו. (שבוע' י).

[1] משלי י"א, יג. [2] במ' ט"ו, לב, לו. [3] שם כ"ז, ג. [4] שם י"ב, ט. [5] בר' כ"ז, יב. [6] ירמ' י', טו. [7] ויק' י"ט, לו.

קג) לכשיצא וגו' — אחד מחברי בית־דין כשיצא לאחר גמר־דין לא יאמר לבעל־הדין שנתחייב. רבו עלי — ובטלה דעתי ברוב דעות חברי. קד) לעז — שם רע. קיא) מעשה העתועים — בעבודה־זרה נאמר. קיג) הן שלך צדק — דורש „הין" מלשון הן; כלו' כשתאמר הן או לאו תהא מקיים את דבריך.

קטו **מי שפרע מאנשי דור המבול ומאנשי דור הפלגה ומאנשי סדום ועמורה וממצרים בים, עתיד לִפָּרַע ממי שאינו עומד בדבורו.** (ב"מ מח.).

קטז **אמר ר' יוסי: מִיָּמַי לא אמרתי דבר וחזרתי לאחורַי.** (שבת קיח:).

קיז **אותיות של אמת בשתי רגלים ושל שקר ברגל אחת: כל שעושה אמת - מקוים, ושקר - אינו מקוים. אותיות של אמת מרוחקין זה מזה ושל שקר מקורבין: אמת קשה לעשות ושקר עומד אחרי אֹזֶן.** (ילק"ש בראשית עפ"י שב' קד.).

קיח **כך ענשו של בַּדַאי, שאפילו אומר אמת אין שומעין לו.** (סנה' צט.).

קיט **אמר רבה אמר ר' יוחנן: בשביל מה הקדים פ"א לעי"ן? בשביל מרגלים, שאמרו בפיהם מה שלא ראו בעיניהם.** (סנה' קד:).

קכ **אמר חזקיה: מנין שכל המוסיף גורע? שנאמר: „אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו"[1]. רב מְשַׁרְשְׁיָא אמר מכאן: „אמתים וחצי ארכו"[2]. רב אשי אמר: „עשתי עשרה יריעות"[3].** (שם כט.).

קכא **הֱוֵי דן דבריך עד שלא תוציאם מפיך.** (דא"ז ג).

קכב **למד לשונך לומר „איני יודע" - שמא תִתְבַּדֶּה וְתֵאָחֵז.** (בר' ד).

קכג **הֱוֵי אוהב את ה„שֶׁמָּא" ושנא את „הַכַּמָּה"** (דא"ז א).

קכד **אמר ר' זֵירא: לא יאמר אדם לתינוק: אתן לך דבר - ואינו נותן לו, משום שמְּלַמְּדו שקר, שנאמר: „למדו לשונם דבר שקר"[4].** (סוכה מו:).

קכה **רב היתה אשתו מצַעַרתו. כשאמר לה: עשי לי עדשים - עשתה לו פולים: פולים - עשתה לו עדשים. כשהגדיל חִיָּא בנו היה מהפך לה דברי אביו. אמר רב לבנו: השביחה אמך. אמר לו: אני הוא שהפכתי לה את דבריך. אמר לו: זהו שאומרין הבריות: דְּנָפֵק מִנָּךְ**

[1] בר' ג, ג. [2] שמ' כ"ה, י. [3] שם כ"ו, ז. [4] ירמ' ט, ד.

קטז) **לא אמרתי דבר וחזרתי** — מאותו דבר שאמרתי. קיז) **של אמת בשתי רגלים וגו'** — כל אות מאותיות אמת יש לה שתי רגלים, ושל שקר רק רגל אחת, לומר לך שהאמת יש לה קיום ועמידה, ושקר אין לו קיום. **מרוחקים זה מזה** — בסדר אלפא-ביתא, א' בראש האותיות, מ' באמצע ות' בסוף. **ושל שקר מקורבים** — האותיות ק' ר' ש' סמוכים זה לזה בסדר א"ב. **עומד אחרי האוזן** — כלו' קרוב ונוח לאדם לעשותו. קיח) **בדאי** — שקרן, בודה דברים מלבו. קיט) **הקדים פ"א לעי"ן** — במגלת איכה פרשיות ב' ג' ד' הכתובות בסדר א"ב, פסוקיהן המתחילים באות פ' קודמים לאלו שמתחילים באות ע'. **בשביל מרגלים וגו'** — וזה גרם להרבן הבית. קכ) **כל המוסיף גורע** — כל הוספה על האמת מביאה לידי גרעון. **ולא תגעו** — באמת לא צוה הקב"ה על הנגיעה, וע"י שהוסיפה נגיעה באה לידי אכילה, שדחפה הנחש ונגעה בעץ ואמר לה: כשם שאין מיתה בנגיעה כך אין מיתה באכילה. **אמתים** — „מאתים" בהוספת א' נעשה „אמתים". **עשתי עשרה** — „שתי עשרה" בהוספת ע' נעשה עשתי עשרה. קכא) **הוי דן** — מחשב ושוקל. קכב) **תתבדה ותאחז** — תמצא בדאי ותהא נתפס על השקר. קכג) **הוי אוהב את השמא** — את הספק; כלו' שלא תאמר דרך ודאי דבר שאינו ברור לך. **ושנא את הכמה** — כלו' את המספר הודאי והמדויק בדבר שאינו ברור לך. קכה) **היה מהפך לה** — כדי שתעשה אמו את ההיפך ומתוך כך יתקיים רצון אביו. **דנפק מינך** — בנך היוצא ממך.

טַעֲמָא מַלְפָּךְ (היוצא מִמְּךָ מלמדך חכמה); אף־על־פי־כן לא תעשה כך, שנאמר: „למדו לשונם דבר שקר"[1]. (יבמ' סג.).

קכו אמר רבא: מתחלה הייתי אומר: אין אמת בעולם. אמר לי תלמיד־חכם אחד ורב טָבוּת שמו, ויש אומרים רב טביומי שמו, שאם היו נותנין לי כל חללו של עולם לא היה מְשַׁנֶּה בדבורו. פעם אחת נזדמן למקום אחד ששמו קוּשְׁטָא ולא היו יושביו משנים בדבורם, ולא מת אדם משם בלא זמנו. נשא מהם אשה והיו לו שני בנים ממנה. פעם אחת היתה אשתו יושבת וחופפת ראשה. באה השכנה וטפחה על הדלת. סבר: לאו דרך־ארץ הוא. אמר לה: אינה כאן.—מתו לו שני בניו. באו אנשי המקום לפניו, אמרו לו: זה מהו? אמר להם: כך וכך היה מעשה. אמרו לו: בבקשה ממך, צא ממקומנו ולא תְגָרֶה בנו מלאך־המות. (סנה' צז.).

קכז „וַתֵּרָא דְלִילָה כִּי הִגִּיד לָהּ אֶת כָּל לִבּוֹ"[2]—מהיכן ידעה? אמר רב חנין: נִכָּרִים דברי אמת. (סוטה ט.).

קכח דבר שאינו מְחֻוָּר מסמכין לו ממקומות הרבה. (ירוש' בר' ב).

קכט הבריות אומרין: „הגמל במדי מרקד על הקב; הרי מָדַי והרי קב והרי גמל—ואינו מרקד. (יבמ' מה).

קל כָּל מִלְּתָא דַעֲבִידֵי לְאִגַּלּוּיֵי לָא מְשַׁקְּרֵי בַּהּ אִנְשֵׁי (כל דבר העשוי להתגלות אין בני אדם משקרים בו). (ר"ה כב:).

קלא „וְדוֹבֵר אֱמֶת בִּלְבָבוֹ"[3]—כגון רב ספרא.
מעשה ברב ספרא, שהיה לו חפץ אחד למכור, ובא אדם אחד לפניו בשעה שהיה קורא קריאת־שמע ואמר לו: תן לי החפץ בכך וכך דמים. לא השיב. כסבור זה, שלא היה רוצה לִתְנוֹ בדמים הללו, הוסיף ואמר: תנהו לי בכך יותר. לאחר שסִיֵּם קריאת־שמע אמר לו: טול החפץ בדמים שאמרת בתחלה, שבאותם דמים היה בדעתי לִתְנוֹ לך. (מכ' כד.; רש"י שם עפ"י שאלת' דר"א).

קלב המדבר אחד בפה ואחד בלב—הקדוש־ברוך־הוא שונאו. (פס' קיג:).

קלג מודה על האמת—זה משה, שנאמר: „וישמע משה וייטב בעיניו"[4]; וכן הקדוש־ברוך־הוא מודה על האמת ואומר: „כן בנות צלפחד דוברות"[5]. (אדר"נ לז).

קלד כל העולם כלו נזדעזע בשעה שאמר הקדוש־ברוך־הוא בסיני: „לא תשא את שם ה' אלהיך לשוא"[6]. כל העברות שבתורה נאמר בהן „ונקה" וכאן נאמר „לא ינקה"[6], וכל עברות

[1] ירמ' ט', ד. [2] שופ' ט"ז, יח. [3] תהל' ט"ו, ב. [4] ויק' י', כ. [5] במ' כ"ז, ז. [6] שמ' כ', ז.

קכו) אין אמת בעולם — אין אנשי אמת. קושטא — אמת בלשון ארמית. טפחה על הדלת — דפקה ושאלה לבעלת־הבית. לא דרך ארץ—שתכנס בשעה זו. קכח) שאינו מחוור — שאינו ברור. מסמכין לו —מביאין לו ראיות וסמוכין. קכט) הגמל במדי וגו' —כלו' הרוצה לשקר ולגזם מרחיק עדותו ומספר דברי גוזמא שלו על מקומות רחוקים, אבל סוף־סוף הוא מתבדה. קלא) לא השיב—שלא להפסיק בק"ש. קלג) וייטב בעיניו—שהודה לאהרן על האמת.

שבתורה נפרעין ממנו, וכאן ממנו וממשפחתו; שכל עברות שבתורה נפרעין ממנו, וכאן נפרעין ממנו ומכל העולם כֻלו; וכל עברות שבתורה אם יש לו זכות תולין לו שנים ושלשה דורות, וכאן נפרעין ממנו לְאַלְתַּר. (שבוע' לט.).

קלה „וּבָאָה אֶל בֵּית... הַנִּשְׁבָּע בִּשְׁמִי לַשָּׁקֶר... וְכִלַּתּוּ וְאֶת עֵצָיו וְאֶת אֲבָנָיו"[1] — הא למדת, דברים שאין אש ומים מכלים אותם שבועת שקר מכלה אותם. (שם).

קלו הן, הן — שבועה; לאו, לאו — שבועה. (שם לו).

קלז אפילו על אמת אין יפה לאדם לְשָׁבֵעַ. (תנח' ויקרא).

קלח אמר רב יהודה אמר רב: מעשה באדם אחד בשני בצורת שהפקיד דינר זהב אצל אלמנה והניחַתּו בכד של קמח ואֲפָאַתּו בפת ונתָנַתּו לעני. לימים בא בעל הדינר ואמר לה: הבי לי דינרי. אמרה לו: יֶהֱנֶה סם־המות באחד מבניה של אותה אשה אם נהנית מדינרך כלום. אמרו: לא היו ימים מועטים עד שמת אחד מבניה. וכששמעו חכמים בדבר אמרו: מה מי שנשבע באמת כך, הנשבע על שקר על אחת כמה וכמה. (גיט' לה.).

קלט מעשה באדם אחד שהפקיד אצל בר־תַּלְמְיוֹן מאה דינרין. הלך ובקשם ממנו. אמר לו בר־תלמיון: מה שהפקדת בידי מסרתי בידך. אמר לו: השבע לי. מה עשה בר־תלמיון? נטל קנה וַחֲקָקוֹ ונתן בו דינרין הללו, והתחיל סומך עליו. אמר לו: טול קנה זה בידך ואני אשבע לך. כיון שהגיע לבית־הכנסת אמר: אדון הבית הזה, מה שמסרת בידי מסרתי בידך. נטל זה את הקנה וּזְרָקוֹ לארץ, התחילו הדינרין מתפזרים וזה מלקטם. אמר לו בר־תלמיון: לַקֵּט, לַקֵּט, מִשֶּׁלְּךָ אתה מלקט. (ויק"ר א).

קמ „בְּזֹאת תִּבָּחֵנוּ חֵי פַרְעֹה אִם תֵּצְאוּ" וגו'[2] — בשעה שהיה מבקש לִשָּׁבַע לשקר היה נשבע בחי־פרעה. אמר ר' לֵוִי: משל לגדי שברח מן המרעה ונכנס אצל אשה אלמנה. מה עשתה? עמדה וּשְׁחָטַתּוּ והִפְשִׁיטַתּוּ ונְתָנַתּוּ בתוך המטה וכסתה עליו סדין. באו ובקשוהו אצלה. אמרה: כך אהיה קוֹרַעַת מבשרו של זה ואוכלת אם ידעתי בו. (ב"ר צא).

קמא אמר רב גידל אמר רב: מִנַּיִן שנשבעין לְקַיֵּם את המצוה? שנאמר: „נשבעתי ואקימה לשמור משפטי צדקך"[3].
— והלא מושבע ועומד מהר־סיני הוא?
— אלא הא קא־משמע־לן, שמותר לו לאדם לזרז עצמו. (נדר' ח.).

קמב נדרים סְיָג לפרישות. (אב' ג).

קמג אמר רב גידל אמר רב: האומר אשכים ואֶשנה פרק זה, אשנה מסכת זו — נָדַר גדול נָדַר לאלהי ישראל.

[1] זכ' ה', ד. [2] בר' מ"ב, טו. [3] תהל' קי"ט, קו.

קלד) נפרעין ממנו — מענישין אותו בלבד. תולין לו — מעכבין את ענשו. לאלתר — מיד. קלה) ובאה אל בית — מוסב על האלה והשבועה. וגו' — האומר „הן הן" או „לאו לאו" כאלו נשבע. קלח) יהנה סם המות וגו' — יועיל להמיתו. קלט) וחקקו — עשה חלל בתוך הקנה. אדון הבית הזה — הריני נשבע באדון הבית הזה; כלו' בהקב"ה. קמ) חי פרעה אם תצאו — ולכסוף הוציאם. ונתנתו תוך המטה וגו' — ויאמרו שהוא בנה. קמב) נדרים סיג לפרישות —

ואמר רב גידל אמר רב: האומר לחברו נשכים ונשנה פרק זה—עליו להשכים. (נדר' ח.).

קמד הנודר כאלו נותן קולר על צוארו. (ירוש' נר' ט).

קמה תנא. לעולם אל תהא רגיל בנדרים, שסופך למעול בשבועות. (נדר' כ.).

קמו תניא, רבי נתן אומר: הנודר כאלו בנה בָּמָה, והמקַיְמו כאלו מקריב עליה קרבן. (שם כב.).

קמז שנה רב דִימי אחיו של רב סַפרא: כל הנודר, אף על פי שהוא מקַיְמו נקרא חוטא. אמר רב זביד: מנין? „וכי תחדל לנדור לא יהיה בך חטא"[1] — הא לא חדלת יש חטא. (שם עז.).

VI. לָשון נְקִיָּה וְנִבּוּל־פֶּה.

קמח תנא דבי רבי ישמעאל: לעולם יספר אדם בלשון נקיה, שנאמר: „וְתִבחר לשון ערומים"[2], ואומר: „ודעת שפתי ברור מללו"[3]. (פס' ג.).

קמט אמר ר' יהושע בן לוי: לעולם אל יוצ־א אדם דבר מגונה מפיו, שהרי עִקֵם הכתוב שמונה אותיות ולא הוציא דבר מגונה מפיו, שנאמר: „מן הבהמה הטהורה ומן הבהמה אשר איננה טהורה"[4]. (שם).

קנ שני תלמידים היו יושבים לפני הלל, ואחד מהם רבן יוחנן בן זכאי, ויש אומרים לפני רבי, ואחד מהם רבי יוחנן; אחד אמר: מפני מה בוצרין בטהרה ומוסקין בטומאה? ואחד אמר: מפני מה בוצרין בטהרה ואין מוסקין בטהרה? אמר: מובטח אני בזה שמורה הוראה בישראל. לא היו ימים מועטים עד שהורה הוראה בישראל.

שלשה כהנים היו. אחד אמר: „הגיעני כְּפוֹל", ואחד אמר: „הגיעני כזית", ואחד אמר: „הגיעני כזְנַב הַלְּטָאָה". בדקו אחריו ומצאו בו שמץ פסול. (פס' ג:).

קנא דִבְּרו חכמים בלשון נקיה. (סנה' סח:).

קנב בעון נַבלות־הפה צרות רבות וגזרות קשות מתחדשות ובחורי שונאי־ישראל מתים, ויתומים ואלמנות צועקים ואינם נענים, שנאמר: „על כן על בחוריו לא ישמח אדני ואת יתומיו ואת אלמנותיו לא ירחם, כי כֻלו חנף ומרע וכל פה דובר נבלה, בכל זאת לא שב אפו ועוד ידו נטויה"[5]. (שבת לג.).

[1] דב' כ"ג, כג. [2] איוב ט"ו, ה. [3] שם ל"ג, ג. [4] בר' ז', ח. [5] ישע' ט', טז.

נדרים גדר ותקנה לפרישות; שעל ידי נדרים אדם בא לידי פרישות. קמד) קולר — כבל ברזל שנותנין על הצואר. קמו) כאלו בנה במה — לע"ז. קמח) ותבחר לשון ערומים — שתבחר לשון נקיה ונאה. ברור — טהור ונקי. קמט) שמונה אותיות — שהיה יכול לכתוב „הטמאה" וכתב „אשר איננה טהורה". קנ) בוצרין בטהרה - בוצרין ענבים בכלים טהורים. ומוסקין בטומאה — תולשים זיתים אפילו בכלים טמאים (תלישת ענבים קרויה בצירה, ושל זיתים מסיקה). ואין מוסקין בטהרה — תחת מוסקין בטומאה", כדי שלא להוציא דבר מגונה מפיו. הגיעני כפול — חלקי בלחם הפנים היה קטן כשיעור פול. שמץ פסול — דבר של פסול ביחוס משפחתו. קנב) ובחורי שונאי ישראל —

קנג אמר רב חנין בר רבא: הכל יודעין כלה למה נכנסה לחופה, אלא כל המנבל פיו אפילו חותמין עליו גזר־דין של שבעים שנה לטובה הופכין עליו לרעה.

אמר רבה בר שילא אמר רב חס־א: כל המנבל את פיו מעמיקין לו גיהנם, שנאמר: „שוחה עמוקה פי זרות"[1]. ר' נחמן בר יצחק אמר: אף שומע ושותק. (שבת לג.).

קנד שנו רבותינו: אל ישמיע אדם לאוזניו דברים בטלים, מפני שהן נכוות תחלה לאברים. (כת' ה.).

קנה דרש בר־קפרא: מהו שנאמר: „ויתד תהיה לך על אֲזֵנֶךָ"[2]? — אל תקרי „אֲזֵנֶךָ" אלא „אָזְנֶךָ", שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון יניח אצבעו באזניו. וזה שאמר ר' אלעזר: מפני מה אצבעותיו של אדם דומות ליתדות? שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון יניח אצבעותיו באזניו.

שנו דבי ר' ישמעאל: מפני מה אזן כֻלה קשה והַאַלְיָה רכה? שאם ישמע אדם דבר שאינו הגון יכוף אַליה לתוכה. (שם).

קנו ר' אליעזר בן יעקב אומר: אדם נאה ומשובח ומוציא דבר מגונה מפיו — משָׁלו למה הדבר דומה? לטרַקלין גדולה וּבִיב של בורסקי קבועה בתוכה. (ד"א ג).

קנז רב כהנא חלה. שלחו חכמים את ר' יהושע בנו של רב אידי. אמרו לו: לך בדוק מה דינו? בא ומצָאוֹ שמֵת. קרע את בגדו והחזיר את הקרע לאחוריו והיה בוכה והולך. כשבא אמרו לו: מת? אמר להם: אתם אמרתם, אני לא אמרתי — „מוציא דבה הוא כסיל"[3]. (פס' ג:).

קנח רב בן אחיו של ר' חִיָא ובן אחותו, כשעלה לשָׁם, אמר לו ר' חיא: אבא קַיָם? אמר לו: אמא קַיֶמֶת. אמר לו: אמא קַיֶמֶת? אמר לו: אבא קים. אמר לו לשמשו: חלוץ לי מנעלי. (שם ד.).

קנט יוחנן חֲקוּקאה יצא לכפרים. כשבא אמרו לו: חטים נעשו יפות? אמר להם: שעורים נעשו יפות. אמרו לו: צא ובשר לסוסים ולחמורים.

— ומה היה לו לומר?

— „אשתקד נעשו חטים יפות", או „עדשים נעשו יפות". (שם ג:).

---

[1] מש' כ"ב, יד. [2] דב' כ"ג, יד. [3] מש' י', יח.

כלו' בחורי ישראל, ותלה הדבר בשונאים, כדי שלא לכתוב רע על ישראל. קנג) שוחה עמוקה פי זרות — המדבר זרות נופל לשוחה עמוקה. אף שומע ושותק — אף השומע דברי נבלה ושותק. קנד) נכוות תחלה לאברים — רכות ודקות להכוות מכל האברים. קנה) האליה — תנוך התחתון של האוזן. קנו) לטרקלין — להיכל. ביב של בורסקי — תעלת שופכין למים רעים של מעבדי עורות, שיוצא משם ריח רע. קנז) בדוק מה דינו — ראה מה שלומו. והחזיר את הקרע לאחורו — כדי שלא יבינו חכמים מיד שמת רב כהנא. קנח) לשם — מבבל לא"י. אבא קיים? — אביך חי? אמא קימת — השיבו על מה שלא שאל, כדי שיבין מעצמו; והכל כדי שלא לבשר בפיו בשורה רעה. קנט) יצא לכפרים — לראות בתבואות. שעורים נעשו יפות — ומשמע שהחטים לא נעשו יפות, ולא רצה להוציא דבר רע מפיו. אשתקד — בשנה הקודמת. עדשים נעשו יפות — שהן מאכל אדם.

VII. שְׁתִיקָה וְדִבּוּר.

קס ר׳ שמעון בן גמליאל אומר: כל ימי גדלתי בין החכמים ולא מצאתי לגוף טוב משתיקה, וכל המרבה דברים מביא חטא. (אב׳ א).

קסא ר׳ עקיבא אומר: סְיָג לחכמה — שתיקה. (שם ג).

קסב שנה בר קַפָּרָא: יפה שתיקה לחכמים, קל־וחומר לטפשים. וכן שלמה אומר: „גם אויל מחריש חכם יחשב״[1] — ואין צריך לומר חכם מחריש. (ירוש׳ פס׳ ט; פס׳ צט.).

קסג אמר ר׳ יצחק: מהו שנאמר: „ה א מ נ ם א ל ם צדק תדברון״[2]? — מה אומנתו של אדם בעולם־הזה? ישים עצמו כאלם. יכול אף לדברי־תורה? תלמוד־לומר: „צדק ת ד ב ר ו ן״. (חול׳ פט.).

קסד כל פִּטְטַיָּא בִּישִׁין וּפִטְטַיָּא דְאוֹרַיְתָא טָבִין (כל הפטפוטים רעים ופטפוטים של תורה טובים). (ירוש׳ בר׳ ט).

קסה „עֵת לַחֲשׁוֹת וְעֵת לְדַבֵּר״[3] — פעמים שאדם שותק ומקבל שכר על שתיקתו ופעמים מדבר ומקבל שכר על דבורו. (זב׳ קטו.).

קסו מעשה ברוכל אחד שהיה מְחַזֵּר בְּעֲיָרוֹת הסמוכות לְצִפּוֹרִי והיה מכריז ואומר: מי מבקש לִקַּח סם־חיים? היו הכל מתכנסים ובאים אצלו, ואומרים לו: תן לנו סם־חיים. היה ר׳ ינאי יושב ושונה בִּטְרַקְלִינוֹ, שמע שמכריז: מי מבקש סם־חיים? אמר לו: בוא ועלה לכאן ומכור לי. אמר לו: לא לך ולא לשכמותך. סִרְהֵב בו ועלה אצלו. הוציא לו ספר תהלים והראה לו פסוק: „מי האיש החפץ חיים״[4]; מה כתוב אחריו: „נצור לשונך מרע״[5]. אמר ר׳ ינאי: אף שלמה מכריז ואומר: „שומר פיו ולשונו שומר מצרות נפשו״[6].
אמר ר׳ ינאי: כל ימי הייתי קורא את הפסוק הזה ולא הייתי יודע היכן הוא פשוט עד שבא רוכל זה והודיע. (ויק״ר טז; ע״ז יט:).

קסז אמר ר׳ שמעון בן גמליאל לטבי עבדו: צא וקח לי מאכל טוב מן השוק; יצא ולקח לו לשון. אמר לו: צא וקח לי מאכל רע מן השוק; יצא ולקח לו לשון. אמר לו ר׳ שמעון בן גמליאל: מפני מה, כשאמרתי לך מאכל טוב לקחת לי לשון, וכשאמרתי לך מאכל רע לקחת לי לשון? אמר לו: ממנה הטובה וממנה הרעה; כשהיא טובה אין טובה ממנה וכשהיא רעה אין רעה ממנה. (ויק״ר לג).

קסח „מָוֶת וְחַיִּים בְּיַד לָשׁוֹן״[7] — תרגום עֲקִילַס: מִיצְטְרָא מוּבִירִין, מות מכאן וחיים מכאן. בן־סירא אמר: היתה לפניו גחלת, נפח בה וּבָעֲרָה, רקק בה — וְכָבְתָה. (שם).

קסט אמר רבא: מבקש חיים — בלשונו, מבקש מיתה — בלשונו. (ערכ׳ טו:).

[1] מש׳ י״ז, כח. [2] תהל׳ נ״ח, ב. [3] קהל׳ ג׳, ז. [4] תהל׳ ל״ד, יג. [5] שם שם, יד. [6] מש׳ כ״א, כג.
[7] שם י״ח, כא.

קס) לגוף טוב משתיקה — דבר טוב לגופו של אדם יותר מן השתיקה. קסא) סיג לחכמה — גדר ותקנה לחכמה. קסג) האמנם — דרש „האמנם״ מלשון אומנות. צדק תדברון — כלו׳ בדברי־תורה תדברו. קסד) פטטיא — שיחות. קסו) בטרקלינו — בחדר מרווח שבביתו. סרהב — הפציר. קסח) מיצטרא מובירין — כף־סכין בלשון יונית; כלו׳ מחתיכה אחת של מתכת

קע מעשה במלך פרס שנעשה כחוש ביותר ונטה למות. אמרו לו הרופאים: אין לך תקנה עד שיביאו חלב לביאה ותשתה אותו ותרפא. אמר להם המלך: מי ילך ויביא חלב לביאה? ענה אחד מהם ואמר: רצונך, אלך אני ותן לי עשר עזים. נתנו לו והלך לגוב אריות. והיתה שם לביאה מינקת גוריה. יום ראשון עמד לו מרחוק והשליך לה עז אחת ואכלה. יום שני נתקרב מעט והשליך אחרת. וכן בכל יום ויום. לסוף עשרה ימים נתקרב אצלה, עד שהיה משחק עמה וממשמש בשדיה. ולקח מחלבה והלך לו לדרכו.

בחצי הדרך ישן וראה בחלומו אבריו מריבים זה עם זה. הרגלים אומרות: אין בכל האברים כמונו, שאלמלא הלכנו לא היה הגוף יכול להביא מן החלב. ענו הידים ואמרו: אין כמונו, שאלמלא היינו ממשמשות לא היה יכול להביא מן החלב. העינים אמרו: אנו למעלה מן הכל, שאלמלא היינו מראות לו הדרך לא היה נעשה כלום. ענה הלב ואמר: אני למעלה מכלכם, שאלמלא נתתי עצה לא הועלתם בדבר כלום. ענתה הלשון ואמרה: אני טובה מכם, שאלמלא הדבור מה הייתם עושים? ענו כל האברים והשיבו ללשון: היאך לא יראת להרמות אלינו ואת יושבת במקום חשך ואפלה ואין בך עצם ככל האברים. אמרה להם הלשון: היום תאמרו, שאני שולטת בכם.

כשנעור האיש משנתו שמר החלום בלבו והלך לדרכו. נכנס אצל המלך ואמר לו: הא לך חלב כלבה שבקשתי בשבילך ותשתה. מיד קצף המלך עליו וצוה לתלותו. כשהלך להתלות התחילו כל האברים רועדים. אמרה להם הלשון: הלא אמרתי לכם שאין בכם ממש: אם אני מצילה אתכם תודו לי, שאני שולטת עליכם? אמרו לה: הן. מיד אמרה הלשון לתלינים: השיבוני אל המלך. השיבוהו אל המלך. אמר לו: למה צוית לתלותני? אמר לו: שהבאת לי חלב כלבה. אמר לו: מה אכפת לך, ויהא לך רפואה; ועוד, ללביאה קוראין כלבה. לקחו ממנו ונסוהו ונמצא שהיה חלב לביאה. שתה המלך ממנו ונתרפא, ופטרו לשלום. אמרו כל האברים ללשון: עכשו אנו מודים לך, שאת שולטת על כל האברים. זהו שנאמר: „מות וחיים ביד לשון"[1]. (שו"ט לט; ילק"ש).

קנא אמרו רבותינו: שני דיקולוגין היו עומדים לפני אדריאנוס. היה אחד מהם מלמד על הדבור שהוא יפה, ואחר מלמד על השתיקה שהיא יפה. אמר לו האחד: מרי, אין טוב מן הדבור, אלולא הדבור היאך הכלות מתקלסות, והיאך היה משא־ומתן בעולם, והיאך היו הספינות פורשות בים? אמר המלך לאותו שהיה מלמד על השתיקה שהיא יפה: היאך אתה למד על השתיקה? מיד בא לדבר. עמד אותו שהיה מלמד על הדבור וסטרו על פיו. אמר לו המלך: למה סטרת אותו? אמר לו: מרי, אני למדתי מן הדבור על הדבור וזה בא ללמד משלי על שלו. (ילמדנו; ילק"ש בהעלותך).

קעב דרש ר' יהודה איש כפר גבוריא (ויש אומרים איש כפר גבור־חיל): מהו שנאמר: „לך דומיה תהלה"[2] — סמא דכלא משתוקא (סם של הכל — שתיקה). כשבא רב דימי אמר: במערבא אומרין: מלה בסלע, משתוקא בתרין (דבור בסלע, שתיקה בשנים). (מג' יח.).

[1] מש' י"ח, כא. [2] תהל' ס"ה, ב.

עושין כף שאוכלין בה מצד זה וסכין שחותך ומזיק מצד זה. קעא) דיקולוגין — מליצים. מלמד על הדבור — מליץ על הדבור. מרי — אדוני. מתקלסות — בשירים. וסטרו — הכהו. משלי על שלו — מן הדבור על השתיקה. קעב) סמא דכלא וגו' — השתיקה היא הטובה שבכל הסממנים. מלה בסלע וגו' — הדבור שוה סלע, והשתיקה שני סלעים.

קעג עשרה קבין שיחה ירדו לעולם; תשעה נטלו נשים ואחד כל העולם כלו. (קיד' מט:).

קעד אפילו שיחתם של ישראל תורה היא. (שו"ט קד).

קעה אפילו שיחת־חולין של תלמידי־חכמים צריכה תלמוד. (ע"ז יט.).

קעו מעקימת שפתיך נִכָּר שתלמיד־חכם אתה. (מע' יז:).

קעז שתיקה כְּהוֹדָאָה דָמְיָא. (יבמ' פז:).

קעח שתיקה מְקַיֶּמֶת ואין שתיקה מבטלת. (תוס' נדר' ז).

VIII. כַּעַס.

קעט ארבע מדות ברעות: נוח לכעוס ונוח לרצות – יצא הפסדו בשכרו; קשה לכעוס וקשה לרצות – יצא שכרו בהפסדו; קשה לכעוס ונוח לרצות – חסיד; נוח לכעוס וקשה לרצות – רשע. (אב' ה).

קפ ר' אליעזר אומר: אל תהי נוח לכעוס. (שם ב).

קפא אמר רַבה בר רב הונא: כל הכועס אפילו שכינה אינה חשובה כנגדו, שנאמר: „רשע כגֹבַה אפו בל ידרש, אין אלהים כל מזמותיו"[1]. רב ירמיה מִדְפְתִּי אמר: אף מְשַׁכַּח תלמודו ומוסיף טִפְּשׁוּת, שנאמר: „כי כעס בחיק כסילים ינוח"[2]. רב נחמן בר יצחק אמר: בְּיָדוּעַ שעונותיו מרובים מזכיותיו, שנאמר: „ובעל חמה רב פשע"[3]. (נדר' כב.).

קפב אמר ריש־לקיש: כל אדם שכועס, אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו; אם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו. אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו—ממשה, שנאמר: „ויקצוף משה על פקודי החיל"[4], ונאמר: „ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא... זאת חקת התורה"[5]– מכאן שנעלם ממשה. אם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו – מאלישע, שנאמר: „לולי פני יהושפט מלך יהודה אני נושא אם אביט אליך"[6], ונאמר: „ועתה קחו לי מנגן, והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'"[7].

אמר ר' מָנִי בר פַּטִּיש: כל שכועס אפילו פוסקין עליו גדולה מן השמים מורידין אותו. מנין? מאליאב, שנאמר: „ויחר אף אליאב בדוד. . . אני ידעתי את זדונך ואת רוע לבבך"[8]; וכשהלך שמואל למשחם, בכֻלם כתיב: „בזה לא בחר ה'"[9], ובאליאב כתוב: „ויאמר ה' אל שמואל אל תבט אל מראהו ואל גבה קומתו כי מאסתיהו"[10] — מכאן שהיה מחבבו עד עכשו. (פס' סו:).

[1] תהל' י', ד. [2] קהל' ז', ט. [3] מש' כ"ט, כב. [4] במ' ל"א, יד. [5] שם שם, כא. [6] מ"ב ג', יד. [7] שם שם, טו. [8] ש"א י"ז, כח. [9] שם ט"ז, ח, ט. [10] שם שם, ז.

קעו) מעקימת שפתיך — מגדנוד שפתיך. קעז) דמיא — דומה. קעח) שתיקה מקימת וגו' — השתיקה מקיימת את הדבר, אבל אינה מבטלת אותו; ולענין נדרי אשה נאמר. קעט) ברעות — בטבעם ותכונתם של בני־אדם. לרצות — להתרצות ולהתפייס. יצא הפסדו בשכרו —השכר מרובה על ההפסד. קפא) בידוע —בוודאי. קפב) כנגן המנגן ותהי עליו וגו'— ובלא כך לא שרתה עליו רוח־הקדש. פוסקין — קובעין, גוזרין. למשחם — את בני ישי.

קפג **בא לכלל כעס בא לכלל טעות.** (ספרי מטות).

קפד אמר רב הונא: בשלשה מקומות כעס משה ונתעלמה ממנו הלכה; ואלו הם: בשבת ובכלי־מתכות יאונן. בשבת מנין? שנאמר: „ויותירו אנשים ממנו... ויקצוף עליהם משה"[1]; כיון שכעס שכח לומר להם הלכות שבת, אמר להם: „הוא אשר דבר... אכלוהו היום כי שבת היום לה'"[2]. ובכלי־מתכות מנין? שנאמר: „ויקצוף משה על פקידי החיל"[3]; וכיון שכעס נתעלמה ממנו הלכה, שכח לומר להם הלכות כלי־מתכות, וכיון שלא אמר משה, אמר אלעזר הכהן תחתיו, שנאמר: „ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא... זאת חקת התורה אשר צוה ה' את משה"[4] — אמר להם: למשה רבי צוה ולי לא צוה. באונן מנין? שנאמר: „ויקצוף על אלעזר ועל איתמר"[5]; וכיון שכעס נתעלמה ממנו ההלכה, שאונן אסור לאכול בקדשים. מיד דרש אהרן קל־וחומר למשה: ומה מעשר הקל אסור לאונן — חטאת החמורה אינו דין שיהא אסור לאונן! מיד „וישמע משה וייטב בעיניו"[6] — הוציא כרוז לכל המחנה ואמר: אני טעיתי בהלכה ואהרן אחי בא ולמד לי. (ויק"ר יג).

קפה אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יוחנן: כל הכועס כל מיני גיהנם שולטים בו, שנאמר: „והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך"[7]. (נדר' כב.).

קפו **לעולם יהא אדם עַנְוְתָן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי.** (שבת לא.).

קפז **לָא תִרְתַּח וְלָא תֶחֱטֵי** (לא תכעס ולא תחטא). (בר' כט:).

קפח אמרו משום ר' יוחנן בן נורי: המקרע בגדיו בחמתו והמשבר כליו בחמתו והמפזר מעותיו בחמתו יהא בעיניך כעובד עבודה־זרה, שכך אומנתו של יצר־הרע, היום אומר לו: עשה כך, ולמחר אומר לו: עשה כך, עד שאומר לו: עבוד עבודה־זרה—והולך ועובד. אמר ר' אבין: מנין?—„לא יהיה בך אל זר ולא תשתחוה לאל נכר"[8] — איזהו אל זר שיש בגופו של אדם? הֱוֵי אומר: זה יצר הרע. (שבת קה:).

קפט ר' עקיבא היה אומר: החובט פתו בקרקע והמפזר מעותיו בחמתו אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות. (אדר"נ ג).

קצ רב אדא בר אהבה ראה נכרית אחת שהיתה לבושה כַרְבֹּלֶת בשוק, כסבור בת־ישראל היא, עמד וקְרָעָהּ מעליה. נמצאה שהיא נכרית. שָׁמוּהָ בארבע מאות זוז. אמר לה: „מה שמֵך?" אמרה לו: „מַתּוּן". אמר לה: „מַתּוּן־מתון — ארבע מאות זוז שיה". (בר' כ.).

1 שמ' ט"ז, כ. 2 שם שם, כג, כה. 3 במ' ל"א, יד. 4 שם שם, כא. 5 ויק' י', טז. 6 שם שם, כ. 7 קהל' יא, י. 8 תהל' פ"א, י.

קפד) ואונן — אבל ביום ראשון לאבלות נקרא אונן. הוא אשר דבר —כנזכר בדבר. הלכות כלי מתכות —של נכרים, היאך לטהרם. ויקצוף על אלעזר וגו' —על שלא אכלו הלקם מבשר החטאת כדין. שאונן אסור לאכול בקדשים — והם אוננים היו, שמתו אחיהם בו ביום. מעשר הקל אסור לאונן — מעשר הוא קדשים קלים ואסור לאונן, שנאמר: „לא אכלתי ממנו באוני" (דב' כ"ו, יד). חטאת החמורה — שהיא קדש קדשים. קפה) כל מיני גיהנם — יסורים ומכאובים. קפו) לעולם יהא ענותן וגו' — עי' ספר שני יג. קפט) לא יהיה בך וגו' — כלו' אל יהא בגופך יצה"ר ולא תבוא להשתחוות לאל נכר. קצ) כרבולת — לבוש אדום. וקרעה מעליה — שיש בזה משום פריצות ואין דרך בנות ישראל לצאת בלבוש אדום. שמוה וגו' — העריכו את דמי הכרבולת וחיכוהו לשלם ארבע מאות זוז. מתון מתון וגו' — לשון נופל על לשון; כלו' אלו הייתי מתון

קצא דרש ר' יוסי בצפורי: אבא אליהו קפדן היה. היה רגיל לבוא אצלו, נעלם ממנו שלשה ימים ולא בא. כשבא אמר לו: מפני מה לא בא מר? אמר לו: קפדן קראת לי. אמר לו: הרי לפנינו, שקפד מר. (סנה' קיג:).

קצב דרש בר־קַפָּרָא: רגזן לא עלתה בידו אלא רגזנותו. (קיד' מ, מא).

קצג שנו רבותינו: שלשה חייהם אינם חיים: (הרחמנים ו)הָרַתְחָנִים (וַאֲנִינֵי־הדעת). (פס' קיג:).

קצד שאלו תלמידיו לרב אדא בר אהבה: במה הארכת ימים? אמר להם: מִיָּמַי לא הקפדתי בתוך ביתי. (תע' כ:).

קצה רבי עשה סעודה לתלמידיו, הביא לפניהם לשונות רכות ולשונות קשות. התחילו בוררים בַּרַכּות ומניחים הקשות. אמר להם: דעו מה אתם עושים, כשם שאתם בוררים את הרכות ומניחים את הקשות, כך תהא לשונכם רכה אלו לאלו. (ויק"ר לג).

קצו בשלשה דברים אדם נכר: (בכוסו, בכיסו ו)בכעסו. (עיר' סה:).

קצז במערבא כשהיו שנים מתגרים זה עם זה—היו רואים מי מהם משתתק תחלה ואומרים: זה מיוחס יותר. (קיד' ע:).

קצח אשרי השומע ושותק, מאה רעות מונע מנפשו. (סנהד' ז.).

קצט ר' שמעון בן אלעזר אומר: אל תְּרַצֶּה את חברך בשעת כעסו.

אמר ר' יוחנן בשם ר' יוסי: מנַיִן שאין מרצין לו לאדם בשעת כעסו? שנאמר: „פני ילכו והניחותי לך"[1], אמר לו הקדוש־ברוך־הוא למשה: המתן לי עד שיעברו פנים של זעם ואניח לך. (בר' ז.).

IX. עֲנָוָה וְגַאֲוָה.

ר ר' לְוִיטַס איש יַבְנֶה אמר: מאד מאד הוי שְׁפַל־רוח, שתקות אנוש רִמָּה. ר' מאיר אומר: הֱוֵי שפל־רוח בפני כל אדם. (אב' ד).

רא שנו רבותינו: אדם נברא בערב־שבת—שאם תָּזוּחַ דעתו עליו אומר לו: יַתּוּשׁ קְדָמְךָ במעשה־בראשית. (סנה' לח.).

רב רב כשהיה רואה אַמְבּוּהָא אחריו, אמר: „אם יעלה לשמים שיאו... כגללו לנצח יאבד"[2].

[1] שמ' ל"ג, יד. [2] איוב כ', ו, ז.

(זהיר) יותר לא הייתי משלם ל מ ת נ ן הנכרית שתי פעמים מ א ת ן (מאתים בארמית). קצא) אבא אליהו — אליהו הנביא, ואמר „אבא" בלשון חבה. קפדן היה—כעסן וקנאי יותר מדאי. היה רגיל לבוא אצלו וגו' — אליהו שהיה רגיל עד עכשו לבוא לבית־מדרשו של ר' יוסי מנע עצמו אחרי אותה דרשה מלבוא אליו שלשה ימים. קצב) לא עלתה בידו וגו' — כלו' אין לו מכעסו אלא רוגז לבו בלבד. קצג) הרתחנים — הכעסנים. ואניני הדעת — מפונקים ואיסטנסים. קצו) בכיסו — בממונו. קצח) שומע —חרפתו. ר) מאד מאד הוי שפל רוח —כלו' בענוה יתרחק אדם עד הגבול הקיצוני. שתקות אנוש רמה — סופו של אדם לרקבון בקבר. רא) תזוח — תתגאה. רב) אמבוהא אחריו — המון בני אדם יוצאים אחריו לכבודו.

מר זוטרא חסידא כשהיו מכתפין אותי בשבת הרגל אמר כך: „כי לא לעולם חוסן ואם נזר לדור ודור"[1]. (סנה' ז:).

רג שלשה דברים שקולים זה כזה: חכמה, יראה, ענוה. (ר"א ז).

רד הֲדַר חכמה—ענוה, הֲדַר ענוה—יראה. (דא"ז ה).

רה אמר ר' יצחק בר אלעזר: מה שעשתה חכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עָקֵב לְסוּלְיָתָהּ. מה שעשתה חכמה עטרה לראשה, שנאמר: „ר א ש י ת חכמה יראת ה'"[2], עשתה ענוה עקב לסוליתה, שנאמר: „ע ק ב ענוה יראת ה'"[3]. (ירוש' שבת א; שהש"ר).

רו אמר ר' יהושע בן לוי: ענוה גדולה מכֻּלן, שנאמר: „רוח אדני אלהים עלי יען משח ה' אותי לבשר ע נ ו י ם"[4]—„חסידים" לא נאמר אלא „ענוים", הא למדת שענוה גדולה מכלן. (ע"ז כ:).

רז הבית הזה—אם אין לו אַסקופה תחתונה הוא נראה כחָסֵר וכחָרֵב, אף אתה אפילו אתה מושלם בכל המדות, אם אין בך ענוה אתה חסר.

רבא אומר: כשם שהאסקופה הזו מכֻוֶּנֶת את הדלתיה לנעיל ולפתוח, כך הענוה סיג לחכמה. (כלה ג).

רח אמר ר' יהושע בן לוי: בוא וראה כמה גדולים נמוכי־הרוח לפני הקדוש־ברוך־הוא, שבזמן שבית־המקדש קַיָּם אדם מקריב עולה—שכר עולה בידו, מנחה—שכר מנחה בידו, אבל מי שדעתו שפלה מעלה עליו הכתוב כאלו הקריב כל הקרבנות כלם, שנאמר: „זבחי אלהים רוח נשברה"[5]. (סוטה ה.).

רט „כי לא מחְשְׁבוֹתַי מַחְשְׁבוֹתֵיכֶם וְלֹא דַרְכֵיכֶם דְּרָכָי"[6]—בשר־ודם אם היה לו כלי, כל־זמן שהוא שלם הוא שמח בו, נשבר אינו רוצה בו. ומהו החפץ של הקדוש־ברוך־הוא? לבו של אדם. אם ראה הקדוש־ברוך־הוא גבה־לב—אינו רוצה בו, שנאמר: „תועבת ה' כל גבה לב"[7], נשבר—אמר זה שלי, שנאמר: „קרוב ה' לנשברי לב"[8]. (מדה"ג לת)

רי „זִבְחֵי אֱלֹהִים רוּחַ נִשְׁבָּרָה"[5]—אמר ר' אבא בר יודן: כל מה שפסל הקדוש־ברוך־הוא בבהמה הכשיר באדם: פסל באדם עַוֶּרֶת או ש ב ו ר או חרוץ והכשיר באדם ל ב נ ש ב ר ונדכה. אמר ר' אלכסנדרי: ההדיוט הזה אם משַמש הוא בכלים שבורים גנאי הוא לו, אבל הקדוש־ברוך־הוא כלי־תשמישו שבורים, שנאמר: „קרוב ה' לנשברי לב"[8], „הרופא לשבורי־לב"[9], „מרום וקדוש אשכון ואת דכא ושפל רוח"[10], „זבחי אלהים רוח נשברה"[5], „לב נשבר ונדכה אלהים לא תבזה"[5]. (ויק"ר ז.).

[1] מש' כ"ז, כד. [2] תהל' קי"א, י. [3] מש' כ"ב, ד. [4] ישע' ס"א, א. [5] תהל' נ"א, יט.
[6] ישע' נ"ה, ח. [7] מש' ט"ז, ה. [8] תהל' ל"ד, יט. [9] שם קמ"ז, ג. [10] ישע' נ"ז, טו.

מכתפים אותו — נושאים אותו על הכתפים דרך כבוד. בשבת הרגל — בשבת שלפני החג, שדרש ברבים מענין החג. רה) עקב לסוליתה — החלק התחתון של הסנדל; כלו' גדולה ענוה מחכמה. רו) ענוה גדולה מכלן — מכל המדות המנויות בברייתא דר' פנחס בן יאיר זו למעלה מזו והעליונה שבהן חסידות; ועי' בסוף פרק זה XIII. רז) אסקופה תחתונה —מפתן הנדרס לכל רגל. סיג — גדר. רח) נמוכי הרוח — שפלי־הרוח. רט) החפץ — הכלי. רי) שפסל בבהמה — בעלת־מום לקרבן. ההדיוט — אדם סתם. גנאי — חרפה.

ריא אמר רב יוסף: לעולם ילמד אדם מדעת קונו, שהרי הקדוש־ברוך־הוא הניח כל הרים וגבעות והשרה שכינתו על הר סיני, והניח כל אילנות טובים והשרה שכינתו בסנה. (סוטה ה.).

ריב הסנה, הסנה! לא משום שאתה גבוה מכל האילנות השרה הקדוש־ברוך־הוא שכינתו עליך, אלא משום שאתה נמוך מכל האילנות השרה הקדוש־ברוך־הוא שכינתו עליך. (שבת סז.).

ריג אמר ר' אבא אמר שמואל: שלש שנים נחלקו בית־שמאי ובית־הלל, הללו אומרים: הלכה כמותנו, והללו אומרים: הלכה כמותנו. יצאה בת־קול ואמרה: אלו ואלו דברי אלהים חיים הם, והלכה כבית־הלל. וכי מאחר שאלו ואלו דברי אלהים חיים, מפני מה זכו בית־הלל לקבוע הלכה כמותם? מפני שנוחים ועלובים היו, ושונים דבריהם ודברי בית־שמאי; ולא עוד, אלא שמקדימים דברי בית־שמאי לדבריהם. ללמדך, שכל המשפיל עצמו הקדוש־ברוך־הוא מגביהו וכל המגביה עצמו הקדוש־ברוך־הוא משפילו; כל המחזר על הגדולה גדולה בורחת ממנו, וכל הבורח מן הגדולה גדולה מחזרת אחריו; וכל הדוחק את השעה שעה דוחקתו, וכל הנדחה מפני השעה־שעה עומדת לו. (עיר' יג:).

ריד אמר בן־עזאי: בשמך יקראוך ובמקומך יושיבוך, ומשלך יתנו לך, ואין אדם נוגע במוכן לחברו, ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא. (יומא לח).

רטו ר' עקיבא היה שונה בשם ר' שמעון בן עזאי: רחק ממקומך שנים שלשה מושבות עד שיאמרו לך עלה, ואל תעלה, שיאמרו לך רד. מוטב שיאמרו לך: עלה, עלה! ולא יאמרו לך: רד, רד! וכן הלל אומר: השפלתי היא הגבהתי הגבהתי היא השפלתי. מה טעם? „המגביהי לשבת - המשפילי לראות"[1]. אתה מוצא: בשעה שנגלה הקדוש־ברוך־הוא למשה מתוך הסנה היה מסתיר פניו ממנו. אמר הקב"ה: „לכה ואשלחך אל פרעה"[2]. (ויק"ר א).

רטז אמר לו רב נחמן בר רב חסדא לרב נחמן בר יצחק: יעמוד מר וישב אצלנו. אמר לו: שנינו, ר' יוסי אומר: לא מקומו של אדם מכבדו, אלא אדם מכבד את מקומו, שכן מצינו בהר־סיני, שכל־זמן שהשכינה שרויה עליו אמרה תורה: „גם הצאן והבקר אל ירעו אל מול ההר ההוא"[3], נסתלקה שכינה ממנו אמרה תורה: „במשוך היובל המה יעלו בהר"[4]; וכן מצינו באהל־מועד שבמדבר, שכל־זמן שאהל־מועד נטוי אמרה תורה „וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב"[5], הוגללו הפרוכות מיד הותרו זבים ומצורעים לכנס שם. אמר

[1] תהל' קי"ג, ה' ו. [2] שם ג', י. [3] שמ' ל"ד, ג. [4] שם י"ט, יג. [5] במ' ה', ב.

ריא) על הר סיני — שהוא קטן. ריג) לקבוע הלכה — שיקבעו הלכה. הדוחק את השעה — ומשתדל להקדים את גדולתו לפני זמנה. שעה דוחקתו — מזלו דוחקו. שעה עומדת לו —לגדלו. ריד) בשמך... ובמקומך -- הראוי לך לפי מעשיך. כמלוא נימא —כחוט השערה, במקצת. רטו) רחק ממקומך — הראוי לך במסיבה לפי כבודך. המגביהי... המשפילי -- כל מי שהוא גבוה יותר הוא משפיל עצמו יותר. היה מסתיר פניו ממני — מפני ענוה, שלא להסתכל בכבודו של הקב"ה. לכה ואשלחך — בשכר ענוה הקב"ה עשאו שליחו. רטז) יעמוד וישב אצלנו —שהיה יושב בין אנשים שאינם חשובים כל כך והזמינו לעמוד ממקומו ולישב אצלו. אל ירעו — שהיה הר סיני מכובד ומקודש משום שכינה. במשוך היובל— בשסתלק השכינה. הוגללו הפרוכות — בשעת נסיעה.

לי: אם כן, אעמוד אני ואלך אצל מר. אמר לו: מוטב שיבוא מָנֶה בן פְּרָס אצל מנה בן מנה ואל יבוא מנה בן מנה אצל מנה בן פרס. (תענ׳ כא:).

ריז המשל אומר: הוי ראש לשועלים ולא זנב לאריות.
ר׳ מַתְיָא בן חָרָש אומר: הוֵי זנב לאריות ואל תהי ראש לשועלים. (אב׳ ד; ירוש׳ סנה׳ ד).

ריח איזהו בן העולם־הבא? עַנְוְתָן ושפל־ברך, שוחה ונכנס שוחה ויוצא, ועוסק בתורה תמיד ואינו מחזיק טובה לעצמו. (סנה׳ פח:).

ריט אמר ר׳ יוחנן משום ר׳ יוסי בן זמרא: כל התולה בזכות עצמו תולין לו בזכות אחרים, וכל התולה בזכות אחרים תולין לו בזכות עצמו. משה תלה בזכות אחרים, שנאמר: „זכור לאברהם ליצחק ולישראל עבדיך"[1]. תלו לו בזכות עצמו, שנאמר: „ויאמר להשמידם — לולי משה בחירו"[2]. חזקיה תלה בזכות עצמו, שנאמר: „זכר־נא את אשר התהלכתי לפניך"[3], תלו לו בזכות אחרים, שנאמר: „וְגַנּוֹתִי אל העיר הזאת למעני ולמען דוד עבדי"[4]. (בר׳ י:)

רכ „גֶּפֶן מִמִּצְרַיִם תַּסִּיעַ"[5] — מה הגפן הזו יש בה אשכולות גדולים וקטנים, וכל אשכול שהוא גדול מחברו נמוך ממנו, כך ישראל, כל שהוא גדול מחברו נמוך ממנו. (מד״ש טו).

רכא ר׳ לֵוִי אמר: אומרים לפְרָת: למה אין קולך הולך? אמר להם: איני צריך — מעשי מודיעים אותי: אדם נוטע בי נטיעה והיא עולה לשלשים יום; זורע בי ירק — והוא עולה לשלשה ימים. אומרים לחדקל: למה קולך הולך? אמר להם: הלואי נִשְׁמָע קולי ואֵרָאֶה. אומרים לאילני־מאכל: למה אין קולכם הולך? אמרו להם: אין אנו צריכים — פֵּרותינו מעידים עלינו. אומרים לאילני־סרק: למה קולכם הולך? אמרו להם: הלואי נִשְׁמַע קולנו ונֵראה. אמר רב הונא: לא משום הטעם הזה; אלא אילני מאכל, על־ידי שהם כבדים בפֵּרותיהם לפיכך אין קולם הולך, אבל אילני־סרק על־ידי שהם קלים בפֵּרותיהם קולם הולך. (ב״ר טז; קה״ר י).

רכב „כִּי כְקוֹל הַסִּירִים תַּחַת הַסִּיר"[6] — כל העצים כשהם דולקים אין קולם הולך; בְּרַם הסירים הללו כשהם דולקים קולם הולך, לומר: אף אנו מן העצים. (קה״ר ז).

רכג אִסְתֵּרָא בְּלָגִינָא קִישׁ־קִישׁ קָרְיָא. (ב״מ פה:).

רכד תניא ר׳ שמעון בן יוחאי אומר: אדם אומר שבחו בקול נמוך וגנותו בקול רם.

[1] שמ׳ ל״ב, יג. [2] תהל׳ ק״ו, כג. [3] מ״ב כ׳, ג. [4] שם י״ט, לד. [5] תהל׳ פ׳, ט. [6] קהל׳ ז׳, ו.

מגה בן פרס — מנה (מאה זוז) בן חצי מנה; כלו׳ אביו של זה לא היה גדול כאביו של זה. ריז) ראש לשועלים — כלו׳ לאנשים פחותים. ריח) שוחה ונכנס וגו׳ — הולך בכפיפת־קומה. ריט) התולה בזכות עצמו — מבקש בתפלתו בזכות עצמו, שרואה את עצמו חשוב לפני המקום. רכ) אשכול... נמוך ממנו — סמוך לארץ. רכא) למה אין קולך הולך וגו׳ — שמימי פרת הולכים לאט, ומימי חדקל חדים וקלים ומשמיעים קול רעש. מעשי מודיעים אותי — שאדמת פרת שמנה. הלואי נשמע קולי — שיהא נשמע קולי. כבדים בפירותיהם — ואינם מתנענעים ברוח כל כך. רכב) ברם — אבל. רכג) אסתרא בלגינא וגו׳ — כשאין בתוך הלגין (הכד) אלא מטבע אחד מקשקש ומשמיע קול; כלו׳ אדם ריק מכריז על עצמו. רכד) אדם אומר וגו׳ — כשיבוא לאדם לדבר בשבח עצמו או בגנותו יאמר זה בקול נמוך וזה בקול רם.

שבתי בקול נמוך – מודוי המעשר. וגנותו בקול רם–ממקרא בכורים. (סוטה לב:).

רכה אמר רבא: מותר לו לאדם להודיע על עצמו במקום שאין יודעים אותו, שנאמר: „ועבדך ירא את ה' מנעורי"[1].

רבא רמי: נאמר „ועבדך ירא את ה' מנעורי"[1], ונאמר „יהללך זר ולא פיך"[2]? – כאן במקום שיודעין אותו וכאן במקום שאין יודעין אותו.

ואמר רבא: מותר לו לתלמיד־חכם לומר: „תלמיד־חכם אני והקדימו דיני תחלה". (נדר' סב.).

רכו שנו רבותינו: לעולם יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז.

קנה זה עומד במקום מים וגזעו מחליף ושרשיו מרובים, ואפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו, אלא הולך ובא עמהן; דממו הרוחות עמד הקנה במקומו.

ארז זה אינו עומד במקום מים ואין גזעו מחליף ושרשיו מועטים, ואפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו, כיון שנשבה בו רוח דרומית מיד עוקרתו והופכתו על פניו. (תענ' כ.; סנה' קה, קו).

רכז כל מי שהוא מעמיד פניו בגל – הגל שוטפו, וכל מי שאינו מעמיד פניו בגל – אין הגל שוטפו. (ב"ר מד).

רכח אמר רבן גמליאל: פעם אחת הייתי מהלך בספינה, וראיתי ספינה אחת שנשברה, והייתי מצטער על תלמיד־חכם שבה. ומי הוא? ר' עקיבא. וכשעליתי ביבשה בא וישב ודן לפני בהלכה. אמרתי לו: בני, מי העלך? אמר לי: דף של ספינה נזדמן לי, וכל גל וגל שבא עלי נענעתי לו ראשי. (יבמ' קכא.).

רכט ר' אלעזר הקפר אומר: אל תהא כמשקוף העליון שאין יד בני־אדם יכולה ליגע בו, אלא הוי כאסקופה תחתונה, שהכל דשים בה – לסוף כל הבנין נסתר והיא במקומה עומדת. (דא"ז ג).

רל אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחי: כל אדם שיש בו גסות־הרוח כאלו עובד עבודה־זרה; כתוב כאן: „תועבת ה' כל גבה לב"[3], וכתוב שם: „ולא תביא תועבה אל ביתך"[4].

ור' יוחנן אמר שלו: כאלו כפר בעקר, שנאמר: „ורם לבבך ושכחת את ה' אלהיך"[5]. (סוטה ה).

רלא אמר רב חסדא, ויש אומרים מר עוקבא: כל אדם שיש בו גסות־הרוח אמר הקדוש־ברוך־הוא: אין אני והוא יכולים לדור בעולם, שנאמר: „גבה עינים ורחב־לבב אתו לא אוכל"[6]. –אל תקרי „אתו" אלא „אתו". (סוטה ה.).

[1] מ"א י"ח, יב. [2] מש' כ"ז, ב. [3] שם ט"ז, ה. [4] דב' ז', כו. [5] שם ח', יד. [6] תהל' ק"א, ה.

ומודוי המעשר — שיש בו שבח ונאמר בקול נמוך. ממקרא בכורים — שיש בו גנות: „ארמי אובד אבי וגו'", ונאמר בקול רם. רכה) רמי — הקשה. רכו) וגזעו מחליף — בכל שנה מתחדש גזעו. דממו — נשתתקו. ושרשיו מועטים — לפי גזעו וענפיו. רכז) מעמיד פניו בגל — מגביה ראשו כנגד הגל הבא לשטפו. רכט) באסקופה — כמפתן. דשין — דורסין. נסתר — נהרס ונופל. רל) גסות הרוח — גאוה. כפר בעיקר — בהקב"ה.

רלב אמר ר' אלעזר: כל אדם שיש בו גסות־הרוח שכינה מיללת עליו. (סוטה ה.).

רלג המהלך בקומה זקופה אפילו ארבע אמות כאלו דוחק רגלי השכינה, שנאמר: „מלא כל הארץ כבודו"[1]. (בר' מג:).

רלד הָאֵימְתָנִים והַנְּיָתָנִים והַזְּחָתָנִים והַזֵּידוֹנִים ועזי־פנים ובעלי־זרועות, עליהם הכתוב אומר: „זרועות רשעים תשברנה"[2].

ההוגים ביונים והמנהמים והמצפצפים והמנופפים בידיהם והבועטים ברגליהם והמהלכים בראש אצבעותיהם, עליהם הכתוב אומר: „אל תבואני רגל גאוה ויד רשעים אל תנידני"[3]. (ד"א ב).

רלה התיר מנעליו ויצא לשוק הרי זה מגסי־הרוח; סִנְטֵרוֹ לצדדים וכיבייו לאחוריו וירכתו על חבריו ורציעות תפלין בידו ומחזירן כשהוא מהלך בשוק. הרי זה מגסי־הרוח. (שם יא).

רלו אמר ר' אֲלֶכְּסַנְדְּרִי: כל מי שיש בו גסות־הרוח אפילו רוח קִמְעָא עוֹכַרְתּוֹ, שנאמר: „והרשעים כים נגרש כי השקט לא יוכל"[4]. ומה ים, שיש בו כמה רביעיות, רוח קמעא עוכרתו, אדם שאין בו אלא רביעית אחת על אחת כמה וכמה. (סוטה ה.).

רלז אמר רב יהודה אמר רב: כל המתְיַהֵר אם חכם הוא חכמתו מסתלקת ממנו, ואם נביא הוא נבואתו מסתלקת ממנו. (פס' סו:).

רלח דרש ר' עֵוִירָא: כל אדם שיש בו גסות־הרוח לבסוף מתמעט, שנאמר: „רֹמּוּ מְּעַט"; מהו „וכראש שבלת יִמָּלוּ"[5]? תנא דבי ר' ישמעאל: משל לאדם שנכנס לתוך שדהו ־ גבוהה גבוהה הוא מלקט. (סוטה ה.).

רלט אמר ר' אלעזר: כל אדם שיש בו גסות־הרוח ראוי לגדעו כאשרה. (שם ה.).

רמ אמר ר' לֵוִי: כל המתגאה אינו נִדּוֹן אלא באש, שנאמר: „זאת תורת העולה היא העולה על מוקדה"[6]. (ויק"ר ז).

רמא אמר ר' אלעזר: כל אדם שיש בו גסות־הרוח אין עפרו ננער, שנאמר: „הקיצו ורננו שוכני עפר"[7] — „שוכבי בעפר" לא נאמר, אלא „שוכני עפר" — מי שנעשה שכן לעפר בחייו. (סוטה ה.).

רמב דרש בר־קַפרא: מהו שנאמר: „למה תרצדון הרים גבנונים"[8]? יצתה בת־קול ואמרה להם: למה תרצו דין עם סיני? כלכם בעלי־מומים אתם אצל סיני. אמר רב אשי: מכלל מי שמתְיַהֵר בעל־מום הוא. (מג' כט.).

רמג משרבו מישכי הרוק רבו היהירים ונתמעטו התלמידים והתורה חוזרת על לומדיה.

[1] ישע' ו', ג. [2] תהל' ל"ז, יז. [3] שם ל"ו, יב. [4] ישע' נ"ז, כ. [5] איוב כ"ד, כד. [6] ויק' ו', ב. [7] ישע' כ"ו, יט. [8] תהל' ס"ח, יז.

רלד) האימתנים — מטילי אימה. והניתנים והזחתנים — בעלי גאוה. רלה) סנטרו — לחי הזקן שלו. וירכתו על חבריו — לצד חבריו. ומחזירן — כורכן ומהפכן בידיו. רלו) רוח קימעא — רוח כל שהיא. רביעית — שם מדה. רביעית אחת — של דם, כדי שיעור הויתו של אדם. רלז) המתיהר — המתגאה. רלח) גבוהה גבוהה היא מלקט — ואף בעלי־גאוה נכרתים תחלה. רמא) אין עפרו ננער — אינו עומד בתחית־המתים. רמג) מישכי הרוק — מאריכי הרוק, ומדת גאוה היא. חוזרת על לומדיה — מבקשת ואינה מוצאת.

משרבו היהירים התחילו בנות ישראל להנשא ליהירים, שאין דורנו רואה אלא לפנים.

– אִינִי? והרי אמר מר: כל מי שמתיהר אפילו על אנשי־ביתו אינו מקובל שנאמר: „גבר יהיר ולא ינוה"[1] – לא ינוה אפילו בנָוֶה שלו!

– מתחלה קפצה עליו, לסוף מתגַנה עליה. (סוטה מז:).

רמד סימן לגסות הרוח – עניות תורה. (סנה' כד.).

רמה דל גֵאה – אין הדעת סוֹבלְתוֹ. (פס' קיג:).

רמו מפני מה מצורע נטהר בגביה שבגבוהים ובנמוך שבנמוכים: בארז ובאזוב? על ידי שהגביה עצמו כארז לקה בצרעת, כיון שהשפיל עצמו כאזוב נתרפא על־ידי אזוב. (במ"ר יט).

X. בֹּשֶׁת־פָּנִים וְעַזּוּת־פָּנִים.

רמז תניא. „ובעבור תהיה יראתו על פניכם"[2] – זו בושה, „לבלתי תחטאו"[2] – מלמד, שהבושה מביאה לידי יראת־חטא. מכאן אמרו: סימן יפה לאדם, שהוא בַּיְשָׁן. אחרים אומרים: כל המתבַיֵש לא במהרה הוא חוטא, וכל שאין לו בושת־פנים בידוע שלא עמדו אבותיו על הר סיני. (נדר' כ.).

רמח שלשה סִמנים יש באומה זו: (הרחמנים ו)הבישנים (וגומלי־חסדים). (יבמ' עט.).

רמט רובם של בני־אבות בַּישנים הם. (ירוש' קיד'; סופ' טו).

רנ יהודה בן תֵּימָא היה אומר: עז־פנים לגיהנם ובושת־פנים לגן־עדן. (אב' ה).

רנא אמר עוּלא: לא חרבה ירושלים אלא מפני שלא היה להם בושת פנים זה מזה, שנאמר: „הובישו כי תועבה עשו, גם בוש לא יבושו גם הַכְלִים לא יָדָעוּ, לכן יפלו בנפלים"[3]. אמר ר' יצחק: לא חרבה ירושלים אלא בשביל שהשוו קטן וגדול, שנאמר: „והיה כעם ככהן"[4], ונאמר אחריו: „הִבּוֹק תבוק הארץ"[5]. (שבת יט:).

רנב רב דִּימי אמר: שמונה עשרה קללות קִלל ישעיה את ישראל, ולא נתקררה דעתו עד שאמר להם המקרא הזה: „ירהבו הנער בזקן והנקלה בנכבד"[6]. (חג' יד.).

רנג אמר רבה בר הונא: כל אדם שיש לו עזות־פנים מותר לקרותו רשע, שנאמר: „הֵעז איש רשע בפניו"[7]. רב נחמן בר יצחק אמר: מותר לשְׂנאותו, שנאמר: „ועֹז פניו ישֻׁנֶּא"[8] – אל תקרא „ישונא" אלא „יִשָּׂנֵא". (תענ' ז).

רנד מְדַחְצִיף כּוּלֵי הַאי שְׁמַע־מִינָּהּ רָשִׁיעָא הוּא (משהוא חצוף כל כך מכלל שרשע הוא). (ב"מ פג:).

1 חב' ב', ה. 2 שמ' כ', כ. 3 ירמ' ו', טו. 4 ישע' כ"ד, ב. 5 שם שם, ג. 6 שם ג', ה. 7 מש' כ"א, כט. 8 קהל' ח', א.

לפנים – למראית עין. איני – וכי כך הוא? מתגנה – נעשה מזולזל. רמז) בידוע – בוודאי. רנב) ולא נתקררה דעתו – לא נחת דעתו. רנד) מדחציף – משהוא עז־פנים.

רנה אמר רב נחמן: חוּצְפָּא אפילו כְּלַפֵּי שְׁמַיָּא מְהַנֵּי (חוצפה מועילה אפילו כלפי שמים). מתחלה נאמר: „לא תלך עמהם"[1]. ולבסוף נאמר: „קום לך אתם"[2].

אמר רב ששת: חוּצְפָּא מַלְכוּתָא בְּלָא תָּגָא הִיא (חוצפה מלכות בלא עטרה היא), שנאמר: „ואני היום רך ומשוח מלך והאנשים האלה בני צרויה קשים ממני"[3]. (סנה' קה).

רנו „וַיֹּאמֶר מְמוּכָן"[4] — אמר רב כַּהֲנָא: מכאן שההֶדְיוֹט קוֹפֵץ בראש. (מג' יב:).

רנז מוטב שתתבַּיֵּשׁ מעצמך ולא תתביש מאחרים. (דא"ז ב.).

רנח אמר ר' אבא דמן קיסרי: אינו דומה מתביש מעצמו למתביש מאחרים. (תענ' טו.).

רנט עשרה מתחברים ונובים קורה ואינם מתבישים זה מפני זה. (קיד' פ:).

XI. שִׂמְחָה וַעֲצְבוּת. שְׂחוֹק וְקַלּוּת־רֹאשׁ.

רס „וְשִׁבַּחְתִּי אֲנִי אֶת הַשִּׂמְחָה"[5] — זו שמחה של מצוה. „ולשמחה מה זה עושה"[6] — זו שמחה שאינה של מצוה; ללמדך, שאין שכינה שורה לא מתוך עַצְבוּת ולא מתוך עצלות, ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות־ראש, ולא מתוך שיחה ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דְּבַר שמחה של מצוה, שנאמר: „ועתה קחו לי מנגן והיה כנגן המנגן ותהי עליו יד ה'"[7]. (שבת ל:).

רסא „דְּאָגָה בְלֶב־אִישׁ יַשְׁחֶנָּה"[8] — ר' אמי ור' יוסי. אחד אמר: ישְׁחֶנָּה מדעתו, ואחד אמר: ישיחנה לאחרים. (סוטה מב:).

רסב רב בְּרוֹקָא חוֹזָאָה היה מצוי בשוק של בֵּי־לֶפֶט, והיה אליהו מצוי אצלו. אמר לו: יש כאן בשוק בן עולם־הבא? אמר לו: לאו. בינתים באו שני בני־אדם. אמר לו אליהו: הללו בני עולם־הבא הם. הלך אצלם רב ברוקא, אמר להם: מה מעשיכם? אמרו לו: בני־אדם שמחים אנו ומשמחים עצובים, וכשאנו רואים שנים שנפלה קטטה ביניהם אנו טורחים ועושים ביניהם שלום. (תענ' כב.).

רסג אמר רב: אנחה שוברת חצי־גופו של אדם, שנאמר: „ואתה בן אדם האנח בשברון מתנים"[9]. ור' יוחנן אמר: אף כל גופו של אדם, שנאמר: „והיה כי יאמרו אליך על מה אתה נאנח ואמרת אל שמועה כי באה ונמס כל לב" וגו'[10]. (בר' נח:).

רסד דְּמָעוֹת של בכי רעות; דמעות של שחוק יפות. (שבת קנא, קנב).

[1] במ' כ"ב, יב. [2] שם שם, כ. [3] ש"ב ג', לט. [4] אס' א', טז. [5] קהל' ח', טו. [6] שם ב', ב. [7] מ"ב ג', טו. [8] מש' י"ב, כה. [9] יחז' כ"א, יא. [10] שם שם, יב.

רנה) ולבסוף נאמר קום לך אתם — לאחר שהחציף פניו והפציר לילך נתן לו הקב"ה רשות. בני צרויה קשים ממני — שחצופים היו ולא עמד המלך בפניהם. רנו) ויאמר ממוכן — הוא האחרון בשבעת השרים וקפץ ראשון לענות. רנט) עשרה מתחברים וגו' — כלו' כשעושים בני־אדם עבירה בחבורה אין בושה ביניהם. רס) שמחה של מצוה — שמחת לב מתוך מעשה טוב שאדם עושה. קלות ראש — הוללות. רסא) ישחנה מדעתו — יסיחנה מדעתו. רסב) בי־לפט — שם מקום. אמר לו — רב ברוקא לאליהו. רסג) בשברון מתנים — המתנים חצי הגוף.

רסה „וְשָׁבוּ הֶעָבִים אַחַר הַגָּשֶׁם"[1] — זו מאור עיניו של אדם שהולך אחר הבכי. (שם קנא:).

רסו עֲשרה שמות נקראה שמחה, אלו הם: ששון, שמחה, גילה, רנה, דיצה, צהלה, עליזה, חדוה, עליסה, עליצה. (אדר"נ לד).

רסז אין מערבין שמחה בשמחה. (מו"ק ח.).

רסח „תַּחַת אֲשֶׁר לֹא עָבַדְתָּ אֶת ה' אֱלֹהֶיךָ בְּשִׂמְחָה וּבְטוּב לֵבָב"[2] — אמר רב מתְנה: איזו היא עבודה שבשמחה ובטוב־לבב? הוי אומר: זה שירה. (ערכ' יא:).

רסט משבטלה סנהדרין בטל השיר מבית־המשתאות, שנאמר: „בשיר לא ישתו יין"[3], ואומר: „זקנים משער שבתו בחורים מנגינתם"[4]. (סוטה מח.).

רע בפולמוס של אַסְפַּסְיָנוּס גזרו על עִטְרות חתנים ועל האֵירוּס. בפולמוס של טיטוס גזרו על עטרות כלות. בפולמוס האחרון גזרו שלא תצא הכלה באַפִּריון בתוך העיר; ורבותינו התירו, שתצא הכלה באפריון בתוך העיר. (שם מט.).

רעא אמר רב חסדא: „הסיר המצנפת והרים העטרה... הַשְּׁפָלָה הגְבֵּהַּ והגבוה הַשְׁפִּיל"[5] — מה ענין מצנפת אצל עֲטרה? אלא לומר לך: בזמן שמצנפת בראש כהן־גדול עטרה בראש כל אדם, נסתלקה מצנפת מראש כהן־גדול נסתלקה עטרה מראש כל אדם. (גיט' ז.).

רעב שלחו לו למר עוקבא: זֶמֶר מִנַּיִן שאסור? שִׂרטט וכתב להם: „אל תשמח ישראל אל גיל כעמים"[6].
— וְישלח להם מכאן: „בשיר לא ישתו יין"[3]?
— אִם משם הייתי אומר: במה דברים אמורים, זמר של כלי, אבל של פה מותר — קָא מַשְׁמַע לָן. (שם.).

רעג אמר ר' יוחנן: כל השותה בארבעה מיני־זמר מביא פירעניות לעולם. שנאמר: „והיה כנור ונבל תוף וחליל ויין משתיהם"[7]; מה נאמר אחריו — „לכן גלה עמי מבלי דעת וגו'"[8]. (סוטה מח:).

רעד אמר רב: אזן ששמעה זמרה תֵּעָקֵר.
אמר רבא: זמר בבית — חורבה בספו, שנאמר: „קול ישורר בחלון — חרב בסף"[9].

[1] קהל' י"ב, ב. [2] דב' כ"ח, מז. [3] ישע' כ"ד, ט. [4] איכה ה', יד. [5] יחז' כ"א, לא. [6] הוש' ט', א. [7] ישע' ה', יב. [8] שם שם, יג. [9] צפ' ב', יד.

רסה) שהולך אחר הבכי — מתגעגע ומסתלק. רסט) זקנים משער שבתו וגו' — כלו' כיון שבטלו זקני סנהדרין בטלו בחורים משיר. רע) בפולמוס של אספסינוס — במלחמה של אספסינוס בשעת החורבן. גזרו על עטרות חתנים — בטלו את המנהג שיצאו החתנים לחופה בעטרה. האירוס — מין כלי שיר מיוחד לנגן בו שירי דודים לפני חתן וכלה. בפולמוס האחרון — במלחמת ביתר. באפריון — מין חופה שהיו מוליכין בה את הכלה מבית אביה לבית בעלה. רעא) בזמן שמצנפת בראש כה"ג — כלו' בזמן שיש בגדי כהונה ועבודה במקדש. רעב) זמר מנין שאסור — בזמן הזה. קא משמע לן — משמיענו ומלמדנו מפסוק אחר. רעד) חורב בסף — כלו' נחרב עד המפתן, עד היסוד.

אמר רב הונא: זמר של מַשָּׁכִים ושל חורשים מותר; של גַּרְדִּיִּים אסור. (סוטה מח:).

רעה רב הונא בטל את הזמר. עמדו מאה אַוזים בזוז ומאה סאה חטים בזוז ולא נתבקשו. בא רב חסדא והֵקל בדבר. נתבקש אוז בזוז ולא נמצא. (שם).

רעו אמר רב יוסף: גברים מזמרים ונשים עונות — פְּריצות. נשים מזמרות וגברים עונים כאש בנעֹרת. (שם).

רעז מַר בְּרֵיהּ דְרַבִינא עשה משתה חתנים לבנו. ראה שהחכמים שמחים ביותר, הביא כוס מֵיקָר של ארבע מאות זוז ושבר לפניהם ונתעצבו.

רב אשי עשה משתה חתנים לבנו. ראה שהחכמים שמחים ביותר, הביא כוס של זכוכית לבנה ושבר לפניהם ונתעצבו. אמרו לו חכמים לרב המנונא זוטי במשתה של מר בְּריה דְרבינא: ישיר לנו מר. אמר להם: „וַי לָן דְּמִיתְנָן! וַי לָן דמיתנן!" (אוי לנו שנמות, אוי לנו שנמות). אמרו לו: ואנו מה נענה אחריך? אמר להם: הי תורה והי מצוה שיגינו עלינו! (בר' ל, לא).

רעה בשעת חֶדְוָתָא — חדותא, בשעת אֶבְלָא — אבלא (בשעת שמחה — שמחה, בשעת אבל — אבל). (שם כז.).

רעט „וְזֵרִיתִי פֶרֶשׁ עַל פְּנֵיכֶם פֶּרֶשׁ חַגֵּיכֶם"[1] — אמר רב הונא, ויש אומרים אמר רב חַגָּא: אלו בני אדם שמניחים דברי תורה ועושים כל ימיהם כחגים. (שבת קנא:).

רפ אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי: אסור לאדם שימַלא שחוק פיו בעולם־הזה, שנאמר: „אז ימלא שחוק פינו ולשוננו רנה"[2] — אימתי? בזמן ש„יאמרו בגוים הגדיל ה' לעשות עם אלה"[2].

אמרו עליו על ריש־לקיש, שמימיו לא מלא שחוק פיו בעולם־הזה, משִּׁשְׁמָעָהּ מר' יוחנן רבו. (בר' לא.).

רפא המקבל עליו להיות חָבֵר — לא יהא פרוץ בשחוק. (דמאי ב).

רפב לא יִפָּטֵר אדם מחברו לא מתוך שיחה ולא מתוך שחוק ולא מתוך קלות־ראש ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר־הלכה, שכֵּן מצינו בנביאים ראשונים שסִיְּמוּ דבריהם בדברי שבח ותנחומים. וכן שנה מרי בר רב הונא: אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר־הלכה, שמתוך כך זוכרהו. (בר' לא.).

---

[1] מלא' ב', ג. [2] תהל' קכ"ו, ב.

זמר של משכים וגו' — מושכי הספינות וחורשים בשדות מעוררים עצמם לעבודה בשיר. ושל גרדיים — של אורגים, ששיריהם דברי הוללות וליצנות. רעה) עמדו... בזוז וגו' — כלו' נמכרו בזול גדול ואעפ"כ לא היה אדם מבקש לקנותם, מפני שבבטול הזמר נתמעטה החמדה. והקיל בדבר — לא הקפיד למחות על הזמר. ולא נמצא — שרבו הקופצים. רעו) כאש בנעורת — זמר הנשים מעורר את יצרם של העונים אחריהן ומבעירו מהרה כאש בנעורת של פשתן. רעז) כוס מיקר — כוס של שיש ושל זכוכית יקרה, שהמשקה משתמר בה בקרירותו. מה נענה אחריך — בשיר. הי תורה והי מצוה וגו' — כלו' היכן תורה והיכן מצוה שיגינו עלינו. רפ) אז — בימי הגאולה. רפא) להיות חבר — להיות אחד מן החברים הנוהגים זהירות יתרה במעשרות ובטהרות. פרוץ בשחוק — מרבה שחוק. רפב) לא יפטר — לא יפרד.

רפג ר' עקיבא אומר: שחוק וקלות־ראש מרגילין את האדם לערוָה. (אב' ג).

רפד דרש ר' שמעון בן פַּזִי: מהו שנאמר: „אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב"[1] — וכי מאחר שלא הלך היכן עמד? ומאחר שלא עמד היכן ישב? ומאחר שלא ישב היכן לָץ? אלא לומר לך, שאם הלך סופו לעמוד, ואם עמד סופו לישב, ואם ישב סופו ללוץ, ואם לץ עליו הכתוב אומר: „ולַצְתָּ לבדך תשא"[2]. (ע"ז יח:).

רפה אמר ר' אלעזר: כל המתלוצץ יִסורין באים עליו, שנאמר: „ועתה אל תתלוצצו פן יֶחזקו מוסריכם"[3].

אמר להם רבא לחכמים: בבקשה מכם, אל תתלוצצו, שלא יבואו עליכם יסורין.

אמר רב קטינא: כל המתלוצץ מזונותיו מתמעטים, שנאמר: „משך ידו את לוצצים"[4].

אמר ר' שמעון בן לקיש: כל המתלוצץ נופל בגיהנם, שנאמר: „זד יהיר לץ שמו עושה בעברת זדון"[5], ואין עברה אלא גיהנם, שנאמר: „יום עברה היום ההוא"[6].

אמר ר' תנחום בר חנילאי: כל המתלוצץ גורם כלָיָה לעולם, שנאמר: „ועתה אל תתלוצצו פן יחזקו מוסריכם, כי כלה ונחרצה שמעתי"[3]. אמר ר' אלעזר: קשה הוא, שתחלתו יסורין וסופו כליה. (שם).

רפו דרש ר' שמעון בן פזי: מהו שנאמר: „אשרי האיש אשר לא הלך וגו'"[1] — אשרי מי שלא הלך לטַטְרִיָאות ולקִרְקְסָאות של נכרים, „ובדרך חטאים לא עמד" — זה שלא עמד בקִנְגִיון; „ובמושב לצים לא ישב" — שלא ישב בתחבולות. שמא יאמר אדם: הואיל ולא הלכתי לטטריאות ולקרקסיאות ולא עמדתי בקִנְגִיון אלך ואתגרה בשֵנה, תלמוד־לומר: „ובתורתו יהגה יומם ולילה"[7]. (שם).

רפז שנו רבותינו: ההולך לאִצְטְדִינִין ולכַרְקוֹם וראה שם את הנחשים ואת החַבָּרים, בוּקְיון ומוּקיון, מוליון ולוּלְיון, בַּלורין, סְגוּלְרִין, הרי זה מושב לצים, ועליהם הכתוב אומר: „ובמושב לצים לא ישב"[1], וסמוך לו: „כי אם בתורת ה' חפצו"[7], הא למדת, שדברים הללו מביאים את האדם לידי בטול־תורה. (שם).

רפח אמר רב חסדא אמר ר' ירמיה בר אבא: כת לצים אין מקבלת פני שכינה, שנאמר: „משך ידו את לוצצים"[4]. (סוטה מא).

[1] תהל' א', א. [2] מש' ט', יב. [3] ישע' כ"ח, כב. [4] הוש' ז', ה. [5] מש' כ"א, כד. [6] צפ' א', טו. [7] תהל' א', ב.

רפה) משך ידו את לוצצים — כלו' מי שמתחבר עם לוצצים הקב"ה מושך ממנו את ידו הפתוחה להשביע כל חי. קשה הוא — ענשו עוד יותר קשה, שתחלתו יסורים — „יחזקו מוסריכם". רפו) לטטריאות ולקרקסאות — לבתי תיאטרון וצירקוס, שמראין שם משחקים לרבים. בקינגיון — בצידת חיות. בתחבולות — שעושין תחבולות של ליצנות. ואתגרה בשנה — אשקיע עצמי בשינה. רפז) לאצטדינין — מקום מיוחד למשחק של שוורים מתנגחים. ולכרקום — למצור שעושין שם שחוק וליצנות. החברים — לוחשי לחשים על הנחשים. בוקיון ומוקיון וגו' — כולם מיני ליצנים ומשחקים. רפח) משך ידו את לוצצים — מי שמתחבר עם לצים הקב"ה מסתלק ממנו.

רפט ר' יֵסָא כשעלה לכאן הלך ונסתַפֵּר, בקש לרחוץ בחמי טבריה. פגע בו ליצן אחד, טפח לו על ערפו מאחוריו. אמר לו ר' יסא: עדין הענק של אותו האיש רפה. היה יושב שם ארְכּוֹן ודן לסטים אחד. הלך אותו האיש עמד כנגד הלסטים וגחך. אמר השר: מי היה עמך? תלה הלסטים עיניו וראה שזה מגחך. אמר: אותו שמגחך היה עמי. נטלוהו ודנוהו להֲרֵגה. הוציאו את שניהם כשהם טעונים צלוביהם. יצא ר' יסא מבית־המרחץ ופגע בהם. אמר לו אותו האיש: ענק זה שהיה רפה כבר נשנק. אמר לו ר' יסא: אי לו לאותו האיש, ולא נאמר: „ועתה אל תתלוצצו, פן יחזקו מוסריכם"[1]! (ירוש' בר' ב).

רצ אמר רב נחמן: כל ליצנות אסורה, חוץ מליצנות של עבודה־זרה שמותרת. (מג' כה:).

XII. קַבָּלַת יִסּוּרִים.

רצא חַיָּב אדם לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה, שנאמר: „ואהבת את ה' אלהיך... ובכל מאדך"[2]—בכל מדה ומדה שהוא מודד לך, הוי מודה לו.

ר' מאיר אומר: מנין שכשם שמברך על הטובה כך מברך על הרעה? תלמוד־לומר: „וברכת את ה' אלהיך"[3]—דַיָּנְךָ, בכל דין שדָנְךָ, בין מדה טובה ובין מדת פורענות.

מהו „חַיָּב לברך על הרעה כשם שמברך על הטובה"? אם תאמר: כשם שמברך על הטובה „הטוב והמטיב" כך מברך על הרעה „הטוב והמטיב", והרי שנינו: על בשורות טובות אומר: „ברוך הטוב והמטיב", ועל בשורות רעות אומר: „ברוך דַיַּן האמת"? אמר רבא: לא נצרכה אלא לקבלם בשמחה. אמר ר' אחא משום ר' לֵוִי: מנַין?—„חסד ומשפט אשירה"[4]—אם „חסד" אשירה ואם „משפט" אשירה. ר' שמואל בר נחמני אמר: מכאן: „באלהים אהלל דבר, בה' אהלל דבר"[5]—„בה' אהלל דבר" זו מדה טובה, „באלהים אהלל דבר"—זו מדת פורענות. ר' תנחום אמר: מכאן: „כוס ישועות אשא ובשם ה' אקרא"[6], „צרה ויגון אמצא ובשם ה' אקרא"[7]. וחכמים אומרים: נאמר: „ה' נתן וה' לקח, יהיא שם ה' מבורך"[8].
(בר' נד., מח:, ס:).

רצב אמרו משום ר' מאיר, וכן שנו משמו של ר' עקיבא: לעולם יהא אדם רגיל לומר: כָּל דְעָבִיד רַחֲמָנָא לְטַב עָבִיד (כל מה שעושה הקדוש־ברוך־הוא הכל לטובה).

פעם אחת היה ר' עקיבא מהלך בדרך. היו עמו חמור ותרנגול ונר. הגיע למקום

1 ישעי' כ"ח, כב. 2 דב' ו', ה. 3 שם ח', י. 4 תהל' ק"א, א. 5 שם נ"ו, יא. 6 שם קט"ז, יג. 7 שם שם, ג, ד. 8 איוב א', כא.

רפט) כשעלה לכאן—לא"י. הענק—של הצואר; וכוונתו לחבל התליה; כלו' עדיין לא נתלה זה. ארכון — שר ושופט. לסטים — גזלן. אותו האיש — הליצן. וגחך — שחק. כשהם טעונים צלוביהם — נושאים קורות לתליתם, שכך נהגו להטעין את קורת התליה על ההולך להתלות. נשנק — נהדק ונתחזק סביב הצואר; כלו' נתקיימה קללתך והרינו הולך לתליה. מוסריכם — מלשון חבל ומוסרה. רצא) בכל מדה ומדה— בין מדה טובה ובין מדת פורענות. ה' אלהיך דיינך — „אלהים" מדת הדין. לא נצרכה וגו' — לא באה המשנה להשמיענו אלא לקבל את היסורים בשמחה. בה' אהלל דבר זו מדה טובה — „ה'" מדת הרחמים.

אחד. בקש אַכְסַנְיָא ולא נתנו לו. אמר: „כל מה שעשה הקדוש־ברוך־הוא הכל לטובה״. הלך ולן בשדה. בא אריה ואכל את החמור; בא חתול ואכל את התרנגול; בא רוח וכִבָּה את הנר. אמר: כל מה שעושה הקדוש־ברוך־הוא הכל לטובה. בו בלילה באו גְיָסוֹת ושבו את בני העיר. אמר ר׳ עקיבא: ולא אמרתי לכם — כל מה שעושה הקדוש־ברוך־הוא הכל לטובה! (בר׳ ס).

רצג „לֹא תַעֲשׂוּן אִתִּי וגו׳״[1] — אמר ר׳ עקיבא: לא תעשו אתי כדרך שאחרים נוהגים במדינות, כשהטובה באה עליהם הם מכבדים את אלהיהם, שנאמר: „על כן יזבח לחרמו״[2], וכשהפורענות באה עליהם הם מקללים את אלהיהם, שנאמר: „וקלל במלכו ובאלהיו״[3], אבל אם אביא עליכם הטובה תנו הודאה, וכשאביא עליכם יסורים תנו הודאה. (מכל׳).

רצד אמר רב הונא: „והנה טוב״[4] — זו מדת הטוב, „והנה טוב מאד״[4] — זו מדת יסורים. — וכי מדת יסורין טובה מאד, אתמהא! אלא שעל ידיה הבריות באים לחיי העולם־הבא. וכן שלמה אומר: „ודרך חיים תוכחות מוסר״[5] — צא וראה, איזהו דרך מביאה את האדם לחיי העולם־הבא? הוי אומר: זו מדת יסורים. (ב״ר ט).

רצה אמר ר׳ שמעון בן לקיש: נאמר „ברית״[6] במלח ונאמר „ברית״[7] ביסורין — מה מלח ממתיק את הבשר אף יסורין ממרקים כל עונותיו של אדם. (בר׳ ה.).

רצו כשחלה רבי אליעזר נכנסו ארבעה זקנים לבקרו, רבי טרפון ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא. נענה ר׳ עקיבא ואמר: חביבים יסורים. אמר להם ר׳ אליעזר לתלמידיו: סמכוני ואשמע דברי עקיבא תלמידי, שאמר, חביבים יסורים. אמר לו: עקיבא, זו מנין לך? אמר: מקרא אני דורש: „בן שתים עשרה שנה מנשה במלכו וחמשים וחמש שנה מלך... ויעש הרע בעיני ה׳״[8], ואומר: „גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה״[9] — וכי עלתה על לב שחזקיה מלך יהודה למד תורה לכל העולם כלו ולמנשה בנו לא למד תורה? — אלא, מכל טרח שטרח בו ומכל עמל שעמל בו לא העלהו למוטב אלא יסורין, שנאמר: „וידבר ה׳ אל מנשה ואל עמו ולא הקשיבו ויבא ה׳ עליהם את שרי הצבא אשר למלך אשור וילכדו את מנשה בחוחים... וכהצר לו חלה את פני ה׳ אלהיו... ויעתר לו״[10] — הא למדת שחביבים יסורים. (סנה׳ קא; ילק״ש).

רצז ר׳ נתן בר יוסי אומר: חביבין יסורים, שהברית כרותה בהם לישראל, שנאמר: „והבאתי אתכם ב מ ס ר ת ה ב ר י ת״[11].

ר׳ נחמיה אומר: חביבים יסורים, כשם שהקרבנות מרצים כך יסורים מרצים, שנאמר: „והם יִרְצוּ את עונם״[12]; ולא עוד אלא שהיסורים מרצים יותר מן הקרבנות, שהקרבנות בממונו ויסורים בגופו. (שו״ט צר).

[1] שמ׳ כ׳, כ״ג. [2] חב׳ א׳, טז. [3] ישע׳ ח׳, כא. [4] בר׳ א׳, לא. [5] מש׳ ו׳, כג. [6] ויק׳ ב׳, יג.
[7] דב׳ כ״ח, סט. [8] מ״ב כ״א, א, ב. [9] מש׳ כ״ה, א. [10] דה״ב ל״ג, י, יג. [11] יחז׳ כ׳, לז.
[12] ויק׳ כ״ו, מג.

רצב) ניסות — חיילות. הכל לטובה — שאלמלי נתנו לר״ע אכסניא היה נשבה עם שאר בני העיר, ואלו היה החמור נוער והתרנגול קורא והנר דולק היו החיילות רואים אותו בשדה. רצג) כדרך שאחרים נוהגים — הגוים. רצד) אתמהא — מלת הקריאה לתמיה. רצה) במלח — של קרבנות. ביסורים — בפרשת התוכחה. ממרקים — מטהרים, מנקים. רצו) מכל טורח שטרח בו — ללמדו. רצז) במסורת הברית — בברית על ידי יסורים. והם ירצו את עונם — בתוכחה נאמר.

רצח ר' שמעון בן יוחאי אומר: טובים יסורים ששלש מתנות טובות נתנו לישראל בהם, ואומות־העולם מתאוין להן — ולא נתנו להם אלא בזכות היסורים, ואלו הן: תורה וארץ־ישראל והעולם־הבא. תורה מנין? שנאמר: „אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו"[1]; ארץ־ישראל מנין? שנאמר: „וידעת עם לבבך כי כאשר ייסר איש את בנו ה' אלהיך מיסרך"[2], ונאמר אחריו: „כי ה' אלהיך מביאך אל ארץ טובה"[3]; העולם־הבא מנין? שנאמר: „ודרך חיים תוכחות מוסר"[4]. (שו"ט צד).

רצט אמר רב הונא: כל שהקדוש־ברוך־הוא חפץ בו מדכאו ביסורים, שנאמר: „וה' חפץ דכאו החלי"[5]; יכול אפילו לא קבלם מאהבה, תלמיד־לומר: „אם תשים אשם נפשו"[5]. (בר' ה.).

ש ואמר רב הונא: אם רואה אדם שיסורים באים עליו — יפשפש במעשיו; פשפש ומצא — יעשה תשובה; פשפש ולא מצא — יתלה בבטול תורה; ואם תלה ולא מצא, בידוע שיסורים של אהבה הם, שנאמר: „כי את אשר יאהב ה' — יוכיח"[6]. (שם).

שא „לך עמי בא בחדריך"[7] — הסתכל בחדרי לבך על מה ילמה הבאתי עליך יסורים, ולא תהא קורא תגר אחרי מדת־הדין. (תנח'; ילק"ש ישע').

שב ר' יעקב בר אידי ור' אחא בר חנינא, אחד אמר: אלו הם יסורים של אהבה, כל שאין בהם בטול תורה, שנאמר: „אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו"[1]; ואחד אמר: אלו הם יסורים של אהבה, כל שאין בהם בטיל תפלה, שנאמר: „ברוך אלהים אשר לא הסיר תפלתי וחסדו מאתי"[8]. אמר להם ר' אבא בנו של ר' חייא: כך אמר ר' יוחנן: אלו ואלו יסורים של אהבה הם, שנאמר: „כי את אשר יאהב ה' יוכיח"[6]; אלא מה תלמוד־לומר: „ומתורתך תלמדנו" — אל תקרי „תלמדנו" אלא „תלמדנו", דבר זה מתורתך תלמדנו: קל־וחומר משן ועין, מה שן ועין שהן אחד מאבריו של אדם עבד יוצא בהן לחרות — יסורים שממרקים כל גופו של אדם על אחת כמה וכמה! (בר' ה.).

שג „שבטך ומשענתך המה ינחמני"[9] — „שבטך" אלו היסורים; „ומשענתך" — זו תורה. (שהש"ר).

שד כל העוסק בתורה יסורים בדלים הימנו. (בר' ה.).

שה אמר ר' אלכסנדרי: אין לך אדם בלי יסורים; אשריו לאדם שיסורים באים עליו מן התורה, שנאמר: „אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו"[1]. (ב"ר צב).

שו ר' חמא ראה סגי־נהור אחד יושב ועוסק בתורה. אמר לו: שלום עליך, בן־חורין. אמר לו: מהיכן שמעת שאותו האיש בן־עבדים? אמר לו: לא, אלא שאתה בן־חורין לעולם־הבא. (שם).

[1] תהל' צ"ד, יב. [2] דב' ח', ה. [3] שם שם, ז. [4] מש' ו', כג. [5] ישע' נ"ג, י. [6] מש' ג', יב. [7] ישע' כ"ו, כ. [8] תהל' ס"ו, כ. [9] שם כ"ג, ד.

רצט) ה' חפץ וגו' — מי שחפץ בו ה' הוא מדכאו ומחליאו. אם תשים אשם נפשו — אם מאשים את עצמו ומצדיק עליו את הדין. ש) יפשפש במעשיו — יחפש ויבדוק שמא חטא. יתלה בבטול תורה — יתלה את היסורים בעון בטול תורה. בידוע — בוודאי. שא) קורא תגר — מערער שב) תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו — כלו' יש לו יסורים שאין עמם בטול תלמוד־תורה. ברוך אלהים אשר לא הסיר תפלתי — ברוכה מדת־הדין שאין עמה בטול תפלה. שה) מן התורה — מחמת עמלו בתורה. שו) סגי נהור — מאור עינים, כנוי לסומא. מהיכן שמעת וגו' — וכי ידוע לך שאני בן עבדים ויצאתי לחירות מפני שסמאו את עיני? בן חורין לעולם הבא — שסמאת את

שז אמר ר' ביסנא: אין לך אדם בלא יסורים, חושש בשניו אינו יכול לישון, בעיניו אינו יכול לישון, יגע בתורה אינו ישן, זה עֵר וזה ער – „אשרי הגבר אשר תיסרנו יה ומתורתך תלמדנו"[1]. (תנח'; ילק"ש תהל').

שח „כִּי בְּרֹב חָכְמָה רָב־כָּעַס וגו'"[2] – כל זמן שאדם מרבה בחכמה מרבה בכעס, וכל זמן שהוא מרבה בדעת מרבה ביסורים. אמר שלמה: על־ידי שהרביתי בחכמה הרביתי עלי כעס, ועל־ידי שהוספתי בדעת הוספתי עלי יסורים. אמר ר' יוחנן: בכלי־פשתן הדקים הבאים מבית־שְׁאָן, אם מתפחמין קמעא הם אבודים, אבל כלי־פשתן הגסים הבאים מאַרְבֵּל אם נתפחמו – מה הם ומה דמיהם?

בנוהג שבעולם שני בני־אדם נכנסים לקְפִילִין, אחד אכל פת קִיבָר וקִטְנִית ואחד אכל פת נקיה ובשר שמן ושתה יין ישן – זה אכל דברים קלים וניזוק וזה אכל דברים גסים ולא נִזּוֹק. כך ראית מימיך חמור צנה עליו. גמל אבְבית עליו? אלא היכן היסורים מצויים – בבני־האדם. (ב"ר יט; קה"ר א).

שט רב הונא אומר: שלשה חלקים נחלקו היסורים: אחד נטלו אֲבות־העולם וכל הדורות ואחד דורו של שמד ואחד דורו של מלך המשיח. (שו"ט ב).

שי ר' אלעזר בר' שמעון קבל על עצמו יסורים. בערב היו מציעים תחתיו ששים מצעות ובבוקר היו מושכים מתחתיו ששים ספלים של דם ומוגלא. למחר עשתה לו אשתו ששים מיני תַּבְשִׁילִים וַאֲכָלָם והבריא. בערב אמר להם ליסוריו: אחי ורעי, בואו! בבוקר אמר להם: לכו, מפני בטול תורה. (ב"מ פד:).

שיא רבי קבל על עצמו יסורים שלש עשרה שנים, שש בצְמֶרֶת ושבע בצִפָּרוֹן.
אהורְיָרו של רבי היה עשיר משבור מלכא; וכשהיה מטיל מספוא לבהמות–היה קולן הולך שלשה מילין. והיה מתכַּוֵּן להטיל לפניהן מספוא בשעה שנכנס רבי לבית־הכסא, ואף־על־פי־כן עבר קולו של רבי את קולן, עד שנשמע ליורדי הים. (שם פה.).

שיב ר' יוחנן חלה, נכנס אצלו ר' חנינא, אמר לו: חביבים עליך יסורים? אמר לו: לא הם ולא שכרם... אמר לו: תן לי ידך, נתן לו ידו והעמידו. (בר' ה:).

שיג ר' עקיבא היה אומר: ארבעה בנים למלך, אחד לוקה ושותק, ואחד לוקה ומבעט, ואחד לוקה ומתחנן, ואחד לוקה ואומר לאביו: הלקני. לוקה ושותק–אברהם; לוקה ומבעט–איוב; לוקה ומתחנן–חזקיה; לוקה ואומר לאביו הלקני–דוד. (שמח' ח).

[1] תהל' צ"ד, יב. [2] קה' א', יח.

עיניך בתלמוד־תורה ואתה עוסק בה מתוך יסורים. שח) מבית שאן – שם מקום. מתפחמין קימעא – מתלכלכים ומשחירים קצת. מארבל – שם מקום. ומה דמיהם – מה שוויים ומחירם. לקפילין – לחנות של מזון. פת קיבר – של קמח גס. אכל דברים קלים וניזוק – מפני שהוא מפונק ואסטנס. חמור צנה עליו – שתאחזנו צנה. אבבית – מין ממיני הקדחת. שט) של שמד – של גזירת השמד. שי) ומוגלא – ליחות של פצע. שיא) בצמרת – בקדחת. בצפרון – מין חולי בתוך הפה. אהורירו – ממונה על ארוות סוסים שלו. שיב) לא הם ולא שכרם – כלו' איני רוצה לא בהם ולא בשכרם. שיג) לוקה ושותק אברהם – במעשה העקדה, שקבל על עצמו הגזירה ולא אמר כלום. לוקה ומבעט איוב – שהיה מתרעם והולך על הקב"ה. לוקה ומתחנן חזקיהו – כשחלה התפלל ובכה. לוקה ואומר לאביו הלקני דוד – שאמר: „הרב כבסני מעוני" (תהל' נ"א, ד).

שיד המכעט ביסורין כופלין אותם עליו. (תדב"א ב).

שטו שנו רבותינו: הנעלבים ואינם עולבים, שומעים חרפתם ואינם משיבים, עושים מאהבה ושמחים ביסורים, עליהם הכתוב אימר: „ואוהביו כצאת השמש בגבורתו"[1]. (שבת פח:).

שטז אמר ר' אַפָּהו: לעולם יהא אדם מן הנרדפים ולא מן הרודפים, שאין לך נרדף בעופות יותר מתורים ובני־יונה, והכשירם הכתוב לגבי המזבח. (ב"ק צג.).

שיז אמר הקדוש־ברוך־הוא: שור נרדף מפני ארי, עז מפני נמר, כבש מפני זאב — לא תקריבו לפני מן הרודפים אלא מן הנרדפים. (קה"ר).

שיח אמר ר' מאיר: בשעה שאדם מצטער שכינה מה לשון אומרת: קַלַני מראשי, קלני מזרועי! (סנה' מו.).

שיט „וַיֹּאמֶר יְיָ אֶל הַשָּׂטָן הִנּוֹ בְיָדֶךָ אַךְ אֶת נַפְשׁוֹ שְׁמֹר"[2]—אמר ר' יצחק: קשה צערו של שטן יותר משל איוב. משל לעבד שאמר לו רבו: שבור את החבית ושמור את יינה. (ב"ב טז.).

שכ „אֲ פָ פ וּ נִ י חֶבְלֵי מָוֶת"[3]—מהו אפפוני? הגיעו הצרות עד האף; דבר אחר: אל תקרי אפפוני, אלא „עפפוני", הצרות טסות ובאות עלי כעוף; דבר אחר: מתגלגלות ובאות עלי כ א ו פ ן וגלגל. (שו"ט יז).

שכא יסורים בשעה שמשגרין אותם על האדם משביעין אותם שלא תלכו אלא ביום פלוני, ולא תצאו אלא ביום פלוני ובשעה פלונית ועל־ידי פלוני ועל־ידי סם פלוני. (ע"ז נה.).

שכב שנו רבותינו: שלשה חייהם אינם חיים, ואלו הם: המצפה לשלחן חברו ומי שאשתו מושלת עליו ומי שיסורים מושלים בגופו. ויש אומרים: אף מי שאין לו אלא חלוק אחד. (ביצה לב:).

שכג עד היכן תכלית יסורין? אמר ר' אלעזר: כל שארגו לו בגד ללבוש ואינו מתקבל עליו. רבא ועירא, ויש אומרים ר' שמואל בר נחמני אומר: גדולה מזו אמרו: אפילו נתכוונו למזוג בחמין ומזגו לו בצונן, בצונן — ומזגו לו בחמין. מר בריה דרבינא אמר: אפילו נהפך לו חלוקו. ויש אומרים: אפילו הושיט ידו לכיס ליטול שלש ועלו בידו שתים. (ערכ' טז:).

שכד רבי נכשל באצבעו הקטנה, קרא על עצמו: „רבים מכאובים לרשע"[4]. (ויק"ר טו).

שכה נתאי הארבלי אומר: אל תתיאש מן הפורענות. (אב' א).

[1] שופ' ה', לא. [2] איוב ב', ו. [3] תהל' קט"ז, ג. [4] שם ל"ב, י.

שיח) קלני וגו' — קל אני מראשי, קל אני מזרועי; כלו' ראשי וידי כבדים עלי, כמי שהוא חולה מחמת צער ואבריו נעשים כבדים עליו, ומה שאמר „קלני" — כנוי הוא כלפי מעלה. שכא) שמשגרין — שמשלחים. שכג) תכלית יסורים — מדה קטנה של יסורים שאין פחותה ממנה. ואינו מתקבל עליו — אינו לפי מדתו כהוגן וצער הוא לו. למזוג בחמים — כוס של יין במים חמים. נהפך לו חלוקו — כתנתו, וצריך לפשטה ולהפכה. שלש — מטבעות. שכה) אל תתיאש מן הפורענות — כלו' כשאתה שרוי בטובה אל תאמר שלא תבוא עליך פורענות לעולם.

שכו שנו דבי ר' ישמעאל: כל שעברו עליו ארבעים יום בלי יסורים—קבל עולמו; במערבא אמרו: פורענות מזדמנת לו. (ערכ' טז, יז).

שכז אמר רבא: אין אדם נִתְפָּס בשעת צערו. (ב"ב טז.).

שכח דיה לצרה בשעתה. (בר' ט:).

שכט צרות מַכהין את העינים. (לק"ט).

של צרות אחרונות משכחות את הראשונות. (בר' יג.).

שלא משל אומר: מְהוּלְתָּךְ חַרְשָׁא אַקִּישׁ עֲלָהּ וְנָפְתָךְ נתחרשה-הַקֵּש עליה. (ב"ר פא; תנח' וישב).

שלב אמר ר' לֵוִי: אין לך צרה באה לעולם שאין לאחרים בה רֶוַח. (ב"ר לח).

XIII. מִצוּי הַמִּדוֹת.

שלג כל מי שיש בו שלשה דברים הַלָּלוּ הוא מתלמידיו של אברהם אבינו, ושלשה דברים אחרים הוא מתלמידיו של בלעם הרשע. עין טובה ורוח נמוכה ונפש שפלה — מתלמידיו של אברהם אבינו; עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה — מתלמידיו של בלעם הרשע.

מה בין תלמידיו של אברהם אבינו לתלמידיו של בלעם הרשע? תלמידיו של אברהם אבינו אוכלים בעולם־הזה ונוחלים לעולם־הבא, שנאמר: „להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא"[1]; אבל תלמידיו של בלעם הרשע יורשים גיהנם ויורדים לבאר־שחת, שנאמר: „ואתה אלהים תורידם לבאר שחת, אנשי דמים ומרמה לא יחצו ימיהם"[2]. (אב' ה).

שלד חמשה תלמידים היו לו לרבן יוחנן בן זכאי; אמר להם: צאו וראו, איזוהי דרך טובה שידבק בה האדם? ר' אליעזר אומר: עין טובה. ר' יהושע אומר: חבר טוב. ר' יוסי אומר: שכן טוב. ר' שמעון אומר: הרואה את הנולד. ר' אלעזר אומר: לב טוב.

אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר בן עֲרָךְ מדבריכם, שבכלל דבריו דבריכם.

אמר להם: צאו וראו, איזוהי דרך רעה שיתרחק ממנה האדם? ר' אליעזר אומר: עין רעה. ר' יהושע אומר: חבר רע. ר' יוסי אומר: שכן רע. ר' שמעון אומר: הלֹוֶה ואינו משלם; אחד הלֹוֶה מן האדם כלֹוֶה מן המקום, שנאמר: „לוה רשע ולא ישלם וצדיק חונן ונותן"[3]. ר' אלעזר אומר: לב רע.

[1] מש' ח', כא. [2] תהל' נ"ה, כד. [3] שם ל"ז, כא.

שכו) קבל עולמו — קבל כל שכרו בחייו. שכז) אין אדם נתפס וגו' —להתחייב על שהוא מדבר קשה מחמת צער. שלא) מהולתך חרשא וגו'—אם הנפה שלך נעשית חרשית, כלו' שנסתמו נקביה, הכה עליה ויפתחו, וכן מי שחוטא חוזר בתשובה על ידי יסורים (ויש גורסים „טרשא" — נתקשתה). שלג) עין טובה — בשל אחרים. רוח נמוכה — ענוות. ונפש שפלה — שתאוותיו אינן מרובות. שלד) הרואה את הנולד — שרואה בתחלת מעשיו את סופם וע"י כך הוא מונע עצמו מן הרע. רואה אני — יפה בעיני. שבכלל דבריו דבריכם — שהכל תלוי בלב. הלוה ואינו משלם — שהוא בפני טובה ואינו רואה מה שיהא בסוף, שימנעו מלהלוות לו ותורם רעה לעצמו. כלוה מן המקום — מן הקב"ה.

אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר בן ערך מדבריכם, שבכלל דבריו דבריכם. (אב' ב).

שלה ר' יהושע אומר: עין הרע ויצר־הרע ושנאת הבריות מוציאים את האדם מן העולם. (שם).

שלו ר' אלעזר הקפר אומר: הקנאה והתאוה והכבוד מוציאים את האדם מן העולם. (שם ד).

שלז ר' דוסא בן הרכינס אומר: שנה של שחרית ויין של צהרים ושיחת־ילדים וישיבת בתי־כנסיות של עמי־הארץ מוציאים את האדם מן העולם. (שם ג).

שלח אמר ר' יודן בשם ר' איבו: אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו. אלא אם יש לו מאה רוצה לעשותם מאתים, ואם יש לו מאתים רוצה לעשותם ארבע מאות. (קה"ר א).

שלט אמר הקדוש־ברוך־הוא: קנא, שאלמלא הקנאה אין העולם עומד: אין אדם בונה בית ואין אדם נוטע כרם ואין אדם נושא אשה. (שו"ט לז).

שם ורקב עצמות קנאה"[1] — כל מי שיש לו קנאה בלבו עצמותיו מרקיבין; כל שאין לו קנאה בלבו אין עצמותיו מרקיבין. (שבת קנב.).

שמא מאת מיתות ולא קנאה אחת. (דב"ר ט).

שמב אמר ר' לוי: ששה דברים משמשים את האדם, שלשה ברשותו ושלשה אינם ברשותו. העין והאזן והחוטם אינם ברשותו: רואה מה שאינו רוצה, שומע מה שאינו רוצה, מריח מה שאינו רוצה. הפה, היד והרגל ברשותו: הפה אם רוצה עוסק בתורה, רוצה—מדבר לשון־הרע ומחרף ומגדף; היד אם רוצה הולך צדקה, רוצה—גונב והורג; הרגל אם רוצה הולך לבתי־כנסיות ולבתי־מדרשות, רוצה—הולך לבתי־טטריאות ולבתי־קרקסאות.

ובשעה שהוא זוכה הקדוש־ברוך־הוא עושה אותם שברשותו שלא ברשותו. (ב"ר סז; ילק"ש מלכים).

שמג אמר ר' אילעאי: בשלשה דברים אדם נכר: בכוסו ובכיסו ובכעסו; ויש אומרים: אף בשחקו. (עיר' סה:).

שמד שלשה הקדוש־ברוך־הוא אוהבם: מי שאינו כועס ומי שאינו משתכר ומי שאינו מעמיד על מדותיו.

שלשה הקדוש־ברוך־הוא שונאם: המדבר אחד בפה ואחד בלב, והיודע עדות בחברו ואינו מעיד לו, והרואה דבר ערוה בחברו ומעיד בו יחידי. (פס' קיג:)

[1] מש' י"ד, ל.

שלה) עין הרע וגו' — שכל אלו מעבירין את האדם על דעתו. שלו) הקנאה וגו' — שבעליהם אינם יודעים שובע לעולם. שלז) שנה של שחרית וגו' —כל השוגה באלו נמשך אחריהם וקשה הפרישה מהם, ונמצא כל ימיו עוברים בבטלה. ושיחת ילדים — דברי ליצנות של בחורים. וישיבת בתי־כנסיות וגו' — שמתכנסים ועוסקים בדברים בטלים. שלה) יוצא מן העולם — מת. וחצי תאותו — חצי ספוק תאותו. מאה — מאה זוז. שמד) שאינו משתכר — ביין. ומי שאינו מעמיד על מדותיו — אלא מעביר עליהן ומוותר. ומעיד בו יחידי — שאין עדותו מתקבלת בבי"ד ואינו אלא מוציא שם רע על חברו.

שמה ארבעה נקראו רשעים: הפושט ידו על חברו והכהו, והלוה ואינו משלם, ומי שיש לו עזות־פנים ובעל־מחלקת. (תנח' קרח).

שמו אמר ר' ירמיה בר אַבָּא: ארבע כִּתות אין מקבלות פני שכינה: כַּת לצים וכת חנפים וכת שקרנים וכת מספרי לשון־הרע. (סוטה מא.)

שמז ארבעה אין הדעת סובלְתָם, אלו הם: דל גאה ועשיר מכחש וזקן מנאף ופרנס מתגאה על הצבור בחנם; ויש אומרים: אף המגרש את אשתו פעם ראשונה ושניה ומחזירה. (פס' קינ:).

שמח שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם: חכם אינו מדבר בפני מי שהוא גדול ממנו בחכמה, ואינו נכנס לתוך דברי חברו, ואינו נבהל להשיב, שואל כענין ומשיב כהלכה, ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון, ועל מה שלא שמע אומר: „לא שמעתי", ומודה על האמת.

וחלופיהם בגולם. (אב' ה).

שמט הלל היה אומר: מרבה בשר מרבה רמה, מרבה נכסים מרבה דאָגה, מרבה נשים מרבה כשָׁפים, מרבה שפחות מרבה זִמה, מרבה עבדים מרבה גָזֵל; מרבה תורה מרבה חיים, מרבה ישיבה מרבה חכמה, מרבה עצה מרבה תבונה, מרבה צדקה מרבה שלום, קנה שם טוב קנה לעצמו, קנה לו דברי־תורה קנה לו חיי העולם־הבא. (שם ב).

שנ „מַלְּפֵנוּ מִבַּהֲמוֹת אָרֶץ וּמֵעוֹף הַשָּׁמַיִם יְחַכְּמֵנִי"[1] — אמר ר' יוחנן: אלמלי לא נִתנה תורה לישראל היינו למדים צניעות מחתול וגזל מנמלה ועריות מיונה, דרך־ארץ מתרנגול. (עיר' ק:).

שנא הֲדר אלהים — בני־אדם, הדר בני־אדם — תורה, הדר תורה — חכמה, הדר חכמה — ענוה, הדר ענוה — יראה, הדר יראה — מצוה, הדר מצוה — צניעות. (דא"ז ה).

שנב אמר ר' פנחס בן יאיר: זהירות מביאה לידי זריזות, זריזות מביאה לידי נקיות, נקיות מביאה לידי פרישות, פרישות מביאה לידי טהרה, טהרה מביאה לידי קדושה, קדושה מביאה לידי ענוה, ענוה מביאה לידי יראת־חטא, יראת־חטא מביאה לידי חסידות, חסידות מביאה לידי רוח־הקדש, רוח־הקדש מביאה לידי תחִית־המתים. (סוף סוטה; ע"ז כ:; שקל' ו).

[1] איוב ל"ה, יא.

שמח) נבהל — ממהר. שואל כענין — בענין שרבו עומד בו, ולא מענין אחר. שמט) קנה לעצמו — כלו' מביא טובה לעצמו. שנ) צניעות מחתול — שמטיל רעי במקום סתר. גזל מנמלה — שכל אחת מכינה לעצמה ואינה גוזלת מחברתה. ועריות מיונה — שדבק בבת־זוגו. דרך ארץ מתרנגול — שמפיים לפני זיווגו. שנב) זהירות — במעשים.

ה.

צִבּוּר וּמְדִינָה וְצָרְכֵיהֶם.

I. יָחִיד וְצִבּוּר.

א שנו רבותינו: הרואה אוכלוסי ישראל אומר: ברוך חֲכַם־הָרָזִים, שאין דעתם דומה זו לזו ואין פרצופיהם דומים זו לזו. (בר' נח.)

ב בן־זומא ראה אוכלוסָא על־גבי מעלה בהר־הבית, אמר: ברוך חכם־הרזים וברוך שברא כל אלו לשמשני.

הוא היה אומר: כמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא פת לאכול: חרש וזרע וקצר, ועִמֵּר ודש וזָרה ובֵרר וטחן והרקיד, ולש ואפה, ואחר־כך אכל,— ואני משכים ומוצא כל אלו מתוקנים לפני; וכמה יגיעות יגע אדם הראשון עד שמצא בגד ללבוש: גזז ולִבֵּן ונִפֵּץ, וטָוָה וארג, וצבע ותפר, ואחר־כך לבש, – ואני משכים ומוצא כל אלו מתוקנים לפני; כל אומניות שוקדות ובאות לפתח ביתי, ואני משכים ומוצא כל אלו לפני.

הוא היה אומר: אורח טוב מה הוא אומר: כמה טרחות טרח בעל־הבית לפני, כמה בשר הביא לפני, כמה יין הביא לפני, כמה גלוסקאות הביא לפני,—וכל מה שטרח, לא טרח אלא בשבילי; אבל אורח רע מה הוא אומר: מה טורח טרח בעל־הבית זה, פת אחת אכלתי, חתיכה אחת אכלתי, כוס אחת שתיתי, – כל טירח שטרח בעל־הבית זה, לא טרח אלא בשביל אשתו ובניו. (שם).

ג שנו רבותינו: „ובנחה יאמר שובה ה׳ רבבות אלפי ישראל"[1] —מלמד שאין השכינה שורה על פחות משני אלפים ושני רבבות מישראל. (יבמ׳ סג, סד).

ד אמר ר׳ יצחק: לעולם תהא אימת צבור עליך, שהרי כהנים פניהם כלפי העם ואחוריהם כלפי שכינה. רב נחמן אמר מכאן: „ויקם דוד המלך על רגליו ויאמר שמעוני אחי ועמי"[2]. (סוטה מ.)

ה הלל אומר: אל תפרוש מן הצבור. (אב׳ ב).

[1] במ׳ י׳, לו. [2] דה"א כ"ח, ב.

א) אוכלוסי — המוני עם. חכם הרזים — חכם הסודות, שיודע לב כולם. פרצופיהם — פניהם. ב) וברר — התבואה הטובה מתוך הפסולת. והרקיד — בנפה. וגזז — את הצמר ולבן ונפץ — מתחלה רוחצין את הצמר ומלבנים אותו ואח"כ מנפצין אותו להסיר מתוכו את הפסולת. אומניות — בעלי־מלאכות. גלוסקאות — לחם סולת. ד) כהנים — בשעת נשיאת כפים לברכה. ויקם דוד — הרי שעמד לפני העם. ה) אל תפרוש וגו׳ — אל תוציא עצמך מן הצבור.

ו אמר שמואל: לעולם אל יפרוש אדם עצמו מן הכלל. (בר' מח:).

II. הָעֲמֵלִים עִם הַצִּבּוּר וּמְזַכֵּי הָרַבִּים.

ז רבן גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא אומר: כל העמֵלים עם הצִבּור יהיו עמלים עמהם לשֵם־שמים. שזכות אבותם מסַיַּעְתָּם וצדקתם עומדת לעד, ואתם מעלה אני עליכם שכר הרבה כאלו עשיתם. (אב' ב).

ח „וְאִישׁ תְּרוּמוֹת יֶהֶרְסֶנָּה"[1] — אם משים אדם עצמו כתרומה הזו, שמושלכת בזויות הבית, ואומר: מה לי בטורח הצבור, מה לי בדיניהם, מה לי לשמוע בקולם? שלום עליך, נפשי! — הרי זה מחריב את העולם, הֱוֵי: „ואיש תרומות יהרסנה".

מעשה בר' אמי, כשהיה מסתלק מן העולם, נכנס בן אחותו אצלו, מְצָאוֹ בוכה, אמר לו: רבי! מפני מה אתה בוכה? יש תורה שלא לָמדת ולִמדת? הרי תלמידיך יושבים לפניך; יש גמילות־חסדים שלא עשית? ועל כל מדות שהיו בך, היית מתרחק מן הדינין ולא נתת רשות על עצמך להתמנות על צרכי־צבור. אמר לו: בני! עליה אני בוכה, שמא אתן דין וחשבון על שהייתי יכול לעשות דיניהם של ישראל. (תנח' משפטים).

ט תלמיד־חכם שיש בעיר — כל צרכי הצבור מוטלים עליו. (מו"ק ו.).

י רב הונא אמר: אם נכשל אדם בעֲברה חַיָב מיתה בידי שמים, מה יעשה ויחיה? אם היה לָמוד לקרות דף אחד — קורא שני דפים, ואם היה לָמוד לשנות פרק אחד—ישנה שנים. ואם אינו למוד לקרות ולשנות מה יעשה ויחיה? ילך ויֵעָשה פַּרנס על הצבור וגבאי של צדקה והוא חי; שאִלו נאמר: „ארור אשר לא ילמד" לא היתה תקומה לשונאי ישראל, אלא: „ארור אשר לא יקים את דברי התורה הזאת"[2], אלו נאמר: „עץ חיים היא לעמלים בה" לא היתה תקומה לשונאי־ישראל, אלא: „עץ חיים היא למחזיקים בה"[3] — „כי בצל החכמה בצל הכסף"[4]. (ויק"ר כה).

יא כל המזַכה את הרבים אין חטא בא על ידו, וכל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה. משה זכה וזִכה את הרבים— זכות הרבים תלוי בו, שנאמר: „צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל"[5]; ירבעם חטא והחטיא את הרבים – חטא הרבים תלוי בו, שנאמר: „על חטאות ירבעם אשר חטא ואשר החטיא את ישראל"[6]. (אב' ה).

יב פושעי־ישראל בגופם ופושעי־הגוים בגופם יורדים לגיהנם ונדונים בה שנים עשר חדש. לאחר שנים עשר חדש גופם כלה ונשמתם נשרפת ורוח מפַזרתם תחת כפות רגלי

[1] מש' כ"ט, ד. [2] דב' כ"ז, כו. [3] מש' ג', יח. [4] קהל' ז', יב. [5] דב' ל"ג, כא. [6] מ"א ט"ו, ל.

ז) שזכות אבותם מסיעתם — זכות אבות של הצבור עומדת להם שתהא תועלת בעמלם לטובת הצבור. ואתם מעלה וגו' — מוסב על העמלים לשם שמים; שהקב"ה מחשב להם שכר טוב, כאלו נעשה הכל בכחם ובעמלם לבד. ח) ועל כל מדות — מלבד כל המדות. על שהייתי יכול לעשות – ולא עשיתי. י) פרנס — מנהיג ועוסק בצרכי צבור. לא היתה תקומה לשונאי ישראל — כנוי הוא כלפי ישראל; שהרי יש הרבה שאינם יודעי תורה. למחזיקים בה — התומכים את אחרים שעוסקים בתלמוד־תורה. בצל החכמה בצל הכסף —כלו' ע"י תמיכת ממון החכמה מתקיימת. יא) אין מספיקין בידו — אין נותנין לו מן השמים.

צדיקים; אבל המינים והמסורות והאפיקורסים שכפרו בתורה ושכפרו בתחית־המתים, ושפרשו מדרכי צבור, ושנתנו חתיתם בארץ חיים, ושחטאו והחטיאו את הרבים, כגון ירבעם בן נבט ותבריו — יורדים לגיהנם ונדונים בה לדורי־דורות, גיהנם כלה והם אינם כלים. (ר"ה יז.).

III. פרנס על הצבור.

יג אמר רבי יצחק: אין מעמידין פרנס על הצבור, אלא אם כן נמלכין בצבור, שנאמר: „ויאמר משה אל בני ישראל ראו קרא ה' בשם בצלאל"[1]. אמר לו הקדוש־ברוך־הוא למשה: משה, הגון עליך בצלאל? אמר לו: רבונו של עולם! אם לפניך הגון — לפני לא כל־שכן. אמר לו: אף־על־פי־כן לך אמור להם. הלך ואמר להם לישראל: הגון עליכם בצלאל? אמרו לו: משה רבנו, אם לפני הקדוש־ברוך־הוא ולפניך הוא הגון — לפנינו לא כל־שכן. (בר' נה.).

יד שנו רבותינו: „ושבעים מזקני ישראל"[2]— למה לא נתפרשו שמותם של זקנים הללו? שלא יאמר אדם: פלוני כמשה ואהרן, פלוני כנדב ואביהוא, פלוני כאלדד ומידד; ואומר: „ויאמר שמואל אל העם ה' אשר עשה את משה ואת אהרן וגו'"[3]; ואומר: „וישלח ה' את ירובעל ואת בדן ואת יפתח ואת שמואל"[4]— שקל הכתוב שלשה קלי־עולם כשלשה חמורי־עולם, לומר לך: ירובעל בדורו, כמשה בדורו, בדן בדורו כאהרן בדורו; יפתח בדורו כשמואל בדורו; ללמדך שאפילו קל־שבקלים ונתמנה פרנס על הצבור הרי הוא כאביר שבאבירים; ואומר: „ובאת אל הכהנים הלוים ואל השופט אשר יהיה בימים ההם"[5] — וכי תעלה על דעתך, שאדם הולך אצל הדין שלא היה בימיו? הא אין לך לילך אלא אצל שופט שבימיו; ואומר: „אל תאמר מה היה שהימים הראשונים היו טובים מאלה"[6]. (ר"ה כה:).

טו „ואשמם בראשיכם"[7] — „ואשמם" כתיב. אמר ר' יהושע בן לוי: אמר להם משה: אם אי אתם נשמעים להם אשמה תלויה בראשיכם. למה הדבר דומה? לנחש הזה, שאמר הזנב לראש: עד מתי אתה מהלך תחלה? אני אלך תחלה. אמר לו: לך. הלך ומצא גומא של מים והשליכו לתוכה, מצא אש והשליכו לתוכו, מצא קוצים והשליכו לתוכם. מי גרם לו? על שהלך הראש אחר הזנב. כך כשקטנים נשמעים לגדולים, הם גוזרים לפני המקום והוא עושה, ובשעה שהגדולים מהלכים אחר הקטנים הם נופלים.

דבר אחר: אמר ר' הושעיא: משל למה הדבר דומה, לכלה שהיתה עומדת בתוך חופתה ונתפחמו ידיה, אם מקנחת אותן בכותל — הכותל מתפחם וידיה אין מתנקות, ואם

[1] שמ' ל"ה, ל. [2] שם כ"ד, ה. [3] ש"א י"ב, ו. [4] שם שם, יא. [5] דב' י"ז, ט. [6] קהל' ז', י. [7] דב' א', יג.

יב) המינים —כת של כופרים. והמסורות —המלשינים. ושנתנו חתיתם בארץ חיים — שהטילו אימה על הצבור. יג) פרנס —מנהיג וראש. נמלכין —שואלים עצה. הגון —חשוב וראוי. יד) שקל — השוה. שלשה קלי עולם — ירובעל (גדעון), בדן (זה שמשון, לפי האגדה, שהוא משבט דן) ויפתח, שהם מקטני השופטים. חמורי עולם — גדולי עולם, משה ואהרן ושמואל. ונתמנה —הופקד. אצל שופט שבימיו —כיון שהוא שופט בזמנו עליך לשמוע לו. טו) ואשמם כתיב —בספריהם היה כתוב „ואשמם" בלא יו"ד, ודרשו מלשון אשמה. והשליכו —את כל הגוף. המקום — הקב"ה. ונתפחמו — השחירו ע"י פחם.

בפְסֵיפַס – הפסיפס מתפתח וידיה אין מתנקות, ואם מקנחת היא בשערה – שערה מתנַאָה וידיה מתנקות. כך בשעה שישראל נשמעים לגדוליהם ואין הגדולים עושים צרכיהם – אשמה תלויה בראשיהם של גדולים, ואם לאו תלויה בראשיהם של עצמם. (דב״ר א; ילק״ש).

טז אמר ר׳ עקיבא: נמשלו ישראל לעוף, מה העוף הזה אינו פורח בלא כנפים, כך ישראל אין יכולים לעשות דבר חוץ מזקניהם.

אמר ר׳ יוסי בן חלפתא: גדולה זקנה. אם זקנים הם–חביבים הם; אם נערים הם–נטפלה להם ילדות; ששָנינו: ר׳ שמעון בן יוחאי אומר: לא במקום אחד ולא בשני מקומות מצינו שחלק הקדוש־ברוך־הוא כבוד לזקנים, אלא בכמה מקומות. (ויק״ר יא).

יז ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: אם יאמרו לך ילדים בנה בית־המקדש אל תשמע להם, ואם יאמרו לך זקנים: סתור בית־המקדש–שמע להם, מפני שבנין ילדים סתירה וסתירת זקנים בנין, וראיה לדבר–רחבעם בן שלמה. (תוס׳ ע״ז; נדר׳ מ.).

יח נביא וזקן למה הם דומים? –למלך ששילח שני פַלְמַנְטוּרִין שלו, על אחד מהם כתב: אם אינו מראה לכם חותם שלי וסְמַנְטֵירִין שלי אל תאמינו לו. ועל אחד מהם כתב: אף על פי שאינו מראה לכם חותם וסמנטירין שלי, האמינוהו בלא חותם וסמנטירין; כך בנביא נאמר: „ונתן אליך אות או מופת"[1], אבל כאן: „על פי התורה אשר יורוך"[2]. (ירוש׳ בר׳ א).

יט נאמר: „כי אתה תבוא את העם"[3], ונאמר: „כי אתה תביא את בני־ישראל"[4]–אמר ר׳ יוחנן: אמר לו משה ליהושע: אתה והזקנים שבדור עמהם. אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: טול מקל והך על קדקדם–דַבָּר אחד לדור ואין שני דַבָּרִים לדור; וכן בדוד הוא אומר: „ויקם דוד על רגליו ויאמר שמעוני אחי ועמי"[5]–אם אחי למה עמי ועם עמי למה אחי? אמר ר׳ אלעזר: אמר להם דוד לישראל: „אם אתם שומעים לי–אחי אתם, ואם לאו–עמי אתם ואני רודה אתכם במקלות. (סנה׳ ח.; סוטה מ.)

כ פרנס טוב–הקדוש־ברוך־הוא מכריז עליו בעצמו, שנאמר: „וידבר ה׳ אל משה: ראה קראתי בשם בצלאל"[6]. (בר׳ נה.).

כא „לְךָ ה׳ הַמַּמְלָכָה וְהַמִּתְנַשֵּׂא"[7]–אמר רב: אפילו רֵישׁ־גַּרְגִּיתָא משָמַיִם מעמידים אותו. (ב״ב צא:).

[1] דב׳ י״ג, ב. [2] שם י״ז, יא. [3] שם ל״א, ז. [4] שם שם, כג. [5] דה״א כ״ח, ב. [6] שמ׳ ל״א, ת, ב. [7] דה״א כ״ט, יא.

מקנחת –מוחה. בפסיפס –בלבנה מרובעת וחלקה. טז) מזקניהם –מראשיהם. גדולה זקנה — חכמה ומשרה על הצבור. אם זקנים הם — אם העומדים בראש הצבור זקנים בשנים. נטפלה להם ילדות — כלו׳ הילדות דבר טפל להם והעיקר החכמה. יז) רחבעם בן שלמה — ששמע לעצת ילדים ונחלקה המלכות. יח) וזקן — שופט. פלמנטירין — שליחי המלך. וסמנטירין — חותם המלך וטבעתו. יט) תביא את העם — משמע גם אתה כאחד מהם. תביא את העם — משמע אתה תהיה הראש והמנהיג שלהם. אתה והזקנים שבדור עמהם — שלא תעשה מעשה אלא על פי עצת הזקנים. והך על קדקדם — אם לא ישמעו לך. דבר –מנהיג. כא) ריש־גרגיתא— שר הממונה על בורות המים.

כב אמר ר' אלעזר: בשעה שפוסקים גדולה לאדם פוסקים לו ולזרעו עד סוף כל הדורות, ואם הֵגים דעתו הקדוש־ברוך־הוא משפילו. (זב' קב.).

כג „אֲשֶׁר יָדַעְתָּ כִּי הֵם זִקְנֵי הָעָם"[1]—אתה צריך לידע אם ברורים הם לפני העם. „זקני העם"—מלמד שאין אדם יושב בישיבה למטה אלא אם כן יושב בישיבה למעלה, עד שהבריות מרננים אחריו ואומרים: איש פלוני כשר וחסיד וגאה להיות חכם! (ספרי).

כד „לֹא תִשָּׂא אֶת שֵׁם יְיָ אֱלֹהֶיךָ לַשָּׁוְא"[2]—שלא תקבל עליך שְׂרָרָה ואין אתה ראוי לשררה. אמר ר' יעקב: ר' מָנִי מביא לה מכאן: „אל תצא לרב מהר"[3]—„לרֹב" כתיב.

אמר ר' אַבָּהוּ: אני נקראתי קדוש ואתה נקראת קדוש, אם אין בך כל המדות ש־יש בי לא תקבל עליך שררה. (פסיק').

כה שנה אוֹשַׁעְיָה זְעֵירָא דְמִן חַבְרַיָא: „והיה אם מעיני העדה נעשתה לשגגה"[4]—משל לכלה, שהיא בבית אביה; כל זמן שעיניה יפות אין כל גופה צריך בדיקה, עיניה טרוטות—כל גופה צריך בדיקה. (תענ' כד.).

כו „זֶה דוֹר דֹּרְשָׁיו"[5]—נחלקו בה ר' יהודה נשיאה וחכמים, אחד אמר: דור לפי פרנס, ואחד אמר: פרנס לפי דורו. (ערכ' יז).

כז תרגם יוסי מעוני בבית־הכנסת של מעון: „שמעו זאת הכהנים והקשיבו בית ישראל ובית המלך האזינו"[6]—אמר: עתיד הקדוש־ברוך־הוא לִטּוֹל את הכהנים ולהעמידם בדין ולאמר להם: למה לא יגעתם בתורה? לא הייתם נהנים מארבע ועשרים מתנות־כהונה? והם אומרים לו: לא נתנו לנו כלום; „והקשיבו בית ישראל"—למה לא הייתם נותנים לכהנים ארבע ועשרים מתנות־כהונה שכתבתי לכם בתורה? והם אומרים לו: על אותם של בית־הנשיא, שהיו נוטלים את הכל; „ובית המלך האזינו, כי לכם המשפט"[6]—לא לכם אמרתי: „וזה יהיה משפט הכהנים"[7]? לפיכך לכם ועליכם מדת־הדין נהפכת; עתיד אני לישב עמהם בדין ולפסקם ולאבדם מן העולם. שמע ר' יהודה נשיאה וכעס. נתיָרא יוסי וברח. בערב עלה ריש־לקיש ושאל בשלומו של רבי והתחיל מפַיְסו על של יוסי מעוני, אמר לו: רבי, צריכים אנו להחזיק טובה לאומות־העולם, שהם מכניסים מוּמְסִים לבתי־טַטְרְיָאוֹת ולבתי־קִרְקְסָאוֹת שלהם ומשחקים בהם, כדי שלא יהיו משיחין אלו עם אלו ויבואו לידי קטטה, בשלה—יוסי מעוני אמר דברי־תורה וכעסת עליו! אמר לו: ויודע הוא בדברי־תורה כלום? אמר לו: הן, אדם גדול הוא. אמר לו: וידע להשיב לי על כל מה שאשאלנו? אמר לו: הן.—אם כך יעלה לכאן. עלה אצלו. אמר לו: מהו שנאמר: „הנה כל המושל עליך ימשול לאמר כאמה בתה"[8]? אמר לו: כבת כן אמה, כדור כן נשיא, כמזבח כן כהניו; וכן אומרין [הבריות]: לפי

[1] במ' י"א, טז. [2] שמ' כ', ז. [3] מש' כ"ה, ח. [4] במ' ט"ו, כד. [5] תהל' כ"ד, ו. [6] הוש' ה', א.
[7] דב' י"ח, ג. [8] יחז' ט"ז, מד.

כב) הגים דעתו — נתגאה. כג) למעלה — בשמים. מרננים—משיחין. כד) לשררה—לשלטון. לרב כתיב — בלא יו"ד; ודרש שלא תמהר להעשות רב. כה) צריך בדיקה — אם אין בו מום. טרוטות — רכות ודולפות. כו) ר' יהודה נשיאה — נכדו של ר' יהודה הנשיא (רבנו הקדוש). כז) תרגם — דרש. מעוני — ממעון שאצל טבריה בא"י. על אותם — בשביל אותם. וזה יהיה משפט הכהנים — במתנות כהונה נאמר. מפיסו — מרצהו. על של יוסי — על דברי יוסי. מומסים — ליצנים.

הגן הנָּנָן. אמר לו ריש־לקיש: עדַיִן לא נמרתי לפַיְסו על זו ואתה מביא לנו אחרת. (ירוש' סנה' ב; ב"ר פ).

כח אמר ר' חנינא: מהו שנאמר: „ה' במשפט יבא עם זקני עמו ושריו"[1]—אם שרים חטאו זקנים מה חטאו? אלא אמור: על זקנים שלא מִחוּ בשרים. (שבת נד, נה).

כט ר' מָנָא היה מבזה את אלו שמתמנים בכסף. ר' אמי קרא עלידהם: „אלהי כסף ואלהי זהב לא תעשו לכם"[2].

שנה ר' יאשיה: דַיָן זה שהוא מתמנה בכסף אין עומדין מפניו ואין קורין אותו „רבי" והטלית שעליו כמרדעת של חמור.

ר' זעירא ואחד מן החכמים היו יושבים. עבר אחד מאלו שמתמנים בכסף. אמר אותו חכם לר' זעירא: נעשה את עצמנו כשונים ולא נעמוד מפניו.

תרגם יעקב איש כפר־נִבּוֹרַיא: „הוי אומר לעץ הקיצה עורי לאבן דומם, הוא יורה"[3]—יודע הוא? „הנה הוא תפוש זהב וכסף"[3]—לא בכסף נתמנה? „וכל רוח אין בקרבו"[3]—לא למד כלום. אם רוצים אתם למנות—„וה' בהיכל קדשו"[4]. הרי ר' יצחק בר' אלעזר בבית־הכנסת של שער קיסרין. (ירוש' בכור' ג).

ל בָּתַר רֵישָׁא גוּפָא אָזִיל (אחר הראש הולך הגוף). (עיר' מא.).

לא אִין אָזַל רֵישָׁא —מַה גוּפָא טָב? אִין נְסִיב גוּפָא— מָה רֵישָׁא סָב? (אם נִטל הראש — הגוף למה? ואם נִטל הגוף — הראש למה?). (פסיק' דר"כ טז; ב"ר ק).

לב כַּד רָגֵיז רָעְיָא עַל עָנָא עָבֵיד לְנַגְּדָא סַמּוּתָא (כשהרועה כועס על הצאן — נותן להן מַשְׁכּוּכִית סמויה). (ב"ק נב.).

לג בזמן שהרועה תועה הצאן תועין אחריו. (פדר"א מ).

לד עֲלוּבָה מְדִינְתָּא דְאַסְיָהּ פּוֹדְגְרִים וְדַאֲקְטוּטָהּ בַּחֲדָא עֵינָא (עלובה המדינה שרופאה חולה־רגלים ושרופא־העינים שלה בעל עין אחת. (ויק"ר ה).

לה „וַיְדַבְּרוּ אֵלָיו לֵאמֹר אִם הַיּוֹם תִּהְיֶה עֶבֶד לָעָם הַזֶּה וגו'"[5] — לְלַמֶּדְךָ, שכל המתמנה על הצבור נעשה עבד לצבור.

רבן גמליאל נתן דעתו להושיב בראש את ר' אלעזר חסמא ור' יוחנן בן גֻדגדא. שלח להם ולא באו; חזר ושלח ובאו. אמר להם: כמדומים אתם ששררה אני נותן לכם— עבדות אני נותן לכם. שנאמר: „וידברו אליו לאמר אם היום תהיה ע ב ד לעם הזה". (הור' י.; ילק"ש).

[1] ישע' ג', יד. [2] שמ' כ', כג. [3] חב' ב', יט. [4] שם שם, כ. [5] מ"א י"ב, ז.

לפיסו על זו — על הראשונה. כט) אלהי כסף — כלו' דיין שמתמנה בכסף. וטלית שעליהם— לבוש הרבנות שעליהם. כמרדעת — כאוכף וכו'. כשונים — כשקועים בלמוד התורה. אומר לעץ וגו' — דרש פסוק זה על עם־הארץ שמתמנה בכסף. וה' בהיכל קדשו — כלו' הרי יש ר' יצחק בר' אלעזר שהוא תלמיד־חכם ויושב בהיכל ה' (בבית־המדרש) ולומד. לב) לנגדא —משכוכית, האיל ההולך בראש ומושך אחריו את כל העדר. סמותא — סמויה, עורת; כלו' כשהקב"ה כועס על העם נותן לו מנהיג רע. אם היום תהיה עבד — במלך רחבעם נאמר.

לו מעשה בר' יוחנן בן נורי ור' אלעזר חסמא שהושיבם רבן גמליאל בישיבה ולא הרגישו בהם התלמידים. לעת ערב הלכו וישבו אצל התלמידים. נכנס רבן גמליאל ומצא אותם שישבו להם אצל התלמידים. אמר להם: יוחנן בן נורי ואלעזר חסמא, הודעתם לצבור, שאתם מבקשים לעשות שררה על הצבור? — לשעבר הייתם ברשות עצמכם, מכאן ואילך הרי אתם משועבדים לצבור. (ילק"ש דברים).

לז רבי יצא מבית־המרחץ, נתעטף בבגדים וישב ועסק בצרכיהם של הבריות. מזג לו עבדו כוס, ומתוך שעסק בצרכי הבריות לא נפנה לקבלו ממנו. נתנמנם העבד וישן לו. הפך רבו פניו ונסתכל בו ואמר: יפה אמר שלמה: „מתוקה שנת העובד... והשבע לעשיר איננו מניח לו לישון"[1] — כגון אנו, שעוסקים בצרכיהם של הבריות, אף לישון אין מניחין לנו. (קה"ר ז.).

לח „וַיֵּרֶד משֶׁה מִן הָהָר אֶל הָעָם"[2] — מלמד שלא היה משה פונה לעסקיו ולא יורד לתוך ביתו, אלא „מן ההר אל העם". (מכיל' יתרו).

לט אין הקדוש־ברוך־הוא נותן גדולה לאדם עד שבודקהו בדבר קטן ואחר־כך מעלהו לגדולה. הרי לך שני גדולי־עולם שבְּדָקָם הקדוש־ברוך־הוא בדבר קטן ונמצאו נאמנים והעלם לגדולה. בדק לדוד בצאן ולא נהגן אלא במדבר להרחיקן מן הגזל, שכֵּן אליאב אומר לדוד: „ועל מי נטשת מעט הצאן ההנה במדבר"[3]. אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: נמצא אתה נאמן בצאן — בוא ורעה צאני, שנאמר: „מאחר עלות הביאו לרעות ביעקב עמו"[4]. וכן במשה הוא אומר: „וינהג את הצאן אחר המדבר"[5] — להוציאן מן הגזל, ולְקָחוֹ הקדוש־ברוך־הוא לרעות ישראל, שנאמר: „נחית כצאן עמך ביד משה ואהרן"[6]. (שמ"ר ב).

מ „יְיָ צַדִּיק יִבְחָן"[7] — במה הוא בוחנו? במרעה צאן. בדק לדוד בצאן ומצָאוֹ רועה יפה, שנאמר: „ויקחהו ממכלאות צאן"[8] — מהו „ממכלאות צאן"? שהיה דוד כולא את הצאן אלו מפני אלו. היה מוציא הקטנים ומאכילם ראשי עשבים, ואחר־כך מוציא הזקנים ומאכילם אמצָעָם של עשבים, ואחר־כך מוציא הבחורים ומאכילם עִקרם של עשבים. אמר הקדוש־ברוך־הוא: מי שהוא יודע לרעות את הצאן איש לפי כחו יבא וירעה צאני, אלו ישראל; זהו שנאמר: „מאחר עלות הביאו לרעות ביעקב עמו"[4].

ואף משה לא בְּחָנוֹ הקדוש־ברוך־הוא אלא בצאן. אמרו רבותינו: כשהיה משה רבֵּנו רועה צאנו של יתרו במדבר ברח ממנו גדי ורץ אחריו, עד שהגיע לחָסִית. כיון שהגיע לחסית נזדמנה לו בְרֵכה של מים ועמד הגדי לשתות. כיון שהגיע משה אצלו אמר: אני לא הייתי יודע שרָץ היית מפני צמא — עָיֵף אתה! הרכיבו על כתפו והיה מהלך. אמר הקדוש־ברוך־הוא: יש לך רחמים לנהוג צאנו של בשר־ודם כך — חייך, אתה תרעה צאני ישראל. (שם; שו"ט; ילק"ש).

[1] קה' ה', יא. [2] שמ' י"ט, יד. [3] ש"א י"ז, כח. [4] תהל' ע"ח, עא. [5] שמ' ג', א. [6] תהל' ע"ז, כא. [7] שם י"א, ה. [8] שם ע"ח, ע.

לו) שהושיבם... בישיבה — בראש. לא הרגישו בהם — לא נתנו לב עליהם לכבדם. הודעתם לצבור וגו' — בירידתכם למטה נראה כאלו מקפידים אתם על כבודכם. מ) כולא — מונע. ראשי עשבים — שהם רכים ביותר. אמצעם של עשבים — שהם רכים במקצת. עקרם של עשבים — שהם קשים. לחסית — למקום עשב אצל מים.

מא צאן אין — רועה למה? (ילק"ש).

מב „וְלָקַחְתָּ אוֹתָם אֶל אֹהֶל מוֹעֵד"[1] — אמר לו: קָחֵם בדברים; בתחלה אמור להם דברי שבח: אשריכם שנתמניתם. וחזור ואמור להם דברי פְּנָם: הוו יודעים שסרבנים וטרחנים הם, על־מנת כן תהיו מקבלים עליכם, שיהו מקללים אתכם וסוקלים אתכם באבנים. מה שהתניתי עמך הַתְנה עמהם. (ספרי).

מג ר' יוסי בא לכופרה. בקש למנות עליהם פרנסים ולא קבלו עליהם. נכנַס ואמר לפניהם: „בן־בֵּבַי ממונה על הפָּקִיעַ" — ומה אם זה שנתמנה על הפתילות זכה להִמנות עִם גדולי־הדור, אתם שאתם מתמנים על חיי־נפשות לא כל־שכן.

ר' חַגַּי בשעה שה׳ה מעמיד פרנסים היה מטעין להם ספר־תורה, לומר: שכל שררה שנִתנה מתורה נִתנה — „בי מלכים ימלוכו, בי שרים יָשׂרו"[2].

ר' עקיבא בקשו למנותו פרנס. אמר להם: אִמָּלֵךְ בביתי. הלכו אחרָיו, שמעו קולו שאמר: על־מנת להתגנות, על־מנת להתבזות! (ירוש' פאה ז; שקל' ח).

מד „קַח לְךָ אֶת יְהוֹשֻׁעַ בִּן נוּן אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ בּוֹ"[3] — שיכול להלוך כנגד רוחות של כל אחד ואחד. (ספרי פנחס).

מה „וַיִּקְרָא מֹשֶׁה לִיהוֹשֻׁעַ וַיֹּאמֶר אֵלָיו לְעֵינֵי כָל יִשְׂרָאֵל חֲזַק וֶאֱמָץ"[4] — הנה עַם שאני מוסרם לך עדַיִן גדיים ועדין תינוקות הם, אל תקפיד עליהם על מה שעושים, אף רבונם לא הקפיד עליהם על מה שעשו, שנאמר: „כי נער ישראל וָאֹהֲבֵהוּ"[5]. (שם נצבים).

מו „בְּנִי אִם עָרַבְתָּ לְרֵעֶךָ"[6] — אמר ר' נחמיה: נאמרה על החברים. כל הימים שאדם חבר, לא איכפַּת לו בצבור ואינו נענש עליו; נתמנה אדם בראש ונטל טלית לא יאמר: לטובתי אני נזקק, לא אִכפת לי בצבור — אלא כל טורח הצבור עליו; אם ראה אדם מעביר בִּיָא על חברו או עובר עבֵרה ולא ממחה בידו הוא נענש עליו. ורוח־הקדש צוַֹחַת: „בני, אם ערבת לרעך" — אתה ערב עליו. (שמ"ר כז).

מז אמר ר' אלעזר: כל פרנס שמנהיג את הצבור בנחת זוכה ומנהיגם לעולם־הבא (סנה' צב.).

מח פרנס המתגאה על הצבור הקדוש־ברוך־הוא בוכה עליו. (חג' ה:).

מט „נָתְנוּ חִתִּיתָם בְּאֶרֶץ חַיִּים"[7] — אמר רב חסדא: זה פרנס המטיל אימה יתרה על הצבור שלא לשם שמים.

[1] במ' י"ח, טז. [2] מש' ח', טז. [3] במ' כ"ז, יח. [4] דב' ל"א, ז. [5] הוש' י"א, א. [6] מש' ו', א.
[7] יחז' ל"ב, כד.

מב) ולקחת אותם אל אהל מועד — במנוי זקנים נאמר. דברי פנם — שאינם של שבח. שסרבנים וטרחנים — קשי־עורף ודרכם להטריח ביותר. מג) ולא קבלו — אלו שרצה למנותם. בן בבי ממונה על הפקיע — בין הממונים על כמה דברים במקדש המנויים במשנה שקלים (פ' ה) נחשב גם בן בבי הממונה על הפקיע (על עשית פתילות מפקיעי חוטים). על חיי נפשות — על צרכי צבור. מטעין להם — משיא עליהם ונותן בידם. אמלך — אתיעץ. מו) על החברים — על תלמידי־חכמים. לא איכפת לו בצבור — אינו חושש לתקנת הצבור. ונטל טלית — לבוש של שררה. מעביר ביא על חברו — מביאו לידי צעקת חמס („ביא" לשון צעקה על מעשה חמס).

אמר ר׳ יהודה אמר רב: כל פרנס המטיל אימה יתרה על הצבור שלא לשם שמים אינו רואה בן תלמיד חכם. (ר״ה יז.).

נ „וַיִּקְרָא שִׁמְשׁוֹן... אֲדֹנָי אֱלֹהִים, זָכְרֵנִי נָא וְחַזְּקֵנִי אַךְ הַפַּעַם"[1] — אמר שמשון לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו של עולם, זכור לי עשרים ושתים שנה ששפטתי את ישראל ולא אמרתי לאחד מהם: העבר לי מקל ממקום למקום. (סוטה י.).

נא אמר ר׳ יוחנן משום ר׳ שמעון בן יהוצדק: אין מעמידין פרנס על הצבור, אלא אם כן קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו, שאם תזוח דעתו עליו, אומרים לו: חזור לאחוריך. (יומא כב:).

נב „רָאשֵׁיכֶם, שִׁבְטֵיכֶם, זִקְנֵיכֶם וְשֹׁטְרֵיכֶם"[2] — אף־על־פי שמניתי לכם ראשים ושופטים ושוטרים, כֻּלכם שָׁוִים לפני, שנאמר: „כל איש ישראל"[2]. (תנח׳).

נג „אֶל גִּנַּת אֱגוֹז יָרַדְתִּי"[3] — מה אגוז זה חָלָק, וכל מי שעולה לראשו ואינו נותן דעתו היאך יעלה הוא נופל ומת ונוטל שלו מן האגוז, כך כל מי שהוא מנהיג שררה על הצבור בישראל ואינו נותן דעתו היאך הוא מנהיג את ישראל, סוף שהוא נופל ונוטל שלו מתחת ידיהם. (שהש״ר).

נד „כְּדַבֵּר אֶפְרַיִם רְתֵת"[4]—ירבעם בן נבט נכנס והוכיחו לשלמה. אמר לו הקדוש־ברוך־הוא: למה אתה מוכיחו? „נשא הוא בישראל"[4]—תייך, שאני מטעימך משררותו ואין אתה יכול לעמוד בה. כיון שנכנס למלכות, מיד „ויאשם בבעל וימות"[4]. (ויק״ר יב).

נה אמר רב יהודה: שלשה דברים מקצרים ימיו ושנותיו של אדם: (מי שנותנים לו ספר תורה לקרות ואינו קורא, כוס של ברכה לברך ואינו מברך ו)המנהיג עצמו ברבנות.
אמר ר׳ חמא בר חנינא: מפני מה מת יוסף קודם לאחיו? מפני שהנהיג עצמו ברבנות. (בר׳ נה).

נו הָרָשׁוּת מקברת את בעליה. ערום נכנס לה וערום יצא ממנה—ולוַאי שתהא יציאה כביאה. (יומא פו:).

נז אמר ר׳ יוחנן: אוי לה לרבנות שמקברת את בעליה, שאין לך כל נביא ונביא, שלא קִפֵּחַ ארבעה מלכים בימיו. (פס׳ פז).

נח אמר ר׳ אלעזר בן עזריה: „הרי אני כבן שבעים שנה וגו׳"—אף־על־פי שנכנס לגדולה האריך ימים; הא למדת, שהגדולה מקצרת ימים. (ירוש׳ בר׳ א).

נט אוי לה לגדולה שקוברת את בעליה, שלעולם אינה גורמת טובה. (תדב״א יא).

[1] שופ׳ ט״ז, כח. [2] דב׳ כ״ט, ט; [3] שה״ש ו׳, יא. [4] הוש׳ י״ג, א.

נא) קופה של שרצים — פגם משפחה. תזוח דעתו — יתגאה. חזור לאחוריך — כלו׳ ראה אותה הקופה התלויה מאחוריך ולא תתגאה. נג) נוטל שלו — ענשו. נה) לקרות —בצבור. מת יוסף קודם לאחיו — שנאמר: „וימת יוסף וכל אחיו" (שמ׳ א׳, ו). נו) הרשות — השררה. ולואי שתהא יציאה כביאה —בלא חטא. נז) שלא קפח —שלא מתו בימיו. ארבעה מלכים — כגון ישעיהו והושע שנמשכה נבואתם בימי עזיה יותם אחז יחזקיה מלכי יהודה.

ס אמר ר' אבא בר כהנא: כיון שנתמנו זקנים הדליקו להם כל ישראל נרות ושמחו להם. מרים רואה את הנרות דולקים, אמרה לצפורה: מה עסק של נרות הללו דולקים? אמרה לה הענין. אמרה מרים: אשריהן נשים של אלו, מה הן רואות היאך עלו בעליהן לשררה! אמרה לה צפורה: אוי להן! (ילמדנו; ילק"ש בהעלותך).

סא „אֲדֹנִי מֹשֶׁה כְּלָאֵם"[1] — מהו „כלאם"? אמר יהושע למשה: הָטֵל עליהם צרכי־צבור והם כָּלִים מאליהם. (סנה' יז.).

סב כל מי שרודף אחר שְׂרָרָה שררה בורחת ממנו, וכל מי שבורח משררה — שררה רודפת אחריו. (תנח').

סג שמעיה אומר: שנא את הרבנות.

—כיצד? מלמד שלא יניח אדם עטרה מעצמו בראשו, אבל אחרים יניחו לו. (אב' א; אדר"נ יא).

סד תניא, אמר רבי יהושע בן פרחיה: בתחלה כל האומר עֲלֵה לה אני כופתו ונותנו לפני הארי, עתה כל האומר לי לירד ממנה, אני מֵטִיל עליו קומקום של חמין, שהרי שאול ברח ממנה, וכשעלה בקש להרוג את דוד. (מנח' קט:).

סה אמר ר' יהושע בן קִבְסִי: כל ימי הייתי בורח מן השררה; עכשיו שנכנסתי, כל מי שהוא בא ומוציאה — בקימקום הזה אני יורד לו; מה הקומקום הזה כּוֹה וּמַפְצִיעַ וּמְפַחֵם — כך אני יורד לו. (ירוש' פס').

סו נוח לעלות לבימה וקשה לירד. (ילק"ש).

ס רבנו היה עַנְותן הרבה והיה אומר: כל מה שיאמר לי אדם אני עושה, חוץ ממה שעשו זקני־בתירה לזקני, שירדו מגדולתם והעלו אותו. ואלמלי עלה ראש־הגולה לכאן הייתי עומד מפניו. אמר לו ר' חִיָא הגדול: והרי הוא עומד בחוץ... נִתְכַּרְכְּמוּ פניו של רבי. כיון שראה ר' חיא שנתכרכמו פניו, אמר לו: ארונו בא. (ירוש' כלא' ט; ב"ר לג).

סח „אֲשֶׁר נָשִׂיא יֶחֱטָא... בִּשְׁגָגָה... וְהֵבִיא אֶת קָרְבָּנוֹ"[2] — אמר ר' יוחנן בן זכאי: אשרי הדור שהנשיא שלו מביא קרבן על שגגתו; אם נשיא שלו מביא קרבן — צריך אתה לומר: „מהו הדיוט!" ואם על שגגתו מביא קרבן — צריך אתה לומר: „מהו זדונו!". (הור' י:).

סט אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים, קל־וחומר קטנים לגדולים. (ר"ה כה:).

[1] במ' י"א, כח. [2] ויק' ד', כב, כג.

ס) מה עסק של הנרות הללו — כלו' מאיזה טעם. סד) עלֵה לה — לגדולה. קומקום — כלי שמרתיחין בו מים חמים. ברח ממנה — שהיה נחבא אל הכלים. סה) אני יורד לו — כלו' אני זורק בו. ומפחם — מלכלך. סז) זקני בתירה לזקני — להלל הנשיא (עי' ספר שני III יב). נתכרכמו — הוריקו. ארונו בא — כלו' לא חי אלא מת הביאוהו. סח) אשרי הדור — דרש „אשר" מלשון אשרי. סט) נשמעים — שומעים. ק"ו קטנים לגדולים — מתוך שהגדולים נשמעים לקטנים נושאים הקטנים ק"ו בעצמם לשמוע לגדולים.

ע „אַלּוּפֵינוּ מְסֻבָּלִים אֵין פֶּרֶץ וְאֵין יוֹצֵאת וְאֵין צְוָחָה בִּרְחֹבֹתֵינוּ"[1] – ר' יוחנן אמר: „אלפים מסובלים" לא נאמר כאן, אלא „אלופינו מסובלים", – בשעה שהגדולים סובלים את הקטנים „אין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחובותינו". ר' שמעון בן לקיש מסרס מקרא זה: „אלפים מסובלים" לא נאמר כאן אלא „אלופינו מסובלים", – בשעה שהקטנים סובלים את הגדולים „אין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה ברחובותינו". (ירוש' ר"ה ב).

עא אמר ר' יוחנן: מהו שנאמר: „ויהי בימי שפוט השופטים"[2] – דור ששופט את שופטיו; אומר לו: טול קיסם מבין שניך, אומר לו: טול קורה מבין עיניך; אומר לו: „כספך היה לסיגים"[3], אומר לו: „סבאך מהול במים"[3]. (ב"ב טו.).

עב „וַיְהִי בִּימֵי שְׁפֹט הַשֹּׁפְטִים"[2] – אוי לדור ששפטו את שופטיהם ואוי לדור ששופטיו צריכים להשפט. (רו"ר א).

עג אמר שמואל: כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור, מתעשר. מתחלה נאמר: „ויפקדם בְּבָזֶק"[4], ולבסוף נאמר: „ויפקדם בטלאים"[5]. (יומא כב:).

עד [כשעת פטירתו של רבי] אמר: לבני גדול אני צריך. נכנס רבן גמליאל אצלו ומסר לו סדרי נשיאות. אמר לו: בני, נהוג נשיאותך בְּרָמִים; זרוק מרה בתלמידים. (כת' קג:).

עה אמר רב הונא בר אידי אמר שמואל: כיון שנתמנה אדם פרנס על הצבור, אסור בעשיית מלאכה בפני שלשה. (קיד' ע.).

עו ר' חִיָּא עלה אצל ר' יודן נשיאה. יצא לקראתו לָבוּש אותְנִיתָא שלו. אמר לו: חזור ולבוש טָנִין שלך, משום „מלך ביפיו תחזינה עיניך"[6].

ר' יוחנן עלה אצל ר' יודן נשיאה יצא לקראתו בחלוק של פשתן. אמר לו: חזור ולבוש חלוקך של צמר, משום „מלך ביפיו תחזינה עיניך".

ר' יוחנן ראה את ר' חנינא בר סיסי מבקע עצים. אמר לו: אין זה כבודך. אמר לו: ומה אעשה ואין לי מי שישמשני. אמר לו: אם אין לך מי שישמשך אל תקבל עליך שררה. (ירוש' סנה' ב).

עז „וַיְדַבֵּר הָעָם בֵּאלֹהִים וּבְמֹשֶׁה"[7] – אם בה' דברו קל־וחומר במשה; אלא זה בא ללמד, שכל מי שמדבר ברועה נאמן כאלו מדבר במי שאמר והיה העולם. (מכיל' בשלח).

עח זקן שאירע בו דבר אין מורידין אותו מגדולתו, אלא אומרין לו: „הִכָּבֵד ושב בביתך"[8]. (ירוש' מו"ק ג).

---

[1] תהל' קמ"ד, יד. [2] רות א', א. [3] ישע' א', כב. [4] ש"א י"א, ח. [5] שם ט"ו, ד. [6] ישע' ל"ג, יז. [7] במ' כא, ה. [8] מ"ב י"ד, י.

ע) אלופינו מסובלים — דרש „אלופינו" מלשון אלוף ושלטון. מסרס את המקרא — מהפך את דרשת המקרא. עא) קיסם — שבב דק של עץ. טול קיסם... טול קורה — כלו' כשהשופט מוכיח לאחד על חטא קל, זה מראה לשופט על חטא חמור שבידו. עג) בבזק — בשברי חרס; שמנה את ישראל ע"י חרסים. בטלאים — בכבשים. עד) ברמים — בדרך גדולה וכבוד. זרוק מרה — החמר עליהם ולא יזלזלו בכבודך. עה) אסור בעשית מלאכה וגו' — משום זלזול. עו) איתניתא — חלוק פשוט של חול. טנין — בגד של שופט וחכם. בחלוק — מין בגד פשוט. עח) שאירע בו דבר — של חטא.

IV. מֶלֶךְ:

עט תניא, ר' יוסי אומר: שלש מצות נצטוו ישראל בכניסתם לארץ: להעמיד להם מלך ולהכרית זרעו של עמלק ולבנות להם בית־הבחירה, ואיני יודע, איזו מהן תחלה? כשהוא אומר: „כי יד על כס יה מלחמה לה' בעמלק"[1] — הֱוֵי אומר: להעמיד להם מלך תחלה, ואין כסא אלא מלך, שנאמר: „וישב שלמה על כסא ה' למלך"[2]; ועדַיִן איני יודע אם לבנות להם בית־הבחירה תחלה או להכרית זרעו של עמלק תחלה, כשהוא אומר: „והניח לכם מכל אויביכם... והיה המקום אשר יבחר ה' וגו'"[3] — הֱוֵי אומר: להכרית זרעו של עמלק תחלה. וכן בדוד הוא אומר: „ויהי כי ישב המלך דוד בביתו וה' הניח לו מסביב"[4], ונאמר: „ויאמר המלך אל נתן הנביא ראה נא אנכי יושב בבית ארזים וגו'"[5]. (סנה' כ:).

פ ר' אליעזר אומר: זקנים שבדור כהוגן שאלו, שנאמר: „תנה לנו מלך לשפטנו"[6], אבל עמי־הארץ שבהם קלקלו, שנאמר: „והיינו גם אנחנו ככל הגוים ושפטנו מלכנו ויצא לפנינו ונלחם את מלחמותינו"[7]. (שם).

פא ר' יוסי אומר: כל האמור בפרשת מלך—מלך מותר בו. ר' יהודה אומר: לא נאמרה פרשה זו אלא כדי לאַיֵּם עליהם, שנאמר: „שׂוֹם תשים עליך מלך"[8] —שתהא אימתו עליך. ר' נהוראי אומר: לא נאמרה פרשה זו אלא כנגד תרעומתם, שנאמר: „ואמרת אשימה עלי מלך וגו'"[9]. (שם).

פב „שׂוֹם תָּשִׂים עָלֶיךָ מֶלֶךְ"[8] — שתהא אימתו עליך; מכאן אמרו: מלך ישראל אין רוכבין על סוסו ואין יושבין על כסאו ואין משתמשין לא בכתרו ולא בשרביטו ולא באחד מכל משמשיו, וכשמֵת כֻּלם נשרפים לפניו; ואין רואין אותו ערום ולא כשמִסְתַּפֵּר ולא בבית־המרחץ, על־שֵׁם „מלך ביפיו תחזינה עיניך"[10]. (ספרי; ירוש' סנה' ב).

פג אמר ר' ינאי: לעולם תהא אימת מלכות עליך, שנאמר: „וירדו כל עבדיך אלה אלי והשתחוו לי"[11] — מלמד שמשה חלק כבוד למלכות. ר' יוחנן אמר מכאן, שנאמר: „ויד ה' היתה אל אליהו וישנס את מתניו וירץ לפני אחאב"[12]. (זב' קב.).

[1] שמ' י"ז, טז. [2] דה"א כ"ט, כג. [3] דב' י"ב י, יא. [4] ש"ב ז', א. [5] שם שם, ב. [6] ש"א ח', ו. [7] שם שם, כ. [8] דב' י"ז, טו. [9] שם שם, יד. [10] ישע' ל"ג, יז. [11] שמ' י"א, ח. [12] מ"א י"ח, מו.

עט) בית־הבחירה — בית המקדש, מקום נבחר לה'. כס יה וגו' — מתחלת כסא מלך ואח"כ מלחמה בעמלק. פ) כהוגן שאלו — שאלו להם מלך כראוי, לשפוט את העם. עמי הארץ... קלקלו — שבקשו מלך ככל הגוים לעשות מלחמות. פא) בפרשת מלך — בשמואל, שאמר לעם המבקשים מלך: „זה יהיה משפט המלך... את בניכם יקח וגו'". מלך מותר בו — כלו' מותר לו לעשות כל מה שכתוב בפרשה זו. לאיים עליהם — שתהא איםת מלכם עליהם, אבל אינו מותר לעשות. ר' נהוראי אומר לא נאמרה פרשה זו — של שום תשים עליך מלך. כנגד תרעומתם — כלו' „שום תשים" אינה מצוה, אלא רשות, כשיהיו מתרעמים ותובעים מלך ראשים למנותו. פב) אין רוכבין וגו' – כלם משום כבודו של מלך. מכל מְשמשיו — מכלי תשמישיו. כולם נשרפים — כל כליו. מסתפר — גוזז שערותיו. פג) שחלק כבוד למלכות —שלא אמר לפרעה „וירדת אלי".

פד דרך המלך אין לה שעור, שהמלך פורץ גדר לעשות לו דרך ואין מְמַחִין בידו. (ב"ב ק; סנה' כ:).

פה שנו רבותינו: מעבירין את המת מלפני הכלה, וזה וזה מלפני מלך ישראל. אמרו עליו על אגריפס המלך שעבר מלפני הכלה ושבחוהו חכמים.
— „שבחוהו", מכלל שעשה יפה, והרי אמר רב אשי: אפילו למי שאמר נשיא שמחל על כבודו כבודו מחול — מלך שמחל על כבודו אין כבודו מחול, שאמר מר: „שום תשים עליך מלך"[1] — שתהא אימתו עליך!
— פָּרָשַׁת־דרכים היה. (כת' יז).

פו המלך והכלה — מעבירין את הכלה מפני כבוד המלך. אגריפס המלך עבר לפני הכלה ושבחוהו חכמים. אמרו לו: מה ראית? אמר להם: אני נוטל כתר בכל יום וזו תִטול כתרה שעה אחת. (שמח' יא).

פז אמר ר' יודן: כל המעיז פניו במלך כאלו מעיז פניו בשכינה. (ב"ר צד).

פח אמר ריש־לקיש: „הנה טוב"[2] — זו מלכות שמים; „והנה טוב מאד"[2] — זו מלכות הרומיים. וכי מלכות הרומיים טוב מאד? אֶתְמְהָא! אלא שהיא תובַעת דִקְיוֹן של בריות. (שם ג).

פט „וַתַּעֲשֶׂה אָדָם כִּדְגֵי הַיָּם"[3] — מה דגים שבים הגדול מחברו בולע את חברו, אף בני־אדם, אלמלא מוראה של מלכות, כל הגדול מחברו בולע את דברו; וזהו ששנינו: ר' חנינא סגן הכהנים אומר: הֱוֵי מתפלל בשלומה של מלכות, שאלמלא מוראה איש את רעהו חיים בלָעו. (ע"ז ד.).

צ אמר רב: אם יהיו כל הַיַּמִים דְיוֹ, ואגַמים קולמוסים, ושמים יריעות, וכל בני אדם לַבְלָרִין, אין מספיקין לכתוב חֲלָלָהּ שֶׁל רָשׁוּת. מנין? אמר רב משרשיא: „שמים לרום וארץ לעומק ולב מלכים אין חקר"[4]. (שבת יא.).

צא שנו רבותינו: הרואה מלכי ישראל אומר: ברוך שחלק מכבודו ליראיו; מלכי אומות־העולם — אומר: ברוך שנתן מכבודו לבשר־ודם.
אמר ר' יוחנן: לעולם ישתדל אדם לצאת לקראת מלכי ישראל, ולא לקראת מלכי ישראל בלבד אמרו, אלא אפילו לקראת מלכי אומות־העולם: שאם יזכה, יבחין בין מלכי ישראל למלכי אומות־העולם. (בר' נח.).

[1] דב' י"ז, טו. [2] בר' א', לא. [3] חב' א', יד. [4] מש' כ"ה, ג.

פד) אין לו שעור — כלו' יכול להרחיבו כמה שהוא רוצה. פורץ גדר — של אחרים. לעשות לו דרך — לצרכיו. ואין ממחין — אין מעכבין. פה) מעבירין את המת מלפני הכלה — כשהלוית המת פוגעת בכלה הולכת לחופה מעבירין אותו מפניה שלא לעכבה. וזה וזה — מת וכלה. שמחל — שוויתר. פרשת דרכים היה — ולא הרגישו שמלפני הכלה עבר. פו) המלך והכלה — שפגעו זה בזה. פח) אתמהא — קריאה של תמיהה. תיבעת דקיון של בריות — שהיא דורשת במשפט ודנה על עלבון כבודם של הבריות ובזוי דקיון (צלם ודמות) שלהם. צ) קולמוסים — עטים. יריעות — גליונות. לבלרים — סופרים. חללה של רשות — כל היקפו ומלואו של כח המלכות. צא) שאם יזכה — לראות בגאולת ישראל וּבכבוד מלכיהם.

צב רב ששת סַגֵּי־נְהוֹר היה. היו הכל הולכים לקבל פני המלך. עמד והלך עמהם רב ששת. מְצָאוֹ מין אחד, אמר לו: חַצְבֵּי לְנַהֲרָא כַּגְּנֵי־־לְיָא? (הכדים לנהר—שברי־חרס לאן?) אמר לו: בוא וראה שאני יודע יותר ממך. עברה כת ראשונה ברעש. אמר לו המין: בא המלך. אמר לו רב ששת: לאו. עברה כת שניה ברעש. אמר לו אותו המין: עכשו בא המלך. אמר לו רב ששת: לא בא המלך. עברה השלישית בשתיקה. אמר לו רב ששת: עכשו ודאי בא המלך. אמר לו אותו המין: זה מִנַּיִן לך? אמר לו: מלכות הארץ כמלכות שמים, ונאמר: „והנה ה' עובר ורוח גדולה וחזק מפרק הרים ומשבר סלעים לפני ה'—לא ברוח ה'; ואחר הרוח רעש—לא ברעש ה'; ואחר הרעש אש—לא באש ה'; ואחר האש קול דממה דקה"[1]. כשבא המלך—פתח רב ששת וברכו. אמר לו אותו המין: מי שאין אתה רואהו אתה מברכו! נתן בו רב ששת את עיניו ונעשה גַּל של עצמות. (בר' נח.).

צג דִּיקְלֵיטְיָנוּס היה רועה חזירים אצל טְבֶרְיָא, וכיון שהיה מגיע לבית־מדרשו של ר' יהודה נשיאה היו התינוקות יוצאים ומכים אותו. לאחר ימים נעשה מלך וישב לו אצל פַּמְיָס, ושלח כתבים לטבריא, אמר: אני גוזר גזירה שיהיו גדולי היהודים באים ועומדים לפני במוצאי־שבת. וצוה לשליחו ואמר: לא תתן להם את הכתבים אלא בערב־שבת עם חשכה. ירד ר' שמואל בר נחמן לרחוץ. ראה את ר' יהודה נשיאה שעומד לפני בית־המדרש הגדול ופניו חולניות. אמר לו: למה פניך חולניות? אמר לו: כך וכך שלחו לי מן המלכות. אמר לו: בוא ורחץ, שבוראך עושה לך נסים. כשנכנסו למרחץ, בא אותו אַרְגָּנְטִין משחק ומרקד לפניהם. בקש ר' יהודה נשיאה לנעור בו. אמר לו ר' שמואל בר נחמן: רבי, הנח לו; פעמים שהוא מתגלה על הנסים. אמר לו: רבך בצרה ואתה עומד וּמשחק ומרקד? אמר להם: אכלו ושתו ועשו שבת טובה, שאלהיכם עושה לכם נסים, ואני מעמיד אתכם לפני המלך במוצאי־שבת. במוצאי־שבת אחר הסדר נְטָלָם והעמידם לפני שער פמְיָס. באו ואמרו למלך: הרי הם עומדים לפני השער. אמר: סִגרו השער. נטלם והעמידם על חומות העיר. באו ואמרו למלך, אמר: גוזרני שיסיקו בית־מרחץ שלשה ימים ויכנסו וירחצו ויבואו אצלי. הלכו והסיקו את בית־המרחץ שלשה ימים, ונכנס אַרְגָּנְטִין ומזג לפניהם, ונכנסו ורחצו ובאו אצלו. אמר להם: בשביל שאלהיכם עושה לכם נסים—אתם מזלזלים במלך! אמרו לו: בדִיקְלֵיטְיָנוּס רועה חזירים אנו מזלזלים, אבל לדיקליטינוס המלך—אנו משתעבדים. אמר להם: אף־על־פי־כן אל תזלזלו לא ברומי קטן ולא בְגוּלְיָר קטן. (ירוש' תרומ' ח; ב"ר סג).

צד שנו רבותינו: שלשה אין מתקנאין בהם, ואלו הם: גוי קטן ונחש קטן ותלמיד קטן. מה טעם? שמלכותם עומדת מאחורי אזנם. (פס' קיג.).

צה שנה ר' יוסף: „הנה קטן נתתיך בגוים"[2]—שאין מושיבים מלך בן מלך. (ע"ז י.).

[1] מ"א י"ט, יא, יב. [2] עוב' א', ב.

צב) סגי־נהור — מאור עינים; כלו' סומא. חצבי לנהרא וגו' — משל הבריות הוא: הכדים השלמים מורידין אותם לנהר כדי לשאוב בהם מים, אבל שברי־חרס למה יורדים לשם? כלו' אנשים פקחי־עינים רצים לקראת המלך לראותו, אבל אתה הסומא למה אתה הולך? כת ראשונה— הגדוד הראשון שעובר לפני המלך. צג) בערב שבת עם חשכה — כדי שלא יוכלו לבוא אליו בשבת ויענשם. ארגנטין — מין רוח. אחר הסדר — אחר סדר הלמוד. בגוליר — עבד מלך מן הפחותים. צד) אין מתקנאין בהם — אין מתגרין בהם. שמלכותם עומדת מאחורי אזנם — וממשלתם קרובה לבוא וינקמו בך. צה) הנה קטן וגו' — באדום כתוב.

צו „וְאֵלֶּה הַמְּלָכִים אֲשֶׁר מָלְכוּ בְּאֶרֶץ אֱדוֹם"[1]—ר' יצחק פ־תח: „אלונים מבשן עשו משוטיך"[2]—נמשלו אומות־העולם כספינה, מה ספינה זו עושים לה תורן ממקום אחד, וְהוֹגְנִין ממקום אחר, כך אומות־העולם: „שמלה ממשרקה... שאול מרחובות הנהר"[3]. (ב"ר פג).

צז „מִמֶּנּוּ פִנָּה מִמֶּנּוּ יָתֵד מִמֶּנּוּ קֶשֶׁת מִלְחָמָה"[4] — בוא וראה, אומות־העולם כשהיו מבקשים להעמיד להם מלך היו מביאים מכל מקום ומעמידים עליהם; אבל ישראל אינו כן אלא מהם גדוליהם, מהם מלכיהם, מהם כהניהם, מהם נביאיהם, מהם שריהם. (שמ"ר לז).

צח „שׂוֹם תָּשִׂים עָלֶיךָ מֶלֶךְ... מִקֶּרֶב אַחֶיךָ"[5]—כל מְשִׂימוֹת שאתה משים לא יהיו אלא מקרב אחיך. (קיד' עו:).

צט „וַיַּלְבֵּשׁ שָׁאוּל אֶת דָּוִד מַדָּיו"[6], ונאמר בשאול: „משכמו ומעלה גבוה מכל העם"[7] — כיון שהלבישו בגדיו וראה שעשויים לו, מיד הכנים בו עין־הרע. כשראה דוד שהלבין פני שאול אמר לו: „לא אוכל ללכת באלה כי לא נסיתי, ויסירם דוד מעליו"[8] — הא למדת, שאפילו יהא אדם קצר ונתמנה מלך נעשה ארוך. כל־כך למה? שבשעה שנמשח בשמן המשחה נעשה משובח מכל אחיו. (ויק"ר כו).

ק „וַיִּקַּח אֶת עֲטֶרֶת מַלְכָּם מֵעַל רֹאשׁוֹ וּמִשְׁקָלָהּ כִּכַּר זָהָב... וַתְּהִי עַל רֹאשׁ דָּוִד"[9] — היאך יכול להניחה? אמר רב יהודה אמר רב: ראויה לנוח על ראש דוד. ר' יוסי בר' חנינא אמר: אבן־שואבת היתה בה, שהיתה נושאת אותה. (ע"ז מד.).

קא „וַיּוֹצִיאוּ אֶת בֶּן־הַמֶּלֶךְ וַיִּתְּנוּ עָלָיו אֶת הַנֵּזֶר וְאֶת הָעֵדוּת"[10] — „נזר" זו עטרה, „עדות" — אמר רב יהודה אמר רב: עדות היא לבית־דוד, שכָּל הראוי למלכות הולַמְתּוֹ וכל שאינו ראוי למלכות אינה הולמתו. (שם).

קב תניא. „וכתב לו את משנה התורה הזאת על ספר"[11] — כותב לשמו שתי תורות, אחת שהיא יוצאת ונכנסת עמו, ואחת שמונחת לו בבית־גנזיו; אותה שיוצאת ונכנסת עמו עושה אותה כמין קמיע ותולה בזרועו. שנאמר: „שויתי ה' לנגדי תמיד כי מימיני בל אמוט"[12].

(סנה' כא:).

קג מוצאי יום־טוב הראשון של חג בשמינית במוצאי־שביעית, עושין לו [למלך] בימה של עץ בַּעֲזָרָה והוא יושב עליה. חזן הכנסת נוטל ספר־תורה ונותנה לראש הכנסת, וראש הכנסת נותנה לסְגָן, והסגן נותנה לכהן גדול, וכהן גדול נותנה למלך, והמלך עומד ומקבל

[1] בר' ל"ו, לא. [2] יחז' כ"ז, ו. [3] בר' ל"ו, לו, לז. [4] זכ' י', ד. [5] דב' י"ז, טו. [6] ש"א י"ז, לח. [7] שם ט', ב. [8] שם י"ז, לט. [9] ש"ב י"ב, ל. [10] דה"ב כ"ג, יא. [11] דב' י"ז, יח. [12] תהל' ט"ז, ח.

צו) והוגנין—הוגן הספינה, משוט שמנהיגין בו את הספינה; וי"מ עוגן, מטיל ברזל כבד שמעמידין בו את הספינה בהליכתה. שמלה ממשרקה וגו'—כלו' שהביאו בני אדום את מלכיהם ממקומות אחרים. צח) כל משימות—כל התמנות. צט) שעשויים לו — שהם מדתו של דוד. ק) היאך יכול להניחה—על ראשו כיון שהיא כבדה כל כך. ראויה וגו'—ולא שנתנה על ראשו ממש. אבן שואבת—אבן שמושכת את המתכת. קא) הולמתו — יושבת עליו יפה לפי המדה. קב) כמין קמיע — כמין חותם שתולין על הלב ועל הזרוע; כלו' בתבנית קטנה. קג) של חג — סכות. בשמינית במוצאי שביעית — בתחלת שנה שמינית, שהיא מוצאי שנה שביעית, שנת השמיטה. בעזרה — בחצר המקדש. חזן הכנסת — שמש. לסגן — לכהן משנה.

וקורא יושב. אגריפס המלך עמד וקבל וקרא עוֹמֵד, ושבחוהו חכמים. וכשהגיע ל„לא תוכל לתת עליך איש נכרי"[1], זלגו עיניו דמעות. אמרו לו: אל תִּירָא, אגריפס, אחינו אתה, אחינו אתה!

שנו משמו של ר' נתן: באותה שעה נתחַיְּבוּ שונאי ישראל כְּלָיָה, שהחניפו לו לאגריפס. (סוטה מא:).

קד עבדוֹ של ינאי המלך הרג נפש. אמר להם שמעון בן שֶׁטַח לחכמים: תנו עיניכם בו ונדגנוֹ. שלחו לו: עבדך הרג נפש. שגָרוֹ להם. שלחו לו: בוא גם אתה לכאן — „והועד בבעליו"[2] אמרה תורה, יבא בעל השור ויעמוד על שורו. בא וישב. אמר לו שמעון בן שטח: ינאי המלך, עמוד על רגליך ויעידו בך, ולא לפנינו אתה עומד אלא לפני מי שאמר והיה העולם אתה עומד, שנאמר: „ועמדו שני האנשים אשר להם הריב לפני ה'"[3]. אמר לו: לא כשתאמר אתה אלא כמו שיאמרו חבריך. נפנה לימינו—כבשו פניהם בקרקע. נפנה לשמאלו — וכבשו פניהם בקרקע. אמר להם שמעון בן שטח: בעלי־מחשבות אתם! יבא בעל־מחשבות ויִפָּרַע מכם. מיד בא גבריאל וחבָטם בקרקע ומתו.

באותה שעה אמרו: מלך לא דן ולא דנין אותו, לא מעיד ולא מעידין אותו. (סנה' יט).

קה גזרה שיצאה מלפני מלך לא יצאה לכתחלה אלא מלפני הקדוש־ברוך־הוא. (מד' מש' כא).

קו אמר שמואל: דִּינָא דְמַלְכוּתָא דִינָא (דין המלכות—דין). (ב"ק קיג.).

קז שליח מלך כמלך. (ב"ק קיג:).

קח כל אלוּף מלכותא בלא תָּאגָא הוא. (סנה' צט:).

קט אין מושחין מלך בן מלך. (הור' יא.).

קי אין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלוא נימא. (בר' מח:).

קיא אפשר לשני מלכים שישמשו בכתר אחד? (חול' ס.).

קיב כלום מעמידין מלך אלא מי שיודע כל תַּכְסִיסֵי מלכות. (שבת לא.).

קיג כל מלכות שאין לו יועצים אין מלכותו מלכות. (פדר"א ג).

קיד תְּעָלָא בְּעִדָּנֵיהּ סְגִיד לֵיהּ (שועל בשעתו השתחוה לו). (מג' יד, טז:).

[1] דב' י"ז, טו. [2] שמ' כ"א, כט. [3] דב' י"ט, יז.

וקורא יושב — קורא בפרשת המלך בישיבה, מפני כבוד מלך. קורא עומד —בעמידה. זלגו עיניו דמעות — נזלו עיניו דמעות, מפני שהיה מזרע הורדוס גר אדומי. שוֹנאי ישראל — כנוי הוא כלפי ישראל. קד) שגרו להם — שלח את עבדו לבית־דין. כבשו פניהם בקרקע — הורידו את עיניהם לארץ, שנתייראו מפני המלך. בעלי מחשבות אתם — כלו' חושבים אתם בלבכם להטות דין מאימת המלכות. יבוא בעל מחשבות —הקב"ה שיודע מחשבות. קח) אלוף —האמור באדום. מלכותא בלא תאגא —מלכות בלא כתר. קט) אין מושחין מלך בן מלך —שהוא משוח מלידה, ומה שנמצא במקרא שמשחו את שלמה ועוד בני מלכים אחרים—לכולם יש תשובה בגמרא. קי) כמלוא נימא—כחוט השערה. קיב) תכסיסי מלכות—דרכי מלכות ומנהגיה. קיד) תעלה בעדניה וגו' — אפילו אם השועל הגיע למלכות השתחווה לו; ומשל הבריות הוא על קטן שעלה לגדולה.

קטו „עַד הַנָּהָר הַגָּדוֹל נְהַר פְּרָת"[1] — שמעון בן טרפון אומר: קְרַב לְגַבֵּי דַהִינָא וְאִידְהַן (קרב אצל שמן ותתבשם). דבֵי ר' ישמעאל שנו: עבד מלך כמלך.
משל הדיוט אומר: הדבק לשַׁחֲוָר וישתחוו לך! (שבוע' מז:; ספרי דברים).

קטז אַלְקַפְתָּא נַקְטָן – רֵיחָא אָתָא לָהּ לְיַד (השר החזיק בי – וריחו בא ליד). (זב' צו:).

קיז לא יאה למלך כזב. (תמ' לב.).

קיח השמן אינו מקבל מכל, לפיכך מושחין בו מלכים. (מכיל' משפטים).

קיט „וְאַל תִּקְרַב אֶל פֶּתַח בֵּיתָהּ"[2] — זו הָרָשׁוּת. (ע"ז יז.).

קכ שמעיה אומר: אל תתודע לרשות. (אב' א).

קכא ר' גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא אמר: הוו זהירין ברָשות, שאין מקרבים לו לאדם אלא לצֹרך עצמם, נראים כאוהבים בשעת הנאתם ואין עומדים לו לאדם בשעת דחקו. (שם ב).

קכב ר' ישמעאל אומר: הֱוֵי קל לראש ונוח לתשחֹרֶת. (שם ג).

V. דִּין וְדַיָּנִים.

קכג רבן שמעון בן גמליאל אומר: על שלשה דברים העולם קַיָּם: על האמת ועל הדין ועל השלום, שנאמר: „אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם"[3].
ושלשתם דבר אחד הם: נעשה הדין—נעשה אמת, נעשה שלום. (שם א; ירוש' תענ' ד).

קכד אמר רבן שמעון בן גמליאל: אל תהא מְלַגלג בדין, שהוא אחד משלש רגלי העולם; למה? ששנו חכמים: על שלשה דברים העולם עומד: על הדין ועל האמת ועל השלום—תן דעתך שלא תטה את הדין, שאם הטית את הדין אתה מְזַעזע את העולם, שהוא אחת מרגליו. (דב"ר ה; ילק"ש שופטים).

קכה רב חסדא ורבה בר רב הונא היו יושבים בדין כל היום. תש כחם. שנה להם רב חִיָּא בר רב מרְפְּתִי: „ויעמוד העם על משה מן הבקר עד הערב"[4] — וכי תעלה על דעתך, שמשה יושב ודן כל היום כֻּלו, תורתו מתי נעשית? אלא לומר לך: כל דַּיָּן שדָּן דין אמת לאמִתו, אפילו שעה אחת, מעלה עליו הכתוב כאלו נעשה שותף להקדוש־ברוך־הוא במעשה־בראשית; נאמר כאן: „ויעמוד העם על משה מן הבקר עד הערב", ונאמר שם: „ויהי ערב ויהי בקר יום אחד"[5]. (שבת י.).

קכו אמר ר' שמואל בר נחמני אמר ר' יונתן: כל דַּיָּן שדָּן דן אמת לאמִתו מַשרה שכינה

[1] דב' א', ז. [2] מש' ה', ח. [3] זכ' ח', טז. [4] שמ' י"ח, יג. [5] בר' א', ה.

קטו) הנהר הגדול וגו' —ונהר פרת אינו גדול, אלא מפני שהוא סמוך לא"י קוראהו גדול. לשחוור — לשר. קטז) אלקפתא וגו'— משל למי שמתקרב לגדול ודעתו זהה עליו, אומרים לו: וכי בשביל שהשר החזיק בך נקלט ריחו בידך? קיח) אינו מקבל מכל — אינו בולע ואינו נבלע בשום־משקה. קיט) זה הרשות — כלו' התרחק מאנשי ממשלה. קכב) לתשחורת— לפקיד המלך. קכד) מלגלג — לועג ומזלזל. קכו) משרה — משכין.

בישראל, שנאמר: „אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט"[1]. וכל דַיָן שאינו דן דין אמת לאמתו גורם לשכינה שתסתלק מישראל, שנאמר: „משד עניים מאנקת אביונים עתה אקום יאמר ה'"[2]. (סנה' ז).

קכז מִנַיִן לשלשה שיושבים בדין, ששכינה עמהם, שנאמר: „בקרב אלהים ישפוט"[1]. (בר' ו.).

קכח בשעה שהדַיָן יושב ודן באמת, כביָכול, מניח הקדוש־ברוך־הוא שמי־השמים ומַשרה שכינתו בצדו, שנאמר: „וכי הקים ה' להם שופטים והיה ה' עם השופט"[3], וכיון שרואה אותו שהוא נושא פנים – כביכול מסלק שכינתו ועולה לשמים, והמלאכים אומרים לו: רבון העולם, מה יש לך? והוא אומר להם: ראיתי את הדַיָן שהוא נושא פנים ועמדתי לי משם, שנאמר: „משד עניים מאנקת אביונים עתה אקום יאמר ה'"[2]. ומה הקדוש־ברוך־הוא עושה? שולף חרבו כנגדו, להודיע שיֵש דַיָן למעלה, שנאמר: „גורו לכם מפני חרב כי חמה עונות חרב למען תדעון שַדון"[4] – „שדין" כתיב, שיֵש דין בעולם. (שמ"ר ל).

קכט „שֹׁפְטִים וְשֹׁטְרִים תִּתֶּן־לְךָ"[5] – אמר ר' לֵוִי: למה הדבר דומה? למלך שהיו לו בנים הרבה והיה אוהב את הקטן יותר מִכולם, והיה לו פרדס אחד והיה אוהבו יותר מכל מה שהיה לו. אמר המלך: נותן אני את הפרדס הזה, שאני אוהבו מכל מה שיש לי, לבני הקטן, שאני אוהבו מכל בני. כך אמר הקדוש־ברוך־הוא: מכל האומות שבראתי איני אוהב אלא לישראל, מכל מה שבראתי איני אוהב אלא את הדין, אמר הקדוש־ברוך־הוא: נותן אני מה שאהבתי לעם שאני אוהב.

אמר הקדוש־ברוך־הוא לישראל: בנַי, חייכם, בזכות שאתם משמרים את הדין אני מִתְגַבֵּהַ, שנאמר: „ויגבה ה' צבאות במשפט"[6]. (דב"ר ה).

קל תניא, ר' יוסי בן אלישע אומר: אם ראית דור, שצרות רבות באות עליו, צא ובדוק בדַיָנֵי־ישראל, שכל פורענות שבאה לעולם לא באה אלא בשביל דַיָנֵי ישראל, שנאמר: „שמעו נא זאת ראשי בית יעקב וקציני בית ישראל המתעבים משפט... ראשיה בשוחד ישפוטו וכהניה במחיר יורו ונביאיה בכסף יקסומו"[7]. לפיכך מביא הקדוש־ברוך־הוא עליהם שלש פורעניות כנגד שלש עבֵרות שבידם, שנאמר: „לכן בגללכם ציון שדה תחרש וירושלים עיין תהיה והר הבית לבמות יער"[8] – ואין הקדוש־ברוך־הוא משרה שכינתו על ישראל עד שיכלו שופטים ושוטרים רעים מישראל, שנאמר: „ואשיבה ידי עליך ואצרף כבֹר סגיך... ואשיבה שופטיך כבראשונה ויועציך כבתחלה"[9]. (שבת קלט.).

קלא אמר ר' מְלַאי משום ר' אליעזר בר' שמעון: מהו שנאמר: „שבר ה' מטה רשעים שבט מושלים"[10]? – „שבר ה' מטה רשעים" אלו הדַיָנים שנעשו מקל לחַזָנֵיהם; „שבט מושלים" – אלו תלמידי־חכמים שבמשפחות הדַיָנים. מר זוטרא אמר: אלו תלמידי־חכמים, שמלמדים הלכות צבור לדַיָנֵי בור. (שם).

[1] תהל' פ"ב, א. [2] שם י"ב, ו. [3] שופ' ב', יח. [4] איוב י"ט, כט. [5] דב' י"ז, יח. [6] ישע' ה', טז.
[7] מיכה ג', ט, יא. [8] שם שם, יב. [9] ישע' א', כה, כו. [10] שם י"ד, ה.

שתסתלק – שתסור. קכז) אלהים – לשון דיינים, ואין בית־דין פחות משלשה. קל) שלש פורעניות – „שדה תחרש", „עיין תהיה" ו„לבמות יער". שלש עברות – „בשוחד ישפוטו", „במחיר יורו" ו„בכסף יקסומו". קלא) שנעשו מקל לחזניהם – שהשמשים רודים את העם ומוציאים ממנו ממון בכחם. שבט מושלים – שבכחם של תלמידי־חכמים קרוביהם הדיינים מתגאים על הצבור ורודים בעם. לדייני בור – לדיינים עמי־הארץ והם מטים את הדין.

קלב אמר ר׳ אלעזר: מנין לדַיָּן שלא יְפַסֵּעַ על ראשי עם קדש, שנאמר: „ולא תעלה במעלות"[1], וסמוך לו: „ואלה המשפטים"[2]. (סנה׳ ז.).

קלג „כִּי הַמִּשְׁפָּט לֵאלֹהִים הוּא" [3] — אמר ר׳ חמא בר׳ חנינא: אמר הקדוש־ברוך־הוא: לא דַיָּם לרשעים שנוטלים מזה ממון ונותנים לזה שלא כדין, אלא שמטריחים אותי להחזיר ממון לבעליו. (שם ח.).

קלד אמר ר׳ שמואל בר נחמני אמר ר׳ יונתן: כל דַּיָּן שנוטל ממון מזה ונותן לזה שלא כדין, הקדוש־ברוך־הוא נוטל ממנו נפשו, שנאמר: „אל תגזל דל כי דל הוא... כי ה׳ יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש" [4]. (שם).

קלה ואמר ר׳ שמואל בר נחמני אמר ר׳ יונתן: לעולם יראה דַּיָּן עצמו כאלו חרב מונחת לו בין ירכותיו וגיהנם פתוחה לו מתחתיו. (שם).

קלו רב כשהיה יוצא לבית־דין אמר כך: ברצון עצמו יוצא למיתה, ורצון ביתו אינו עושה, וריקם בא לביתו — ולואי שתהא ביאה כיציאה. (שם ז:; יומא פז.).

קלז נאמר: „ואצוה את שׁ ו פ ט י כ ם בעת ההיא" [5], ונאמר: „ואצוה א ת כ ם בעת ההיא" [6] — אמר ר׳ אלעזר אמר ר׳ שמלאי: אזהרה לצבור שתהא אימת דַּיָּן עליהם, ואזהרה לדַיָּן שיסבול את הצבור. עד כמה? אמר ר׳ חנין, ויש אומרים ר׳ שבתאי: „כאשר ישא האומן את היונק" [7]. (סנה׳ ח.).

קלח „לֵךְ אֶל נְמָלָה... רְאֵה דְרָכֶיהָ וַחֲכָם" [8] — אמר ר׳ שמעון בן חלפתא: מעשה בנמלה אחת, שהפילה חטה אחת, והיו כולן באות ומריחות בה ולא היתה אחת מהן נוטלת אותה. באה אותה שהיתה שלה ונטלה אותה. ראֵה הכמה שיש בה; וכל השבח הזה שֶׁיֵּש בה, שלא למדה מִבְּרִיָּה, ולא שופט ולא שוטר יש לה, שנאמר: „אשר אין לה קצין שוטר ומושל" [9] — אתם, שמניתי לכם שופטים ושוטרים, על אחת כמה וכמה שתשמעו להם. הוי „שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך" [10]. (דב״ר ה).

קלט „אֱלֹהִים לֹא תְקַלֵּל" [11] — אמרו רבותינו: מעשה באחד שהיה לו דין, ובא עם חברו אצל הַדַּיָּן וזכהו, יצא ואמר: פלוני הַדַּיָּן אין חכם בעולם כמותו. מלאך הוא; אחר ימים היה לו דין ובא אצל הַדַּיָּן וחִיְּבוֹ, יצא מלפניו ואמר: אין שוטה בעולם כמותו. אמרו לו: אתמול מלאך והיום שוטה! לכך הזהיר לך הכתוב: „אלהים לא תקלל". (שמ״ר לא; תנח׳ משפטים).

---

1 שמ׳ כ׳, כג. 2 שם כ״א, א. 3 דב׳ א׳, יז. 4 מש׳ כ״ב, כב, כג. 5 דב׳ א׳, טז. 6 שם שם, יח. 7 במ׳ י״א, יב. 8 מש׳ ו׳, ו. 9 שם שם, ז. 10 דב׳ ט״ז, יח. 11 שמ׳ כ״ב, כז.

קלב) שלא יפסע על ראשי עם קדש — כשהולך לישב בבית־דין לא יפסיע על ראשי העם היושבים, משום זלזול הצבור. קלג) המשפט לאלהים הוא — כלו׳ כאלו אתה מטה דין לאלהים, שהרי עליו להחזיר ממון לבעליו. קלה) יראה דיין עצמו — בשעת הדין. שחרב מונחת לו וגו׳ — כלו׳ יתיירא הרבה מפני תקלה בדין, שהרי העונש מרובה. קלו) לבית דין — לישב בדין. ברצון עצמו — הדיין. יוצא למיתה — כלו׳ לישא עליו חטא. ורצון ביתו אינו עושה וגו׳ — שאינו משתכר כאן כלום. שתהא ביאה כיציאה — שיחזור לביתו בלא חטא, שלא יטעה בדין.

קמ ר׳ ישמעאל בר׳ יוסי אומר: החושך עצמו מן הדין פורק ממנו איבה וגזל ושבועת־שוא, והגס לבו בהוראה—שוטה, רשע וגס־רוח. (אב׳ ד).

קמא אמר רב: מהו שנאמר: „כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה"[1]?—„כי רבים חללים הפילה"—זה תלמיד שלא הגיע להוראה ומורה; „ועצומים כל הרוגיה"—זה תלמיד שהגיע להוראה ואינו מורה. (ע"ז יט:).

קמב „לא תַכִּירוּ פָנִים בַּמִּשְׁפָּט"[2]—זה הממונה להושיב דיָּנים; שמא תאמר: איש פלוני נאה, אושיבנו דיָּן; איש פלוני גבור אושיבנו דיָּן; איש פלוני קרובי אושיבנו דיָּן; איש פלוני הִלְוַנִי ממון אושיבנו דיָּן; איש פלוני יודע בכל לשון אושיבנו דיָּן—נמצאת מזכה את החַיָּב ומחַיֵּב את הזכאי, לא מפני שהוא רשע, אלא מפני שאינו יודע, מעלה עליו כאלו הכיר פנים בדין. (ספרי).

קמג אמר ריש־לקיש: כל המעמיד דיָּן שאינו הגון כאלו נוטע אשרה בישראל, שנאמר: „שופטים ושוטרים תתן לך"[3], וסמוך לו: „לא תטע לך אשרה"[4]. אמר רב אשי: ובמקום שיש תלמיד־חכם—כאלו נְטָעָה אצל מזבח, שנאמר: „אצל מזבח ה׳ אלהיך"[4]. (סנה׳ ז:).

קמד כל מי שהוא חכם ועניו ושפוי ויָרא־חטא ופרקו טוב ורוח הבריות נוחה הימנו עושין אותו דיָּן בעירו. (תוס׳ סנה׳ ז.).

קמה אמר ר׳ יוחנן: אין מושיבין בסנהדרין אלא בעלי קומה ובעלי חכמה ובעלי מראה ובעלי זקנה ובעלי כשפים ויודעים בשבעים לשון, שלא תהא סנהדרין שומעת מפי המתורגמן. אמר רב: אין מושיבין בסנהדרין אלא מי שיודע לטהר את השרץ מן התורה. (סנה׳ יז.).

קמו תניא, אין מושיבין בסנהדרין זקן וסרים ומי שאין לו בנים. ר׳ יהודה מוסיף: אף אכזרי. (שם לו:).

קמז נקיי הדעת שבירושלים לא היו יושבים בדין אלא אם כן יודעים מי יושב עמהם. (שם כג.).

קמח כשסמכו חכמים לר׳ זירא זמרו לו כך: לא כְחָל ולא שְׂרָק ולא פִרְכּוּס—ויעלת־חן. כשסמכו חכמים את ר׳ אמי ור׳ אסי זמרו להם כך: כל מן אלו, כל מן אלו סמכו לנו. לא תסמכו לנו לא מן סַרְמִיטִין ולא מן סַרְמִיסִין; ויש אומרים: לא מן חֲמִיסִין ולא מן טוּרְמִיסִין. (סנה׳ יד.; כת׳ יז.).

קמט של בית הנשיא העמידו דיָּן שאינו תלמיד־חכם. אמרו ליהודה בר נחמני מתורגמנו

[1] מש׳ ז׳, כו. [2] דב׳ א׳, יז. [3] שם ט"ז, יח. [4] שם שם, כא.

קמ) החושך עצמו מן הדין — מונע ומרחק עצמו מלישב בבי"ד. והגס לבו בהוראה — מצוי ביותר אצל הוראה ונוהג בה קלות. וגס רוח — גא. קמד) ושפוי —שפל רוח. ופרקו טוב— פרק שנותיו, שלא יצא עליו שם רע בבחרותו. קמה) ובעלי כשפים — מבינים בכשפים, שמא יבוא לפניהם דין של כשפים. מי שיודע לטהר את השרץ — כלו׳ בעל שכל חריף ביותר. קמו) זקן וסרים וגו׳ — שרובם קשי לב ואינם בעלי־רחמים. קמח) כשסמכו — כשמנוהו לדיין. לא כחל ולא שרק וגו׳ —מיני צבע לקישוט; כלו׳ נאה כמו שהוא בתורתו בלא קישוטים חיצוניים. ויעלת חן — חוט של חן משוך עליו; וזה זמר נהוג בכלה. סרמיטין וגו׳ — כלם כנויים הם לדיינים שאינם מהוגנים, בורים וחמסנים.

של ריש־לקיש: עמוד עליו באָמוֹרָא. עמד ונחן אליו ולא אמר לו כלום. פתח יהודה בר נחמני ואמר: „הוי אומרים לעץ הקיצה עורי לאבן דומם—הוא יורה? הנה הוא תפוש זהב וכסף וכל רוח אין בקרבו"[1]; ועתיד הקדוש־ברוך־הוא לִפָּרע ממעמידים, שנאמר: „וה' בהיכל קדשו הס מפניו כל הארץ"[2]. (סנה' ז:).

קנ ר' ישמעאל בר' יוסי היה אומר: אל תהי דן יחידי, שאין דן יחידי אלא אחד, ואל תאמר: קבלו דעתי, שהם רַשאים ולא אתה. (אב' ד).

קנא אמר ר' יהודה בן פזי: אף הקדוש־ברוך־הוא אינו דן יחידי, שנאמר: „וכל צבא השמים עומד עליו מימינו ומשמאלו"[3]—אלו מַטים לכף־זכות ואלו מטים לכף־חובה, והקדוש־ברוך־הוא נושא ונותן עמהם. משנגמר הדין הקדוש־ברוך־הוא נכנס למקום שאין להם רשות לִכָּנֵס וחותם את הדין. (ירוש' סנה' א; תנח' שמות).

קנב אמר ר' יהושע בן לוי: עשרה שיושבים בדין—קולר תלוי בצואר כולם.

רב הונא כשבא דין לפניו כנס והביא עשרה תלמידי־חכמים מבית־המדרש—אמר: כדי שיגיעַנו קיסם מן הקורה. (סנה' ז).

קנג „הוו מתונים בדין"—שאם בא דין לפניכם פעם ושתים ושלש אל תאמרו: כבר בא דִין זה לפני ושְׁנִיתִיו ושִׁלַּשְׁתִּיו, אלא—הוו מתונים. וכך היו אנשי כנסת הגדולה אומרים: הוו מתונים בדין. (ספרי; ילק"ש).

קנד דרש ר' יאשיה, ויש אומרים רב נחמן בר יצחק: מהו שנאמר: „בית דוד כה אמר ה' דינו לבֹּקר משפט והצילו גזול מיד עושק"[4]—וכי בבקר דנין ובכל היום אין דנין? אלא אם ברור לך הדבר כבֹּקר אמרהו, ואם לאו—אל תאמרהו. רבי חִיָּא בר אבא אמר ר' יוחנן—מכאן: „אמור לחכמה אחותי את"[5]—אם ברור לך הדבר כאחותך שהיא אסורה לך, אמרהו, ואם לאו—אל תאמרהו. (סנה' ז'.).

קנה „אַשְׁרוּ חָמוֹץ"[6] — אשרי דַיָּן, שמחמץ את דינו. (שם לה.).

קנו „הִתְקוֹשְׁשׁוּ וָקוֹשׁוּ"[7] — אמר ריש־לקיש: קשוט עצמך ואחר־כך קשוט אחרים.

מעשה בר' ינאי שהיה לו אילן נטוע בתוך שדהו ונופו נוטה לרשות־הרבים. והיה שם אדם אחד שהיה אף לו אילן נוטה לרשות הרבים. היו בני רשות־הרבים מעכבים עליו. בא לפני ר' ינאי. אמר לו: לֵך היום ובוא למחר. בלילה שלח ר' ינאי פועליו וקצץ את שלו. למחר בא אותו האיש לפניו. אמר לו: לך קצוץ. אמר לו: והרי אילן שלך?... אמר לו: צא וראה, אם קצצתי את שלי—קצוץ את שלך, ואם לאו—אל תקוץ.

[1] חב' ב', יט. [2] שם שם, כ. [3] מ"א כ"ב, יט. [4] ירמ' כ"א, יב. [5] מש' ז', ד. [6] ישע' א', יז.
[7] צפ' ב', א.

קמט) עמוד עליו באמורא — להיות לו למתורגמן בינו ובין העם בשעת הדרשה. ונחן אליו — יהודה בן נחמני הטה עצמו אל הדיין לשמוע מפיו את הדרשה. ולא אמר לו כלום — שלא ידע מה לומר. קנ) אלא אחד — הקב"ה. שהם רשאים וגו' — שהלכה כרבים. קנב) קולר תלוי בצואר כולם — הכבל תלוי בכולם; כלו' אם נכשלו בדין יקבל כל אחד חלק מן העונש. קיסם מן הקורה — כלו' חלק קטן מן העונש. קנג) מתונים — מיושבים ולא בהולים. קנה) שמחמץ — שמשהה את הדין ומתון בו. קנו) קשוט עצמך — כלו' תקן תחלה את מעשי עצמך. ונופו — ענפיו.

—מתחלה מה סבר, ולבסוף מה סבר?
—מתחלה סבר, נוח להם לבני רשות־הרבים, שיושבים בצלו; כיון שראה שמעכבים, שלח וקצץ. (ב"ב ס; תנח' שופטים).

קנז „כִּי זָנְתָה אִמָּם הוֹבִישָׁה הוֹרָתָם"[1] — אמר ר' שְׂמְלַאי: אמר הקדוש־ברוך־הוא: הדַּיָּנִים מְבַיְּשִׁים דברי בפני עמי־הארץ. כיצד? החכם יושב ודורש בצבור: „לא תלוה ברבית"—והוא מלוה ברבית; „לא תגזל"—והוא גוזל; „לא תגנב"—והוא גונב.

אמר ר' בֶּרֶכְיָה: מעשה באדם אחד שנגנבה טליתו והלך לדַיָּן לְקַבּוֹל עליה, וּמְצָאָהּ פרוסה על מטתו. ומעשה באשה אחת שנגנב מיחם שלה, והלכה לדַיָּן לקבול עליו, ומצאַתּוּ שָׁפוּת על גבי כִּירָתוֹ.

לכך נאמר: „כי זנתה אמם—הובישה הורתם". (דב"ר ב; ילק"ש).

קנח כל דַּיָּן שנקרא לדין אין שמו דַּיָּן.
— אלא מעתה יבוא אדם מן השוק ויזמינו לדין ויפסלנו?
—אלא: כל דַּיָּן שנקרא לדין, ומוציאין ממנו ממון בדין, אין שמו דַּיָּן. (ב"ב נח).

קנט ר' יוחנן אמר: בראשונה היה אדם עולה לירושלים לדַּיָּן, והַדַּיָּן אומר בַּקַּע לי שני בַקְעִיּוֹת של עצים, מלא לי שתי חביות של מים, והיו יציאותיו כָלוֹת, והיה יוצא משם בפחי־נפש, והיתה אלמנה פוגעת בו בדרך, אמרה לו: מה נעשה בדינך? ואמר לה: כלו יציאותי ולא הועלתי כלום. והיתה אומרת: אם זה, שהוא איש, לא הועיל כלום, אני שאני אלמנה, על אחת כמה וכמה.

לְקַיֵּם מה שנאמר: „וריב אלמנה לא יבא אליהם"[2]. (פסיק'; ילק"ש ישעיה).

קס רב יהודה היה יושב לפני שמואל. באה אשה אחת וצוחה לפניו ולא השגיח בה. אמר לו: לא סבר מר: „אוטם אזנו מזעקת דל גם הוא יקרא ולא יענה"[3]? אמר לו: שִׁנְנָא, ראשך בצוננים, ראש של ראשך בחמים—הרי יושב מר־עוקבא אב בית־דין, שנאמר: „בית דוד... דינו לבקר משפט והצילו גזול מיד עושק פן תצא כאש חמתי וגו'"[4]. (שבת נה.).

קסא חרב בא לעולם על ענוי הדין ועל עוות הדין. (אב' ה).

קסב כשבאו' ר' שמעון בן גמליאל ור' ישמעאל גזרו עליהם שֶׁיֵּהָרְגוּ, והיה ר' ישמעאל בוכה, ור' שמעון אומר: אַבְרֵךְ, בשתי פסיעות אתה נִתָּן בחיקם של צדיקים—ואתה בוכה! אמר לו: אני בוכה על שאנו נהרגים כשופכי־דמים וכמחללי־שבתות. אמר לו: שמא

[1] הוש' ב', ז. [2] ישע' א', כג. [3] מש' כ"א, יג. [4] ירמ' כ"א, יב.

מתחלה מה סבר — למה לא קָצַץ עד עכשיו. קנז) זנתה אמם וגו' — כלו' אם הגדולים חטאו הם מביישים את התורה בפני כל העם. לקבול — להתאונן. מיחם — כלי שמרתיחין בו מים. כירתו — כירים שלו. קנח) שנקרא לדין — שמעמידים אותו לדין. קנט) בראשונה — בימים שקלקלו הדיינים. יציאותיו — ממונו שהביא עמו להוצאות הדרך. לא יבא אליהם — לא בא לפניהם כלל. קס) שיננא — שנון וחריף; והוא כנוי רגיל בפי שמואל לתלמידו רב יהודה. ראשך בצוננים וגו' — כלו' אני רבך איני נכוה, אלא מר עוקבא שהוא ראש לכלם. קסא) ענוי הדין — כשמענין וממשיכין את הדין יותר מדאי. קסב) גזרו עליהם — המלכות. אברך — לשון חשיבות. בשתי פסיעות וגו' — כלו' בעוד שעה קלה אתה יושב עם הצדיקים בגן־עדן.

בסעודה היית יושב וישן, ובאה אשה לשאול על טהרות שלה ואמר לה השמש: ישן הוא–והתורה אמרה: „אם ענה תענה אותו... והרגתי אתכם בחרב"[1]. (שמח' ח).

VI. מִקַּח שֹׁחַד וּמַשּׂא־פָּנִים.

קסג דרש רב נחמן בר כהן: מהו שנאמר: „מלך במשפט יעמיד ארץ ואיש תרומות יהרסנה"[2]–אם דיין דומה למלך, שאינו צריך לכלום, יעמיד ארץ; ואם דומה לכהן, שמחזר על הגרנות, יהרסנה. (סנה' ז:; כת' קה:).

קסד „וְשֹׁחַד לֹא תִקָּח"[3]–מה תלמוד־לומר? אם ללמד שלא לזכות את החייב ושלא לחייב את הזכאי–הרי כבר נאמר: „לא תטה משפט"[4]! אלא אפילו לזכות את הזכאי ולחייב את החייב.

הנוטל שכר לדון דיניו בטלים.–מנין? אמר רב יהודה אמר רב, שנאמר: „ראה למדתי אתכם חקים ומשפטים כאשר צוני ה' אלהי"[5]–מה אני בחנם אף אתם בחנם.

תניא, מכוער הדיין שנוטל שכר לדון, אלא שדינו דין.

– והרי שנינו: „הנוטל שכר לדון דיניו בטלים"?–שנוטל שכר בטלה.

קרנא היה נוטל אסתירא מזכאי ואסתירא מחייב ודן להם דין.

– והיאך עשה כך, והרי שנינו: „מכוער הדיין שנוטל שכר"!

– במה דברים אמורים, בטלה שאינה מוכחת, קרנא בטלה שמוכחת היה נוטל, שהיה תוהה באוצר של יין ונותנין לו זוז.

רב הונא כשבא דין לפניו אמר להם: תנו לי אדם שידלה במקומי ואדון לכם דין.

גוזרי גזרות שבירושלים היו נוטלים שכרם תשעים ותשע מנה מתרומת הלשכה; לא ספקו, אף־על־פי שלא רצו מוסיפין עליהם. (כת' קה.; בכור' פט.).

קסה אמר רבא: מה טעמו של שוחד? כיון שנוטל שוחד מחברו דעתו מתקרבת אצלו והרי הוא כגופו–ואין אדם רואה חובה לעצמו. (כת' קה:).

קסו מהו „שֹׁחַד"–ש ה ו א חד (שם).

קסז אמר רבי אבהו: בא וראה כמה סמויות עיניהם של מקבלי שוחד. אדם חש בעיניו נותן ממון לרופא, ספק מתרפא ספק אינו מתרפא, והם נוטלים שוה פרוטה ומסמין עיניהם, שנאמר: „כי השחד יעור פקחים"[6]. (שם).

[1] שמ' כ"ב, כב, כג. [2] מש' כ"ט, ד. [3] שמ' כ"ג, ח. [4] דב' טז, יט. [5] דב' ד', ה.

בסעודה.. וישן – ישנת בלילה אחר הסעודה. קסג) שאינו צריך לכלום – שאינו נוטל כלום משום אדם. שמחזר על הגרנות – על התרומה. קסד) מה אני בחנם – נותן חוקים ומשפטים בחנם. שנוטל שכר בטלה – לא שכר דין, אלא שכר הזמן שהוא בטל ממלאכתו בשעת הדין; ודיין כזה מכוער הוא, אבל דינו דין. קרנא – שם דיין. אסתירא – שם מטבע של שני שקלים. בטלה שאינה מוכחת – שאינה קבועה וניכרת, ויאמרו הבריות שכר דין הוא נוטל. תוהה וגו' – מריח באוצרות יין איזה ראוי להתקיים ואיזה קרוב להחמיץ וימכרוהו מיד. שידלה במקומי – להשקות את שדותי. גוזרי גזרות – ראשי דיינים שהיו עסוקים כל היום בדין. היו נוטלים שכרם וגו' – היו מתפרנסים מקופת הצבור, לפי שלא היו עסוקים במלאכתם. לא ספקו – אם שכר זה לא הספיק להם לפרנסתם. קסו) שהוא חד – הנותן והמקבל נעשים לב אחד.

קסח „כִּי הַשֹּׁחַד יְעַוֵּר עֵינֵי חֲכָמִים"[1]—אפילו חכם גדול ולוקח שוחד אינו נפטר מן העולם בלא סמיות הלב; „ויסלף דברי צדיקים"[1]—אפילו צדיק גמור ולוקח שוחד אינו נפטר מן העולם בלא טרוף־הדעת. (כת' קה:).

קסט „כִּי הַשֹּׁחַד יְעַוֵּר וגו'"[2]—מכאן אמרו: כל הנוטל ממון ומטה את הדין אינו יוצא מן העולם עד שיחסר מאור עיניו. ר' נתן אומר: עד שיהא בו אחד משלשה דברים הללו: או טרוף־דעת בתורה, שיטהר טמא או יטמא טהור, או יצטרך לבריות, או שיחסר מאור־עיניו. (מכיל' משפטים).

קע ר' ישמעאל בר' אלישע הביא לו אדם ראשית הגז. אמר לו מהיכן אתה? אמר לו: ממקום פלוני.—ומשם לכאן לא היה כהן לתֵּן לו? אמר לו: יש לי דין, ואמרתי: לפי דרכי אביא לו למר. אמר לו: פסול אני לך לדין. לא קבל ממנו. הושיב לו שני תלמידי־חכמים והיו דנים לו. עד שהוא הולך ובא, אמר: אִלו רצה היה טוען כך, ואלו רצה היה טוען כך. אמר: תִּפַּח נפשם של מקבלי שוחד! ומה אני שלא נטלתי, ואם נטלתי שלי נטלתי—כך, מקבלי שוחד—על אחת כמה וכמה. (כת' קה:).

קעא ר' ישמעאל בר' יוסי—הָיה אריסו רגיל להביא לו סל של פירות בכל ערב שבת. פעם אחת הביא לו בחמשי בשבת. אמר לו: מה נשתנה היום? אמר לו: דין יש לי ואמרתי, לפי דרכי אביא לו למר. לא קבל ממנו. אמר לו: „פסול אני לך לדין". הושיב שני תלמידי־חכמים ולנו דינו. עד שהוא הולך ובא אמר ר' ישמעאל: אִלו רצה היה טוען כך ואלו רצה היה טוען כך. אמר: תִּפַּח נפשם של מקבלי שוחד. ומה אני שלא נטלתי, ואם נטלתי שלי נטלתי—כך, מקבלי שוחד—על אחת כמה וכמה. (שם).

קעב אִמָּא־שלום אשתו של ר' אליעזר, אחותו של רבן גמליאל היתה. היה פילוסופוס אחד בשכונתו שהיה נוטל שֵׁם לעצמו שאינו מקבל שוחד. בקש רבן גמליאל ללגלג עליו. הכניסה לו אמא־שלום נר של זהב ועמדה לפניו. אמרה לו: רוצה אני שיחלקו לי בנכסי בית אבי. אמר לה: יחלקו. אמר לו רבן גמליאל: כתוב אצלנו: „אין הבת יורשת במקום שיש בן". אמר לו: מיום שגליתם מארצכם נִטלה תורת משה ונִתנה תורה אחרת וכתוב בה: „הבן והבת יורשים כאחד". למחר חזר רבן גמליאל והכנים לו הוא חמור לְבִּי. אמר להם: השפלתי לסוף הספר וכתוב בו: „אני לא לגרוע מתורת משה באתי, אלא להוסיף על תורת משה באתי"; וכתוב בה: „במקום שיש בן אין הבת יורשת". אמרה לן: יאיר אורך כנֵר. אמר לו רבן גמליאל: בא החמור ובעט בנר. (שבת קטז:).

[1] דב' ט"ז, יט. [2] שמ' כ"ג, ח.

קע) ראשית הגז —ר' ישמעאל בן אלישע כהן היה, והגוזז צאנו חייב ליתן לכהן בכל שנה אחד משִׁשים בגיזה. פסול אני לך לדין —שיש בזה ריח שוחד. עד שהוא הולך ובא וגו' — כלו' בכל מקום שהלך ובא ר"י באותה שעה היה לבו לזכותו של בעל־הדין. קעא) אריסו — פועל בשכר חלק מן הפירות. סל של פירות — מגן של ר' ישמעאל. מה נשתנה היום — למה הקדמת להביא אלי היום ביום החמישי. קעב) פילוסופוס אחד — ומכת המינים היה. נר של זהב — שוחד. חמור לובי — חמור הבא מלוב. יאיר אורך כנר — רמזה לו על השוחד שנתנה לו. בא החמור וגו' — כלו' מתנתי נצחה את מתנתה.

קעג שני רבותינו: „ושוחד לא תקח"[1] — אינו צריך לומר שוחד ממון, אלא אפילו שוחד דברים אף הוא אסור, שהרי לא נאמר: „ב צ ע לא תקח". (כת' קה:).

קעד שוחד דברים כיצד? כגון שמואל שעבר פעם אחת על הגשר, בא אדם אחד ונתן לו ידו. אמר לו: מה אתה? אמר לו: דין יש לי. אמר לו: פסול אני לך לדין. (שם).

קעה אֲמֵימר היה יושב בדין. פרח עוף על ראשו. בא אדם אחד וסִלקו. אמר לו: מה אתה? אמר לו: דין יש לי. אמר לו: פסול אני לך לדין. (שם).

קעו רב ענן הביא לו אדם אחד סל של גילדנים, אמר לו: מה אתה? אמר לו: דין יש לי. לא קבל ממנו. אמר לו: פסול אני לך לדין. אמר לו: מכל־מקום יקבל מר, שלא ימנעני מלהקריב בכורים, ששנינו: „ואיש בא מבעל שלשה ויבא לאיש האלהים לחם בכורים וגו'"[2] — וכי אלישע אוכל בכורים היה, אלא לומר לך: כל המביא דורון לתלמיד־חכם כאִלו מקריב בכורים. אמר לו: עכשו שאמרת לי דבר של טעם אקבל ממך. שלחו לפני רב נחמן, שגר לו: ידיננו מר, שאני, ענן, פסול לו לדין. אמר רב נחמן: משׁשלח לי כך מכלל שקרובו הוא. היה עומד דין של יתומים לפניו. אמר רב נחמן: זה עֲשֵׂה וזה עֲשֵׂה, עֲשֵׂה של כבוד התורה גדול, סלק את דין היתומים והכניס דינו של אותו אדם. כיון שראה בעל־דינו שעושין לזה כבוד כל כך נִסתַּתְּמו טענותיו.

רב ענן — היה אליהו רגיל לבוא אצלו, שהיה מלמדו „סדר אליהו". כיון שעשה רב ענן כך — נסתלק. ישב רב ענן בתענית ובקש רחמים וחזר. (שם קה, קו).

קעז אמר רב פפא: לא ידין אדם לא לאוהבו ולא לשונאו. לאוהבו — אינו רואה לו חיבה, ולשונאו — אינו רואה לו זכות. (שם קה:).

קעח אמר מר בר רב אשי: פסול אני לתלמיד־חכם לדין. מה טעם? שחביב עלי כגופי ואין אדם רואה חובה לעצמו. (שבת קיט.).

קעט „לא תָגוּרוּ מִפְּנֵי אִישׁ"[3] — ריש־לקיש אמר: שנים שבאו לדין, אחד רך ואחד קשה, עד שלא תשמע דבריהם או משתשמע דבריהם ואי אתה יודע להיכן הדין נוטה, אתה רַשָּׁאי לומר להם: אין אני נזקק לכם; שמא יתחַיֵּב חזק, ונמצא חזק רודפו; משתשמע דבריהם ואתה יודע להיכן הדין נוטה, אי אתה יכול לומר להם: איני נזקק לכם, שנאמר: „לא תגורו מפני איש".

רבי יהושע בן קרחה אומר: מנין לתלמיד שיושב לפני רבו וראה זכות לעני וחובה לעשיר, מנין שלא ישתוק, שנאמר: „לא תגורו מפני איש", ואמר ר' חנין: לא תכנים דבריך מפני

[1] שמ' כ"ג, ח. [2] מ"ב מג. [3] דב' א', יז.

קעד) ונתן לו ידו — לסמכו. מה אתה? — כלו' למה באת לסמכני? קעו) גילדנים — דגים קטנים. מכל מקום — אפילו בלא הדין. דורון — מתנה. שקרובו הוא — ולפיכך לא דנהו בעצמו, מפני שקרוב פסול לדין. זה עשה — דין הוא מצות עשה: „ושפטתם צדק". וזה עשה — כבוד ת"ח. בעל דינו — בעל דברו של זה ששלחהו רב ענן לרב נחמן. כיון שעשה רב ענן כך — וגרם שיסתתמו טענותיו של בעל־דין שני. קעט) אחד רך ואחד קשה — אחד מבעלי־הדין אדם רך ואחד בעל מריבה. אין אני נזקק לכם — אין אני נטפל ומתחבר לכם לדון דינכם. ונמצא... רודפו — את הדיין. לא תכנים דבריך — לא תאסוף ותכבוש את דבריך; ודרש „תגורו" מלשון

איש. יהיו עדים יודעים את מי הם מעידים ומי עתיד לִפָּרַע מהם, שנאמר: ,ועמדו שני האנשים אשר להם הריב לפני ה'"[1]: יהיו הדיינים יודעים את מי הם דנים ולפני מי הם דנים ומי עתיד לִפָּרַע מהם, שנאמר: ,אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפט"[2]; וכן ביהושפט הוא אומר: ,ויאמר אל השופטים ראו מה אתם עושים כי לא לאדם תשפטו, כי לה'"[3]. שמא יאמר הדיין: מה לי בצער הזה? תלמוד־לומר: ,ועמכם בדבר משפט"[3]—אין לו לדיין אלא מה שעיניו רואות. (סנה' ו:).

קפ מנין לדיין שיודע בדין שהוא מרומה, שלא יאמר: הואיל והעדים מעידים– אחתכנו, ויהא קולר תלוי בצואר עדים? תלמוד־לומר: ,מדבר שקר תרחק"[4]. (שבועו' ל:, לא.).

קפא יהודה בן טבאי אומר: אל תעש עצמך כעורכי הדיינים, וכשיהיו בעלי־הדין עומדים לפניך יהיו בעיניך כרשעים, וכשנפטרים מלפניך יהיו בעיניך כזכאים, כשקבלו עליהם את הדין. (אבו' א).

קפב ,בקטן כגדול תשמעון"[5]—אמר ריש־לקיש: שיהא חביב עליך דין של פרוטה כדין של מאה מנה. (סנה' ח.).

קפג ,שמע בין אחיכם ושפטתם"[6]—אמר ר' חנינא: אזהרה לדיין, שלא ישמע דברי בעל־דין קודם שיבא בעל־דין חברו; ואזהרה לבעל־דין, שלא יטעים דבריו לדיין קודם שיבא בעל־דין חברו. (שם:).

קפד איזהו רשע ערום? אמר ר' יוחנן: זה המטעים דבריו לדיין קודם שיבא בעל־דין חברו. (סוטה כא:).

קפה שנו רבותינו: ,בצדק תשפט עמיתך"[7]—שלא יהא אחד יושב ואחד עומד, אחד מדבר כל צרכו ואחד אומר לו: קצר דבריך.

דבר אחר: ,בצדק תשפט עמיתך"—הֱוֵי דן את חברך לכף זכות. (שבועו' ל.).

קפו אשתו של רב הונא היה לה דין לפני רב נחמן. אמר: מה אעשה? אם אעמוד לפניה—יסתתמו טענותיו של בעל־דינה; לא אעמוד לפניה—אשת חבר הרי היא כחבר. אמר לשמשו: צא והפרח עלי בַרְוָז ואעמוד. (שם:).

קפז אמר רבה בר רב הונא: תלמיד־חכם ועם־הארץ שיש להם דין זה עם זה—מושיבין את התלמיד־חכם, ואף לעם־הארץ אומרים: שב—ואם עומד אין בכך כלום. (שם).

קפח מנין לשנים שבאו לדין, אחד לבוש סמרטוטין ואחד לבוש איצטלית בת מאה מנה,

[1] דב' י"ט, יז. [2] תהל' פ"ב, א. [3] דה"ב י"ט, ו. [4] שמ' כ"ג, ז. [5] דב' א', יז. [6] שם שם, טז. [7] ויק' י"ט, טו.

אגודה ימנים. את מי הם מעידים — באלו הם מעידים בהקב"ה. מה לי בצער הזה — שמא אטעה בדין ואענש, ומוטב לי שאסתלק מן הדין. אלא מה שעיניו רואות — ולפי מראה עיניו יתבונן להוציא דין לאמתו, ואם יטעה לא יענש. קפ) שהוא מרומה — שדברי העדים שקר הם. אחתכנו— אגמרנו. קפא) אל תעש עצמך וגו' — אזהרה לדיין שלא יסדר לבעל־הדין את טענותיו לפני הדין כדרך שעושים עורכי הדינים שמלאכתם בכך. קפב) שיהא חביב עליך וגו' —דרש ,בקטן כגדול" על הדין. קפג) שמע בין אחיכם — כשיהיו שני בעלי־הדין יחד. קפו) יסתתמו טענותיו וגו' — כשיראה שהדיין מכבד אותה כל כך יתירא מלטעון נגדה כל טענותיו. אשת חבר וגו' — כלומר אשת ת"ח צריכין לכבדה. קפח) סמרטוטין — סחבות, בגדים קרועים ובלואים. אצטלית— לבוש

שאומרים לו: לבוש כמותו או הלבישהו כמותך,–תלמוד לומר: „מדבר שקר תרחק"[1] (שבוע' ל.).

VII. פְּשָׁרָה וְלִפְנִים מְשׁוּרַת הַדִּין.

קפט תַּנְיָא, „צדק צדק תרדוף"[2] אחד לדין ואחד לפשרה. כיצד? שתי ספינות עוברות בנהר ופגעו זו בזו, אם עוברות שתיהן–שתיהן טובעות, בזו אחר זו–שתיהן עוברות; וכן שני גמלים שהיו עולים במעלות בית־חורון ופגעו זה בזה, אם עלו שניהם–שניהם נופלים, בזה אחר זה, שניהם עולים–הא כיצד? טעונה ושאינה טעונה, תִּדָּחֶה שאינה טעונה מפני טעונה; קרובה ושאינה קרובה, תדחה קרובה מפני שאינה קרובה. היו שתיהן קרובות, שתיהן רחוקות, הָטֵל פשרה ביניהן ומעלות שכר זו לזו. (סנה' לב:).

קצ רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר: אסור לבצוע, וכל הבוצע הרי זה חוטא, אלא יקוב הדין את ההר, שנאמר: „כי המשפט לאלהים היא"[3], וכן משה היה אומר: „יקוב הדין את ההר", אבל אהרן אוהב שלום ורודף שלום ומשים שלום בין אדם לחברו, שנאמר: „תורת אמת היתה בפיהו... בשלום ובמישור הלך אתי"[4]. ר' יהושע בן קרחה אומר: מצוה לבצוע, שנאמר: „אמת ומשפט שלום שפטו בשעריכם"[5]–והלא במקום שיש משפט אין שלום, ובמקום שיש שלום אין משפט, אלא איזהו משפט שיש בו שלום–הוי אומר: זה בִּצוּע; וכן בדוד הוא אומר: „ויהי דוד עושה משפט וצדקה"[6]–והלא כל מקום שיש משפט אין צדקה, וצדקה אין משפט? אלא איזהו משפט שיש בו צדקה–הוי אומר זה בצוע. (שם ו.).

קצא רבי שמעון בן מנסיא אומר: פעמים יבצע אדם, פעמים אל יבצע; כיצד?–שנים שבאו לפניך לדין, עד שלא תשמע דבריהם, או משתשמע דבריהם ואי אתה יודע להיכן הדין נוטה, אתה רשאי לומר להם: „צאו ובצעו"; משתשמע דבריהם ואתה יודע להיכן הדין נוטה אי אתה רשאי לומר להם: „צאו ובצעו", שנאמר: „פוטר מים ראשית מדון ולפני התגלע הריב נטוש"[7]–קודם שנתגלע הריב אתה יכול לנטשו, משנתגלע הריב אי אתה יכול לנטשו. (סנה' ו:; תוס' שם א.).

קצב שנה רב יוסף: „והודעת להם... ואת המעשה אשר יעשון"[8]–„ואת המעשה"–זה הדין, „אשר יעשון"–זה לפנים משורת־הדין. (ב"מ ל:).

קצג אמר ר' יוחנן: לא חרבה ירושלים אלא על שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא עשו לפנים משורת־הדין. (שם).

קצד רבה בר בר חנה שברו לו הכתפים חבית של יין. נטל מהם בגדיהם. באו ואמרו

[1] במ' כ"ג, ז. [2] דב' ט"ז, כ. [3] דב' א', יז. [4] מלא' ב', ו. [5] זכ' ח', טז. [6] ש"ב ח', טו. [7] מש' י"ז, יד. [8] שמ' י"ח, כ.

חשוב. מדבר שקר תרחק -- וע"י הדור בגדים של אחד יסתתמו טענותיו של השני ויבואו לידי הטיית דין. קפט) פגעו זו בזו — ואין מקום לשתיהן לעבור. מעלות בית חורון — מקום צר. תדחה — חוזרת ונותנת מקום לחברתה. קרובה — לחוף. ומעלות שכר — שכר הטורח של הנדחית. קצ) לבצוע — לעשות פשרה. יקוב הדין את ההר -- כלו' דנין לפי כל חומר הדין. תורת אמת וגו' — מוסב על אהרן, שנאמר קודם: „שפתי כהן ישמרו דעת". קצא) אתה יכול לנטשו — ולרדוף אחר השלום. קצב) לפנים משורת הדין — דרך היושר, שלא לפי חומר הדין. קצב) הכתפים — סבלים, נושאי משא.

לרב. אמר לו רב: תן להם בגדיהם. אמר לו: הדין כך? אמר לו: הן, „למען תלך בדרך טובים"[1]. נתן להם בגדיהם. אמרו לו: עניים אנו וטרחנו כל היום, ורעבים אנו ואין לנו כלום. אמר לו רב: לך ותן להם את שכרם. אמר לו: הדין כך? אמר לו: הן, „וארחות צדיקים תשמור"[1]. (ב"מ פג.).

קצה מָרִי בר אִיסַק–בא אליו אחיו מבי־חוֹזָאָה ואמר לו: חֲלוֹק לי בנכסי אבא. אמר לו: איני מכירך. באו לפני רב חסדא. אמר רב חסדא: יפה אמר לך, שנאמר: „ויכר יוסף את אחיו והם לא הכירהו"[2], – מלמד שיצא בלא חתימת־זקן ובא בהתימת־זקן; לך והבא עדים שאחיו אתה. אמר: יש לי עדים ומתיראים מפניו, שאדם אַלָּם הוא. אמר רב חסדא למרי: לך אתה והבא עדים שאינו אחיך. אמר לו: הדין כך? המוציא מחברו עליו הרְאָיָה! אמר לו רב חסדא: כך דנים אותך וכל האַלָּמים שבמותך. (שם לט:).

קצו דן את הדין, זִכה את הזכאי וְחִיֵּב את החַיָּב, וראה שנתחַיֵּב עני ממון ושִׁלֵּם לו מתוך ביתו, זה „עושה משפט וצדקה"[3] — משפט לזה וצדקה לזה: משפט לזה־ שהחזיר לו ממון, וצדקה לזה–ששלם לו מתוך ביתו. (סנה' ו:).

VIII. בָּתֵּי־דִינִים וְסֵדֶר־הַדִּין.

קצז תניא, אמר ר' יוסי: מתחלה לא היו מרבים מחלוקת בישראל, אלא בית־דין של שבעים ואחד יושבים בלשכת־הגזית, ושני בתי־דינים של עשרים ושלשה, אחד יושב על פתח הר־הבית ואחד יושב על פתח העזרה, ושאר בתי־דינים של עשרים ושלשה יושבים בעיָרות של ארץ־ישראל. הוצרך הדבר לשאול – שואל מבית־דין שבעירו; אין בית־דין בעירו – הולך לבית־דין הסמוך לעירו. אם שמעו אמרו לו, ואם לאו – הוא ומופלא שבהם באים לזה שעל פתח הר־הבית. אם שמעו אמרו להם, ואם לאו – הם ומופלא שבהם באים לזה שעל פתח העזרה, ואומר: כך דרשתי וכך דרשו חברי, כך לִמַדתי וכך לִמדו חברי. אם שמעו אמרו להם, ואם לאו – אלו ואלו באים לבית־דין הגדול שבלשכת־הגזית, שהם יושבים מתמיד של שחר עד תמיד של בין הערבים, ובשבתות ובימים־טובים יושבים בחֵל. נשאלה שאלה בפניהם; אם שמעו אמרו להם, ואם לאו–עומדים למנין. רבו המטמאים—טמאו, רבו המטהרים– טהרו. משם הלכה יוצאת ורוַחַת בישראל. משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכם, הרבו מחלוקת בישראל ונעשית תורה כשתי תורות.

[1] מש' ב', כ. [2] בר' מ"ב, ח. [3] ש"ב ח', טו.

בדרך טובים —לפנים משורת הדין. קצה) בא אליו אחיו מבי חוזאה — ולא ראו זה את זה זמן רב. אלם — תקיף וחזק. עליו הראיה — עליו להביא עדים. קצו) דן את הדין — הדיין. קצז) לא היו מרבים מחלוקת — שהורו עפ"י בי"ד הגדול, במפורש להלן. בלשכת הגזית — בחדר שבדרום העזרה (חצר המקדש) מיוחד לישיבת סנהדרין. אם שמעו — אם בי"ד העיר קבלו וידעו כיצד להורות בהלכה זו. ומופלא —החכם והגדול שבהם. יושבים בחיל — מקום פנוי בין הסורג ובין עזרת נשים, וישבו שם בשבתות וימים־טובים, מפני שהעם רב בעזרה וצר להם המקום בלשכת הגזית, או לשם שנוי, כדי שלא יראו כיושבים בדין, מה שאסור בשבת ויו"ט. ורווחת — מתפשטת ומתקבלת על הכל. שלא שמשו כל צרכם —את תלמידי־חכמים ואין קבלה ברורה בידיהם.

משם שולחין בכל מקומות ובודקין: כל מי שהוא חכם ושפל־ברך ויר־חטא ופרקו טוב ודעת הבריות נוחה הימנו, עושין אותו דַיָּן בעירו. משנעשה דַיָּן בעירו, מעלין ומושיבין אותו בהר־הבית; משם מעלין ומושיבין אותו בעזרה; משם מעלין ומושיבין אותו בלשכת־הגזית. (סנה׳ פח:; תוס׳ שם ז, חג׳ ב).

קצח דיני ממונות בשלשה: זה בורר לו אחד, ושניהם בוררים להם עוד אחד, דברי ר׳ מאיר; וחכמים אומרים: שני דַיָּנִים בוררים להם עוד, אחד.

כיצד הם דנים? הדַיָּנִים יושבים ובעלי־דינים עומדים לפניהם, וכל התובע את חברו הוא פותח ראשון. ואם יש עדים מכניסים אותם לחדר ומאַיְמים עליהם, ומוציאים אותם לחוץ ומשַיְרים את הגדול שבהם, ואומרים לו: אמור, היאך אתה יודע שזה חַיָּב לזה? אם אמר: הוא אמר לי, שהוא חַיָּב לו, איש פלוני אמר לי שהוא חַיָּב לו—לא אמר כלום עד שיאמר: בפנינו הודה לו שהוא חַיָּב לו מאתים זוז. ואחר־כך מכניסים את השני ובודקים אותו. אם נמצאו דִבְריהם מכֻוָּנים נושאים־ונותנים בדבר. ר׳ נחמיה אומר: כך היה מנהגם של נקיי־הדעת בירושלים: מכניסים לבעלי־דינים ושומעים דבריהם, ומכניסים העדים ושומעים דבריהם, ומוציאים אותם לחוץ ונושאים־ונותנים בדבר. שנים אומרים: זכאי ואחד אומר: חַיָּב—זכאי; שנים אומרים: חַיָּב ואחד אומר: זכאי—חַיָּב; אחד אומר: חַיָּב ואחד אומר: זכאי, ואחד אומר: איני יודע—יוסיפו הדַיָּנִים.

גמרו את הדבר היו מכניסים אותם. הגדול שבדַיָּנִים אומר: איש פלוני, אתה זכאי; איש פלוני, אתה חַיָּב.

ומנַיִן לכשיצא לא יאמר: אני מזכה וחבֵרַי מחַיְבים, אבל מה אעשה שחברי רַבּו עלי—על זה נאמר: „הולך רכיל מגלה סוד"[1]. (סנה׳ כג, כט, ל:; תוס׳ שם ו).

קצט דיני נפשות בעשרים ושלשה.

סנהדרין היתה כחצי גורן עגולה, כדי שיהו רואין זה את זה, הנשיא יושב באמצע וזקנים יושבים מימינו ומשמאלו. ושני סופרי הדַיָּנִים עומדים לפניהם, אחד מימין ואחד משמאל, וכותבים דברי המַזְכִּים ודברי המחַיְבים. ר׳ יהודה אומר: שלשה, אחד כותב דברי המזכים ואחד כותב דברי המחיבים, והשלישי כותב דברי המזכים ודברי המחיבים.

ושלש שורות של תלמידי־חכמים יושבין לפניהם, כל אחד ואחד מכיר את מקומו.

כיצד מאַיְמים את העדים? על עדי נפשות—היו מכניסים אותם ומאַיְמים עליהם: שמא

[1] מש׳ י״א, יג.

משם —מבי״ד הגדול. ופרקו טוב —פרק שנותיו בבחרותו היה נאה בלא חטא. קצח) בשלשה— נידונים בבי״ד של שלשה. זה... וזה — כל אחד משני בעלי־דינים בורר לו דיין אחד. ושניהם בוררים וגו׳ — שני בעלי־הדינים בוררים עוד דיין שלישי שיהא מכריע בדין. פותח ראשון — בטענותיו. ומאיימים עליהם — שלא יעידו עדות שקר. הוא אמר לי — התובע. בפנינו הודה — הנתבע. מכניסים לבעלי־דינים — שלא בפני העדים. יוסיפו הדיינים — עוד שנים, עד שיהא רוב מכריע. היו מכניסים אותם —את בעלי־הדינים. לא יאמר —אחד מן הדיינים. קצט) בעשרים ושלשה — נידונים בסנהדרין קטנה של עשרים ושלשה. כחצי גורן עגולה — כלו׳ כחצי עיגול. והשלישי כותב וגו׳ — כדי לכוון את הדברים. ושלש שורות... לפניהם — לפני הסנהדרין, כנגדם. מכיר את מקומו — יושב במקום קבוע.

האמרו מאמד ומשמועה, עד מפי עד, ומפי אדם נאמן, או שמא אי אתם יודעים שסופנו לבדוק אתכם בדרישה ובחקירה. הוו יודעים שלא כדיני ממונות דיני נפשות. דיני ממונות — אדם נותן ממון ומתכפר לו; דיני נפשות — דמו ודם זרעותיו תלוים בו עד סוף העולם, שכן מצינו בקין, שהרג את אחיו, נאמר בו: „דמי אחיך צועקים"[1], אינו אומר „דם אחיך", אלא „דמי אחיך" — דמו ודם זרעותיו; לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך, שכל המאבד נפש אחת מישראל, מעלה עליו הכתוב כאלו אבד עולם מלא, וכל המקים נפש אחת מישראל — כאלו קים עולם מלא. ושמא תאמרו: מה לנו ולצרה הזאת? — והלא כבר נאמר: „והוא עד או ראה או ידע אם לא יגיד ונשא עונו"[2]. ושמא תאמרו: מה לנו לחוב בדמו של זה? והלא כבר נאמר: „ובאבוד רשעים רנה"[3].

היו בודקין אותם [אחר אחר] בשבע חקירות: באיזה שבוע, באיזו שנה, באיזה חדש, בכמה בחדש, באיזה יום, באיזו שעה ובאיזה מקום? מכירים אתם אותו? התריתם בו? כל המרבה בבדיקות הרי זה משובח. מעשה ובדק בן זכאי בעוקצי תאנים, אמר להם: תאנה זו עוקציה דקים, עוקציה גסים? תאנים שחורות, תאנים לבנות?

אם נמצאו דבריהם מכונים פותחין בזכות.

אמר אחד מן התלמידים: „יש לי ללמד עליו חובה" — משתקין אותו. „יש לי ללמד עליו זכות" — מקבלין אותו בסבר פנים יפות ומעלין אותו ומושיבין אותו ביניהם, ולא היה יורד משם כל היום כלו. אם יש ממש בדבריו שומעין לו, ואפילו הוא אומר: „יש לי ללמד על עצמי זכות" — שומעין לו, ובלבד שיהא ממש בדבריו.

אם מצאו לו זכות — פטרוהו; ואם לאו — מעבירין דינו למחר. היו מזדוגין זוגות־זוגות וממעטין במאכל ולא היו שותין יין כל היום. ונושאין־ונותנין בדבר כל הלילה. ולמחרת משכימין ובאין לבית־דין. המזכה אומר: אני מזכה ומזכה אני במקומי, והמחיב אומר: אני מחיב ומחיב אני במקומי. המלמד חובה מלמד זכות, אבל המלמד זכות אינו יכול לחזור וללמד חובה. אם מצאו לו זכות — פטרוהו, ואם לאו — עומדים למנין. שנים־עשר מזכים ואחד־עשר מחיבים — זכאי, שנים־עשר מחיבים ואחד־עשר מזכים — ואפילו אחד־עשר מזכים ואחד־עשר מחיבים ואחד אמר: איני יודע, ואפילו עשרים ושנים מזכים או מחיבים ואחד אמר: איני יודע — יוסיפו הדינים. וכמה מוסיפים? שנים שנים עד שבעים ואחד. שלשים ושש מזכים ושלשים וחמשה מחיבים — זכאי; שלשים וששה מחיבים ושלשים וחמשה

[1] בר' ד', י. [2] ויק' ה', א. [3] מש' י"א, י.

מאומד — על פי השערה, שלא ראיתם בעיניכם את גוף המעשה ממש. משמועה — ששמעתם מפי אחרים. מה לנו ולצרה הזאת? — מה לנו להכניס את עצמנו בעדות, מוטב לנו שנשתוק. לחוב בדמו של זה — לגרום במיתתו של אדם, ואפילו אם רשע הוא. היו בודקין — את העדים. התריתם בו — הזהרתם, שאין עונשין אלא אם כן מזהירין. בעוקצי תאנים — שהעידו העדים באחד שהרג תחת התאנה. מכוונים — שוים זה לזה בכל הפרטים. אחד מן התלמידים — שיושבים בשלש שורות. משתקין אותו — אין נותנין לו לדבר, שדי בהגדת העדים. ביניהם — בין הסנהדרין. ולא היה יורד משם וגו' — שירידתו בו ביום יש בה עלבון. ובלבד שיהא ממש בדבריו — ולא דברים בעלמא כדי לדחות את גמר הדין בלבד. זוגות זוגות — ולא בחבורה גדולה. ונושאין־ונותנין בדבר — בשאלות ותשובות כדי לברר את הדין. שנים עשר מחיבים ואחד עשר מזכים וגו' — שבהכרעת הדין לחובה לא די ברוב של דעה אחת, אלא צריך לא פחות משתים. אחד עשר. . . ואחד עשר — ואין הכרעה.

מזכים, דָנים אלו כנגד אלו, עד שיראה אחד מן המחיבים דברי המזכים.

נגמר הדין מוציאין אותו לסקלו (בית הסקילה היה חוץ לבית־דין). אחד עומד על פתח בית־דין והסודרין בידו, ואדם אחד, רוכב הסוס, רחוק ממנו, כדי שיהא רואהו. אמר אחד: יש לי ללמד עליו זכות, הַלָּה מניף בסודרו והסוס רץ ומעמידו. ואפילו הוא אומר: יש לי ללמד על עצמי זכות — מחזירין אותו, אפילו ארבע וחמש פעמים, ובלבד שיהא ממש בדבריו. מצאו לו זכות פטרוהו, ואם לאו—יוצא לִסָקֵל. וכָרוז יוצא לפניו: פלוני בן פלוני יוצא לִסָקֵל על שעבר עֲבֵרה פלונית, ופלוני ופלוני עֵדיו, כל מי שֶיודע לו זכות יבוא וילַמד עליו.

היה רחוק מבית־הסקילה כעשר אַמות אומרין לו: „התוַדה, שכֵן דרך כל המומתים מתוַדים, שכל המתוַדה יש לו חלק לעולם־הבא; ואם אינו יודע להתוַדות אומרין לו—אמור: תהא מיתתי כפרה על כל עונותי.

לא היו קוברין אותו בקברות אבותיו, אלא שני בתי־קברות היו מתוקנים לבית־דין, אחד לנסקלים ולנשרפים ואחד לנהרגים ולנחנקים. נתעַכֵל הבשר מלקטין את העצמות וקוברין אותן במקומן. והקרובים באים ושואלים בשלום הדַיָנים ובשלום העדים, כלומר: דעו שאין בלבנו עליכם כלום, שדין אמת דנתם. (סנה' פרק ד—ו; תוס' שם ז).

ר שנו רבותינו: מעשה באחד שיצא לֵהָרג. אמר: אם יש בי עון זה לא תהא מיתתי כפרה לכל עונותי, ואם אין בי עון זה, תהא מיתתי כפרה לכל עונותי, ובית־דין וכל ישראל מנוקים, והעדים לא תהא להם מחילה לעולם. כששמעו חכמים בדבר, אמרו: להחזירו אי אפשר, שכבר נגזרה גזרה, אלא יֵהָרג, ויהא קוֹלָר תלוי בצוארי עדים. (סנה' מד:).

רא שנו רבותינו: כיצד „מאֻמָד"?—שמא כך ראיתם, שרָץ אחר חבֵרו לחורבה, ורצתם אחריו ומצאתם סַיִף בידו, ודמו מטפטף, והרוג מפרפר—אם כך ראיתם, לא ראיתם כלום.

תניא, אמר ר' שמעון בן שטח: אראה בנחמה, אם לא ראיתי אחד שרץ אחר חברו לחורבה, ורצתי אחריו, וראיתי סיף בידו, ודמו מטפטף, והרוג מפרפר. ואמרתי לו: רשע, מי הֲרָגו לזה, או אני או אתה? אבל מה אני אעשה, שאין דמך מסור בידי, שהרי אמרה תורה: „על פי שנים עדים... יומת המת"[1]—היודע מחשבות יִפָּרַע מאותו האיש, שהרג את חברו.

אמרו: לא זזו משם עד שבא נחש והִכִּישו ומת. (שם לז:).

רב אמר רב חסדא: היוצא לֵהָרג מַשקין אותו קֹרֶט של לבונה בכוס של יין, כדי שתִטָרֵף דעתו, שנאמר: „תנו שכר לאובד ויין למרי נפש"[2].

תניא, נשים יקרות שבירושלים היו מתנדבות ומביאות אותו. (שם מג.).

[1] דב' י"ז, ו. [2] מש' ל"א, ו.

עד שיראה — עד שיתקבלו על דעתו. מוציאין אותו —מלשכת הבי"ד. הלה —העומד על הפתח. והסוס — רוכב הסוס. כרוז —ממונה להכריז. בקברות אבותיו — עם הכשרים. אחד לנסקלים וגו' — שאין קוברין רשע חמור אצל רשע קל. נתעכל — נאכל והרקיב. ר) הקולר — הכבל; כלו' החטא. רא) כיצד מאומד — ששואלין את העדים שמא הם מעידים מאומד. סיף — חרב. מטפטף — נוטף. לא ראיתם כלום —אלא אם כן ראיתם גוף מעשה ההריגה. והכישו —ונשכו. רב) קורט —כגרגר קטן. של לבונה — שמביא לידי טירוף הדעת.

רג אמר רבה בר אבהו: „ואהבת לרעך כמוך"[1]—בְּרוֹר לו מיתה יפה. (סנה' מה.).

רד „לֹא תָלִין נִבְלָתוֹ עַל הָעֵץ... כִּי קִלְלַת אֱלֹהִים תָּלוּי"[2]—תניא, אמר ר' מאיר: מְשָׁלוּ משל למה הדבר דומה? לשני אחים תאומים בעיר אחת, אחד מִנוּהוּ מלך ואחד יצא לִלְסְטִיוּת. צוה המלך ותְלָאוּהוּ. כל הרואה אותו אומר: המלך תלוי. צוה המלך והורידוהו. (שם מו:).

רה אמר ר' מאיר: בשעה שאדם מצטער, שכינה מה לשון אומרת? כביכול, קַלַּנִי מראשי, קלני מזרועי! אם כן המקום מצטער על דמם של רשעים שנשפך—קל־וחומר על דמם של צדיקים. (שם).

רו ר' עקיבא אומר: מִנַּיִן לסנהדרין שהרגו את הנפש, שאין טועמין כלום כל אותו היום? תלמוד־לומר: „לא תאכלו על הדם"[3]. (שם סג.).

רז סנהדרין ההורגת אחת בשבוע נקראת חוֹבְלָנִית; ר' אליעזר בן עזריה אומר: אחת לשבעים שנה. ר' טרפון ור' עקיבא אומרים: אִלּוּ היינו בסנהדרין לא נהרג אדם מעולם. ר' שמעון בן גמליאל אומר: אף הם מרבים שופכי דמים בישראל. (מכות ז.).

רח בָּת דִּינָא—בָּטֵל דִּינָא (לן הדין—בטל הדין). (סנה' צה.).

רט אין עונשין אלא אם כן מזהירין. (שם נו:).

רי אין מרחמין בדין. (כת' סד.).

ריא כל מי שהוא דן את הטִפש הוא עצמו נִדּוֹן. (איכ"ר).

ריב הפקר בית־דין הפקר. (יבמ' פט:).

ריג אין בית־דין יכול לבטל דברי בית־דין חברו אלא אם כן גדול ממנו בחכמה ובמנין. (מג' ב.).

ריד אין אחר מעשה בית־דין כלום.

רטו מי שיוצא מבית־דין מחוסר טליתו—יומר זמר וילך לדרכו. (סנה' ז.).

רטז שמעון בן שטח אומר: הֱוֵי מרבה לחקור את העדים, והֱוֵי זהיר בדבריך, שמא מתוכם ילמדו לשקר. (אב' א).

[1] ויק' י"ט, יח. [2] דב' כ"א, כג. [3] ויק' י"ט, כו.

רג) ברור לו מיתה יפה — כלו' אפילו כשאתה מוציא למיתה את הנידון השתדל שלא תהא מיתתו מנוולת. רד) ללסטיות—לגזלנות. אומר המלך תלוי —שהם דומים זה לזה במראיהם; ואף כאן האדם נברא בדמות של מעלה ותליתו בזיון הוא כלפי כבוד של מעלה. רה) כשאדם מצטער — כשיוצא למיתה. כביכול — כאלו אפשר לומר כך על הקב"ה. קלני וגו' — קל אני מראשי, קל אני מזרועי, שכבדים הם עלי, כאדם שמתאנח ואומר: כל אברי גופי כבדים עלי מצער; ולשון כנוי היא כלפי צער של מעלה. על דמם של רשעים — על חייבי מיתות בי"ד, שנהרגים על עבירות חמורות. רו) שאין טועמים כלום — לסימן צער. רז) אחד בשבוע — בשמיטה, בשבע שנים. חובלנית — מחבלת. מרבים שופכי דמים — שלא היתה אימת הדין מוטלת על הרצחנים. רח) בת דינא — לן הדין לילה אחד. ריב) הפקר בי"ד הפקר — כשהפקיר בי"ד נכסי אדם הרי הם הפקר. ריג) ובמנין — במנין חברים. רטו) מי שיוצא וגו' — כלו' מי שנטלו ממנו טליתו בבי"ד להשיב גזילה לבעליה ישמח על כך, שניצל מעוון גזילה. רטז) מתוכם —מתוך דבריך.

רטז שנו רבותינו: שבועת הדַיָּנים בלשונה נאמרה. אומרים לו: הוֵי יודע שכל העולם כלו נזדעזע בשעה שאמר הקדוש־ברוך־הוא בסיני: „לא תשא את שם ה׳ אלהיך לשוא"[1], וכל עבֵרות שבתורה נאמר בהן „ונקה", וכאן נאמר „לא ינקה". (שבוע׳ לח, לט).

ריז שנו רבותינו: שלשה הקדוש־ברוך־הוא שונאם: המדבר אחד בפה ואחד בלב, והיודע עדות לחברו ואינו מעיד לו, והרואה דבר־ערוה בחברו ומעיד בו יחידי. כגון זה שטוֹבִיָה חטא ובא זיגוד והעיד בו יחידי לפני רב פפא. הלקהו רב פפא. אמר לו: „טוביה חטא וזיגוד מִנֻגָּד (לוקה)!" אמר לו: הן, שנאמר: „לא יקום עד אחד באיש"[2], ואתה מעיד בו יחידי—שם רע בלבד אתה מוציא עליו. (פס׳ קיג:).

ריח אמר רב ששת משום ר׳ אליעזר בן עזריה: כל המעמיד עדות שקר בחברו ראוי להשליכו לכלבים. (שם קיח.).

ריט כיון שהגיד—שוב אינו חוזר ומגיד. (כת׳ יח:).

רכ אמר רב חסדא: עדות—עד ששים שנה נזכרת, יותר—לא. (שם כ:).

רכא הודאת בעל־דין כמאה עדים דומה. (קיד׳ סה:).

רכב מעשה בשלשה בני אדם שהיו מהלכים בדרך בערב־שבת וקדש עליהם היום. אמרו זה לזה: בואו ונטמין ממוננו במקום אחד. הלכו והטמינו הממון. כשהגיע חצי הלילה עמד אחד מהם ונטל הממון והטמין איתו במקום אחר. במוצאי־שבת בקשו לילך לדרכם. הלכו לאותו מקום ולא מצאו הממון. זה אומר: אתה גנבת, וזה אומר: אתה גנבת. הלכו לדין לפני שלמה המלך, הסדירו לפניו הדברים. אמר להם: „לבקר משפט"[3]. מה עשה? ישב וחקר בחכמתו ובינתו להחזיר להם תשובה ולתפוס אותם מתוך דבריהם. כיון שחזרו אצלו אמר להם: שמעתי עליכם שאתם בעלי תורה ובעלי חכמה ומשפטים, בבקשה מכם, דין אחד אני שואל לכם, ששלח אלי מלך אחד לשאלני בדבר שאירע לו במלכותו, בתינוק ותינוקת שהיו דרין בחצר אחד ונתאוו זה את זה. אמר התינוק לתינוקת: בואי ונעשה תנאי בינינו בשבועה, שכל מי שירצה לארום אותך אל תשמעי לו אלא ברשותי. ונשבעה לו כך. לימים נתארסה אותה התינוקת. כיון שנכנס החתן אליה, אמרה לו: איני שומעת לך עד שאלך אצל פלוני ואשאל רשות ממנו, שכבר נשבעתי לו. מה עשתה? הלכה אצלו ואמרה: טול כסף וזהב הרבה ופטרני לבעלי. אמר: הואיל ואת עומדת בשבועתך הרי אני פוטרך לבעלך ולא אקח משלך כלום. ולבחור שבא עמה אמר לו: שמח בחלקך בשלום. הלכו להם. כשהיו חוזרים בדרך פגעו בהם לסטים, והיה ביניהם זקן אחד ונטל לעצמו את הנערה ואת כל הכסף והזהב שעמה והתכשיטים שעליהם ורצה לאנסה. אמרה לו ללסטים הזקן: בבקשה ממך, המתן לי מעט עד שאספר לך דבר אחד שאירע לי. וספרה לו כל המעשה. אמרה הנערה: ומה אותו בחור שהיה עומד בפרקו—כבש את יצרו ולא רצה לנגוע בי, אתה שזקן אתה—על אחת כמה וכמה; הילך כל הכסף והזהב שעמי ופטרנו

[1] שמ׳ כ׳, ז. [2] דב׳ י"ט, טו. [3] ירמ׳ כ"א, יב.

רטז) שבועת הדיינים—שמשביעין את הנתבע שהודה במקצת. בלשונה נאמרה—בלשון שהנשבע שומע. ריט) כיון שהגיד וגו׳ — אין העד יכול לשנות את עדותו. רכב) וקדש עליהם היום — נכנסה שבת קדש. עומד בפרקו — בפרק שנות בחרותו.

ושלחנו לשלום ואלך עם בעלי. כיון ששמע אותו זקן, נשא עיניו לשמים ונשא בעצמו קל־וחומר: ומה, אני זקן הולך על שפת קברי בכל יום ויום—ועכשו אני אעשה כך וכך! מה עשה? שלָחָה והלכה לה עם בעלה, והחזיר לה כל התכשיטין וכל הכסף והזהב שלקח מהם, ולא רצה לנגוע בכל מה שלהם ולהנות משלהם כלום. עכשו שלח אלי אותו המלך לפרש, איזה מהם משובח מכל אלו. אִמרו לי בדין.

פתח הראשון ואמר: משבח אני את הנערה שעמדה בשבועתה. פתח השני ואמר: משבח אני את בעלה שכבש את יצרו ולא רצה לִיגע בה. פתח השלישי ואמר: משבח אני את הלסטים, שגזל הממון והחזיר להם כל הממון שנטל ולא רצה לִיגע בו.

מיד פתח שלמה ואמר: מה זה שלא היה שם, אלא לשמע אזן, הרהר אחר הממון שלא ראה מִיָמיו—ממון זה על אחת כמה וכמה. מיד צוה שלמה המלך עליו וכְפָתוהו והִלְקוהו והודה לפניו, והראה אותו מקום שהטמין שם הממון.

ראו „כי חכמת אלהים בקרבו לעשות משפט"[1]. (מד' עשה"ד).

רכג מעשה באלכסנדר מוקדון שהלך אצל מלך קַצְיָא. הראהו הרבה כסף וזהב. אמר לו: לא לראות כספכם וזהבכם באתי, אלא לראות מנהגיכם ודיניכם. עד שהם יושבים באו שני בני־אדם לדין לפני המלך. אחד אמר: אדוני המלך, חורבה לקחתי מאדם זה וגרפתיהָ ונמצא מטמון בתוכה, ואמרתי לו: טול מטמון שלך—חורבה לקחתי, מטמון לא לקחתי; ואחד אמר: מה אתה מתיָרא מעונש גזל אף אני כך—החורבה וכל מה שבתוכה מכרתי לך, מתהום ארץ עד רום רקיע. קרא המלך לאחד מהם ואמר לו: יש לך בן? אמר לו: הן. קרא לשני ואמר לו: יש לך בת? אמר לו: הן. אמר להם: ילכו וינשאו זה לזה ויהא המטמון לשניהם. התחיל אלכסנדר תמֵהַ. אמר לו המלך: ולא יפה דנתי? אמר לו: הן. אמר לו: אלו בא לפניך דין זה במדינתכם—מה היית עושה בו? אמר לו: הייתי חותך ראשו של זה וראשו של זה, והמטמון יֵרד לבית המלך. אמר לו: וחמה מאירה לכם? אמר לו: הן.—וגשמים יורדים עליכם?—הן. אמר לו: שמא יש במדינתכם בהמה דקה? אמר לו: הן. אמר לו: תִפח רוחו של אותו האיש! בזכות בהמה דקה החמה מאירה לכם והגשמים יורדים עליכם. (תנח' אמור).

רכד לוי נודמן למקום אחד. בא אדם לפניו ואמר לו: קבען פלוני... ולא ידע מה אמר לו. בא ושאל בבית־המדרש. אמרו־לו: „גזלן" אמר לך, שנאמר: „היקבע אדם אלהים כי אתם קובעים אותי"[2]. אמר לו רבא מברנש לרב אשי: אלמלי הייתי שם, הייתי אומר לו: „היאך קבעך? במה קבעך? ולמה קבעך?" וממילא הייתי יודע. (ר"ה כו).

רכה חנן בִישָא תקע לאדם אחר. באו לפני רב הונא. אמר רב הונא לחנן: תן לו חצי זוז. היה אצלו זוז שָחוק. בקש שיוציא לו זה חצי זוז—ולא רצה. תקע לו פעם אחרת ונתן לו כל הזוז. (ב"ק לת.).

[1] מ"א ג', כח. [2] מלא' ג', ח.

ונשא בעצמו — למד בעצמו. הרהר אחר הממון — נמשך במחשבתו אחר הממון. וכִפתוהו — אסרוהו. רכג) וגרפתיה — גרפתי ופניתי את אבני החורבה. תפח רוחו — לשון קללה. בהמה דקה — צאן. בזכות בהמה וגו' — שאתם אינכם ראוים לכך. רכה) בישא — הרע. תקע — סטר והכה לו. חצי זוז — קנס. שחוק — פגום. שיוציא לו חצי זוז — העודף. ולא רצה — לקבל את הזוז השחוק.

IX. עָרֵי מִקְלָט.

רכו „עָרֵי מִקְלָט תִּהְיֶינָה לָכֶם וְנָס שָׁמָּה רוֹצֵחַ"[1]—רב חָמָא בר חנינא פתח פרשה זו מכאן: „טוב וישר ה׳ על־כן יורה חטאים בדרך"[2]—אם לחטאים יורה קל־וחומר לצדיקים. ר׳ שמעון בן לקיש פתח פרשה זו מכאן: „ואשר לא צדה והאלהים אנה לידו"[3]—„כאשר יאמר משל הקדמוני מרשעים יצא רשע"[4]—במה הכתוב מדבר? בשני בני־אדם שהרגו את הנפש, אחד הרג בשוגג ואחד הרג במזיד, לזה אין עדים ולזה אין עדים—הקדוש־ברוך־הוא מזמינם לפונדק אחד, זה שהרג במזיד יושב תחת הסולם, וזה שהרג בשוגג יורד בסולם—ונפל עליו והרָגוֹ; זה שהרג במזיד נהרג, וזה שהרג בשוגג גולה. (מכות י:).

רכז „עָרֵי מִקְלָט תִּהְיֶינָה לָכֶם"[1]—אמר משה: רבונו־של־עולם, זה שהורג נפש בשגָגָה בדרום או בצפון, מנַין יהיה יודע היכן ערי מקלט, שיהא בורח לשם? אמר לו: „תכין לך הדרך"[5]—תכַוֵּן לך הדרך, שלא יהיו טועים וימצא אותו גואל הדם ויהרגהו. אמר לו: היאך? אמר לו: הַעֲמד להם אִסְטְלָיוֹת מְכֻוָּנוֹת לערי־מקלט. (תנח"ק מסעי).

רכח תניא, ר׳ אליעזר בן יעקב אומר: „מקלט, מקלט" היה כתוב על פרשת־דרכים, כדי שיכיר הרוצח ויפנה לשם. אמר רב כהנא: מנין? „תכין לך הדרך"[5]—עֲשֵׂה לך הכנה לדרך. (מכות ו:; תוס׳ שם ב).

רכט „יוֹרֶה חַטָּאִים בַּדָּרֶךְ"[2]—על כל מיל ומיל היה עומד בּוּרְגָן, ועל כל בורגן ובורגן היה צלם, והיתה ידו של צלם עקומה, והיתה מראה להם, להיכן עריִ מקלט. (שו"ט כה).

רל שנו רבותינו: דרך היחיד ארבע אמות, דרך הרבים שש עשרה אמות, דרך ערי המקלט שלשים ושתים אמות. (ב"ב ק:).

רלא „תָּכִין לְךָ הַדֶּרֶךְ"[5]—תכַוֵּן לך סְרַטְיָאוֹת, שיהו מפוּלָשות לתוכה. (ספרי).

רלב ערי המקלט אין עושין אותן לא טירים קטנים ולא כרַכִּים גדולים, אלא עיָרוֹת בינוֹנִיוֹת, ואין מושיבין אותן אלא במקום מים; אם אין שם מים מביאין להן מים. ואין מושיבין אותן אלא במקום שוָקים, ואין מושיבין אותן אלא במקום אוכלוסין. נתמעטו אוכְלוסיהן מוסיפין עליהן, נתמעטו דִיוֹרֵיהן מביאין להם כהנים לוִיִּם וישראלים; ואין מוכרין בהן לא כלי־זַיִן

[1] במ׳ ל"ה, יא. [2] תהל׳ כ"ה, ח. [3] שמ׳ כ"א, יג. [4] ש"א כ"ד, יג. [5] דב׳ י"ט, ג.

רכו) פתח פרשה זו — כשהיה דורש לפני העם פרשת ערי־מקלט פתח בדרשה זו. אם לחטאים יורה — דרך הצלה. אחד הרג בשוגג — וחייב גלות לעיר מקלט. ואחד הרג במזיד — וחייב מיתה. לזה אין עדים וגו׳ — ואי אפשר להעמידם לדין. מזמינם לפונדק אחד — מביאם לבית־אורחים אחד. ונפל עליו — בפני עדים. רכז) אסטליאות — מצבות אבן וכתובות על גביהן, כמפורש בסמוך. רכח) הכנה לדרך — שתכין קודם את הדרך לשם ערי מקלט. רכט) בּוּרגן — מין מגדל. רל) שלשים ושתים אמות — רחבה ביותר, כדי ליתן מקום מרווח לניסת ההורג בשגגה. רלא) סרטיאות — רחובות מרווחים. שיהיו מפולשות — פתוחות משני צדדים. לתוכה — לתוך עיר המקלט. רלב) טירים — כפרים. כרכים — ערים גדולות. במקום שוקים — כדי שימצא לו מזונות. אוכלוסין — המון עם, כדי שיגינו עליו מגואל הדם. לא כלי זיין — שלא ימצא שם גואל הדם כלי זיין לקנות; ובן כלי מצודה (כלים שצדין בהם חיות ועופות),

ולא כלי־מצודה, דברי ר' נחמיה; וחכמים מתירים. וְשָוים, שאין פורסין בתוכן מצודות ואין מפשילין לתוכן חבלים, כדי שלא תהא רגל גּוֹאל הדם מצויה שם. אמר ר' יצחק: מנין? — „ונס אל אחת מן הערים האל וָחָי"[1] — עֲשֵׂה לו דבר שתהא לו חַיּוּת. (מכות י.).

רלג „כִּי בְעִיר־מִקְלָטוֹ יֵשֵׁב עַד מוֹת הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וגו'"[2] — לפיכך אִמּוֹתֵיהֶם של כהנים מספקות להם מחיה וכסות, כדי שלא יתפללו על בניהן שימותו. (שם יא.).

רלד „עָרֵי מִקְלָט תִּהְיֶינָה לָכֶם וְנָס שָׁמָּה רוֹצֵחַ וגו'"[3] — ר' אליעזר בן יעקב אומר: מה תלמוד־לומר „ש מ ה ש מ ה" שלש פעמים? — שם תהא דירתו, שם תהא מיתתו, שם תהא קבורתו. (תוס' מכות ג).

X. לְתַקָּנַת הָרַבִּים.

רלה שנו רבותינו: לא יְסַקֵּל אדם מֵרְשׁוּתוֹ לרשות־הרבים.

מעשה באדם אחד שהיה מסקל מרשותו לרשות־הרבים, ומְצָאוֹ חסיד אחד. אמר לו: ריקא, מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך? לגלג עליו. לימים נצרך למכור שדהו, והיה מהלך באותה רשות־הרבים ונכשל באותן אבנים; אמר: יפה אמר לי אותו חסיד: „מפני מה אתה מסקל מרשות שאינה שלך לרשות שלך". (ב"ק נ.).

רלו החופר בור ברשות־היחיד ופִתְחוֹ לרשות־הרבים — חַיָּב.

שנו רבותינו: חפר ופתח ומסר לרבים — פטור. וכן מנהגו של נחוניא חופר בורות שיחין ומערות, שהיה חופר ופותח ומוסר לרבים; וכששמעו חכמים בדבר אמרו: קִיֵּם זה הלכה זו! (שם).

רלז השופך מים ברשות־הרבים והוזק בהם אחר — חַיָּב בנזקו. המצניע את הקוץ ואת הזכוכית [ברשות הרבים] והגודר את גדרו בקוצים, וגדר שנפל לרשות־הרבים והוזקו בהם אחרים — חַיָּב בנזקם.

שנו רבותינו: חסידים הראשונים היו מצניעים קוֹצוֹתֵיהֶם וזכוכיותיהם בתוך שדותיהם ומעמיקים להם שלשה טפחים, כדי שלא יעכב המחרֵשָׁה. רב ששת זרקם באש. רבא זרקם בחִדֶּקֶל. (שם ל.).

רלח תניא, רבי נתן אומר: מִנַּיִן שלא יגדל אדם כלב רע בתוך ביתו ואל יעמיד סולם רעוע בתוך ביתו? תלמוד־לומר: „ולא תשים דמים בביתך"[4]. (שם טו:).

רלט שנו רבותינו: לא יגדל אדם את הכלב אלא אם כן קשור בשלשלת, אבל מגדל הוא בעיר הסמוכה לְסְפָר, וקושרו ביום ומתירו בלילה.

[1] דב' ד', מב. [2] במ' ל"ה, כח, [3] במ' ל"ה, יא, [4] דב' כ"ב, ח.

ושוים — לא נחלקו בכך. אין מפשילין וגו' — אין שוזרין שם חבלים למצודות. רלג) מספקות — מביאות, נותנות. רלה) לא יסקל — לא יפנה את האבנים. מרשותו — מן המקום ששייך לו, לרשות הרבים — לרחוב. ריקא — בער. לגלג עליו — לעג עליו, מפני שנראו לו דבריו תמוהים. יפה אמר לי וגו' — שרשות שלי יצאה לבעלים אחרים ורשות־הרבים לעולם יש לכל אדם חלק בה. רלו) ומסר לרבים — לצרכי הרבים, למים. חופר בורות וגו' — למים בשביל עולי רגלים. רלז) המצניע — הטומן. ומעמיקים להם — באדמה. רלח) ולא תשים דמים בביתך — שלא תגרום לחבלה ולמיתה של אחרים. רלט) לספר — לגבול.

דרש ר' דוסתַאי דְמִן בִּירַי: „ובנוחה יאמר שובה ה' רבבות אלפי ישראל"[1]—ללמדך, שאין השכינה שורה על ישראל פחות משני אלפים ושתי רבבות מישראל; הרי שהיו ישראל שני אלפים ושתי רבבות חסר אחד, והיתה אשה מעוברת ביניהם, וראויה להשלים, ונבח בה כלב והפילה—נמצא זה גורם לשכינה שתסתלק מישראל. (ב"ק פג.; יב' סד.).

רמ מעשה באשה שנכנסה לאפות בבית אחד. נבח בה כלב. אמר לה בעליו: „אל תתיראי מפניו—נטולות שניו". אמרה לו: שְׁקִילָא טִיבוּתָךְ וְשָׁדְיָא אַחִיזְרֵי (נטולה טובתך ומושלכת אל קוצים)—כבר נד וָלָד. (ב"ק פג.).

רמא אמר רב יהודה אמר רב: כל עיר שיש בה מעלות ומורדות, אדם ובהמה שבָּה מזקינים בחצי ימיהם. (עיר' נו.).

רמב בחמשה עשר באדר יוצאין לַקְוֹץ את הדרכים ולתקן הרחובות והסרטָיאות ולָמֹד את המקואות ועושין כל צרכי רבים.

ומנין שאם לא יצאו ועשו כל אלה, שכל דמים שנשפכו שם, מעלה עליהם הכתוב כאלו הם שפכום?—תלמוד לומר: „והיה עליך דמים"[2]. (מו"ק ה, ו.).

רמג „וְשָׂם דֶּרֶךְ אַרְאֶנּוּ בְּיֵשַׁע אֱלֹהִים"[3]—אלו שהם מדליקים נרות כדי להאיר בהם לרבים; שאמר ר' שמעון בן לקיש: שאול לא זכה למלוכה אלא על-ידי שהיה זקנו מדליק נרות לרבים. אמרו: מבואות אפלים היו מביתו לבית-המדרש והיה מדליק נרות בהם כדי להאיר בהם לרבים. (ויק"ר ט).

רמד פעם אחת ישבו ר' יהודה ור' יוסי ור' שמעון בן יוחאי. פתח ר' יהודה ואמר: כמה נאים מעשיהם של אומה זו: תקנו שוָקים, תקנו גשרים, תקנו מרחצאות. ר' יוסי שתק. נענה ר' שמעון בן יוחאי ואמר: כל מה שתקנו לא תקנו אלא לצורך עצמם: תקנו שוָקים—להושיב בהם זונות, מרחצאות—לעַדן בהם עצמם, גשרים—לטול מהם מכס. (שבת לג:).

רמה אין אוצרין פֵּרות, דברים שיש בהם חיי-נפש, כגון יינות, שמָנים וסְלָתות, אבל תְּבָלִין, כַּמון ופלפלין מותר. במה דברים אמורים, בלוקח מן השוק, אבל בכונס מתוך שֶׁלו מותר. ומותר לאדם לאצור פֵּרות בארץ-ישראל שלש שנים: ערב שביעית ושביעית ומוצאי-שביעית; ובשני בצורת אפילו קב חרובין לא יאצור, מפני שמכנים מאֵרה בשערים.

[1] במ' י, לו. [2] דב' י"ט, י. [3] תהל' נ', כג.

והפילה — את הולד מחמת פחד. רמ) לאפות בבית אחד — בתנורו של שכנה. נטולות שניו— מחוסרות. שקילא טיבותך וגו' — כלו' אין בטובתך תועלת של כלום, שדבריך באו לאחר זמן. נד ולד —נעקר הולד ממקומו. רמא) מעלות ומורדות—מקומות גבוהים ונמוכים. רמב) יוצאין— בי"ד. לקווץ — להסיר את הקוצים, שלא יכשלו בהם בני-אדם. סרטיאות — רחובות גדולים. ולמוד את המקואות —שיהיו בהן מ' סאה לטבילה ולא יהיו עמוקות יותר מדאי. רמג) ושם דרך וגו' — דרש: כשהוא משים דרך ומאיר לרבים הקב"ה מושיעו. רמד) של אומה זו — הרומיים. רמה) אין אוצרין —שלא להוציא לשוק למכירה, מפני שמעלה את השער על צרכי נפש. וסלתות— מיני סולת. תבלין... מותר — שאפשר להתקיים בלעדיהם. בלוקח מן השוק — קונה ואוצר וכמעט את צרכי אוכל נפש מן השוק. מתוך שלו — משדהו וכרמו. שביעית — שנת השמיטה, שאין עבודה בשדה ובכרם ומכין מזונות לביתו. אפילו קב חרובין — שמרובין בא"י ודמיהם מועטים. שמכנים מארה בשערים — שמייקר את השער (מחיר הפירות).

אין משתכרים בארץ־ישראל בדברים שיש בהם חיי נפש. כגון יינות, שמנים וסלתות. (ב"ב צ:; תוס' ע"ז ה).

רמו אין מוציאין פֵּרות מארץ־ישראל, דברים שיֵש בהם חיי נפש, כגון יֵינות, שמָנִים וסְלָתות. ר' יהודה בן בתירא מתיר ביין, מפני שממַעט את התִפְלָה. (ב"ב צ:).

רמז אין מגדלין בהמה דקה בארץ־ישראל, אבל מגדלין בסוריא ובמדברות שבארץ־ישראל. אין מגדלין תרנגולים בירושלים מפני הקֳדָשים, ולא כהנים בארץ־ישראל, מפני הטהרות. אין מגדלין חזירים בכל מקום. לא יגדל אדם את הכלב אלא־אם־כן היה קשור בשלשלה. אין פורסין נִשְׁבִּין ליונים אלא אם כן היה רחוק מן הישוב שלשים רֵים.

ואף על פי שאמרו „אין מגדלין בהמה דקה", אבל מגדלין בהמה גסה, לפי שאין גוזרין גזֵרה על הצבור אלא אם כן רוב צבור יכולים לעמוד בה: בהמה דקה אפשר להביא מחוצה־לארץ, בהמה גסה אי אפשר להביא מחוצה־לארץ. (ב"ק עט:).

רמח כשם שאמרו: אין מגדלין בהמה דקה, כך אמרו: אין מגדלין חיה דקה. ר' ישמעאל אומר: מגדלין כלבים כופרים וחתולים וקופים וחולדות־סְנָאִים, מפני שעשוים לנקר את הבית. (שם עט, פ.).

רמט שָנו רבותינו: מעשה בחסיד אחד שהיה גונח מלבו. ושאלו לרופאים ואמרו: אין לו תקנה עד שיינק חלב רותח משחרית לשחרית. והביאו לו עז וקשרו לו בכַרְעֵי המטה והיה יונק ממנה הלב. לימים נכנסו חבריו לבַקרו. כיון שראו אותה העז קשורה בכרעי המטה חזרו לאחוריהם ואמרו: לסטים מזוין בביתו של זה ואנו נכנסים לבקרו! ישבו ובדקו ולא מצאו בו אלא אותו עון של אותה העז בלבד, ואף הוא בשעת מיתתו אמר: יודע אני בעצמי שאין בי עון אלא של אותה העז, שעברתי על דברי חברי. שהרי אמרו: אין מגדלין בהמה דקה בארץ־ישראל. (שם פ.)

רנ שנינו: כל עיר שאין בה עשרה דברים הללו אין תלמיד־חכם רשאי לדור בתוכה: בית־דין מַכִּים ועונשים, וקפה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלשה, ובית־הכנסת ובית־המרחץ ובית־הכסא, רופא ואומן ולַבלָר ומלמד־תינוקות. משום ר' עקיבא אמרו: אף מיני פֵּרות, מפני שמיני פֵרות מאירים את העינים. (סנה' יז).

רנא כל עיר שאין בה ירק אין תלמיד־חכם רשאי לדור בה. (עיר' נה:).

משתכרים — מרויחים יתר על דמיהם הקצובים. רמו) אין מוציאין וגו' — מא"י לחוצה־לארץ, מפני שמייקר את השער. תפלה — הוללות מתוך שכרות. רמז) אין מגדלין בהמה דקה — צאן, שמפסידות שדות וכרמים. ובמדברות — במקומות של מרעה בלבד, שאין שם שדות וכרמים. תרנגולים — שמטנפים. הקדשים — כגון תרומות ומעשרות. ולא כהנים בא"י — הכהנים אינם מגדלים תרנגולים אפילו בשאר עיירות שבא"י. בשלשלת — בכבל. נשבין — רשתות לצוד יונים. רים — מדת האורך (סטאדיום); ועד שלשים ריס יוני הישוב מרחיקין מן העיר, ואפשר שילכדו יונים שיש להן בעלים. בהמה גסה — בקר. רמח) כלבים כופרים — כלבי כפר שאינם מזיקים. וחולדות סנאים — חולדות הדרות בסנה. לנקר את הבית — לנקות את הבית מן השרצים. רמט) גונח מלבו — מכעבע ומשתעל מתוך חולי. חלב רותח — חלב חם מתוך הדד. משחרית לשחרית — בכל בוקר. בכרעי — ברגלי. לסטים מזוין — גזלן, שבהמה דקה מפסדת נכסי אחרים. רנ) ואומן — מקיז דם לרפואה. לבלר — סופר.

רנב „לְכָה דוֹדִי נֵצֵא הַשָּׂדֶה"[1]—אמרה כנסת־ישראל לפני הקדוש־ברוך־הוא: אל תדינני כיושבי כרכים, שיש בהם גזל וַעֲריות ושבועת־שוא ושבועת־שקר. (עיר' כא:).

רנג אמר ר' יוסי בר' חנינא: מנַין שישיבת כרכים קשה, שנאמר: „ויברכו העם לכל האנשים המתנדבים לשבת בירושלם"[2]. (כת' קי:).

רנד אמר רב: לעולם יחַזר אדם וישב בעיר שישיבתה קרובה, שמתוך שישיבתה קרובה עונותיה מועטים, שנאמר: „הנה נא העיר הזאת קרובה לנוס שמה והיא מצער"[3]—מתוך שישיבתה קרובה עונותיה מוצערים. (שבת י:).

XI. צָרַת רַבִּים וְתַעֲנִית צִבּוּר.

רנה שנו רבותינו: בזמן שישראל שרוים בצער וּפֵרש אחד מהם, באים שני מלאכי־השרת שמלַוים לו לאדם, ומניחים לו ידיהם על ראשו ואומרים: פלוני זה שפֵּרש מן הצבור אל יראה בנחמת צבור.

ועוד שנינו: בזמן שהצבור שרוי בצער, אל יאמר אדם: אלך לביתי ואֹכַל ואשתה—ושלום עליך, נפשי; ואם עושה כן עליו הכתוב אומר: „והנה ששון ושמחה הרֹג בקר ושחט צאן, אָכֹל בשר ושתות יין, אכול ושתו כי מחר נמות"[4] — מה נאמר אחריו?—„ונגלה באזני ה' צבאות אם יכֻפר העון הזה לכם עד תמותון"[5] — עד כאן מדת בינונים, אבל במדת רשעים מה נאמר? — „אתיו אקחה יין ונסבאה שכר וגו'"[6] — מה נאמר אחריו: „הצדיק אבד ואין איש שם על לב... כי מפני הרעה נאסף הצדיק"[7] — אלא יצער אדם עם הצבור, שכֵּן מצינו במשה רבֵּנו שצִער עצמו עם הצִבור, שנאמר: „וידי משה כבדים ויקחו אבן וישימו תחתיו וישב עליה"[8] — וכי לא היה לו למשה כר אחד או כסת אחת לישב עליהם? — אלא כך אמר משה: הואיל וישראל שרוים בצער אף אני אהיה עמהם בצער, וכל המצער עצמו עם הצבור זוכה ורואה בנחמת צבור; ושמא יאמר אדם: מי מעיד בי?—אבני ביתו של אדם וקורות ביתו של אדם מעידין בו, שנאמר: „כי אבן מקיר תזעק וכפיס מעץ יעננה"[9]. (תענ' יא.).

רנו „וַתָּמָת שָׁם מִרְיָם... וְלֹא הָיָה מַיִם לָעֵדָה וַיִּקָּהֲלוּ עַל מֹשֶׁה וְעַל אַהֲרֹן"[10] — כיון שמתה מִרים ומשה ואהרן עסוקים בה, וישראל מבקשים מים ואין מוצאים — מִיָּד נתכנסו עליהם. כיון שראו אותם באים אמר משה לאהרן: תאמר מה כִּנוּס זה? אמר לו אהרן: לא בני אברהם יצחק ויעקב הם, גומלי־חסדים בני גומלי־חסדים? אמר לו משה: אי אתה יודע להפריש בין כִּנוּס לכנוס. אין זה כנוס של תַּקָּנָה אלא של קַלקלה, שֶׁאלו היה כנוס

[1] שה"ש ז', יב. [2] נחמ' י"א, ב. [3] בר' י"ט, כ. [4] ישע' כ"ב, יג. [5] שם שם, יד. [6] שם נ"ו, יב. [7] שם נ"ז, א. [8] שמ' י"ז, יב. [9] חב' ב', יא. [10] במ' כ', א, ב.

רנג) שישיבת כרכים קשה —שהכל מתיישבים שם ודוחקים זה את זה ואין האויר יפה.
רנד) שישיבתה קרובה — שנתיישבו בה מקרוב; כלו' עיר חדשה. מוצערים — מועטים.
רנה) שרוי —שוכן, נתון. מדת בינונים —שאינם משתתפים בצער הצבור. אבל במדת רשעים— ששמחים בשעת צערו של הצבור. מי מעיד בי — מי יודע מה שבלבי, אם שמח אני או מצטער.
רנו) נתכנסו עליהם — בני ישראל על משה ואהרן. גומלי חסדים וגו' — ובאו לגמול חסד עם מרים ולעסוק בקבורתה. תקנה — מצוה. קלקלה — עבירה.

של תקנה היו צריכים להיות בראשם שרי אלפים ושרי מאות וגו׳ — ואתה אומר לגמול חסד הם באים! מיד הֵטִיחוּ דברים כנגדו, שנאמר: „וירב העם עם משה"[1]. כיון שראו משה ואהרן פניהם נְעוּמוֹת ברחו להם לאהל־מועד. משל למה הדבר דומה, לגדול־המדינה, שנזדעזעו בני המדינה—וברח לפלטין של מלך. „וירא כבוד ה׳ אליהם"[2] — אמר להם הקדוש־ברוך־הוא למשרתי צבור: צאו מכאן במהרה, בני מתים בצמא ואתם יושבים ומתאבלים על הזקנה! (ילמדנו; ילק"ש חוקת).

רנז אמר רבי יוחנן: שלשה דברים מכריז עליהם הקדוש־ברוך־הוא בעצמו, ואלו הם: רעב, ושׂבע, ופרנס טוב. רעב —שנאמר: „כי קרא ה׳ לרעב"[3]; שבע—שנאמר: „וקראתי אל הדגן והרביתי אותו"[4]; פַּרְנָס טוב — שנאמר: „ראה קראתי בשם בצלאל"[5]. (בר׳ נה.).

רנח על כל צרה שלא תבא על הצבור מתריעין עליהן.

עיר שלא ירדו עליה גשמים, וכן עיר שיש בה דֶבר או מפולת—אותה העיר מתענה ומַתרעת וכל סביבותיה מתענות ולא מתריעות. ר׳ עקיבא אומר: מתריעות ולא מתענות.

על אלו מתריעין בכל מקום: על השדפון ועל הירקון, ועל הארבה ועל החסיל, ועל החיה רעה ועל החרב, מפני שהיא מכה מְהַלֶּכֶת. ושאר כל מיני פורעניות המתרגשות ובאות על הצבור, כגון חִכּוּךְ, חגב, זבוב, צרעה ויתוש ושלוח נחשים ועקרבים, לא היו מתריעין עליהם אלא צועקין. ר׳ עקיבא אומר: על השדפון ועל הירקון—בכל שהוא; ארבה וחסיל, אפילו לא נראה בארץ־ישראל אלא כנף אחד, מתריעין עליהם.

מעשה שירדו זקנים מירושלים לעריהם וגזרו תענית על שנראה כמלא פי תנור שדפון באשקלון; ועוד גזרו תענית על שאכלו זאבים שני תינוקות בעבר הירדן. ר׳ יוסי אומר: לא על שאכלו, אלא על שנראו.

על אלו מתריעין בשבת: על עיר שהקיפוה גוים או נהר ועל ספינה המִּטָּרֶפֶת בַּיָּם. ר׳ יוסי אומר: לעזרה ולא לצעקה. שמעון התימני אומר: אף על הדֶבר — ולא הודו לו חכמים. (תענ׳ יח, יט; כב; ב"ק פ:).

רנט סדר תעניות כיצד? מוציאין את התיבה לרחובה של עיר ונותנין אפר מְקְלֶה על גבי התיבה ובראש הנשיא ובראש אב בית־דין. וכל אחד ואחד נוטל ונותן בראשו. הזקן שבהם אומר לפניהם דברי כבושים: אחינו, לא נאמר באנשי נינוה: „וירא האלהים את שקם ואת תעניתם", אלא „וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה"[6]. ובקבלה

[1] במ׳ כ׳, ג. [2] שם שם, ו. [3] מ"ב ח׳, א. [4] יחז׳ ל"ו, כט. [5] שמ׳ ל"א, ב. [6] יונה ג׳, י.

הטיחו דברים — דברו עזות. שנזדעזעו בני המדינה — מרדו בו. על הזקנה — על מרים. רנח) מתריעין עליהם —בתפלה בצבור ובשופרות לעורר את לב העם לתשובה. מפולת — של בתים נופלים ונחרבים. בכל מקום — ואפילו הסביבות. מכה מהלכת — עוברת ממקום למקום. חכוך —מין לקוי בעור, שהלוקה בו מתחכך ומתגרד. חגב —מין ארבה רגיל שאין הפסדו מרובה. צועקים — בתפלה. בכל שהוא — במקצת. אלא כנף אחד — מפני שסופם לבוא את"כ בהמון. כמלוא פי תנור — מקום קטן בקמה כשיעור פי התנור. על שנראו — הזאבים. המטרפת — מתנודדת בין הגלים. רנט) את התיבה — תיבה של ביה"כ שהשליח־צבור עובר לפניה. אפר מקלה — קלוי באש. דברי כבושים — דברי מוסר ותוכחה שכובשים ושוברים את הלב.

הוא אומר: „וקרעו לבבכם ואל בגדיכם"[1]. ואל יבוש אדם מחברו ואל יבוש אדם ממעשיו. מוטב שיתביֵּש אדם מחברו וממעשיו ואל יהא הוא ובניו מְצֵרִים ברעב. אם יהא שרץ בידו של אדם, אפילו טובל במי שִׁלֹחַ ובכל מימי בראשית — אינו טהור לעולם; השליך השרץ מידו עלתה לו טבילה בארבעים סאה.

שנו רבותינו: הזקן שבהם אומר לפניהם דברי כבושים. יש שם זקן—אומר זקן, ואם לאו—אומר חכם, ואם לאו—אומר אדם של צורה: אחינו, לא שק ולא תענית גורמים, אלא תשובה ומעשים טובים גורמים. שכֵּן מצינו באנשי נינוה, שלא נאמר בהם: „וירא האלהים את שקם ואת תעניתם", אלא „וירא האלהים את מעשיהם כי שבו מדרכם הרעה"[2].

„וְיִתְכַּסּוּ שַׂקִּים הָאָדָם וְהַבְּהֵמָה"[3]— מה עשו? — אסרו את הבהמה לבד וְהַיְלָדוֹת לבד, אמרו לפניו: רבונו של עולם, אם אין אתה מרחם עלינו, אין אנו מרחמים על אלו.

„וְיִקְרְאוּ אֶל אֱלֹהִים בְּ חָ זְ קָ ה"[3]— מה אמרו? אמרו לפניו: רבונו של עולם, עלוב ושאינו עלוב, צדיק ורשע, מי נדחה מפני מי?

„וְיָשׁוּבוּ אִישׁ מִדַּרְכּוֹ הָרָעָה וּמִן הֶחָמָס אֲשֶׁר בְּכַפֵּיהֶם"[3]— מהו „ומן החמס אשר ב כ פ י ה ם"? אמר שמואל: אפילו גזל מָרִישׁ וּבְנָאוֹ בְּבִירָה, מקעקע את הבירה כֻּלָּהּ ומחזיר מריש לבעליו.

עמדו בתפלה מורידין לפני התיבה זקן ורגיל ויש לו בנים וביתו ריקם, כדי שיהא לבו שלם בתפלה.

שנו רבותינו: עמדו בתפלה אף על פי שיש שם זקן וחכם אין מורידין לפני התיבה אלא אדם רגיל. ר' יהודה אומר: מטופל ואין לו ויש לו יגיעה בשדה, וביתו ריקם ופרקו נאה ושפל־ברך ומרוצה לעם, ויש לו נעימה וקולו עָרֵב, ובקי לקרות בתורה ונביאים וכתובים ולשנות במדרש הלכות והגדות ובקי בכל הברכות כֻּלן. (תענ' פרק ב; שם טז., תוס' שם ב).

רם אמר ר' אליעזר: גדולה תענית יותר מן הצדקה. מה טעם? זה בגופו וזה בממונו. (בר' לב:).

רסא רבא לא גזר תענית ביום המעֻנן משום שנאמר: „סַכֹּתָה בענן לך מעבור תפלה"[4]. (שם).

רסב פעם אחת יצא רוב אֲדָר ולא ירדו גשמים. אמרו לו לחוני המעגל: התפלל וירדו

[1] יואל ב', יג. [2] יונה ג', י. [3] שם שם ח. [4] איכה ג', מד.

אל יבוש אדם מחברו —אל יתבייש מלהתוודות על עוונותיו ולשוב ממעשיו הרעים (כגון להחזיר את הגזילה לבעליה). מצירים ברעב — מצטערים בתענית. אם יהא שרץ בידו וגו' — כלו' כל זמן שלא תקן אדם מעשיו הרעים אין התענית מועילה. אדם של צורה — איש מכובד וחשוב. גורמים — לקרוע גזר־דין. אין אנו מרחמים על אלו — כלו' שלא נתן להם לאכול עד שתרחם עלינו. עלוב ושאינו עלוב — דרש „בחזקה" מלשון ניצות דברים; כלו' בוודאי אתה הצדיק ואנו הרשעים ולפיכך עליך לוותר ולהעביר על מדותיך. מריש — קורה. בבירה —במגדל. מקעקע — הורס. ורגיל — בתפלה. וביתו ריקם — כלו' עני. מטופל — בבנים. ואין לו —במה להתפרנס, ולבו נשבר. ויש לו יגיעה בשדה —ומרגיש יותר בצער עצירת גשמים. ופרקו נאה —פרק בחרותו היה נאה בלא חטא. רם) זה בגופו — המתענה. רסא) ביום המעונן וגו' — שאין התפלה מגעת כביכול לרקיע.

גשמים. אמר להם: צאו והכניסו תנורי פסחים, בשביל שלא יִמּוֹקוּ. התפלל ולא ירדו גשמים. מה עשה? עָג עוגה ועמד בתוכה, אמר לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם! בניך שמו פניהם עלי, שאני כבן־בית לפניך; נשבע אני בשמך הגדול, שאיני זז מכאן עד שתרחם על בניך. התחילו גשמים מנטפים. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראינוך ולא נמות; כמדומים אנו, שאין הגשמים יורדים אלא להתיר שבועתך. אמר: לא כך שאלתי, אלא גשמי בורות, שיחין ומערות. ירדו בזעף, עד שכל טפה וטפה כמלא פי חבית; ושערו חכמים, שאין טפה פחותה מלוג. אמרו לו תלמידיו: רבי, ראינוך ולא נמות; כמדומים אנו, שאין הגשמים יורדים אלא לאבד העולם. אמר לפניו: לא כך שאלתי, אלא גשמי רצון, ברכה ונדבה. ירדו כתקונם, עד שעלו כל העם להר־הבית מפני הגשמים. אמרו לו: רבי, כשם שהתפללת עליהם שירדו, כך התפלל עליהם וילכו להם. אמר להם: כך מקֻבלני, שאין מתפללין על רוב הטובה. אף־על־פי־כן הביאו לי פר הודאה. הביאו לו פר הודאה. סמך שתי ידיו עליו, אמר לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם! עמך ישראל שהוצאת ממצרים אינם יכולים לעמוד לא ברב טובה ולא ברב פורענות; כעסת עליהם—אינם יכולים לעמוד, השפעת עליהם רב טובה—אינם יכולים לעמוד; יהי רצון מלפניך שיפסקו הגשמים ויהא רֶוַח בעולם. מיד נשבה הרוח ונתפזרו העבים וזרחה החמה. יצאו העם לשדה והביאו להם כמהין ופטריות.

שלח לו שמעון בן שטח: אלמלא חוני אתה גוזרני עליך נדוי; אבל מה אעשה, שאתה מתחטא לפני המקום ועושה לך רצונך, כבן שמתחטא לפני אביו ועושה לו רצונו. אמר לו: „אבא, הוליכני לרחצני בחמין"—מוליכו; „שטפני בצונן"—מוליכו; „תן לי אגוזים, שקדים, אפרסקים ורמונים"—ונותן לו. עליך הכתוב אומר: „ישמח אביך... יתגל יולדתך"[1].

שנו רבותינו: כך שלחו לו בני לשכת־הגזית לחוני המעגל:

„וְתִגְזַר אֹמֶר וְיָקָם לָךְ"[2]—אתה גוזרת מלמטה והקדוש־ברוך־הוא מקַיֵם מאמרך מלמעלה.

„וְעַל דְּרָכֶיךָ נָגַהּ אוֹר"[2]—דור שהיה אָפֵל הֵאַרְתּוֹ בתפלתך.

„כִּי הִשְׁפִּילוּ וַתֹּאמֶר גֵּוָה"[3]—דור שהיה שָׁפָל הגבהתו בתפלתך.

„וְשַׁח עֵינַיִם יוֹשִׁעַ"[3]—דור שח בעיניו הושעתו בתפלתך.

„יְמַלֵּט אִי־נָקִי"[4]—דור שלא היה נקי מִלַּטְתּוֹ בתפלתך.

„וְנִמְלַט בְּבֹר כַּפֶּיךָ"[4]—מִלַּטְתּוֹ במעשי ידיך הברורים. (תענ' כג.)

רסג חנן הנחבא בן־בתו של חוני המעגל היה. כשהיה העולם נצרך לגשמים היו החכמים משגרים אצלו תינוקות של בית רבן, והיו תופסים בשולי בגדיו ואומרים לו: „אבא, אבא, תן לנו גשמים!" אמר לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם! עשה בשביל אלו שאין מכירים בין אבא שנותן גשמים לאבא שאינו נותן גשמים. (שם).

רסד שנו רבותינו: פעם אחת עלו כל ישראל לרגל לירושלים ולא היה להם מים לשתות.

1 משלי כ"ג, כה. 2 איוב כ"ב, כח. 3 שם שם, כט. 4 שם שם, ל.

רסב) תנורי פסחים — שצולין בהם פסחים ועשויים טיט ועומדים בחצר. שלא ימוקו — שלא ימסו מפני הגשמים. עג עוגה — עשה עגול סביבותיו. ראינוך ולא נמות — כלו' בזכותך אנו חיים. להתיר שבועתך — כדי שלא תהא שבועתך לבטלה. כמהין ופטריות — מיני גדולים שנראים אחרי הגשם (פילצען). נדוי — חרם. מתחטא — מפציר ומטית דברים להעמיד על דעתך. אפרסקים — מין פרי (פערזיך). בני לשכת הגזית — סנהדרין היושבים בלשכת הגזית שבהר־הבית. רסג) אבא שנותן גשמים — הקב"ה.

הלך נַקְדִּימוֹן בן גוריון אצל הֶגְמוֹן אחד. אמר לו: הלוֵינִי שתים־עשרה מַעְיְנוֹת־מים לעולי־רגלים ואני אתן לך שתים־עשרה מעינות מים, ואם לאו—הריני נותן לך שתים־עשרה ככרי כסף. וקבע לו זמן. כיון שהגיע הזמן ולא ירדו גשמים, בשחרית שלח לו: שַׁגֵּר לי או מים או מעות שיש לי בידך. שלח לו: עדַיִן יש לי זמן; כל היום כלו שלי הוא. בצהרים שלח לו: שגר לי או מים או מעות שיש לי בידך. שלח לו: עדין יש לי שָׁהוּת ביום. במנחה שלח לו: שגר לי או מים או מעות, שיש לי בידך. שלח לו: עדין יש לי שהות ביום. לגלג עליו אותו הגמון, אמר: אפשר כל השנה כֻּלָּה לא יָרְדוּ גשמים ועכשו יֵרדו גשמים? נכנס לבית־המרחץ בשמחה. עד שההגמון נכנס בשמחתו לבית־המרחץ, נקדימון נכנס לבית־המקדש כשהוא עצב. ונתעטף ועמד בתפלה ואמר לפניו: רבונו־של־עולם, גלוי וידוע לפניך, שלא לכבודי עשיתי, ולא לכבוד בית אבא עשיתי, אלא לכבודך עשיתי, שיִהו מים מצוין לעולי רגלים. מיד נתקשרו שמים בעבים וירדו גשמים, עד שנתמלאו שתים־עשרה מעינות מים והותירו. יצא אותו הגמון מבית־המרחץ ונקדימון בן גוריון יצא מבית־המקדש. כשפגעו זה בזה, אמר לו: תן לי דמי מים יותר שיש לי בידך. אמר לו: יודע אני שאלהיך לא הרעיש את עולמו אלא בשבילך. אלא עדין יש לי פתחון־פה עליך, שאוציא ממך מעותי, שכבר שקעה חמה וגשמים ברשותי ירדו. חזר ונכנס נקדימון בן גוריון לבית־המקדש ונתעטף ועמד בתפלה, אמר לפניו: רבונו־של־עולם, הוֹדַע שיש לך אהובים בעולמך. מיד נשבה הרוח ונתפזרו העבים וזרחה החמה. אמר אותו הגמון: אלמלא שנקדה חמה, היה לי פתחון־פה עליך שאוציא ממך את מעותי. (תענית יט, כ.; ע"י).

רסה שמואל הקטן גזר תענית וירדו להם גשמים קודם הנץ החמה. כסבורים העם לומר, שבחו של צבור הוא. אמר להם: אמשול לכם משל. למה הדבר דומה? לעבד שמבקש פְּרָס מֵרַבּוֹ. אמר להם: תנו לו ואל אֶשמע קולו.

שוב שמואל הקטן גזר תענית וירדו להם גשמים לאחר שקיעת החמה. כסבורים העם לומר, שבחו של צבור הוא. אמר להם שמואל: לא שבחו של צבור הוא, אלא אמשול לכם משל, למה הדבר דומה?—לעבד שמבקש פרס מרבו ואמר להם: המתינו לו עד שיתמקמק ויצטער ואחר־כך תנו לו.

ולשמואל הקטן שבחו של צבור כיצד?—אמר: „משיב הרוח"—ונשבה רוח, אמר: „מוריד הגשם"—וירדו גשמים. (שם כה:).

רסו תניא, אין גוזרין יותר משלש עשרה תעניות על הצבור, לפי שאין מטריחין את הצבור יותר מדאי.

מעשה בר' אליעזר שגזר שלש עשרה תעניות על הצבור ולא ירדו גשמים. באחרונה התחילו הצבור לצאת, אמר להם: תקנתם קברים לעצמכם? געו העם בבכיה — וירדו גשמים. (שם יד:, כה:).

רסז בימיו של ר' תנחומא היו צריכים ישראל לנשמים. באו אצלו, אמרו לו: רבי, גזור תענית. גזר תענית יום ראשון, יום שני, יום שלישי—ולא ירדו גשמים. נכנס ודרש לפניהם,

---

רסד) הגמון — שר רומי. ואם לאו — אם לא ירדו גשמים. שהות — זמן. לִגלג —לעג. נקדה — נקבה את העבים וזרחה. רסה) קודם הנץ החמה — קודם זריחת החמה. שבחו של צבור הוא — שעדיין לא קראו ונענו. שיתמקמק — שיתמוגג. רסו) תקנתם קברים — שהרי תמותו כולכם ברעב. געו — הרימו קול.

אמר להם: בני התמלאו רחמים אלו על אלו והקדוש־ברוך־הוא מתמלא עליכם רחמים. עד שהם מחלקים צדקה לענייהם—ראו אדם אחר נותן מעות לגרושתו. באו אצלו, אמרו לו: רבי, מה אנו יושבים כאן ועבֵרה כאן? אמר להם: מה ראיתם? אמרו לו: ראינו אדם פלוני נותן מעות לגרושתו. שלח אחריהם והביאום אצל הצבור. אמר לו: מה היא לך זו? אמר לו: גרושתי היא. אמר לו: מפני מה נתת לה מעות? אמר לו: רבי, ראיתי אותה בצרה והתמלאתי עליה רחמים. באותה שעה הגביה ר' תנחומא פניו כלפי מעלה ואמר: רבון כל העולמים! ומה אם זו, שאין לה עליו מזונות—ראה אותה בצרה ונתמלא עליה רחמים, אתה, שכתוב בך „חנון ורחום", ואנו בני ידידיך, בני אברהם יצחק ויעקב, ומזונותינו עליך,—על אחת כמה וכמה שתתמלא עלינו רחמים. מיד ירדו גשמים ונתרוַח העולם. (ב"ר לג; ויק"ר לד).

רסח רבי חמא בן חנינא גזר תענית ולא ירדו גשמים. אמרו לו: והלא ר' יהושע בן לוי גזר תענית וירדו גשמים? אמר להם: הָא אני והָא בן לוי. אמרו לו: נבֹא ונכוון לִבֵנוּ, אפשר ישבר לבם של צבור וירדו גשמים. בקשו רחמים ולא ירדו גשמים. אמרו להם: רצונכם שיבֹא מטר בשבילנו? אמרו לו: הן. אמר: רקיע, רקיע, כַסה פניך—לא נתכסה. אמר: כמה עזים פני רקיע! נתכסה בעבים וירדו גשמים. (תענ' כה.).

רסט לוי גזר תענית, התפלל ולא ירדו גשמים. אמר לפניו: רבונו־של־עולם, עלית וישבת למרום ואין אתה מרחם על בניך! ירדו גשמים, ולוי נפסח. אמר רבי אלעזר: לעולם אל יטיח אדם דברים כלפי מעלה, שהרי אדם גדול הטיח דברים כלפי מעלה ונפסח — ומי הוא? לוי! (שם).

רע ר' יהודה נשיאה גזר תענית, בקש רחמים ולא ירדו גשמים. אמר: כמה יש בין שמואל הרמתי ליהודה בן גמליאל! אוי לו לדור שנתקע בכך! אוי לו למי שעלתה בימיו כך! חלשה דעתו וירדו גשמים. (שם; ע"י).

רעא רב יהודה ראה שני בני־אדם שהיו זורקים פת זה לזה, אמר: מכלל שיש שובע בעולם, נתן עיניו והיה רעב. אמרו לו חכמים לרב כהנא בנו של רב נחוניא שַמָשו: מר שהוא מצוי לפניו, יְעַשְׂנו שיֵצא בפתח הסמוך לשוק. עשהו ויצא לשוק. ראה חבורה. אמר להם: זו מַהי? אמרו לו: על פסולת של תמרים שנמכרים הם עומדים. אמר: מכלל שרעב בעולם. אמר לו לשמשו: חלוץ לי מנעלי. חלץ לו מנעל אחד וירדו גשמים. כשהגיע לחלוץ את השני בא אליהו ואמר לו: אמר הקדוש־ברוך־הוא: אִלו אתה חולץ את השני אני מחריב העולם. (שם כד:).

רסז) התמלאו רחמים אלו על אלו — ותנו צדקה לעניים. ועבירה כאן — שאילו לא היה חשוד עליה לא היה מסיח עמה. שאין לה עליו מזונות — שאינו חייב במזונותיה. רסח) הא אני וגו' —כלו' הוא גדול ממני. שיבוא מטר בשבילנו —כלו' מתאחדים אתם בתפלה לדעה אחת. כסה פניך — בעבים. כמה עזים וגו' — שאינו מתכסה מפני הצבור. רסט) נפסח —נעשה פסח, צולע. יטיח. . . דברים — ידבר עזות. רע) ר' יהודה נשיאה — בנו של ר' גמליאל, בן בנו של ר' יהודה הנשיא. כמה יש בין וגו' —כמה רב ההבדל בינו וביני. שמואל הרמתי —שאמר „הלא קציר חטים היום אקרא אל ה' ויתן קולות ומטר" (ש"א י"ב, יז). שנתקע בכך — שהגיע לנשיא כמוני. רעא) יעשנו —יסבב ויעשה כך. הם עומדים—על המקח וכל אחד רוצה לזכות בהם. חלוץ לי מנעלִי — לסימן ענוי ואבל.

רעב רבה גזר תענית. בקש רחמים ולא ירדו גשמים. אמרו לו: והלא רב יהודה כשהיה נוזר תענית ירדו גשמים. אמר להם: ומה אעשה? אם משום משנה — אנו גדולים מהם, שבימיו של רב יהודה היו הכל שונים בנזיקין בלבד, ואנו שונים בששה סדרים; ואלו רב יהודה, — כשהיה חולץ מנעלו אחד וירדו גשמים, ואנו צוֹחים כל היום ואין משגיח בנו! ואם משום מעשים — אם יש מי שראה בי דבר, יבוא ויאמר; אבל מה יעשו פרנסי הדור שאין דורם דומה יפה. (תענ׳ כד).

רעג רב נחמן גזר תענית. בקש רחמים ולא ירדו גשמים. כשבא לביתו אמר: טלו־את נחמן וחבטוּהו מראש הגג לארץ! חלשה דעתו וירדו גשמים. (שם).

רעד רב פפא גזר תענית ולא ירדו גשמים. חלש לבו, שרף קְעָרה של דַיְסא, ובקש רחמים ולא ירדו גשמים. אמר לו רב נחמן בר אישפַּרְתִּי: אלו שרף מר קערה אחרת של דיסא ירדו גשמים. נתבַיֵּש וחלשה דעתו — וירדו גשמים. (שם כד:).

רעה ר׳ חִיָּא בר לוּלְיָאנִי אמר: אני שמעתי את העננים הללו כשהם אומרים: „נלך ונוריד גשמים בעמון ומואב". אמרתי להם: כשנתן הקדוש־ברוך־הוא את התורה החזירה על כל אומה ולשון ולא קבלוה עד שבאו ישראל וקבלוה — ואתם הנחתם את ישראל ותורידו גשמים בעמון ומואב? הורידו על מקומכם! הורידו על מקומם. (שם כה.; ע"י).

רעו „שַׁאֲלוּ מֵיְיָ מָטָר... יְיָ עֹשֶׂה חֲזִיזִים"[1] — מה „ה׳ עושה הזיזים"? אמר ר׳ יוסי בר׳ חנינא: מלמד, שכל צדיק וצדיק הקדוש־ברוך־הוא עושה לו חזיז בפני עצמו.

„וּמְטַר־גֶּשֶׁם יִתֵּן לָהֶם אִישׁ עֵשֶׂב בַּשָּׂדֶה"[1] — רב דניאל בר קטינא היתה לו גנה, בכל יום היה הולך לסַיְּרָהּ, והיה אומר: ערוגה זו צריכה מים וערוגה זו אינה צריכה מים; והיו גשמים באים ומשקים כל מקום שצריך למים. (שם ט:).

רעז אמר ר׳ שמעון בן יוחאי: כשישראל זוכים — הגשמים יורדים על הצמחים ועל האילנות ועל הזרעים והעולם מתברך, וכשהם חוטאים — יורדים בימים ובנהרות. (הנח׳ מקץ).

רעח אמר ריש־לקיש: מהו שנאמר: „ועצר את השמים"[2] — בשעה שהשמים נעצרים מלהוריד טל ומטר דומה לאשה שמחַבֶּלֶת ואינה יולדת. (תענ׳ ח.).

רעט אמר ר׳ יוחנן: סמן לגשמים „פורחות". מהו „פורחות"? אמר רב פפא: עננים קלושים תחת עננים עבים.

עולא נזדמן לבבל, ראה פורחות, אמר להם: פַנּו הכלים, עכשו יֵרדו גשמים. לסוף לא ירדו גשמים. אמר: כשם שהבבליים משקרים כך משקרים גשמיהם. (שם ט.).

רפ אמר רב חמא בר חנינא: גדול יום הגשמים כיום שנבראו שמים וארץ.

[1] זכ׳ י, א. [2] דב׳ י"א, יז.

רעב) אם משום משנה — שלמד הרבה. בנזיקין — בסדר נזיקין. משום מעשים — טובים. דורם דומה יפה — במעשיו, ובעון הדור אין תפלתנו נשמעת. רעג) חבטוהו — השליכוהו רעד) חלש לבו — תש כחו מחמת צום. שרף — גמע ושתה לסעוד את לבו. דייסא — תבשיל של מין גריסין. אלו שרף מר וגו׳ — ודרך שחוק אמר לו כך, שאכל ואח"כ בקש רחמים. רעו) חזיז בפני עצמו — ענן בפני עצמו להשקות שדותיו. לסירה — לבקרה, לראותה רעח) דומה — הארץ. שמחבלת — שאוחזים אותה חבלי לידה. רעט) קלושים — דקים.

אמר ר' אושעיא: גדול יום הגשמים, שאפילו ישועה פרה־ורבה בו, שנאמר: „תפתח ארץ ויפרו ישע וצדקה"[1]. (תענ' ז.).

רפא „יִפְתַּח יְיָ לְךָ אֶת אוֹצָרוֹ הַטּוֹב"[2]—ראה כמה גדולה ירידת גשמים. רב יהודה בר' יחזקאל בשעה שהיה רואה את הגשמים יורדים היה מברך: יתפאר ויתגדל ויתברך שמו של מי שאמר והיה העולם, שהוא ממנה אלף אלפים ורִבֵּי־רבבות של מלאכים על כל טפה שירדה. למה? מכאן ועד הרקיע מהלך חמש מאות שנה והגשמים יורדים ואין טפה מתערבת בחברתה. (דב"ר ז.).

רפב אמר ר' אבהו: גדול יום־הגשמים מתחִיַּת־המתים, שאלו תחית־המתים לצדיקים, ואלו גשמים בין לצדיקים ובין לרשעים.

אמר רב יהודה: גדול יום הגשמים כיום שנתנה בו תורה, שנאמר: „יערֹף כמטר לקחי"[3]—ואין לקח אלא תורה, שנאמר: „כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו"[4]. רבא אמר: יותר מיום שנתנה בו תורה, שנאמר: „יערוף כמטר לקחי"—מי נתלה במי? הוֵי אומר: קטן נתלה בגדול. (תענ' ז.).

רפג אמר ר' תנחומא: גדולה ירידת גשמים ממתן־תורה, שמתן־תורה שמחה לישראל וירידת גשמים—לכל העמים ולכל העולם, בהמה חיה ועוף. (שו"ט קיז.).

רפד ר' חִיָּא בר אבא אמר: גדולה גבורת־גשמים מתחית־המתים, שתחית־המתים לאדם, וזו לאדם ובהמה; תחית־המתים לישראל, וזו לישראל ולאומות־העולם. (ב"ר יג).

רפה גוי אחד שאל את ר' יהושע בן קרחה, אמר לו: אתם יש לכם מוֹעֲדוֹת ואנו יש לנו מועדות, בשעה שאתם שמחים אין אנו שמחים, ובשעה שאנו שמחים אין אתם שמחים, ואימתי אנו ואתם שמחים?—בירידת גשמים. מה טעם? „לבשו כרים הצאן ועמקים יעטפו בר יתרועעו אף ישירו"[5]; מה נאמר אחריו? „הריעו לה' כל הארץ"[6]—„כהנים לוים וישראלים" לא נאמר, אלא „כ ל ה א ר ץ". (ב"ר יג).

רפו אמר רב חסדא: מיום שחרב בית־המקדש אין הגשמים יורדים מאוצר טוב, שנאמר: „יפתח ה' לך את אוצרו הטוב"[2]—בזמן שישראל עושים רצונו של מקום ושרוים על אדמתם יורדים מאוצר טוב, ובזמן שאין ישראל שרוים בארצם אין גשמים יורדים מאוצר טוב. (ב"ב כה:).

רפז תניא, אמר ר' אלעזר בן פרטא: מיום שחרב בית־המקדש נעשו גשמים צמוקים לעולם. יש שנה שגשמיה מרובים, ויש שנה שגשמיה מועטים; יש שנה שגשמיה יורדים בזמנם, ויש שנה שאין גשמיה יורדים בזמנם.

שנה שגשמיה יורדים בזמנם למה הוא דומה? לעבד שנתן לו רַבּוֹ פרנסתו באחד בשבת—נמצאת עיסה נאפית כתקונה ונאכלת כתקונה; שנה שאין גשמיה יורדים בזמנם למה הוא דומה? לעבד שנתן לו רבו פרנסתו בערב־שבת—נמצאת עיסה נאפית שלא כתקונה ונאכלת שלא כתקונה.

שנה שגשמיה מרובים למה הוא דומה? לעבד שנתן לו רבו פרנסתו בבת־אחת —

[1] ישע' מ"ה, ח. [2] דב' כ"ח, יב. [3] שם ל"ב, ב. [4] מש' ד', ב. [5] תה' ס"ה, יד. [6] שם ס"ו, א.

רפה) מועדות — ימים טובים. רפז) צמוקים — מצטמקים ובאים לא בשיעור הראוי. עיסה — בצק. נאפית כתיקונה — שיש לו פנאי כל ימי השבוע לטפל בה.

נמצאו ריחים טוחנות מן הכור מה שטוחנות מן הקב ונמצאת עיסה נאכלת מן הכור כמה שנאכלת מן הקב; שנה שגשמיה מועטים למה הוא דומה? לעבד שנתן לו רבו פרנסתו מעט־מעט—נמצאו ריחים מה שטוחנות מן הכור טוחנות מן הקב ונמצאת עיסה כמה שנאכלת מן הכור נאכלת מן הקב. דבר אחר: בזמן שגשמיה מרובים למה היא דומה? לאדם שמגבל את הטיט—אם יש לו מים רבים, מים אינם כלים והטיט מגובל יפה, אם יש לו מים מיעטים—מים כלים והטיט אינו מתגבל יפה. (תענ׳ יט:).

רפח שנו רבותינו: „ונתתי גשמיכם בעתם"[1]—לא שכורה ולא צמאה אלא בינונית, שכל זמן שהגשמים מרובים מטשטשים את הארץ ואינה מוציאה פירות. דבר אחר: „בעתם"—בלילי רביעיות ובלילי שבתות, שכן מצינו בימי שמעון בן שטח, שירדו להם גשמים בלילי רביעיות ובלילי שבתות עד שנעשו חטים ככליות ושעורים כגרעיני זיתים ועדשים כדינרי זהב, וצררו מהן דוגמא לדורות—להודיע כמה חטא גורם, שנאמר: „עונותיכם הטו אלה וחטאתיכם מנעו הטוב מכם"[2]. וכן מצינו בימי הורדוס—בזמן שהיו עוסקים בבנין בית־המקדש והיו יורדים גשמים בלילה, למחר נשבה הרוח ונתפזרו העבים וזרחה החמה ויצאו כל העם למלאכתם, וידעו שמלאכת שמים בידיהם. (שם כב, כג).

רפט אין מתריעין על רוב גשמים. מה טעם? אמר ר׳ יוחנן: לפי שאין מתפללין על רוב הטובה. ואמר ר׳ יוחנן: מנין שאין מתפללין על רוב הטובה? שנאמר: „אם לא אפתח לכם את ארבות השמים והריקותי לכם ברכה עד בלי די"[3] — מה „עד בלי די"? אמר רמי בר רב חיא: עד שיבלו שפתותיכם מלומר די. אמר רמי בר רב יהודה אמר רב: ובגולה מתריעין עליה.

שנה שגשמיה מרובים, אנשי־משמר שולחים לאנשי־מעמד: תנו עיניכם באחיכם שבגולה, שלא יהו בתיהם קבריהם.

שאלו את ר׳ אליעזר: עד היכן גשמים יורדים ויתפללו שלא ירדו? אמר להם: כדי שיעמוד אדם בקרן אפל וישכשך רגליו במים.

אמר רבה בר בר־חנה: אני ראיתי קרן אפל, שעמד [עליו] ערבי אחד כשהוא רוכב על גמל ואוחז רומח בידו ונראה כתולעת. (שם כב:).

---

[1] ויק׳ כ״ו, ד. [2] ירמ׳ ה׳, כה. [3] מלא׳ ג׳, י.

ריחים טוחנות מן הכור וגו׳ — שמשתייר בשעת טחינה מן הקמח בריחים מן מדה מועטת כמו מן מדה מרובה, ומי שהוא טוחן מעט מעט הפסדו מרובה (כור—מדה מרובה; קב— מדה מועטת). עיסה כמה־שנאכלת מן הכור וגו׳ —מן הבצק הנילוש מתדבקים שיורים בשולי העריבה מן מדה מועטת כמו מן מדה מרובה. שמגבל — שהוא לש. רפח) לא שכורה — כלו׳ לא גשמים מרובים ביותר. מטשטשים — מותקים ושוטפים. בלילי רביעיות ובלילי שבתות — שאין טורח לבני אדם, שאינם הולכים לדרך בלילות אלו. וצררו — קשרו והטמינו. דוגמא לדורות — למראת ולזכר לדורות הבאים. כמה חטא גורם— למעט את הטובה. רפט) שיבלו — שייגעו. ובגולה מתריעין עליה — בבבל שהיא עומדת בעמק והבתים נופלים שם מרוב גשמים. אנשי משמר — בבית־המקדש. לאנשי מעמד —בעיירות היו ממונים אנשי מעמד להתפלל בשעת הקרבת התמידין. תנו עיניכם — תנו לב להתפלל. בקרן אפל — שן סלע גבוה, וכך שמו. וישכשך וגו׳ —יטבול את רגליו במים, שהמים יגבהו ביותר (שכשוך—השמעת קול המים בשעת טבילה); והכוונה שאין מתפללין אלא בשעת שטף של מבול. ונראה כתולעת — קטן ביותר מחמת הגובה.

רצ שנו רבותינו: מפולת שאמרו—בריאות ולא רעועות, שאינן ראויות לִפּוֹל. (תענ׳ כ:).

רצא שנו רבותינו: חיה רעה שאמרו—בזמן שהיא משולחת מתריעין עליה, אינה משולחת אין מתריעין עליה. איזו היא משולחת ואיזו היא שאינה משולחת? נראית בעיר—משולחת, בשדה אינה משולחת; ביום משולחת, בלילה אינה משולחת; ראתה שני בני־אדם ורצה אחריהם—משולחת, נחבאת מפניהם אינה משולחת; טרפה שני בני־אדם ואכלה אחד מהם—משולחת, אכלה שניהם אינה משולחת; עלתה לגג ונטלה תינוק מעריסה—משולחת. (שם כב.).

רצב בימי ר׳ חִיָא בר אבא עלה גור אחד בארץ ישראל ולא הניח אילן עומד עד שעקרו׳ ועשו תענית, והתפלל ר׳ חיא וגעתה אמו מן המדבר וירד לקולה. (ב״ר לא).

רצג איזהו דֶבר? עיר המוציאה חמש מאות רגלי ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה — הרי זה דֶבר. פחות מכאן אין זה דבר. (תענ׳ יט.).

רצד שנו רבותינו: דֶבֶר בעיר—כנס רגליך, שנאמר: „לך עמי בא בחדריך... עד יעבר זעם״[1].

רבא בשעת המגפה היה סותם חלונות, שנאמר: „כי עלה מות בחלונינו״[2].

רעב בעיר — פַזר רגליך, שנאמר: „ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה״[3].

שנו רבותינו: דבר בעיר—אל יהלך אדם באמצע הדרך, מפני שמלאך־המות מהלך באמצע הדרכים. שלום בעיר — אל יהלך אדם בצִדי דרכים.

דבר בעיר — אל יכנס אדם יחידי לבית־הכנסת, שמלאך־המות מפקיד שם כליו. במה דברים אמורים? כשאין קורין שם תינוקות ואין מתפללין שם עשרה.

כלבים בוכים — מלאך־המות בא לעיר; כלבים משחקים—אליהו הנביא בא לעיר. (ב״ק ס:).

רצה אמר רב יוסף: מהו שנאמר: „ואתם לא תצאו איש מפתח ביתו עד בקר״[4] — כיון שנִתַּן רשות למשחית אינו מבחין בין צדיקים לרשעים. (שם).

רצו תנא: מיכאל — באחת, גבריאל —בשתים, אליהו—בארבע ומלאך־המות—בשמונה, ובשעת המגפה — באחת. (בר׳ ד:).

רצז אַסְכָּרָה — אם מתים בה—מתריעין עליה, ואם לא—אין מתריעין עליה. (תוס׳ תענ׳ ב).

בימי ר׳ שמואל בן נחמני היה רעב ודבר. אמרו: מה נעשה? נבקש רחמים על שניהם—אי אפשר. אלא נבקש רחמים על הדבר ורעב נסבול. אמר להם ר׳ שמואל בר נחמני: נבקש רחמים על הרעב, שכשנותן הקדוש־ברוך־הוא שובע — בשביל החיים הוא נותן, שנאמר: „פותח את ידך ומשביע לכל חי רצון״[5]. (תענ׳ ח.).

---

[1] ישע׳ כ״ו, כ. [2] ירמ׳ ט׳, כ. [3] בר׳ י״ב, י. [4] שמ׳ י״ב, כב. [5] תהל׳ קמ״ה, טז.

רצ) מפולת שאמרו — שמתריעין עליה. בריאות — כלו׳ כשנופלים בנינים בריאים, כגון מחמת רעש הארץ או שטף מים. רצא) חיה רעה שאמרו — שמתריעין עליה. רצב) גור — גור אריה. רצד) כנס רגליך — שלא תרבה ביציאה. פזר רגליך —צא לארץ אחרת. בצדי דרכים — שבשעת שלום מלאך־המות בצדי הדרכים. רצו) מיכאל באחת — מיכאל המלאך טס בטיסה אחת את כל העולם. רצז) אסכרה — מחלת סתימת הגרון שמצויה בתינוקות.

רצח שנו רבותינו: חרב שאמרו—חרב העוברת ממקום למקום, ואפילו חרב של שלום, ואין צריך לומר חרב של פורענות. (תענ׳ כב; תוס׳ שם ב).

XII. מִלְחָמָה.

רצט אין מוציאין למלחמת הרשות אלא על פי בית־דין של שבעים ואחד. (סנה׳ ב.).

ש „וְהָיָה כְּקָרָבְכֶם אֶל הַמִּלְחָמָה וְנִגַּשׁ הַכֹּהֵן"[1]—זה כהן משוח מלחמה, „ודבר אל העם"[1]—בלשון־הקדש, „ואמר אליהם: שמע ישראל אתם קרבים היום למלחמה על אויביכם"[2]—ולא על אחיכם: לא יהודה על שמעון ולא שמעון על בנימין, שאם תפלו בידם ירחמו עליכם, כמו שנאמר: „ויקומו... ויחזיקו בשביה וכל מערומיהם הלבישו מן השלל וילבישום וינעילום ויאכילום וישקום ויסכום וינהלום בחמורים לכל כושל ויביאום ירחו עיר התמרים אצל אחיהם וישובו שומרון"[3]—על אויביכם אתם הולכים, שאם תפלו בידם אין מרחמין עליכם. „אל ירך לבבכם"[2]—מפני צהלת סוסים וצחצות חרבות, „אל תיראו"[2]—מפני הֲגָפַת תְּרִיסִין וְשִׁפְעַת הַקַּלְגָּסִין, „אל תחפזו"[2]—מקול קרנות, „ואל תערצו"[2]—מפני קול צְוָחוֹת, „כי ה׳ אלהיכם ההולך עמכם"[4]—הם באים בנצחונו של בשר־ודם ואתם באים בנצחונו של מקום; פלשתים באו בנצחונו של גָּלְיָת. מה היה סופו? לסוף נפל בחרב ונפלו עמו; בני־עמון באו בנצחונו של שובך, מה היה סופו? לסוף נפל בחרב ונפלו עמו,—ואתם אִי אתם כן, „כי ה׳ אלהיכם ההולך עמכם להלחם לכם עם אויביכם"[4]—זה מחנה הארון. (סוטה מב.).

שא „אַל יֵרַךְ לְבַבְכֶם, אַל תִּירְאוּ וְאַל תַּחְפְּזוּ וְאַל תַּעַרְצוּ"[2]—כנגד ארבעה דברים שהאויבים עושים: מְגִיפִים ומריעים וצוֹחים ורומסים. (שם).

שב „וְדִבְּרוּ הַשֹּׁטְרִים אֶל הָעָם לֵאמֹר: מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בַיִת חָדָשׁ וְלֹא חֲנָכוֹ יֵלֵךְ וְיָשֹׁב לְבֵיתוֹ וגו׳"[5]—כל אלו שומעים דברי כהן מערכי המלחמה וחוזרים ומספקים מים ומזון ומתקנים את הדרכים.

„וְיָסְפוּ הַשֹּׁטְרִים לְדַבֵּר אֶל הָעָם וְאָמְרוּ: מִי הָאִישׁ הַיָּרֵא וְרַךְ הַלֵּבָב"[6]—ר׳ עקיבא אומר: „הירא ורך הלבב" כמשמעו, שאינו יכול לעמוד בקשרי המלחמה ולראות חרב שלופה. ר׳ יוסי הגלילי אומר: „הירא ורך והלבב"—זה המתְיָרא מן העבֵרות שבידו. לפיכך תלתה לו התורה את כל אלו שיחזור בגללן. (שם מד.).

שג בֹּא וראה כמה חס המקום על כבוד הבריות: הירא ורך־הלב כשהוא חוזר יאמרו: שמא בנה בית, שמא נטע כרם, שמא ארש אשה. וְכֻלם צריכים להביא עדותם חוץ מן הירא ורך־הלבב שעֵדיו עמו: שמע קול הגפת תריסין ונבעת, קול צהלות סוסים – ומְרַתֵּת,

[1] דב׳ כ׳, ב. [2] שם שם, ג. [3] דה"ב כ"ח, טו. [4] דב׳ כ׳, ד. [5] שם שם, ה. [6] שם שם, ח.

רצח) חרב שאמרו — שמתריעין עליה. העוברת ממקום למקום — שעוברין דרך העיר על מנת לילך למקום אחר. רצט) במלחמת הרשות — שאינה חובה, כגון מלחמת עמלק ושבעת עממים. ש) וצחצות חרבות — ברק החרבות. הגפת תריסין — סגירת המגינים. ושפעת הקלגסים — רבוי החיילות. שב) כהן מערכי מלחמה — הכהן הממונה על מערכי המלחמה. ומספקים— וממציאים. בקשרי המלחמה — במערכות הלוחמים. לפיכך... שיחזור בגללן — כדי שהירא מעבירות לא יתבייש לחזור תלה הכתוב ב„בנה, נטע וארש", ויאמרו שחזר מפני אחד מהדברים האלו, כמפורש בסמוך. שג) ומרתת — רועד.

קול לְעוז קרנות–ונבהל, רואה שִׁמּוּשׁ סַיָפִים–ומים יורדים בין ברכיו. (ספרי; ילק"ש).

שד „וְהָיָה כְּכַלֹּת הַשֹּׁטְרִים לְדַבֵּר אֶל הָעָם וּפָקְדוּ שָׂרֵי צְבָאוֹת בְּרֹאשׁ הָעָם"[1]–ובעֲקֵבו של עם מעמידין זְקִיפִין לפניהם ואחרים מאחוריהם, וכַשִׁילים של ברזל בידיהם, וכל המבקש לחזור, הרשות בידם לַקַפֵּח את שוקיו, שתחלת נפילה–ניסה.

במה דברים אמורים? במלחמות הרשות, אבל במלחמות חובה הכל יוצאין, אפילו חתן מחדרו וכלה מחֻפתה. (סוטה פרק ח.).

שה אין לך נאה בישיבה אלא זקן, ואין לך נאה במלחמה אלא בחור. (חג' יד.).

שו גוּלְיָרִין יורדים ומתגרים במלחמה וגבורים יורדים ומנצחים. (בר' נג:).

שז „וְלִפְנֵי אֶלְעָזָר הַכֹּהֵן יַעֲמֹד וְשָׁאַל לוֹ בְּמִשְׁפַּט הָאוּרִים לִפְנֵי יְיָ"[2]–מלמד שבשעה שישראל יוצאים למלחמה בית־דין של מעלה יושבים עליהם אם לנצוח אם להִנָצח. (ירוש' שבת ב).

שח „וְהָיָה כַּאֲשֶׁר יָרִים מֹשֶׁה יָדוֹ וְגָבַר יִשְׂרָאֵל וגו'"[3]—וכי ידיו של משה עושות מלחמה או שוברות מלחמה? אלא לומר לך: כל זמן שהיו ישראל מסתכלים כְּלַפֵּי מעלה ומשעבדים את לבם לאביהם שבשָׁמַיִם–היו מתגברים, ואם לאו–היו נופלים. (ר"ה כט).

שט תניא: גוים שצרו על עֲיָרוֹת ישראל אין יוצאין עליהם בכלי־זַיִן ואין מחללין עליהם את השבת. במה דברים אמורים?–כשבאו על עִסְקֵי ממון, אבל באו על עסקי נפשות, יוצאין עליהם בכלי־זַיִן ומחללין עליהם את השבת. ובעיר הסמוכה לסְפָר אפילו לא באו על עסקי נפשות, אלא על עסקי תבן וקש, יוצאין עליהם בכלי־זין ומחללין עליהם את השבת. (עיר' מה.).

שי תניא, בראשונה היו מניחין כְּלֵי־זֵינָם בבית הסמוך לחומה. פעם אחת הכירו בהם הגוים ורדפו אחריהם, ונכנסו לטול כלי־זינם, ונכנסו הגוים אחריהם–דחקו זה את זה והרגו זה את זה יותר ממה שהרגו הגוים. באותה שעה התקינו שיהו חוזרין למקומם בכלי־זינם. (שם).

שיא לא יֵצֵא האיש [בשבת] לא בסַיִף ולא בקשת ולא בתְּרִים ולא באַלָּה ולא ברומח. ר' אליעזר אומר: תכשיטין הם לו. וחכמים אומרים: אינו אלא לְגְנַאי, שנאמר: „וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות. . . ולא ילמדו עוד מלחמה"[4]. (שבת סג:).

שיב ר' אליעזר בן יעקב אומר: מנַיִן שלא תצא אשה בכלי־זַיִן למלחמה? תלמוד־לומר: „לא יהיה כְּלִי גבר על אשה"[5]. (נז. נט.).

[1] דב' כ', ט. [2] במ' כ"ז, כא. [3] שמ' י"ז, יא. [4] ישע' ב', ד. [5] דב' כ"ב, ה.

קול ליעוז — תקיעות. סייפים — חרבות. מים יורדים בין ברכיו — מטיל מים מחמת פחד. שד) ובעקבו של העם — בסוף המחנה. זקיפין — אנשים עומדים על משמרתם להשגיח על הנכשלים והנופלים. כשילים — קרדומות. לקפח — לכרות, לקצוץ. במה דברים אמורים — שחוזרין ממערכות המלחמה. שה) בישיבה—בישיבת חכמים. שו) גולירין —אנשי צבא הפחותים. שח) שוברות — מפסיקות. שט) על עסקי ממון — ליטול ממון. אפילו לא באו וגו' — שמעיר הגבול נוה להם לכבוש את הארץ. שי) היו מניחין וגו' — כששבו מן המלחמה בשבת היו מניחין כלי־זינם בבית הסמוך לחומה, שלא לטלטלם בשבת. שיא) לא יצא בשבת וגו' — שאסורים משום טלטול כלי בשבת. בתרים — במגן. באלה — במקל שראשו עב. תכשיטין הם — ומותר לצאת בתכשיטין בשבת. לגנאי — לחרפה. שיב) בכלי־זיין — שהוא כלי גבר.

סֵפֶר הָאַגָּדָה

מבחר האגדות שבתלמוד ובמדרשים.

סדורות לפי הענינים ומפֹרשות

ע"י

י. ח. רבניצקי וח. נ. ביאליק.

„וְהַיָּשָׁר בְּעֵינָיו"—אֵלּוּ אַגָּדוֹת מְשֻׁבָּחוֹת הַנִּשְׁמָעוֹת בְּאָזְנֵי כָל אָדָם. (מכלתא בשלח).

כרך שלישי. ספר ששי.

מהדורה שתים עשרה

ברלין – הוצאת „מוריה" – תרפ"ב.

תוכן:

פרק א.

עולם ומלואו.

I. א - יא. העולם 3
II. יב—לט. השמים והמאורות . . 6
III. מ—מה. הארץ 10
VI. מו סה. ברקים ורעמים. עננים ונשמים, קשת וזועות . . 11
V. סו—פב. אש. רוח 14
VI. פג—ק. ימים ונהרות. 17
VII. קא - קג. זהב ואבנים טובות . . 20
VIII. קד—קכג. עשבים ואילנות . . . 21
IX. קכד—קלה. מיני בריות 23
X. קלו—קנא. עופות 25
XI. קנב—קפג. שרצים ורמשים . . . 26
XII. קפד—רלד. בהמות וחיות . . . 33
XIII. רלה—רנ. שיחות עוברי דרכים . . 40
XIV. רנא—רעז. בני אדם 44

פרק ב.

עניני נחוש ורפואות.

I. א—ה. מזל 48
II. ו—ל. חלומות 49
III. לא—מד. מזיקים 53
IV. מה—נט. כשפים ואחיזת עינים . . 55
V. ס—קיח. לחשים ורפואות 58
VI. קיט—קלב. דרכי אמורי וסמנים . . 70
VII. קלג—קלו. עין־הרע 73

פרק ג.

משלים, פתגמים ומבטאים.

I. א - לט. משלים 75
II. מ—א׳לח. פתגמים ומבטאים . . 80

פרק ד.

תערובת.

I. א—סט. דברים שבמנין 130
II. ע—. צג. ענינים שונים 135

פרק ה.

השמטות ומלואים.

I. א—ב. בריאת העולם 14
II. ג—ד. דור המבול 143
III. ה—ז. אברהם 144
IV. ח—יא. יעקב וביתו . . . . . . „
V. יב - יד. משה 145
VI. טו. יציאת מצרים . . . . . . „
VII. טז. המן 146
VIII. יז. עמלק . . . . „
IX. יח. מתן תורה . . . . „
X. יט. מעשה העגל ותפלת משה . . „
XI. כ. מלאכת המשכן . . . . . . „
XII. כא. אהרן 147
XIII. כב—כג. קרח ועדתו . . . . . „
XIV. כד. בלעם הרשע . . . . . . „
XV. כה. שמשון 148
XVI. כו. שירת הפרות . . . . . . „
XVII. כז—כט. דוד המלך . . . . . „

XVIII. ל. בנין בית־המקדש 149
XIX. לא. חזקיהו המלך . . . . „
XX. לב. צדקיהו המלך . . . . „
XXI. לג. עקביה בן מהללאל . . . . . „
XXII. לד—לה. רבי עקיבא 150
XXIII. לו—לז. רבי יהודה הנשיא . . . „
XXIV. לח. רבי יוחנן וריש לקיש ורבי יודן נשיאה . . . „
XXV. לט. רבי אבהו ושמעון בר וא. . „
XXVI. מ. בי־נשיאה . . . . „
XXVII. מא—מב. רבי בנאה . . . . . . „
XXVIII. מג. רב מרי 152
XXIX. מד. רבי יונה בר תחליפא . . . „
XXX. מה—מו. ראשונים ואחרונים . . . „
XXXI. מז—נא. ישראל ואומות העולם . 153
XXXII. נב—נז. ארץ ישראל . . . . . „
XXXIII. נח. גלות 154
XXXIV. נט. גאלה וימות המשיח . . . „
XXXV. ס. תחית המתים . . . . „
XXXVI. סא—פה. תורה ומצוות . . . . „
XXXVII. פו. שבת 158
XXXVIII. פז—פט. הקדוש ברוך הוא . . 159
XXXIX. צ—צב. תפלה . . . . „
XL. צג—צה. טוב ורע 159
XLI. צו. שכר ועונש 160
XLII. צז—ק. גן עדן וגיהנם . . . . . „
XLIII. קא—קכה. אדם בלידתו ובמיתתו 162
XLIV. קכו—קל. הנאת הגוף ושמירתו בגדים 168
XLV. קלא—קלה. מזונותיו של אדם. עניות ועשירות. משא ומתן „
XLVI. קלו—קם. אשה 169
XLVII. קמא—קמט. כבוד הבריות . . . 170
XLVIII. קנ—קנה. פקוח נפש ושפיכות דמים 171
XLIX. קנו קנז. צדקה 172
L. קנח. לשון נקיה . . . . „
LI. קנט. כעס . . . . „
LII. קס. נקמה 173
LIII. קסא—קסב. שמחה ועצבות. קלות ראש . . . . . . „
LIV. קסג. יסורים . . . . „
LV. קסד—קסט. פרנס. מלכות. דין. . . . „
LVI. קע—קעא. צרת רבים תענית . . . 174
LVII. קעב—קעד. בריות. . . . . „
LVIII. קעה. בשמים . . . . „
רשימה 177

לוח ראשי־תיבות

לכרך שלישי.

אב' — אבות.
אב"ג — אבא גוריון.
א"ב דב"ס — א' ב' דבן-סירא.
אגא"ס — אגדת אסתר.
אג"ב — אגדת בראשית.
אדר"נ — אבות דרבי נתן.
אהל' — אהלות.
או"ה — אומות העולם.
אח"כ — אחר־כך.
א"י — ארץ־ישראל.
איכ"ר — איכה רבה.
א"ל — אמר לו.
אס"ר — אסתר רבה.
אעפ"י — אף על פי.
אעפ"כ — אף על פי כן.

ב"ב — בבא בתרא.
בי"ד — בית־דין
ביה"מ, ביהמ"ד — בית המדרש.
ביה"כ — בית־הכסא.
בכ', בכור' — בכורות.
ב"מ — בבא מציעא.
במ', במד' — במדבר.
במ"ר — במדבר רבה.
בעה"ב — בעל־הבית.
ב"ק — בבא קמא.
בר' — בראשית; ברכי; ברכות.
ב"ר — בראשית רבה.

גט', גיט' — גיטין.
גמ"ח — גמילות־חסדים.

ד"א — דרך ארץ.
דא"ז — דרך א"ץ זוטא.
דב', דבר' — דברים.
דב"ר — דברים רבה.
דה"א, דהי"א — דברי הימים א'.
דה"ב — דברי הימים ב'.
דב"ז — דברים זוטא.
דנ' — דניאל.

הוס' — הוספה.
הור' — הוריות.
הוש' — הושע.
הקב"ה — הקדוש ברוך הוא.

וגו' — וגומר.
וי"ג — ויש גורסין.
וי"מ — ויש מפרשין.
ויק' — ויקרא.
ויק"ר — ויקרא רבה.
וכו' — וכוליה.

זב', זבח' — זבחים.
זכ' — זכריה.

חב' — חבקוק.
ח"ב — חלק ב'.
חג' — חגיגה.
ח"ה — חלק ה'.
חול' — חולין.
טהר' — טהרות.

יבמ' — יבמות.
יהוש' — יהושע.
יד' — ידים.
יוה"ב — יום הבכורים.
יו"ט — יום טוב.
יחז' — יחזקאל.
ילק"ר — ילקוט ראובני.
ילק"ש, ילקו"ש — ילקוט שמעוני.
יצה"ר — יצר הרע.
ירוש' — ירושלמי.
ירמ' — ירמיה.
ישע' — ישעיה.

כה"ג — כהן גדול.
כרית' — כריתות.
כלא' — כלאים.
כלו' — כלומר.
כת' — כתובות.

לה"ר — לשון הרע.
לק"ט — לקח טוב.

מ"א — מלכים א'.
מ"ב — מלכים ב'.
מג' — מגילה.
מד' — מדרש.
מדא"ג, מא"ג — מדרש אגדה.
מד' מש' — מדרש משלי.
מד' נעל' — מדרש נעלם.
מד"ש, מד' שמ' — מדרש שמואל.
מד' תמ' — מדרש תמורה.
מה"ג — מדרש הגדול.
מה"מ — מלאך־המות.
מו"ק — מועד קטן.
מכ' — מכות.
מכיל', מכל' — מכלתא.
מלא' — מלאכי.
מנ', מנח' — מנחות.
מע' — מעילה.
מע"ש — מעשר שני.
מש', משל' — משלי.

נגע' — נגעים.
נד', נדר' — נדרים.
נח' — נחום.
נחמ' — נחמיה.

סופ' — סופרים.
סי' — סימן.
סנה', סנהד' — סנהדרין.

ע"ג — על גבי.
עד' — עדיות.
ע"ד — על דרך.
עוב' — עובדיה.
עוה"ב — עולם הבא.
עוה"ז — עולם הזה.
עוק' — עוקצין.
ע"ז — עבודה זרה; על זה.
עי' — עיין.
ע"י — על יד; עין יעקב.
עיר' — עירובין.

עמ' — עמוס.
עפ"י — על פי.
ערכ' — ערכין.
עשה"ד — עשרת הדברות.

פ' — פרק.
פדר"א — פרקי דרבי אליעזר.
פה"ק — פרק הקודם.
פ' השל' — פרק השלום.
פנ"א — פנים אחרים.
פס' — פסחים.
פסיק' — פסיקתא.
פסיק' דר"כ — פסיקתא דרב כהנא.
פסיק"ר — פסיקתא רבתי.
פסיק"ז — פסיקתא זוטרתא.
פר"ש — פרק שירה.

צפ' — צפניה.

קהל' — קהלת.
קה"ר — קהלת רבה.
ק"ו — קל וחומר.
קיד' — קידושין.
ק"ש — קריאת שמע.

ר' — רבי.
ראב"ע — ר' אלעזר בן עזריה.
רבש"ע — רבונו של עולם.
ר"ג — ר' גמליאל.
ר"ה — ראש השנה.
רו"ר — רות רבה.
ר"ע — ר' עקיבא.
רש"י — ר' שלמה יצחקי.

ש"ב — שמואל ב'.
שבוע' — שבועות.
שבה"ל — שבלי הלקט.
שה"ש — שיר השירים.
שהש"ר — שיר השירים רבה.
שו"ט — שוחר טוב.
שופ' — שופטים.
שמ' — שמות.
שמו"ר, שמ"ר — שמות רבה.
שמח' — שמחות.
ש"ס — ששה סדרים.
שקל' — שקלים.

ת' — תחת.
תדב"א — תנא דבי אליהו.
תהל' — תהלים.
תוס' — תוספות.
תוס', תוספ' — תוספתא.
ת"ח — תלמיד־חכם.
תמ' — תמיד.
תנה"ק — תנחומא הקדום.
תנח' — תנחומא.
תע', תענ' — תענית.
ת"ק — תנא קמא.
תרו' — תרומות.
תרג"ש — תרגום שני.

מאת המסדרים.

בחלק ששי זה, הוא האחרון מספר האגדה, באים מסודרים כל מאמרי האגדה על ענינים אלו:

א) בנינו של עולם ומלואו לסדריו ומערכותיו בעליונים ובתחתונים: השמים וצבאם, כחות הטבע (אש, רוח, מים וכו'); הארץ (ישוב, ים, מדבר, הרים וגבעות וכו') וצאצאיה (דומם, צומח, חי, מדבר) לכל סוגיהם ומיניהם, שבא זכרם באגדה, וכדומה מן האגדות הקרובות לגבול אלו (כגון שיחות עוברי ים ומדברות וכו').

ב) מסתרי העולם לכל מיניהם וסוגיהם, כגון אסטרולוגיא, חלומות, מזיקים, כשפים, נחוש וסגולות, דרכי אמורי וכו'.

שתי מחלקות עקריות אלו מיחדות את החלק הששי מחבריו הקודמים. מלבד אלו ניתנו בחלק זה, שהוא האחרון, עוד מחלקות נוספות אלו:

ג) קבוצה שלמה של משלים אגדיים, שיש להם ערך ספרותי לעצמם, בלי חבור וקשור עם איזה פסוק או איזו דרשה מחוץ להם. רובם ככלם — מאלו הקרויים בלשון חכמים „משלות שועלים" ובלשונות לועזיות „משלי איזופוס". משלים אלו נסדרו לפי סדר סוגי הנושאים.

ד) פתגמים ומבטאים, כאלפים במספר, מלוקטים מכל פנות התלמודים והמדרשים מן האגדה וגם מן ההלכה, סדורים עפ"י א"ב, מנוקדים נקוד מספיק (הפתגמים הארמים מנוקדים נקוד מלא *) ונתונים בלשונם ובתרגומם העברי) ומפורשים בשולי הגליון. למחלקה זו נכנס לא רק כל „אמרי אינשי", מתלי דברייתא, משלי הדיוט, המשל אומר וכו', אלא גם שאר כל הפתגמים והמבטאים, בין אלו שכבר הושגרו ובין אלו שראויים להעשות שגורים על פי הבריות.

ה) מאמרי תערובות, כלומר כל אלו המאמרים שבאו בהם מעורבים ענינים שונים שלא ניתנו להתחלק, כגון אגרות שבמנין („שלשה דברים"... „שבעה דברים"...) או שאר מאמרים שהם לפי צורתם מחרוזות של פרטים שונים על גבי חוט אחד של צד־השוה.

ו) הוספות ומלואים לכל ששת החלקים של ספר האגדה, בין מאלו המאמרים שלא מצאו להם מקום תחלה באחד הפרקים ובין מאלו שנשתמטו מן המסדרים בשעת הסדור הראשון.

ז) בסוף חלק אחרון זה נספחה גם רשימה גדולה, מפורטת ומלאה, עם מראי מקומות לכל הענינים ושמות העצם (מקומות, אנשים ועיר) שבא עליהם הדבור באיזה מקום שהוא בששת חלקי „ספר האגדה"; רשימה זו, הסדורה בסדר אל"ף־בי"ת ועלתה למסדרים ביגיעה גדולה, הוא כעין ספר שמושי בפני עצמו. כל מי שירצה למצוא את כל מאמרי האגדה השייכים מאיזה צד לענין אי שם אחד, בין מאמרים עקריים שיש להם פרק מיוחד, ובין טפלים, שמפוזרים במקומות שונים רחוקים זה מזה, ימצא מיד את כלם על פי הרשימה ההיא. מצד זה יש ערך מיוחד לאיתה הרשימה לכל חוקר ודורש באגדה בכלל.

את שאר הנספחות המובטחים בהקדמה ראשונה לספר האגדה (המבוא, המלון

---

*) נקוד זה, של הארמיים, נעשה ע"י הגומחה לדבר הר"ר ש. א. קאמניצקי.

הדקדוק הקצר) הוכרחו המסדרים לדחות לחוברת מיוחדה, שתצא בפני עצמה. הכרך השלישי גדל בלאו־דכי בכמותו, שלא לפי מדת שני הכרכים הקודמים, ואי אפשר היה עוד להוסיף עליו.

וכאן, עם חתימת הספר—על המסדרים להתנצל על השגיאות ועל הפגימות שיש למצוא פה ושם באחד מחלקי הספר. מי שיודע ומכיר עבודה כזו בכל הקיפה מה טיבה— הוא ימצא למסדרים זכות. עבודה כזו אי אפשר לה שתצא נקיה משגיאות בפעם הראשונה. על כמה מן השגיאות כבר עמדו המסדרים מעצמם ועל כמה מהן העירום בחכתם אחרים. ובתת המסדרים תודה מראש לכל אלה שיוסיפו עוד להעירם על הפגימות שימצאו ב„ספר האגדה"—הם מביעים עם זה את תקותם, שבמהדורות הבאות, אם תבאנה, ישתדלו לשכלל את הספר עד כמה שיש בידם.

אלול תר"ע. אודיסה.

ספר ששי.

א.

עוֹלָם וּמְלֹאוֹ.

---

1. הָעוֹלָם.

א שלש בריות קדמו את העולם: המים והרוח והאש. המים הרו וילדו אפלה, האש הרתה וילדה אור, הרוח הרתה וילדה חכמה. לפיכך דוד אמר: „ברכי נפשי את ה׳, ה׳ אלהי גדלת מאד... המקרה במים עליותיו... המהלך על כנפי רוח... משרתיו אש לוהט...”[1]. אדם רואה עמוד נאה אומר: ברוך המחצב שנחצב ממנו; נאה העולם — ברוך המקום שחצבו ובראו בדבר; אשריך, העולם, שהקדוש־ברוך־הוא מלך בך. (שמ״ר מא).

ב אמר רב יהודה אמר רב: בשעה שברא הקדוש־ברוך־הוא את העולם היה מרחיב והולך כשתי פקעיות של שתי, עד שגער בו הקדוש־ברוך־הוא והעמידו, שנאמר: „עמודי שמים ירופפו ויתמהו מגערתו”[2]; וזהו שאמר ריש־לקיש: מהו שנאמר: „אני אל שדי”[3]? אני אל שאמרתי לעולמי: די!

אמר ריש־לקיש: בשעה שברא הקדוש־ברוך־הוא את הים היה מרחיב והולך עד שגער בו הקדוש־ברוך־הוא ויבשו, שנאמר: „גוער בים ויבשהו”[4]. (חג׳ יב.).

ג תניא, רבי יוסי אומר: אוי להן לבריות, שרואות ואינן יודעות מה רואות, עומדות ואינן יודעות על מה הן עומדות. הארץ על מה עומדת? על העמודים, שנאמר: „המרגיז ארץ ממקומה ועמודיה יתפלצון”[5]; עמודים על המים, שנאמר: „לרוקע הארץ על המים”[6]; מים על ההרים, שנאמר: „על הרים יעמדו מים”[7]; הרים ברוח, שנאמר: „יוצר הרים ובורא רוח”[8]; רוח בסערה, שנאמר: „רוח סערה עושה דברו”[9]; סערה תלויה בזרועו של הקדוש־ברוך־הוא, שנאמר: „ומתחת זרועות עולם”[10]. וחכמים אומרים: על שנים־עשר עמודים עומדת, שנאמר: „יצב גבולות עמים למספר בני ישראל”[11]. ויש אומרים: על שבעה עמודים, שנאמר: „חכמה בנתה ביתה, חצבה עמודיה שבעה”[12]. ר׳ אלעזר בן שמוע אומר: על עמוד אחד וצדיק שמו, שנאמר: „וצדיק יסוד עולם”[13]. (שם:).

[1] תהל׳ ק״ד, א, ג, ד. [2] איוב כ״ו, יא. [3] בר׳ ל״ה, יא. [4] נחו׳ א׳, ד. [5] איוב ט׳, ו. [6] תהל׳ קל״ו, ו. [7] שם ק״ד, ו. [8] עמו׳ ד׳, יג. [9] תהל׳ קמ״ח, ח. [10] דב׳ ל״ג, כז. [11] שם ל״ב, ח. [12] משלי ט׳, א. [13] שם י׳, כה.

א) עמוד נאה — של אבן. המחצב — סלעים שחוצבין מהם אבנים. בדבר — במאמר. ב) פקעיות של שתי — כריכות של חוטים שמותחין אותן האורגים בשתי של האריג. שאמרתי לעולמי די — שלא יהא הולך ומתפשט עד אין סוף. ג) ומתחת זרועות עולם — זרועותיו של הקב״ה תחת הרקיע, שסובלות אותו. על י״ב עמודים — כנגד י״ב שבטי ישראל. שבעה עמודים — של החכמה.

ד שבעה מְדורות הם, אלו הם: מדור עליון ומדור תחתון ואויר העולם וארבע רוחות. (אדר"נ לז).

ה אמר ריש-לקיש: שבעה רקיעים הם, ואלו הם: וילון, רקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות. וילון – אינו משַמש כלום, אלא נכנס שחרית ויוצא ערבית ומחדש בכל יום מעשה-בראשית; רקיע – שבו חמה ולבנה, כוכבים ומזלות קבועים; שחקים – שבו רֵחַיִם עומדות וטוחנות מָן לצדיקים; זבול – שבו ירושלים ובית-המקדש ומזבח בנוי, ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו קרבן בכל יום; מעון – שבו כתות-כתות של מלאכי-השרת, שאומרות שירה בלילה וחָשות ביום, מפני כבודם של ישראל; מכון – שבו אוצרות שלג ואוצרות ברד וַעֲלִיַּת טלָלים רעים ועלית אֲגָלִים וחדרה של סופה וסערה ומערה של קיטור, וכֻלם דלתותיהם של אש; ערבות – שבו צדק ומשפט וצדקה, גנזי חיים, גנזי שלום וגנזי ברכה, ונשמתם של צדיקים ורוחות ונשמות שעתידות להבראות, וטל שעתיד הקדוש-ברוך-הוא להחיות בו את המתים, ושם אופנים ושרפים וחיות-הקדש ומלאכי-השרת וכסא-הכבוד, ומלך אל חי וקַיָם רם ונשא שוכן עליהם, וחשך ענן וערפל מקיפים אותו.

אמר רב אַחָא בר יעקב: עוֹד רקיע אחד יש למעלה מראשי החיות.

עד כאן יש לך רשות לדַבר, מכאן ואילך אין לך רשות לדבר, שכֵּן כתיב בספר בן-סירא:

בְּמֻפְלָא מִמְּךָ אַל תִּדְרשׁ וּבִמְכֻסֶּה מִמְּךָ אַל תַּחְקֹר
בְּמַה שֶּׁהֻרְשֵׁיתָ הִתְבּוֹנֵן וְאֵין לְךָ עֵסֶק בְּנִסְתָּרוֹת. (חג' יב, יג).

ו אמר רבן יוחנן בן זכאי: מה תשובה השיבתו בת-קול לאותו רשע בשעה שאמר: „אעלה על במתי עב אדמה לעליון"[1] – יצתה בת-קול ואמרה לו: רשע בן רשע, בן-בנו של נמרוד הרשע, שהמריד כל העולם כֻלו עלי במלכותו! כמה שנותיו של אדם? שבעים שנה, „ואם בגבורות – שמונים שנה"[2]; והלא מן הארץ עד לרקיע מהלך חמש מאות שנה, ועוביו של רקיע מהלך חמש מאות שנה, וכן בין כל רקיע ורקיע; למעלה מהם חיות-הקדש, רגלי החיות כנגד כֻלם, קרסולי החיות כנגד כֻלם, שוקי החיות כנגד כֻלם, רְכוּבֵי החיות כנגד כֻלם, ירכי החיות כנגד כֻלם, גופי החיות כנגד כֻלם, צוארי החיות כנגד כֻלם, ראשי החיות כנגד כֻלם, וקרני החיות כנגד כֻלם; למעלה מהן כסא-הכבוד, ורגלי כסא-הכבוד כנגד כֻלם; ולמעלה מהם מלך אל חי וקים רם ונשא שוכן עליהם, – ואתה אמרת: „אעלה על במתי עב אדמה לעליון"! (שם יג.).

ז ארבעה רוחות נבראו בעולם: רוח פנת המזרח –משם יוצא אור לעולם; רוח פנת הדרום – משם טללי ברכה יורדים לעולם; רוח פנת המערב–משם אוצרות שלג ואוצרות ברד וקור וחום וגשמים יוצאים לעולם; רוח פנת הצפון – בְרָאו ולא גמרו, שאמר: כל מי שיאמר: אני אלוה–יבוא ויגמור הפנה הזאת שהנחתי; זהו שנאמר: „נוטה צפון על תהו"[3].

[1] ישע' י"ד, יד. [2] תהל' צ', י. [3] איוב כ"ו, ז.

ד) מדורות – מעונות, מדור עליון – השמים. מדור תחתון – הארץ. ה) נכנס שחרית – מתקפל ונכנס לתוך תיקו כיריעה והאור יוצא. ויוצא ערבית – מן התיק ומאפיל על האור. ירושלים וגו' – של מעלה. וחשות – שותקות. אגלים – נטפי מטר. ו) רכובי – ברכי.

ושם הוא מדורם של מזיקים ורוחות ושדים, ומשם יורדים לעולם, שנאמר: „מצפון תפתח הרעה"[1]. (פדר"א).

ח שבע מדות, שמשמשות לפני כסא־הכבוד, אלו הן: אמונה, צדק ומשפט, חסד ורחמים, אמת ושלום, שנאמר: „וארשתיך לי בצדק ובמשפט ובחסד וברחמים, וארשתיך לי באמונה וידעת את ה'"[2]. (אדר"נ לג).

ט „גַּם אֶת־זֶה לְעֻמַּת־זֶה עָשָׂה הָאֱלֹהִים"[3] — כל מה שברא הקדוש־ברוך־הוא ברא כנגדו: ברא הרים—ברא גבעות, ברא יַמים—ברא נהרות. (חג' טו.).

י „גַּם אֶת־זֶה לְעֻמַּת־זֶה עָשָׂה הָאֱלֹהִים"[3] — הקדוש־ברוך־הוא ברא כל העולם שנַים שנָים, זה תמורת זה וזה כנגד זה, להודיע שכל דבר ודבר יש לו שותף ויש לו תמורה ולולא זה לא היה זה: אילולי מות לא היו חיים ואילולי חיים לא היה מות; אילולי שלום לא היה רע ואילולי רע לא היה שלום; אילו היו כל בני אדם טפשים לא היו נִכרים שהם טפשים, ואילו היו כל בני אדם חכמים לא היו נִכרים שהם חכמים; אלמלא העניים לא היו נִכרים העשירים, אלמלא העשירים לא היו נִכרים העניים. ברא חן וברא כעור, זכרים ונקבות, אש ומים, ברזל ועץ, אור והושך, חום וקור, אכילה ורעבון, שתיה וצמאון, ים ויבשה, מעשה ובטלה, דאגה ורצון, שחוק ובכיה, רפואה וחולי. אם אין טהרה אין טומאה ואם אין טומאה אין טהרה; אם אין צדיק אין רשע ואם אין רשע אין צדיק—להודיע גבורתו של הקדוש־ברוך־הוא, שברא כל דבר בשתים ובשתוף, ולכל יש תמורה, חוץ מהקדוש־ברוך־הוא, שהוא אחד ואין לו שני. (מד' תמורה).

יא כל בריותיו של הקדוש־ברוך־הוא לוֹין זה מזה: היום לוֶה מן הלילה והלילה לוה מן היום—ואין דנים זה עם זה כמו הבריות. הלבנה לוה מן הכוכבים והכוכבים לוים מן הלבנה; האור לוה מן השמש והשמש לוה מן האור; החכמה לוה מן הבינה והבינה לוה מן החכמה; החסד לוה מן הצדקה והצדקה לוה מן החסד; השמים לוים מן הארץ והארץ לוה מן השמים; התורה לוה מן המצות והמצות לוים מן התורה. בריותיו לוין זה מזה ומשלמין זה לזה — ובשר־ודם לוה מחברו ומבקש לבלעו בִרבית ובגזל.

הנוטל רבית אומר להקדוש־ברוך־הוא: למה אין אתה נוטל מעילמך שכר שהבריות בתוכו: שכר הארץ שאתה משקה, שכר הצמחים שאתה מעלה, שכר מאורות שאתה מאיר, שכר נשמה שנפחת, שכר גוף שאתה שומר. אמר הקדוש־ברוך־הוא: ראו כמה הלויתי ואיני נוטל רבית, וכמה הלותה הארץ ואינה נוטלת רבית, אלא אני נוטל את הקרן שהלויתי והיא נוטלת את שלה, שנאמר: „וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה"[4]. (תנח' משפטים).

---

[1] ירמ' א', יד. [2] הוש' ב', כא, כב. [3] קהל' ז', יד. [4] שם י"ב, ז.

ח) שמשמשות וגו' — שהקב"ה נוהג בהן את עולמו. י) זה תמורת זה — זה חילופו והפוכו של זה. יא) היום לוה — שעות; שסתם יום ולילה של י"ב־י"ב שעות וכשאחד מהם ארוך יותר הריהו כלווה מחברו. הלבנה לוה — אורה. השמים לוים — עננים. והארץ לוה — גשמים.

II. הַשָּׁמַיִם וְהַמְּאוֹרוֹת.

יב שָׁ מַ יִ ם–אמר ר' יוסי בר חנינא: שָׁם מים. בְּמַתְנִיתָא תנא: אש ומים; מלמד שהביאם הקדוש־ברוך־הוא וטְרָפָם זה בזה ועשה מהם רקיע.

דבר אחר: ש מ י ם–שהבריות מ ש ת ו מ מ י ן עליהם, לאמר: של מה הם? של אש הם? של מים הם? אֶתְמְהָא! (חג' יב.; ב"ר ד).

יג שנים עשר מולות ברא הקדוש־ברוך־הוא ברקיע, ועל כל מזל ומזל ברא לו שלשים חַיִל, ועל כל חיל וחיל ברא לו שלשים לִגיון, ועל כל לגיון ולגיון ברא לו שלשים רַהֲטוֹן, ועל כל רהטון ורהטון ברא לו שלשים קַרְטוֹן, ועל כל קַרְטוֹן וקרטון ברא לו שלשים גַסְטְרָא, ועל כל גסטרא וגסטרא תלה בו שלש מאות וששים וחמשה אלפי רבוא כוכבים כנגד ימות החמה. (בר' לב:).

יד בלילה, אף־על־פי שהוא לילה – יש אור לבנה וכוכבים ומזלות; ואימתי הוא חשך? בעלות השחר! הלבנה נכנסת והכוכבים נכנסים והמזלות הולכים – אותה שעה אין חשך גדול ממנו. ואותה שעה הקדוש־ברוך־הוא עונה לעולם ומלואו ומעלה את השחר מתוך החשך ומאיר לעולם.

אַיֶּלֶת־השחר, כשאורה בוקע לעלות – בתחלה היא באה קִמְעָא קמעא, ואחר־כך היא מְנַפֶּצֶת ובאה, ואחר־כך היא פָּרָה ורָבָה, ואחר כך היא מַשְׁבַּחַת והולכת.

(שו"ט; אגא"ס; יומא כט).

טו תניא, רבי אומר: אינו דומה תִּמּוּר של לבנה לתִמּור של חמה; תִּמּיר של לבנה מִתַּמֵּר ועולה כמקל, תִּמּור של חמה מפציע לכאן ולכאן. (יומא כה:).

טז אמר רב: בשעה שגלגל חמה ולבנה נכנסים לִטּוֹל רשות מלפני הקדוש־ברוך־הוא עיניהם כהות מזיו השכינה ומבקשים לצאת להאיר לעולם ואינם רואים כלום, ומה הקדוש־ברוך־הוא עושה להם? מורה לפניהם חצים ומהלכים לאורם, זהו שנאמר: „שמש ירח עמד זְבֻלָה, לאור חציך יהלכו, לנגה ברק חניתך"[1].

אמר ר' לוי: בכל יום ויום הקדוש־ברוך־הוא יושב בדין על גלגל חמה ולבנה, שאין מבקשים לצאת להאיר לעולם. מה הם אומרים?–הבריות מְקַטְּרִים לנו, הבריות משתחוים לנו. אמר ר' יוּסְטָא בר שוּנַם: מה הקדוש־ברוך־הוא עושה להם? יושב עליהם בדין ויוצאים ומאירים לעולם בעל־כרחם, זהו שנאמר: „בבקר בבקר מ ש פ ט ו י ת ן ל א ו ר לא נעדר"[2]. (ויק"ר לא).

[1] חב' ג', יא. [2] צפ' ג', ה.

יב) במתניתא תנא — בברייתא (במשנה חיצונית) שנו. וטרפם — וערבם. אתמהא — מלת קריאה לתמיהה. יג) לגיון, רהטון, קרטון, גסטרא — כולם שמות של גדודים וחיילות בלשון רומית. יד) קמעא קמעא — מעט מעט. מנפצת — מקרנת ומפצלת אורה. משבחת והולכת —הולכת ויפה. טו) תימור —עמוד האורה בשעת תחלת זריחה. עולה כמקל —בזקיפה. מפציע לכאן ולכאן —מתפצל בלולבים.

יז כשבאים לִכָּנֵס אינם יודעים היכן הולכים, מפני אורו של מעלה, והם עומדים ברקיע ושוהים לִכָּנֵס. והקדוש־ברוך־הוא זורק לפניהם לפידים וחצים וברקים,–למקום שהוא זורק שם הם מהלכים. (שו"ט יט).

יח „מֶרְכָּבוֹ אַרְגָּמָן"[1] — זה השמש שהוא נתון למעלה ועולה במרכבה ומאיר לעולם, ורוכב מעוטר כחתן, שנאמר: „והוא כחתן יוצא מחופתו וגו'"[2]. (במ"ר יב; פדר"א ז).

יט גלגל חמה יש לו נַרְתִּיק, ובְרֵכָה של מים לפניו. בשעה שהוא יוצא הקדוש־ברוך־הוא מתיש כחו במים, שלא יֵצא וישרוף את העולם. (ב"ר ו).

כ אמר ר' לֵוִי: מפני מה אין קולו של אדם נשמע ביום כדרך שנשמע בלילה? מפני גלגל חמה, שמנסר ברקיע, כְּחָרָשׁ המנסר בארזים, ואותו חֶרֶג של יום „לָא" שמו. (יומא כ:).

כא שנו רבותינו: אלמלא גלגל חמה–נשמע קול המונה של העיר, ואלמלא קול המונה של העיר–נשמע קול גלגל חמה.

שני רבותינו: שלשה קולות הולכים מסוף העולם ועד סופו והבריות בינתים ואינם מרגישים; ואלו הם: קול גלגל חמה (וקול המונה של העיר וקול נשמה בשעה שיוצאת מן הגוף). (שם; ב"ר ו).

כב שנו רבותינו: בין־השמשות ספק מן היום ומן הלילה, ספק כֻּלּוֹ מן היום, ספק כֻּלּוֹ מן הלילה. ואיזהו בין־השמשות? מִשֶּׁתִּשְׁקַע החמה, כל זמן שפני מזרח מאדימין. הכסיף התחתון ולא הכסיף העליון — בין־השמשות; הכסיף העליון והִשְׁוָה לתחתון — זהו לילה, דברי ר' יהודה. ר' נחמיה אומר: כדי שיהלך אדם משתשקע החמה חצי מיל. ר' יוסי אומר: בין־השמשות כהרף־עין, זה נכנס וזה יוצא, ואי־אפשר לעמוד עליו. (שבת לד:).

כג אמר ר' חנינא: הרוצה לידע שעורו של ר' נחמיה, יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה — וזהו שעורו של ר' נחמיה. (שם לה.).

כד בערבית צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שתוציאני מאֲפֵלָה לאורה. בשחרית צריך לומר: מודה אני לפניך, ה' אלהי, שהוצאתני מאֲפֵלָה. במנחה צריך אדם לומר: יהי רצון מלפניך, ה' אלהי, שכשם שזכיתני לראות החמה בזריחתה כך תזכני לראות בשקיעתה. (ב"ר סח).

כה הרואה חמה בתקופתה, לבנה בגבורתה, כוכבים במסלותם, מזלות כסדרם–אומר: ברוך עושה מעשה בראשית. (בר' נט:; ויק"ר כג).

כו תניא, רבי אליעזר אומר: עולם לאַכְסַדְרָה הוא דומה ורוח צפונית אינה מסובבת.

[1] שה"ש ג', י. [2] תהל' י"ט, ו.

יז) כשבאים להכנס — חמה ולבנה בשקיעתן. יח) ארגמן — כלו' מראה אדמימות של הזריחה. יט) נרתיק — תיק כמין כיס. מתיש — מחליש. כ) חרג של יום — אבק זוהר החמה שהוא כעין נסורת שנופלת מגלגל חמה המנסר ברקיע ונראית בחלל העולם. לא שמו — לשון אין ואפס; כלו' אין בו ממש. כא) המונה של העיר — רומא. כב) מן היום ומן הלילה — מקצתו של יום ומקצתו של לילה. הכסיף — נעשה כהה. התחתון — החלק התחתון של הרקיע. לעמוד עליו — להרגיש בו. כה) בתקופתה — בתחלת המחזור בכל כ"ח שנה. כו) לאכסדרה — בנין שאין לו דופן רביעית. אינה מסובבת — במחיצה.

וכיון שחמה מגעת לקרן מערבית־צפונית נכפפת ועולה למעלה מן הרקיע. רבי יהושע אומר: עולם לְקֻבָּה הוא דומה, ורוח צפונית מסובבת, וכשחמה מגעת לקרן מערבית־צפונית מקפת וחוזרת אחורי הכִּפָּה, שנאמר: „הולך אל דרום וסובב אל צפון"[1]—הולך אל דרום ביום, וסובב אל צפון בלילה; „סובב סובב הולך הרוח ועל סביבותיו שב הרוח"[1] — אלו פני מזרח ופני מערב, שפעמים מסבבִתָם ופעמים מְהַלְּכְתָם. (ב"ב כה.).

כז שלש מאות וששים וחמשה חלונות ברא הקדוש־ברוך־הוא שישתמש בהם העולם, מאה ושמונים ושנים במזרח ומאה ושמונים ושנים במערב ואחד באמצעו של רקיע, שממנו יצא השמש מִתחִלת מעשה בראשית. (ירוש' ר"ה א).

כח אמר ר' שמעון בן יוחאי: אין אנו יודעים אם [גלגל חמה ולבנה] פורחים באויר, ואם שָׁפִים ברקיע, ואם מהלכים הם כדרכם; הדבר קשה מאד, ואי־אפשר לבריות לעמוד עליו. (ב"ר ו).

כט אמר לו אנטונינוס לרבי: מפני מה חמה יוצאת במזרח ושוקעת במערב? אמר לו: אלו היה חִלּוּף הדברים אף כך היית אומר לי. אמר לו: כך אני אומר לך: מפני מה שוקעת במערב? אמר לו: כדי לִתֵּן שלום לקונָה, שנאמר: „וצבא השמים לך משתחוים"[2]. אמר לו: ותבוא עד חצי הרקיע ותתן שלום ותכנס? — משום פועלים ומשום עוברי דרכים. (סנה' צא.).

ל שנו רבותינו: חכמי ישראל אומרים: גלגל קבוע ומזלות חוזרים, וחכמי אומות־העולם אומרים: גלגל חוזר ומזלות קבועים. אמר רבי: תשובה לדבריהם: מעולם לא מצינו עֲגָלָה בדרום ועַקְרָב בצפון.

חכמי ישראל אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע, ובלילה למעלה מן הרקיע; וחכמי אומות־העולם אומרים: ביום חמה מהלכת למטה מן הרקיע ובלילה למטה מן הקרקע. אמר רבי: ונראים דבריהם מדברינו, שביום מעינות צוננים ובלילה רותחים.

[1] קהל' א', ו. [2] נחמ' ט', ו.

למעלה מן הרקיע — ומהלכת רוח צפונית מעל גגו של רקיע. לקובה — אוהל מוקף מכל צד. מקפת וחוזרת אחורי הכיפה — כלו' יוצאת דרך חלון וסובבת מאחורי כפת הרקיע. הולך אל דרום ביום וגו' — היקף היום שהוא בתוך החלל קרוי הילוך, והיקף הלילה מחוץ לחלל קרוי סיבוב; וביום אפילו כשהוא קצר ביותר השמש מהלך כל רוח דרומית, ובלילה אפילו קצר ביותר סובב כל רוח צפונית. פעמים מסבבתם — ביום קצר של תקופת טבת שהחמה יוצאת בקרן מזרחית דרומית ושוקעת בקרן מערבית דרומית, וסובבת בלילה שלש רוחות. ופעמים מהלכתם — ביום ארוך של תקופת תמוז, שהיא יוצאה בקרן מזרחית צפונית ושוקעת בקרן מערבית צפונית. כח) שפין ברקיע — מנסרים בעובי רקיע. מהלכים הם כדרכם — מתגלגלים והולכים. כח) מפני מה שוקעת במערב — ואינה נכנסת בשקיעתה למקום שיצאה משם במזרח. שלום לקונה — להקב"ה, שהשכינה במערב. ותבוא עד חצי הרקיע — ותשתחוה מרחוק. משום פועלים וגו' — שאלו כן היה מחשיך עליהם פתאם, שכשהחמה באמצע הרקיע היא מאירה ביותר וכשתשקע שם תבא החשכה פתאם. ל) גלגל קבוע — גלגל הרקיע עומד במקום אחד. חוזרים — סובבים במקומם. מעולם לא מצינו עגלה וגו' — ואילו היה הגלגל חוזר היה המזל מתגלגל וחוזר עמו לכל רוח. (עגלה ועקרב שני מיני מזלות). ובלילה רותחים — שהחמה מחממתן מלמטה.

תניא, ר' נתן אימר: בימות החמה חמה מהלכת בגובה של רקיע, לפיכך כל העולם כלו רותח ומעינות צוננים; בימות הגשמים חמה מהלכת בשפולי הרקיע, לפיכך כל העולם כלו צונן ומעינות רותחים.

שנו רבותינו: בארבעה שבילים חמה מהלכת: ניסן אייר וסיון — מהלכת בהרים, כדי לפשר את השלגים; תמוז אב ואלול —מהלכת בישוב, כדי לבשל את הפרות; תשרי מרחשון וכסלו - מהלכת בימים, כדי ליבש את הנהרות; טבת שבט ואדר — מהלכת במדבר, שלא ליבש את הזרעים. (פס' צד).

לא אמר ר' יהודה בר אלעאי: השמש הזה נתון בתוך תיקו, שנאמר: „לשמש שם אוהל בהם"[1], ובתקופת תמוז הוא יוצא מתיך תיקו לבשל את הפירות. (תנה"ק תצוה).

לב ר' אליעזר הגדול אומר: כיון שהגיע חמשה עשר באב תשש כחה של חמה. (ב"ב קכא:).

לג „יום ליום יביע אמר וגו'"[2] — אלו ארבע תקופות השנה: באחד בתקופת ניסן ובאחד בתקופת תשרי היום והלילה שוים, מתקופת ניסן עד תקופת תמוז היום לוה מן הלילה, ומתקופת תמוז עד תקופת תשרי היום פורע ללילה; ומתקופת תשרי עד תקופת טבת הלילה לוה מן היום, ומתקופת טבת עד תקופת ניסן הלילה פירע ליום. נמצא בתקופת ניסן ובתקופת תשרי אינם חיבים זה לזה כלום. נוטלים בצניע ופורעים בצניע, יאין כל בריה שומעת ביניהם דבר „אין אמר ואין דברים בלי נשמע קולם"[3]. (שו"ט יט; מה' ג בר').

לד אמר ר' יוחנן: מהו שנאמר: „המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו"?[4] —מעולם לא ראתה חמה פגימתה של לבנה ולא פגימתה של קשת.

אמר ר' לוי: אין אחד מן המזלות הללו שהם מהלכים ברקיע רואה מה שלפניו אלא שלאחוריו, כאדם היורד מעל הסלם ופניו לאחוריו, כדי שיהא כל מזל ומזל אומר: אני הוא הראשון — הוי „שלום במרומיו".

תני ר' שמעון בן יוחאי: לפי שהרקיע של מים והכוכבים של אש והם דרים זה עם זה ואין מזיקים זה את זה, לפיכך „עושה שלום במרומיו". (ר"ה כג:; ירוש' שם ב; דב"ר ה)

לה עקצו של עקרב מונח בנהר דינור. (בר' יט).

לו „ועיש על בניה תנחם"[5] — למה עיש הולכת אחרי כימה? שאומרת לה: הב לי בני! שבשעה שהקדוש־ברוך־הוא בקש להביא מבול לעולם נטל שני כוכבים מכימה והביא מבול לעולם; וכשבקש לסתמה, נטל שני כוכבים מעיש וסתמה. (שם).

לז מהו זיקין? אמר שמואל: כוכב שביט.

ואמר שמואל: נהירין לי שבילי רקיע כשבילי נהרדעא, חוץ מכוכב שביט, שאיני

[1] תהל' י"ט, ה. [2] שם שם, ג. [3] שם שם, ד. [4] איוב כה, ב. [5] שם לח, לב.

בשפולי רקיע — והחמה קרובה יותר למים שבצדי העולם, שמהם המעינות יוצאים. לפשר — לחמם ולהמס. לב) תשש — חלש. לג) לוה — שעות. בצניע — בסתר. לד) לא ראתה חמה פגימתה וגו' — כלו' הלבנה והקשת מופנות תמיד כלפי החמה בצד הגבנוני שבהן ולא בצד השקערורי. לה) עוקצו של עקרב וגו' — זנבו וסופו של מזל עקרב נתון בנהר דינור כדי לצננו. לו) עיש... כימה — שתי קבוצות כוכבים, והראשונה הולכת אחרי השניה. לז) כוכב שביט — כוכב שיוצא ממנו שרביט ארוך של אור ונראה ברקיע לפרקים (קאָמעט). נהירין —ידועים וברורים

יודע מה הוא. ומקובלנו שאינו עובר כסיל, ואלו עובר כסיל העולם חָרֵב. — והרי אנו רואים שעבר? — זיוו הוא שעבר ונראה כאלו הוא עובר. רב הונא בנו של ר׳ יהושע אומר: וילון הוא שנקרע ונגלל ונראה אור של רקיע. (בר׳ נח:).

לח שנו רבותינו: בזמן שהחמה לוקה סימן רע לכל העולם כֻּלּוֹ. משל למה הדבר דומה? — למלך בשר־ודם שעשה סעודה לעבדיו והניח פָּנָס לפניהם. כעס עליהם ואמר לעבדו: טול פנס מפניהם והושיבם בחושך.

תניא, רבי מאיר אומר: כל זמן שמאורות לוקים — סימן רע לשונאיהם של ישראל, מפני שמלומדים במכותיהם. משל לסופר שבא לבית־הספר ורצועה בידו. מי דואג? — מי שרגיל ללקות בכל יום ויום הוא דואג.

שנו רבותינו: בזמן שהחמה לוקה — סימן רע לאומות־העולם; לבנה לוקה — סימן רע לשונאיהם של ישראל, משום שישראל מונים ללבנה ואומות־העולם לחמה. לוקה במזרח — סימן רע ליושבי מזרח, במערב — סימן רע ליושבי מערב, באמצע הרקיע — סימן רע לכל העולם כֻּלּוֹ. פניו דומה לדם — חרב בא לעולם, לשק — חִצֵּי־רעב באים לעולם, לזה ולזה — חרב והצי־רעב באים לעולם. לקה בכניסתו — פורענות שוהה לבוא, ביציאתו — פורענות ממהרת לבוא לעולם; ויש אומרים: חִלּוּף הדברים. ואין לך כל אומה ואומה שהיא לוקה, שאין אלהיה לוקה עמה, שנאמר: „ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים"[1]. ובזמן שישראל עושים רצונו של מקום אין מתיָראים מכל אלו, שנאמר: „כה אמר ה׳ אל דרך הגוים אל תלמדו ומאותות השמים אל תחָתו כי יֵחַתּו הגוים מהמה"[2] — הגוים יחתו ואין ישראל „יחתו". (סוכה כט.).

לט אמר ר׳ שמעון בן פזי אמר ר׳ יהושע בן לוי משום בר־קפרא: כל היודע לחַשב בתקופות ומזלות ואינו חושב — עליו הכתוב אומר: „ואת פועל ה׳ לא יביטו ומעשה ידיו לא ראו"[3]. אמר ר׳ שמואל בן נחמני אמר ר׳ יוחנן: מנַיִן שמצוה על האדם לחשב תקופות ומזלות, שנאמר: „ושמרתם ועשיתם כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים"[4] — איזו חכמה ובינה שהיא לעיני העמים? הוֵי אומר: זה חִשּוב תקופות ומזלות. (שבת עה.).

III. הָאָרֶץ.

מ כל העולם כלו שליש יַמים, שליש מדברות, שליש יבשה. (תוס׳ פס׳ צד עפ״י מד׳).

מא מצרים היה ארבע מאות פרסה על ארבע מאות פרסה, ומצרים אחד מששים בכוש, וכוש אחד מששים בעולם, ועולם אחד מששים בגן, וגן אחד מששים בערן, ועדן אחד מששים בגיהנם; נמצא כל העולם כֻּלו ככסוי קדרה לגיהנם. (פס׳ צד.).

[1] שמ׳ י״ב, יב. [2] ירמ׳ י׳, ב. [3] ישע׳ ה׳, יב. [4] דב׳ ד׳, ו.

לו. כסיל — שם כוכב (אָרִיאָן). וילון — רקיע התחתון ששמו וילון. ונראה אור של רקיע — של הרקיע השני ששמו רקיע וממנו אור יוצא, וזהו כוכב שביט שנראה בלילה דרך הקרע. לח) שהחמה לוקה — כשהלבנה מפסקת בין החמה ובין הארץ החמה מתקדרת, וזוהי לקוי שלה. פנס — מנורה. לשונאיהם של ישראל — כלו׳ לישראל, אלא שתלה הקללה בשונאים. שמלומדים — שרגילים. לסופר — למלמד תינוקות. מונים — חדשי השנה. לט) לחשב בתקופות ומזלות — חשבון

מב ר' נתן אומר: כל הישוב כֻּלו תחת כוכב אחד יושב; תדע, שהרי אדם נותן עינו בכוכב אחד, הולך למזרח עומד כנגדו, לארבע רוחות העולם עומד כנגדו. (פס' צד.).

מג אמר רבי יוסי בר חנינא: מהו שנאמר: „בארץ לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם"[1] — וכי מאחר שלא עבר היכן ישב? אלא, ארץ שגזר עליה אדם הראשון לישוב — נִתְיַשְּׁבָה, ארץ שלא גזר עליה אדם הראשון לישוב — לא נתיַשבה. (סוטה מו:).

מד שאל אלכסנדרוס מוקדון את זקני הנגב, אמר להם: מן השמים לארץ רחוק או ממזרח למערב? אמרו לו: ממזרח למערב; תדע, שהרי חמה במזרח הכל מסתכלין בה, חמה במערב הכל מסתכלין בה, חמה באמצע רקיע — אין הכל מסתכלין בה. וחכמים אומרים: זה וזה כאחד שוים; אלא חמה באמצע רקיע מה טעם אין הכל מסתכלין בה? משום שעומדת בגלוי ואין דבר מכסה אותה. (תמיד לא, לב).

מה שפוֹפֶרֶת היתה לו לרבן גמליאל, שהיה מביט וצופה בה אלפים אמה ביבשה וכנגדה אלפים בַּיָּם. הרוצה לידע כמה עמקו של גיא — מביא שפופרת ומביט בה וידע כמה עמקו של גיא; והרוצה לידע כמה גָּבהו של דקל — מודד קומתו וצלו וצל קומתו וידע כמה גבהו של דקל. (עיר' מג:).

IV. בְּרָקִים וּרְעָמִים. עֲנָנִים וּגְשָׁמִים. קֶשֶׁת וּזְוָעוֹת.

מו על הזיקין ועל הזְוָעות ועל הרעמים ועל הרוחות ועל הברקים אומר: ברוך שכחו וגבורתו מלא עולם. על ההרים ועל הגבעות ועל הימים ועל הנהרות ועל המדברות אומר: ברוך עושה מעשה־בראשית. ר' יהודה אומר: הרואה את הים הגדול אומר: ברוך שעשה את הים הגדול — בזמן שרואהו לפרקים. (בר' נד.).

מז אמר ר' ברכיה הכהן: הברק הזה תולדת אש של מעלה הוא; כשהוא יוצא מבהיק אורו מסוף העולם ועד סופו. (תנח"ק בהעלותך; ויק"ר לא).

מח אמר רבא: ברק יחידי וברק לבן וברק ירוק ועננים שעולים בקרן מערבית ובאים מקרן דרומית, ושני עננים שעולים אחד כלפי חברו — כֻּלם קשים. אימתי בלילה, אבל בבקר אין בהם ממש.

מהו רעמים? אמר שמואל: עננים בגלגל, שנאמר: „קול רעמך בגלגל האירו ברקים תבל, רגזה ותרעש הארץ"[2]. וחכמים אומרים: עננים ששופכים מים זה לזה. ר' אחא בר יעקב אמר: ברק חזק שמבריק בענן ומשבר גלידי קרח. רב אשי אמר: העננים

[1] ירמ' ב', ו. [2] תהל' ע"ז, יט.

הזמנים של הילוך המזלות. מב) תדע — סימן וראיה לדבר. מג) שלא גזר עליה וגו' — „ולא ישב אדם עליה" כלומר שלא גזר עליה ישוב. מד) רחוק — יותר. אין הכל מסתכלין בה — מפני שהיא קרובה ביותר. בגלוי — מכוונת כלפי הצופה. מה) שפופרת —קנה. קומתו וצלו— של עצמו, כדי שידע כמה בין זה לזה. וצל קומתו — של הדקל, ומתוך זה ידע כמה שיעורו של גוף הדקל. מו) הזיקין — כוכבי שבט (קאָמעטען). הזועות — רעש הארץ. לפרקים — לעתים. מז) מבהיק —מזריח. מח) כולם קשים — ויש להוש שיזיקו. עננים בגלגל — עננים מתחככים ונשמע קול.

מחולחלים ובאה הרוח ומנשבת על פיהם ודומה כרוח על פי חבית. ומִסְתַּבְּרָא כרב אחא בר יעקב, שהברק מבריק והעננים מנהמים — ויורדים גשמים. (בר' נט).

מט „וְדֶרֶךְ לַחֲזִיז קוֹלוֹת"[1] — הרבה קולות בראתי בעבים, וכל קול וקול בראתי לו שביל בפני עצמו, כדי שלא יהו שני קולות יוצאים משביל אחד, שאלמלי שני קולות יוצאים משביל אחד מחריבים את העולם. (ב"ב טז).

נ אמר ר' יהושע בן לוי: לא נבראו רעמים אלא לפשט עקמומיות שבלב, שנאמר: „והאלהים עשה שייראו מלפניו"[2]. (בר' נט).

נא ר' יוחנן ור' שמעון בן לקיש. ר' יוחנן אמר: אין עננים אלא מלמעלה, שנאמר: „וַאֲרוּ עִם עֲנָנֵי שְׁמַיָּא"[3], ר' שמעון בן לקיש אמר: אין עננים אלא מלמטה, שנאמר: „מעלה נשיאים מקצה הארץ"[4]. על דעתו של ר' יוחנן — לאחד שכבד את חברו חבית של יין וקנקנה; ר' שמעון אימר: לאחר שאמר לחברו הַלְוֵנִי סאה של חטים, אמר לו: הָבֵא קופתך ובוא מדוד, כך הקדוש־ברוך־הוא אומר לארץ: הביאי ענגך וקבלי גשמים. (ב"ר יג)

נב תניא, רבי אליעזר אומר: כל העולם כֻּלו מִמֵּימֵי אוקינוס הוא שותה, שנאמר: „ואד יעלה מן הארץ יהשקה את כל פני האדמה"[5]. אמר לו רבי יהושע: והלא מימי אוקינוס מלוחים הם? אמר לו: מתמתקים בעבים. רבי יהושע אומר: כל העולם כֻּלו ממים העליונים הוא שותה, שנאמר: „למטר השמים תשתה מים"[6]; אלא מָה אני מַקְיֵם „ואד יעלה מן הארץ"? מלמד שהעננים מתגברים ועולים לרקיע ופותחים פיהם כנאד ומקבלים מי מטר, שנאמר: „יזקו מטר לאדו"[7], ומנוקבים הם ככברה ובאים ומחַשְׁרִים מים על גבי קרקע, שנאמר: „חשרת מים עבי שחקים"[8], ואין בין טפה לטפה אלא כמלא נימא. (תענ' ט:).

נג „מִי־פִלַּג לַשֶּׁטֶף תְּעָלָה"[1] — הרבה טִפִּין בראתי בעבים, וכל טפה וטפה בראתי לה דְּפוּס בפני עצמה, שלא יהו שתי טפין יוצאות מדפוס אחד, שאלמלי שתי טפין יוצאות מדפוס אחד— מְטַשְׁטְשׁוֹת את הארץ ואינה מוציאה פירות. (ב"ב טז:).

נד אמר ר' שמעון בן אלעזר: אין לך טפה יורדת מלמעלה שאין הארץ עולה כנגדה טְפָחִים.

אמר ר' לוי: המים העליונים זכרים והתחתונים נקבות, והם אומרים אלו לאלו:

[1] איוב ל"ח, כה. [2] קהל' ג', יד. [3] דנ' ז', יג. [4] תהל' קל"ה, ז. [5] בר' ב', ו. [6] דב' י"א, יא.
[7] איוב ל"ו, כז. [8] ש"ב כ"ב, יב.

מחוּלחלים — עשוים חללים ונקבים. מסתברא — הדעת נוטה לומר. מט) שביל — דרך. נ) לפשוט עקמומיות שבלב — כלו' להטיל על האדם אימת שמים ויתיישר לבו. נא) אין עננים אלא מלמעלה —כלו' העננים באים משמים. מלמטה—מן הארץ. חבית של יין וקנקנה— יין עם הכלי. הלוני — השאילני. קופתך — סלך. נב) מתמתקים — נעשים מתוקים. יזוקו — דרש „יזוקו" מלשון זק (נאד בארמית). ומחשרים —כוברים ומעריפים. בין טפה לטפה — ריוח. כמלא נימא — כמלא השערה. נג) דפוס — מקום מושב. מטשטשות — מוחקות ושוטפות. נד) אין לך טפה וגו' — כלו' כנגד כל טפה של גשמים שיורדת מלמעלה התהום מעלה מלמטה שתי טפות; ובגמרא (תענ' כה:) גרס ת' טפה טפיים —טפח טפחים. העליונים —של גשמי העבים. והתחתונים — של התהום.

קַבלו אותנו, אתם בּריותיו של הקדוש־ברוך־הוא ואנו שלוחיו. מיד הם מקבלים אותם, זהו שנאמר: „תפתח ארץ ויפרו ישע וצדקה תצמיח יחדו אני ה' בראתיו"[1] — לכך בראתיו, לתקונו של עולם ולישובו. (ב"ר יג).

נה „יַעֲרֹף כַּמָּטָר"[2] — שברו הבריות ערפן מיד מטר יורד. „והשקה את כל פני האדמה"[3] — הכל מתברך: משא־ומתן מתברך, והַפְּרַגְמַטוּטין מַרְוִיחִים, והחולים מרויחים ואבריהם רָפִים עליהם.

אֲבִימִי מן חַבְרַיָּא היה מבקר חולים. כשירדה רְבִיעָה שאלו אותו: מה הם עושים? אמר להם: נִינוחו.

אַף אבן טובה מַרְגֶּשֶׁת; אף הדגים מרגישים.

אמר ר' פנחס: היה מעשה בעַכּו וצדו דג ושָׂמוהו שלש מאות ליטרין, ושְׁקָלוהו ומְצָאוהו מאתים לטרין. היה שם דַיָּן זקן אחד אמר להם: שלא ירדה הרביעה. כיון שירדה, צדו דג אחד ושמוהו מאתים לטרין ושקלוהו ומצאוהו שלש מאות לטרין. (ב"ר יג; ילק"ש בר').

נו אמר רב חָנָא בַּגְדָּתָאָה: מטר — משקה, מַרְוֶה ומְזַבֵּל ומַעֲדן וממשיך. (כת' י:).

נז „ח ז י ז" — שהוא עושה חזיונות ברקיע ומַשרה רוח־הקדש על הבריות. (ב"ר יג).

נח שנו רבותינו: „יוֹרֶה"[4] — שֶׁמּוֹרֶה את הבריות להטיח גגותיהם ולהכניס את פירותיהם ולעשות כל צרכיהם; דבר אחר: שמַרְוֶה את הארץ ומשקה עד תהום, שנאמר: „תלמיה רַוֵּה נחת גדודיה ברביבים תמוגגנה צמחה תברך"[5]; דבר אחר: „יורה", שיורד בנחת ואינו יורד בזעף. או אינו, אלא „יורה" שמַשִּׁיר את הפירות ומַשטיף את הזרעים ומשטיף את האילנות? תלמוד לומר: „מלקוש", מה מלקוש לברכה אף יורה לברכה. או אינו, אלא מלקוש, שמפיל את הבתים ומשבר את האילנות ומעלה סַקָּאין? — תלמוד לומר „יורה", מה יורה לברכה אף מלקוש לברכה. ויורה עצמו מנין? שנאמר: „ובני ציון גילו ושמחו בה' אלהיכם כי נתן לכם את המורה לצדקה ויורד לכם גשם מורה ומלקוש בראשון"[6]. (תענ' ו.).

[1] ישע' מ"ה, ח. [2] דב' ל"ב, ב. [3] בר' ב', ו. [4] דב' י"א, יד. [5] תהל' ס"ה, יא. [6] יואל ב', כג.

נה) שברו הבריות ערפן — כפפו קומתם ונצטערו. והפרגמטוטין — הסוחרים. החולים מרויחים — ירווח להם ממחלתם. רפים — קלים ונוחים. רביעה — גשם. נינוחו — באה להם מנוחה. אבן טובה מרגשת — שמבהקת ביותר אחר הגשם. שמוהו — אמדו את משקלו קודם שנתנוהו במאזנים. שלא ירדה הרביעה — והוא כחוש וקל בגופו. נו) ומזבל — מדשן את הארץ. ומעדן — נותן עדון וזיו בפירות. וממשיך — נותן טעם טוב בפירות להמשיך את הלב. נז) חזיז — למה נקרא הענן בשם חזיז. עושה חזיונות ברקיע — משתנה לכמה גוונים. נח) יורה — למה נקרא גשם מרחשון בשם יורה? שמורה את הבריות — דרש „יורה" מלשון הוראה. להטיח גגותיהם — מפני הדלף. להכניס את פירותיהם — מן השדות שלא ירקבו. ולעשות כל צרכיהם — לימות הגשמים. שמרוה את הארץ — דרש יורה לשון רוויה והשקאה. או אינו — שמא אינו כך, אלא יורה שמשיר וגו' — ויורה לשון קללה מלשון יריית חצים. שמשיר — מפיל את הפירות מאילנות. מה מלקוש לברכה — שהרי פירות אינם מצוים בזמנו והוא יורד על המלילות וממלא את התבואה בקשיה. הסקאין — מיני רמשים קשים לתבואה. המורה לצדקה — היורה לברכה.

נט אם יקלוט אדם מטר מאוירו של סדום ויתן בערונה אינה מצמחת. (ב"ר מט).

ס אמר רב יהודה: רוח שלאחר גשמים כגשמים, ענן שלאחר גשמים כגשמים, חמה שלאחר גשמים כשני גשמים.

אמר רבא: יפה שלג להרים כחמשה גשמים לקרקע.

ואמר רבא: שלג–להרים, גשמי גבורה–לאילנות, גשמי נחת–לפֵּרות; ערפל אפילו לגרעין שתחת העפר – יפה לו. (תענ׳ ג, ד).

סא אמר ר׳ יוחנן: סִמָּן למטר –פורחות. מהו פורחות? אמר רב פפא: עננים קלושים תחת עננים עבים. אמר רב יהודה: זרזיף לפני גשמים – יָרדו גשמים, וסִמנך: נפה; שלאחר גשמים– הגשמים פוסקים, וסמנך: חִרְיוֹנִים של עזים. (שם ט:).

סב אמרו במערבא: ענני חשכים –מרובים מֵימיהם; עננים בהירים–מועטים מימיהם. (שם י.).

סג אמר ר׳ יהושע בן לוי: הרואה את הקשת בענן צריך שיפול על פניו. היו מקללים על כך במערבא, משום שנראה כמי שמשתחוה לקשת. (ב״ר נט.).

סד דרש ר׳ יהודה בר נחמני מתורגמני של ריש-לקיש: כל המסתכל בקשת עיניו כהות, שנאמר: „כמראה הקשת אשר יהיה בענן ב י ו ם ה ג ש ם.. ה ו א מ ר א ה דמות כבוד ה׳"[1]. (חג׳ טז.).

סה מהו זְוָעוֹת? אמר רב קטינא: רַעַשׁ. רב קטינא היה מהלך בדרך, כשהגיע על פתחו של בית־אוב נשמעה זְוָעָה. אמר: כלום יודע בעל־אוב זועה זו מַהִי? הרים עליו קולו: קטינא, קטינא! למה איני יודע? בשעה שהקדוש־ברוך־הוא זוכר את בניו ששרוים בצער בין אומות־העולם מוריד שתי דמעות לים הגדול וקולו נשמע מסוף העולם עד סופו, ווהי זְוָעָה. רב קטינא שלו אמר: [הקדוש־ברוך־הוא] סופק כפיו. ר׳ נתן אומר: אנחה מהאנח. וחכמים אומרים: בועט ברקיע. ר׳ אחא בר יעקב אמר: דוחק את רגליו תחת כסא הכבוד. (בר׳ נט.).

V. אֵשׁ. רוּחַ.

סו תניא, ר׳ יוסי אומר: האור – עלה במחשבה לִבְראות בערב־שבת ולֹא נברא עד

[1] יחז׳ א׳, כח.

נט) יקלוט—יקבל. מאוירו של סדום— שהוא מלא אדים רעים מים המלח. ס) כגשמים— יפה לעולם כגשמים. כשני גשמים —כאלו ירד גשם שתי פעמים. שלג להרים — שאינם מחזיקים מימי גשמים והשלג שוהה עליהם ומרוה אותם. שלג להרים —שלג יפה להרים. ערפל — גשמים דקים ביותר שנראים כערפל. סא) קלושים —דקים. זרזיף —גשם דק ביותר. ירדו גשמים —סימן שירדו אחריו גשמים מרובים. וסמנך נפה — שבתחלת ניפוי הקמח מוציאה דק דק, ואח"כ מוציאה בשפע. חריונים של עזים —צפיעי עזים, שהדקים יוצאים לבסוף. סד) מתורגמנו—מתרגם דרשותיו לפני הצבור. סה) רעש — רעידת הארץ. של בית אוב — קוסם. שלו — דעת עצמו. סו) אור— אש.

מוצאי־שבת, ובמוצאי־שבת נתן הקדוש־ברוך־הוא דעה באדם הראשון מֵעֵין דוגמה של מעלה, והביא שתי אבנים וּטְחָנָן זו בזו ויצא מהן אור. (פס' נד.).

סז שנו רבותינו: שש אִשּׁוֹת הן: יש אוכלת ואינה שותה, ויש שותה ואינה אוכלת, ויש אוכלת ושותה, ויש אוכלת לַחִין כִּיבֵשִׁין, ויש אש דוחה אש, ויש אש אוֹכֶלֶת אש.

„יש אש אוכלת ואינה שותה" — זו שלנו; „שותה ואינה אוכלת" — של חולים; „אוכלת ושותה" — של אליהו, שנאמר: „ואת המים אשר בתעלה לחכה"[1]; „אוכלת לחין כיבשין" — של מערכה; „יש אש דוחה אש" — של גבריאל; „ויש אש אוכלת אש" — של שכינה, שאמר מר: „הושיט אצבעו ביניהם ושרפם". (יומא כא:).

סח האש של מַעְלָה–מַעֲלָה לוּלָבִין, ושורפת ואינה אוכלת, והיא שחורה; האש של מטה אינה מעלה לולבין והיא אדומה, ואוכלת ואינה שורפת. (שמ"ר ב).

סט הרבה מאורות יש באור. (בר' נב:).

ע אש אחד מששים בגיהנם. (שם נז:).

עא אמר ר' יהושע בר' הנינא: בשעה שהרוח יוצא מלפני הקדוש־ברוך־הוא משברו בהרים וּמַרשלו בגבעות ואומר לו: הֱוֵי זהיר שלֹּא תזיק לבריות. (ויק"ר טו).

עב רב הונא ורב חסדא היו יושבים. עבר עליהם גניבא. אמר אחד לחברו: נעמוד לפניו, שבֶּן־תורה הוא. אמר השני: לפני קַנְתְּרָן נעמוד! בתוך כך בא הוא אצלם. אמר להם: במה אתם עוסקים? אמרו לו: ברוחות. אמר להם כך אמר רב חנן בר רבא אמר רב: ארבע רוחות מנשבות בכל יום ורוח צפונית מנשבת עם כֻּלָּן, שאלמלא כן אין העולם מתקַיֵּם אפילו שעה אחת; ורוח דרומית קשה מִכֻּלָּן, ואלמלא בֶּן־נֵץ מעמידה מחרֶבֶת את כל העולם כֻּלּוֹ. (גט' לא:; ב"ב כה.).

עג רבא ורב נחמן בר יצחק היו יושבים. היה עובר והולך רב נחמן בר יעקב. שישב בְּשִׁדָּה של זהב ופרוש עליו סַרְבָּל של כָּרָתֵי. רבא הלך אצלו, רב נחמן בר יצחק לא הלך אצלו. אמר: שמא מבני בית רֵישׁ־גָּלוּתָא הם – רבא צריך להם, אני איני צריך

[1] מ"א י"ח, לח.

מעין דוגמה של מעלה — כדמיון דעתו וחכמתו של הקב"ה. סז) שש אשות — ששה מיני אש. יש אוכלת וגו' —כולן מפורשות למטה בענין. ואינה שותה — מים. זו שלנו — כלו' סתם אש. של חולים — אש הקדחת שותה לחלוחיתו וכחו של הגוף. של מערכה — על המזבח. של גבריאל — שהציל חנניה מישאל ועזריה מכבשן האש, שצנן את הכבשן מבפנים והקדית מבחוץ לשרוף את אלו שזרקום לתוכו. הושיט אצבעו — הקב"ה. ביניהם וגו' —בין המלאכים שהם של אש ושרפם על שאמרו „מה אנוש כי תזכרנו" (סנה' לח:). סח) מעלה לולבים – כעין ענפים יוצא ממנה. ושורפת ואינה אוכלת — כלו' שורפת מבפנים. סט) הרבה מאורות — של גוונים שונים. ע) אחד מששים — חלק אחד מששים. עא) משברו בהרים — משבר את כחו של הרוח ע"י ההרים שבדרכו. ומרשלו —מחלישו. עב) קַנתרן —בעל מחלוקת. רוח צפונית —נוחה היא, לא חמה ולא צוננת. בן נץ — מלאך פורח כנץ. מעמידה — בכנפיו. עג) בשדה — מין כסא שנושאים בהם חשובים. סרבל של כרתי — מין בגד ירוק, דומה לכרתי (חציר). ריש גלותא — ראש הגולה, ובני ביתו לא היו חביבים על הצבור, שנהגו שורה ברמה.

להם. כיון שראה שרב נחמן בר יעקב הוא – הלך אצלו. גלה את זרועו, אמר: שִׁדָּה מנשבת. אמר רבא: כך אמר רב: אשה מַפֶּלֶת בו, ושמואל אמר: אפילו מרגלית שבַּיָם מרקבת בו.

„כִּי הוּא בֵּין אַחִים יַפְרִיא יָבֹא קָדִים וגו'"[1] — אמר רבא: אפילו קַת בקופו של מעדר רפה. רב יוסף אמר: אפילו יתד בכתל רפה. רב אחא בר יעקב אמר: אפילו קנה בכפיפה רפה. (גיט' לב.).

עד רוח מזרחית לעולם יפה, מערבית לעולם קשה. רוח צפונית יפה לחטים בשעה שהביאו שליש וקשה לזיתים בזמן שהם חונטים. רוח דרומית קשה לחטים בשעה שהביאו שליש ויפה לזיתים בזמן שהם חונטים. (יומא כא:).

עה אמר רב יהודה אמר רב: מהו שנאמר: „יַעֲרֹף כַּמָּטָר לִקְחִי"[2] — זו רוח מערבית, שבאה מֵעָרְפּוֹ של עולם, „תִּזַּל כַּטַּל אִמְרָתִי"[2] — זו רוח צפונית, שֶׁמַּזֶּלֶת את הזהב, „כִּשְׂעִירִם עֲלֵי דֶשֶׁא"[2] — זו רוח מזרחית, שמסערת את כל העולם כשעיר, „וְכִרְבִיבִים עֲלֵי עֵשֶׂב"[2] — זו רוח דרומית שהיא מעלה רביבים ומגדלת עשבים. (ב"ב כה:).

עו „וַיְהִי כִּזְרֹחַ הַשֶּׁמֶשׁ וַיְמַן אֱלֹהִים רוּחַ קָדִים חֲרִישִׁית"[3] — מהו „חרישית"? אמר רב יהודה: בשעה שמנשבת עושה תלמים תלמים בים. רבה אמר: בשעה שמנשבת מַשְׁתֶּקֶת כל הרוחות מפניה. (גיט' לא:).

עז תניא, אבא שאול אומר: יום טוב של עצרת ברור—סימן יפה לכל השנה. אמר רב זביד: יום ראשון של ראש־השנה חם—כל השנה חמה; קר – כל השנה קרה. (ב"ב קמז.).

עח אמר רב יצחק בר אבדימי: במוצאי־יום־טוב האחרון של חג הכל צופין לעשן המערכה: נטה כְּלַפֵּי צפון – עניים שמחים ובעלי־בתים עֲצֵבִים, מפני שגשמי שנה מרובים ופֵרות מרקיבים; נטה כלפי דרום – עניים עצבים ובעלי־בתים שמחים, מפני שגשמי שנה מועטים ופֵרות משתמרים; נטה כְּלַפֵּי מזרח – הכל שמחים; כלפי מערב – הכל עֲצֵבִים. (יומא כא:).

עט אמר רב נחמן: זוהמה של חמה קשה מחמה; וְסִמָּנָךְ: חבית של חומץ. שברירי חמה

[1] הוש' י"ג, טו. [2] דב' ל"ב, ב. [3] יונה ד', ח.

שדה —רוח הקדים קרוי כך; כלו' הם לי ביותר מפני הרוח. קת —יד המעדר. בקיפו —בחורו, מקום שבית־היד תקוע בו. רפה —ודרש „בין אחים יפריא", שמרפה ומפריד בין הדבקים. קנה בכפיפה — יהד ארוג בסל. עד) בשעה שהם חונטים—בזמן נצה שלהם. עה) מערפו של עולם —מאחורי עולם, שהמערב קרוי אחור. שמזלת את הזהב — שמחממת ומביאה שרב ורעבון וע"י זה נעשה הזהב בזול. כשעיר— שד. עו) עושה תלמים—דרש חרישית מלשון חרישה. משתקת – דרש חרישית מלשון מחריש ושותק. עז) יו"ט של עצרת — חג השבועות. ברור —יום בהיר. עח) כלפי צפון —רוח דרומית מנשבת בו ומטהו כלפי צפון. עניים שמחים — שהפירות אינם יכולים להשתמר ונמכרים בזול. כלפי דרום — רוח צפונית מנשבת בו. למזרח הכל שמחים — שרוח מערבית ממטרת במדה ופירות אינם במדה. הכל עצבים — שרוח מזרחית מונעת מטר ומביאה בצורת ויוקר גדול; וסמנים אלו נאמרו על א"י בלבד. עט) זוהמה של חמה—חום של יום המעונן. חבית של חומץ— כשהיא סתומה וריח החומץ מפעפע דרך סדק הוא חריף ביותר. שברירי חמה — זוהר החמה

קשים מחמה; וסִמנך: דלף. סוף קיץ קשה מִקַּיִץ; וסִמנך: תנור מוסק. (יומא כח, כט.).

פ אמר ר' לֵוִי: הרי שעמלת וחרשת וזרעת ונִכַּשְׁתָּ וכִסַּחְתָּ ועָדרת וקצרת ועִמַּרת ודַשְׁתָּ ועשית אותה ערֵמה, — אם אין הקדוש־ברוך־הוא מוציא לך מעט רוח שתזרה, מהיכן אִתּו האיש חי? (פסיק': ילק"ש אמור).

פא ר' שִׁמְעוֹן בן חלפתא בעל בשר היה. פעם אחת גבר עליו החום. עלה וישב על שן סלע ואמר לבתו: בתי, הניפי עלי במניפה, ואני אתן לך כִּכרים של נֵרְדְּ. בתוך כך נשב רוח. אמר: כמה ככרים של נרד לבעליו של זה?! (ב"מ פו.).

פב מעשה ברבן גמליאל ור' עקיבא שהיו באים בספינה. עמד ר' עקיבא ועשה סוכה בראש הספינה. למחר נשבה רוח וַעֲקָרַתָּה. אמר לו ר' גמליאל: עקיבא, היכן סוכתך? (סוכה כג.).

VI. יַמִּים וּנְהָרוֹת.

פג אמר ר' יהודה אמר רב: בשעה שבקש הקדוש־ברוך־הוא לבראות את העולם אמר לו לשר של ים: פתח פיך ובלַע כל מימות שבעולם. אמר לפניו: רבונו של עולם, דַּיִּי שאעמוד בשֶׁלִּי. מיד בעט בו והֲרָגוֹ, שנאמר: „בכחו רגע הים ובתבונתו מחץ רהב"[1].

אמר ר' יצחק: מכאן ששר של ים „רהב" שמו—ואלמלא מים מכסים אותו אין כל בריה יכולה לעמוד מפני ריחו. (ב"ב עד:).

פד כשהיה הדבור יוצא מפי הגבורה: „יִקָּווּ המים"[2], עלו מקצות הארץ ההרים והגבעות ונתפרדו על פני כל הארץ ונעשית עמקים־עמקים, והמים נתגלגלו ונקוו לעמקים. מיד נתגאו המים ועלו לכַסות הארץ כבתחלה, עד שגער בהם הקדוש־ברוך־הוא וּכְבָשָׁם תחת כפות רגליו, ומְדָדָם בשָׁעלו שלא להוסיף ולא לגרוע, ועשה חול גדר לים, כאדם שהוא עושה גדר לכרמו. וכשהם עולים ורואים את החול לפניהם חוזרים לאחוריהם. (שו"ט צג).

פה „כַּיָּם נִגְרָשׁ"[3] — הגל הראשון אומר: אני עולה ומֵציף את כל העולם כלו, וכיון שהוא בא לחול הוא כורע לפניו. ואין הגל השני למֵד מן הראשון. (ילמדנו; ילק"ש ישעיה).

פו „פֶּלֶג אֱלֹהִים מָלֵא מָיִם"[4] — נכרי אחד שאל את ר' מאיר, אמר לו: אפשר פלג אלהים מלא מים משׁשת ימי בראשית ולא חסר כלום? אֶתְמְהָא! אמר לו: הִכָּנֵס ורחוץ ושקול עצמך עד שלא תִכָּנס ומאחר שתִכָּנס. הלך. כיון שיצא ושקל עצמו לא חסר כלום.

[1] איוב כ"ו, יב. [2] בר' א', ט. [3] ישע' נ"ז, כ. [4] תהל' ס"ה, י.

שנוקב בכה דרך הרבה קרעים של עננים. דלף —קשה לאדם מרחיצת כל גופו במים. תנור מוסק— תנור שכבר הוסק פעם אחת ממהר להתחמם בו ביום פעם שניה בעצים מועטים; וכן האויר שכבר נתחמם כל הקיץ מתחמם ביותר בסוף הקיץ. פ) ונכשת וכסחת — עקירת עשבים רעים קרויה נכוש; וכריתת הקוצים קרויה כסוח. פא) במניפה — כלי עשוי להשיב בו רוח על האדם לצננו. ככרים של נרד — אגודות של נרד. לבעליו של זה —של הרוח; כלו' להקב"ה. פג) ובלע כל מימות — כדי שתראה היבשה. דיי שאעמוד בשלי— די לי לסבול את המים שלי. רגע — לשון רקע ברגל ושבירה. מחץ רהב —הרג את שר של ים ששמו רהב. מפני ריחו —הרע. פד) הגבורה— הקב"ה, וכבשם —לחצם והכניעם. פו) פלג אלהים - הים. ולא חסר כלום —והרי כמה העננים

אמר לו: כל אותה הזֵעה שיצאה–לא ממך יצאה? אמר לו: הן. אמר לו: ומה אתה, שאתה בשר־ודם, לא חסר מַעְיָנך כלום, מעינו של הקדוש־ברוך־הוא על אחת כמה וכמה. (ב"ר ד).

פז מעשה באַדְרִיָנוס שבקש לעמוד על סופו של אַדְרִיאַס. נטל חבלים והיה משלשל שלש שנים ומחצה. שמע בת־קול שאמרה: כַּלֵה אדריָנוס!

עוד בקש לשמוע מה המים מַקַלְסִים להקדוש־ברוך־הוא. עשה תֵבות של זכוכית – ונתן בני אדם לתוכן ושלשלן לאוקינוס. ועלו ואמרו: כך שמענו לאוקינוס מקלס להקדוש־ברוך־הוא: „אדיר במרום ה'"[1]. (שו"ט צג).

פח מעשה בר' אליעזר ור' יְהושע שֶהיו מפרשים לים הגדול ונכנסה ספינתם לים למקום שאין המים מהַלְכִים. אמר לו ר' אליעזר לר' יהושע: לא באנו לכאן אלא לְנִסָיון. מִלאו משם חבית מלאה מים. כיון שעלו לרומי אמר להם אדרינוס: מֵי אוקינוס מה הם? אמרו לו: מים בולעים מים. אמר להם: תנו לי מהם. נתנו לו מלוא הַקַנְקַן, והיו נותנים לתוכו מים והוא בלע אותם. (ב"ר יג).

פט „יִשְאוּ נְהָרוֹת דָכְיָם"[2] — ר' לוי אמר: המים מלחשים אלו באלו ואמרו: לְהיכן נלך? והם אומרים: „דרך ים, דרך ים". (שו"ט צג).

צ כל הנהרות כשהם מהלכים על הארץ הם טובים וברוכים ומתוקים ויש מהם הנאה לעולם; נכנסו לים הם רעים מאררים ומרורים ואין בהם הנאה לעולם. (פדר"א ט).

צא אמר רב יהודה אמר רב: כל הנהרות למטה משלשה נהרות, ושלשה נהרות למטה מִפְּרָת.

מהו „חִדֶקֶל"? אמר רב אשי: שמימיו חַדים וַקלים. מהו פְּרָת? — שמימיו פָּרִים וְרָבִים. (בר' נט:).

צב אמר ר' חִיָא בר בָא: כל מי שהוא עולה להר ישימון ומצא כמין כברה בים טְבַרְיָא, זו הִיא בארה של מרים. (ירוש' כלא' ט).

צג ירדן יוצא ממערת פָּמְיָס ומהלך בַיַמָה של סִבְכֵי ובַיַמה של טבריא ובַיַמה של סדום ומתגלגל ויורד לים הגדול, ומתגלגל ויורד עד שמגיע לפיו של לויתן. (ב"ב עד:; בכ' נה:).

צד הירדן הזה עובר בים של טבריא ואינו מתערב בו. מעשה נסים יש בדבר: אדם

[1] תהל' צ"ג, ד. [2] שם שם, ג.

שותים ממנו. פז) לעמוד על סופו — לידע עמקו. אדריאס — ים אדריאטי. משלשל — מוריד לתהום. כלה אדרינוס — כלו' לא תגיע לסופו לעולם. מקלסים — משבחים. אוקינוס — ים האוקינוס הגדול. פח) מפרשים — מרחיקים לצאת. לנסיון — הקב"ה אומר לנסותנו. מים בולעים מים — מים שבולעים מימות אחרים, והם הקרוים במקום אחר „בליעין". הקנקן — הכד. פט) דרך ים — דרש „דכים" מלשון דרך ים. צא) למטה משלשה נהרות – כלו' פחותים מג' נהרות: גיחון, פישון וחדקל, שיוצאים מעדן. מפרת – הוא הנהר הרביעי שיוצא מעדן. מהו חדקל? — למה נקרא הדקל? צב) בים טבריא — בים כנרת הסמוך לטבריא. צג) בימה של סבכי — מי מרום. בימה של סדום — ים המלח.

כובר תבן וחטים בכברה, עד שלא ירדו שתים ושלש אצבעות הם מתערבים—ואלו מהלכים מַהֲלָךְ כמה שנים ואין מתערבים. (ב"ר ד).

צה „וּלְמִקְוֵה הַמַּיִם קָרָא יַמִּים"[1]—אמר ר' יוסי בר' חלפתא: והלא ים אחד הוא, ומה תלמוד־לומר: „ימים"? אלא אינו דומה טעם דג העולה מעכו לעולה מצידון ולעולה מאספמיא. (ספרי עקב; ב"ר ה).

צו יש מַעְיָן מְגַדֵּל גבורים ויש מעין מגדל חלשים, ויש מגדל נָאִים ויש מגדל כעוּרים, ויש מגדל צנועים ויש מגדל שטופי־זמה. ומעַיַן שִׁטִּים של זנות היה ומשקה ארץ סדום, לפיכך נתקלקלו באותו מעין, וכן היה אומר: „וישב ישראל בשטים ויחל העם לזנות אל בנות מואב"[2]. ועתיד הקדוש־ברוך־הוא לְיַבְּשׁו, שנאמר: „ומעין מבית ה' יצא והשקה את נחל השטים"[3]. (תנח'; ילק"ש יואל).

צז אמר שמואל: נהר מכֵיפו מתברך, ולא כרב, שאמר רב: גשמים במערבא—עֵד גדול פְּרָת. (בכור' נה:).

צח רבן גמליאל ור' יהושע היה הולכים בספינה. לר' גמליאל היתה פת ולר' יהושע פת וסלת. כלתה פתו של ר' גמליאל, סמך על סָלתו של ר' יהושע. אמר לו: כלום היית יודע שנתעַכֵּב כל כך שהבאת סלת? אמר לו: כוכב אחת לשבעים שנה עולה ומתעה את הסַפָּנִים ואמרתי: שמא יעלה וְיַתְעֶה אותנו. (הור' י.).

צט מעשה בספינה אחת גדולה מְפָרֶשֶׁת לים הגדול, נְטָלָהּ הרוח והוליכה למקום שאין בו מים מהלכים. כשראו צרתם צרה אמרו: באו ונשתתף בצרכי מזונות שלנו, אם נמות—נמות כֻּלָּנו, ואם נחיה—נחיה כֻּלָּנו. האיר המקום עיניהם ונטלו נדי אחד וצלו אותו ותלוהו במערבה של ספינה. באה חיה גדולה לריחו והתחילה גוררת בה, עד שהשליכתם למים המהלכים והלכו. כיון שהגיעו ונכנסו לרומי, ספרו המעשה לרבי אליעזר ורבי יהושע, וקראו עליהם: „שלח לחמך על פני המים כי ברב הימים תמצאנו"[4]. (קה"ר יא).

ק חובל גבור היתה לו ספינה, כבש את המים ואת הרוחות. באו עליו פירַטִּין ועמד והרג כלם. לאחר זמן הגיע לפתח הלִימַן, ובא עליו רוח קשה ונשברה ספינתו. התחיל מבקש רחמים מבני אדם: בבקשה מכם, הצילו אותי! אמרו לו: אתמול היית מְכַבֵּש את המים והורג את הפירטין—ועכשו אתה מבקש מן אחרים שיַצִּילו אותך. אמר להם: כל זמן שהיתה

[1] בר' א', י. [2] במ' כ"ה, א. [3] יואל ד', יח. [4] קהל' י"א, א.

צד) שתים ושלש אצבעות—באויר. צה) מעכו... מצידון... מאספמיא—כולם שמות מקומות על שפת ים התיכון; ואע"פ שים אחד הוא טיב מימותיו משונה. צו) כעורים—רעי מראה. שטופי זמה—להוטים בזנות. ומעין שטים—שזנו שם בני ישראל אל בנות מואב. צז) נהר מכיפו מתברך—כלו' מימי הנהר מתרבים ע"י המים שבאים משפתו ולא ע"י גשמים. גשמים במערבא וגו'—כלו' כשמתרבים מימי פרת עדות וסימן הוא שיורדים גשמים במערבא (בא"י) והנהר מתברך מן הגשמים. צח) אחת לשבעים שנה—פעם אחת לשבעים שנה. הספנים—מוליכי הספינה. צט) שאין בו מים מהלכים—אלא מים עומדים במקום אחד. המקום—הקב"ה. גוררת בה—מושכת בספינה. שלח לחמך וגו'—שע"י שנשתתפו בצרכי מזונות בזכות זה ניצלו. ק) פירטין—שודדי ים. לימן—נמל, מים שאינם עמוקים סמוך לשפת הים.

ספינתי קַיֶּמֶת הייתי גבור ולא הוצרכתי שֶׁיְּסַיְּעוּנִי, ועכשו נשברה ספינתי— נשבר כחי. (אג"ב לד).

VII. זָהָב וַאֲבָנִים טוֹבוֹת.

קא שלשה נְמֵלִים הם, שנים של רומיים ואחד של פרסיים. של רומיים מעלים אלמוגים, ושל פרסיים מעלים מרגליות.

הֵיאַך עושים? מביאים לבוּרְנִי גדולה ששה אלפים בני אדם בשנים עשר חדשי השנה ומטעינים אותה חול עד ששוקעת; ויורד בר־אַמּוֹדַאי וקושר חבלים של פשתן באלמוגים ובספינה, ונוטלים את החול וזורקים לחוץ. וכשהיא עולה עוֹקַרְתָּם. (ר"ה מ"ג).

קב שבעה זְהָבִים הם: זהב טוב, זהב טהור, זהב סגור, זהב מופז, זהב מזוקק, זהב שָׁחוּט וזהב פַּרְוָיִם. „זהב טוב"—כמשמעו. אמר ר' יצחק: טוב למי שבביתו, טוב למי שבלְוָיָתו. „זהב טהור"—שמכניסים אותו לאור ואינו חסר כלום, כאותה ששנינו: מעשה במנורת זהב שעשה משה במדבר, והיתה יתרה דינר זהב—והכניסוה לכּוּר שמונים פעם ולא חסרה כלום. „זהב סגור" — בשעה שנפתח כל החנויות נסגרות. „זהב מופז" — דומה לאש מַצֶּתֶת בגפרית. „זהב מזוקק" — שהיו מחַתְּכִים אותו כְּזֵיתִים וטָחִים אותו בצק ומאכילים אותו לַנַּעֲמִיוֹת — והן מְסַנְּנוֹת אותו; ויש אומרים, שהיו טומנים אותו בזבל שבע שנים. „זהב שחוט"—שהיה נמשך כשַׁעֲוָה ונִמְוָה כחוט. אַדְרְיָנוֹס הָיָה לו משקל ביצה; דִיקְלֶטְיָנוֹס היה לו משקל דינר גוֹרְדְיָנִין. „זהב פַּרְוָיִם"—שדומה לדם הפרים. (יומא מד, מה; ירוש' שם ד).

קג מעשה באדם אחד שהלך למכור סַפִּיר ברומי. אמר לו הלוקח: על מנת לבדקו אקחנו. נתָנו על גבי הסַּדָּן והתחיל מַקִּיש עליו בפַטִּיש. נבקע הסדן ונחלק הפַּטִּיש—והספיר עמד במקומו. (איכ"ר).

קא) נמלים — חופי ים. מעלים — מתוך הים. היאך עושים — היאך מעלים את האלמוגים מתוך הים. לבורני — לספינה. בר־אמודאי — אומן צולל בקרקע הים. באלמוגים — שגדלים כעין אילנות בקרקע הים. וכשהיא עולה —לאחר שהיא מתרוקנת היא עולה בכח מרובה. ועוקרתם -- עוקרת את האלמוגים. קב) שבעה זהבים — שבעה מיני זהבים. למי שבביתו — למי שיש לו זהב בביתו. למי שבלויתו — למי שמהלך בדרך והזהב מלווהו. שמכניסין אותו לאור — לאש על מנת לצרפו. ואינו חסר כלום — ממשקלו, מפני שאין בו סיגים כלל. והיתה יתרה דינר — שהיה במשקלה כדי דינר אחד עודף מכפי הראוי. לכור — לתנור שצורפין בו הזהב, כדי שיפחת ממשקלו. כל החנויות נסגרות —כל החנויות שמוכרין בהן זהב ממין אחר נסגרות, שאין קונה לזהב אחר. דומה — במראיתו ובזהרו. כזיתים — חתיכות קטנות כשעור זיתים. לנעמיות —לבנות היענה. מסננות אותו —מוציאות אותו אח"כ מבני־מעיהן, וע"י כך נצרף ביותר. בזבל — ברעי של בהמות, לצריפה. נמשך כשעוה — כדונג; כלו' שהיה רך. היה לו משקל ביצה — מן הזהב הרך. דינר גורדינין — מין דינר ידוע. שדומה לדם הפרים — באדמומיות; ודרש פרוים מלשון פרים. קג) לבדקו —לבחנו. הסדן — קורת עץ. מקיש — דופק. ונחלק — נסדק ונשבר.

VIII. עֲשָׂבִים וְאִילָנוֹת.

קד אמר ר' סימון: אין לך כל עשב ועשב שאין לו מַזָּל ברקיע שמַכה אותו ואומר לו: גְּדַל! (ב"ר י).

קה אמר ר' חנינא בן פַּזִּי: הקוצים הללו אינם לא מִתְנַכְּשִׁים ולא נזרעים– מאליהם הם יוצאים ומִתַּמְּרִים ועולים; החטים הללו–כמה צער וכמה יגיעה עד שלא יעלו! (שם מה).

קו מעשה בזקן שנתארח במקום אחד בבֵית חסיד ועשו לו כבוד גדול. בצהרים אמרה אשתו של בעל־הבית לבעלה: אדוני, מה נאכל הלילה לכבוד האורח? אמר לה: אָדָם שלנו. שמע הזקן, הרגיש ואמר בלבו: שמא במקום הזה אוכלים זה את זה, וכשם שיאכלו האדם שאמר לכבודי, כך שמא יביא אחר אחרַי שיאכלוני לכבודו. מה עשה אותו הזקן? יצא מאותו בית והלך ובא לבית אחר. לעת האוכל הלך בעל־הבית הראשון ושאל לכל שכניו: ראיתם הזקן שבא היום לביתי? אמר אחד: ראיתי שנכנס לבית פלוני. הלך לשם ומצָאוֹ יושב אצל השלחן. אמר לו: אדוני, למה עשית כך להניח את ביתי? לך מכאן ובוא אצלי. אמר לו: לא אלך. בקשו פעמַים ושלש ולא רצה. הלך לו בעל־הבית הראשון. אמר לו בעל־הבית השני: למה עשית כך לבַיֵּשׁ חסיד זה? אמר לו: כך וכך שמעתי ויראתי וברחתי ובאתי לכאן. התחיל אותו בעל־הבית שוחק, אמר לו: במקומנו מין ירק הוא זה, והוא כדמות אדם. (מבוא תנה"ק).

קז מעשה בשני בני אדם שהיו מהלכים בדרך, אחד פִּקֵּחַ ואחד סומא. ישבו לאכול, פשטו ידיהם לעשבי השדה ואכלו; זה שהיה פקח נִסְתַּמֵּא, וזה שהיה סומא נתפקח. לא זזו משם עד שזה נסמך על זה שהיה סומכו. (תנה"ק חקת).

קח מעשה באחד שהיה הולך מארץ־ישראל לבבל. כשהיה אוכל לחם ראה שני צפרים מתנַצים זה עם זה, הרג אחד מהם את חברו והלך והביא עשב והִנִּיחוֹ על פיו והחיָהוּ. הלך אותו האיש ונטל אותו עשב שנפל מן הצפור והלך להחיות בו את המתים. כשהגיע לסולמה של צור, מצא ארי מושלך ומת. הניח העשב על פיו והחיָהוּ, עמד הארי וַאֲכָלוֹ.

המשל אומר: טָב לְבִישׁ לָא תַעֲבִיד וּבִישָׁא לָא יַמְטֵי לָךְ (טוב לרע לא תעשה ורעה לא תגיע לך). (במ"ר יח; תנה"ק חקת).

קט אמר ר' יוחנן: „אלה בני שעיר החורי יושבי הארץ"[1]—וכי שאר בני אדם יושבי רקיע הם? אלא שהיו בקיאים בישובה של ארץ, שהיו אומרים: מלֹא קָנֶה זה לזית, מלֹא קנה זה לגפנים, מלֹא קנה זה לתאנה. ו„חורי"—שמריחין את הארץ. ו„חִוִּי"—אמר רב פפא: שהיו טועמים את הארץ כחִוְיָא. (שבת פה.).

[1] בר' ל"ו, כ.

קד) מזל — שר ומלאך הממונה עליו. קה) אינם מתנכשים — אין מטפל בהם לעקור את הצמחים המעכבים גידולם. ומתמרים — מתרוממים ומתנשאים. קו) אדם שלנו — מין ירק ששמו אדם; והאורח סבר אדם ממש. קז) סומא — עִוֵּר. נסתמא — נתעוור; שכך היה טבעו של אותו העשב לפקח סומים ולסמא פקחים. קח) טב לביש — טוב לאיש רע. קט) בישובה של ארץ — בטבע הארץ, איזו קרקע ראויה לנטיעה זו ואיזו לנטיעה אחרת. מלֹא קנה — קנה למדת קרקע. שמריחין את הארץ — ולפי ריחה מכירין את טבעה. וחוי — למה נקרא שמם חוי? כחויא —

קי רבי שמעון בן גמליאל אומר: סִמן להרים–מִלין; סמן לעמקים–דקלים; סמן לנחלים–קנים; סמן לשפלה–שקמה. (פס' נג.).

קיא אמר רב יהודה: מי שיוצא בימי ניסן ורואה אילנות שמלבלבים אומר: ברוך שלא חסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובים, להתנאות בהם בני־אדם. (בר' מג:).

קיב אמר ר' ינאי: בנוהג שבעולם, אדם לוקח ליטרא אחד של בשר מן השוק, כמה הוא ינע, כמה צער הוא מצטער עליה, עד שלא יבשלנה! והבריות ישֵנים על מטותיהם–והקדוש־ברוך־הוא מַשיב רוחות ומעלה עננים ומוריד גשמים ומפריח טללים ומגדל צמחים ומדשן פֵּרות. (פסיק'; ילק"ש אמור).

קיג יש אילן שרשיו יורדים עשרים אמה, ויש שלשים, ויש חמשים, ויש שאינם יורדים אלא שלשה טפחים, והגשמים למעלה. אם אין משקין אותם אלא שלשה טפחים, אותם של חמשים אמה הם מתים; אם שותים של חמשים אמה–טורף אותם של שלשה טפחים. אלא תהום העליון קורא לתחתון, אומר לו: עלה ואני יורד, ותחתון אומר לו: רד ואני אעלה, עד שהעליון יורד ומשקה של שלשה טפחים והתחתון עולה ומשקה אותם של חמשים אמה.

בוא וראה כמה בין אלו לאלו, וקוראים זה לזה, ובני אדם בינתַים ואינם שומעים. הוי: „ירעם אל בקולו נפלאות"[1]. (שמ"ר ה).

קיד שרשי חטה בוקעים בארץ חמשים אמה, שרשי תאנה רכים בוקעים בצור הסלע הקשה. (ירוש' תענ' א; ב"ר יג).

קטו אמר ר' אלעזר בר' שמעון: אין הארץ שותה אלא לפי חִסוּמָהּ.–אם כן מה יעשו שרשי חרוב ושרשי שקמה, ששרשיהם עד תהום? אלא כל אחד ואחד לפי צרכו. אמר ר' לוי: כדבריך כך הוא: לפי חסומה; וחרוב ושקמה–אחד לשלשים יום תהום עולה ומשקה אותם. (שם).

קטז אמר ר' הונא: הכל מבקשין תפקידם. ר' אמי אמר: אפילו ארזים מְבקשים תפקידם. תדע לך, שלא היו ארזים בבבל, וכשעלה נבוכדנצר לכאן תלש ארזים מכאן וּשְתָלם בבבל, וכשמת היו שמחים על מפלתו; זהו שנאמר: „גם ברושים שמחו לך ארזי לבנון"[2]. (איכ"ר).

קיז אמר ר' תנחומא: מעשה בתְמָרָה אחת שהיתה עומדת בחַמְתָן ולא היתה עושה

[1] איוב ל"ז, ה. [2] ישע' י"ד, ח.

בנחש שמאכלו עפר, ולפי טעם הקרקע הכירו את טבעה. קי) מלין — עצי עפצים (גאַללאַפּפּעל) שעושין מהם דיו, ועולים יפה בהרים. דקלים —תמרים. קנים —קני סוף. קיא) להתנאות בהם— שיהנו בהם בני אדם. קיג) יורדים עשרים אמה — בעומק האדמה. אם שותים של חמשים — כלו' אם הגשמים יורדים בחוזק ומעמיקים באדמה עד חמשים אמה. טורף — מכה ומשחית. והתחתון עולה ומשקה — התהום עולה כנגד הגשמים. קטו) אין הארץ שותה — מן הגשמים. לפי חסומה — לפי הקליפה העליונה הקשה והיבשה שבה. כל אחד ואחד לפי צרכו —הגשמים יורדים ומשקים שרשי כל אילן לפי עמקו. קטז) תפקידם — עונתם וזיווגם. לכאן — לא"י. היו שמחים על מפלתו — שהיו מתאווים למקומם הראשון ולחבריהם. קיז) בחמתן — במקום ששמו

פֵּרות, והיו מַרְכִּיבִין אותה ולא עשתה פֵּרות. אמר להם דְקָלִי: תְּמָרָה היא רואה מיריחו והיא מתאוה לה בלבה. והביאו ממנה והרכיבו אותה—מיד עשתה פֵּרות. (במ"ר ג).

קיח התמר הזה צלו רחוק.
תמרה זו אין בה פסולת, אלא תמרים לאכילה, לולָבין להִלול, חֲריות לסִכּוּך, סִיבִים לחבלים, סַנְסִנִּים לכְבָרָה, שִׁפְעַת־קורות לְקָרוֹת בהן את הבית. (שם).

קיט אמר ר' יוחנן: פעם אחת אֲחָזַנִי בולמוס ורצתי למורחה של תאנה וקִיַּמְתִּי בעצמי „החכמה תחיה בעליה"[1], ששנה רב יוסף: הרוצה לטעום טעם תאנה יפנה למורחה, שנאמר: „וממגד תבואות שמש"[2]. (יומא פג:).

קכ הרֹתֶם הזה מי שמדליקו גחליו אינן כָבות. ומעשה היה בשני בני־אדם, שבאו במדבר וישבו תחת רֹתם אחד. לקטו עצים מן הרֹתם ובשלו ואכלו. לאחר שנה באו שוב לאותו מקום ומצאו אפר ממה שהדליקו; אמרו: הרי שנים עשר חדש יש לנו משעברנו ואכלנו במקום הזה. משׁשוּ באפר והלכו עליו ונכוו רגליהם מן הגחלים שתחת האפר. (שו"ט קכ).

קכא „גַחֲלֵי רְתָמִים"[3] — כל הגחלים כבו מבחוץ כבו מבפנים, ואלו אף־על־פי שכבו מבחוץ עדַיִן הן בוערות מבפנים.
מעשה באחד שהניח גחלים בוערות בחג ומצָאָן בוערות בפסח.
מעשה ברותם אחד שהציתו בו את האור והיה דולק שנים עשר חדש: חורף וקיץ וחורף. (ירוש' פאה א; ב"ר צח).

קכב „עֵץ מַאֲכָל"[4] — עץ שטעם עציו ופריו שוה, ואיזהו? זה הפִּלְפְּלִין. (בר' לו:).

קכג בשעה שכורתין עץ האילן שעושה פרי — קולו הולך מסוף העולם ועד סופו ואין קולו נשמע. (פדר"א לד).

IX. מִינֵי בְּרִיּוֹת.

קכד ר' עקיבא היה אומר: „מה רבו מעשיך ה'"[5] — יש לך בריות גְדֵלות בַּיָם ויש לך בריות גדלות ביבשה; שבַּיָם — אלמלי עולות ליבשה מיד מתות, שבַּיַבָּשָׁה — אלמלי יורדות לים מיד מתות. יש לך בריות גְדֵלות באור ויש לך בריות גדלות בָאֲוִיר; שבאור— אלמלי עולות לאויר מיד מתות, שבאויר — אלמלי יורדות לאור מיד מתות—הֱוֵי „מה רבו מעשיך ה'". (חול' קכז.).

[1] קהל' ז', יב. [2] דב' ל"ג, יד. [3] תהל' ק"כ, ד. [4] ויק' י"ט, כג. [5] תהל' ק"ד, כד.

בך. והיו מרכיבין אותה — הרכיבו בה ענף של תמר אחר, שהרכבה יפה לגידול. דקלי — אומן לנטיעת דקלים. תמרה היא רואה מיריחו — שהתמרים יש בהם זכר ונקבה, ואינם עושים פירות עד שקולטים זו מזה. קיח) צלו רחוק — כלו' ארוך ומשוך. לולבים להלול — בשעת קריאת הלל ובימי שמחת החג היו אוחזים לולבים בידיהם. חריות — ענפים. לסכוך — לכסות בהם סוכות. סיבים—כמין חטים שבתוך הקליפה. סנסנים — כעין זלזלים דקים. שפעת קורות —קורות עבות. לקרות — לעשות בהן תקרה. קיט) בולמוס —תאוה לאכילה חזקה ביותר עד כדי עילוף. למורחה של תאנה — שהתאנים מצד השמש מעָמן יפה ביותר. קכא) בחג — בסוכות. קכד) גדלות באור — באש; כגון סלמנדרא, כמפורש לכמה אצל שקצים ורמשים. גדלות באויר — עופות.

קכה שנו רבותינו: כל מה שיֵש ביבשה יש בים, חוץ מן החולדה. (חול' קכז.).

קכו „אמר ריש־לקיש: מהו שנאמר: „אשירה לה' כי גאֹה גאה"[1] — שירה למי שמתגאה על הגאים; שאמר מר: מלך שבחַיות ארי, מלך שבבהמות שור, מלך שבעופות נשר, ואדם מתגאה עליהם – והקדוש־ברוך־הוא מתגאה על כֻלם ועל כל העולם כֻלו. (חג' יג:).

קכז אמר ר' שמעון בן לקיש: שלשה עַזים הם: ישראל באומות, כלב בחיות, תרנגול בעופות; ויש אומרים: אף עֵז בבהמה דקה; ויש אומרים אף צָלָף באילנות. (ביצה כה:).

קכח שנו רבותינו: שלשה כל זמן שמזקינים מוסיפים גבורה; ואלו הם: דג ונחש וחזיר. (שבת עז:).

קכט אמר ר' יוחנן: מובחר שבבהמות – שור; מובחר שבעופות – תרנגלת. (ב"מ פו:)

קל אמר ר' יהושע בן לוי: לעולם אין מִתְעַבֶּרֶת לא טמאה מן הטהור ולא טהורה מן הטמא, ולא גסה מן הדקה ולא דקה מן הגסה, ולא בהמה מן חיה ולא חיה מן בהמה, חוץ מרבי אליעזר ומחלֻקתּוֹ, שהיו אומרים: חיה מתעברת מבהמה. (בכור' ז.).

קלא שנו רבותינו: דג טמא משריץ, דג טהור מטיל ביצים; כל המוליד מיניק וכל המטיל ביצים מלקט, חוץ מעטלף, שאף־על־פי שמטיל ביצים מיניק. הדולְפִנִין פרין־ורבין כבני־אדם. מהו דולפנין? אמר רב יהודה: בני־ים.

כל שזַכְרותו מבחוץ מוליד, מבפנים מטיל ביצים. כל שתַשְׁמִישו ביום יולד ביום, בלילה – יולד בלילה, כל שתשמישו בין ביום בין בלילה – יולד בין ביום בין בלילה. תשמישו ביום יולד ביום – תרנגול, בלילה יולד בלילה – עטלף, תשמישו בין ביום בין בלילה – אדם וכל הדומה לו.

כל שתשמישו ועבורו שָוֶה – יולדים ומגדלים זה מזה.

הכל משמשין פנים כנגד עורף, חוץ משלשה שמשמשים פנים כנגד פנים, ואלו הם: דג ואדם ונחש. תנא: גמל – אחור כנגד אחור.

שנו רבותינו: תרנגלת – לעשרים ואחד יום, וכנגדה באילן – לוז; כלב – לחמשים יום, וכנגדו באילן – תאנה; חתול – לחמשים ושנים יום, וכנגדו באילן – תות; חזיר – לששים יום, וכנגדו באילן – תפוח; שועל וכל מיני שרצים – ששה חדשים, וכנגדם באילן – תבואה; בהמה דקה טהורה – לחמשה חדשים וכנגדה באילן – גפן; בהמה גסה

[1] שמ' ט"ו, א.

קכה) החולדה — חולד, מין שרץ החופר לו הורים בקרקע ודר שם. קכז) עזים — אמיצים וקשים. הצלף — מין ברוש (קיפארים). קל) לא טמאה — לא בהמה וחיה טמאה. גסה—בקר. דקה — צאן. ומחלוקתו — ובני מחלוקת שלו, שנחלקו בהלכה אחת: בכוי הבא מן התייש ומן הצבייה, ומכאן שחיה מתעברת מבהמה לדבריהם. קלא) משריץ — מוליד חיים. וכל המטיל ביצים — אין לו דדים ומלקט פרורים ומפרנס בניו. מעטלף — מעכבר בעל כנפים. הדולפנין — מין דגים מיניקים (דעלפין). שזכרותו — אבר הזכרות שלו. שתשמישו — שזיווגו. שתשמישו ועיבורו שוה — דרך תשמישו וימי עיבורו. לעשרים ואחד יום — מתחלת העיבור עד לידת הביצה. לוז — מין אגוזים קטנים, ומשעת הפריחה עד גמר בשול הפרי אחד ועשרים יום. תות — מין עץ שמפרנסים מעליו תולעי משי, וגדלים בו גרגרים. תבואה — בשדה, כגון חטים.

טמאה — לשנים עשר חדש, וכנגדה באילן — דקל. טהורה — לתשעה חדשים, וכנגדה באילן—זית. הזאב והארי והדוב והנמר והבַּרְדְּלָס והפיל והקוף והקִפּוּף — לשלש שנים, וכנגדם באילן — בנות־שוח. אֶפְעֶה — לשבעים שנה, וכנגדו באילן — חָרוּב. חרוב זה משעת נטיעתו עד שעת גמר פירותיו — שבעים שנה, וימי עִבּוּרו — שלש שנים. נחש — לשבע שנים. ולאותו רשע לא מצינו חבר; ויש אומרים: מוּכְסָסִים. (בכור׳ ז—ח).

קלב פִילוסופוס אחד בקש לידע לכמה הנחש מוליד. כיון שראה אותם מתעסקים זה עם זה, נְטָלָם ונְתָנָם בחבית והיה מַסְפִּיק להם מזונות עד שֶׁיָּלְדוּ. כיון שעלו הזקנים לרומי שָׁאֲלוּ את רבן גמליאל, אמר לו: לכמה הנחש מוליד? ולא יכול להשיבו, ונִתְכַּרְכְּמוּ פניו. פגע בו ר׳ יהושע ופניו חוֹלָנִיּוֹת. אמר לו: למה פניך חולניות? אמר לו: שאלה אחת נשאלתי ולא יכולתי להשיבו. אמר לו: מה היא? אמר: לכמה נחש מוליד? אמר לו: לשבע שנים. אמר לו: מִנַּיִן לך? אמר לו: הכלב חיה טמאה ומוליד לחמשים יום ובהמה טמאה יולדת לשנים־עשר חודש; ונאמר: „ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה"[1] — וכשם שהבהמה ארורה מן החיה שבעה, כך נחש ארור מהבהמה שבעה. לפנות ערב עלה ואמר לו. התחיל מטיח ראשו לכותל; אמר: כל מה שעמלתי שבע שנים בא זה והושיטו לי בקנה אחד. (ב"ר כ).

קלג תניא: צָבוּעַ זכר לאחר שבע שנים נעשה עטלף, עטלף לאחר שבע שנים נעשה עַרְפָּד, ערפד לאחר שבע שנים נעשה קימוש, קימוש לאחר שבע שנים נעשה חוח, חוח לאחר שבע שנים נעשה שד; שִׁדְרוֹ של אדם לאחר שבע שנים נעשה נחש. (ב"ק טז.).

קלד תניא, ר׳ שמעון בן אלעזר אומר: מִיָּמַי לא רָאִיתִי צבי קַיָּץ וארי סַבָּל ושועל חֶנְוָנִי— והם מתפרנסים שלא בצער. (קיד׳ פב:).

קלה הבהמות יש להן לשון, כל מין ומין לבדו. (לק"ט בר׳ ג).

X. עוֹפוֹת.

קלו תרנגלת זו כשאפרוחיה דקים — היא מַכְנִסָתָם ונותְנָתָם תחת כנפיה ומחממת אותם ועודרת לפניהם. וכשהם גדלים — אם אחד מהם מבקש לבוא אצלה היא מנקרת לו בראשו ואומרת: „לך עדור באשפתך". (ויק"ר כה).

[1] בר׳ ג׳, יד.

דקל — תמר. ברדלס — מין חיה (היאֶנע; וי"מ: אילטים). קפוף — חתול־הים; וי"מ: לילית, עוף לילה. בנות שוח — מין תאנה. וימי עיבורו — משעת פריחה עד גמר הפירות. ולאותו רשע— לנחש. לא מצינו חבר — באילנות כנגדו. מוכססים — מין אגסים. קלב) פילוסופוס — חכם יוני. לכמה — זמן. מתעסקים — מזדווגים. הזקנים — חכמי ישראל. שאלו את ר"ג — הפילוסוף שאל את ר"ג. ונתכרכמו — נעשו ירוקים מחמת בושה וצער. ארורה מן החיה שבעה — פי שבעה. עלה ואמר לו — ר"ג לפילוסוף. מטיח — מכה. בקנה אחד — כלו׳ בדרך קלה, בלא טורח. קלג) צבוע — מין נחש; וי"מ מין חיה [היאֶנא]. עטלף — מין עוף לילי (פלעדערמויז). ערפד — ממיני עטלפים (וואַמפיר). שדרו — עמוד השדרה שלו. קלד) קיץ — עוסק ביבוש תאני. קלו) ועודרת — חופרת אוכל באשפה.

קלז תרנגלת היתה לו לר' שמעון בן חלפתא, שנשמטה ירך שלה, ועשו לה שפוֹפֶרת של קנה וחיתה.

אמרו עליו על ר' שמעון בן הלפתא, שֶעַסְקָן בדברים היה, והיה עושה דבר להוציא מלבו של ר' יהודה, שהיה ר' יהודה אומר: אם נִטלה הנוצה פסולה, ותרנגלת היתה לו לר' שמעון בן חלפתא, שנִטלה נוצה שלה, והניחה בתנור, וטָלָה עליה במטלית של טַרְסִים, וגָדלה כנפים האחרונים יותר מן הראשונים. (חול' נז:).

קלח „עַל כַּנְפֵי נְשָׁרִים"[1] — כל העופות כֻלם נותנים את בניהם בין רגליהם, מפני שהם מתיָראים מעוף אחר שהוא פורח על גביהם, אבל הנשר הזה אינו מתירָא אלא מן האדם בלבד, שמא יזרוק בו חץ; אמר: מוטב שיכָּנס בי החץ ולא בבני. (ילק"ש יתרו; מכיל').

קלט הנשר אין נכנס לקנו מיד עד שהוא מְטָרֵף בכנפיו בין אילן לאילן ובין סוֹכָה לחברתה, כדי שיֵעוֹרו בניו ויהא בהם כח לקבלו. (פסיק' ז'; ילק"ש).

קמ ר' שמעון בן חלפתא עסקן בדברים היה, היה לו סַדָּן אחד בפרדסו, ראה דוכיפת אחר שעשה לו קן בתוכו. אמר לו: מה מבקש עוף טמא זה בפרדס שלי? הלך ר' שמעון בן חלפתא וסתר את הקן, הלך אותו הדוכיפת ותקנו. מה עשה ר' שמעון בן חלפתא? הביא לוח אחד ונתנו לפני הקן וקבע בו מסמר. מה עשה הדוכיפת? הלך והביא עשב אחד ונתנו על המסמר ושלפו. אמר ר' שמעון בן חלפתא: מוטב שאגנוז עשב זה, שלא ילמדו הגנבים לעשות כן ויחריבו את הבריות. (ויק"ר כב).

קמא כל העופות בשעה שהם יגעים הם נחים על גבי סלע או על גבי אילן, אבל היונה הזו בשעה שהיא פורחת ויגֵעה — קופֶצֶת אחד מאגפיה ופורחת באחר מאגפיה. (ב"ר לט).

קמב יונה ברחה מפני הנֵץ ונכנסה לנקיק הסלע ומצאה שם הנחש מקַנֵּן; אם תִכָּנס לפְנִים הרי הנחש נושף בה; תחזור לאחוריה — הרי הנץ עומד בחוץ לתפסה. מה עשתה היונה? התחילה צוַחַת ומְטַפַּחַת באגפיה, כדי שישמע לה בעל השובָך ויבוא ויצילה. (שהש"ר).

קמג אמרו: העורב הזה אכזרי, וכשהוא מוליד את בניו ורואה אותם שהם לבנים והוא שחור, הוא מניחם והולך, והקדוש־ברוך־הוא מזמין להם מזונותיהם.

ר' אסי עסקן בדברים היה. ראה עורב אחד שעשה קן, הטיל ביצים ויצאו אפרוחים. נְטָלָם ונתנם בקדרה חדשה וטח בפניהם שלשה ימים. לאחר שלשה ימים פתח לפניהם לידע מה הם עושים. מצָאם שעשו צואה והצואה עשתה יַתּוּשִׁים, והיו פורחים למעלה

[1] שמ' י"ט, ד.

קלז) שפופרת של קנה — במקום ירך. שעסקן בדברים היה — מטפל ובודק בטבע בעלי חיים. אם ניטלה הנוצה — אם נמרטה כל נוצתה של עוף כשר. פסולה — אסורה לאכילה כטרפה, שאינה חיה. וטלה עליה במטלית של טרסיים — כרך עליה, כדי לחממה, מטלית עור של צורפים; וי"מ של אורגים. קלח) אינו מתיירא וגו' — והוא נותן את בניו על גבי כנפיו מלמעלה. קלט) מטרף — מקשקש. סוכה — ענף. קמ) סדן — גוף של אילן. וסתר — הרס. וקבע בו מסמר — בלוח, כדי שלא יוכל הדוכיפת להכנס. ושלפו — הוציא את המסמר בכח העשב. שלא ילמדו הגנבים — לפתות מנעלים בכחו של אותו העשב. קמא) קופצת — סוגרת, מורידה. קמב) נושף — נושך. ומטפחת — מקשקשת. השובך — קן יונים עשוי בידי אדם קמג) נטלם — ר' אסי. יתושים — מיני

והאפרוחים אוכלים אותם. קרא עליהם מקרא זה: „מי יכין לעורב צידו"[1]. (ויק"ר יט; מה"ג).

קמד בימי ר' חִיָא הגדול עלה זרזיר אחד לארץ־ישראל. באו והביאוהו אצלו. אמרו לו: מהו, נאכלנו? אמר להם: לכו ותנוהו על הגג, וכל עוף שישכון אצלו מִמינו הוא. הלכו ונתנוהו על הגג. בא עורב מצרי ושכן אצלו. אמר: טמא הוא, שהוא ממינו, שנאמר: „את כל עורב למינו"[2].

אמרו: לא על חנם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו. (ב"ר סה).

קמה הקירא הזה מביא ביצים משאר עופות ויושב עליהם עד שיוצאים מקליפתם ונעשים אפרוחים, ועולים עליו ומורטים את כנפיו ואוכלים אותו; כשהוא רוצה לברוח אינו יכול, שנמרטו כנפיו ומוצא אותו שרץ או חיה ואוכלו. מי גרם לו? על שגדל ביצים שאינן שלו. (תנח'; ילק"ש ירמיהו).

קמו רב עִילִיש נשבה. היה שם עמו אדם אחר שיודע שיחת עופות. בא עורב וקרא. אמר רב עיליש לאותו האיש: מהו אומר? אמר לו: „עיליש ברח! עיליש ברח!" אמר רב עיליש: העורב שקרן הוא ואין סומכין עליו. בתוך כך באה יונה וקראה. אמר רב עיליש: מה היא אומרת? אמר לו: „עיליש ברח! עיליש ברח!" אמר רב עיליש: כנסת־ישראל נמשלה ליונה – משמע יֵעָשֶׂה לי נס. עמדו וברחו שניהם. לרב עיליש נעשה נס ועבר הנהר בשלום, ואותו האיש נתפס ונהרג. (גיט' מה.).

קמז אמר רב יהודה „החסידה"–זו דַיָה לבנה. למה נקרא שמה חסידה? שעושה חסידות עם חברותיה. (חול' סג.).

קמח רָחָם – זו שְׁרַקְרָק. אמר ר' יוחנן: למה נקרא שמו רָחָם? כיון שבא רחם באו רחמים לעולם. אמר רב ביבי בר אביי: והוא שיושב על דָבָר ועושה שרקרק. ומקובלנו שאם ישב על הקרקע וישרוק – יבא משיח, שנאמר: „אשרקה להם ואקבצם"[3].

– והלא היה אחד שישב על גבי המענה ושרק, וירדה אבן־שיש ופצעה את מֹחו? אמר לו: זה בַדַאי היה. (שם).

קמט עוף אחד יש בכְרַכֵּי הים וּכְרוּם שמו–וכיון שחַמה זורחת מתהפך לכמה גְוָנים. (בר' ו:).

קנ הצָבוּעַ הזה – יש לו שלש מאות וששים וחמשה מיני צבעונים כמנין ימות השנה של חמה. (ב"ר ז).

קנא „וְכַחוֹל אַרְבֶּה יָמִים"[4] — דבי ר' יַנַאי אמרו: העוף ששמו חול אלף שנה הוא חי, ובסוף אלף שנה אש יוצאת מתוך קנו ושורפתו ומשתַיֵר בו כביצה והוא חוזר ומגדל אברים – וחי. ר' יודן בר' שמעון אומר: בסוף אלף שנים גופו כלה וכנפיו מתמרטין ומשתַיֵר בו כביצה, והוא חוזר ומגדל אברים. (שם יט; פדר"א).

---

[1] איוב ל"ח, מא. [2] ויק' י"א, טו. [3] זכ' י', ח. [4] איוב כ"ט, יח.

זבובים קטנים; קמד) זרזיר — מין עורב, כמפורש למטה. נאכלנו? — כלו' אם מותר לאכלו. קמז) שעושה חסידות — שמחלקת מזונותיה. קמח) שרקרק — מין צפור שמצפצף שרק־שרק. אם ישב על הקרקע — שאין דרכו בכך. והלא היה אחד — רחם אחד. בדאי — שקרן. קמט) גוונים —

XI. שְׁרָצִים וּרְמָשִׂים.

קנב אמר רב יהודה אמר רב: כל מה שברא הקדוש־ברוך־הוא בעולמו לא ברא דבר אחד לְבַטָּלָה. אפילו דברים שאתה רואה אותם שהם יְתֵרים בעולם, כגון נחשים ועקרבים וצפרדעים, זבובים ופרעושים ויַתושים, אף הם בכלל בְּרִיָּתוֹ של עולם הם. (שבת עז; ב"ר יז).

קנג „נָחָשׁ עֲלֵי דֶרֶךְ"[1] – כל החיות מהלכות זונות־זוגות, והנחש אינו מהלך בדרך אלא יחידי. (ב"ר צט).

קנד „וְנָחָשׁ עָפָר לַחְמוֹ"[2] – רבי אמי ורבי אסי, אחד אמר: אפילו אוכל כל מעדני עולם, טועם בהם טעם עפר; ואחד אמר: אפילו אוכל כל מעדני עולם, אין דעתו מיושבת עליו עד שיאכל עפר. (יומא עה.).

קנה אמר רב ספרא משום ר' יהושע דרומא: שלשה מיני אֶרֶם הם: של בחור שוקע, של בינוני מפעפע ושל זקן צף. (ע"ז ל:).

קנו אמרו רבותינו: מִדְבַּר־שור היה שמונה מאות פרסה על שמונה מאות פרסה, והיה מלא נחשים ועקרבים וחיה רעה. אמר ר' יוסי: היו שם נחשים כקורות בית־הבד, ועקרבים כמלא הזרת. וכן הוא אומר: „המוליכך במדבר הגדול והנורא נחש שרף ועקרב..."[3].

מעשה בשָׁבוֹר מַלְכָּא שהיה עובר שם, ועברה שַׁיָּרָה ראשונה, וּבְלָעָהּ הנחש, עברה שניה – ובלעה, שלישית – ובלעה, והיה המלך יושב ומיצר. היו עמו שם אַסְקוֹלַסְטִיקִין, אמרו לו: מה אתה עומד? הָבֵא עשרה גבורים – וְהֵבִיא. אמרו לו: יְמַלְאוּ סְרוּדוֹת של תבן. והיו ממלאין את הסרודות תבן, ומגלגלין לפניו והוא בולע, עד שנִתְפַּח כְּרֵסוֹ, ולא היה יכול לזוז, ועמדו והרגו אותו. (תנה"ק בשלח).

קנז אמרו: עכם זה רואה צל עוף פורח באויר, מיד מתחבר אל צלו ונושר אברים. (תנח' בשלח; מכיל').

קנח אמר רב אחא: הֵסִיחַ לי ר' חִיָּא הגדול: אדם אחד היה בארץ־ישראל, מְרוּטָה שמו. למה נקרא שמו מרוטה? – אמרו: פעם אחת עלה ללקט עצים מן ההר, ראה את הנחש ישן, והנחש לא ראהו. וּמִפחדו נשרו שערותיו ולא צמח בו שֵׂעָר עד יום מותו. והיו קורין אותו „מרוטה". (תנה"ק בשלח; תנח').

קנט ר' פנחס בשם ר' חנן איש צפורי אמר: מעשה באדם אחד שהיה קוצר ומעמר בבקעת בית־תופת. כיון שבא הֶשָּׁרָב נטל עשב וְעָשָׂאוֹ עטרה וקשרו בראשו. בא עליו נחש

[1] בר' מ"ט, יז. [2] ישע' ס"ה, כה. [3] דב' ח', טו.

צבעים. קנב) ויתושים — מיני זבובים עוקצים. בכלל ברייתו של עולם — ויש בהם תועלת. קנה) ארם —רעל של נחשים. של בחור —של נחש צעיר. שוקע —בתוך המשקה שהנחש שותה ממנו. מפעפע — מחלחל ומתפזר בכל המשקה. צף — למעלה. קנו) בקורות בית הבד —עבים כקורות בבית מעשה השמן. בשבור מלכא — מלך פרס. שיירה — אורחה, סיעה של בני אדם. אסקולסטיקין — חכמים מלומדים (סכולאַסטיקער). סרודות — שקים קלועים; וי"נ: אודרות, כלו' עורות. שנתפח —נתנפח, צבה. קנז) עכם —מין נחש, שרף מעופף. ונושר אברים —מן העוף

נדול, עמד והָרְגוֹ. עבר עליו חַבָּר אחד, ראה את הנחש הרוג, הציץ בו ואמר: תמה אני, מי הרג נחש זה! אמר אותו האיש: אני הרגתיו. תלה עיניו וראה אותו עשב עשוי עטרה בראשו. אמר לו: באמת אתה הרגתו? אמר לו: הן. אמר לו: יכול אתה להוריד עשב זה מראשך? אמר לו: הן. עשה כך. כיון שהורידו אמר לו החבר: יכול אתה להגביה את הנחש במקל זה? אמר לו: הן. הגיע לאותו נחש, ולא הספיק ליגע בו עד שנשר אברים־אברים. (ב"ר י; במ"ר יח).

קס מעשה באדם אחד שהיה הולך בשדה ובידו כד של חלב. פגע בו נחש, שהיה צועק מרוב צמא. אמר לו האיש: מה אתה צועק? אמר לו: צמא אני; ומה בידך? — אמר לו: חלב. אמר לו: תן לי את החלב לשתות ואראך ממון הרבה עד שתתעשר. נתן לו ושתה.

לאחר ששתה הנחש—אמר לו האיש: הראֵני הממון שאמרת לי. אמר לו: בוא אחרַי. הלך אחריו עד שבאו לאבן גדולה. אמר לו: תחת האבן הזאת טמון הממון. הרים האיש האבן וחפר ומצא הממון. לקחו והביאו לביתו.

מה עשה אותו הנחש? קפץ ונשתלשל סביב צוארו. אמר לו האיש: זו מה היא? אמר לו: אני ממית אותך על שלקחת כל ממוני. אמר לו: בוא עמי לבית־דינו של שלמה.

הלכו ובאו לפני שלמה ועוד הנחש עליו. — צעק האיש לפני המלך. אמר המלך לנחש: מה אתה מבקש? אמר הנחש: אני רוצה להרגו. אמר לו המלך: רד מעל צוארו, שאין נכון שתהא מוחזק בו יותר ממנו, מאחר שאתם בבית־דין. ירד מעל צוארו לארץ. אמר לו: מעתה אמור דבריך.

התחיל הנחש לדבר ואמר: אהרגנו, כמו שאמר לי הקדוש־ברוך־הוא: „ואתה תשופנו עקב"[1]. אמר לו לאיש: ולך צוה הקדוש־ברוך־הוא: „הוא ישופך ראש"[1]...

מיד קפץ האיש ורצץ מחו.

מכאן אמרו: טוב שבַּנחשים רצוץ את מחו. (מבוא תנה"ק).

קסא „בִּרְצוֹת ה' דַּרְכֵי אִישׁ גַּם אוֹיְבָיו יַשְׁלִים אִתּוֹ"[2]—ר' יהושע בן לוי אומר: זה הנחש. אדם אחד עשה שום שָׁחוּק בביתו, ובא נחש הַבָּר ואכל ממנו, והיה נחש הבית מסתכל בו. באו בני הבית לאכול ממנו, התחיל הנחש לזרוק עליהם עפר ולא השניחו— והפיל עצמו לתוכו. (ירוש' תר' ח).

קסב „גַּם תַּנִּים חָלְצוּ שַׁד הֵינִיקוּ גּוּרֵיהֶן"[3]—אלו הַיְרוּדוֹת כמין מסוה פרוש על פניהן, כשהן מיניקות את בניהן, שלא יהו רואות אותם אדומים ואוכלות אותם. (איכ"ר).

קסג אמר רב הונא בר תּוֹרְתָא: פעם אחת הלכתי לְוַעַד וראיתי נחש שהוא כרוך על הצב. לימים יצא עָרוֹד מביניהם. וכשבאתי לפני ר' שמעון החסיד אמר לי: אמר הקדוש־ברוך־

[1] בר' ג', טו. [2] מש' ט"ז, ז. [3] אֵיכה ד', ג.

נופלים אבריו. קנט) חבר —חובר חברים, ויודע טבע הנחשים. עד שנשר אברים —ומתחלה היה העשב מצילו. קס) ונשתלשל — נכרך. קסא) נחש הבר — של השדה. ואכל ממנו —והטיל בו ארס, ובני הבית לא ראו. לזרוק עליהם עפר — כדי שלא יאכלו. לתוכו — לתוך השום, כדי שלא יאכלו. קסב) הירודות — מיני תנינים, ואכזרים הם. קסג) לועד — למקום מועד וכנוס של אנשים עסקנים בדברים והיו מזווגי כלאים. ערוד — מין שרץ מזיק וממית בנשיכתו.

הוא: דם הביאו בריה שלא בראתי בעולמי, אף אני אביא עליהם בריה שלא בראתי בעולמי. (חול' קכז.).

קסד מעשה במקום אחד שהיה בו עָרוד והיה מזיק את הבריות. באו והודיעו לו לר' חנינא בן דוסא. אמר להם: הַראו לי את חוֹרו. הראוהו את חורו. נתן עֲקבו על פי החור. יצא ונְשָׁכוֹ—ומת אותו ערוד. נטָלו על כתפו והביאו לבית־המדרש. אמר להם: ראו, בנַי, אין ערוד ממית אלא החטא ממית.

באותה שעה אמרו: אוי לו לאדם, שפגע בו ערוד; ואוי לו לערוד שפגע בו ר' חנינא בן דוסא! (בר' לג.).

קסה חֲבַרְבָּר זה, כשהוא נושך לאדם, אם האדם קדם למים—החברבר מת, ואם החברבר קדם למים—האדם מת.

אמרו עליו על ר' חנינא בן דוסא, שהיה עומד ומתפלל ובא חברבר והִכִּישׁוֹ ולא הפסיק את תפלתו. והלכו ומצאו אותו חברבר מת מוטל על פי חורו. אמרו לו תלמידיו: רבי, לא הִרְגַשְׁתָּ? אמר להם: יבוא עלי, אם ממה שהיה לבי מתכַּוֵּן בתפלה אם הרגשתי.

אמר ר' יצחק בר' אלעזר: ברא הקדוש־ברוך־הוא מַעְיָן תחת כפות רגליו, לקַיֵּם מה שנאמר: „רצון יראיו יעשה ואת שועתם ישמע ויושיעם"[1]. (ירוש' שם ה).

קסו בכל עושה הקדוש־ברוך־הוא שליחותו: אפילו על־ידי נחש, אפילו על־ידי עקרב, אפילו על־ידי צפרדע, אפילו על־ידי יתוש.

אמר ר' חנן איש צפורי: מעשה בעקרב אחד שהלך לעשות שליחותו בעבר הירדן, וזִמן לו הקדוש־ברוך־הוא צפרדע אחת ועבר עליה, והלך וְעָקַץ אדם ומת, וכיון שעשה שליחותו הֶחֱזִירַתּוּ הצפרדע למקומו. (ב"ר י; במ"ר יח).

קסז ר' ינאי היה יושב ודורש בפתח עירו, ראה נחש מַרְתִּיעַ ובא לעיר. הבריחוהו מצד זה, חזר ובא מצד זה; הבריחוהו מצד זה, חזר ובא מצד זה. אמר ר' ינאי: זה הולך לעשות שליחותו. מיד נפלה הברה בעיר: פלוני בן פלוני נְשָׁכוֹ נחש ומת. (ב"ר י; תנה"ק חוקת).

קסח שמואל ראה עקרב שישב על צפרדע ועבר את הנהר ונשך אדם ומת – קרא עליו: „למשפטיך עמדו היום כי ה כ ל ע ב ד י ך"[2]. (נדר' מא:).

קסט אמרו עליו על דוד המלך: בשעה שסִיֵּם ספר תהלים זָחָה דעתו עליו. אמר לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, כלום יש דבר בעולם שאמר שירה כמותי? נזדמנה לו צפרדע אחת, אמרה לו: אל תזוח דעתך עליך, שאני אומרת שירה יותר ממך. (פר"ש).

---

[1] תהל' קמ"ה, יט. [2] שם קי"ט, צא.

הם הביאו וגו' – גרמו לתולדות כלאים. אף אני אביא עליהם וגו' —להזיקם. קסה) חברבר — ערוד. אם האדם קדם למים — קדם לבוא למים תחלה לפני החברבר. והכישו — נשכו. יבוא עלי —לשון שבועה. אם ממה שהיה וגו' —כלו' מתוך שהייתי שקוע בכוונת התפלה לא הרגשתי. מעין תחת רגליו — של ר' חנינא בן דוסא, כדי שיקדים הוא למים. קסו) ועקץ — נשך. קסז) מרתיע — זוחל. הברה — קול. קסח) הכל עבדיך — עושה אתה שליחותך ע"י הכל. קסט) זחה דעתו עליו — נתגאה.

קע שלש בריות משונות משאר בריות: האִישות ונחש וצפרדע. האישות אלמלי רואה אור אין כל בריה יכולה לעמוד לפניו; הנחש אלמלי היו לו רגלים היה רץ אחר הסוס במרוצה והורגו; הצפרדע אלמלי יש לו שִׁנַּיִם אין כל בריה נכנסת במים לפניו. (שו"ט נח).

קעא מַהִי אישות? אמר ר' יהודה: בריה שאין לה עינים.

אישות זו חולדה; אף על פי שאין ראיה לדבר — זֵכֶר לדבר: „כמו שבלול תמס יהלך נפל אשת בל חזו שמש"[1]. (מו"ק ו:; ירוש' שם א).

קעב האישות הללו אינן רואות את השמש, אלא חולדות בקרקע ויושבות שם. (שו"ט נח).

קעג בְּריות הנדֵלות באור ואין גדלות באויר. ואיזוהי? זו סַלַמַנְדְּרָא. כֵּיצד? הַזַּגָּגִין העושים את הזוכית, כשהם מסיקים את הכבשן שבעה ימים ושבעה לילות רצופים, מִכּוּבֶד האור יוצאת משם בריה הדומה לעכבר, והבריות קורין אותה — סלמנדרא. אדם סָך ידו מדמה, או אחר מאבריו, אין האור שולטת באותו מקום. למה? על שתחילת בריאתה מן האור. (תנח' וישב ג; חג' כז).

קעד שאלו תלמידיו את ר' אלעזר: מפני מה הכל מושלין בעכברים? — מפני שסוֹרָם רע. מה היא? רבא אמר: אפילו בגדים כוססים. רב פפא אמר: אפילו קַתּוֹ של מערד כוססים. (הור' יג).

קעה העכברים הללו רשעים הם: כשרואים הרבה תבואה — קוראים לחבריהם ואוכלים עמם. (ירוש' ב"מ ג).

קעו מעשה במלך סַרְקְיָא שנפלה מרגלית שלו ובלָעָהּ עכבר. בא אצל ר' פנחס בן יאיר. אמר לו: וכי חַבָּר אני? אמר לו המלך: לשמך הטוב באתי. גזר ר' פנחס על העכברים וכִּנְּסָם וראה אחד מהם שהוא גִבֵּעַ. אמר: הרי היא אצל זה. גזר על העכבר — ופִלְטָהּ. (ירוש' דמאי).

קעז צא לבקעה וראֵה עכבר, שהיום חֶצְיוֹ בשר וחציו אדמה — למחר השריץ ונעשה כֻּלּוֹ בשר.

עֲלֵה להר וראה שהיום אין בו אלא חִלָּזוֹן אחד, למחר ירדו גשמים ונתמלא כֻּלּוֹ חִלְזוֹנוֹת. (סנה' צא.).

קעח שנו רבותינו: חלזון זה גופו דומה לים, ובריָתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צוֹבעין תכלת—לפיכך דמיו יקרים. (מנח' מד.).

[1] תהל' נ"ח, ט.

קע) האישות —מין בריה חופרת בקרקע, ואין לה עינים. אין... לעמוד לפניו —שהיה נושך. קעא) נפל אשת —דרש אשת מלשון אישות; ואף נפל מין שרץ בלשון חכמים, ולפי דרשה זו סוף הפסוק מקביל לראשו: „כמו שבלול (מין שרץ) תמס יהלך, [כמו] נפל ואישות בל חזו שמש". קעב) חולדות — חופרות. קעג) כיצד — נבראת הסלמנדרא מן האש. קעד) שסורם —סור שלהם, מלשון סאור=שאור שבעיסה; כנוי למזג רע. כוססים — אוכלים אע"פ שאין בהם הנאה. קתו — ידו. קעו) הבר — חובר חבר וקוסם. גבע — שיש לו כעין חטוטרת קטנה. ופלטה — הקיאה. קעז) חלזון — שבלול (שנעקע). קעח) חלזון... דומה לים — החלזון שצובעין מדמו תכלת לציצית דומה במראהו לים. דמיו — מחירו.

קעט החלון הזה, כל שהוא נָדֵל – נַרְתִּיקוֹ גדל עמו. (פסיק').

קפ אמרו עליו על ר' שמעון בן חֲלַפְתָּא, שעַסקן בדברים היה.

מהו עסקן בדברים? אמר רב מְשַׁרְשְׁיָא: נאמר: „לך אל נמלה עצל ראה דרכיה וחכם, אשר אין לה קצין שוטר ומושל, תכין בקיץ לחמה"[1] — אמר: אלך ואראה אם אמת הוא שאין להן מלך. הלך בתקופת תמוז, פרש טלית על קן של נמלים. יצאה אחת מהן ונתן בה סימן, נכנסה ואמרה להן: נפל צל. יצאו. הגביה את הטלית ונפלה חמה. נפלו עליה והרגוה. אמר: מכאן, שאין להן מלך, שאִלו היה להן מלך – לא היו נוטלות ממנו רשות?

אמר לו רב אחא בנו של רבא לרב אשי: ושמא המלך היה ביניהן; או רשות המלך היתה בידם; או בין מלך למלך היו, שנאמר: „בימים ההם אין מלך איש הישר בעיניו יעשה"[2]? אלא נאמן עלינו שלמה. (חול' נז).

קפא הנמלה הזו שלשה בתים יש לה, ואינה כונסת בעליון מפני הדלף, ולא בתחתון מפני הטִינא, אלא באמצע; ואינה חיה אלא ששה חדשים. למה? שמי שאין לו גידים ועצמות אינו חי אלא ששה חדשים. וכל מאכלה אינה אלא חטה ומחצה—והיא הולכת ומכנסת בקיץ כל מה שמוצאת: חטים ושעורים ועדשים. אמר ר' תנחומא: ולמה היא עושה כן? שאומרת: שמא יגזור עלי הקדוש־ברוך־הוא חיים ויהא לי מהיכן לאכול.

אמר ר' שמעון בן יוחאי: מעשה היה ומצאו בחור שלה שלש מאות כור, מה שמכנסת מן הקיץ לחורף, לפיכך אמר שלמה: „לך אל נמלה עצל, ראה דרכיה וחכם"[1].

מהו „ראה דרכיה וחכם"[1] – ראה דרך־ארץ שיש בה, שבורחת מן הגזל. אמר ר' שמעון בן חלפתא: מעשה בנמלה אחת, שהפילה חטה אחת, והיו כלן באות ומריחות בה ולא היתה אחת מהן נוטלת אותה; באה אותה שהיתה שלה ונטלה אותה. ראה חכמה שיש בה! (דב"ר ה; ילק"ש).

קפב כיצד מחריבין חורי נמלים? ר' שמעון בן גמליאל אומר: מביא עפר מחור זה ונותן לתוך חור זה והן חונקות זו את זו.

אמר רב יֵימַר בר שֶׁלֶמְיָא משמו של אביי: והוא – שמפסיק ביניהם נהר; והוא – שאין גשר; והוא – שאין גָּמָל; והוא–שאין מֶצֶר. עד כמה? עד פרסה. (מו"ק ו, ז).

קפג פעם אחת היה דוד מלך ישראל יושב בגנו וראה צרעה אוכלת עכביש. אמר דוד לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, מה הנאה באלו שבראת בעולמך? צרעה

[1] מש' ו', ו, ז. [2] שופ' כ"א, כה.

קעט) נרתיקו — קליפתו. קפ) פרש טלית — לעשות צל. אחת מהן — מן הנמלים. נתן בה סימן —כדי שיכירנה אח"כ. והרגוה —על ששקרה להן. לא היו נוטלות ממנו רשות?—לדון את הנמלה למיתה. נאמן עלינו שלמה —לסמוך על דבריו ואין לבדוק אחריהם. קפא) שלשה בתים יש לה —זה על גבי זה. ואינה כונסת —גרעינים. מפני הדלף —שלא יכנסו מי הגשמים וישטפו את אוצרם. מפני הטינא — החומר שמלמטה, שיקלקל את תבואתה. קפב) מחריבין חורי נמלים — שמקלקלות את התבואה בשדה. והן חונקות זו את זו — שאין מכירות בריח העפר שלהן וחושבות שהתנפלו עליהן נמלים אחרות. גמל — גשר של נסר אחד מונח לרוחב הנהר. מצר — חבל מתוח לרוחב הנהר לעבור בו. עד כמה — יהא המרחק בין שני החורים, שלא יכירו

מפסדת דבש ואין בה הנאה; עכביש אורג כל השנה ואין לְבוּש. אמר הקדוש־ברוך־הוא: דוד, אתה מלעיג על בריותי – תבא שעה ותצטרך להן.

וכשנחבא דוד במערה מפני שאול המלך, שלח הקדוש־ברוך־הוא עכביש וארג על פי המערה וסגר אותה. בא שאול וראה פי המערה ארוג. אמר: ודאי לא נכנס אדם לכאן, שאם נכנס היה קורע את האריג – והלך לו ולא נכנס לשם. וכשיצא דוד וראה את העכביש – נשקו ואמר לו: ברוך בוראך וברוך אתה!

ובשעה שמְּצָאוֹ דוד לשאול שוכב ישן במעגל – והיה אבנר שוכב בפתח האהל, ראשו בפתח אחד ורגליו בפתח שכנגדו, והיו רגליו זקופות; בא דוד ונכנס בין רגליו ונטל צפחת המים. וכשבא לצאת מבין רגליו, פשט אבנר את רגליו – וכסהו, והיו עליו כשני עמודים גדולים. בקש דוד רחמים לפני הקדוש־ברוך־הוא ואמר: „אלי אלי, למה עזבתני?"[1]—עשה לו הקדוש־ברוך־הוא נס ושלח צרעה ועקצה ברגלי אבנר וְזָקַף—ויצא דוד.

באותה שעה שבח דוד לפני הקדוש־ברוך־הוא ואמר: רבונו־של־עולם, מי... יעשה כמעשיך וכגבורותיך"[2] — שכל מעשיך נאים. (אב׳ דב"ם).

XII. בְּהֵמוֹת וְחַיּוֹת.

קפד „בְּכוֹר שׁוֹרוֹ הָדָר לוֹ וְקַרְנֵי רְאֵם קַרְנָיו"[3] — שור כחו קשה אבל אין קרניו נאות, רְאֵם קרניו נאות אבל אין כחו קשה. (ספרי; ילק"ש).

קפה אל תעמוד בפני השור בשעה שעולה מן האגם, מפני שהשטן מרקד בין קרניו. אמר שמואל: בשור שחור ובימי ניסן.

שָׁנָה רב אושעיא: מרחיקין משור תם חמשים אמה, ומשור מועד כמלא עיניו.

שנו משמו של ר׳ מאיר: ראשו של שור בדקולא – עֲלֵה לעליָה וזרוק סולם מתחתיך. (פס׳ קיב; בר׳ לג.).

קפו שנו רבותינו: אילים ממואב, כבשים מחברון, עגלים משרון, גוזָלות מהר־המלך. רבי יהודה אומר: מביאים כבשים שגַבהם כרָחְבָּם. (מנח׳ פז.).

קפז תָּנֵי דְּבֵי ר׳ ישמעאל: „את הגמל כי מעלה גרה הוא"[4] —שליט בעולמו יודע שאין לך דבר מעלה גרה וטמא אלא גמל, לפיכך פָּרַט בו הכתוב „הוא".

תָּנֵי דְּבֵי ר׳ ישמעאל: „ואת החזיר כי מפרים פרסה הוא"[5] — שליט בעולמו יודע שאין לך דבר שמפרים פרסה וטמא אלא חזיר, לפיכך פרט בו הכתוב „הוא".

אמר רב חסדא: היה מהלך במדבר ומצא בהמה שפרסותיה חֲתוּכות, בודק בפיה:

[1] תהל׳ כ"ב, ב. [2] דב׳ ג׳, כד. [3] שם ל"ג, יז. [4] ויק׳ י"א, ד. [5] שם שם, ז.

זו את זו. קפג) מפסדת —שאוכלת ואינה עושה. קפה) בשעה שעולה מן האגם — והוא שבע ויצרו פוחז עליו. ראשו... בדיקולא — בסל של ענפי תמרים, כלו׳ בשעה שהוא אוכל. עלה לעליה וגו׳ — כלו׳ ברח מפניו שלא יזיקך. קפו) אילים ממואב — כלו׳ האילים הטובים באים ממואב. גוזלות – יונים. מביאים כבשים — לקרבן. שגבהם כרחבם — כלו׳ רחבים ביותר מרוב שמנונית. קפז) שליט בעולמו —הקב"ה. פרט בו... הוא —ולא אחר. שפרסותיה חתוכות— כרותות ונטולות ואינו יכול לבדוק אם מפרסת פרסה היא.

אם אין לה שִׁנים למעלה — בידוע שהיא טהורה. אם לאו — בידוע שהיא טמאה; ובלבד שיַכיר בן־גמל.

ואמר רב חסדא: היה מהלך בדרך ומצא בהמה שפיה נָמוּם, בודק בפרסותיה: אם פרסותיה סדוקות—בידוע שהיא טהורה, אם לאו —בידוע שהיא טמאה; ובלבד שיכיר חזיר.

ואמר רב חסדא: היה מהלך במדבר ומצא בהמה שפיה גמום ופרסותיה חתוכות, בודק בבשרה: אם מהלך שתי וערב—בידוע שהיא טהורה, ואם לאו—בידוע שהיא טמאה; ובלבד שיכיר עָרוֹד. (חול' נט).

קפח אמר רב חנן בר רבא: „השסועה"[1] — בריה בפני עצמה היא, שיֵש לה שני גַבין ושני שִׁדְרָאוֹת. וכי משה רבֵנו קְנִיגִי היה או בַלִיסְטְרִי היה? מכאן תשובה לאומר: אין תורה מן השמים. (שם ס:).

קפט ששה דברים נאמרו בסוס: אוהב את הזנות, ואוהב המלחמה, ורוחו גסה, ומואס את השֵׁנה, ואוכל הרבה ומוציא קמעא, ומהלך על צִדי דרכים. ויש אומרים: אף מבקש להרוג בעליו במלחמה. (פס' קיג:).

קצ כמה שְׁנַת הסוס? ששים נִשְׁמִין. (סוכה כו:).

קצא חַמְרָא (חמור) אפילו בתקופת תמוז קְרִירָא לֵיה (קר לו). (שבת נג.).

קצב הפרד — אמר אביי: קולו עָבֶה—בן חמורה; קולו צנוף — בן סוסה. רב פפא אמר: אזניו גדולות וזנבו קטן — בן חמורה; אזניו קטנות וזנבו גדול — בן סוסה. (חול' לט.)

קצג „אין הרחלים יוצאות חֲנוּנוֹת".

ישב רב אחא בר עולא לפני רב חסדא ואמר: רחֵלה משעה שגוזזין אותה טוֹמנין לה עָזָק בשמן ומַניחין לה על פַּדַחְתָּהּ, כדי שלא תצטנן. אמר לו רב חסדא: אם כן עֲשִׂיתָהּ מַר־עוּקְבָא! אלא ישב רב פפא בר שמואל לפני רב חסדא ואמר: בשעה שכורעת לילד טומנין לה שני עֲזָקִין של שמן ומניחין לה אחד על פדחתה ואחד על הרֶחֶם, כדי שתתחמם. אמר לו רב נחמן: אם כן עשיתה יַלְתָּא! אלא אמר רב הונא: עץ אחַר יש בכרכי הים

[1] דב' י"ד, ז.

בידוע שהיא טהורה — וודאי שטהורה היא, שכל בהמה שאין לה שינים למעלה מעלת גרה היא וטהורה. ובלבד שיכיר בן גמל —שידע להבחין שאין זה גמל צעיר, שאף הוא אין לו שינים וטמא הוא. שפיה גמום — התוך ועקור, ואינו יכול לבדוק בשיניה. סדוקות — שסועות. ובלבד שיכיר חזיר — שפרסותיו סדוקות וטמא הוא. אם מהלך שתי וערב — כלו' ינסה לקרוע חתיכת בשר תחת העוקץ של האליה, אם הבשר נקרע שתי וערב (לאורך ולרוחב) טהורה היא, ואם לאו טמאה. ובלבד שיכיר ערוד — מין חמור פרא שאף בשרו נקרע שתי וערב והוא טמא. קפח) קניגי... בליסטרי — צייד ורובה, שבקי בכל מיני חיות. מכאן תשובה וגו' — שבודאי הקב"ה גלה לו למשה. קצ) נשמין —נשימות, רגעים קלים. קצא) אפילו בתקופת תמוז וגו' —שהוא רועד תמיד. קצב) הפרד — תולדות כלאים של סוס וחמור. בן חמורה — ואביו סוס. צנוף — צלול. קצג) אין הרחלים יוצאות — בשבת. חנונות — מפורש למטה בענין. טומנין לה עזק — מוך וכל דבר רך שכורכין בו לחמום; ו„חנונות" מלשון חנינה שנוהגין בה רחמים. על פדחתה — על מצחה. עשיתה מר עוקבא — אתה נוהג בה חשיבות של מר עוקבא, שהיה עשיר ואב בית־דין. ילתא — אשתו של רב נחמן חתן ראש־הגולה.

וְחָנוּן שמו, ומביאין קיסם ומניחין לה בחוטמה, כדי שתִּתְעַטֵּשׁ, ויפלו דִּרְנֵי רֹאשָׁהּ. (שבת נד:).

קצד אמר ר' יוסי בן נהוראי: רחל אחת היתה בשכונתנו שנִקְדַּד קנה שלה ועשו לה קְרוּמִין של קנה וחיתה. (חולי' נז:).

קצה [כבש] כשהוא חי קולו אחד וכשהוא מת קולו שבעה. כיצד קולו שבעה? שתי קרניו – שתי חצוצרות, שני שוקיו – שני חלילים, עורו לתוף, בני מעיו לנְבָלים, בני־מעיו לכנורות; ויש אומרים: אף צמרו לתכלת. (קנ' ג).

קצו כוי – זה איל הַבָּר; ויש אומרים: זה הבא מן התַּיִשׁ ומן הצְבִיָּה. ר' יוסי אומר: כוי בריה בפני עצמה היא ולא הכריעו בה חכמים אם מין חיה היא אם מין בהמה. ר' שמעון בן גמליאל אומר: מין בהמה היא, ושל בית־דּוֹשַׁאי היו מגדלין מהן עדרים־עדרים. (חולי' פ.).

קצז ר' זירא מצא לרב יהודה שהיה עומד על פתח בית חמיו, וראהו שדעתו בדוחה, ואִלו שאל ממנו כל חללו של עולם היה אומר לו. אמר לו: מה טעם עזים הולכות בראש ואחר־כך הרחלות? אמר לו: כבריָּתו של עולם – מתחלה חשכה ואחר־כך אורה. – מה טעם אלו מְכֻסּוֹת ואלו מְגֻלּוֹת? – אלו שאנו מתכסים מהן מְכֻסּוֹת, ואלו שאין אנו מתכסים מהן מְגֻלוֹת. – מה טעם הגמל זנבו קטן? – משום שאוכל כִּיסִין. – מה טעם השור זנבו ארוך? – משום שדָּר באגם וצריך להבריח יתושים. – מה טעם קרן החגב רכה? – משום שדָּר בחִלפין, ואִלו היתה קשה תֵעָקֵר ויסתמא; שאמר שמואל: הרוצה לסַמּוֹת חגב ישלוף את קרנו. – מה טעם עפעף של תרנגולת מוגבהת למעלה? – שדָרה על דפים, ואִלו יִכָּנֵס עשן בעיניה תסתמא. (שבת עז:).

קצח ר' חנינא בן דוסא היו לו עזים. אמרו לו: עזיך מזיקות. אמר להם: אם מזיקות הן יאכלו אותן דֻבִּים, ואם לא – כל אחת ואחת תביא לערב דֹב בקרניה. לערב הביאה כל אחת דֹב בקרניה. (תענ' כה).

קצט מעשה בחמורו של ר' חנינא בן דוסא שגנבוהו לסטים וחבשוהו בחצר, והניחו לו תבן ושעורים ומים – ולא היה אוכל ושותה. אמרו: למה אנו מניחים את הבהמה שתמות ותבאיש לנו את החצר? עמדו ופתחו לה את הדלת והוציאוה; והיתה מושכת והולכת עד שהגיעה אצל ר' חנינא בן דוסא. כיון שהגיעה אצלו שמע בנו קולה. אמר לו: אַבָּא, אבא, דומה קולה לקול בהמתנו. אמר לו: בני, פְּתח לה את הדלת, שכבר מתה ברעב. עמד

שתתעטש — תזורר. דרני — תולעים. קצד) שנקדד קנה שלה — ניקבה הגרגרת שלה. ועשו לה קרומין של קנה —סתמו את הנקב בשפופרת של קנה. קצה) שני שוקיו —עצם השוק חלולה. בני מעיו לכנורות — הדקים והגידים שבבני־מעיו נימים (מיתרים) לכנורות. קצו) איל הבר — איל פרא. בית דושאי — שם משפחה. קצז) כל חללו של עולם — כל מיני שאלות. מתחלה חשכה וגו' —סתם עזים שחורות ורחלים לבנות. מתכסים מהן —מצמרן. שאוכל כיסין —עשבים שיש בהם קוצים, ולפיכך זנבו קצר שלא ידבקו בו הקוצים. בחילפין —מיני צמחים של קנה וסוף. תעקר — הקרן. ויסתמא — יתעוור. עפעף של תרנגולת וגו'— הרים התחתון של העין, וכשהיא עוצמת את עיניה הרים התחתון עולה ומכסה את העליון, ובשאר הבריות להיפך. קצח) מזיקות — מפסידות שדות אחרים.

יפתח לה הדלת והניח לה תבן ושעורים ומים והיתה אוכלת ושיתה. לפיכך אמרו: כשם שהצדיקים הראשונים היו חסידים, כך בהמתם חסידות כמותם. (אדר"נ ח).

ר ר' פנחס בן יאיר היה הולך [בדרך], נזדמן לפונדק אחד, הֵטילו שעורים לחמורתו— לא אכלה. חָבטוּ אותן – לא אכלה. נִקרו אותן – לא אכלה. אמר להם: שמא אינן מעושרות. עִשרו איתן – ואכלה. אמר: עֲנִיָּה זו הולכת לעשות רצון קונָהּ ואתם מאכילים אותה טְבָלים! (חול' ו).

רא ר'. יוסֵי מן יוֹקְרַת היה לו חמור אחד. כשהיו שוכרים אותו כל היום, הָיו מְשַגרים את השכר, על גבו והוא מביא לבְעלים; ואם הותירו או פִּחֲתו לא זז ממקומו. פעם אחת נשכחו עליו זוג של סנדלים ולא זז ממקומו עד שנִטְלום מעליו. (תענ' כד.).

רב מעשה בחסיד אחד שהיתה לו פרה אחת חורשת. לימים יָרַד אותו חסיד מנכסיו ומְכָרָהּ לנכרי אחד. חרש בה הנכרי ששה ימים של חול. בשבת הוציאה לחרוש בה. רבצה תחת העול ולא רצתה לעשות מלאכה. היה הולך ומכה אותה והיא אינה זזה ממקומה. כיון שראה כך, הלך אצל אותו חסיד ואמר לו: בוא וטול פרתך, ששה ימים עבדתי בה וביום השבת הוצאתיה לחוץ, ורבצה תחת העול ולא רצתה לעשות שום מלאכה בעולם, וכמה שהייתי מכה אותה היא אינה זזה ממקומה.

כיון שאמר לו כך, הבין אותו חסיד מפני מה אינה עושה מלאכה, מפני שהיתה לְמודה לנוח בשבת. אמר לו אותו חסיד: בוא ואני מעמידָהּ ואעשנה חורשת. כיון שהגיע אצלה, אמר לה באזניה: הוי פרה, פרה! כשהָיִית ברשותי היית נינוחה בשבת, עכשו שגרמו עונותי ומכרתיך לנכרי זה, בבקשה ממך, עמדי ועשי רצון אדוניך.

מיד עמדה ובקשה לעשות מלאכה. אמר הנכרי לאותו חסיד: איני מַנִּיחֲךָ עד שתאמר לי, מה עשית לה ומה אמרת לה באזניה; שמא כִשַּפְתָּ אותה. אמר לו אותו חסיד: כך וכך אמרתי לה.

כיון ששמע אותו הנכרי כך נבהל ונזדעזע ונשא קל־וחמר בעצמו, ואמר: ומה זו, שאין בה לא שיחה ולא דעת ולא תבונה, הכירה את בוראה; אני, שבראני הקדוש־ברוך־הוא בצלמו ובדמותו ונתן לי דעה ובינה – ולא אכיר את בוראי!

מיד בא ונתגַיֵר וזכה ללמוד תורה ונקרא ר' יוחנן בן תּוֹרְתָה.

(פסיק"ר יד; מד' עשה"ד כז).

רג שאלו תלמידיו את רבי אלעזר: מפני מה כלב מכיר את קונו וחתול אין מכיר את קונו? אמר להם: ומה האוכל ממה שהעכבר אוכל מְשַכֵּחַ, האוכל עכבר עצמו לא כל שֶכֵּן. (הור' יג.).

רד רועים חלבו חלב. בא נחש ושתה ממנו והיה הכלב רואה. כשבאו הרועים ישבו לאכול מן החלב, התחיל הכלב נובח בהם, ולא השגיחו בו. לסוף עמד הכלב ושתה את

ר) הטילו — נתנו. חבטו — דשו. נקרו — נקו מן המוץ. אינן מעושרות — לא ניטל מהן מעשר. טבלים – תבואה שאינה מעושרת. רא) כשהיו שוכרים אותו — למלאכה. הותירו או פחתו — אם הניחו עליו יותר או פחות מן הראוי. רב) ירד מנכסיו — נעשה עני. למודה— רגילה. ונשא קל וחומר — דן ק"ו. רג) את קונו — את בעליו. משכח — נחלש כח זכרונו. רד) ושתה ממנו — והטיל בו ארסו. נובח בהם — לרמז שלא יאכלו.

החלב ומת. קברוהו הרועים ועשו לו נפש. ועד עכשו קוראין לו „נפש הכלב״.
(פסיק׳ דר״כ י).

רה אדם אחד הזמין חכם לביתו והושיב כלב אצלו. אמר לו הרב: בזיון אני חַיָּב לךָ? אמר לו: רבי, טובה אני משלם לו; שַׁבָּאים באו לעיר, נכנס אחד מהם ובקש לִטול אשתי — ואכל הכלב בֵּיצָיו. (ירוש׳ תרומ׳ ח).

רו מעשה בטַבָּח אחד בצפורי שהיה מאכיל לישראל נבלות וטרפות. פעם אחת שתה יין בערב שבת ועלה לגג ונפל ומת והיו כלבים מלקקין את דמו. באו ושאלו לר׳ חנינא: מהו להעבירו מלפניהם? אמר להם: הניחו להם, משלהם הם אוכלים, שנאמר: „ובשר בשדה טרפה לא תאכלו, לכלב תשליכון אותו״[1] — וזה גזל אותם והאכיל את ישראל.
(שם ה).

רז אמר ר׳ תנחום בר מַרְיוֹן: יש כלבים ברומי שיודעים להערים. הולך ויושב לפני הַפְּלָטֵר, ועושה עצמו מתנמנם — ובעל הפלטר מתנמנם, והוא שומט ככר על הקרקע — ועד שמתכנסים להם, הוא משתכר ככר והולך לו. (ב״ר כב).

רח דרש ר׳ יונה על פתח של בי־נשיאה: מהו שנאמר: „יודע צדיק דין דלים״[2] — יודע הקדוש־ברוך־הוא בכלב שמזונותיו מועטים, לפיכך שוהה אכילתו במעיו שלשה ימים. אמר רב המנונא: מכלל, שדרך־ארץ לזרוק אוּמְצָא לכלב. וכמה? אמר רב מרי: כמדת האוזן ומקל אחריו. (שבת קנה:).

רט הכלבים — אחד נוכח וכֻלם מתקבצים ונובחים על חנם. (שמ״ר לא).

רי כלב זה, אדם משליך לו פרוסה — סוכר את פיו. (ילמד׳ דברים; ילק״ש).

ריא כלבים בוכים — מלאך־המות בא לעיר, כלבים שוחקים אליהו הנביא בא לעיר; והוא — שאין בהם נקבה. (ב״ק ס:).

ריב הכלבים והתרנגולים שונאים זה את זה. (פס׳ קיג:).

ריג שנו רבותינו: חמשה דברים נאמרו בכלב שוטה: פיו פתוח, ורירו נוטף, ואזניו סרוחות, וזנבו מונחת לו בין ירכותיו, ומהלך בצדי דרכים. ויש אומרים: אף נובח ואין קולו נשמע. (יומא פג:).

ריד אמר רב פפא: אין עני מכלב ואין עשיר מחזיר. (שבת קנה:).

רטו תְּלָא לֵיהּ קוֹרָא לְדָבָר־אַחֵר — וְאִיהוּ דִּידֵיהּ עָבִיד (תלה לו קור של דקל לדבר־אחר — והוא עושה את שלו). (בר׳ מג:).

[1] שמ׳ כ״ב, ל. [2] מש׳ כ״ט, ז.

נפש — ציון, מצבה. רה) בזיון אני חייב לך? — כלו׳ על מה אתה מבזני? שבאים — שודדים. רז) הפלטר — חנות של אופה לחם. רח) שיהה אכילתו במעיו — ואינה מתעכלת. אומצא — נתח קטן של בשר חי. כמדת האוזן ומקל אחריו — כלו׳ נותנין לו דבר מֻועט כמדת האוזן ומיד מכין אותו במקל. ריא) שאין בהם נקבה — שאם היא בתוכם היא הגורמת בדבר. ריג) סרוחות — נגררות ותלויות. ריד) אין עני מכלב — שמתפרנס ממה שמשליכין לפניו והוא רעב תמיד. ואין עשיר מחזיר — שכל מאכל ראוי לו ומאכילין אותו הרבה להשמינו. רד) תלא ליה קורא וגו׳ —

רטז רב נַמְדָא נתן ארבעה זוז לסַפָּנים להביא בהם דבר ולא מצאו כלום. הביאו לו בהם קוף, נשתמט הקוף ונכנס לחור. חִפרו אחריו ומצאוהו רובץ על מרגליות. נְטָלון והביאו לו את כולן. (נדר' נ:).

ריז ר' חַמי בר עוּקְבָא מִשום ר' יוסי אמר: שִׁערו לומר: אין החַיָה שבהר גְדלה בעמק ולא חיה שבעמק גדלה בהר.

דִיקְלִיטְיָאנוּס היה מיצר לבני פַּנְיַס. אמרו לו: אנו הולכים מכאן. אמר לו יוֹעצו: הם לא ילכו מכאן, ואם ילכו — יחזרו. ואם אתה מבקש לבדוק בדבר, הָבֵא צבָאים ושלחם לארץ רחוקה, ולבסוף יהו חוזרים למקומם. עשה כך. הביא צבאים וחִפה קרניהם כסף ושלחם לאפריקא, ולסוף שלש שנים חזרו למקומם. (ירוש' שבוע' ט).

רי הצבי בשעה שהוא ישן עינו אחת פתוחה ועינו אחת קמוצה. (שהש"ר; תנח' תולדות).

רי „הֲיָדַעְתָּ עֵת לֶדֶת יַעֲלֵי־סָלַע"[1] — יעלה זו אכזרית על בניה, ובשעה שכורעת ללדת עולה לראש ההר, כדי שיפול ממנה [הוָלָד] וימית. והקדוש־ברוך־הוא מזמן לה נשר, שמקבלו בכנפיו ומניחו לפניה, ואינו מקדים ואינו מאַחֵר אפילו רגע. שאלמלי מקדים או מאחר אפילו רגע אחד — מיד מת.

„חוֹלֵל אַיָּלוֹת תִּשְׁמוֹר"[1] — אילה זו רחמה צר, בשעה שכורעת ללדת הקב"ה מזמן לה דְרָקוֹן, שֶׁמַכִּישָׁהּ בבית־הרחם ומתרפה ממוֹלָדָהּ, ואלמלי מקדים רגע אחד או מאחר רגע אחד — מיד מתה.

וכשהיא יולדת מה הקב"ה עושה? ממציא לה עשב והיא אוכלת ומתרפאת. (ב"ב טז; ילק"ש תהל' קד).

רכ „הָרִים הַגְּבֹהִים לַיְּעֵלִים"[2] — אמר ר' יודן: הרים למה נבראו — בשביל יעלים. יעלה זו תָשָׁה היא, והיא מתיָראת מן החיה, ובשעה שהיא מבקשת לשתות הקדוש־ברוך־הוא מכניס בה רוח תְזָזִית ומַקַרְקֶשֶׁת בקרניה, והחיה שומעת קולה ובורחת. (ב"ר יב).

רכא בשעה שאילה זו צמאה, היא חופרת גוּמָא וקובעת קרניה לתוכה ועורגת לפני הקדוש־ברוך־הוא מתוך צרה, והקב"ה מעלה לה את התהום והתהום מעלה לה את המים. (אגא"ס; שו"ט).

רכב אומר היה רבי מאיר: תחש שהיה בימי משה בריה בפני עצמה היה ולא הכריעו בו חכמים אם מין חיה הוא אם מין בהמה הוא, וקרן אחת היתה לו במצחו, ולפי שעה נזדמן לו למשה ועשה ממנו משכן ונגנז. (שבת כח:).

רכג קרש מין חיה היא ואין לו אלא קרן אחת. (שם).

[1] איוב ל"ט, א. [2] תהל' ק"ד, יח.

כלו' תן לפני החזיר קור של דקל (ענפים רכים וירוקים של תמר שמתוקים לאכילה) והוא נמשך לאשפה. ריז) שיערו לומר — החכמים שיערו מסברת עצמם. מיצר — נוגש ומצער במסים. פניים — שם מקום. וחפה - צפה וכסה. ריח) קמוצה — סגורה. ריט) דרקון — נחש. שמכישה — שנושכה. ומתרפה ממולדה — הולד מתרפה ונופל מבית־הרחם. רכ) תשה — חלשה. רוח תזזית — רוח טירוף ושגעון. ומקרקשת — דופקת ומשמיעה קול. רכא) גומא — בור. רכב) תחש — שלקחו ממנו עורות למשכן. ונגנז — נעלם.

רכד אמר רב יהודה: קרש – צבי של בֵּי־עִילַאי. טַנְרַם – ארי של בי־עילאי.
אמר רב יוסף: עור צבי של בי־עילאי שש עשרה אמות.
אמר רב כהנא: בין אוזן לאוזן של אריה דְבֵי־עילאי – תשע אמות. (חול׳ נט:).

רכה אמר לו קיסר לר׳ יהושע בן חנניה: אלהיכם לאריה נמשל, שנאמר: „אריה שאג מי לא יירא"[1]; מה גדולתו? הרי פרש הורג את הארי! אמר לו: לא נמשל אלא כאריה של בֵּי־עִילַאי. אמר לו: רצוני שתַּרְאֵנוּ לי. אמר לו: אי אתה יכול לראותו. אמר לו: אף־על־פי־כן. בקש ר׳ יהושע רחמים ונעקר הארי ממקומו. כשהיה בְּרָחוק ארבע מאות פרסא נהם קול ראשון–הפילו כל המְעֻברות ונפלו חומות רומי. בְּרָחוק שלש מאות פרסא נהם קול שני – נשרו שִׁניהם של בני אדם, ואף הוא נפל מכסאו לארץ. אמר לו: בבקשה ממך, בַּקש רחמים עליו שיחזור למקומו. בִּקש ר׳ יהושע רחמים עליו והחזירו למקומו. (שם).

רכו מעשה בר׳ חנינא בן דוסא שראה הארי. אמר לו: אִי לך, מלך חלש, לא השבעתיך שלא תֵרָאֶה בארץ־ישראל! מִיָד ברח. רץ אחריו ר׳ חנינא. אמר לו: נעֱנֵיתי לך, שקראתיך „מלך חָלש" – ומי שבְרָאֲך קראך גבור. (תגה"ק ויגש).

רכז ר׳ שמעון בן חלפתא היה מהלך בדרך. פגעו בו אריות ונהמו כנגדו, אמר: „הכפירים שואגים לטרף"[2]. ירדו לו שתי שוקים. אכלו אחת והניחו אחת. נְטָלָהּ ר׳ שמעון בן חלפתא והביאה לבית־המדרש ושאל עליה: דבר טמא הוא זה או דבר טהור? אמרו לו: אין דבר טמא יורד מן השמים. (סנה׳ נט:).

רכח אמר רב פַּפָּא: מקובלנו אין הארי נופל על שנים.
– הרי אנו רואים שנופל? – הַהוא כמו שאמר רמי בר אבא: אין חיה רעה שולטת באדם אלא אם כן נדמה לה כבהמה, שנאמר: „ואדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו"[3]. (שבת קנא; חול׳ לח:).

רכט בשעה שהיה דוד רועה את הצאן הלך ומצא את הרְאֵם ישן במדבר, והיה סבור בו שהוא הר – ועלה עליו והיה רועה. נגער הראם ועמד, והיה דוד רכוב על קרניו ומגיע עד לשמים. באותה שעה נתפלל דוד לפני הקדוש־ברוך־הוא, שיורידהו מן הראם. מה עשה הקדוש־ברוך־הוא? זִמן לו אריה אחד. כיון שראה הראם את האריה נתיָרא ממנו ורבץ בפניו, לפי שהאריה מלך על כל החיות והבהמות. כיון שראה דוד את האריה נתירא הימנו, זִמֵן הקדוש־ברוך־הוא צבי. קפץ האריה אחריו – ודוד ירד והלך לו.
זהו שנאמר: „הושיעני מפי אריה ומקרני רֵמִים עניתני"[4]. (שו"ט כב).

רל ארי וכלב וַאֲקַנְקִיתָא היו עומדים. בקש הארי להזיק את הכלב וראה את האקנקיתא, ונתיָרא ממנו, שאימתו על הארי ואימת הכלב על האקנקיתא, ולא היו מזיקים זה את זה. התחיל ר׳ עקיבא רואה ואומר: „מה רבו מעשיך ה׳, כלם בחכמה עשית"! [5] (שם קד).

רלא שנו רבותינו: חמש אימות הן, אימת חלש על גבור: אימת מַפְגִיע על הארי, אימת

[1] עמ׳ ג׳, ח. [2] תהל׳ ק"ד, כא. [3] שם מ"ט, יג. [4] שם כ"ב, כב. [5] שם ק"ד, כד.

רכד) בי־עילאי – שם מקום שהיו בו חיות גדולות מאד. רכו) נעניתי לך – נכנע אני לפניך ומבקש סליחתך. רכז) ירדו לו – מן השמים, כדי שלא יגעו בו האריות. רכח) מקובלנו – יודעים אנו בקבלה. רכט) אקנקיתא – זאב; וי"מ: מין שרץ שהארי מתיירא ממנו. רלא) מפגיע –

יַתּוּשׁ על הפיל, אימת סְמָמִית על עקרב, אימת סְנוּנִית על הנשר, אימת כִּילְבִית על לויתן. אמר רב יהודה אמר רב: מנין?—„הַמַּבְלִיג שׁוד על עָז"[1]. (שבת עז:).

רלב אמר רב יהודה אמר רב: כל מה שברא הקדוש־ברוך־הוא בעולמו זכר ונקבה בְרָאָם; אף לויתן נחש בריח ולויתן נחש עקלתון זכר ונקבה בראם, ואלמלי נזקקים זה לזה מחריבים כל העולם כֻּלּוֹ. מה עשה הקדוש־ברוך־הוא? סֵרַס את הזכר והרג הנקבה ומְלָחָהּ לצדיקים לעתיד־לבוא.

ואף בהמות בהררי אלף זכר ונקבה בראם, ואלמלי נזקקים זה לזה מחריבים כל העולם כֻּלּוֹ. מה עשה הקדוש־ברוך־הוא? סֵרֵס הזכר וצִנֵּן הנקבה ושִׁמְּרָהּ לצדיקים לעתיד־לבוא. (ב"ב עד:).

רלג אמר ר' יוחנן: בשעה שלויתן רָעֵב מוציא הבל מפיו ומרתִּיחַ כל מֵימוֹת שבמצולה, ואלמלא מכנים ראשו לגן־עדן אין כל בריה יכולה לעמוד בריחו. ובשעה שצָמֵא עושה תלמים־תלמים בים. (שם).

רלד „כִּי לִי... בְּהֵמוֹת בְּהַרְרֵי אָלֶף"[2] —בריה אחת יש לי, שבראתי למאכלך לעתיד־לבוא, וזהי – בהמות, והיא רבוצה על אלף הרים, ואלף הרים מגַדלים לה כל מיני עשבים וכל מיני מאכל והיא אוכלת.

ומהיכן היא שותה? יש אומרים: ראשה על פי הירדן ופיה פתוח כנגדו והירדן שופך לתוך פיה והיא שותה מים; ויש אומרים: כל מה שהירדן מכנים לששת חדשים עושה אותה גמיאה אחת. (פסיק"ר הוס' א'; ויק"ר כב).

XIII. שִׂיחוֹת עוֹבְרֵי־דְרָכִים.

רלה אמר רַבָּה בר בר חָנָה: סחו לי יורדי הים: אותו הגל שמְּטַבֵּעַ ספינות—כעין ציצית של אש לבנה נראית בראשו, ומַכִּין אותו באַלּוֹת שחקוק עליהן „אהיה אשר אהיה יה ה' צבאות, אמן אמן סלה" – והוא נח.

בין גל לגל – שלש מאות פרסא, ורומו של גל – שלש מאות פרסא. פעם אחת היינו מהלכים בים, והגביהנו הגל עד שראינו בית־מַרְבַּעְתּוֹ של הקטן שבכוכבים – והיה כבית־זרע של ארבעים סאה גרגרי חַרְדָּל; ואִלּוּ היה מגביה אותנו יותר היינו נשרפים מהבלו של הכוכב. ושמענו קולו של הגל קורא לחברו: חברי, כלום הנחת דבר בעולם

[1] עמ' ה', ט. [2] תהל' נ', י.

מין שרץ או חיה קטנה שהאריה מתיירא ממנו. יתוש על הפיל — שנכנס לפיל בחוטמו ועוקצו. סממית — מין לטאה. סנונית — מין צפור קטנה (שוואלבע) שנכנסת תחת כנפי הנשר ומעכבת פריחתו. כילבית—מין דג קטן ונכנס לדג גדול באזנו. המבליג שוד על עז —כלו' מחזיק שדוד וחלש על גבור. רלב) נזקקים — מזדווגים. סרס — עקר את ביציו. צנן את הנקבה — קרר את תאותה. רלג) תלמים תלמים בים —מחמת גמיאותיו. רלה) סחו —ספרו. ציצית — קרני זוהר. באלות — במקלות. בית מרבעתו — מקום מרבץ שלו. כבית זרע וגו' — כלו' שהיא קבוצה של הרבה כוכבים קטנים ודקים. מהבלו — מחומו.

שלא שְׁטָפָתוֹ – נבוא ונאבדנו". אמר לו: „צא וראה גבורת בוראך שאין לנו רשות לעבור את החול אפילו כמלוא־חוט". (ב"ב עג.).

רלו אמר רבה בר בר חנה: אני ראיתי הורמיז בן לילית, שהיה רץ בראש החומה של מְחוֹזָא, ופרש אחד רץ אחריו כשהוא רוכב על הסוס למטה מן החומה – ולא הגיעו. פעם אחת חבשו לו שתי פְּרָדוֹת והעמידון על שני גשרים של נהר רוֹגְנָג. וקפץ מפרדה זו לזו ומזו לזו, כשהוא מחזיק שתי כוסות בידיו ומְעָרֶה מזו לזו ומזו לזו –ואפילו טפה אחת לא נִשְׁרָה לארץ. ואותו היום „יעלו שמים ירדו תהומות"[1] היה. (שם:).

רלז אמר רבה בר־בר־חנה: אני ראיתי ראם בן יומו גדול כהר תבור, ואורך צוארו שלש פרסא, ובית־מרבעת ראשו פרסא וחצי; הטיל גללים וסתם את הירדן. (שם).

רלח ואמר רבה בר־בר־חנה: אני ראיתי צפרדע שהיתה כמגדל הַגְרוֹנְיָא. בא תנין ובלע את הצפרדע. בא עורב ובלע את התנין ועלה וישב בראש האילן. בוא וראה כמה גדול כחו של אותו אילן.

אמר רב פפא בר שמואל: אלמלא הייתי שם לא הייתי מאמין. (שם).

רלט ואמר רבה בר־בר־חנה: פעם אחת היינו מהלכים בספינה וראינו דג אחד שישבה לו כַּלְבִּית בנחיריו ומת. פְּלָטוּהוּ המים ליבשה. חרבו על ידו ששים כרכים, ואכלו מבשרו ששים כרכים, ומלחו ממנו ששים כרכים, ומלאו מגלגל עינו אחת שלש מאות גַרְבֵּי שמן. וכשחזרנו למקום זה לסוף שנים עשר חדש ראינו שהיו מְנַסְּרִים מעצמותיו קורות לבנין, ועמדו ובנו אותם הכרכים. (שם).

רם ואמר רבה בר־בר־חנה: פעם אחת היינו מהלכים בספינה וראינו דג שעלה חול על גבו וקנים גדלים עליו. סבורים היינו – יבשה היא, עָלִינו ואפינו ובשלנו על גבו. כשחם גבו של הדג – נתהפך... ואלמלא היתה הספינה קרובה – היינו טובעים בים. (שם).

רמא ואמר רבה בר־בר־חנה: פעם אחת היינו מהלכים בספינה. הלכה הספינה בין סנפּיר לסנפיר של דג אחד שלשה ימים ושלשה לילות, הדג – במעלה המים והספינה במורד המים. שמא תאמַר הספינה לא היתה קלה בהליכתה – בא רב דימי ואמר: כדי חמום קומקום של מים – היתה מהלכת ששים פרסא, וכשהפרש זרק חץ אחריה הִקְדִימַתּוּ. (שם).

רמב ואמר רבה בר־בר־חנה: פעם אחת היינו מהלכים בספינה וראינו עוף אחד שהיה עומד עד קרסוליו במים וראשו ברקיע. אמרנו: „אין מים" – והיינו מבקשים לירד ולצנן עצמנו. יצאה בת־קול ואמרה: אל תרדו! הרי שבע שנים שנפל לכאן מעצד של בן־נַגָּר–

[1] תהל' ק"ז, כו.

רלו) הורמיז בן לילית — מין שד. מחווא — שם עיר. ומערה — שופך משקה. יעלו שמים וגו' — כלו' יום סערה גדולה. רלז) בן יומו — בן יום אחד; הטיל גללים —הוציא צואה. רלח) כמה גדול כחו של אילן — שלא נשבר תחת כובד המשא. רלט) כלבית -- מין שרץ קטן. פלטוהו — הקיאוהו. גרבי — חביות. מנסרים —כורתים. רמא) הדג במעלה המים – כנגד שבולת המים. והספינה וגו' —שהיו שתים זה כנגד זה, ואעפ"כ היו בין סנפיר לסנפיר מהלך שלשה ימים. כדי חמום קומקום — כשיעור זמן שיש בו כדי לחמם ספל של מים. הקדימתו — ועברה לפני החץ. רמב) בן נגר — חרש עצים.

ועדיִן לא הגיע לקרקע. ולא מפני שעמוקים המים אלא מפני שהם רדופים.

אמר רב אשי: אותו עוף – „זיז שדי" הוא. (ב"ב עג.).

רמג ואמר רבה בר־בר־חנה: פעם אחת היינו מהלכים במדבר וראינו אַוָזים הללו, שכנפיהם שמוטות מחמת שומנן, ונהרות של שמן מושכים מתחתיהם. אמרתי להם: יש לי בכם חלק לעולם־הבא? – אחד הגביה לי כנפו, ואחר הגביה לי שוקו.

כשבאתי לפני ר' אלעזר אמר לי: עתידים ישראל ליתן עליהם את הדין. (שם).

רמד ואמר רבה בר־בר־חנה: פעם אחת היינו מהלכים במדבר. נִתְלַוָה עלינו ערבי אחד שהיה נוטל עפר ומריח בו, ואומר: דרך זה למקום פלוני ודרך זה למקום פלוני. אמרנו לו: כמה רחוקים אנו מן המים? אמר לנו: תנו לי עפר. נָתַנּו לו. אמר לנו: שמונה פרסאות. [עברנו כמה פרסאות] ושוב נָתַנּו לו. הריח ואמר: עכשו שלש פרסאות. הפכתי לו – ולא נצחתיו.

אמר לי אותו הערבי: בוא ואראך מֵתֵי מדבר. הלכתי אצלם וראיתים, דומים הם כמו שנתבסמו, והם שוכבים פְּרַקְדָן. ארכובתו של אחד מהם היתה זקופה, נכנס אותו הערבי תחת הארכובה כשהוא רוכב על הגמל ורומח זקוף בידו, ולא נגע בה. קצצתי כנף־תכלת של אחד מהם – ולא היינו יכולים לזוז ממקומנו. אמר לי הערבי: שמא נטלת מהם דבר – החזירהו, שכך מקובלנו: כל הנוטל מהם דבר – אינו זז ממקומו. החזרתי והלכנו.

אמר לי אותו הערבי: בוא ואראך הר סיני. הלכתי וראיתי שמקיפים עליו עקרבים והם עומדים כחמורים לבנים. שמעתי בת־קול שאומרת: „אוי לי שנשבעתי – ועכשו שנשבעתי מי מֵפֵר לי?".

כשבאתי לפני חכמים אמרו לי: כל אבא חֲמוֹר וכל בר־בר־חנה שוטה; היה לך לומר: „מופר לך, מופר לך"!

אמר לי אותו הערבי: בוא ואראך בלועי קֹרח. הלכתי וראיתי שני סדקים בארץ ועשן עולה מהם. הייתי נוטל גזי צמר וטובל במים, והנחתי בראש הרומח והכנסתי לשם. וכשהוצאתים – היו חרוכים. אמר לי: תן אזנך, מה אתה שומע? ושמעתי שהיו צוֹחִים: „משה ותורתו אמת ואנו בַדָּאים". אמר לי הערבי: כל שלשים יום מחזירם הגיהנם לכאן כבשר בקלחת, והם צוֹחִים: „משה ותורתו אמת ואנו בדאים!".

אמר לי אותו הערבי: בוא ואראך מקום שארץ ושמים נושקים זה לזה. הלכתי וראיתי הרקיע שהוא עשוי חלונות חלונות. נטלתי סלי והנחתיו בחלון הרקיע, ועד שגמרתי

רדופים – איתנים ושוטפים בכח. רמג) מושכים – נמשכים והולכים. הגביה לי כנפו – כאומר: יש לך חלק בכנפי. עתידים ישראל ליתן עליהם וגו' – שמעכבים בחטאם את הגאולה והאווזים מצטערים מחמת השומן. רמד) הפכתי לו – נתתי לו מן העפר הרחוק לנסותו אם הוא בקי כל כך. מתי מדבר – דור המדבר שמתו שם. כמו שנתבסמו – כשתויי יין; כלו' שהיו פניהם צהובים. פרקדן – שוכבים על גבם ופניהם למעלה. ארכובה – ברך. כנף תכלת – כנף הבגד שהציציות נתונות בו. שנשבעתי – שלא לגאול את ישראל קודם הזמן. כל אבא וגו' – שמו של רבה „אבא" היה. בלועי קרח – שנבלעו באדמה. בדאים – שקרנים. כבשר בקלחת – כבשר שמהפכין אותו בקלחת. נושקים – כלו' נוגעים זה בזה. סלי – סל שלי שהמזון בתוכו.

את תפלתי – בקשתיו ולא מצאתיו. אמרתי: יש גנבים כאן?! אמר לי הערבי: זהו הגלגל החוזר ברקיע. הַמְּתֵן עד למחר – ותמצאנו. (כ"ב עג, עד.).

רמה סח ר' יוחנן: פעם אחת היינו מהלכים בספינה וראינו דג אחד שהוציא ראשו מתוך הים, והיו עיניו דומות כשתי לבנות, ומשתי נחיריו נזרקו מים כשני נהרות של סוּרָא. (שם עד.).

רמו רב ספרא סח: פעם אחת היינו מהלכים בספינה וראינו דג אחד שהוציא ראשו מתוך הים, והיו לו קרנים, וחקוק עליהן: „אני בריה קלה שבַּיָּם, והריני שלש מאות פרסא, ואני הולך לפיו של לויתן".

אמר רב אשי: אותו הדג – עז־הים הוא. (שם).

רמז סח ר' יוחנן: פעם אחת היינו מהלכים בספינה, וראינו קַרְטָלִית שהיו קבועות בה אבנים טובות ומרגליות, ומיני דגים, שקרוים כַּרְשָׁא, מקיפים אותה. ירד בַּר־אַמּוֹדָאי להביאה – רגש עליו דג אחד ובקש לַקְפֵּח שוקו. זרק בו נאד מלא חומץ – וירד. יצתה בת־קול ואמרה: מה לכם ולקרטלית זו של אשת ר' חנינא בן דוסא, שהיא עתידה להטיל בה תכלת לצדיקים בעולם־הבא. (שם).

רמח סח רב יהודה הִנְדוּאָה: פעם אחת היינו מהלכים בספינה וראינו בים אבן טובה ותנין כרוך עליה. ירד בר־אמודאי להביאה. בא התנין ובקש לבלוע הספינה. בא עורב והתיז ראשו – ונהפכו המים לדם. מיד בא תנין אחר, נטל את האבן ותלָאָהּ על המת והחיהו. חזר התנין ובא לבלוע את הספינה – בא צפור והתיז ראשו. נטל את האבן הטובה וזרקה לתוך הספינה. היו עמנו בספינה עופות מלוחים. נָתַנּוּ עליהם את האבן – נטלוה עמם ופרחו להם. (שם).

רמט אמר רב אשי: סח לי הונא בר נתן: פעם אחת היינו מהלכים במדבר, והיה עמנו שוק של בשר. חתכנוהו ונקרנוהו והנחנוהו על העשבים. ועד שהבאנו עצים – נתרפא השוק, וצלינו אותו. כשחזרנו לשם לסוף שנים עשר חדש ראינו אותן הגחלים שהן לוחשות. וכשבאתי לפני אמימר אמר לי: אותו עשב – סַמְתְּרֵי שמו, ואותן הגחלים של רתמים הן. (שם).

רנ העיד רבי ישמעאל בן סתריאל מערקת־לבנה לפני רבי: חֲזָרִים שבמקומנו יש להם שִׁשִּׁים רבוא קְלָפִין, יַתּוּשׁ שבמקומנו יש ששים רבוא קלפין בבית־הַמְּסֵס שלו. פעם אחת נפל ארז במקומנו ועברו שש־עשרה קָרוֹנוֹת על חודו. פעם אחת נפלה ביצת בר־יוֹכְנִי וְטִבְּעָה ששים כרכים ושִׁבְּרָה שלש מאות ארזים. (בכור' נז.).

המתן עד למחר – כשישוב הגלגל למקומו. רמה) סורא – שם עיר בבבל. קרטלית – ארגז. בר אמודאי – שוחה אמן יודע לצלול לתהום. לקפח – לכרות. זרק בו נאד – להבריח את הדג. וירד – השוחה לקרקע הים. אשת ר' חנינא וגו' – צדקת היתה. להטיל בה – לתת בה. רמח) הנדואה – שם מקום. נטל את האבן – שהיתה בה סגולה להחיות מתים. רמט) נקרנוה – הוצאנו את הגידין. נתרפא השוק – שנתחבר החתך, שכך היתה סגולת אותם העשבים. של רתמים – שגחליהם מחזיקות חומן הרבה זמן. רנ) מערקת לבנה – שם עיר תחת הר הלבנון. חזרים – מיני חזרת. בית המסס – האיצטומכא העליונה. קרונות – עגלות. על חודו – לרחבו של האילן. בר יוכני – מין עוף.

XIV. בְּנֵי־אָדָם.

רנא שבע בריות זו למעלה מזו וזו למעלה מזו: ברא רקיע; למעלה מן הרקיע ברא כוכבים, שמאירים לעולם: למעלה מכוכבים ברא אילנות, שאילנות עושים פֵּרות וכוכבים אינם עושים פֵּרות; למעלה מן האילנות ברא רוחות רעות, שרוחות רעות הולכות לכאן ולכאן ואילנות אינם זזים ממקימם; למעלה מרוחות רעות ברא בהמה, שבהמה עושה ואוכלת ורוחות רעות לא עושות ולא אוכלות: למעלה מן הבהמה ברא אדם, שאדם יש בו דעה ובהמה אין בה דעה; למעלה מן האדם ברא מלאכי־השרת, שמלאכי־הש״ת הולכים מסוף העולם ועד סופו ובני־אדם אינם כן. (אדר״נ לז).

רנב ששה דברים נאמרו בבני־אדם, שלשה כמלאכי־השרת ושלשה כבהמה. שלשה כמלאכי־השרת: יש להם דעת כמלאכי־השרת, ומהלכים בקומה זקופה כמלאכי־השרת, ומסַפרים בלשון־הקדש כמלאכי־השרת; שלשה כבהמה: אוכלים ושותים כבהמה, ופָרים־ וְרָבים כבהמה, ומוציאים רְעִי כבהמה. (חג׳ טז.).

רנג תניא, היה ר׳ מאיר אומר: בשלשה דברים אדם משתנה מחברו: בקול, במראה ובדעת. (סנה׳ לח.).

רנד מהיכן הולד נוצר? מֵראשו. אבא שאול אומר: מִטַּבּוּרו, ומשַׁלֵּח שרשיו אילך ואילך. (סוטה מה:).

רנה אבא שאול אומר: תחלת בריָתו של וָלָד כְּרָשׁוֹן ושתי עיניו כשתי טיפין של זבוב. (תני רבי חִיָּא: מרוחקין זה מזה). שני חוטמין כשתי טיפין של זבוב. (תני רבי חִיָּא: ומקורבין זה לזה). ופיו מתוח כחוט־השערה, וגויָתו כעדשה — ואם היתה נקבה נִכֶּרֶת כשעורה סרוקה לארכה — וחִתּוּךְ ידים ורגלים אין לו. (נדה כה.).

רנו אמר ר׳ אלעזר: למה וָלָד דומה במעי אמו? לאגוז מונח בסֵפל של מים; אדם נותן אצבעו עליו שוקע לכאן ולכאן. (שם לא.).

רנז שנו רבותינו: שלשה חדשים הראשונים ולד דר במָדוֹר התחתון, אמצעיים ולד דר במדור האמצעי, אחרונים ולד דר במדור העליון. וכיון שהגיע זמנו לצאת מתהפך ויוצא, — וזהו חֶבלי אשה.

חבלי של נקבה מרובים משל זכר: זו הופכת פניה, וזה אינו הופך פניו. (שם).

רנח הרש רבי חיננא בר פפא: מהו שנאמר: „עושה גדילות עד אין חקר ונפלאות עד אין מספר״[1] — בֹּא וראה, שלא כמדת הקדוש־ברוך־הוא מדת בשר־ודם: מדת בשר־ודם, נותן חפץ בחֵמֶת צרורה ופיה למעלה, ספק משתמר ספק אין משתמר; ואִלו הקב״ה צר העֻבר במעי אשה פתוחה ופיה למטה ומשתמר.

[1] איוב ט׳, י׳.

רנב) רעי — צואה. רנה) כרשון — מין הגב. טיפין של זבוב — עיני זבוב. חוטמין— נחירים. וגויתו — גיד אבר הזכר. סרוקה — מבוקעת. וחתוך ידים ורגלים — צורת ידיו ורגליו. רנז) במדור התחתון — של בטן האשה. וזהו חבלי האשה — מתוך זה צערה וכאבה של היולדת. חבלי של נקבה — של לידת נקבה. רנח) בחמת — בנאד. העובר — הולד.

דבר אחר: אדם נותן חפציו לכף מאזנים, כל זמן שמכביד יורד למטה; ואלו הקב"ה, כל זמן שמכביד הולד עולה למעלה.

דרש רבי יוסי הגלילי: מהו שנאמר: „אודך על כי נוראות נפליתי, נפלאים מעשיך ונפשי יודעת מאד"[1] — בא וראה, שלא כמדת הקב"ה מדת בשר־ודם: מדת בשר־ודם אדם נותן זרעונים בערוגה כל אחד ואחד עולה למינו, ואלו הקב"ה צר העֻבָּר במעי אשה, וכֻלם עולים למין אחד.

דבר אחר: צַבָּע נותן סַמָּנים ליוֹרה כֻלם עולים לצֶבע אחד, ואלו הקב"ה צר העֻבָּר במעי אשה, כל אחד ואחד עולה למינו. (נדה לא.).

רנט דרש ר' שַׂמְלַאי: למה הַוָּלָד דומה במעי אמו? לפנקס שמְקֻפל ומונח, ידיו על שתי צְדָעָיו ושתי אַצִּילָיו על שתי ארְכֻבותיו, ושתי עֲקֵביו על שתי עַגְבותיו, וראשו מונח לו בין ברכיו, ופיו סתום וטבורו פתוח, ואוכל ממה שאמו אוכלת ושותה ממה שאמו שותה, ואינו מוציא רעי, שמא יהרוג את אמו. וכיון שיצא לאויר־העולם—נפתח הסתום ונסתם הפתוח, שאלמלא כן אינו יכול לחיות אפילו שעה אחת. (שם ל.).

רס מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם: שלשים בפִסת הרגל, ששה בכל אצבע, עשרה בַקרסול, שנים בשוק, חמשה בארכובה, אחד בַיָּרֵך, שלשה בְקֻטְלִית, אחד עשר צלעות, שלשים בפִסת היד, ששה בכל אצבע, שנים בקנה ושנים במַרְפֵק, אחד בזרוע וארבעה בכתף, מאה ואחת מזה ומאה ואחת מזה, ושמונה עשר חוליות בשִדְרָה, תשעה בראש, שמונה בצואר, ששה במַפְתֵחַ של לב, חמשה בנקביו. (אהל' א).

רסא אמר רב יהודה אמר שמואל: מעשה בתלמידיו של ר' ישמעאל ששָלְקוּ זונה אחת שנתחַיְבה שרֵפה למלך; בדקו ומצאו בה מאתים וחמשים ושנים. באו ושאלו את ר' ישמעאל: כמה אברים יש באדם? אמר להם: מאתים וארבעים ושמונה. אמרו לו: והלא בדקנו ומצאנו מאתים וחמשים ושנים? אמר להם: שמא באשה בדקתם, שהוסיף לה הכתוב שני צירים ושתֵי דְלָתות. (בכור' מה.).

רסב שנו רבותינו: כליות יועצות, לב מבין, לשון מחַתֵך, פה גומר, קנה מוציא קול, וֶשֶט מכנים כל מיני מאכל, רֵיאָה שואבת כל מיני משקין, כבד כועס, מרה זורקת בו טִפָּה ומְנִיחָתוֹ, טְחול שוחק, קֻרקבן טוחן, קיבה ישֵׁנה, אַף נֵעור. נעור הישן, ישן הנעור—

[1] תהל' קל"ט, יד.

עולה למעלה — מן המדור התחתון לאמצעי וממנו לעליון. וכולם עולים למין אחד— זרע האב והאם נעשים בריה אחת. סמנים —צבעים. ליורה —לקלחת. כל אחד ואחד עולה למינו— לובן מן האיש ושחור מן האשה. רנט) לפנקס שמקופל — לספר שלוחותיו קפולים ומונחים זה על זה. צדעיו — רקותיו. אציליו — אצילי ידיו, זרועות העליונות שאצל הגוף. ארכובותיו — ברכיו. עגבותיו — מקום המושב באחוריו. רס) אברים — פרקי עצמות. בפיסת הרגל — בכף הרגל. בקטלית — בעצם השניה למעלה מן הירך. בקנה — בעצם הארוך סמוך לפס היד. במרפק —בעצם שבין הקנה ובין הזרוע (עללענבאגען). מאה ואחת מזה—בחצי האחד של הגוף. חוליות — פרקי עצמות. במפתח של לב — החזה. בנקביו — כלי הולדה. רסא) ששלקו — שבשלו, לבדוק במנין אבריה. שני צירים ושתי דלתות —של בית הרחם. רסב) לשון מחתך — הדבור להוציא מפיו. פה גומר — את הדבור. שואבת כל מיני משקין — שואבת ומוצצת אותם מבעד לדופני הכרם. טחול — (מילצע). שוחק — שחוק. טוחן — המאכל. אף נעור — החוטם

נָמוֹק והולך לו. תָּנָא: אם שניהם ישנים או שניהם נעורים–מיד מת. (בר' סא).

ר סג אמר ר' תַּחֲלִיפָא דְּקֵיסָרִין בשֵׁם ר' פִּילָא: בֹּא וראה כמה נסים עושה הקדוש־ברוך־הוא עם האדם והוא אינו יודע, שאלולי היה אוכל פת כשהיא חיה היתה יורדת בתוך מעיו ומְשָׂרֶטֶת אותו, אלא ברא הקב"ה מעין בתוך גרגרתו, שהוא מוריד את הפת בשלום. (שמ"ר כד).

רסד מִפֶּה לְוֶשֶׁט, מושט לאיסטומכא, מאיסטומכא להמסס, מהמסס לבית־הכוסות, מבית־הכוסות לכרם, מכרם לכרוכית קטנה, מכרוכית קטנה לכרוכית עבה, מכרוכית עבה לסני־דיבי, מסני־דיבי לפטֹּרכא, ומפטטרכא לפי־הטבעת, ומפי־הטבעת לחוץ. (ויק"ר ג; קה"ר).

רסה אמר ר' לֵוִי: ששה דברים משמשים את האדם, שלשה ברשותו ושלשה אינם ברשותו. אלו הם ברשותו: הפה והידים והרגלים; ואלו אינם ברשותו: העינים והאזנים והחוטם. וכשהקדוש־ברוך־הוא מבקש אף אלו שהם ברשותו אינם ברשותו. (ב"ר סז; תנה"ק ויקרא).

רסו פרצוף שברא הקדוש־ברוך־הוא בבני־אדם מְלוֹא־הסיט יש בו כמה מַעְיָנוֹת ואין מתערבין זה בזה: מֵי עינים מלוחים, מי אזנים שמֵנים, מי החוטם סרוחים, מי הפה מתוקים. מפני מה מי־עינים מלוחים? שבזמן שאדם בוכה על המת בכל שעה מִיַּד היה מִסְתַּמֵּא, אלא על שהם מלוחים – פוסק ואינו בוכה.–מפני מה מי־אזנים שמנים? שכשאדם שומע שמועה קשה, אלמלי תופסה באזניו מתקשרת בלבו ומת; מתוך שהם שמנים –מכנים בזו ומוציא בזו. – מפני מה מי־החוטם סרוחים? שבזמן שאדם מריח ריח רע, אלמלא מי החוטם סרוחים, שמעמידים אותם, מיד מת. – ומפני מה מי־הפה מתוקים? פעמים שאדם אוכל אכילה שאינה מתקבלת בלבו ומְקִיאָה, ואם אין מי־הפה מתוקים אין נפשו חוזרת עליו. (תנה"ק חוקת; במ"ר יח).

רסז „הוּא עָשְׂךָ וַיְכֹנְנֶךָ"[1] — מלמד שברא הקדוש־ברוך־הוא כוננִיּוֹת באדם, שאם נהפכה אחת מהן אינו יכול לחיות. (חול' נו.).

רסח „כִּי גָדוֹל אַתָּה וְעֹשֵׂה נִפְלָאוֹת"[2] — אמר ר' תנחום: הנאד הזה אם יהיה בו נקב כחודו של מחט כל רוחו יוצאה ממנו, והאדם עשוי מחֳלים־מחֳלים, נקבים־נקבים – ואין רוחו יוצאה ממנו. (ב"ר א).

רסט תניא, אבא שאול אומר: קובר מתים הייתי והייתי מסתכל בעצמות של מתים: השותה יין חי עצמותיו שרופין, מזוג – עצמותיו סבויין, כראוי – עצמותיו משוחין; וכל

[1] דב' ל"ב, ו. [2] תהל' פ"ו, י.

מעירו משנתו. נמוק והולך לו — הגוף מתקלקל ונפסד. רסג) כשהיא חיה —יבשה. רסד) לושט — דרך שהמאכל עובר בו. להמסס... לכרוכית... לסני דיבי וגו' — כלם שמות בני־מעיים שמשתלשלים זה מזה. פי הטבעת —הנקב התחתון. רסה) ברשותו —שתשמישם תלוי ברצונו של אדם. רסו) פרצוף — פנים. מלוא הסיט — שטח קטן, כבין אגודל לאצבע. מסתמא — נעשה עוור. רסז) כונניות —בני־מעים. רסח) מחלים מחלים —מקומות חלולים. רסט) השותה —בחייו. יין חי — שאינו מזוג. מזוג — במים יותר מראוי. סבויין – ריקים ויבשים ממח. משוחין — יש בהן מח.

ששתִיָתו מרובה מאכילתו – עצמותיו שרופין, אכילתו מרובה משתִיָתו – עצמותיו סכויין, כראיי – עצמותיי משוחין. (נדה כד.).

רע תניא, אבא שאול אומר: קובר מתים הייתי. פעם אחת רצתי אחר צבי ונכנסתי בקולית של מת, ורצתי אחריו שלש פרסאות–וצבי לא הגעתי וקולית לא כלתה. כשחזרתי לאחורי אמרו לי: של עוג מלך הבשן היתה. (שם).

רעא תניא, אבא־שאול אומר: קובר מתים הייתי. פעם אחת נפתחה מערה תחתי ועמדתי בגלגל עיניו של מת עד חוטמי. כשחזרתי לאחורי אמרו: עין של אבשלום היה. (שם).

רע) בקולית – בעצם הירך, והיא חלולה כקנה.

ב.

עִנְיְנֵי נִחוּשׁ וּרְפוּאוֹת.

I. מַזָּל.

א כתוב על פנקסו של ר׳ יהושע בן לוי: מי [שנולד] באחד בשבת – יהא אדם או כְלו טוב או כְלו רע; מה טעם? שנבראו בו אור וחשך. בשני בשבת – יהא אדם רגזן; מה טעם? משום שנחלקו בו המים. בשלישי בשבת – יהא אדם עשיר ומנאף; מה טעם? משום שנבראו בו עשבים. ברביעי בשבת–יהא אדם חכם וזַכְרָן; מה טעם? משום שנתלו בו מאורות. בחמישי בשבת – יהא אדם גומל־חסדים; מה טעם? משום שנבראו בו דגים ועופות. בערב שבת – יהא אדם חזרן, אמר רב נחמן בר יצחק: חזרן במצות. בשבת – בשבת ימות, על שחללו עליו את היום הגדול של שבת.

אמר להם ר׳ חנינא: צאו אמרו לו לבן־לוי: לא מזל יום גורם, אלא מזל שעה גורם. מי [שנולד] בחמה – יהא אדם זִיְתָן, יהא אוכל משֶׁלו ושותה משלו וסתריו גלוים, אם יגנוב לא יצליח. בכוכב נוגה – יהא אדם עשיר ומנאף; מה טעם? משום שתלויה בו האש. בכוכב – יהא אדם זַכְרָן וחכם, משום שסופר של חמה הוא. בלְבָנָה– יהא אדם סובל חלאים, בונה וסותר וסותר ובונה, אוכל שאינו שלו ושותה שאינו שלו, וסתריו מכוסים, אם יגנוב יצליח. בשַבְּתָאי–יהא אדם שמחשבותיו בטלות; ויש אומרים: כל מה שחושבין עליו בטל. בצדק – יהא אדם צַדְקָן. במאדים – יהא אדם שופך דם. אמר רב אשי: או

א) רגזן — כעסן ובעל מחלוקת. שנחלקו בו המים — שהבדיל בין מים למים. שנבראו בו עשבים — שהם פרים־ורבים ביותר. וזכרן — בעל זכרון. דגים ועופות —שניזונים בחסדו של הקב"ה. חזרן —מחזר ומבקש לעשות מצוות, כדרך בני אדם בערב־שבת לעסוק בצרכי מצית שבת. שחללו עליו וגו׳ — לצרכי לידתו. מזל שעה — לפי הכוכב השולט בשעת הלידה, שבכל שעה שולט כוכב אחר. זיותן — בעל פנים מאירות כחמה. אוכל משלו וגו׳ — כחמה שאורה משל עצמה. וסתריו גלוים — כחמה שגלויה לכל. אם יגנוב לא יצליח— שתתגלה גניבתו. נוגה — שם כוכב מאיר ביותר (ווענוס). עשיר —שכוכב נוגה אורו בשפע. שתלויה בו אש —האש תלויה בכוכב זה, סימן לאש של יצר. בכוכב —שם מזל (מערקור). סופרו של חמה הוא – כלו׳ מצוי אצלו תמיד. סובל חלאים — כלבנה זו שמתמעטת ופניה מתחוורות. בונה וסותר — כלבנה שגדלה ומתמעטת. אוכל שאינו שלו — כלבנה שמקבלת אורה מן החמה. וסתריו מכוסים — בלבנה ששולטת בלילה. בשבתאי —(סאַטורן). שמחשבותיו בטלות —ששבתאי לשון בטלה. בצדק— (יופיטער). צדקן — בעל צדקה. במאדים — (מאַרס). שופך דם —שאדמימות סימן לדם.

אומן, או לִסְטִים, או טַבָּח, או מוֹהֵל. אמר רַבָּה: אני בְּמַאְדִים הייתי. אמר אביי: אף מר עוֹנֵשׁ והורג. (שבת קנו.).

ב ר׳ חנינא אומר: מזל מַחכים, מזל מעשיר — ויש מזל לישראל. ר׳ יוחנן אמר: אין מזל לישראל. ר׳ יוחנן לטעמו הולך, שאמר ר׳ יוחנן: מִנַּיִן שאין מזל לישראל? שנאמר: „כה אמר ה׳ אֶל דרך הגוים אַל תלמדו ומאותות השמים אל תחתו כי יחתו הגוים מהמה"[1] — הם יחתו ולא ישראל. ואף רב סבר: אין מזל לישראל, שאמר רב יהודה אמר רב: מנין שאין מזל לישראל, שנאמר: „ויוצא אותו החוצה"[2] — אמר אברהם לפני הקדוש־ברוך־הוא: „בן־ביתי יורש אותי"[3], אמר לו: לאו, „כי אם אשר יצא ממעיך"[4]. אמר לפניו: רבונו־של־עולם, נסתכלתי באִצְטַגְנִינוּת שלי ואיני ראוי להוליד בן. אמר לו: צא מאצטגנינות שלך! מה דעתך, שעומד צדק במערב — אני מחזירו ומעמידו במזרח. (שם).

ג אמו של רב נחמן בר יצחק אמרו לה כַּלְדִיִּים: בנך יהא גנב. לא הניחתו לגלות ראשו. אמרה לו: כַּסֵּה ראשך, כדי שיהא עליך מורא שמים ובקש רחמים. לא היה יודע למה אומרת לו כך. פעם אחת היה יושב ושונה תחת הדקל, נפלה טליתו מעל ראשו, תלה עיניו וראה את הדקל, תְּקָפוֹ יצרו ועלה וקצץ אשכול של תמרים בשניו. (שם:).

ד אמר רבא: חיים, בנים, ומזונות — לא בזכות תלוי הדבר אלא במזל תלוי הדבר; שהרי רבה ורב חסדא שניהם צדיקים היו, זה מתפלל וירדו גשמים וזה מתפלל וירדו גשמים — רב חסדא חיה תשעים ושתים שנה ורבה חיה ארבעים; בבית רב חסדא ששים חופות, בבית רבה ששים מיתות; בבית רב חסדא פת סולת לכלבים ואינה מתבקשת, בבית רבה פת שעורים לבני־אדם ואינה נמצאת. (מו"ק כח.)

ה אמרו משום ר׳ יוסי איש הוּצַל: מִנַּיִן שאין שואלים בְּכַלְדִּים? שנאמר: „תמים תהיה עם ה׳ אלהיך"[5]. (פס׳ קיג:).

II. חֲלוֹמוֹת.

ו אמר ר׳ שמואל בר נחמני אמר ר׳ יונתן: אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו, שנאמר: „אַנְתְּ מַלְכָּא רַעְיוֹנָךְ עַל מִשְׁכְּבָךְ סְלִיקוּ"[6]; ואם תרצה לומר מכאן: „וְרַעְיוֹנֵי לִבְבָךְ תִּנְדַּע"[7]. אמר רבא: תדע, שאין מראין לו אדם לא דקל של זהב ולא פיל שנכנס בקופו של מחט. (בר׳ נה:).

[1] ירמ׳ י׳, ב. [2] בר׳ ט"ו, ה. [3] שם שם, ג. [4] שם שם, ד. [5] דב׳ י"ח, יג. [6] דנ׳ ב׳, כט. [7] שם שם, ל.

אומן — מקיז דם. לסטים — גזלן ורוצח. טבח — שופך דם בהמות. מוהל — שופך דם מילה. במאדים הייתי — ואין אני אחד מכל אלו. עונש והורג — דן דיני נפשות. ב) ויש מזל לישראל — שאין תפלה וצדקה משנות את המזל. איצטגנינות — חכמת המזלות. שעומד צדק — שהוא במזל שלך. במערב — שהוא מקום מצונן ואין ראוי להוליד בן. במזרח — שהוא מקום חום. ג) כלדיים — חוזים בכוכבים. ובקש רחמים — התפלל שלא ישלוט בך יצר־הרע. ד) חופות... מיתות — של בני בית. ואינה מתבקשת — אין תובע מחמת שובע רב. ה) שאין שואלים בכלדיים — לדעת את הנולד עפ"י המזל. ו) אין מראין — בחלום. מהרהורי לבו — ממה שהרהר בו ביום. לא דקל וגו׳ - כלו׳ דברים שלא הורגל לראות. בקופו של מחט — בנקב המחט.

ז אמר לו קיסר לר' יהושע בן חנניא: אמרתם חכמים גדולים אתם, אמור לי: מה אראה בחלומי? אמר לו: תהא רואה, שיבואו פרסיים ויעבידוך ויבזזוך וירעו בך שקצים במקל של זהב. הרהר בכך כל היום ובלילה ראה. (בר' נו.).

ח אמר לו שָׁבור־מלכא לשמואל: אמרתם חכמים גדולים אתם, אמור לי: מה אראה בחלומי? אמר לו: תראה שבאו רומיים והוליכוך בשביה והעמידוך לטחון גרעיני תמרים בריחים של זהב. הרהר בכך כל היום ובלילה ראה. (שם).

ט אדם ישן כאן ורואה חלום באַסְפַּמְיָא. (נדה ל:).

י „הַנָּבִיא אֲשֶׁר אִתּוֹ חֲלוֹם יְסַפֵּר חֲלוֹם... מַה־לַתֶּבֶן אֶת הַבָּר"[1] — וכי מה ענין בר ותבן אצל חלום? אלא אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יוחאי: כשם שאי אפשר לבר בלא תבן, כך אי אפשר לחלום בלא דברים בטלים. (בר' נה.).

יא אמר ר' בֶּרֶכְיָה: חלום אף על פי שמקצתו מתקַיֵּם־כֻּלו אין מתקַיֵּם: מְנַיִן? מיוסף, שנאמר: „והנה השמש והירח... הבוא נבוא אני ואמך וגו'"[2] — ובאותה שעה אמו הרי לא היתה בעולם. (שם).

יב שמואל כשהיה רואה חלום רע היה אומר: „וחלומות השוא ידברו"[3]; וכשהיה רואה חלום טוב היה מתמה ואומר: וכי חלומות שוא ידברו? והרי נאמר: „בחלום אדבר בו"[4]. (שם נה:).

יג דברי חלומות לא מעלין ולא מורידין. (סנה' ל.).

יד חלום אחד מששים לנבואה. (בר' נז.).

טו אמר ר' יוחנן: השכים ונפל לו פסוק לתוך פיו - הרי זו נבואה קטנה. (שם נה:).

טז ואמר ר' יוחנן: שלשה חלומות מתקַיְּמים, ואלו הם: חלום של שחרית וחלום שחלם לו חברו וחלום שנפתר בתוך חלום. ויש אומרים: אף חלום שנשנה. (שם).

יז אמר רב הונא: לאדם טוב מראין לו חלום רע ולאדם רע מראין לו חלום טוב. כל שנותיו של דוד לא ראה חלום טוב וכל שנותיו של אחיתֹפל לא ראה חלום רע. (שם).

יח אמר ר' זעירא: כל הלן שבעה לילות בלא חלום נקרא רע, שנאמר: „וְשָׂבֵעַ ילין בל יפקד – רע"[5]. אל תקרא „שָׂבֵעַ" אלא „שֶׁבַע". (שם יד., נה:).

יט „לֹא תְאֻנֶּה אֵלֶיךָ רָעָה"[6] — אמר רב חִסדא אמר רב ירמיה בר אַבָּא: שלא יבהלוך לא חלומות רעים ולא הרהורים רעים. (שם נה:).

כ אמרו בשמו של רב: יפה תענית לחלום כאש לנעורת. אמר רב חסדא: ובו ביום. ואמר רב יוסף: אפילו בשבת. (שבת יא.).

[1] ירמ' כ"ג, כח. [2] בר' ל"ז, ט, י. [3] זכ' י', ב. [4] במ' י"ב, ו. [5] מש' י"ט, כג. [6] תהל' צ"א, י.

ט) באספמיא — כלו' במקום רחוק. יא) השמש והירח — סימן לאב ואם. יג) לא מעלין ולא מורידין — כלו' אינם מטיבים ואינם מריעים, שאין בהם ממש. יד) אחד מששים לנבואה — כלו' קצת אמת יש בו. טז) שנשנה — שנכפל. יז) מראין לו חלום רע — כדי שידאג ותהא דאגתו לכפרת עון. מראין לו חלום טוב — כדי שישמח ויאכל עולמו בחייו. יח) ושבע ילין וגו' — דרש: מי שלן שבעה לילות ולא נפקד בחלום הרי הוא רע. כ) כאש לנעורת — כלו' התענית

אמר רב חסדא: כל חלום ולא תענית. חלום שלא נפתר כאגרת שלא נקראה. לא חלום טוב מתקיֵם כֻלו ולא חלום רע מתקיֵם כֻלו. חלום רע יפה מחלום טוב. חלום רע עלתה לו עצבותו; חלום טוב עלתה לו שמחתו. חלום רע קשה ממלקות.

אמר רב יוסף: חלום טוב, אפילו בי, שמחתו מְפַכַּחתו. (בר' נה.).

כב אמרו בשם ר' יוֹחנן: הרואה חלום ונפשו עגומה ילך ויטיבנו בפני שלשה: יביא שלשה ויאמר להם: „חלום טוב ראיתי, חלום טוב ראיתי"; ויאמרו לו אלו: „טוב הוא וטוב יהא, המקום יעשהו לטוב, שבע פעמים יגזרו עליך משמַיִם שיהא טוב ויהא טוב". (שם:).

כג מי שראה חלום ולא ידע מה ראה, יעמוד לפני הכהנים בשעה שנושאים־כפיהם ויאמר כך: „רבונו־של־עולם! אני שלך וחלומותי שלך, חלום חלמתי ואיני יודע מה הוא, בין שחלמתי אני לעצמי ובין שחלמו לי חבֵרַי, ובין שחָלמתי על אחרים – אם טובים הם חזקם ואַמצם כחלומותיו של יוסף, ואם צריכים רפואה רפָאֵם כמֵי מרה על־ידי משה רבנו וכמִרים מצרעתה וכחזקיהו מחליו וכמֵי יריחו על־ידי אלישע, וכשֵם שהפכת את קללת בלעם הרשע לברכה כן הֲפוך כל חלומותי עלי לטובה"; ויסַיֵם עם הכהנים, כדי שיענה הצבור אָמֵן. ואם לא־יאמר כך: „אדיר במרום, שוכן בגבורה, אתה שלום ושמך שלום, יהי רצון מלפניך שתשים עלינו שלום". (שם).

כד אמר ר' בִירים משום זקן אחד, ומי הוא?–ר' בְנָאָה: עשרים וארבעה פותרי־חלומות היו בירושלים. פעם אחת חלמתי חלום והלכתי אצל כֻלם, ומה שפתר לי זה לא פתר לי זה – וְכֻלם נתקַיְמו בי, לקַיֵם מה שנאמר: „כל החלומות הולכים אחר הפה".

אמר ר' אלעזר: מנַיִן שכל החלומות הולכים אחר הפה? שנאמר: „ויהי כאשר פתר לנו כן היה"[1]. אמר רבא: והוא, שפותר לו מעֵין חלומו. (שם).

כה בַר־הֶדְיָא פותר חלומות היה. מי שנתן לו שכר פתר לו לטובה, ומי שלא נתן לו שכר פתר לו לרעה. אביי ורבא ראו חלום. אביי נתן לו ממון ורבא לא נתן לו. אמרו לו: הקריאונו בחלום: „שורך טבוח לעיניך"[2]. לרבא אמר: תפסיד סחורתך ולא תֵהָנה באכילתך מעוצב לבך; לאביי אמר: תרויח סחורתך ולא תֵהנה באכילתך משמחת לבך.

–הקריאונו: „זרע רב תוציא השדה ומעט תאסוף"[3]. לאביי אמר: כראשו, לרבא אמר: כסופו.

–הקריאונו: „וראו כל עמי־הארץ כי שם ה' נקרא עליך"[4]. לאביי אמר: יצא לך שֵם שנעשית ראש־ישיבה ואימתך תהא מוטלת על הכל; לרבא אמר: תהא נתפס בין גנבים ויהיו הכל דנים קל־וחמר ממך. למחר נפרץ אוצר המלך על ידי גנבים ובאו ותפסו את רבא. היו הכל מתירַאים ואומרים: ומה אם רבא נתפס – אנו לא כל־שכן. אמרו לו:

[1] בר' מ"א, יג. [2] דב' כ"ח, לא. [3] שם שם, לח. [4] שם שם, י.

מבטלת חלום רע. כא) יפה מחלום טוב – כמפורש למעלה בסי' י"ז. עלתה לו עצבותו – כלו' עצבותו זוהי קיומו של חלום רע. אפילו בי – שאני עוור. מפכחתו – מבטלתו. כב) עגומה – עצובה. ויטיבנו – יפתרנו לטוב. כד) וכמי יריחו ע"י אלישע – שנרפאו על ידו, כמפורש במ"ב (ב', כא). כד) לקים מה שנאמר – כמפורש בענין. כו) כראשו – של הפסוק. נתפס בין גנבים – בעלילה. דנים ק"ו ממך – יהו הכל מתיראים ואומרים אם רבא, שעוסק בתורת ה' ומפורסם בצדקתו, נתפס – אנו לא כל־שכן.

ראינו חֲזֶרת על פי חבית. לאביי אמר: חריפה סחורתך כחזרת, לרבא אמר: מרורה סחורתך כחזרת. לסוף הלך אצלו רבא לבדו. אמר לו: ראיתי שתי יונים שפרחו. אמר לו: שתי נשים תגרש. אמר לו: ראיתי שני ראשי לפתות. אמר לו: שתי אַלות תספוג. הלך רבא וישב כל אותו היום בבית־המדרש, מצא שני סומים מריבים זה עם זה. הלך רבא לפָרקם, והכוהו שתי מכות במקלותיהם. הרימו להכותו שוב. אמר רבא: „די, שתים ראיתי!" לסוף בא רבא ונתן לו שכר. אמר לו: ראיתי כותל שנפל. אמר לו: נכסים בלא מְצָרים קנית. אמר לו: ראיתי ביתי נופל והכל באים ונוטלים לבֵנה לבנה. אמר לו: שמועותיך יתפשטו בעולם. אמר לו: ראיתי שנבקע ראשי ונָשר מחו. אמר לו: הנוצה תהא מבצבצת ויוצאת מן הכר. אמר לו: הקריאוני „הַלל" בחלומי. אמר לו: נסים יעשו לך.

היה בר־הדיא מהלך עם רבא בספינה, אמר: אדם שיעשה לו נס מה לי עמו? — ועלה מן הספינה, ובעליתו נפל ספר מחיקו. מצָאו רבא וראה שכתוב בו: „כל החלומות הולכים אחר הפה", אמר: רשע! בך היה הדבר תלוי ואתה היית מצערני כל כך! (בר' נו.).

כו שאל בן־דמא בן אחותו של ר' ישמעאל את ר' ישמעאל: ראיתי שני לחיי שנשרו. אמר: שני גדודי רומי יעצו עליך רעה ומתו.

אמר לו בר־קפרא לרבי: ראיתי חוטמי שנשר. אמר לו: חרון אף נסתלק ממך. אמר לו: ראיתי שתי ידי שנחתכו. אמר לו: לא תצטרך למעשה ידיך. אמר לו: ראיתי שתי רגלי שנקטעו. אמר לו: על סוס אתה רוכב. (שם:).

כז אמר ר' יהושע בן לוי: הרואה נהר בחלום ישכים ויאמר: „הנני נוטה אליה כנהר שלום"[1], קודם שיַקדמנו פסוק אחר: „כי יבוא כנהר צר"[2]. הרואה צפור בחלום ישכים ויאמר: „כצפרים עפות כן יגן וגו'"[3], קודם שיקדמנו פסוק אחר: „כצפור נודדת מן קנה וגו'"[4]. הרואה ענבים בחלום ישכים ויאמר: „כענבים במדבר"[5], קודם שיקדמנו פסוק אחר: „ענבימו ענבי רוש"[6]. (שם).

כח אמר ר' חנינא: הרואה באר בחלום — רואה שלום. אמר ר' חנן: שלשה שלומות הם — נהר, צפור, וקדרה. (שם).

כט הרואה שמן זית בחלום יצפה למאור תורה.
הרואה אתרוג בחלום הָדור הוא לפני קונו.
הרואה תרנגול בחלום יצפה לבן־זכר; תרנגלת — יצפה לתרביצה נאה וגילה.
הרואה ביצים בחלום — תלויה בַּקָשָׁתוֹ, נשתברו — נעשתה בקשתו; וכן אגוזים,

1 ישע' ס"ו, יב. 2 שם נ"ט, יט. 3 שם ל"א, ה. 4 מש' כ"ז, ח. 5 הוש' ט', י. 6 דב' ל"ב, לג.

חזרת — ירק חריף ומר. חריפה סחורתך — שהרבה קופצים עליה. לפתות — מין ירק שהוא צר מלמטה ועב מלמעלה. שתי אלות תספוג — תקבל שתי מכות במקלות שראשיהם עבים כראשי לפתות. לפרקם — להפריד ביניהם. הרימו — את מקלותיהם. שתים ראיתי — בחלומי. בלא מצרים — בלא גבול. ונשר — ונפל. מן הכר — של מראשותיו. אדם שיעשה לו נס וגו' — כלו' למה אלך עם אדם זה שיעשה לו נס, שמא תטבע הספינה והוא ינצל ואני אסתכן. בך הדבר תלוי — לפתור כל חלומותי לטוב. כו) לא הצטרך למעשה ידך — להתפרנס ממעשה ידך. כז) קודם שיקדמנו — קודם שיזכור. כח) שלשה שלומות הם — כלו' מי שרואה בחלום אחד מאלו שלשה סימן הוא לשלום. כט) הדור הוא — שהאתרוג נקרא „פרי עץ הדר". לתרביצה נאה וגילה — לגינה יפה ומשמחת לפני ביתו; ודרש „תרנגלת" נוטריקון. תלויה בקשתו — תפלת

וכן קשואים, וכן כל כלי זכוכית, וכן כל הנשברים כאלו. העולה לגג בחלום – עולה לגדולה; ירד – יורד מגדולתו. הנכנס לכרך בחלום – נעשו לו חפְציו. הנכנס לאֲגַם – נעשה ראש־ישיבה; ליער – נעשה ראש לבני כַלָּה. (בר׳ נז.).

ל אמר ר׳ לוי: לעולם יצפה אדם לחלום טוב עד עשרים ושתים שנה. מנַין? מיוסף, שנאמר: „יוסף בן שבע עשרה... ויחלום יוסף חלום וגו׳״[1], ונאמר: „ויוסף בן שלשים שנה בעמדו לפני פרעה״[2] — משבע עשרה עד שלשים כמה היו? שלש עשרה, ושבע של שובע ושתים של רעב הרי עשרים ושתים. (שם נה:).

III. מַזִּיקִים.

לא המזיקין נבראו בערב־שבת בין־השמשות. (פס׳ יד.).

לב אמר ר׳ ירמיה בן אלעזר: כל אותן השנים שהיה אדם הראשון בנִדוי הוליד רוּחִין ושֵׁדִין ולִילִין, שנאמר: „ויחי אדם שלשים ומאת שנה ויולד בדמותו כצלמו״[3] — מכאן שעד עכשו לא כצלמו הוליד. (עיר׳ יח:).

לג שנו רבותינו: ששה דברים נאמרו בשדים, שלשה כמלאכי־השרת ושלשה כבני־אדם. שלשה כמלאכי־השרת: יש להם כנפים כמלאכי־השרת, וטָסִים מסוף העולם ועד סופו כמלאכי־השרת, ושומעים מאחורי הפרגוד כמלאכי־השרת; ושלשה כבני־אדם: אוכלים ושותים כבני־אדם, ופרים־ורבים כבני־אדם, ומתים כבני־אדם. (חג׳ טז.).

לד תניא, אבא בנימין אומר: אלמלי נִתנה רשות לעין לראות – אין כל בריה יכולה לעמוד מפני המזיקים. אמר אביי: הם מרובים ממנו ועומדים עלינו כתֵל לאוגיה. אמר רב הונא: כל אחר ואחד משלנו – אלף משמאלו ורבבה מימינו.

אמר רבא: דוחק שבכַלָּה - מהם; ברכים עֲיֵפוֹת – מהם; כליהם של תלמידי־חכמים שֶׁבָּלִים – מחפיפה שלהם; רגלים נוקפית – מהם.

מי שרוצה להכירם – יביא אפר מנֻפֶּה ויפזר אצל מטתו ובבקר יראה כעֵין כרעי התרנגול. והרוצה לראותם – יביא שִׁלְיָה של חתולה שחורה בת שחורה, בכורה בת בכורה, וישרפנה באור וישְׁחָקֶנָּה וימלא עיניו ממנה, ויראה אותם; ויתננו בשפופרת של ברזל

[1] בר׳ ל״ז ב, ה. [2] שם מ״א, מו. [3] שם ה׳, ג.

עדיין לא נעשתה, כביצים הללו, שעדיין לא יצאו אפרוחיהן. נעשו לו חפציו — שנאמר: „וינחם אל מחוז חפצם״ (תהל׳ ק״ז). לאגם — לחורשה של קנים. ליער — גדול מאגם, והוא סימן שיעשה ראש לבני כלה (לתלמידים הגדולים, שמתאספים לשמוע את הדרשה לפני הרגל). ל) לחלום טוב — שיתקיים. לא) המזיקים — השדים. לב) בנדוי — נזוף לשמים לאחר החטא. רוחין — רוחות רעות. ולילין — שדי לילה. לג) וטסים — מעופפים. ושומעים מאחורי הפרגוד — שומעים את הגזירות בשמים מאחורי המסך. לד) כתל לאוגיה — כסוללה קטנה המקפת את הגומא שחופרין סביב הגפן לאסוף שם מים. אלף משמאלו — אלף מזיקים. דוחק שבכלה — דוחק הצבור בשעת הדרשה. מהם — מחמת המזיקים שאינם נראים ומרבים הדחק. כליהם — בגדיהם. שבלים — שנשחקים ונקרעים. מחפיפה שלהם — מן החיכוך של השדים. נוקפות — נגפות ורועדות. מנופה — בנפה. כעין כרעי התרנגול — רשומי פסיעות של המזיקים. באור — באש. ויתנו — את האפר.

ויתחמנה בחותם של ברזל, שמא יגנבו ממנו. ויסתים פיו כדי שלא יהא נִזוק.

רב ביבי בר אבא עשה כך, ראה וניזוק, בקשו עליו חכמים רחמים ונתרפא. (בר' ו.).

לה אמר אביי: מתחלה הייתי אומר: מפני מה אין יושבים תחת המרזב — משום שופכים, אמר לי מר: מפני שמצוים מזיקין.

מעשה בכַתָּפים שהיו טעונים חבית יין. בקשו לָפוּש, והניחוה תחת המרזב ופקעה. באו לפני מר בר רב אשי. הוציא שופרות ונִדה את המזיק. בא השד לפניו. אמר לו מר בר רב אשי: מפני מה עשית כך? אמר לו: ומה אעשה, הרי הניחוה באזני. אמר לו: במקום שרבים מצוים מה לך? אתה ששָׁנִית, לך ושַׁלם להם. אמר לו: אף עכשו קְבַע לי זמן ואפרע. קבע לו זמן. כשהגיע הזמן נתעכב השד. כשבא, אמר לו מר בר רב אשי: מפני מה לא באת בזמנך? אמר לו: כל דבר צרור וחתום ומדוד ומנוי אין לנו רשות לִטול ממנו, עד שאני מוצא דבר של הפקר. (חול' קה:).

לו מעשה היה ברוח אחד, שהיה שרוי על המעין, בא רוח אחר ובקש להוציאו משם. היה יושב ושונה שם על אותו המעין חסיד אחד, ור' יוסי איש צַיְתוֹר שמו, נגלה לו אותו הרוח, אמר לו: רבי! הרי כמה שנים אני נתון כאן, ואתם ונשיכם עוברים ושבים ביום ובלילה ולא הזקתי לשום בריה; ועכשו בכל יום ויום מריב עמי רוח אחר והוא רוצה לטרדני מן המקום, והוא רע מאד ולא יניח חיים לכל בריה. אמר לו: מה נעשה? אמר לו: לך ואמור לבני העיר: טלו מקלותיכם ומגליכם וצאו עליו בשעת הצהרים, ואִמרו: „שלנו נוצח, שלנו נוצח!" — והוא יברח. עשו כך והבריחוהו משם. אמרו: לא זזו משם עד שראו כמין טפת דם צפה על המים. (תנח"ק קדושים; ויק"ר כד; שו"ט כ).

לז תניא, לא יצא יחידי בלילה לא בלילי־רביעיות ולא בלילי־שבתות, מפני שאִגְּרַת בת מָחלַת, היא ושמנה עשרה רבוא של מלאכי־חַבָּלה, יוצאים, וכל אחד ואחד יש לו רשות לחַבל בפני־עצמו. מתחלה היו מצוים בכל הימים, פעם אחת פגעה בר' חנינא בן דוסא, אמרה לו: אלמלא הכריזו עליך ברקיע: „הזהרו בחנינא ובתורתו!" סִכַּנְתִּיךָ. אמר לה: אם חשוב אני ברקיע גוזר אני עליך שלא תעברי בישוב העולם. אמרה לו: בבקשה ממך, הנח לי ריוח מועט. הניח לה לילי־שבתות ולילי רביעיות.

ושוב פעם אחת פגעה באביי, אמרה לו: אלמלא שהכריזו עליך ברקיע: „הזהרו בנחמני ובתורתו!" סכנתיך. אמר לה: אם חשוב אני ברקיע, גוזרני עליך שלא תעברי בישוב העולם.

— והלא אנו רואים שעוברת?

— אלו שבילי הכרמים הם, שנשמטים סוסיהם ובאים ומוליכים אותם. (פס' קיב, קיג).

לח רב יעקב בנו של רב אחא בר יעקב שגְרוֹ אביו לפני אביי. כשחזר ראהו

ויסתום פיו — של עצמו. לה) שופכין — מים מאוסים וסרוחים. בכתפים — בנושאי משא. לפוש — לנוח. ופקעה — נתבקעה. הוציא שופרות ונדה — שתוקעין בשעת נדוי. מפני מה עשית כך — שברת את החבית. ששנית — שקבעת לך מקום ברשות־הרבים. לז) שאגרת בת מחלת — שם שדית. מלאכי חבלה — משחיתים. סכנתיך — מביאך בסכנה. בנחמני — כך קראו לאביי. שבילי הכרמים וגו' — שעוברים חיילותיה בשבילי הכרמים מהוץ לישוב, מקום שיש להם רשות, וכשנשמטים סוסיהם מתחתם ובורחים לעיר הם נכנסים להוציאם משם.

ששמועותיו אינן מחודדות, אמר לו: אני עָדִיף ממך, שֵׁב אתה ואני אלך. שמע אביי שהוא בא, והיה מזיק אחד בבית־מדרשו של אביי, וכשהיו נכנסין לשם בשנַים אפילו ביום היו נזוקין. אמר להם אביי: לא יתן לו אדם אכסניא, אפשר שיֵעשה נֵס [על ידו]. נכנס ולן באותו בית־המדרש; נדמה לו כתנין של שבעה ראשים, ובכל כריעה וכריעה נָשַׁר ראש אחד. אמר להם למחר: אלמלא נעשה נס – סכנתוני. (קיד' כט:).

לט אמר ר' הונא בשם ר' יוסי: קטב־מרירי עשוי קליפים קליפים, שערות שערות, בעין אחת הוא רואה, ועינו תוך לבו, ואינו שולט לא בצל ולא בחמה אלא בין צל לחמה, מתגלגל כדור, ושולט מארבע שעות ועד תשע שעות, משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב, וכל מי שהוא רואה אותו נופל על פניו. (שו"ט צא).

מ שֵׁד מתהפך לכמה גוָנים. (יומא עה.).

מא אמר רבי יהושע בן לֵוִי: אסור לאדם שיתן שלום לחברו בלילה, שמא שד הוא. (מג' ג.).

מב אמר ר' חנינא: אסור לישון בבית יחידי; וכל הישן בבית יחידי אֲחָזַתּוּ לילית. (שבת קנא:).

מג לאחד נראה ומזיק, לשנים נראה ואינו מזיק, לשלשה אינו נראה כל עיקר. אמר רב: אֲבוקה כשנים, יָרֵחַ כשלשה. (בר' מג:).

מד אמר ר' חנינא: אמר לי יונתן שֵׁדָא: בָבוּאה יש להם [לשֵׁדים], בבואה של בבואה אין להם. (יבמ' קכב.).

IV. כְּשָׁפִים וַאֲחִיזַת עֵינַיִם.

מה עשרה קַבִּים כשפים ירדו לעולם–תשעה נטלו מצרים ואחד כל העולם כֻּלּוֹ. (קיד' מט:).

מו אמר ר' יוחנן: למה נקרא שמם מכשפים? שמכחישים פַּמְלִיא של מעלה.
„אֵין עוֹד מִלְּבַדּוֹ"[1] – אמר ר' חנינא: אפילו לדבר כשפים.
אשה אחת היתה מחזרת לטול עפר מתחת רגליו של ר' חנינא. אמר לה: אם יכולה אַת – לכי עשי, „אין עוד מלבדו" כתיב.
–אֵינִי? והרי אמר ר' יוחנן: למה נקרא שמם מכשפים? שמכחישים פמליא של מעלה.
–שאני ר' חנינא, שזכותו מרובה. (סנה' סו.).

[1] דב' ד', לה.

לח) ששמועותיו אינן מחודדות — כלו' שלא הצליח בתורה. אכסניא — מלון. שיעשה נס — על ידו, שילך בעל־כרחו ללון בביה"מ ויבריח את המזיק, כמפורש למטה. נדמה לו — המזיק. ובכל כריעה וכריעה — של ר' אחא בתפלתו. לט) קטב מרירי — מין שד. מג) לאחד — לאדם אחד ההולך יחידי בלילה. נראה — השד. אבוקה כשנים — מי שהולך לאור אבוקה (לפיד אש). ירח — מי שהולך לאור הלבנה. מד) בבואה — צל. מה) קבים — שם מדה. מו) שמכחישים פמליא של מעלה — שכוחם מבטל כח פמליא של מעלה; ודרש „כשפים" נוטריקון. אפילו לדבר כשפים — שאין כח הכשפים עומד בפני כחו של מעלה. ליטול עפר וגו' — שעל ידי כך ישלטו בו הכשפים. איני — וכי כך הוא?

מז „בעל־אוב" — זה פִּיתום המְדַבר משְׁחִיו, „וידעוני" — זה המדבר בפיו.
שנו רבותינו: בעל אוב - זה המדבר בין הפרקים ומבין אצילי ידיו, ידעוני — זה המניח עצם יַדוּעַ בפיו ומדבר מאֵליו. (סנה' סה.).

מח שנו רבותינו: „מעוֹנֵן" - ר' שמעון אומר: זה המעביר שבעה מיני זְכוּר על העין; וחכמים אומרים: זה האוחז את העינים. ר' עקיבא אומר: זה המחשב עתים ושעות ואומר: היום יפה לצאת ומחר יפה לִקַּח; למודי ערבי שביעיות חטין יפות, עִקורי קטניות מֵהיות רעות. (שם:).

מט שנו רבותינו: „מְנַחֵשׁ" —זה האומר: פתו נפלה מפיו, מקלו נפל מידו, איש פלוני קרא לו מאחריו, עורב קרא לו, כלב נבח בו, צבי הפסיקו בדרך, נחש עבר מימינו, שועל משמאלו; אל תתחיל בי, שחרית הוא, ראש־חדש הוא, מוצאי־שבת הוא.
שנו רבותינו: „לא תנחשו"[1] —כגון אלו המנחשים בחולדה, בעופות, בדגים ובכוכבים. (שם סה, סו; תוס' שבת ח).

נ תניא: „וְדוֹרֵשׁ אֶל הַמֵּתִים"[2] — זה המרעיב עצמו והולך ולן בבית־הקברות, כדי שתשרה עליו רוח טומאה. וכשהיה ר' עקיבא מגיע למקרא זה היה בוכה: ומה המרעיב עצמו כדי שתשרה עליו רוח טומאה שורה עליו רוח טומאה, המרעיב עצמו כדי שתשרה עליו רוח טהרה על אחת כמה וכמה; אבל מה אעשה שעונותינו גרמו לנו, שנאמר: „כי אם עונותיכם היו מבדילים ביניכם לבין אלהיכם"[3]. (סנה' סה.).

נא אמר רבא: אִלו רצו הצדיקים היו בוראים עולם.
רבא ברא אדם. שְׁדָרוֹ אצל ר' זירא. היה מסיח עמו ולא היה משיבו. אמר לו: מן החבורה אתה — חזור לעפרך!
רב חנינא ורב אושעיא היו יושבים כל ערב־שבת והיו עוסקים בספר יצירה ובוראים עֵגל משולש ואוכלים אותו. (שם).

נב „וַיֹּאמְרוּ הַחַרְטֻמִּים אֶל פַּרְעֹה אֶצְבַּע אֱלֹהִים הִיא"[4] — אמר ר' אלעזר: מכאן שאין השד יכול לבראות בְּריה פחות מכשעורה. רב פפא אמר: האלהים, אפילו כגמל אינו יכול לבראות. (שם סז:).

נג שתי נשים שיושבות בפרשת־דרכים, אחת בצד זה ואחת בצד זה ופניהן מכֻוָּנות זו

[1] ויק' י"ט, כו. [2] דב' י"ח, יא. [3] ישע' נ"ט, ב. [4] במ' ח', טו.

מז) פיתום — שמו של מין מכשף זה שמדבר מתחת אציליו ידיו. המדבר בפיו — מפורש להלן. בין הפרקים — בין פרקי אבריו. ידוע — שם חיה אגדית. מח) מיני זכור — זכרות. האוחז את העינים — מרמה את העינים, נראה כאלו עושה דבר ואינו עושה כלום. יפה לצאת — לדרך. ליקח — לקנות. למודי ערבי שביעיות וגו' — בערב שנת השמטה למדין ורגילין להיות הטים יפות. עיקורי קטניות וגו' — כלו' העוקר קטניות ואינו קוצרן אינן מתליעות ואינן מרקיבות. מט) מנחש זה האומר פתו וגו' —זה שעושה לו סימנים למעשיו לטובה או לרעה. אל תתחיל בי — כגון שבא אליו גבאי לגבות ממון ואומר: אל תתחיל בי, שאיני רוצה להיות ראשון בדבר הפסד. שחרית הוא —ולא טוב להתחיל היום בפרעון. המנחשים—כשיוצאין לדרך או כשמתחילין בדבר. נ) רוח טהרה — נבואה ורוח הקדש. נא) מן החבירה — שנברא ע"י אחד מבני החבורה. נב) אצבע אלהים — במכת כנים נאמר. האלהים— לשון שבועה.

לזו בידוע שעסוקות בכשפים. מה תקנתו? אם יש דרך אחרת ילך בה, ואם אין דרך אחרת, אם יש אדם אחר עמו – יחזיקו זה בידו של זה ויעברו, ואם אין אדם אחר – יאמר כך: „אָגְרַת אָזְלַת אוּסְיָא בְּלוּסְיָא מִתְקַטְלִין בחיק ,קְבָל״. (פס' קיא.).

נד יוחני בת רטיבי – אלמנה מכשפה היתה, וכשמגיעה עת לידתה של אשה היתה עוצרת רחמה בכשפים, ולאחר שמצטערת הרבה היתה אומרת: אלך ואבקש רחמים, אפשר תִשָׁמע תפלתי – והולכת וסותרת כשפיה והוָלד יוצא. פעם אחת היה לה שכיר־יום בביתה, והיא הלכה לבית האשה היולדת, ושמע השכיר קול הכשפים מקשקשים בכלי כשֵם שהולד מקשקש במעי אמו, ובא ופתח את מגופת הכלי, יצאו הכשפים ונולד הוָלָד – וידעו שבעלת־כשפים היא. (סוטה כב; רש"י שם).

נה מרבה נשים – מרבה כשפים. (אב' ב).

נו כשנתמנה ר' שמעון בן שטח נשיא באו ואמרו לו: יש שמונים נשים מכשפות במערה באשקלון. עמד ר' שמעון בן שטח ביום סגריר וכִנס שמונים בחורים בעלי־קומה ונטְלָם עמו, ונתן ביד כל אחד כד חרשה וטלית נקיה מקֻפֶּלֶת בתוכה, וכפו את הכדים על ראשם. אמר להם: אם אצפצף לכם פעם אחת – לבשו טליתותיכם, ואם אצפצף לכם פעם שנית – הִכָּנסו כֻּלכם כאחד למערה; וכשתכָּנסו – כל אחד ואחד מכם יְנַפֵּף אחת ויַגְבִּיהֶנָּה מן הקרקע, שכֵּך דרכו של מכשף: הגבהת אותו מן הארץ – אינו יכול לעשות כלום. הלך ועמד על פתח המערה. אמר להן: אוֹיִם, אוֹיִם! פתחו לי, משֶׁלְּכֶן אני. אמרו לו: היאך באת נגוב לכאן בשעה זו של גשמים? אמר להן: בין הטִפִּין הייתי מהלך. אמרו לו: ומה באת לעשות כאן? אמר להן: ללמוד וללַמד; וכל אחת מכֶּן תעשה מה שהיא יודעת. אמרה אחת מה שאמרה – והביאה פת; אמרה אחרת – והביאה בשר; אמרה אחרת – והביאה תבשילין; אמרה אחרת – והביאה יין. אמרו לו: ואתה מה אתה יכול לעשות? אמר להן: יכולני לצפצף שתים ואני מביא לכן שמונים בחירים עטופים טליתות נגובות, הם יהיו שמֵחים בכן ומשמחים אתכן. צפצף פעם אחת – לבשו אלו טליתותיהם; צפצף פעם שניה – ונכנסו כֻּלם כאחד. אמרו: כל אחד ואחד יברור בת־זוגו. טענו אותן ויצאו ותלָאוּן. (ירוש' חג' ב).

נז זעירי נזדמן לאלכסנדריא של מצרים, קנה חמור. כשבא להשקותו מים נִתַּר וחזר להיות דף של גשר. אמר לו: אלמלא זעירי אתה לא היינו מחזירים לך; כלום יש קונה כאן דבר ואינו בודקו על המים?

ינאי נזדמן לפונדק אחד, אמר להם: השקוני מים. הביאה לו אשה שְׁתִית, ראה ששפתותיה מרַחשות. שפך קצת מן השתית ונעשו עקרבים. אמר להם: אני שתיתי משלכם

נג) בידוע — ודאי. מה תקנתו — של ההולך בדרך שלא יכנס באמצע ולא ינזק. אגרת אזלת וגו' — מין לחש הוא. נד) וסותרת כשפיה — מבטלת כשפיה. נו) וכפו את הכדים — על ראשם, שלא יתלחלחו הבגדים מפני הגשמים. ינפף — יחבק. אויים, אויים — מלת קריאה למכשפים. משלכן אני — מכשף כמוכן. נגיב — יבש. בין הטפין — של הגשם. טענו — נשאו. נז) ניתר — הותר מן הכשפים. וחזר להיות דף וגו' — שהמוכר מכשף היה והפך תחלה דף של גשר לחמור, וע"י המים הותרו הכשפים. אמר לו — המוכר. שתית — קמח טרוף במים.

ואף אתם שתו משלי; השקה ונעשית חמורה. רכב עליה ועלה לשוק, באה חברתה והתירה. ראוהו שהוא רוכב והולך על אשה בשוק. (סנה׳ סז).

נח אמר רב אשי: ראיתי אביו של קרנא שהיה מנפץ וזורק כריכות של שיראים מנחיריו. (שם).

נט אמר לו רב לר׳ חיא: אני ראיתי ערבי אחד שנטל סַיִף וחתך את גמלו. קשקש לו בטבלא ועמד. אמר לו ר׳ חיא לרב: ולאחר־כך היה שם דם ופֶרֶש? אמר לו: לא.—אם כן, אחיזת־עינים היתה. (שם).

V. לְחָשִׁים וּרְפוּאוֹת.

ס אמר אֲמֵימָר: אמרה לי שלטונית של נשים כְּשְׁפָנִיּוֹת: מי שפגע בנשים כשפניות יאמר כך: „צואה רותחת בסל נקיב לפיכן, נשים כשפניות! קרח קרחיכן, פרח פרחיכן, יתפזרו תבליניכן, יפריח הרוח כַּרְכּוֹם חדש שבידיכן, נשים כשפניות!" (פס׳ ק.).

סא שנו רבותינו: שלשה אין ממצעין ולא מתמצעין; ואלו הם: הכלב והדקל והאשה; ויש אומרים: אף החזיר; ויש אומרים: אף הנחש. ואם ממצעין מה תקנתו? אמר רב פפא: יפתח ב„אֵל" ויסַיֵּם ב„אל", או יפתח ב„לא" ויסַיֵּם ב„לא". (שם קיא.).

סב אמר ריש לקיש: ארבעה דברים העושה אותם דמו בראשו ומתחַיֵּב בנפשו, אלו הם: הנפנה בין דקל לכתל, והעובר בין שני דקלים, והשותה מים שאולים, והעובר על מים שפוכים, ואפילו שפְּכָתַם אשתו בפניו. (שם).

סג אמר ר׳ יצחק: מהו שנאמר: „גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע כי אתה עמדי"[1]— זה הישן בצל דקל יחידי ובצל לבנה.

ארבעה צללים הם: צל של דקל יחידי, צל של כִּנְרָא, צל של צָלָף, צל של וְרָדָה; ויש אומרים: אף צל של ספינה וצל של עֲרבה. כללו של דבר, כל שענפיו מרובים—צלו קשה וכל שעוקציו קשים—צלו קשה, חוץ מכרוּמְשָׁא, שאף על פי שעוקציו קָשים—צלו אינו קשה, שאמרה שִׁדָה לִבְנָהּ: פְּרַח לך מכרומשא, שהוא הרג את אביך.

[1] תהל׳ כ״ג, ד.

נח) שיראים — משי. נט) סיף — חרב. בטבלא —בתוף. ס) שלטונית וגו׳ — הגדולה במכשפות. יאמר כך — לחש לשמירה. קרח קרחיכן וגו׳— כלו׳ יהי רצון שתבוא קרחה בשערותיכן וישא הרוח את אבק רגליכן ויפזר את התבלין (חסממנים) שאתן מכשפות בהם. כרכום חדש שבידיכן — מין בושם (זאפראַן) למעשה כשפים. סא) אין ממצעין ולא מתמצעין — אין מניחין אותם לעבור באמצע בין שני בני אדם ואין אדם עובר באמצע בין שנים שלהם, מפני שקשה לכשפים. והדקל — התמר. יפתח באל וגו׳ — יקרא פסוקים שתחלתם וסופם „אל", כגון „אל מוציאם ממצרים" וגו׳ עד „מה פעל אל" (במ׳ כ״ג, כב, כג); וכן יפתח ויסיים בלא, כגון „לא איש אל ויכזב" וגו׳ עד „ולא יקימנה" (שם שם, יט). סב) הנפנה — עושה צרכיו. סג) דקל יחידי — שאין דקל אחר סמוך לו. ובצל לבנה — הישן בצל בלילה שהלבנה זורחת, שהמזיקים מצויים שם. ארבעה צללים — קָשים מפני המזיקים. כינרא — מין אילן (אַרטישאָקע). צלף — (קיפּאַרים). ורדה, כרומשא —מיני אילנות (שפּערבערבוים). שעוקציו—קוציו הגדלים בו. צלו אינו קשה— שהמזיקים מתייראים ממנו.

של בית צלף–רוחות, של בית זרדה–שדים, של בית הגגות–כְּשָׁפִים. לְמַאי נַפְקָא מִינָהּ? לְקָמֵיעַ.

זרדה זו הקרובה לעיר אינה פחיתה מששים שדים. למאי נפקא מינה? לכתוב לה קמיע.

בַּר־קָשָׁא של העיר הלך ועמד אצל זרדה הקרובה לעיר, נכנסו בו ששים שדים ונסתכן. בא אצל תלמיד־חכם אחד, שלא ידע שהזרדה של ששים שדים היא. כתב לה קמיע לשד אחד. שמע שמרקדים בתוכה ומזמרים כך: סודרו של מר כתלמיד־חכם, בדקנו בו במר שלא ידע „ברוך". בא תלמיד־חכם אחר וכתב לה קמיע של ששים שדים. שמע שאומרים: פנו כליכם מכאן! (פס' קיא:).

סד אמר ר' ישמעאל בן אלישע: שלשה דברים סח לי סוריאל שר־הפנים: אל תטול חלוקך בשחרית מיד השַּׁמָּש ותלבש, ואל תטול ידיך ממי שלא נטל ידיו, ואל תחזיר כוס אַסְפַּרְגּוֹס אלא למי שנתנו לך, מפני שֶׁתַּכְסְפִית ויש אומרים: אַסְתַּלְגָּנִית–של מלאכי־חבלה, יושבים ומצפים לו לאדם ואומרים: אימתי יבא אדם לידי אחד מדברים הללו וילכד. (בר' נב.).

סה אמר ר' יהושע בן לוי: שלשה דברים סָח לי מלאך־המות: אל תטול חלוקך שחרית מיד השמש ותלבש, ואל תטול ידיך ממי שלא נטל ידיו, ואל תעמוד לפני הנשים בשעה שחוזרות מן המת, מפני שאני מרקד ובא לפניהן וחרבי בידי ויש לי רשות לחבל. ואם פגע מה תקנתו? יתרחק ממקומו ארבע אמות, ואם יש נהר יעברנו, ואם יש דרך אחרת ילך בה, ואם יש כותל יעמוד מאחוריו; ואם לא, יחזיר פניו ויאמר: „ויאמר ה' אל השטן: יגער ה' בך השטן"[1] וגו'–עד שיעברו עליו. (שם נא.).

סו אמר רב אסי: אין מברכין על כוס של פורענות. מהו כוס של פורענות? אמר רב נחמן בר יצחק: כוס שני. (שם:).

סז השותה כפלים לא יברך. (שם).

סח שנו רבותינו: השותה כפלים דמו בראשו. אמר רב יהודה: אימתי? בזמן שלא ראה פני השוק, אבל ראה פני השוק הרשות בידו.

אמר רב אשי: ראיתיו לחנינא בר ביבי, שעל כל כוס היה יוצא ורואה פני השוק. ולא אמרו, אלא לצאת לדרך, אבל בביתו לא. אמר ר' זירא: ולישון–כלצאת לדרך דומה.

[1] זכ' ג', ב.

של בית צלף — המזיקים הדרים בין אילנות הצלף קרויים רוחות. של בית הגגות — הדרים בעליית הגג. למה נפקא מינה — למה לנו לידע שמותם. לקמיע — לכתוב קמיע, מין לחש והשבעה בכתב כנגד המזיקים (טאליסמאן). מששים שדים — השרויים בתוכה. בר־קשא — שוטר. סודרו של מר וגו' — אתה יוצא מעוטף בסודר (מין בגד לעטיפת הראש) כתלמיד־חכם, ואינך יודע לברך על העטיפה „עוטר ישראל בתפארה"; כלו' שאינך ת"ח. סד) סח — ספר. שר הפנים — מלאך המשרת לפני הקב"ה. חלוקך — כתנתך. ואל תטול ידיך — אל תרחץ ידיך. אספרגוס — מין יין שהיו שותים אותו בבוקר. תכספית... אסתלגנית — חבורה וכתה של רוחות רעות. סו) כוס שני — כלו' זוג, שיש סכנה בדבר ע"י מזיקים. סז) לא יברך — שאין מברכין על הקלקלה. סח) הרשות בידו — לשתות כפלים. ולא אמרו — שאסור לשתות כפלים. אבל בביתו לא — אם ישאר בביתו אחר השתיה אין סכנה. ולישון — כשהולך לישון אחר השתיה.

אמר עולא: עשרה כוסות אין בהם משום זוגות.

אמר רב יוסף: אמר לי שֵׁדָא: אשמראי מלך השדים ממונה על כל הזוגות ומלך אינו קרוי מזיק. יש אומרים: אדרבה, מלך רתחן הוא ומה שרוצה עושה.

אמר רב פפא: אמר לי יוסף שידא: בשנים אנו הורגים, בארבעה אין אנו הורגים אלא מזיקים בשנים–בין בשוגג בין בכזיד, בארבעה–במזיד הן, בשוגג לא. ואם שכח ושתה ויצא, מה תקנתו?–יחזיק אגודל של יד ימין ביד שמאל ואגודל של שמאל ביד ימין ויאמר כך: „אתם ואני הרי שלשה". ואם שמע קול אומר: „אתם ואני הרי ארבעה"–יאמר: „אתם ואני הרי חמשה"; ואם שמע קול אומר: „אתם ואני הרי ששה" - יאמר: „אתם ואני הרי שבעה". היה מעשה עד מאה ואחד ופקע השד. (פס' קי).

סט במערבא לא הקפידו על הזוגות. ר' דימי מנהרדעא הקפיד אפילו על רושם של חבית. היה מעשה ונפקעה החבית. כללו של דבר: כל שמקפיד מקפידין עמו ושאינו מקפיד אין מקפידין עמו. ואף על פי כן, לחוש צריכין. (שם קיא).

ע אמר רב יוסף: שלשה דברים הללו נוטלים מאור עיניו של אדם: הסורק ראשו יבש, והשותה טיף טיף, והנועל מנעליו כשרגליו לחות. (שם:).

עא תְּלַאי בבית קשה לעניות, כמו שאומרין הבריות: תְּלָא סוּלְתָא תְּלָא מְזוֹנֵי (תלה הסולת תלה מזונות) מוּרְסָן בבית קשה לעניות; נְשׁוֹרֶת בבית קשה לעניות. קערה על פי חָצָב קשה לעניות. דשותה מים בקערה קשה לבַרְקִית. האוכל שחלים ולא רחץ ידיו מפחד שלשים יום; הַמַּקִּיז דם ולא רחץ ידיו, מפחד שבעה ימים; הנוטל שערותיו ולא רחץ ידיו מפחד שלשה ימים; הנוטל צפרניו ולא רחץ ידיו מפחד יום אחד ואינו יודע למה מפחד. יד על נחירים–דַּרְגָּא לְפחד; יד על מצח–דַּרְגָּא לְשֵׁנָה. (שם קיא, קיב).

עב תנא, אוכלין ומשקין תחת המטה, אפילו מחופין בכלי ברזל רוח רעה שורה עליהם. (שם קיב.).

עג שנו רבותינו: לא ישתה אדם מים לא בלילי רביעיות ולא בלילי שבתות, ואם שתה דמו בראשו, מפני סכנה. מהי סכנה?–רוח רעה. ואם צמא מה יעשה?–יאמר שבעה קולות שאמר דוד על המים ואחר כך ישתה; ואם לא–יאמר כך: „לוּל שָׁפָן אֲנִיגְרוֹן אֲנִירְדָפוֹן, בין כוכבים ישבתי, בין כחושים ושמנים הלכתי"; ואם לא–אם יש אדם אצלו יעירנו ויאמר לו:

עשרה כוסות — שתקנו חכמים לשתות בבית האבל. אין בהם משום זוגות — כלו' אין בהם סכנה, שהם של מצוה. יוסף שידא — יודע ומכיר בשדים. בשנים — מי ששתה שני כוסות. בשוגג — ששתה בשוגג. אגודל —בוהן יד. סט) במערבא — בא"י. לא הקפידו — מלשתות. הקפיד על רושם של חבית — מוכרי היין חוקקים חקיקות בחבית כדי לידע מספר האיפות של יין והקפיד רב דימי שלא יניחו בזוגות ויצאו. פקעה — נתבקעה. ע) ראשו יבש — שלא רחץ ראשו לפני סריקה. והשותה טיף טיף — מה שמטפטף מן הצנור. עא) תלאי —דבר התלוי, כגון שתלה בבית פת בסלו. תלא סולתא וגו' — כלו' מי שתולה פת בסלו מזונותיו תלויים ומחוסר הוא פרנסה. מורסן —סובים גסים. נשורת —פרורים הנופלים מן הלחם. חצב —כד. לברקית–לעוורון. שחלים — מין צמח (גארטענקרעססע). המקיז דמו — המחסר דמו לרפואה. הנוטל שערותיו — גוזז. יד על נחירים — מניח ידו על נחיריו. דרגא לפחד — כלו' מקרבת לפחד. עב) מחופין — מכוסים. עג) שאמר דוד על המים — במזמור כ"ט שבתהלים. לול שפן וגו' —

„פלוני בן פלוני, אני צמא למים"–ואחר־כך ישתה; ואם לא–יַקַרקש בכסוי על הכד ואחר־כך ישתה; ואם לא–יזרוק בה דבר ואחר־כך ישתה.

שנו רבותינו: לא ישתה אדם מים לא מן הנהרות ולא מן האגמים בלילה, ואם שתה דמו בראשו, מפני הסכנה. מהי סכנה? סכנת שברירי. ואם הוא צמא מה יעשה? אם יש אדם אחר עמו יעירנו ויאמר לו: „פלוני בן פלוני, צמא אני למים". ואם לא–יקרקש בכסוי על הכד ויאמר לעצמו: „פלוני בן פלונית, אמרה לי אמך: הזהר משברירי, שברירי, ברירי, ירירי, ירי, רי; צמא אני למים בכוסות לבנים". (פס' קיב.; ע"ז יב:).

עד אמר רב הונא: מי שמפחד, אף על פי שהוא אינו רואה מזלו רואה. מה תקנתו? יקרא קריאת־שמע. ואם הוא עומד במקום הטנופת ירחיק ממקומו ארבע אמות; ואם לא, יאמר כך: „העז של בית־הטבח שמֵנה ממני". (מג' ג.).

עה שנו רבותינו: חמשה דברים משַכְּחים את התלמוד: האוכל ממה שאוכל עכבר וממה שאוכל חתול, והאוכל לב של בהמה, והרגיל בזיתים, והשותה מים של שיורי־רחיצה, והרוחץ רגליו זו על גב זו; ויש אומרים: אף המניח כליו תחת מראשותיו.

חמשה דברים יפים לתלמוד: האוכל פת פחמין, ואין צריך לומר פחמין עצמן, והאוכל ביצה מגולגלת בלא מלח, והרגיל בשמן זית, והרגיל ביין ובבשמים, והשותה מים של שיורי עיסה; ויש אומרים: אף הטובל אצבעו במלח ואוכל. (הור' יג:).

עו אמר ר' יוחנן: כשם שהזית משַכּח למוד של שבעים שנה כך שמן־זית משיב למוד של שבעים שנה. (שם).

עז עשרה דברים קשים לתלמיד: העובר תחת אַפְסַר הגמל וכל־שכן תחת גמל עצמו, והעובר בין שני גמלים, והעובר בין שתי נשים, והאשה העוברת בין שני אנשים, והעובר מתחת ריח רע של נבלה, והעובר תחת הגשר שלא עברו תחתיו מים ארבעים יום, והאוכל פת שלא בשל כל צרכו, והאוכל בשר מזוהמא־לִסְטרין, והשותה מאַמת־המים העוברת בבית־הקברות, והמסתכל בפני המת; ויש אומרים: אף הקורא כְתָב שעל גבי הקבר. (שם).

עח אמר אבא שאול משום ר' עקיבא: הלוחש על המכה ואומר: „כל המחלה אשר שמתי במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך"[1] ורוקק – אין לו חלק לעולם־הבא. (סנה' צ.; תוס' שם יב).

[1] שמ' ט"ו, כו.

דברי לחש הם. יקרקש — ידפוק ויכשכש כדי להבריח את השד. שברירי — סנוורים. שברירי, ברירי וגו'—לחש הוא. עד) מזלו רואה — את הסכנה. עומד במקום הטנופת — שאסור בקריאת־שמע. עה) כליו — בגדיו. יפים לתלמיד — לזכרון. פת פחמין — אפויה על גבי פחמים. עו) למוד של שבעים שנה — שלמד לפני שבעים שנה. עז) אפסר — חבל, מוסרה. זוהמא־ליסטרין — כף גדולה שבוחשין בה את הקדירה. אמת־המים — מעין המים. עח) אין לו חלק לעולם־הבא — שאין מזכירין שם שמים על הרקיקה.

עט יוצאין בביצת החרגול ובשן שועל ובמסמר מן הצלוב משום רפואה, דברי ר' מאיר; וחכמים אוסרים אף בחול, משום דרכי האמורי.

„יוצאים בביצת החרגול" – שעושין לשחלה; „ובשן שועל" – שעושין לשֵׁנה: של חי – למי שיָשֵׁן, של מת – למי שלא ישן; „ובמסמר מן הצלוב"– שעושין לזָרף.

אביי ורבא אמרו שניהם: כל דבר שיֵש בו משום רפואה אין בו משום דרכי האמורי. (שבת סז.).

פ בן בנו של ר' יהושע בן לוי היה לו בֶלע. בא אָדם אחד ולחש לו משמו של אותו מין ונשם. כשיָצא אמר לו: מַה לחשת לו? אמר לו: מלה פלונית. אמר לו: נוח היה לו אִלו היה מת ולא כך – והיה לו כך „כשגגה שיוצָא מלפני השליט"[1].

מעשה בר' אלעזר בן דמא בן אחותו של ר' ישמעאל, שהכִישו נחש, ובא יעקב איש כפר סְכַניא לרפאותו משום יֵשוּע בן פנטירא, ולא הניחו ר' ישמעאל, ואמר לו: ר' ישמעאל אחי, הנח לו וארָפא ממנו, ואני אביא ראיה מן התורה שהוא מותר –ולא הספיק לגמור את הדבר עד שיצאה נשמתו ומת. קרא עליו ר' ישמעאל: אשריך, בן־דמא, שגופך טהור ויצאה נשמתך בטהרה, ולא פרצת גדרם של חכמים, שהיו אומרים: „ופורץ גדר ישכנו נחש"[2].

– אף הוא נחש נשכו!?

– נחש של חכמים שאין לו רפואה כלל.

– ומה היה לו לומר?

– „אֲשֶׁר יַעֲשֶׂה אוֹתָם הָאָדָם וָחַי בָּהֶם"[3] – ולא שימות בהם. (ע"ז כז:; ירוש' שבת יד; תוס' חול' ב).

פא אין שואלין בדבר שדים בשבת. ר' יוסי אומר: אף בחול אסור.

שנו רבותינו: שרי שמן ושרי ביצים מותרים לשאול בהם, אלא מפני שמכזבים. (סנה' קא.).

פב הבנים יוצאים בקשרים.

מהו קשרים? אמרו בשם רב יהודא: קִשורי פואָה.

[1] קהל' י' ה. [2] שם שם, ח. [3] ויק' י"ח, ה.

עט) יוצאין – בשבת ואין בכך משום אסור טלטול. בביצת החרגול וגו' – נוהגין היו לתלות על הצואר לסגולת רפואה אחד מן הדברים המנויים כאן. מן הצלוב – מן התלוי, שהיו תוקעין מסמרות בצלובים. דרכי האמורי – משום „ובחקותיהם (של הגויים) לא תלכו". לשחלה – לנזילת האוזן מחמת חולי. של חי וגו' – שן של שועל חי תולין למי שישן יותר מדאי. לזרף – נפח מכה. פ) בלע – מכה בבית הבליעה. של אותו מין – של כופר שמפורסם באותו הזמן. ולא כך – שלא להשתמש בלחש של מין. כשגגה שיוצא וגו' – כלו' שנתקיימה הקללה לאחר שנפלטה מפיו. אני מביא ראיה – שמותר להתרפאות בלחשים. ולא פרצת גדרם וגו' – שאסרו להתרפאות בשם הטומאה. אף הוא נחש נשכו – כלו' והרי הנחש נשכו קודם. ומה היה לו לומר – מאיזה פסוק אמר להביא ראיה. פא) בדבר שדים – ע"י להשים לשם רפואה. שרי שמן וגו' – מיני שדים ששואלין בהם לרפואה ע"י שמן וביצים. מפני שמכזבים – לפיכך נמנעים מלשאול בהם. פב) יוצאים בקשרים – בשבת, במיני צרור שתולין על הצואר לרפואה, כמפורש להלן, ואין בזה אסור טלטול. פואה – מין צמח שעושים ממנו צבעים (קראפ).

אמר אביי: אמרה לי אֵם: שלשה מעמידים, חמשה מרַפאים, שבעה יפים אפילו לכשפים. אמר רב אחא בר יעקב: והוא, שלא ראה חמה ולבנה ולא ראה גשמים, ולא שמע קול ברזל וקול תרנגולת וקול רגל.

אמר רב נחמן בר יצחק: נפלה פוּאָה לבור! (שבת סו:).

פג אמר חָמא בר גוריא: בן שיש לו געגועים על אביו, נוטל רצועה ממַנעל של ימין וקושר לו בשמאלו; וחִלוּפוֹ — סַכָּנה. (שם).

פד אמר אביי: אמרה לי אֵם: כל מנְיָנים [של לחשים] בשֵם של האֵם, וכל הקשרים בשמאל. כל מנינים מפורשים — כפֵרושם, ושאינם מפורשים — ארבעים פעמים ואחת. (שם).

פה ואמר אביי: אמרה לי אֵם: לחַמה בת־יומה–יטול זוז לבן וילך למַלַחַת, וישקול משקלו מלח, ויצורנו בחלל של בית־הצואר בחוטי־שֵׂעָר; ואם לא–יֵשב על פרשת־דרכים, וכשיראה נמלה גדולה טעונה דבר יטלֶנה ויתננה בשפוֹפֶרת של נחשת וִיסתמנה באֲבָר ויחתמנה בששים חותמות, וינענענה ויטעננה על גבו, ויאמר: „משאך עלי ומשאי עליך"; ואם לא — יטול כוז חדש וילך לנהר ויאמר לו: „נהר, נהר! הלְוֵני כוז של מים לדרך שנזדמן לי", ויקיפנו שבע פעמים על ראשו ויזרקנו לאחוריו, ויאמר לו: „נהר, נהר! טול המים שנתת לי, הדרך שנזדמן לי ביומו בא וביומו הלך". (שם).

פו אמר רב הונא: לקדחת שלישית–יביא שבעה קוצים משבעה דקלים ושבעה קְסמים משבע קורות ושבע יתדות משבעה גשרים ושבעה אֲפָרים משבעה תנורים ושבעה עֲפָרים משבעה קברים ושבעה כְּפָרים משבע ספינות ושבעה גרעיני כַמון ושבע שְׂערות מזקנו של כלב זקן, ויצור אותם בחלל של בית־הצואר בחוטי־שֵׂעָר. (שם סז.).

פז אמר ר' יוחנן: לקדחת צמֶרֶת–יטול סכין שכֻלה ברזל וילך למקום שיש שם סְנֶה ויקשור בו חוטי־שֵׂעָר. יום ראשון יחרוק בו קצת ויאמר: „וירא מלאך ה' אליו.. ויאמר

אמרה לי אם — אביי יתום היה וקרא לאומנתו „אם". שלשה מעמידים וגו' — כשתולין שלשה קשרים מעמידים את החולי שלא יתגבר. מרפאים — את החולי. והוא — אימתי מועיל. נפלה פואה לבור — כלו' אין רפואת הפואה מועילה, שהרי קשה להזהר בכל אלו. פג) שיש לו געגועים על אביו — ורוצים להניח דעתו. וחילופו סכנה — כשעושין להיפך יש סכנה להבן. פד) כל מנינים — כל לחשים שכופלין אותם כמה פעמים ומזכירין בהם שם החולה. בשם של האם — שיאמר „פלוני בן פלונית", ולא בשם האב. וכל הקשרים בשמאל — כל הקשרים שעושין לרפואה עושין ביד שמאל. מנינים מפורשים — לחשים שנתפרש בהם כמה פעמים להכפילם. כפירושם — כופלין אותם כמנינם המפורש. ושאינם מפורשים — אלא שנאמר בהם סתם להכפילם הרבה פעמים. פה) לחמה — לאש קדחת. בת יומה — שאוחזתו בכל יום. זוז לבן — זוז כסף חדש וצרוף. למלחת — למקום משרפות מים, שמוציאין משם מלח. וישקול משקלו מלח — יטול מלח במשקל הזוז. בחלל של בית־הצואר — יתלה את המלח בצואר תחת החלוק. בחוטי שער — בשערות צמר. בשפופרת — בקנה. באבר — בעופרת. משאך עלי וגו' — כלו' כשם שמשאך עלי כך תעבור הקדחת ממני אליך. פו) לקדחת שלישית — שבאה אחת לשלשה ימים. קיסמין — שבבי עץ. שבעה אפרים — שבעה מיני אפר. שבעה עפרים — שבעה מיני עפר. פז) לקדחת צמרת — מין קדחת שמחממת את הבשר. יחרוק — יעשה חקיקה בסנה.

משה אסורה נא ואראה... מדוע לא יבער הסנה?"[1] — למחר שוב יחרוק בו קצת ויאמר: „וירא ה' כי סר לראות"[2], למחר שוב יחרוק בו קצת ויאמר: „ויאמר אל תקרב הלום"[3]. וכשפסקה יכפפנו ויקצצנו ויאמר כך: „הסנה, הסנה, לא משום שגבוה אתה מכל אילנות השרה הקדוש־ברוך־הוא שכינתו עליך, אלא משום שנמוך אתה מכל אילנות השרה הקב"ה שכינתו עליך; וכשם שראתה האש את חנניה מישאל ועזריה וברחה מפניהם, כך תראה האש לפלוני בן פלונית ותברח מלפניו". (שבת סז.).

פח לשחין יאמר כך: „בַּזְבַּזְיָה, מַסְמַסְיָה, כַּסְכַּסְיָה, שַׁרְלַאי וַאֲמַרְלַאי, אלו המלאכים שנשלחו מארץ סדום לרפאות מוכי שחין; בזך, בזיך, בזבזיך, מסמסיך, כמון כמיך, עיניך בך, עיניך בך, מקומך בך, זרעך כקלוט וכפרדה, שלא פרה ולא רבה, כך לא תפרה ולא תרבה בגופו של פלוני בן פלונית". (שם).

פט לכִיפָּה יאמר כך: „חרב שלופה וְקֶלַע נטושה, לא שמו יוֹכַב חולין מכאובין". (שם)

צ. לשד יאמר כך: „הֲוֵית דְּפָקִיק, דפקיק הוית, אָרוּר שָׁבוּר וּמְשֻׁמָּת, בר־טיט בר טמא, בר־טינא כְּשַׁמְגָז מְרִיגְז וְאַסְטְמַאי". (שם).

צא לשד של בית־הכסא יאמר כך: „על קָרְקַפְּתוֹ של ארי ועל חוטמה של לביאה מצאתיו לשד בר־שִׁירִיקַאי־פַּנְדַאי, בערוגה של כְּרֵשִׁין חֲבַטְתִּיו ובלחי החמור הכיתיו". (שם סו,סז).

צב מי שאֲחָזוֹ קוֹרְדְיָקוֹס — מה רפואתו? בשר אדום על גחלים ויין מזוג. (גיט' סז.).

צג אמר אביי: אמרה לי אם: לחַמה בת־יומה — כוז של מים; בת שני ימים — הקזה; בת שלשה ימים — בשר אדום על גחלים ויין מזוג. לחַמה יְשָׁנה — יביא תרנגלת שחורה ויקרענה שתי־וערב, ויגלח אמצע ראשו ויתננה עליו ויניחנה עד שיאַחז, וירד ויעמוד במים עד צוארו, עד שיתעלף, ויצלול ויעלה ויטול לחַמה בשר אדום על גחלים ויין מזוג, ולצִנה — בשר שמן על גחלים ויין חי. (שם).

צד לדם הראש — יביא תאשור וערבה וַהֲדַס לח וזית וצִפְצָפָה של ים וְיָבָל וְיִשְׁלְקֵם ביחד וישפוך על ראשו שלש מאות כוסות מצד זה ושלש מאות כוסות מצד זה; ואם לא — יביא

[1] שמ' ג', ג. [2] שם שם, ד. [3] שם שם, ה.

וכשפסקה — הקדחת. ויכפפנו — יכוף את הסנה במקום החקיקה. פח) בזבזיה וגו' — שמות המלאכים של שחין על שם שקורעים וממסמסים את הכשר. עיניך בך — שתהא עומד בעינך (כמראיך) ולא תאדים יותר. מקומך בך — שלא תתפשט יותר. זרעך כקלוט — כמי שנקלט זרעו ואינו מוליד. פט) לכיפה — לחולה הנכפה. צ) הוית דפקיק וגו' — לחש הוא, כלו' שתהא סתום ולא תשלוט. ומשומת — שתהא בשמת (בנדוי). כשמגז וגו' — דברי לחש. צא) קרקפתו — קדקדו. בר שיריקאי־פנדאי — שם השד. כרשין — חציר, מין ירק. צב) קורדיקוס — חולי של עצבות ורוח רעה. אדום — כחוש בלא שומן. מזוג — מעורב במים. צג) כוז — כד קטן; כלו' החולה ישתה כד קטן של מים. בת שני ימים — קדחת שבאה כל שני ימים. הקזה — רפואתו בגרעון דם החולה ע"י הקזה (פתיחת גיד). ישנה — מימים רבים. ויתננה עליו — את התרנגולת על ראשו של החולה. עד שיאחז — עד שידבק ראשו בתרנגולת. לצנה — אם אחזתו צנה. ויין חי — שאינו מזוג. צד) תאשור — מין ארז. צפצפה — מין ערבה. ויבל — מין צמח (ציגא־אן). וישלקם — ויבשלם.

וֶרֶד לָבָן שעומדין עליו בשורה אחת וישלקנו וישפוך על ראשו ששים כוסות מצד זה וששים כוסות מצד זה. (גיט' סח.).

צה **לִצְלִחִית**– יביא תרנגול הבר וישחטנו בזוז לבן על גבי צד זה שהוא חש בו, ויזהר בדמו שלא יסַמא את עיניו, ויתלנו במזוזת הפתח ; בכניסתו מִתְחַכֵּך בו וביציאתו מתחכך בו. (שם).

צו **לְבַרְקִית** · יביא עקרב של שבעה גְוָנים וייַבְּשֶׁנּו בצל, וישחק שתי מנות של כחול ימנה אחת ממנו, ויתן מלוא שלשה מכחולים בעין זו ושלשה בעין זו ; יתר מכן לא יתן, שלא תִּפָּקַע עינו. (שם סט.).

צז **לשבירירי לילה** – יביא חבל של שֵׂער ויקשור רֶגל אחת שלו ורגל אחת של כלב והתינוקות יקשקשו אחריו בשברי חרס ויאמרו לו : „כלב זקן, תרנגול שוטה", ויגבה שבעה אומצין משבעה בתים, ויתנם בצנור הדלת, ויאכלם על אשפת העיר. אחר כך יתיר את החבל ויאמרו כך : „שַבְרִירִי של פלוני בן פלונית, הניחוהו לפלוני בן פלונית ! ואחוו את הכלב בבבת עיניו".

לשברירי יום – יביא שבעה טחולים מתוך הבהמות ויצלם על חרס של אומן, וישב הוא מבפנים ואדם אחר מבחוץ, ויאמר לו הסומא : תן לי ואכל, ויאמר לו אותו הפקח : טול אכול. ואחר שיאכל ישבור החרס, שאם לא – יחזרו עליו. (שם).

צח **לדם שיוצא מן הנחירים** – יביא אדם כהן ששמו לֵוִי ויכתוב לו : „לוי" לְמַפְרֵעַ ; ואם לא – יביא אדם סתם ויכתוב לו : „אני פפי שילא בר סומקי" למפרע ; ואם לא – יכתוב לו כך : „טעם דְלִי במי בסף, טעם דלי במי פְגָם" ; ואם לא–יביא עִקר של אַסְפַּסְתָּא וחבל של מטה ישנה, וקוֹרְטְמָא וכרכום והאודם שבלולב וישרפם ביחד, ויביא גִזי צמר ויגַדל שתי פתילות ויְשָרֵה בחומץ ויגלגל באותו האפר ויתן בנחיריו ; ואם לא– יראה אַמַת־המים שהולכת ממזרח כלַפֵּי מערב ויפסע ויעמוד רגל אחת לצד זה ורגל אחת לצד זה, ויטול טיט ביד ימין מתחת רגל שמאל, וביד שמאל מתחת רגל ימין, ויגדל שתי פתילות של צמר וישרה בטיט ויתן בנחיריו ; ואם לא- ישב תחת המַרְזֵב ויביאו מים ויורקו עליו ויאמרו : כשם שפסקו מים הללו כך יפסק דמו של פלוני בן פלונית. (שם).

צט **לדם הבא מן הפה** – בודקין אותו בקש של חטה, אם מסכסך–מן הרֵיאָה בא ויש לו

ורד — מין שושנה. עליו בשורה אחת — העלים שלו כגבעול בשורה אחת זה למעלה מזה. צה) **לצלחית** —לכאב חצי הראש (מיגראֶנע). צד זה שהוא חש בו -- הדם יזוב על חצי הראש שהכאב שם. ויזהר בדמו — שלא יטפטף לתוך עיניו. ויתלנו — את התרנגול. צו) **לברקית** — חולי העין (שטאַר). גוונים — צבעים. כחול — מין צבע לעין. ומנה אחת ממנו — מן העקרב. מכחולים — מין כף קטנה שנוטלין בה מן הכחול ונותנין לעין. תפקע — תתבקע, תשבר. צז) **לשברירי לילה** — לסנורים. אומצין — חתיכות קטנות של בשר. ויתנם — בעלי הבתים את האומצין. בצנור הדלת – בחור של ציר הדלת, והחולה יבוא ויטול משם. טחולים —(מילצע). חרס של אומן — כלי חרס שהאומן (הרופא) שופך לתוכו את דם החולה בשעת הקזה. הוא מבפנים —החולה הסומא. ואדם אחר —פקח. תן לי ואוכל —מן הטחולים. צח) לוי למפרע— מסופו לראשו : י ו ל. טעם דלי וגו' — לחש הוא. אספסתא — הציר. וקורטמא — גייר של מוכין. ויגדל — יקליע. המרזב -- צינור המקלח מים מן הגג. ק) מסכסך — נאחז בדם.

תקנה, ואם לא — מן הכבד בא ואין לו תקנה. ואם מן הריאה מה תקנתו? יביא שבע חפנים של תְּרָדִין קנובים ושבע חפנים של כַּרְשִׁין קנובים וחמש חפנים פרידא ושלש חפנים של עדשים ותופן של כמון וְחופן של חבלים, ויבשל ויאכל וישתה אחריו שבר חריף של טֶבֶת. (גיטין סט.)

ק לְשִׁנַּיִם — אמר רב אדא בר רב הונא: יביא שום יחידי וְימַרְסְנוּ בשמן ומלח ויתננו על צפורן אֲגודלו בצד זה שהוא חש בו, ויקיף לו שפה של עסה; וְיזהר לבשרו, שקשה לצרעת. (שם).

קא לִבַרְסָם — יביא כְּפַסְתֵּק נִשְׁדוּר וכאגוז חֶלְבְּנָה הובשנית ומלוא תַּרְוָד דבש לבן ומלוא נַטְלָא בת מחוזא יין צלול וישלקם ביחד, וכשיתבשל נשדור יתבשלו כֻּלם; ואם לא — יביא רביעית חלב של עזים לבנות וימפטף על שלשה קַלְחֵי כְּרוּב וְיָגִים בשרביט של מַרְמָהִין, וכשיתבשל השרביט יתבשלו כֻּלם; וְאם לא — יביא צואה של כלב לבן וְיגַבֵּל בְּנָטֶף. ועד כמה שאפשר לא יאכל את הציאה, שמפרק את האברים. (שם).

קב לִטְחוֹל — יביא שבע עלוקית של מים וייבשן בצל, וכל יום ישתה שתים ושלש ביין; ואם לא — יביא טחול של עז שלא ילדה, וְיטיחַ בתנור ויעמוד כנגדו ויאמר: כשם שיבש טחול זה כך ייבש טחול של פלוני בן פלונית; ואם לא — יבקש מת, שמת בשבת ויטול ידו ויתנֶנָּה על טחולו, ויאמר: כשם שיָּבשה יד זו כך ייבש טחולו של פלוני בן פלונית. (שם).

קג אמר אביי: מי שאינו בקי בדרך־ארץ, יביא שלשה קְפִיזִין של קוּרְטְמֵי חוּחים ויכתשם וישלקם ביין וישתה. אמר ר' יוחנן: הן הן החזירוני לנערותי. (שם ע.).

קד אמר אביי: אמרה לי אם: מי שיש לו חולשת הלב יביא בשר שוֹק ימין של איל ויביא צפיעי־בקר של ניסן, ואם אין צפיעי־בקר — יביא קסמין של ערבה וְיצלֶנו ויאכל וישתה אחריו יין מזוג. (עיר' כט:).

קה אמר אביי: אמרה לי אם: בן שש שִׁנִּשְׁכוֹ עקרב ביום שכלו לו שש אינו חי. מה

תרדין — מין ירק (מאנגאָלד). קנובים — קצוצים חתיכות חתיכות. פרידא — מין פרי (ברוסט־בעערע). בנתא פטירתא — קרבים של בהמה שלא ילדה. חריף — חזק. של טבת — שנעשה בטבת. ק) לשנים — לכאב שינים. שום יחידי — שאין בו צלעות אלא שדרה אחת. וימרסנו — ישחקנו. שפה של עיסה — מסגרת של בצק סביב צפורן אגודלו. ויזהר לבשרו — שלא יגע אותו שום בבשרו. קא) לברסם — לדלקת העור; וי"ג: „ברסם". כפסתק — כשיעור פסתק (מין פרי של בטנים). נישדור — (אַממאָניאַק). חלבנה — מין שרף היוצא מעין ירוע (גאַלבאַנום). תרווד — כף. נטלא בת מחווא — כד קטן של עיר מחווא מחזיק רביעית. צלול — זך, שאינו אדום. יתבשלו כולם — שהנישדור קשה מכולם לבישול. קלחי כרוב — בדי כרוב (קאָהל). ויגים — ויערבב. מרמהין — מין עץ (מאַיאָראַן); וי"ג: „מרמהוז". ויגבל — וילוש. בנטף — בצרי, מין שרף הנוטף מעין. ועד כמה שאפשר — ברפואה אחרת. שמפרק — שמשבר. קב) לטחול — לכאב הטחול. ויטיח בתנור — ידביק בכתלי התנור. קג) בדרך ארץ — בתשמיש. קפיזין — כלי מחזיק שלש רביעיות. קורטמי חוחים — זרעונים של כרכום חבר. לנערותי — לכח בחרותי. קד) חולשת הלב — והוא נוח להתעלף. יביא צפיעי בקר — רעי יבש שמסיקין בו ויצלה עליו את הבשר. של ניסן — שיוצאין מן הבקר בחודש ניסן.

רפואתו? — מרה של דָיָה לבנה כשכר, יְשַׁפְשְׁפֶנּוּ וַישְׁקֶנּוּ. בן שנה שנְשָׁכָתוֹ צרעה ביום שבלתה לו שנה אינו חי. מה רפואתו? סיב של דקל במים, ישפשפנו וַישקנו. (כת' נ.).

קו אמר שמואל: הפצע—סכנה הוא ומחללין עליו את השבת. מה רפואתו? להפסיק את הדם — שְׁחָלִים בחומץ; להעלות בשר — קליפה של יַבָּל וקליפה של סנה או תולעים מאשפה. (ע"ז כח.).

קז אמר רב ספרא: הענב — שליח של מלאך־המות הוא. מה רפואתו? פִּיגָם בדבש וכרפס בטִילְיָא; בינתים יביא עֲנָב בן־מינו ויגלגל עליו, לבן ללבן ושחור לשחור. (שם).

קח אמר רבא: סִימְטָא — שליח של חַמה היא. מה רפואתו? יבנו שִׁשִּׁים באצבע צְרָדָה ויקרענו שתי־וערב. אימתי? בשלא הלבין ראשו, ואם הלבין ראשו אין בכך כלום. (שם).

קט ר' יעקב חש בפֶקַע. הורה לו ר' אמי (ויש אומרים: ר' אסי): יביא שבעה גרעינים של אֲהַל תּוֹלַעְנָא ויקשרנו בחלל של בית־הצואר, ויכרוך עליו שֵׂעָר, וטובלו בנַטְף לבן, וישרפנו ויפזרנו עליו; בינתים יביא גרעינים של סנה ויניח פקע כנגד פקע. אימתי? בפקע עליון. פקע תחתון מהו? יביא חֲלב עז שלא ילדה ויתיבנו ויתן לתוכו; ואם לא — יביא שלשה עלי דְלוּעים שנתיבשו בצֵל, וישרוף ויפזר עליו; ואם לא — יביא מִשְׁקְדֵי חלזונות; ואם לא —יביא שמן וַשַׁעְוָה, ויתכסה בשְׁחָקִים של פשתן בקיץ ושל צמר־גפן בחורף. (שם).

קי ר' אַבָּהוּ חש באזניו, הורה לו ר' יוחנן (ויש אומרים: בית־המדרש הורה לו): יביא כּוּלְיָא של עֵז קֵרחת ויקרענה שתי־וערב ויניח על גחלים לוחשות, והמים שיוצאים ממנה יתן באזנו, לא צוננים ולא חמים אלא פוֹשְׁרִים; ואם לא — יביא חֵלֶב של חפּוּשִׁית גַסָּה וַיתִיכנו ויתן לתוכה; ואם לא — ימלא אזנו שמן ויעשה שבע פתילות של אַסְפַּסְתָּא ויביא בית־יד של שום, ויתן שֵׂעָר בראשן אחד וַיצית בהן אש, וראשן שני יתן באזן, ויתן אזנו לאש, ויזהר מרוח, ויטול אחת ויניח אחת; ואם לא — יביא מוֹךְ של דַּנְדָּא שלא נֶחְבַּט

קח) סיב של דקל — כמין צמר הגדל בקליפת הדקל. קו) הפצע — מכת חרב זבת דם. להעלות בשר — מה יעשה כדי להעלות בשר על הפצע. יבל — מין עשב. קז) ענב — אבעבוע בעינים דומה לענב. שליח מלאך המות — כלו' חולי שיש בו סכנת מיתה. פיגם — מין עשב (רוויטא). בטיליא — מין יין חריף. בינתים — לפי שעה, עד שהוא שוהה להכין רפואה זו יעשה קלה ממנה. ענב בן מינו — ענב מענבי הגפן דומה כגדלו וכמראיתו לענב העין. קח) סימטא — מין נפח (געשוויר) שעומד כבשר האדם. שליח של חמה — תחלת קדחת היא. באצבע צרדה — באצבע האמצעית, מניחה תחת ראש האגודל ושומטה בכח ומכה בה על הנפח כדי לרככו. שתי וערב — לאורך ולרוחב להוציא את הליחות שבו. בשלא הלבין ראשו — של הנפח ולא נתבשל עדיין להוציא ליחות. קט) חש בפקע — הלה בפי הטבעת. אהל תולעני — מין עשב אדום (זאלצ־קרויט) שמשמשין בו לכבוס. פקע כנגד פקע — סדק הגרעין כנגד סדק פי הטבעת. בפקע עליון — סדק שנראה מבחוץ. דלועים — (וואסערמעלאָנע). משקדי חלזונות — קליפות קשות של חלזונות; וי"ג „משקרי". שמן ושעוה — שמן ודונג מעורבים יחד. בשחקים — בבגדים בלואים. קי) כוליא — אחת מן הכליות. עז קרחת — שאינה מסובלת בצמר. צוננים — קרים. פושרים — חמים קצת. חפושית — מין שרץ־עוף (קאֶפער). גסה — גדולה. בית־יד של שום — כלו' הכד היוצא מן השום ואוחזין אותו בו. ויטול אחת ויניח אחת — בשיטול פתילה זו מן האוזן יתן את זו עד שיכלו כולן. מוך של דנדא — הצבוע כמין צבע של עשב ששמו כך. שלא נחבט — המוך.

ויניח בה, ויתן אזנו לתוך האש, ויזהר מרוח; ואם לא — יביא שפופרת של קנה ישן בן מאה שנה וימלאנו מלח גְלָלְנִי, וישרפנו וידבק. (ע"ז כח:).

קיא ר' יוחנן חש בצִפדוֹנָא, הלך אצל מטרוֹנה אחת, עשתה לו דבר בחמישי ובערב שבת. מה עשתה לו? אמר רב אחא בנו של רב אמי: מֵי־שְׂאוֹר, שמן זית ומלח. רב יֵימַר אמר: שאור עצמו, שמן זית ומלח. רב אָשֵׁי אמר: שומן של אַוָז בכנף אַוָז. אמר אביי: אני עשיתי את כלם ולא נרפאתי, עד שאמר לי איתו הערבי: הָבֵא גרעיני זיתים שלא הביאו שליש ושרפם באש על מַר חדש והדבק בשורת השִנַּיִם. עשיתי כך ונרפאתי. (יומא פד.; ע"ז כח).

קיב מי שאֲחָזוֹ יֵרָקוֹן — מאכילין אותו בשר חמור. מי שנְשָכוֹ כלב שוטה — מאכילין אותו מחֲצַר־כבד שלו; דברי ר' מַתְיָא בן חָרָש. וחכמים אומרים: באלו אין בהם משום רפואה. (יומא פד.).

קיג כלב שוטה רב אמר: נשים כשפניות משחקות בו. ושמואל אמר: רוח רעה שורה עליו. מה בינייהם? להרגו בדבר הנזרק.

שָׁנִינוּ כשמואל: כשהורגין אותו אין הורגין אותו אלא בדבר הנזרק.

המתחכך בו — מסתכן, ומי שנושכו — מת. „המתחכך בו מסתכן" — מה תקנתו? יפשוט בגדיו ויריץ. רב הונא בנו של ר' יהושע נתחכך בו אחד מהם בשוק, פשט בגדיו ורץ; אמר: קִיַּמְתִּי בעצמי: „החכמה תחיה בעליה"[1]. „מי שנושכו מת" מה תקנתו? אמר אביי: יביא עור של צבוע זכר ויכתוב עליו: „אני פלוני בן פלונית על עור של צבוע זכר כתבתי עליך כַּנְתִּי כַּנְתִּי קְלִירוֹס (ויש אומרים: קַנְדִּי קַנְדִּי קְלוֹרוֹס) יה ה' צבאות אמן אמן סלה" — ויפשוט בגדיו ויקברם בבית־הקברות עד שנים עשר חודש, ויוציאם וישרפם בתנור ויפזר אפרם על פרשת דרכים. ואותם שנים עשר חודש כשהוא שותה מים לא ישתה אלא בקנה של נחשת, שמא יראה בבואה של השד ויסתכן. אבא בר מרתא, הוא אבא בר מניומי, עשתה לו אמו קנה של זהב. (שם).

קיד לְאַרְקְתָא — אוכלין את יוֹעֶזֶר. במה אוכלין אותה? בשבע תמרים לבנות. וממה באה? מאומצא ומים על לב ריקן ומבשר שמן על לב ריקן ומבשר שור על לב ריקן ומאגוז על לב ריקן ומלולבי תִלְתָּן על לב ריקן — ומשתית מים אחריהם. ואם לא — יבלע שְׁחָלִים לבנים; ואם לא — ישב בתענית ויביא בשר שמן ויתן על גחלים וימצוץ עצם ויגמע חומץ; ויש אומרים: חומץ לא, מפני שהוא קשה לכבד; ואם לא — יביא קליפה של סנה

[1] קה' ז', יב.

מלח גללני — (שטיינזאַלץ). קיא) צפדונא — חולי הפה. מטרונא — גבירה. שומן של אוז וגו' — משחה אותו בשומן של אווז בכנף האווז. מר — מעדר. קיב) ירקון — חולי שפניו של החולה מוריקות. מחצר כבד — יותרת הכבד (נעטץ). שלו — של הכלב. קיג) בדבר הנזרק — שאם רוח רעה עליו צריכין להרגו בדבר הנזרק מרחוק, בחץ או באבן. מי שנתחכך בו — כלב שוטה. צבוע — (גיאֶנע). כנדי כנדי וגו' — מין לחש. בבואה — צל. קיד) לארקתא — תולעים שבכבד. יועזר — מין צמח (פּאָליי). ממה באה — המחלה. על לב ריקן — בבוקר בשלא אכל עדיין כלום. תלתן — מין צמח (פּענוּגרעק). ואם לא — אם לא יצתמש ברפואה זו. ויגמע — וישתה.

שנקלפה מלמעלה למטה ולא מלמטה למעלה, שמא יצאו דרך פיו. וישלקנה בשכר בין השמשות, ולמחר יסתום את נקביו וישהה, וכשיפנה — יפנה על פשיחה של דקל. (שבת קט:).

קטו **לגלוי – שותין אבוב־רועה; ואם לא – יביא חמשה ורדים וחמשה כוסית של שכר וישלקם כיחד עד שיעמדו על אנפק וישתה. אמו של רב אחדבוי בר אמי עשתה לאדם אחד ורד אחד וכוס אחד של שכר, שלקה והשקתו והסיקה תנור וגרפתו והניחה לבנה בתוכו והושיבתו, ויצא ממנו כהוץ ירוק. רב אויא אמר: רביעית של הלב מעז לבנה. רב הונא בר יהודה אמר: יביא אתרוג מתוק ויחקקנו בתוכו וימלאנו דבש, ויניחנו על גבי גחלים לוחשות ויאכלנו. ר' חנינא אמר: מי רגלים בני ארבעים יום – ברזינא לצרעה, רביעית לעקרב, חצי לוג לגלוי, לוג יפים אפילו לכשפים.** (שם).

קטז **מי שבלע נחש – יאכל כשות במלח וירוץ שלשה מילין. רב שימי בר אשי ראה אדם אחד שבלע נחש, נדמה לו כפרש והאכילו כשות במלח, והריצו לפניו שלשה מילין ויצא ממנו חוליות־חוליות; יש אומרים: רב שימי בר אשי בלע נחש. בא אליהו נדמה לו כפרש והאכילו כשות במלח, והריצו לפניו שלשה מילין ויצא ממנו חוליות־חוליות.**

מי שנשכו נחש – יביא עבר של חמורה לבנה ויקרענו ויתננו עליו; והוא, שלא נמצאה טרפה. בר־קשא אחד בפומבדיתא נשכו נחש, היו שלש עשרה חמירות לבנות בפומבדיתא וקרע את כלן ונמצאו טרפות. היתה שם עוד חמורה אחת. בסוף העיר ועד שהלכו והביאוה אכלה ארי. אמר להם אביי: שמא „חויא דרבנן" נשכו שאין לו רפואה. אמרו לו: הן, רבנו; שכשמת רב גזר רב יצחק בר ביסנא שלא יביאו לבית־המשתה הדס ולולבים בטבלא, והלך הוא והביא הדס ולולבים לבית־המשתה, ונשכו נחש – ומת.

מי שכרכו נחש – ירד למים ויתן כל על ראשו ויפרידנו ממנו, וכשיעלה עליו יטילנו למים ויעלה ויברח.

מי שנחש כועס עליו – אם יש עמו חברו ירכב עליו ארבע אמות, ואם לא ידלג על חריץ של מים; ואם לא – יעבור נהר. ובלילה יתן את מטתו על ארבע חביות ויישן

מלמעלה למטה — שיקלוף מלמעלה לסנה כלפי הקרקע. **שמא יצאו** — התולעים. **את נקביו** — נחיריו. **כשיפנה** — לעשות צרכיו. **על פשיחה של דקל** — על דקל שנתבקע ונקצץ. קטו) **לגלוי** — מי ששתה מים מגולין שאסורים בא"י משום סכנה שמא שתה מהם נחש. **אבוב רועה** — מין קנה. **שיעמדו על אנפק** — מדה מהזקת אנפק (רביעית הלוג). **וגרפתו** — גרפה את התנור מן הגחלים, שיצטנן קצת. **ויצא ממנו וגו'** — הנחש יצא מזה ששתה מים מגולים כענף ירוק. **ויחקקנו** — יחקוק את תוכו, שיהא בו בית־קבול. **ברזינא** — כוס קטן. **לצרעה** — יפה למי שנשכתו צרעה. קטז) **כשות** — מין צמח (האָפּפען). **חוליות חוליות** — הנחש יצא ממנו חתיכות חתיכות. **עובר** — ולד. **בר־קשא** — שוטר, פקיד. **חויא דרבנן** — נחש של הכמים; כלו' שנענש בנשיכת נחש על שפרץ גדרם של חכמים ועבר על דבריהם. **שלא יביאו וגו'** — מחמת אבלות על רב לא יביאו לבית המשתה הדס ולולבים בטבלא (בתוף), כדרך שהיו רגילים לעשות בימיהם בשמחת חתן וכלה. **שכרכו נחש** — שנכרך עליו נחש. **ויפרידנו** — יפריד מעט מעט את הנחש מגופו לתוך הסל. **וכשיעלה עליו** — על הסל. **יעלה ויברח** — האיש יעלה מן המים ויברח, שלא ירדפנו הנחש. **כועס עליו** — ומריח ריח פעמיו ורודפו. **ירכב עליו** — על חברו, כדי שלא יכיר הנחש ריח פסיעותיו.

תחת כפת הרקיע, ויביא ארבע תתולית ויאסרן בארבע רגלי המטה, ויביא קְסָמִים ויזרוק שם, שכישמעו את קולו יאכלוהו.

מי שרודף אחריו נחש — ירוק בין החולות. (שבת קי).

קיז מי שיש לו עצם בגרוני מביא מאיתו המין ומניח לו על קדקדו ויאמר כך: „חָד חָד נָחִית בָּלַע, בלע נחית חד חד". לאַדְּרָא יאמר כך: „נִנְעֲצְתָּ כמחט נִנְעַלְתָּ כתְרִים, שַׁיָּא שַׁיָּא". (שם סז.).

קיח אילן שמַשִּׁיר פֵּרותיו סוקרו בסיקרא וטוענו באבנים. „טוענו באבנים"– כדי שיכחיש כחו. „וסיקרו בסיקרא" — כדי שיראוהו בני אדם ויבקשו עליו רחמים. (שם).

VI. דַּרְכֵי אֱמוֹרִי וְסִמָּנִים.

קיט אלו דברים מדרכי האמורי: הַמְסַפֵּר קוֹמִי, והעושה בלורית, והמְגַדֶּלֶת את בנה לבין המתים, והקושר מְטֻטֶּלֶת על ירכו והוט אדום על אצבעו, והמונה ומשליך צרורות לים או לנהר - הרי זה מדרכי האמורי. המְסַפֵּק והמְטַפֵּחַ והמרקד לשלהבת — הרי זה מדרכי האמורי. נפלה פתו מפיו ואמר: החזירו לי שלא תאבד ברכתי, הניחו נר על הארץ, שיצטערו המתים, אל תניחו נר על הארץ, שלא יצטערו המתים; נפלו הימנו ניצוצות יאמר: אורחים לנו היום הרי זה מדרכי האמורי. היה מתחיל במלאכה ואמר: יבוא פלוני שידיו קלות ויתחיל בה, יבוא זה שרגליו קלות ויעביר לפנינו הרי זה מדרכי האמורי; בחבית או בעִסָּה ואמר: יבוא פלוני שידיו מבורכות ויתחיל בה -- הרי זה מדרכי האמורי. הפוקק את החלון בסירה והקושר ברזל בכרעי המטה של חַיָּה, והעורך לפניה שלחן — הרי זה מדרכי האמורי; אבל פוקקין את החלון בגְלִיפְקְרִין או בעמיר, ונותנין לפניה ספל של מים, וקושרין לה תרנגולת שתהא לה לְצַוָּת, ולא מדרכי האמורי. האומר: שַׁחֲטוּ תרנגול זה

תחת כפת הרקיע — לא תחת גג, שלא יעלה הנחש דרך הגג ויפיל עצמו עליו. ארבע תתולות — שאוכלות את הנחש. קיסמים — שבבי אש, כדי שישמע קול הנחש בזחילתו עליהם. ירוק בין החולות — שאין נחש יכול לרוץ שם. קיז) מאיתו המין — של העצם. חד חד נחית — לחש הוא, שירד העצם. לאדרא — לעצם הדג שנתקע בגרון. ננעצת וגו' — לחש הוא. שייא שייא — בלוע רד והחלק למטה. קיח) שמשיר את פירותיו — שמפיל את פירותיו לפני בישולם. סוקרו בסיקרא — צובעו במין צבע. וטוענו באבנים — מכביד עליו אבנים. כדי שיכחיש כחו — להתיש את כחו, שמחמת רוב שמנוניתו פירותיו נופלים. קיט) מדרכי האמורי — אסורים משום שהם דרכי הגוים עובדי האלילים, שהיו עושים לשם סמני נחוש וסגולות, כגון להצלחה, לשמירה וכדומה. המספר קומי — הגוזז שערות הראש לפני המצח מאוזן לאוזן. והעושה בלורית — המגלח כל הראש ומניח את שער הקדקוד שנעשה בלורית (קווצת שער מגודלת). והמגדלת — מושכה ומעבירה. מטוטלת — חתיכת עופרת; וי"מ: מטלית קטנה, חתיכת ארג. צרורות — קיסמין או אבנים קטנות, ועושה בכך סימנים. המספק והמטפח — מכה כף אל כף. לשלהבת — כדי שתדלק יפה. הימנו ניצוצות — מן הנר. בחבית או בעיסה — היה מתחיל בחבית של יין או בלישת בצק. הפוקק את החלון בסירה — סותם בקוצים נקב של החלון בבית יולדת, באומר: קוצים בעיני המזיקים. בכרעי — ברגלי. חיה — יולדת. העורך לפניה שלחן — למאכל ומשתה בשביל המזיקים, שלא יפגעו ביולדת. בגלופקרין — במכסה. בעמיר — של תבן. שתהא לה לצוות — שתהא ליולדת לחברותא, שלא תפחד. ולא מדרכי האמורי -- ואין בזה משום דרכי האמורי.

שקרא כעורב, שחטו תרנגולת זו שהיא קוראת גְבְרית, האכילוה כרבלת שהיא קוראת כזכר – הרי זה מדרכי האמורי. קרא עורב ואמר לו: „צְרַח!" ולעורבתא: „שְׁרִיקִי, והחזירי לי זנבך לטובה!" – הרי זה מדרכי האמורי. האומר: אכול תמרה וחזרת זו שתהא זוכרני בה, אל תאכלנה מפני בַּרְקִית, תישן בארונו של מת כדי שתראֶנו בלילה, אל תישן בארונו של מת, שלא תראנו בלילה; הפוך את חלוקך שתהא חולם חלומות טובים, אל תהפוך את חלוקך שלא תהא חולם חלומות; שב על המַכְבֵּד שתהא חולם חלומות טובים, אל תשב על המַכְבֵּד, שלא תהא חולם חלומות – הרי זה מדרכי האמורי. האומר: אל תשב על המחרשה, שלא תִכְבַּד עלינו מלאכה, אל תשב על המחרשה שלא תשָׁבר – הרי זה משום דרכי האמורי, ואם בשביל שלא תשבר וַדַאי – הרי זה מותר. האומר: אל תַּפְשִׁיל ידיך לאחוריך, שלא תאסר עלינו מלאכה – הרי זה מדרכי האמורי. החותם אוד בכותל ואומר: „הֶדָא!"–הרי זה מדרכי האמורי, אם מפני ניצוצות – הרי זה מותר. השופך מים לרשות־הרבים ואמר: „הֶדָא!" – הרי זה מדרכי האמורי; אם מפני עוברים־ושבים –הרי זה מותר. הזורק ברזל לבין הקברות ואמר: „הֶדָא!"– הרי זה מדרכי האמורי, ואם מפני עוברים־ושבים– הרי זה מותר. הנותן מקל של אוד וברזל תחת ראשו – הרי זה מדרכי האמורי, אם בשביל לשמרם –הרי זה מותר. המְצַוַחַת לתנור, שלא תִנְפֵּל הפת, והנותנת קִסְמִין באזני קדרה, שלא תהא מרתַחַת ושופעת לאחוריה – הרי זה מדרכי האמורי, אבל נותנין קיסם של תות ושברי־זכוכית בקדרה, בשביל שתתבשל מהרה; וחכמים אוסרים בשברי־זכוכית מפני סכנת נפשות. המרקדת לכוּתָח, והמשתקת לעדשים, והמצַיֶצֶת לאורז והמְטַפַּחַת לנריסין - הרי זה מדרכי האמורי. נפל נחש על גבי מטה ואמר: עני הוא וסופו להעשיר, עֻבָּרָה היא–יולדת זכר, בתולה היא–נשאת לאדם גדול–הרי זה מדרכי האמורי. המושֶׁבֶת אפרוחים ואמרה: איני מושַׁבְתָּן אלא בבתולה, איני מושבתן אלא ערומה, איני מושבתן אלא בשמאל, איני מושבתן אלא ב„תְרֵי", והמקדש ב„תְרֵי", והמשלח ב„תְרֵי",

---

גברית — כתרנגול. כרבולת — עטרת בשר אדומה שבראש תרנגולין. ולעורבתא —עורב נקבה. והחזירי לי זנבך לטובה --כלו' שתהא שריקתך לי לטובה. ברקית —עוורון. חלוקך —כתנתך. המכבד — המטאטא; וי"ג: „המכבר"–ככרה ונפה. שלא תשבר — אחר כך בשעת החרישה. אם בשביל שלא תשבר ודאי —אם האיש היושב כבד ובעל המחרשה דואג באמת שמא תשבר מחמת כובדו. אל תפשיל —לא תטיל. שלא תאסר עלינו מלאכה —שלא תהיינה ידינו כאסורות ותכבד עלינו המלאכה. החותם אוד בכותל —נותן אוד בחור הכותל; וי"ג: „התוסס אור", שמכבה אש בחור שבכותל ובשעת כבויה היא תוססת ואומר הדא—קריאה ללחש או לאזהרה; וי"ג: „הדא". ואם מפני ניצוצות — שקורא כדי להזהיר את האחרים מפני הניצוצות. מפני עוברים ושבים— להזהיר את העוברים בקריאתו שלא יבואו תחת המים. לשמרם — מפני הגנבים. שלא תנפל הפת — שלא תתמעט מנפיחתה ועלייתה בתנור. קיסמין — שבבים. ושופעת — שופכת את התבשיל מחמת רתיחה. תות — מין עץ שמפרנסים מעליו תולעי־משי. מפני סכנת נפשות — שמא תשאר זכוכית בתבשיל ויבלענה באכילתו. המרקדת לכותח — מרקדת כדי שיעלה הכותח (חלב חמוץ) יפה. המשתקת לעדשים — משתקת את היושבים כדי שיתבשלו מהר העדשים. המציייצת — מצפצפת. והמטפחת — סופקת כף. עני הוא — בעל המטה. עוברה — מעוברת. המושבת אפרוחים —מושבת תרנגולת על ביצים להוציא אפרוחים. בבתולה — שתהא בתולה מושבת את התרנגולת על הביצים, לסימן טוב. בתרי —במספר זוגות, לסימן טוב, כדרך המנחשים במספרים. המקדש — אשה. והמשלח — שליח.

והאומר: הוסיפו על השלחן — הרי זה מדרכי האמורי. הנותנת ביצים ועשבים בכותל וטחה בפניהם ומונה שבעים ואחד — הרי זה מדרכי האמורי. הכוברת אפרוחים בכברה והנותנת ברזל בין האפרוחים — הרי זה מדרכי האמורי; אם מפני הרעמים ומפני הברק — הרי זה מותר. השואל במקלו ואומר: „אם אלך ואם לא אלך" — הרי זה מדרכי האמורי; אף על פי שאין ראיה לדבר — זכר לדבר, שנאמר: „עמי בעצו ישאל ומקלו יגיד לו"[1].

האומר „מרפא" — הרי זה מדרכי האמורי; האומר „יַתִּיר ונוֹתָר" — הרי זה מדרכי האמורי; האומר: „אשתה ואותיר" — הרי זה מדרכי האמורי; האומר: „לאו, לאו" — הרי זה מדרכי האמורי; האומר: „אל תעבור בינותינו שלא תפסיק אהבתנו" הרי זה מדרכי האמורי, ואם מפני הכבוד — הרי זה מותר. (תוס' שבת ז, ח; שבת סז.).

קכ ואלו דברים המותרים: היה מתחיל במלאכה נותן שבח והודיָה לפני המקום; בחבית או בעיסה — מתפלל שתכנס בהן בְרָכה ואל תכנס בהן מְאֵרה.

ממשיכין יין ושמן בצנורות לפני חתנים וכלות — ולא מדרכי האמורי. מעשה ביהודה והלל בניו של רבן גמליאל שנכנסו לְכָבוּל והמשיכו אנשי אותה העיר לפניהם בצנורות יין ושמן. (תוס' שבת ח).

קכא שנו רבותינו: נותנים בול של מלח לתוך הנר בשביל שתאיר ותדליק, ונותנים טיט וחַרְסִית תחת הנר בשביל שתמתין ותדליק. (שבת סז.).

קכב אמר ר' לֵוִי: כל המנחש סופו לבוא עליו. מה טעם? „כי לא נחש ביעקב"[2] — כי לו נחש. (ירוש' שבת ו).

קכג שנה אהבה בנו של ר' זירא: כל אדם שאינו מנחש מכניסין אותו במחיצה שאפילו מלאכי־השרת אין יכולים לִכָּנֵס בתוכה, שנאמר: „כי לא נחש ביעקב... כעת יאמר ליעקב... מה פעל אל"[2]. (נדר' לב.).

קכד אמר רב: כל נַחַש שאינו כאליעזר עבד אברהם וכיונתן בן שאול אינו נחש. (חול' צה:).

קכה תניא, ר' שמעון בן אלעזר אומר: בית, תינוק ואשה — אף על פי שאין נַחַש יש סִמָּן. (שם).

[1] הוש' ד', יב. [2] במ' כ"ג, כג.

הוסיפו על השלחן — חלק אחד מיותר לסימן ברכה. הנותנת ביצים וגו' — לאחר שמתבקעים האפרוחים מתוך הביצים היא נותנת הקליפות בכותל וגו' כדי שלא ימותו האפרוחים. מפני הרעמים ומפני הברק — כדי שיכנס הברק לתוך הברזל. מרפא — לעטישה; כלו' שיהא זה לרפואה. יתיר ונותר — על כל דבר שיש לו אומר „יתיר ונותר" לסימן ברכה. לאו לאו — שלא יבוא עלי. מפני הכבוד — מפני כבוד חברו. קכ) ממשיכין יין ושמן וגו' — לסימן ברכה. לכבול — שם עיר. קכא) בול של מלח — חתיכת מלח. וחרסית — חול של חרס שחוק. שתמתין — שישהה השמן ולא ישרף מהר. קכב) כל המנחש — מי שמתיירא מפני הנחש. כי לא נחש — דרש „לו" בוא"ו. קכג) כעת יאמר ליעקב — כלו' שהמלאכים ישאלו את יעקב מה פעל אל. קכד) שאינו כאליעזר וגו' — שאינו סומך עליו ממש כמו שעשה אליעזר סימן בדברי רבקה אם תאמר „שתה וגם לגמליך אשקה" וגו'. וכיונתן — שעשה סימן במלחמת פלשתים „אם יאמרו עלו עלינו ועלינו" (ש"א י"ד). קכה) בית תינוק וגו' — שאם בנה בית או נולד לו תינוק או נשא אשה והצליח מיד

קכו סִמָּנָא מִלְּתָא היא. (כרית' ו.).

קכז אמר ר' אַמֵּי: הרוצה לידע אם יוציא שנתו או לא – ידליק נר בעשרה ימים שבין ראש־השנה ליום־הכפורים, בבית שאין רוח נושבת בתוכו; אם מושך אורו–ידע שיוצ־א שנתו.

הרוצה לעסוק בסחורה ורוצה לידע אם יצליח או לא – יגדל תרנגול, אם ישמין וישבּיח–יצליח.

הרוצה לצאת לדרך ורוצה לידע אם יחזור לביתו או לא – יעמוד בבית אפל, אם רואה בָבוּאה של בבואה ידע שיחזור ויבא לביתו. ולא היא! שמא תחלש דעתו ויורע מזלו.

אמר אביי: עכשו שאמרת: סימן – ממש יש בו, לעולם יהא רגיל אדם לאכול בראש־השנה דלעת, תִּלְתָּן, כְּרֵשִׁין, סֶלֶק ותמרים. (הור' יב.).

קכח תנא משמו של ר' יוסי: לעולם אל יפתח אדם פיו לשטן. (בר' ס.).

קכט כלבים בוכים–מלאך־המות בא לעיר, כלבים משחקים – אליהו הנביא בא לעיר; והוא – שאין בהם נקבה. (ב"ק ס.).

קל מי שרע לו בעיר זו ואינו הולך לעיר אחרת – צועק ואינו נענה. (ב"מ עה:).

קלא מי שחָלה–יום ראשון לא יאמר כלום, כדי שלא יורע מזלו; מכאן ואילך יגַלה. (בר' נה:).

קלב אמר ר' יצחק: הרוצה שיחכים–יַדְרִים, שיתעשר – יַצְפִּין; וסִמנך: שלחן בצפון ומנורה בדרום. ר' יהושע בן לוי אמר: לעולם ידרים, שמתוך שמִתחַכם מתעשר, שנאמר: „אורך ימים בימינה בשמאלה עושר וכבוד"[1]. (ב"ב כה:).

VII. עַיִן־הָרָע.

קלג „וְהֵסִיר יְיָ מִמְּךָ כָּל חֹלִי"[2] — אמר רב: זו עין.

רב לטעמו, שרַב עלה לבית־הקברות, עשה מה שעשה, אמר: תשעים ותשעה בעין־הרע, ואחד בדרך־ארץ. (ב"מ קז:).

קלד ר' יוחנן היה רגיל שהיה הולך ויושב על שערי טבילה, אמר: כשעולות בנות ישראל ובאות מטבילה יסתכלו בי ויהיו להן בנים יפים כמותי. אמרו לו חכמים: אין אתה מתיָרא מעין־הרע? אמר להם: אני מזרעו של יוסף בא, שאין עין־הרע שולטת בו, שנאמר: „בן פורת יוסף בן פורת עלי עין"[3]. ר"י בר' חנינא אמר מכאן: „וידגו לרוב

[1] מש' ג', טז. [2] דב' ז', טו. [3] בר' מ"ט, כב.

אחריהם בסחורה ראשונה יש בזה סימן טוב. קכו) סמנא מלתא היא — סימן יש בו ממש קכז) אם מושך אורו — שאורו נמשך זמן רב ואינו כבה. בבואה — צל. ולא היא — פעמים אין ממש בסימנים אלו. תחלש דעתו — יפול עליו רוחו. דלעת, תלתן וגו' — שהם פרים ורבים ומתוקים, ויש בכך סימן להצלחה. סלק —(מאַנגאָלד). קכח) לא יפתח פיו וגו' —יזהר מלהוציא דבר של קללה מפיו, שמא יתקיים בו. קלב) ידרים — בתפלתו יחזיר פניו קצת לדרום. יצפין — יחזיר פניו לצפון. שלחן בצפון וגו' – במקדש היה עומד השלחן (סימן לעושר) בצפון ומנורה (סימן לחכמה) בדרום. בימינה — של החכמה. קלג) זו עין —עין רעה, שממנה כל החלאים באים. עשה מה שעשה — לידע באיזו מיתה מת כל אחד. קלד) על שערי טבילה —כשהולכות בנות ישראל לטבילה. עלי עין — דרש כמו „עולי עין" שעין רעה מסולקת ממנו.

בקרב הארץ"[1] — מה דגים שבים מים מכסים עליהם ואין עין־הרע שולטת בהם אף זרעו של יוסף אין עין־הרע שולטת בהם. (בר' כ.).

קלה אמרו בשמו של רב: אסור לו לאדם שיעמוד על שדה חברו בשעה שעומדת בקמותיה. (ב"מ קז.).

קלו מי שנכנס לעיר ומתירא מפני עין־הרע — יחזיק אגודל ימינו בשמאלו ואגודל שמאלו בימינו ויאמר כך: „אני פלוני בן פלונית מזרעו של יוסף בא, שאין עין־הרע שולטת בו". ואם הוא מתירא מעין רעה שלו — יראה על דפנו של נחירו השמאלית. (בר' נה:).

[1] בר' מ"ח, טז.

קלה) אסור לו לאדם וגו' — שלא להכניס עין רעה. קלו) מעין רעה שלו — שמא יכניס הוא עין רעה באחרים. דפנו — בתלו.

ג.

מְשָׁלִים, פִּתְגָּמִים וּמִבְטָאִים.

I. מְשָׁלִים.

א אדם אחד היה לו פרדס נאה, והיו בו בִּכּוּרוֹת נאות. הושיב בו שני שומרים: אחד חִגֵּר ואחד סומא. אמר לו חגר לסומא: בִּכּוּרות נאות אני רואה בפרדס, בוא והרכיבני ונביאֵן לאכלן. רכב הגר על גבי סומא והביאון וַאֲכָלוּן. לימים בא בעל הפרדס. אמר להם: בִּכּוּרות נאות היכן הן? אמר לו סומא: כלום יש לי עינים לראות? אמר לו חגר: כלום יש לי רגלים להלך בהן? מה עשה: הרכיב חגר על גבי סומא ודן אותם כאחד. (סנה׳ צא.).

ב סומא אחד היה מהלך בדרך באישון לילה ואפלה וַאֲבוּקה בידו. אמרו לו: אבוקה זו למה לך? אמר להם: כל זמן שאבוקה בידי, בני אדם רואים אותי ומצילים אותי מן הפְּחָתִים ומן הקוצים ומן הבַּרקנים. (מג׳ כד:).

ג אדם אחד היו לו שתי נשים, אחת יַלְדָּה ואחת זקנה; ילדה מלקטת לו לבנות, זקנה מלקטת לו שחורות – נמצא קֵרֵחַ מכאן וּמכאן. (ב״ק ס).

ד שני בני אדם, אחד יש לו תל בשדהו ואחד יש לו חריץ בתוך שדהו. אמר בעל התל: מי יתן לי חריץ זה בדמים; ובעל החריץ אומר: מי יתן לי תל זה בדמים. לימים נזדַּוְּנו זה אצל זה. אמר לו בעל החריץ לבעל התל: מכור לי תִלְּך. אמר לו: הַלְוַאי, טול אותו בחנם. (מג׳ יג, יד).

ה המלך כעס על בנו, והיתה לפניו אבן גדולה. ונשבע המלך שהוא זורקה על בנו. כשנתפַּיֵּס חזר ואמר: אם אני זורקה בו שוב אין לו חיים, ולבטל נזרתי אי אפשר. מה עשה? צוה וכִתְּתוּהָ צרורות קטנות, והתחילו זורקין עליו אחת אחת– נמצא בנו נִצּוֹל ושבועתו מתקַיֶּמֶת. (שו״ט ז).

ו אחד נכנס לגנה ולקט תותים ואכל, והיה בעל הגנה רץ אחריו. אמר לו: מה בידך? אמר לו: אין בידי כלום. אמר לו: והלא ידיך מלוכלכות. (תנח׳ בראשית).

ז הצבי גדל במדבר ובא מעצמו ונתערב בצאן. היה הרועה מאכילו ומשקו ומחבבו יותר מצאנו. אמרו לו: לצבי זה אתה מחבב יותר מן הצאן? אמר להם: כמה יגיעות יגעתי בצאני, מוציאן בבקר ומכניסן בערב עד שלא גדלו, וזה שגדל במדברות ויערים ובא מעצמו לתוך צאני – ולא כך אחבבנו? (דב״ז; ילק״ש).

א) בכורות — פירות שנתבשלו תחלה. חגר —פסח. סומא —עוור. ב) ואבוקה —לפיד אש. הפחתים — הבורות. ג) ילדה — צעירה. מלקטת לו לבנות —תולשת מתוך שערותיו את הלבנות, כדי שלא יהא נראה זקן. ד) חריץ — בור. מי יתן לי חריץ זה — כדי לזרוק לשם את התל. בדמים — במחיר. נזדוונו — נזדמנו, נקרו. ה) כשנתפיים — כשעבר כעסו. ו) תותים— מין גרגרי פירות. ידיך מלוכלכות — מעסים של התותים.

ח ארי טָרַף טרף ועמד עצם בגרונו, אמר: כל מי שיבוא ויוציאו אתן לו שכרו. בא קורא מצרי שמַקורו ארוך, נתן מַקורו לתוך פיו והוציא את העצם. אמר לו: תן לי שכרי. אמר לו הארי: לך והיֵה משתבח ואומר: נכנסתי לפי ארי בשלום ויצאתי בשלום — ואין לך שכר גדול מזה. (ב"ר סד).

ט שועל היה מהלך על שפת הנהר; ראה דגים שהיו רצים לכאן ולכאן, אמר להם: מפני מה אתם בורחים? אמרו לו: מפני הרשָתות והמִכמורות הבאות עלינו. אמר להם: רצונכם שתעלו ליבשה ונָדור אני ואתם, כדרך שדָרו אבותי ואבותיכם? אמרו לו: אתה הוא, שאומרים עליך פקח שבחַיות,—אי אתה אלא טפש! ומה במקום חִיותנו אנו מתיָראים, במקום מיתתנו — לא כָל שֶׁכֵּן. (בר' סא).

י ארי היה כועס על הבהמה ועל החיה. אמרו: מי ילך ויפיֵּס אותו. אמר להם אותו השועל: בואו עמי לשם, שאני יודע שלש מאות משל ואני אפַיסנו. אמרו לו: הן. הלך מעט ועמד לו. אמרו לו: מה זאת? אמר להם: שכחתי מאה. אמרו לו: יש במאתים ברכה. הָלך מעט ועמד לו. אמרו לו: מה זאת? אמר להם: שכחתי עוד מאה. אמרו לו: גם במאה ברכה. וכיון שהגיעו לשם אמר: שכחתי כֻלם, אלא כל אחד ואחד יפַיֵּס על עצמו. (ב"ר עח).

יא ארי וחיות ושועל היו הולכים בספינה, והחמור גובה מכס מן הספינה. אמר להם החמור: תנו לי מכס. אמר לו שועל לחמור: כמה עזים פניך! אתה יודע, שמלך שבחיות עמנו ואתה שואל מכס? אמר לו החמור: מן המלך אני נוטל ולִגְנָזָיו אני מכנים. אמר הארי: קרבו לי הספינה! — ויצא וטרָפו לחמור ונתָנו לשועל. אמר לו: סַדר לי אבריו של שוטה זה. הלך השועל וסדרם. ראה לבו, נְטָלוֹ וַאֲכָלוֹ. כשבא הארי מצא אבריו נתוחים. אמר לו: לבו של שוטה זה היכן הוא? אמר לו: אדוני המלך! לא היה לו לב, שאם היה לו לב לא היָה נוטל מכס מן המלך. (ילק"ש שמות).

יב הארי עשה סעדה לכל החיות והבהמות. עשה להן סֻכה מעורות של אריות. כיון שאכלו אמרו: מי ישיר לנו? תלו עיניהן בשועל. אמר להן: עונות אתן לי על מה שאני אומר? אמרו: הן. הגביה עיניו כלפי עורות שלמעלה ואמר: מי שהראנו בעליונים יַרְאֵנו בתחתונים. (אס"ר).

יג מעשה בשועל שאמר לזאב: הִכָּנֵס לחצר היהודים בערב שבת ותַקֵּן עמהם צרכי סעדה ותאכל עמהם בשבת. כשבא לִכָּנֵס חָברו עליו במקלות. בא להרוג את השועל. אמר: לא הלקוך אלא בשביל אביך, שפעם אחת היה מסַיְּעם בסעדה ואכל כל חתיכה יפה. אמר לו: בשביל אבא אני לוקה! אמר לו: הן — „אבות אכלו בֹסר ושִני בנים תקהינה"[1]; אבל בוא עמי ואראך מקום לאכול ולשבוע. בא לו על הבאר ועל שפתו מוטל עץ והחבל מונח עליו, ובשני ראשי החבל שני דליים קשורים, ונכנס השועל בדלי העליון

[1] ירמ' ל"א, כח.

ח) קורא מצרי — מין עוף. שמקורו — שהחרטום שלו. ט) פקח — חכם. במקום חיותנו — במים. במקום מיתתנו — ביבשה. י) ואני אפיסנו — שאערבנו במשלים נאים. יב) עונות אתן לי — כדרך שעונין בשירה. מי שהראנו בעליונים וגו' — כלו' כשם שראינו את עורותיהם של האריות העליונים מופשטים כך נראה בפשיטת עורם של התחתונים.

והכביד וירד למטה והדלי התחתון עלה. אמר לו הזאב: למה אתה נכנס לשם? אמר לו: יש כאן בשר וגבינה לאכול ולשבוע. הראה לו דמות הלבנה במים כדמות עגול, כמין גבינה עגולה. אמר לו: אני היאך ארד? אמר לו: הִכָּנֵס אתה בדלי העליון. נכנס והכביד וירד, והדלי שהשועל בו עלה. אמר לו: היאך אני עולה? אמר לו: „צדיק מצרה נחלץ ויבוא רשע תחתיו"[1]. לא כך נאמר: „מאזני צדק וגו'"[2]. (סנה' לח; רש"י שם).

יד שועל מצא כרם והיה מְסֻיָּג מכל פנותיו. והיה שם נקב אחד, ובקש לִכָּנֵס בו ולא היה יכול. מה עשה? צם שלשה ימים עד שכחש ותש ונכנס באותו נקב, ואכל וְשָׁמַן. בקש לצאת ולא יכול לעבור. חזר וצם שלשה ימים אחרים עד שחזר וכחש ותש וחזר למה שהיה ויצא. כשֶׁיָּצא הפך פניו ונסתכל בו; אמר: כרם, כרם! מה טוב אתה ומה טובים הפֵּרות שבתוכך, וכל מה שֶׁיֵּש בך נאים ומְשֻׁבּחים; בְּרַם מה הנאה ממך? כשֵׁם שנכנסין לתוכך כך יוצאין!... (קה"ר).

טו אדם אחד היו לו סֻיָּחָה וחמורה וחזירה, והיה נותן לחמורה ולסיחה במדה ולחזירה שלא במדה. אמרה סיחה לחמורה: אנו שעושים מלאכת בעל־הבית נותנין לנו במדה, ולחזירה שאינה עושה כלום נותנין שלא במדה. אמרה לו חמורה לסיחה: תבא השעה ותראה. כיון שבאה קָלֶנְדָא שלהם, נטלו החזירה וְנָחֲרוּהָ. (אס"ר; אב"ג).

טז דְּבֹּה היתה עומדת בשוק מְקֻשֶּׁטֶת באבנים טובות ומרגליות; אמרו: מי שיקפוץ עליה יטול מה שעליה. היה שם פִּקֵּחַ אחד, אמר להם: אתם מסתכלים במה שעליה ואני מסתכל בשִׁניה. (ב"ר פו).

יז אחד היה מהלך בדרך וראה כַּת של כלבים ונתְירא מהם—וישב לו בינידם. (שם פר).

יח שני כלבים היו בעדר והיו צהובים זה לזה. בא זאב על האחד. אמר השני: אם איני עוזרו – היום הורג אותו ולמחר בא עלי! הלכו שניהם והרגו את הזאב. (סנה' קה.).

יט החזיר הזה בשעה שהוא רובץ פושט טְלָפָיו. כלומר: ראו שאני טהור.(ב"ר סה; ויק"ר יג).

כ אמר חזיר לבהמה טהורה: מבקשים אתם להחזיק לנו טובה – אלולי אני וחברַי לא נודעתם שאתם טהורים. (מד' תמ').

כא שה אחד בא זאב לִטול אותו; רץ הרועה אחריו להצילו מפי הזאב. בין הרועה ובין הזאב נבקע השה. (שמ"ר ה).

כב תרנגלת זו כשאפרוחיה דקים – היא מְכַנַּסְתָּם ונותַנְתָּם תחת כנפיה ומחממת אותם ועודרת לפניהם, וכשהם גדלים –אם אחד מהם מבקש לבוא אצלה היא מנקרת לו בראשו ואומרת: לך עדור באשפתך. (ויק"ר כה).

[1] משלי י"א, ח. [2] ויק' י"ט, לו.

יג) מאזני צדק — שעונשין מדה כנגד מדה. יד) מסויג — גדור. שכחש ותש— נעשה רזה וחלש. ברם — אבל. טו) סיחה — סוסה. נותן במדה — מספוא. קלנדא — יום חג של נכרים. ונחרוה — המיתוה לאכילה. יז) וישב לו בינידם — שלא נתגרה בהם ולא נגעו בו. יח) צהובים זה לזה — כועסים זה על זה. יט) טלפיו — פרסותיו השסועות, שהן סימן טהרה לבהמות. כב) דקים — קטנים.

כג עוף אחד קִנן על שפת הים. עלה הים והֵציף את קנו. מה עשה? התחיל נוטל מן הים בפיו ושופך ליבשה, ונוטל עפר מן היבשה ומשליך לים. בא חברו ועמד לו על גבו ואמר לו: מה אתה עושה ומתיגע? אמר לו: איני זז מכאן עד שאני עושה ים יבשה ויבשה ים. אמר לו: שוטה שבעולם, סוף־סוף כמה אתה יכול? (אס"ר; אב"ג).

כד עוף אחד היה נתון בכלוב ובא עוף אחר ועמד על גבו. אמר לו: אשריך שמזונותיך מצויים אצלך. אמר לו: במזונות אתה מסתכל ובמצודות אין אתה מסתכל! (פסיק' כד).

כה יונה אחת היו הנִצים והעורבים רודפים אחריה, ברחה מהם ונכנסה וישבה על קנהּ. והיו בני אדם אומרים: ביצים הללו מן הנץ הן, וזה אומר: מן העורב הן. אמר להם אחד: כל זמן שהן ביצים אינן ידועות אם של עורב הן, אם של נץ הן, אלא הניחו עד שתלד ויֵעשו אפרוחים, ואתם יודעים ממי הן. (אג"ב לז).

כו קורא היה מזמר בביתו של אדוניו. היה יושב וסועד וקורא מזמר. אחר זמן הביא אדוניו בן־נץ, כיון שראה אותו הקורא ברח תחת המטה והטמין עצמו ולא פתח עוד את פיו. נכנס אדוניו לסעוד, אמר לבן־ביתו: למה אין הקורא מזמר? אמר לו: מפני שהכנסת עליו בן־נץ, והוא מתירא ואינו מזמר, אלא הוצא את בן־הנץ והוא מזמר. (שם נח).

כז מפני מה העורב הולך ברקידה? פעם אחת ראה העורב יונה הולכת הליכה יפה יותר מכל העופות. ישרה בעיניו הליכת היונה, אמר בלבו: אלך גם אני כמותה — והיה מְשַׁבֵּר עצמיו בהליכה. והיו העופות משחקים לו. נתבַיֵּש העורב ואמר: אחזור להליכתי הראשונה. בא לחזור ולא היה יכול, ששָׁכח הליכתו הראשונה, והיה כמרקד — ולא עלתה בידו לא הליכה ראשונה ולא אחרונה. (א"ב דב"ס).

כח צַיָּד היה צד צפרים. צד את הראשונה. בא לצוד את השניה — הלכה וישבה לה על איקוֹנִין של מלך. עמד לו הצַיָּד תוהא בה; אמר לה: אם אזרוק עליה אבן אני מתחַיֵּב בנפשי, ואם אתן את הַקָּנֶה — מתירא אני שלא יגע באיקונין של מלך, — איני יודע מה אֹמַר לך, אלא למקום יפה ברחת ונמלטת. (שמ"ר כז).

כט תרנגול ועטלף היו מצפים לאור. אמר לו תרנגול לעטלף: אני מצפה לאורה, שאורה שלי היא, ואתה למה לך אורה? (סנה' צח:).

ל הנחש אמר זנבו לראשו: עד מתי אתה מְהַלֵּך תחלה? אני אלך תחלה. אמר לו: לֵך. הלך ומצא גומא של מים — והִשליכו לתוכה, מצא אש — והשליכו לתוכו, מצא קוצים—והשליכו לתוכם. מי גרם לו? על שהלך הראש אחר הזנב. (דב"ר א).

לא אחד היה רואה תולעת בגחלת, ונקראת גֻמרת־לילה, והיה מתירא ממנה. אמרו לו: מזו אתה מתירא? בלילה היא גחלת ויוקדת; יבא הבֹּקר ואתה רואה שאינה אלא תולעת. (פסיק').

לב התבן והקש והמוץ מריבים זה עם זה. זה אומר: בשבילי נזרעה השדה, וזה אומר:

כה) עד שתלד — שתבקע את הביצים. כח) איקונין של מלך—דמות מצוירת של המלך. תוהא בה — משתאה מה לעשות. את הקנה — כדי להבריחה משם. כט) ועטלף —עוף מעופות הלילה (פלעדערמויז). ל) גומא — בור. והשליכו — את כל הגוף. לא) גומרת לילה —שם תולעת שמאירה בלילה (יאָהאַנים־וואורמכען).

בשבילי נזרעה השדה. אמרו החטים: המתינו עד שתבואו הגורן ואנו יודעין בשביל מה נזרעה השדה. באו לגורן, ויצא בעל-הבית לזרותה. הלך לו המוץ ברוח. נטל את התבן והשליכו על הארץ. ונטל את הקש ושרפו. נטל את החטים ועשה אותן כְּרִי, וכל מי שעובר מנשקן. (ב"ר כג).

לג זוֹנִין אמרו לחטים: אנו יפים מכן, שעליכן ועלינו המטר יורד והשמש זורח על שנינו. אמרו להם החטים: לא מה שאתם אומרים ולא מה שאנו אומרות, אלא המְזָרֶה בא ומפריש אותנו לאוצר ואתכם לעופות לאכילה. (אג"ב כג).

לד הֲדַס וְעִצְבוֹנִית היו גדלים זה על גבי זה. וכיון שהגדילו והפריחו זה נותן ריחו וזה חוחו. (ב"ר סג).

לה מלך היה לו פרדס נטוע שורה של תאנים ושל גפנים ושל רמונים ושל תפוחים ומסר לארים והלך לו. לאחר ימים בא המלך והציץ בפרדס לידע מה עשה ומצאו מלא חוחים ודרדרים. הביא קַצָּצִים לקוצו, והציץ באותם החוחים וראה בו שושנה אחת של וֶרֶד, נטלה והריח בה ושבה נפשו עליה. אמר המלך: בשביל שושנה זו ינצל כל הפרדס. (ויק"ר כג).

לו קנה זה עומד במקום מים וגזעו מחליף ושרשיו מרובים, ואפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו, אלא הולך ובא עמהן; דממו הרוחות עמד הקנה במקומו.

ארז זה אינו עומד במקום מים ואין גזעו מחליף ושרשיו מועטים, ואפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו; כיון שנשבה בו רוח דרומית מיד עִיקַּרְתּוֹ וְהוֹפַכְתּוֹ על פניו. (תענ' כ. ; סנה' קה, קו).

לז אומרים לפרת: למה אין קולך הולך? אמר להם: איני צריך – מעשי מודיעים אותי: אדם נוטע בי נטיעה והיא עולה לשלשים יום; זורע בי ירק – והוא עולה לשלשה ימים. אומרים לחדקל: למה קולך הולך? אמר להם: הלוַאי נשמַע קולי ואֵרָאה!

אומרים לאילני מאכל: למה אין קולכם הולך? אמרו להם: אין אנו צריכים – פֵּרותינו מעידים עלינו. אומרים לאילני-סרק: למה קולכם הולך? אמרו להם: הלואי נשמַע קולנו ונֵרָאה! (ב"ר טז ; קה"ר י).

לח „כִּי כְקוֹל הַסִּירִים תַּחַת הַסִּיר"[1] — כל העצים כשהם דולקים אין קולם הולך; ברם הסירים הללו כשהם דולקים קולם הולך, לומר: אף אנו מן העצים. (קה"ר ז).

לט כיון שנברא הברזל התחילו האילנות מַרְתִּתִים. אמר להם: מה לכם מרתתים? עץ מכם אל יכָּנֵם בי ואין אחד מכם נִזּוֹק. (ב"ר ה).

[1] קהל' ז', ו.

לב) כרי — גל של גרעיני תבואה. לג) זונין — מין חטים גרועות, שאינן ראויות לאכילה, העולות בין היפות. לד) ועצבונית — מין קוץ שגדל ביחד עם ההדס. לה) קצצים — כורתים. ורד — מין שושנה. לו) וגזעו מחליף — כשקוצצין אותו גזעו חוזר ועולה. לז) אין קולך הולך — שאין מימי פרת משמיעים קול. אילני סרק — עצים שאינם עושים פירות. לט) מרתתים — רועדים ומפחדים שמא יתחבם הברזל. אל יכנס בי — להיות לבית-יד.

II. פִּתְגָּמִים וּמִבְטָאִים.

א.

מ אב בחכמה ורך בשנים. (ספרי דברים).

מא אַבָּב חֲנוּאתָא נְפִישׁוּ אַחֵי וּמְרַחֲמֵי; אַבָּב בְּזִיוֹנָא לָא אַחֵי וְלָא מְרַחֲמֵי. (שבת לב.).

מב אַבּוּב לְחָרֵי זְמָר, לְגַרְדָּאֵי לָא מְקַבְּלוּהִי מִנֵּיהּ. (יומא כ:).

מג אבותינו אמרו „נשינו טובה" — אנו אפילו בעינינו לא ראינו. (נד' נ.)

מד אבותינו העבירו את התִּקְרָה—אבל אנו פִּעפַּענו את הכתלים. (ירוש' יומא א).

מה אבנים שישבנו עליהן בנערותנו — עשו עמנו מלחמה בזקנותנו. (ירוש' ביצה א).

מו אַדְּחָלָא אַבַּרְעָךְ זְבִינָךְ זַבִּין. (פס' קיג.).

מז אַדְּלָא אֲבִידְנָא בְּחִישְׁנָא. (שבת קנב.).

מח אדם בָּהוּל על ממונו. (שם קיז.).

מט אדם ישן כאן ורואה חֲלום באַסְפַּמְיָא. (נדה ל:).

נ אדם מוּעָד לעולם. (ב"ק ג:).

נא אדם נִכָּר בכוסו, בכיסו ובכעסו. (עיר' סה:).

נב אדם עשוי למשמש כיסו בכל שעה. (ב"מ כא.).

נג אדם קרוב אצל עצמו. (סנה' ט:).

נד אדם רוצה בקַב שלו מתשעה קַבִּין של חברו. (ב"מ לח.).

נה אַדְּמַגַּרְמִיתוּ גַּרְמֵי בֵי אַבַּיֵּי — תּוּ אִכְלוּ בִשְׂרָא שְׁמֵנָא בֵי רָבָא. (ב"ב כב.).

נו אַדְּמוֹקְדָךְ יְקִיד—זִיל קוֹץ קְרָךְ וּצְלִי. (סנה' לג:).

נז אהבה דוחקת את הבשר. (ב"מ פד.).

נח אהבה מקלקלת את השורה. (סנה' קה: ב"ר נה).

נט אוֹגִיר בְּדַנְקָא, אָכִיל בְּזוּזָא? (ב"מ צב.)

ס אוהבת אשה בחור מסכן מזקן עשיר. (רו"ר ו).

סא אַיְזָא בְּזוּזָא, וְרֵיאָה דִידָהּ בְּאַרְבְּעָה. (חול' מט.).

סב או חַבְרוּתָא, או מִיתוּתָא. (תענ' כג. ; ב"ב טז:).

סג או יהודי או אֲרַמָּאִי. (ירוש' סנה' ג).

סד או יהודי או צָלוּב. (שמ"ר מב).

סה או כְּנוֹם או פְּטוֹר. (כת' קט.).

סו אוי לאזנים שכך שומעות! (שו"ט יז).

מ) אב בחכמה ורך בשנים — דרש „אברך" (בר' מ"א, מג) אב-רך. מא) אבב חנואתא וגו'— על פתח החנות (של מזונות) מרובים אחים ואוהבים, על פתח העוני לא אחים ולא אוהבים; כלו' אוהבי עשיר, שנותן מתנות, רבים הם, ולעני אין אח ואוהב. מב) אבוב לחרי וגו' —החליל זמר לחורים (לשרים) ואינו מתקבל על האורגים; כלו' מה שבשר בעיני גדולים לא ייטב בעיני פחותים, שאין טעמם שוה. מג) נשינו טובה — שהיתה להם טובה וניטלה מהם ונשתכחה. מד) העבירו את התקרה — התריבו בחטאם. פעפענו וגו' —זעזענו ונדנדנו את הכתלים עד היסוד. מה) עשו עמנו מלחמה —כלו' שמקררות את הגוף ומחסרות את כחנו לעת זקנה. מו) אדחלא וגו' —בעוד החול (של הדרך) על רגלך מכור מכרך; כלו' הזדרז לעשות דבר בעתו. מז) אדלא אבידנא וגו' — מה שלא אבד לי אני מבקש; ועל הזקן נאמר, שגופו כפוף ונראה כמבקש אבידה. מח) בהול — דואג וחושש יותר מדאי. מט) באספמיא —שם עיר; כלו' במקום רחוק. נ) אדם מועד וגו' — אדם מוזהר ועומד תמיד שלא יביא נזק לאחרים, ואם הזיק חייב לשלם נזק שלם אפילו בפעם ראשונה, ואינו יכול לומר: שוגג הייתי. נא) בכוסו — בשתייתו. בכיסו — בממונו. נד) בקב שלו — כלו' במועט משל עצמו. מתשעה קבים —מהרבה. נה) אדמגרמיתו וגו'— עד שאתם מגרמים עצמות אצל אביי בואו ואכלו בשר שמן אצל רבא; כלו' אביי היה אומר כך לתלמידיו: מוטב לכם ללמוד אצל רבא, שתורתו יפה משלי. נו) אדמוקדך וגו' — בעוד שהאש בוערת כרות את הדלעת וצלה; כלו' אל תדחה דבר לאחר זמנו. נז) אהבה דוחקת וגו' — כלו' אין מקום צר לאוהבים. נח) אהבה מקלקלת וגו' —בשביל אהבה אדם עשוי לעבור על מנהגו ומנהג העולם. נט) אוגיר בדנקא וגו' — השכיר עצמו בדנקא (מטבע קטנה של ששית הזוז) ואוכל בזוז? סא) אוזא בזוזא וגו' — האווז נמכר בזוז וריאה שלו בארבעה זוזים. סב) או חברותא וגו' — או חברת רעים או מיתה. סג) ארמאי— נכרי. סד) או צלוב —תלוי; כלו' יהודי צריך להיות מוכן ליהרג על דתו. סה) או כנים או פטור — כך

סז **אוי לה לאותה בושה. אוי לה לאותה כלמה!** (ב"ב עה.).

סח **אוי לה לאותה עיסה שהַנַחְתּוֹם מעיד עליה שהיא רעה.** (שו"ט קג).

סט **אוי לה לספינה שאבד קְבַרְנִיטָהּ.** (ב"ב צא:).

ע **אוי להם לבנים שגלו מעל שלחן אביהם.** (בר' ג).

עא **אוי להן לבריות שרואות ואינן יודעות מה הן רואות.** (חג' יב:).

עב **אוי לו לבית שחלונותיו פתוחים לתוך חשך.** (שמ"ר יד).

עג **אוי לו לדור ששפטו את שופטיו.** (ב"ר מב).

עד **אוי לו לזה שנעשה סֵנֵיגוֹרוֹ קַטֵיגוֹרוֹ.** (ירוש' סוכת ג).

עה **אוי לו לצועק יותר מן הַנִּצְעָק.** (ב"ק צג).

עו **אוי לי אם אֹמַר, אוי לי אם לא אֹמַר.** (ב"ב פט:).

עז **אוי לי מיוצרי ואוי לי מיצרי.** (בר' סא).

עח **אוי לי שראיתיך בכך.** (שבת לג:).

עט **אוי לרשע ואוי לשכֵנו.** (סוכה נו:).

פ **אֲוִירָא דארץ־ישראל מַחְכִּים.** (ב"ב קנח.).

פא **אוכל סְרִיוֹת, לוקה ומשלם מאה מָנֶה** (מכיל' בשלח).

פב **אוּמָן וכלי־אומנתו בידו.** (אדר"נ כב).

פג **אומרין לאדם: טול כִּכָּר ורד לִשְׁאוֹל?** (ספרי בהעלותך).

פד **אומרין לדבורה: לא מֻדֻּבשך ולא מֻעֻקצך.** (דב"א א; שו"ט א).

פה **אומרין לחמור: טול כור חטים ונחתוך ראשך?** (ספרי בהעלותך).

פו **אומרין מקצת שבחו של אדם בפניו וכֻלו שלא בפניו.** (עיר' יח:).

פז **אוֹקִיר לְאָסְיָךְ עַד דְּלָא תִצְטָרֵךְ לֵיהּ.** (ירוש' תענ' ג).

פח **אורח בזמנו בא.** (נדה טז:).

פט **אוּרְחָן רַחִיקָא וְצַוְתָן בַּסִּימָא.** (סוכה נב.).

צ **אותיות מחכימות.** (עפ"י ירוש' בר' ה).

צא **אָזֵל סוּמְקָא וַאֲתֵי חִיוָּרָא.** (ב"מ נח:).

צב **אזנים לכותל; אזנים ליער.** (ויק"ר לב; מדא"ג ויצא).

צג **אחד בפה ואחד בלב.** (ב"מ מט).

צד **אחד המרבה ואחד הַמַּמְעִיט ובלבד שיתכַּוֵּן לבו לשמים.** (בר' ה).

צה **אחד מן החבורה שמת ידאגו כל החבורה כֻלה.** (שבת קו).

צו **אחורי ארי, ולא אחורי אשה.** (בר' סא).

צז **אחר כַּוָּנַת הלב הם הם הדברים.** (שם ט).

צח **אחרון אחרון חביב.** (לק"ט בר' לג).

צט **אַטּוּ בְּקַבָּא דְקִירֵי אִדַּבַּקְנָא בְּכוּ?** (סנה' כט).

ק **אַטּוּ בְּשׁוּפְטָנֵי עָסְקִינָן?** (ב"ב קכב).

אומרין לאדם שארש את האשה ואינו רוצה לישא אותה. סח) עיסה — בצק, שהנחתום — שהאופה. סט) קברניטה —לות שמנהיגין בו את הספינה. עד) סניגורו קטיגורו — המליץ שלו נעשה מסטינו. עה) מן הנצעק — מזה שצועקין עליו. עו) אוי לי אם אומר וגו'— כלו' זה וזה קשה לי. עז) אוי לי מיוצרי וגו' —אם אחטא אוי לי מיוצרי (מבוראי) ואם לא אחטא אוי לי מיצרי (מיצר=הרע שלי). פ) אוירא דארץ ישראל — האויר של א"י; כלו' ישיבה בא"י. פא) אוכל סריות וגו' —משל ידוע הוא: עבד הביא לאדוניו דג מבאיש מן השוק, גזר עליו האדון אחד משלשה אלו: או שיאכל הדג או ילקה מאה מלקות או יתן מאה מנה. אמר העבד: הריני אוכל; לא הספיק לגמור את אכילתו עד שאמר: הריני לוקה; כשלקה ששים אמר: הריני משלם מאה מנה. נמצא לקה בשלשתם: „אוכל סריות" (דגים מבאישים) וגו'. פד) ככר— לחם. פז) אוקיר לאסיך וגו' — כבד את רופאך עד שלא תצטרך לו; כלו' שמע בעצתו כדי שלא תבוא לידי חולי. פט) אורחן רתיקא וגו' — דרכנו רחוקה וחברתנו נעימה; כלו' ינעם לנו לילך ביחד. צ) אותיות וגו' —כלו' הקריאה מתוך הכתב מביאה לידי בינה. צא) אזל סומקא וגו' —מי שמתבייש הולכת האדמימות מעל פניו ובאה הלבנונת. צב) אזנים לכותל — כלו' אין לגלות סוד אפילו בבית, שסופו להגלות. צו) אחורי ארי — מוטב לילך אחרי ארי. צח) אחרון אחרון וגו' — מי שהוא אחרון בסדר חביב ביותר. צט) אטו בקבא וגו'—וכי דבוק אני בכם בקב של שעוה? ק) אטו בשופטני —וכי עוסקים אנו בשוטים?

קא אַטּוּ כֻּלְּהוּ בַּחֲדָא מַחְתָּא מַחֲתִינְהוּ ? (בר' כב.).

קב אַטּוּ כָּל דְּלָא יָדַע הַאי לַאו גַּבְרָא רַבָּא הוּא ? (גיט' ו.).

קג אַטּוּ לָא יָדַעְנָא דְשַׁפִּיר קָאָמֵינָא ? (ב"מ פר.);

קד אַטּוּ קָטְלֵי קְנֵי בְּאַגְמֵי אֲנַן ? (שבת צה.).

קה אַטּוּ כִּי רוֹכְלָא לַחֲשׁוֹב וְלֵיזוּל ? (גיט' לג.).

קו אִי אַגְרָא לָא פַּגְרָא, וְאִי פַּגְרָא לָא אַגְרָא. (ב"מ סט.).

קז אי אפשר לבית־המדרש בלא חִדּוּשׁ. (חג' ג:).

קח אי אפשר לעולם בלא בַשָּׂם ובלא בּוּרְסְקִי; אשרי מי שאומנותו בַשָּׂם ואוי לו למי שאומנותו בורסקי. (קיד' פב:).

קט אִי אַתְּ גִּבּוֹר – הָא דֻּבָּא קַמָּךְ, קוּם קַטְּלֵיהּ. (ב"ר פז).

קי אִי בַּר אַחְתָךְ דַּיָּלָא נִיהוּ, חֲזִי בְשׁוּקָא קַמֵּיהּ לָא תַחְלוֹף. (יומא יח.).

קיא אִי דַּיְקִינַן כּוּלֵּי הַאי לָא הֲוֵי תָנֵינַן. (עיר' מח.).

קיב אִי דָּלֵית דּוּרָא – דָּלֵינָא, וְאִי לָא – לָא דָלֵינָא. (ב"ק צב:).

קיג אִי חֲזָאֵי לָךְ לָא אָזְלֵי מִנָּךְ. (מו"ק יח:).

קיד אִי חַקְלָאֵי מַלְכָּא לֶהֱוֵי, דִּקּוּלָא מִצַּוְארֵיהּ לָא נָחֵת. (מג' ז:).

קטו אִי לָאו דִּדְלַאי לָךְ חַסְפָּא מִי מַשְׁכַּחַתְּ מַרְגָּנִיתָא תוּתֵיהּ ? (יבמ' צב:).

קטז אִי לָא חֲזֵי לְכוֹן אַרְיָא אַתּוּן חָזֵין מַרְבְּעוּתֵיהּ. (תרג"ש אסתר).

קיז אִי לָא עֲבַדְתְּ – לָא עֲבַדְתְּ, אִי עֲבַדְתְּ – אִבָּעֵי לָךְ לְמֶעְבַּד כִּדְבִקְרוּךְ. (יומא עז.).

קיח אִי לַאו עַבְבָּרָא, חוּרָא מְנָא לֵיהּ ? (ערכ' ל.).

קיט אִי לָא קְטַלְתְּ לָא תִּרְחַל. (סנה' לב:).

קכ אִי סַיְפָא לַאו סִפְרָא, אִי סִפְרָא לַאו סַיְפָא. (ע"ז יז:).

קכא אִדַּלֵּא יוֹמָא אִדַּלֵּא קְצִירָא. (ב"ב טז:).

קכב אִיהוּ בְּקָרֵי וְאִתְּתֵיהּ בְּבוּצִינֵי. (מג' יב.).

קא) אטו כולהו בחרא וגו' — וכי באריגה אחת ארגתם את כולם; כלו' למה אתה כולל דברים שונים זה מזה בכלל אחד? קב) אטו כל דלא ידע וגו' — וכי מי שאינו יודע דבר זה אינו אדם גדול? קג) אטו לא ידענא וגו' —וכי אני איני יודע שאמרתי יפה. קד) אטו קטלי וגו' —וכי קוצצי קנים באגם אנו; כלו' וכי הדיוטים אנו? קה) אטו כי רוכלא וגו' — וכי ילך ויחשוב כרוכל, המחשב ומונה את סחורותיו? קו) אי אגרא וגו' — אם שכר אין בטלה; כלו' אם נותנין שכר אין להתבטל. קז) בלא חידוש —בלא תורה. קח) בשם —סוחר בשמים. בורסקי —מעבד עורות, שריחם רע. קט) אי את גבור וגו'— אם גבור אתה הרי הדוב לפניך, קום נצחהו. קי) אי בר אחתך וגו' — אם בן אחותך גובה מכס, ראה שלא תעבור לפניו בשוק; כלו' התרחק מבעל משרה אפילו אם הוא קרובך. קיא) אי דייקינן וגו' —אילו היינו מדקדקים כל כך לא היינו לומדים. קיב) אי דלית דורא וגו' —אם תשא עמי את המשא אשאנו, ואם לא — לא אשאנו; כלו' אין אדם מכניס עצמו בעסק שיש בו חשש הפסד אלא אם כן חברו משתתף עמו. קיג) אי חזאי לך וגו' —אם הדבר ראוי לך לא ילך ממך. קיד) אי חקלאי מלכא וגו' —אם יעשה איש שדה מלך לא ירד הסל מצוארו (כדרך האכרים שמביאים ירקות לעיר בסלים); כלו' לא יסור ממנהגיו שהורגל בהם. קטו) אי לאו דדלאי וגו' — לולא הגבהתי לך את החרס, כלום היית מוצא את המרגלית תחתיו? קטז) אי לא חזי וגו' — אם לא ראיתם את הארי, רואים אתם את רבצו. קיז) אי לא עבדת וגו' — אם לא עשית — לא עשית, ואם עשית היה לך לעשות כשם שנצטוית. קיח) אי לאו עכברא וגו' — אם לא העכבר, החור מנין לו? כלו' אם לא יגנוב הגנב לא ימצאו הקבלנים (הקונים מן הגנב) מה לקנות. קיט) אי לא קטלת וגו' — אם לא הרגת אל תפחד; כלו' אם לא חטאת אין לך לירוא. קכ) אי סיפא וגו' — אם גבור (איש חרב) לא סופר, ואם סופר לא גבור; כלו' אין אדם יכול לעסוק בתורה ומלחמה כאחד. קכא) אידלא יומא וגו' — עלה היום עלה התולה (ממטתו); כלו' עם זריחת החמה ירווח לחולה. קכב) איהו בקרי וגו' — הוא (הבעל) ברלועים ואשתו בקשואים; כלו' האשה עושה כמעשה הבעל.

קכג אֵיזהוּ לָא חָזֵי, מַזְלֵיהּ חָזֵי. (מג' ג.).

קכד איזוהי אשה כשרה– כל שעושה רצון בעלה. (עפ"י תדא"ר ט).

קכה איזהו גבור – הכובש את יצרו. (אב' ד).

קכו-איזהו חכם – הלומד מכל אדם. (שם).

קכז איזהו חכם – הרואה את הנולד. (תמ' לב.).

קכח איזהו מכובד – המכבד את הבריות. (אב' ד).

קכט איזהו עשיר – השמח בחלקו. (שם).

קל איזהו שוטה – המאבד כל מה שנותנין לו. (חג' ג.).

קלא אִידִי דְּזוּטַר מִירְכַּס. (ב"ב יד:).

קלב אִיכָּא דְּנִיחָא לֵיהּ בְּחַלָּא וְלָא נִיחָא לֵיהּ בְּחַמְרָא. (ב"ב פד:).

קלג אימת מַפְגִּיעַ עַל הָאֲרִי. (שבת עז.).

קלד אין אדם דר עם נחש בִּכְפִיפָה אחת. (יבמ' קיב.).

קלה אין אדם חוטא ולא לו. (ב"מ ה.).

קלו אין אדם טורח בסעודה ומפסידה. (יבמ' קז.).

קלז אין אדם יודע במה משתכר. (פס' נד.).

קלח אין אדם יוצא מן העולם וחצי תאותו בידו: יש לו מנה רוצה מאתים. (עפ"י קה"ר א).

קלט אין אדם מעיז פניו בפני בעל-חובו. (ב"מ ג).

קמ אין אדם מעמיד עצמו על ממונו. (שבת קנג.).

קמא אין אדם מַקנה דבר שלא בא לעולם. (ב"מ לג.).

קמב אין אדם מְשַׁטֶּה בשעת מיתה. (ב"ב קעה.).

קמג אין אדם מֵשים עצמו רשע. (יבמ' כה:).

קמד אין אדם מת אלא מתוך הבטלה. (אבדר"נ יא).

קמה אין אדם נוגע במוכן לחברו. (יומא לח:).

קמו אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כן מכריזין עליו מלמעלה. (חול' ז:).

קמז אין או"ם נחשד בדבר אלא אם כן עשאו. (מו"ק יח:).

קמח אין אדם נִתְפָּס על צערו. (ב"ב טז:).

קמט אין אדם עובר עֲבֵרה אלא אם כן נכנסה בו רוח שטות. (סוטה ג.).

קנ אין אדם עומד על דברי תורה אלא אם כן נכשל בהם. (גיט' מג.).

קנא אין אדם רואה חובה לעצמו. (שבת קיט.).

קנב אין אדם שותה בכוס אלא אם כן בודקו. (כת' עה:).

קנג אין אומן בלי כלים. (עפ"י אבדר"נ כב).

קנד אין אומרין: „בַקְרוּ גמל, בקרו חזיר", אלא: „בקרו טְלֶה". (חג' ט:).

קנה אין אומרין שירה אלא על היין. (בר' לה.).

קנו אין אורח מכנים אורח. (עפ"י ב"ב צח:).

קנז אִין אָזִיל גּוּפָא מָה רֵישָׁא טָב? (עפ"י ב"ר ק).

קנח אִין אָזֵל רֵישָׁא מַה גּוּפָא טָב? (פסיק' דר"כ).

קנט אין איש מת אלא לאשתו, ואין אשה מתה אלא לבעלה. (סנה' כב:).

קס אין אלו אלא דברי נביאות. (עור' ס:).

קסא אין אנו אַחֲרָאִים לְרַמָּאִים. (דמאי ג).

קסב אין אַפִּטְרוֹפּוֹס לַעֲרָיוֹת. (כת' יג:).

קסג אין ארי נוהם מתוך קופה של תבן אלא מתוך קופה של בשר. (בר' לב.).

קסד אין ארור מתדבק בברוך. (ב"ר נט).

קסה אין אשה מתקנאת אלא בְיֶרֶךְ חברתה. (מג' יג.).

קסו אין בור ירא חטא ולא עם-הארץ חסיד. (אב' ב).

קכג) איהו לא חזי וגו' — הוא אינו רואה ומזלו רואה; כלו' פעמים שלבו של אדם מרגיש מה שאינו רואה בעיניו. קכז) את הנולד — מה שעתיד לצאת ממעשיו. קכט) השמח בחלקו —מסתפק במה שיש לו. קלא) איידי דזוטר וגו'— בשביל מעוטו יאבד. קלב) איכא דניחא וגו' — יש מי שרוצה יותר בחומץ ואינו רוצה ביין. קלג) מפגיע — מין שרץ. קלד) בכפיפה אחת — בקופה אחת, במקום אחד. קלה) ולא לו — בשביל אחרים. קמ) מעמיד עצמו — בסכנה. קמב) משטה — מהתל. קמו) נוקף— נוגף. קמח) אין אדם נתפס —אין תופסין ודנין אותו על דבורו בשעת צערו. קנד) אין אומרין בקרו גמל וגו' — כלו' אין מבקרין בהמה טמאה לקרבן אלא כשרה. קנז) אין אזל גופא וגו' — אם הלך לו הגוף מה מועיל הראש? קנח) אין אזל רישא וגו' —אם הלך לו הראש מה מועיל הגוף? קסא) אין אנו אחראים וגו' — אין אחריותם של הרמאים עלינו. קסב) אין אפטרופוס וגו' — כלו' אין איש יכול לומר על עצמו שהוא יעמוד בפני היצר בעניני עריות. קסג) אין ארי נוהם וגו' — על פי רוב חוטאים מרוב טובה. קסו) בור — איש ריק מתורה.

קסז אין בן־דוד בא אלא בדור שכֻּלו זַכַּאי או כֻלו חַיָּב. (סנה' צח.)

קסח אין בן־דוד בא עד שתכלה פרוטה מן הכיס. (שם צז.)

קסט אין בנות ישראל הפקר. (יבמ' קז.)

קע אין בנים בלא סמנים. (שם יג.)

קעא אין בעל הנס מכיר בנִסו. (עפ"י נדה לא.)

קעב אין בשר המת מרגיש בְּאִזְמֵל. (שבת יג:; ירוש' תענ' ג).

קעג אין גוזרין גְזֵרָה על הצבור אלא אם כן רוב צבור יכולים לעמוד בה. (ב"ק עט:)

קעד אין דבר טוב יוצא מתוך מריבה. (שמ"ר ל).

קעה אין דוחין נפש מפני נפש. (אהל' ז).

קעו אין האילן נעקר אלא בבן־מינו ואין הבשר מבאיש אלא מתוכו. (תדא"ר כט).

קעז אין הבור מתמלא מחוליָתו. (בר' ג:).

קעח אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין. (ב"מ מב.)

קעט אין החוטא נִשְׂכָּר. (שביע' ט).

קפ אין הַגָּדוֹן דומה לִרְאָיָה. (פס' טו.)

קפא אין הקדוש־ברוך־הוא בא בטְרוּנְיָא עם בריותיו. (ע"ז ג.)

קפב אין הקב"ה מְקַפֵּחַ אפילו שכר שיחה נאה. (נז' כג:)

קפג אין הקב"ה מְקַפֵּחַ שכר כל בריה. (ב"ק לח.)

קפד אין הקב"ה נותן חכמה אלא למי שיש בו חכמה. (בר' נה.)

קפה אין הקומץ משׂביע את הארי. (שם ג.)

קפו אין הקללה שוכנת במקום ברכה. (תנח' נח)

קפז אין השטן מקטרג אלא בשעת הסכנה. (ירוש' שבת ב; ב"ר צא.)

קפח אין וְלָאו וְרַפְיָא בְּיָדֵיה. (שבת קיג.)

קפט אין זה יְלוּד־אשה. (נדה יג.)

קצ אין חָבוּש מתיר עצמו מבית־האסורים. (בר' ה:).

קצא אין חכמה לאשה אלא בפֶּלֶךְ. (יומא סו:).

קצב אין חלום בלא דברים בטלים. (בר' נה.).

קצג אין חמור נוֹהֵק אלא מתוך כְּפִיפָה של חרובים. (ירוש' סוף יומא).

קצד אין יצר־הרע מהלך לצדדין אלא באמצע פלַטְיָא. (ב"ר כב).

קצה אין יצה"ר מצוי בבית־הקברות. (ירוש' סוף קיד').

קצו אין יצה"ר שולט אלא במה שעיניו רואות. (סוטה ח.).

קצז אין יצה"ר שולט במלאכים. (ב"ר מח).

קצח אין כל האצבעות שוות. (פס' קיב:).

קצט אין כל הכחות שוות. (נד' סו.).

ר אין „לא ראינו" ראיה. (זב' קנ.).

רא אין לו לדַּיָּן אלא מה שעיניו רואות. (סנה' ו:).

רב אין לך אדם אוהב את בן־אומנותו. (ב"ר לב).

רג אין לך אדם בלא יִסורים. (שם צב).

רד אין לך אדם שאין לו שעה ואין לך דבר שאין לו מקום. (אב' ד).

רה אין לך כלי שמחזיק ברכה יותר מן השלום. (ירוש' בר' ב).

רו אין לך עסק בנסתרות. (חג' יג.).

רז אין לך צרה באה לאדם שאין לאחרים בה רֶוַח. (ב"ר לה).

רח אין לך שִׁבּוּשׁ גדול מזה. (ר"ה ל:).

רט אין לְמֵדִים מן הַכְּלָלוֹת אפילו מקום שנאמר בו חוץ. (עיר' כז.).

רי אין לְמֵדִים משעת הדחק. (ירוש' סוכה ג.)

ריא אין מביאין ראיה מן השוטים. (שבת קד:).

ריב אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית־המקדש. (שבת קיט:).

ריג אין מוקדם ומאוחר בתורה. (פס' ו:).

ריד אין מזבירין מעשה נסים. (בר' ס).

קסז) בן דוד — משיח. קעב) באזמל — בסכין החותך בו. קעו) בבן מינו — על ידי שנותנין עץ בגרזן לבית יד. קעז) מחוליתו — מחולית עפרו שחופרין מתוכו. קעח) הסמוי מן העין — הנעלם. קעט) נשכר — משתכר, מרויח. קפ) הגדון — הדבר שדנין בו. קפא) בטרוניא — בתלונה ובעלילה. קפג) מקפח — עושק. קפז) מקטרג — משטין. קפח) אין ולאו וגו' — הדבר רפה בידו ואינו ברור לפניו ומשיב הן ולאו כאחד. קצ) חבוש — אסור בבית־האסורים. קצא) בפלך — כלי' בטווית. קצג) אין חמור נוהק וגו' — עי' לעיל קס"ג. קצד) פלטיא — רחוב. רד) שאין לו שעה — של גדולה. רח) שבוש — שגיאה. ריד) אין מזבירין —

רטו אין מזל לישראל. (שבת קנו.).
רטז אין מורדין אלא למורד. (מכות כג.).
ריז אין מחזיקין ידי עוברי עבירה. (שבוע׳ ה).
ריח אין מטריחין את הצבור יותר מדאי. (תענ׳ יד.).
ריט אין מעוט אחר מעוט אלא לרבות. (ב״ב יד.).
רכ אין מלאך אחד עושה שתי שליחות. (ב״ר נ).
רכא אין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא. (בר׳ מח:).
רכב אין מסיחין בסעודה. (תענ׳ ה.).
רכג אין מעמידין פרנס על הצבור אלא אם כן קופה של שרצים תלויה לו מאחריו. (יומא כב.).
רכד אין מערבין שמחה בשמחה. (מו״ק ח.).
רכה אין מקרא יוצא מידי פשוטו. (שבת סג.).
רכו אין מראין לו לאדם אלא מהרהורי לבו. (בר׳ נה.).
רכז אין מרחמין בדין. (כת׳ פד.).
רכח אין מרצין לו לאדם בשעת כעסו. (בר׳ ז.).
רכט אין משגיחין בבת־קול. (בר׳ נב).
רל אין משיבין את הארי לאחר מיתה. (גיט׳ פג.).
רלא אין משיבין לאחר מעשה. (ר״ה כט:).
רלב אין משנין ממנהג המדינה. (תוס׳ כת׳ ו).
רלג אין נותנין פרצה לפני הכשר, וכל־שכן לפני הגנב. (תנח׳ וישלח).
רלד אין נכנסין בכלי־זין לבית־המדרש. (סנה׳ פב.).
רלה אין ספק מוציא מידי ודאי. (יבמ׳ יט:).
רלו אין סומכין על הנס. (פס׳ סד.).
רלז אין סכין מתחדדת אלא בירך חברתה. (ב״ר סט).
רלח אין עברה מכבה תורה (סוטת כא.).
רלט אין עונשין אלא אם כן מזהירין. (סנה׳ נו.).
רמ אין עני אלא בדעת. (נד׳ מא.).
רמא אין עניות במקום עשירות. (שבת קב:).
רמב אין ערוד ממית, אלא החטא ממית. (בר׳ לג.).
רמג אין קטא קטא שיחור, ואין אובד אובד מרגלי. (ירוש׳ תרומ׳ ח).
רמד אין קטינור נעשה סניגור. (בר׳ נט.).
רמה אין קללה במקום ברכה. (ב״ר לו).
רמו אין קרוב רואה את הנגעים. (זב׳ קא.).
רמז אין רבוי אחר רבוי אלא למעט. (פס׳ כג.).
רמח אין רוח חכמים נוחה הימנו. (תוס׳ ב״מ ג).
רמט אין שוטה נפגע. (שבת יג:).
רנ אין שועל מת בעפר פירו. (ירוש׳ כת׳ ג).
רנא אין שליח לדבר עברה. (ב״ק נא.).
רנב אין שמחה ממתנת לאדם. (תנח׳ שמיני).
רנג אין שני זרזירים ישנים על דף אחד. (ב״ר עה).
רנד אין שני מלאכים עושים שליחות אחת. (שם נ).
רנה אין שני נביאים מתנבאים בסגנון אחד. (סנה׳ פט.).
רנו אינו דומה לומד מעצמו ללומד מרבו. (כת׳ קיא.)
רנז אינו דומה מי שיש לו פת בסלו למי שאין לו פת בסלו. (שם סב:).
רנח אינו דומה מתבייש מעצמו למתבייש מאחרים. (תענ׳ טו:).
רנט אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים לשונה פרקו מאה ואחת. (חג׳ ט:).
רס אינו דומה שמיעה לראיה. (עפ״י מכיל׳ יתרו)
רסא איני יודע מה אתה סח. (שבוע׳ מט.).
רסב אנש בתר חמריה אזל. (ב״מ לב.).

כלו׳ אין מביאין ראיה מהם. רטו) אין מזל לישראל — אינם תלויים במזל. ריט) אין מעוט וגו׳ — כשבאים בתורה שני מעוטים (מלות שהוראתן למעט, כגון: אך, רק) זה אחר זה, הכוונה לרבות ולא למעט. רכא) כמלוא נימא — כמלוא השערה. רכג) פרנס — מנהיג. קופה של שרצים — כלו׳ פסול במשפחה. רכו) אין מראין וגו׳ — בחלום. מהרהורי — ממחשבות. רכט) בבת קול — מן השמים. רל) אין משיבין — אין מקשין על. רלז) אין סכין וגו׳ — כלו׳ הלמוד בחבורה מחדד את השכל. רמג) אין קטא וגו׳ — אם ירוית ירוית פחם (כלו׳ דבר מועט) ואם יפסיד יפסיד מרגליות (דבר יקר). רמו) אין קרוב — כהן. רואה את הנגעים — לענין טומאה וטהרה. רמז) אין רבוי וגו׳ — כשנאמרו בתורה שתי מלות שהוראתן רבוי (כגון: אף, גם) זו אחר זו הכוונה למעט. רמט) נפגע — מרגיש. רנ) בעפר פירו — בעפר חורו, במאורתו, שהוא בקי במוצאיו ומובאיו ואינו ניצוד; כן דבר שאדם רגיל ובקי בו אינו נכשל בו. רנג) זרזירים — מיני עורבים, שאין שלום ביניהם. רנה) בסגנון — בצורת לשון. רסא) סח — מדבר. רסב) אינש בתר וגו׳ —

רפג אִית דְיָדַע לְמֶחְרַז וְלָא יָדַע לְמִקְדַח; בְּרַם אֲנָא הֲוֵינָא חָרוֹזָא וַאֲנָא הֲוֵינָא קָדוֹחָא. (שהש"ר א).

רסד אַכֵּיף יַמָּא אַסְנָא בְּרָאתָא. (פס' ד).

רסה אל יִפָּטֵר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה, שמתוך כך זוכרהו. (בר' לא.).

רסו אל יפתח אדם פיו לשטן. (שם יט.).

רסז אל ירבו כמותך בישראל. (שבת לא.).

רסח אל ישַׁנה אדם מאומנות אבותיו. (ערכ' טז:).

רסט אל ישנה אדם מן המנהג. (ב"מ פו:).

רע אל תאמין בעצמך עד יום מותך. (אב' ב).

רעא אל תבשל בקדרה שבשל בה חברך. (פס' קיב:).

רעב אל תדין את חברך עד שתגיע למקומו. (אב' ב).

רעג אל תהי בז לכל אדם ואל תהי מַפליג לכל דבר. (שם ד).

רעד אל תהי ברכת הדיוט קלה בעיניך ואל תהי קללת הדיוט קלה בעיניך. (מג' טו).

רעה אל תהי שוטה בחרוזים. (חול' צה:).

רעו אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. (אב' ד).

רעז אל תפרוש מן הצבור. (שם ב).

רעח אל תרבה שיחה עם האשה. (שם א).

רעט אל תְּרַצה את חברך בשעת כעסו. (שם ד).

רפ אל תִּתְיָאֵשׁ מן הפורענות. (שם א).

רפא אֵלו ואֵלו דברי אלהים חיים. (עיר' יג:).

רפב אַלְיָה וקוץ בה. (ר"ה יז).

רפג אלמלא מוֹרָאָהּ של מלכות איש את רעהו חיים בְּלָעוֹ. (אב' ג).

רפד אַלְקַפְּתָא נַקְטַן רֵיחָא אָתֵי לָהּ לְיָד. (זב' צו:).

רפה אם אין אדם חורש בימות החמה מה יאכל בימות הגשמים? (מד' משלי ו).

רפו אם אין אדם מכין בערב שַׁבָּת מה יאכל בשבת? (שם).

רפז אם אין אני לי מי לי? וכשאני לעצמי מה אני? (אב' א).

רפח אם אין גדיים אין תְּיָשִׁים. (ירוש' סנה' י).

רפט אם אין דעה הבדלה מִנַּיִן? (שם בר' ה).

רצ אם אין כרם אין סְיָג, אם אין צאן אין רועה. (מכיל' בא).

רצא אם אין נביאים הם בני נביאים הם. (פס' סו).

רצב אם אין קמח אין תורה, אם אין תורה אין קמח. (אב' ג).

רצג אם אין תורה אין דרך ארץ, אם אין דרך־ארץ אין תורה. (שם).

רצד אם אמר לו: טול קֵיסָם מבין עיניך, אָמר לו: טול קורה מבין עיניך! (ב"ב טו:).

אדם הולך אחר תמורו. רסג) אית דידע וגו' — יש שיודע לחרוז (מרגליות) ואינו יודע לקרוח (לנקוב), אבל אני הייתי חורז ואני הייתי קודח. רסד) אכיף ימא וגו' — על שפת הים הסנה ברוש; כך היה אדם שדר בשפת הים משתבח במקומו, שאפילו הסנאים שם כברושים במקומות אחרים, שחן מקום על יושביו. רסה) יפטר — יפרד. רסו) אל יפתח אדם וגו' — שלא יתלה קללה בעצמו, שמא יגרום דבורו להביאה על עצמו. רע) אל תאמין בעצמך — בצדקתך. רעא) אל תבשל וגו' — כלו' אל תקח אשה שהיתה אשת חברך. רעב) אל תדין את חברך — לכף חובה. רעג) מפליג — מרחיק, שלא תאמר על שום דבר: אי אפשר לו שיבוא. רעד) הדיוט — אדם פשוט. רעה) אל תהי שוטה וגו' — במקום בתלמוד נאמר לענין הלכה בחרוזי־דגים, ומשתמשין בו דרך לגלוג על כותבי שירים גרועים בחרוזים. רעו) בקנקן — בכד. רעז) אל תפרוש — אל תבדל. רפ) אל תתיאש וגו' — כלו' אל תבטח ביותר שלא יבוא עליך עונש. רפא) אלו ואלו — דברי בעלי מחלוקת בתורה. רפב) אליה וקוץ בה — האליה שמנה אבל יש בה קוץ; והנמשל לדבר טוב שיש בו קצת רע. רפד) אלקפתא וגו' — השר אחז בי וריחו בא לידי; כלו' נתבשמתי ממנו. והנמשל לאדם שמתגאה בקרבתו של אדם גדול. רפז) אם אין אני וגו' — אם אין אני טורח בשביל עצמי, מי יטרח בשבילי? וכשאני לעצמי וגו' — וכשאני משתדל בשביל עצמי בלבד, מה אני — מה כחי ומה תועלת בי? רפח) אם אין גדיים וגו' — כלו' אם אין קטנים אין גדולים. רפט) הבדלה מנין? — שבלא דעה אין להבחין בין דבר לחברו. רצב) קמח — כלו' מזונות. רצה) טול קיסם — תסר שבב פשן של עץ; כלו' עבירה קטנה. קורה — כלו' עבירה גדולה.

רצח אם אמר לך חד: „אוּדְנָךְ דַּחֲמַר" לָא תֵּיחוּשׁ. תְּרֵין – עֲבֵיד לָךְ פְּרוּמְבְּיָא. (ב"ר מה).

רצו אם אני כאן הכל כאן. (סוכה נ.).

רצז אם באנו לכתוב אין אנו מספיקין. (שבת יג:).

רצח אם בארזים נפלה שלהבת–מה יעשו אזובי־קיר? לִוְיָתָן בחכה הועלה – מה יעשו דגי־רקק? (מו"ק כה:).

רצט אם בטלת מן התורה יש לך בְּטֵלִים הרבה כנגדם. (אב' ד).

ש אם בנערותך לא חפצתם איך תשיגם בזקנותך. (אדר"נ כד).

שא אם בעיניך הוא מְקַרְוּלְפְּרוֹם – בעינינו נַנָּס. (ילק"ש ירמיה).

שב אם בקשת לַחֲנֹק הִתָּלֵה באילן גדול. (פס' קיב.).

שג אם ברור לך הדבר כבקר –אמרהו, ואם לאו אל תאמרהו. (סנה' ז:).

שד אם הלכה נקבל, ואם לדין יש תשובה. (יבמ' עו:).

שה אם התחלת במצוה הֱוֵי גומר אותה. (תנח' עקב).

שו אם חכמה אין כאן – זקנה אין כאן? (בר' לט).

שז אם יאמר לך אדם: יגעתי ולא מצאתי – אל תאמין, לא יגעתי ומצאתי– אל תאמין, יגעתי ומצאתי – תאמין. (מג' ו:).

שח אם כן – אין לדבר סוף. (ב"מ כח:).

שט אם כן מה הפסיד הרמאי. (ב"מ ג.).

שי אם כן מצינו חוטא נשכר. (יבמ' צב:).

שיא אם כן נתת דבריך לשיעורין. (שבת לה.).

שיב אם לא עכשו – אימתי? (אב' א).

שיג אם עם־הארץ הוא חסיד –אל תָּדוּר בשכונתו. (שבת סג.).

שיד אם פגע בך מְנֻוָּל זה משכהו לבית־המדרש. (סוכה נב).

שטו אם קָרִית לא שָׁנִית ואם שנית לא שִׁלַּשְׁתָּ. (בר' ה).

שטז אם תעזבני יום – יוֹמַיִם אעזבך. (ירוש' סוף בר'; ספרי עקב).

שיז אמור מעט ועשה הרבה. (אב' א).

שיח אמרו לְפָעֳלָא טָבָא: יְיַשַּׁר כחך! (שמו"ר כ).

שיט אִמְסַר עָלְמָא בִידָא דְטִפְּשָׁאֵי. (סנה' מו:).

שכ אֲנָא לָא חִילֵק יָדַעְנָא וְלָא בִילֵק יָדַעְנָא. (חול' יט.).

שכא אני אומר לך דברים של טעם ואתה אומר לי: מן השמים ירחמו. (ע"ז יח.).

שכב אני מביא לכם ראיה מן התורה ואתם מביאים לי ראיה מן השוטים. (נד' ל:).

שכג אֲנַן בְּדִידַן וְאִינְהוּ בְּדִידְהוּ. (בר' ח).

שכד אנחה שוברת חצי גופו של אדם. (שם נח:).

שכה אָסָא דְקָאֵי בֵּינֵי חִלְפֵי אָסָא שְׁמֵיהּ וְאָסָא קָרוּ לֵיהּ. (סנה' מד.).

שכו אָסְיָא, אַסֵּי חֲגַרְתָּךְ. (לק"ט בר').

שכז אָסְיָא דְמַגָּן – מַגָּן שָׁוֵי. (ב"ק פה.).

שכח אָסְיָא רַחִיקָא עֵינָא עֲוִירָא. (שם).

שכט אִסְתְּרָא בְּלָגִינָא „קִישׁ־קִישׁ" קָרְיָא. (ב"מ פה:).

של אפילו הרב חדה מונחת על צוארו של אדם אל ימנע עצמו מן הרחמים. (בר' י.).

רצה) אם אמר לך וגו' — אם אמר לך אחד: אזנך של המור (כלו' שוטה אתה) אל תחוש; שנים– עשה לך רסן. רצח) דגי רקק–דגים קטנים שבאגם. רצט) יש לך בטלים הרבה –יזדמנו לך הרבה דברים שיבטלו אותך. ש) לא חפצתם– דברי תורה. שא) מקרולפום –גדול בקומה ביותר. ננס — קטן בקומה. שיא) נתת דבריך לשעירין – כלו' שאין מדה קבועה כדבריך. שיד) מנוול זה–יצר־הרע. לבית־המדרש —כלו' לתורה. שטז) אם תעזבני יום – את התורה. שיח) לפעלא טבא — למי שעושה מעשה טוב. יישר — יחזק. שיט) אמסר עלמא וגו' — נמסר עולם בידי הטפשים. שכ) אנא לא חילק וגו' — אני איני יודע לא את חילק ולא את בילק (חילק ובילק שמות סתם הם). שכג) אנן בדידן וגו' — אנו בשלנו והם בשלהם. שכה) אסא דקאי וגו' — הדס העומד בין הקוצים הדס שמו והדס קוראין לו. שכו) אסיא, אסי חגרתך– רופא, רפא את פסחותך; כלו' רפא עצמך תחלה. שכז) אסיא דמגן וגו' — רופא של חנם שוה חנם; כלו' אין רפואתו שוה כלום. שכח) אסיא רחיקא וגו' —רופא מרחוק עין עוורת; כלו, הוא כמוכה בעוורון. וי"מ: רפואה מרחוק מביאה את החולה לידי עוורון. שכט) אסתרא וגו' —אסתרא (שם מטבע) בלגין (בבקבוק ריק) משמיע קיש־קיש; כלו' איש בער שיודע דבר חכמה מכריז עליה ומשתבח בה.

שלא אפילו כל הרוחות שבעולם באות ומנשבות בו אין מזיזות אותו ממקומו. (יומא כא.)

שלב אפילו עופות מבירין בצַרֵי־העַין. (סוטה לח.)

שלג אפילו צִפּוֹרָא קַלִּילָא מִבַּלְעֲדֵי שְׁמַיָּא לָא מִתְצְדִי. (ירוש' שבוע' ט)

שלד אפילו קַל שֶׁבְּקַלִּים ונתמנה פַּרְנָס על הצבור הריהו כאַבִּיר שבאבירים. (ר"ה כה:)

שלה אפילו ריקָנִים שבך — מלאים מצוות כרמון. (בר' מ.)

שלו אפילו רֵישׁ גַּרְגּוּתָא מִן שְׁמַיָּא מַנּוּ לֵיהּ. (שם נח.)

שלז אפילו שִׂיחַת חולין של תלמידי־חכמים צריכה תלמוד. (ע"ז יט.)

שלח אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד? (חול' ס:)

שלט אַרְבְּעָה לְצַלָּא, אַרְבְּעָה לְצַלְלָא. (ב"ב ה.)

שמ אַרְבַּעְתְּ לֵיהּ אַרְיָא אַמִּצְרָא. (ב"ק קיד.)

שמא אֲרִי אַבְרְחֵי לך ממצרא. (ב"מ קח:)

שמב ארי שאמרת נעשה שיעל. (ב"ק קיז.)

שמג ארי שבַּחֲבוּרה. (שבת קיא.)

שמד אַרְיָא קְטִילָא קְטַלְתְּ. (שהש"ר ג)

שמה אַרְכְּבֵיהּ אַתְּרֵי רַכְשֵׁי. (ב"ב קמג.)

שמו אשה כלי־זֵינָהּ עליה. (יבמ' קטו:)

שמז אִשָּׁה צרה עיניה באורחים. (ב"מ פז.)

שמח אשת חבר הריהי כחבר. (ע"ז לט.)

שמט אשת לִסטים כלסטים. (ירוש' כת' ב)

שנ אשתו כגופו דָמְיָא. (מנח' צג:)

שנא אשרי אדם שיש לו יתד להתלות בו. (ירוש' תענ' ד)

שנב אשרי הדור שהגדולים נשמעים לקטנים. (ר"ה קה:)

שנג אשרי ילדותנו שלא בִיְּשָׁה את זקנותנו. (סוכה נג.)

שנד אשרי תלמיד שרבו מודה לו. (בר' לב.)

שנה אִשְׁתְּרֵי חַד חֲבַל—אשתרי תְּרֵין חֲבָלֵי. (ויק"ר יד)

שנו אַתַּגַּרְתְּ לֵיהּ — פּוּק עַמְּרֵיהּ. (יומא כ:)

שנז אתה תופס החבל בשני ראשים! (ב"ר לט)

שנח אתמול אפרוח ועכשו ביצה! (שם לז)

שנט אַתַרְתֵּי תְּלָת נַנְבָא לָא מִקְטֵל. (סנה' ז.)

שס אִתְּתָא בַּהֲדֵי שׁוּתָא פִּלְכָּא. (מג' יד:)

שסא אִתְּתָךְ גּוּצָא גְּחִין וּלְחִישׁ לַהּ. (ב"מ נט.)

שלא) מנשבות בו — באילן. שלג) אפילו צפורא וגו' — אפילו צפור קלה אינה ניצודת בלא גזירת שמים. שלד) קל שבקלים —איש נקלה ביותר. פרנס — מנהיג. על הצבור — על הקהל. כאביר שבאבירים —כלו' כגדול וחשוב ביותר. שלה) ריקנים שבך —ריקים שבישראל. כרמון— שמלא גרעינים. שלו) אפילו ריש וגו' — אפילו ראש הבורות (הממונה על מימי הבארות שבעיר, והיא התמנות קטנה) מתמנת מן השמים; כלו' שחייבים בכבודו. שלז) שיחת חולין — דברים פשוטים. שלט) ארבעה לצלא וגו' — ארבעה לעור וארבעה לעורות; כלו' עבוד עור גדול ועבוד עור קטן עולים במחיר אחד. שמ) ארבעת ליה וגו' — הרבצת לו אריה על הגבול; כלו' נתת לו מכשול לשכן. שמא) ארי אברחי וגו' —הברחתי את הארי מן הגבול; כלו' הסירותי את השכן הרע. שמב) ארי שאמרת וגו' —כלו' מי שאמרת עליו שהוא אדם גדול נמצא קטן. שמד) אריא קטילא וגו' —אריה הרוג הרגת. שמה) ארכביה וגו' —הרכיבו על שני רכשים; כלו' נתן בדבר יפוי כח כפול. שמו) כלי זינה — אברי האשה. שמח) חבר — תלמיד־חכם. שמט) לסטים —גזלן. שנה) אשתרי וגו' —הותר חבל אחד, הותרו שני חבלים; כלו' בהתרת חבל אחד ממילא ניתר החבל השני הקשור בו. שנו) אתגרת וגו' — נשברת לו נפץ (נקה) את צמרו; כלו' הנשכר לחברו חייב לעשות כל מלאכה שנותנין לו. שנז) בשני ראשים — בשני הקצוות. שנט) אתרתי תלת וגו' — על שנים שלשה (חטאים) הגנב לא נהרג, אבל סופו להרגה. שס) אתתא בהדי וגו' — האשה עם השיחה פלך; האשה מדברת וטווה בפלך בבת־אחת, כלו' יודעת להמות את דבורה לטובתה כדרך שהיא מטה את הפלך בטוויה. שסא) אתתך גוצא וגו' — אשתך נמוכה שחה ולחיש לה; כלו' אם קטנה היא בקומה כפוף את קומתך לדבר אליה ולשאול בעצתה.

ב.

שסב בא ונַפַּשְׁפֵּשׁ בהלכות, כדי שלא יעלו חלודה. (ספרי האזינו).

שסג ־יא לְהָרגך–השכם להרגו. (סנה׳ עב.).

שסד בא לְטַהֵר מְסַיְעִין אותו, בא לְטַמֵּא פותחין לו. (שבת קד.).

שסה בא לכלל כעס בא לכלל טעות. (ספרי מטות).

שסו בְּאַתְרָא דְמָרֵי־בֵּיתָא תָלֵא זַיְנֵהּ כּוּלְבָּא רָעְיָא קוּלְתֵיהּ תָלֵא. (ב״מ פד:).

שסז בנדים שבשל בהם קדרה לרבו אל ימזוג בהם כוס לרבו. (שבת סא.).

שסח בְּדִיל רַבָּה אָכֵל תַּלְמִידָא. (יומא עה:).

שסט בדרך שאדם רוצה לילך בה מוליכין אותו. (מכ׳ י:).

שע בְּהָא נַחְתִינָן, בְּהָא סָלְקִינָן. (פס׳ פז:).

שעא בַּהֲדֵי הוּצָא לָקְיָא כַּרְבָּא. (ב״ק צב:).

שעב בַּהֲדֵי כַּבְשֵׁי דְרַחֲמָנָא למה לך? (בר׳ י.).

שעג בּוּצִין בּוּצִין מִקַּטְפֵּיהּ יְדִיעַ. (שם מח.).

שעד בּוּצִינָא טָב מִקְרָא. (סוכה נו.).

שעה בור ששתית ממנו אל תזרוק בו אבן. (תנה״ק מטות).

שעו בזמן שהחַלָּשׁ מלמעלה הוא נוצח את הגבור מלמטה. (תנח׳ ויקרא).

שעז בזמן שהרועה תועה, הצאן תועין אחריו. (פדר״א ס).

שעח בַּחֲבָרְתָּהּ וְלָא בְסִילְתָא. (יבמ׳ סג.).

שעט בַּחֲקַל דְאִית בֵּיהּ אִיזְנוּדִין לָא תֵימַר מִלֵּי דְמִסְטֵירִין. (ב״ר עד).

שפ בטֵל העיקר, בטלה הטפלה. (כלים יט).

שפא בַטָּלָה מביאה לידי שִׁעמום. (כת׳ נט.).

שפב בַּיָּא תוֹתָבָא מְפַנֵּי מָארֵא־בֵיתָא! (ויק״ר יז).

שפג בין הרועה והזאב נבקע השה. (תנח׳ וארא).

שפד בין זכאי בין חייב – לידי מוֹמֵי לָא תֵיעוֹל. (ירוש׳ שבוע׳ ו).

שפה בין חַיְתָא לִמְחַבַּלְתָּא אָזֵל בְּרָא דַעֲלוּבְתָּא. (ב״ר ס).

שפו בֵּין מְדִידָהּ וּבֵין לָא מְדִידָהּ מִתְגַּלְגְּלָת בַּת־קַבְּרַיָא. (אס״ר ב).

שפז בֵּין קַנְיָא לְאוּרְבְּנָא שְׁוִילְנָאי מַאי בָּעֵי. (סנה׳ פב:).

שפח ביצה בת מֵימַר שירה היא? (חול׳ סד:).

שפט בֵּירָא דִשְׁתֵית מִנֵּהּ לָא תִשְׁדֵי בֵהּ קָלָא. (ב״ק צב:).

שצ בִּישׁ גַּדָּא וּטְמִיעַ מַזָּלָא. (קה״ר א).

שצא בית־דין הולכין אצל בירה, או בירה הולכת אצל בית־דין? (ב״ק צז).

שצב „בֵּיתוֹ" – זו אשתו. (יומא ב.).

שסב) ונפשפש — נהפש. שלא יעלו חלודה — שלא יתעפשו. שסד) מסייעין לו — מן השמים. שסו) באתרא דמרי ביתא וגו׳ — במקום שבעל־הבית תולה כלי־זינו שם הרועה הנקלה תולה את כדו. שסח) בדיל רבה וגו׳ — בזכות הרב היה אוכל התלמיד. שע) בהא נחתינן וגו׳ — בזה אנו יורדים ובזה אנו עולים; כלו׳ הרי בזה אנו עסוקים. שעא) בהדי הוצא וגו׳ — עם הקוץ לוקה הכרוב; כלו׳ הצדיק נענש בשביל הרשע שכנו. שעב) בהדי כבשי וגו׳ — מה לך עם סודותיו של הקב״ה? כלו׳ אין לך עסק בנסתרות. שעג) בוצין וגו׳ — כל קשואים מאבם (מראשית צמיחתם) ידועים (ניכרים). שעד) בוצינא טב וגו׳ — הקשוא (שהוא קטן) טוב מדלעת. שעה) בור ששתית וגו׳ — כלו׳ אל תהי כפוי טובה. שעח) בחברתה וגו׳ — בחברתה ולא בקוץ; כלו׳ האשה נפגעת יותר מקנאתה בחברתה משהיא נפגעת מן הקוץ. שעט) בחקל דאית וגו׳ — בשדה שיש בו הרים אל תדבר דברי סודות, שאזנים להרים. שפא) שעמום — שממון. שפב) בייא תותבא וגו׳ — אוי כשגר־תושב מגרש את אדון הבית! שפד) בין זכאי וגו׳ — בין שאתה זכאי ובין שאתה חייב. לידי מומי לא תיעול — לא תכנס לשבועה. שפה) בין חיתא וגו׳ — בין המילדת והיולדת הלך (אבד) בן העלובה. שפו) בין מדידה וגו׳ — בין משלה (מנוצות שלה) ובין לא משלה מתקשטת בת קבריא (מין עוף ממיני העורבים). שפז) בין קניא וגו׳ — מה לשווילנאי (שם אשה) בין קנים וערבי נחל, שאין דרכה להיות שם, ובוודאי לשם עבירה הלכה. שפח) בית מימר שירה — יכולה לומר שירה? שפט) בירא וגו׳ — עי׳ סי׳ שע״ה. ביש גדא וגו׳ — רע מזל. שצ) בירה — מגדל.

שצג בְּכֵי לֵיהּ לְמַר וְלָא יָדַע, אַחוּכֵי לְמַר וְלָא יָדַע, וַי לֵיהּ לְמַר דְּלָא יָדַע בֵּין טָב לְבִישׁ. (סנה' קג.).

שצד בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו. (שם קה:).

שצה „בַּל תַּשְׁחִית" דְּגוּפָא עָדִיף. (שבת קמ:).

שצו בלילה היא נחלת יוקדת, ובבוקר אינה אלא תולעת. (פסיק"ר לג).

שצז במדה שאדם מודד מודדין לו. (סוטה ה:).

שצח במופלא ממך אל תדרוש. (חג' יג.).

שצט במזונותי אתה מסתכל ובמצודתי אי אתה מסתכל. (ילק"ש קהלת).

ת בְּמִפְתַּח בָּבֵי מִטְרָא – בַּר חַמְרָא, מוֹךְ שַׂקָּךְ וּנְנֵי! (תענ' ו:).

תא במקום גילה שם תהא רעדה. (בר' ל:).

תב במקום שאין אנשים השתדל להיות איש. (אב' ב).

תג במקום שבעלי־תשובה עומדים צדיקים גמורים אין יכולים לעמוד. (בר' לד:).

תד במקום שהלסטים מְקַפֵּחַ שם הוא נתלה. (תנח' תצוה).

תה בְּמָתָא שְׁמָאִי, בְּלָא מָתָא תוֹתָבַאי. (שבת קמה:).

תו בן־חכם כחצי חכם. (פדר"א כט).

תז בן־נח נהרג על פחות משוה פרוטה. (עיר' סב).

תח בן סורר ומורה נדון על שם סופו. (סנה' עא.).

תט בנות ישראל נאות הן אלא שהעניות מְנַוְּלְתָּן. (נדה סו.).

תי בני אדם דומין לעשבי השדה, הללו נוצצים והללו נובלים. (עיר' נד.).

תיא בני בנים הרי הם כבנים. (יבמ' סב:).

תיב בעל אֲבֵדה מְחַזֵּר על אבדתו. (קיד' ב:).

תיג בעל־הבית יודע באיזה מקום הפקיד כליו. (תדא"ר י).

תיד בעל הנְבֵלה מְטַפֵּל בנבלתו. (מכיל' משפטים).

תטו בעל הקורה טוֹעֵן בעוביה. (ב"ר מב).

תטז בעל הקורה יִכָּנס בעוביה של קורה. (בר' סד.).

תיז בְּעִקְבוֹת מְשִׁיחָא חֻצְפָּא יִסְגֵּא. (סוטה מט:).

תיח בִּקְדֵרָה שֶׁבִּשְּׁלוּ–בה נתבשלו. (שם יא.).

תיט בָּקִי בחדרי תורה. (קיד' י:).

תכ בקעה מצא – וְגָדַר בה גָדֵר. (עיר' ו:).

תכא בקש יעקב לישב בשלוה קפץ עליו רוגזו של יוסף. (ב"ר פד; רש"י).

תכב בַּר־בֵּי־רַב דְּחַד יוֹמָא. (חג' ה:).

תכג בַּר בְּרָךְ קִירָא לְזַבֵּן וְאַתְּ לָא תִצְטָעֵר. (סנה' צח.).

תכד בַּר מֵיחַם תַּנּוּרָא, בַּר מְלַחֵךְ פִּינְכֵי, בַּר מְרַקֵּד בֵּי־פוּבֵי. (פס' מט.).

שצג) בכי ליה למר וגו' —בוכה ולא ידע, שוחק ולא ידע, אוי לו לאדם שאינו יודע בין טוב לרע. שצה) בל תשחית וגו' — האסור של השחתת הגוף גדול משל השחתת ממון. שצו) נחלת יוקדת — מין תולעת שמאירה בלילה כגחלת. שצח) במופלא — בנעלם. שצט) במזונותי וגו' — כך אומר העוף שנתון בכלוב לחבירו שנתקנא בו על מזונותיו המוכנים לו מיד בעליו. ת) במפתח בבי וגו'—אם בפתיחת הדלתות גשם, חמר, קפל שקך וישן; כלו' אם יצא החמר בבוקר מפתח ביתו להביא תבואה וראה גשמים יורדים ישוב וישכב לישון, מפני שהתבואה תהיה בזול ולא ישתכר. תג) במקום שבעלי תשובה עומדים—בעולם־הבא. תד) שהלסטים מקפח —שהגזלן הורג. תה) במתא שמאי וגו' —בעיר—שמי, שלא בעיר—שמלתי; כלו' האדם במקום מושבו מכובד בשביל שמו הטוב, ושלא במקומו מכבדין אותו לפי מלבושיו. תז) בן נח — נכרי. על פחות משוה פרוטה —של גזילה. תח) נדון על שם סופו — התורה החמירה ענשו מפני שסופו להעשות רוצח. תט) מנוולתן — מגנה את יפין. תיד) מטפל — עוסק. תטו) טוען בעוביה — כשמעבירין קורה ממקום למקום בעל הקורה בעצמו נושא אותה בחלקה העב והכבד ביותר; כלו' מי שהדבר נוגע אליו טורח בו יותר מאחרים. תטז) בעל הקורה וגו' — כנ"ל. תיז) בעקבות וגו' — בעקבות המשיח (לפני בואו) תרבה העזות. תיח) בקדרה שבשלו וגו' —כלו' מה שהשבו לעשות לאחרים נעשה להם. תיט) בקי- יודע ומכיר היטב. תכ) בקעה מצא- כלו' מקום פרוץ. תכב) בר בי רב וגו' — תלמיד של יום אחד. תכג) בר ברך וגו' — בן בנך ימכור שעוה ואתה לא תצטער; כלו' אין לך לדאוג למה שיהא אחריך. תכד) בר מיחם וגו' —מחמם תנורים, מלקק קערות, מרקד בבתי משתה; וכולם שמי־ של גנאי לאנשים ריקים ופוחזים והולכי בטל.

תכה בְּרָא כַּרְעָא דַאֲבוּהִ. (עפ"י עיר' עז).

תכו בְּרָא מְזַכֶּה אַבָּא. (סנה' קד.).

תכז בְּרֹאשׁ כָּל אַסְוָן אֲנָא חֲמַר. (ב"ב נח:):

תכח בָּרוּךְ המקום שהֲרָגוֹ. (שבת יג:).

תכט ברוך שֶׁפְּטָרַנִי מֵעָנְשׁוֹ שֶׁל זֶה. (ב"ר סג).

תל בָּרִי וְשָׁמָּא – בָּרִי עָדִיף. (כת' יב:).

תלא ברית כרותה לו [לְפִשְׁפֵּשׁ] שכל המוללו מריח בו. (נדה נח.).

תלב ברית כרותה לשפתים. (מו"ק יח.).

תלג ברכת הבית בְּרֻבּוֹ. (כת' קג.).

תלד בשביל שאני זָכָר הפסדתי? (שם קח.).

תלה בשה"י פה"י. (סג' יג:).

תלו בְּשׁוּק סַמְיָא צָוְחִין לַעֲוִירָא סַגִּי־נְהוֹר. (ב"ר ל).

תלז בשמך יקראוך ובמקומך יושיבוך ומשֶּׁלְּךָ יתנו לך. (יומא לח:).

תלח בשעה שאינה לא מן־היום ולא מן־הלילה.(מג' צט:).

תלט בְּשַׁעַת אֶבְלָא אֶבְלָא, בְּשַׁעַת חֶדְוָתָא חֶדְוָתָא.
(ב"ר כז).

תמ בשעת המכנסים פַּזֵּר, בשעת המפזרים כנס.
(בר' סג.).

תמא בְּשַׁעַת עָקְתָא נִדְרָא, בְּשַׁעַת רְוָחָא שַׁמְטֵי.
(תנח' וישלח).

תמב בשר־ודם היום כאן ומחר בקבר. (בר' כח:).

תמג בשר־ודם היום עודנו ומחר איננו.
(ירוש' סנה' ו).

תמד בשר־ודם – מתנתו מעוטה ותרפתה מרובה.
(שם בר' ד).

תמה בַּת דִּינָא – בָּטֵל דִּינָא. (סנה' צה.).

תמו בת לאביה מַטְמוֹנֶת שוא. (שם ק:).

תמז בַּת שִׁתִּין כְּבַת שִׁית לְקָל טַבְלָא רָהֲטָא.
(מו"ק ט:).

תמח בת תחלה סמן יפה לבנים. (ב"ב קמא.).

תמט בתחלה אורח ואחר־כך נעשה בעל־הבית.
(ב"ר כב).

תנ בתך בָגְרָה – שַׁחְרֵר עבדך ותן לה. (פס' קיג.).

תנא בָּתַר גַּנָּבָא גְּנוֹב וְטַעֲמָא טְעִים. (בר' ה:).

תנב בָּתַר מָרֵי נִכְסֵי צִיבָא מְשִׁיךְ. (ב"ק צג.).

תנג בָּתַר עַנְיָא אָזְלָא עַנְיוּתָא. (שם).

תנד בָּתַר רֵישָׁא גּוּפָא אָזֵל. (עיר' מא.).

תנה בִּתְרֵין גּוֹרְיָן קְטִילוּ לְאַרְיֵה. (סנה' צה.).

תכה) ברא כרעא וגו' —הבן רגל אביו; כלו' דומה לאביו. תכו) ברא מזכה וגו' — הבן מזכה את אביו. תכז) בראש כל אסוון וגו' — בראש כל הרפואות אני יין; כלו' היין הוא הטוב שברפואות. תכח) ברוך המקום וגו' — כך אומרים על רשע שמת. תל) ברי ושמא — ודאי וספק. ברי עדיף — כלו' תופסין את הודאי. תלא) לפשפש — רמש עוקץ שריחו רע (וואנץ). המוללו —הממעכו באצבעות. תלב) ברית כרותה לשפתים —שמתקיים מה שאדם מוציא מפיו. תלג) ברובה — ברוב בני אדם בבית, שעוזרים זה את זה. תלה) בשה"י פה"י — ב„שבת היום", „פסח היום"; ואומרין כך על מי שמשתמט מן המלאכה שהוא עוסק „בשה"י פה"י". תלו) בשוק סמייא וגו' —בשוק של סומים (עוורים) קוראין לעוור סגי־נהור (מאור עינים). תלז) בשמך. . . ובמקומך —הראויים לך. תלח) לא מן היום וגו' —בין השמשות. תלט) בשעת אבלא וגו' — בשעת אבל אבל, בשעת חדוה חדוה; כלו' לכל זמן ואין מערבין צער בשמחה. תמ) בשעת המכנסים וגו' — כלו' כשממעטין לעסוק בתורה פזר את תורתך. תמא) בשעת עקתא וגו'— בשעת צרה נדר, בשעת רווחה שמיטה; כלו' כשבאה צרה על האדם הוא נודר נדרים וכשירווח לו הוא משתמט מלקיים את נדריו. תמה) בת דינא וגו' —לן הדין בטל הדין; כלו' אם הלין בי"ד את הדין מתחילין למחר בבוקר לבררו מראשיתו. תמו) מטמונת — אוצר. תמז) בת שתין וגו' — (אשה) בת ששים כבת שש רצה לקול התוף; שהנשים להוטות אחר זמרה ומחול. תמח) בת תחלה —אם נולדה לאדם בת תחלה. תמט) בתחלה אורח וגו' — על יצר־הרע נאמר. תנ) בגרה — גדלה בשנים. שחרר — הוצא לחופש. תנא) בתר גנבא וגו' — אחרי הגנב גנוב וטעום טעם; כלו' הגונב מן הגנב אף הוא טועם טעם גניבה. תנב) בתר מרי נכסי וגו' — אחר בעל נכסים משוך עצים; כלו' התחבר לבעל נכסים ושרתהו, שתגיע לך מזה טובה. תנג) בתר עניא וגו' — אחר העני הולכת העניות. תנד) בתר רישא וגו' — אחר הראש הולך הגוף; כלו' הכל הולך אחר הראש. תנה) בתרין גוריין וגו' —בשני כלבים הרגו את הארי; כלו' אפילו

ג.

תנו גְּבִיל לְתוֹרָא, גְּבִיל לְתוֹרֵי. (ב"מ סט.).

תנז גַּבְרָא אַגַּבְרָא קָרְמִית? (עיר' פב.).

תנח גַּבְרָא גִּבָּרִין קְטִיל דְּוָי. (סנה' ק:).

תנט גַּבְרָא דְּטָרְקֵיהּ לְגַלֵּיהּ וְאָבְדֵיהּ לְמִפְתְּחֵיהּ. (שם קיג.).

תס גַּבְרָא דִּנְשֵׁי קְטָלוּהוּ לָא דִינָא וְלָא דַיָּנָא. (ב"מ צז.).

תסא גַּבְרָא דְּרָחֵיצְנָא עֲלֵיהּ אַדְיֵהּ לְגֻוְיָזָא וְקָם.(סנה' ז.).

תסב גַּבְרָא רַבָּא אֲמַר מִלְּתָא, לָא תְּחַיְּכוּ עֲלָהּ. (בר' יט.).

תסג גַּבְרֵי בָּעֵי חַיֵּי, נְשֵׁי לָא בָּעֵי חַיֵּי? (קיד' לד.).

תסד גַּבְשׁוּשִׁית קטנה דומה עליו כהרי־הרים. (שבת קנב.).

תסה גדול הַמְעַשֶּׂה יותר מן העושה. (ב"ב יט.).

תסו גדול הנהנה מיגיעו יותר מירא־שמים. (בר' ח.)

תסז גדול העושה מאהבה יותר מן העושה מיראה. (סוטה לא.).

תסח גדול כְּבוד הבריות, שדוחה „לא־תעשה" שבתורה. (בר' יט:).

תסט גדול מְצֻוֶּה ועושה ממי שאינו מְצֻוֶּה ועושה. (קיד' לא.).

תע גדול מֵרַבָּן שמו. (תוס' עדיות ג).

תעא גדולה אונאת דברים מאונאת ממון. (ב"מ נח:).

תעב גדולה גמילות־חסדים יותר מן הצדקה. (סוכה מט:).

תעג גדולה הכנסת־אורחים מהקבלת פני שכינה. (שבת קכז.).

תעד גדולה לְגִימָה, שמקרבת את הרחוקים. (סנה' קג:).

תעה גדולה מלאכה, שמחממת את בעליה. (גיט' סז:).

תעו גדולה מלאכה, שמכבדת את בעליה. (נדה מט:).

תעז גדולה עֲבֵרָה לשמה כמִצוה שלא לשמה. (נז' כג.).

תעח גדולה פרנסה יותר מן הגאולה. (שו"ט פ).

תעט גדולה שמושה [של תורה] יותר מלמודה. (בר' ז:).

תפ גדולים צדיקים במיתתם יותר מבחייהם. (חול' ז:).

תפא גדיים שהנחת נעשו תְּיָשִׁים בעלי־קרנים. (בר' סג.).

תפב גּוֹד אוֹ אֱגוֹר. (ב"ב יג.).

תפג גודרין את הגדור ופורצין את הפרוץ.(וגנת' וישב).

תפד גּוּזְמָא קְתָנֵי. (ביצה ד.).

גבור אינו יכול לעמוד בפני רבים. תנו) גביל לתורא וגו' — בלול (מספוא) לשור, בלול לשורים; כלו' באותו טורח שאתה מגבל מספוא לפני שור אחד אתה יכול לגבל לפני שנים. תנז) גברא אגברא וגו' — מקשה אתה מאדם על חברו? תנח) גברא גיברין וגו'—דאגה הורגת גבור שבגבורים. תנט) גברא דטרקיה וגו' — אדם שנעל את דלתו ואבד לו מפתחו. תס) גברא דנשי וגו' — אדם שהרגוהו נשים אין דין ואין דיין; כלו' דמו בראשו. תסא) גברא דרחיצנא וגו' —אדם שבטחתי בו הרים אגרופו ועמד (עלי להכותני). תסד) גברא רבא וגו' — אדם גדול אמר דבר אל תשחק עליו. תסג) גברי בעי וגו' — הגברים צריכים חיים ונשים אינן צריכות היים? תסד) גבשושית—תל עפר קטן. דומה עליו —על הזקן. תסה) המעשה— המביא את אחרים לידי צדקה. תסז) העושה מאהבה — העושה מצוה מאהבת הקב"ה. תסח) שדוחה לא תעשה — שמותר לעבור על מצות לא־תעשה משום כבוד הבריות. תסט) מצווה ועושה — מי שמקיים דבר מפני שנצטוה לעשותו. תע) גדול מרבן שמו — אלו מן הראשונים שקרואים בשמם בלבד גדולים מאלו שנקראים בשם „רבן". תעא) גדולה אונאת וגו' —גדול ענשו של המצער את חבירו בדברים. תעד) לגימה — סעודה. תעז) עבירה לשמה — לשם מצוה. תפא) גדיים שהנחת — כלו' הצעירים. תפב) גוד או אגוד — משוך או אמשוך; כלו' קנה או מכור, כך אומר להבירו שותף שרוצה לחלוק. תפד) גוזמא וגו' — פעמים שהתנא שונה לשון של גוזמא והפלגה.

תפה גומרא דלא כויא בשעתה לא כויא. (ירוש' מע"ש ה).

תפו גור טב מכלב ביש לא תרבי. (מג' יא:).

תפז גורה עבירא דבטלה. (כת' ג:).

תפח גחלת כמה דשבק לה. מעמיא עמיא ואזלה. (ב"ק ט:).

תפט גחלת — נפח בה ובערה, רקק בה וכבתה. (ויק"ר לג).

תצ גיורא — עד עשרא דרי לא תבזי ארמאה קמיה (סנה' צד.).

תצא גיפא בחוורין ומפלגא לבישי. (תנח' ראה).

תצב גירא בעינא דשטנא. (קיד' ל.).

תצג גיראה בגיריה מקטל, מדויל ידיה משתלם. (פס' כח.).

תצד גלגול מחלות. (כת' קיא.).

תצה גלגל הוא שחוזר בעולם. (ויק"ר לד).

תצו גלה סורך לאחד מאלף. (יבמ' סג:).

תצז גלות מכפרת על הכל. (סנה' לז:).

תצח גולירין מתגרים במלחמה ונבורים מנצחים. (בר' נג:).

תצט גם זו לטובה. (תענ' כא.).

ך גמירי, דמיהב יהיבי, מישקל לא שקילי. (שם כה.).

ךא גמירי, טבא לא הוי בישא. (בר' כט.).

ךב גמלא אזלא למבעי קרני, אודני דהוו ליה גזין מניה. (סנה' קו.).

ךג גמלא במדי אקבא רקדא — הא קבא והא גמלא והא מדי ולא רקדא. (יבמ' נה.).

ךד גמרא גמור, זמירתא תהא. (שבת קיג).

ךה גנאי הוא לארי שיבכה לפני שועל. (תדא"ר יז)

ךו גנבא אפום מחתרתא רחמנא קריא. (בר' סג.)

ךז גר שנתגייר כקטן שנולד דמי. (יבמ' כב.)

ךח גרגרת מכלה את הזהב. (ויק"ר יח).

ךט גרמא דנפל בחולקך בין טב בין ביש גריריה. (א"ב דב"ס).

ךי גרעתיה לארמאה ושפר ליה — אתלי ליה נורא בדקניה ולא שבעת חוכא מניה. (סנה' צו:).

ד.

ךיא דאגר גנא אכל צפרין, דאגר גנין צפרין אכלין ליה. (ויק"ר ג).

ךיב דאזיל מבי דינא שקיל גלימא ליזמר זמר וליזיל באורחא. (סנה' ז.).

תפה) גומרא וגו' — גחלת שאינה בוערת בזמנה לא תבער. תפז) עבירא דבטלה — עשויה להבטל. תפח) גחלת כמה וגו' — גחלת כשמניחין אותה הולכת ועוממת. תצ) גיורא וגו' — גר עד עשרה דורות לא תבזה ארמי (נכרי) לפניו. תצא) גייפא וגו' — מנאפת בתפוחים (באתנן של תפוחים) וחולקת (אתננה) לחולים. תצב) גירא וגו' — חץ בעיני השטן; מי שמתגרה בשטן אומר לו כך. תצג) גיראה וגו' — החצץ (עושה חצים) נהרג בחצו; מפועל ידיו ישולם לו. תצד) גלגול מחלות — הגלגול שעתידין המתים להתגלגל לא"י במערות עפר תחת הקרקע. תצה) גלגל וגו' — המזל והעושר אינם קבועים ועומדים במקום אחד. תצח) גולירין — ;ונשי הצבא הפשוטים. ך) גמירי דמיהב וגו' — מקובלנו שנותנין (מן השמים) אבל לא נוטלין (בחזרה). ךא) גמירי, טבא וגו' — מקובלנו, הטוב לא יהיה רע. ךב) גמלא אזלא וגו' — הגמל הלך לבקש קרנים, ואזניו שהיו לו נכרתו ממנו. ךג) גמלא במדי וגו' — הגמל רוקד במדי על הקב, הרי קב והרי גמל והרי מדי ואינו רוקד; כלו' הרוצה לשקר ירחיק עדותו. ךד) גמרא וגו' — למוד תלמוד ויהא לך לזמר; כך אומרים לתלמיד שוטה שלומד ואינו מבין. ךו) גנבא וגו' — גנב על פי מחתרת קורא לשמים; כלו' מתפלל שתעלה בידו גנבתו. ךז) דמי — דומה. ךה) גרגרת וגו' — כלו' זוללות מכלה את הממון. ךט) גרמא דנפל וגו' — עצם שנפלה בחלקך בין טובה ובין רעה גרמנה; כלו' שמח בחלקך. ךי) גרעתיה וגו' — גלחת את הארמי (הנכרי) ויפה בעיניו, האחז אש בזקנו ולא תשבע ממנו שחוק; כלו' לגלג כל כמה שאתה יכול. ךיא) דאגר וגו' — השוכר גן (אחד) אוכל צפרים, השוכר גנים צפרים אוכלים אותו; כלו' מרבה נכסים מרבה הפסד, שאי אפשר לו לטפל בהם כראוי. ךיב) דאזל מבי וגו' — מי שהולך מבית-דין מחוסר בגד (שנטלו ממנו בחובו) יזמר זמר וילך לדרכו; כלו' יקבל עליו את הדין.

ריג **דְּאִיכָּא בְּאַרְעָא לָא יָדַעְתְּ, דְּאִיכָּא בִּרְקִיעַ יָדַעְתְּ?** (סנה׳ לט.).

ריד **דְּאָכֵל אַלְיָתָא טָשֵׁי בַּעֲלִיתָא; דְּאָכֵל קַקּוּלֵי אַקִּיקְלָא דְּמָתָא שָׁכֵב.** (פס׳ קיד.).

רטו **דְּאָכֵל הָדָא קוֹרָא יִלְקֵי בְּהָדָא קִילָא.** (ויק״ר טו).

רטז **דְּאָכֵל מִן חַבְרֵהּ בָּהֵית מִסְתַּכְּלָא בֵּהּ.** (ירוש׳ ערלה א).

ריז **דְּאִשְׁתַּמֵּשׁ בְּתָגָא חָלֵף.** (אב׳ א).

ריח דבור כמעשה. (שבת קיט:).

ריט דבורה זו דִּבְשָׁהּ מתוק ועוקצה מר — דִּבְשָׁהּ לבעלה ועוקצה לאחרים. (דב״ר א; שו״ט א).

רכ **דְּבִישׁ לֵיהּ בְּהָא מָתָא וְלָא אָזֵל לְמָתָא אָחֲרִיתָא** [הריהו מן הצועקין ואינם נענין]. (ב״מ עה:).

רכא דָּבָר אחד לדור ואין שני דְּבָרִים לדור. (סנה׳ ח.).

רכב דִּבֵּר הכתוב בהוֶה. (ב״ק נד:).

רכג דָּבָר המסור ללב. (קיד׳ לב.).

רכד דבר המתקבל על הלב. (מג׳ טז:).

רכה דבר ולא חצי דבר. (ב״ק ע:).

רכו דבר זה אסור לאמרו בפני עם־הארץ. (מנח׳ צט:).

רכז דבר זה צריך רַבִּי. (מו״ק טז.).

רכח דבר שאפילו תינוקות של בית רבן יודעין אותו. (סוטה לה:).

רכט דבר שנחבט עליו אותו זקן בא זה והחשיכו לו בקנה. (ב״ר ע).

רל דברה תורה כלשון בני אדם. (בר׳ לא.).

רלא דברה תורה לשון הֲבַאי. (חול׳ צ:).

רלב דברו חכמים בלשון נקיה. (סנה׳ סח:).

רלג דברי הרב ודברי התלמיד–דברי מי שומעין? (קיד׳ מב:).

רלד דברי חלומות לא מעלים ולא מורידים. (גיט׳ נב.).

רלה דברי תורה עניים במקומם ועשירים במקום אחר. (ירוש׳ ר״ה ג).

רלו דברים בְּגוֹ. (כת׳ קיא.).

רלז דברים שבלב אינם דברים. (קיד׳ מט:).

רלח דברים שעומדים ברומו של עולם. (בר׳ ו:).

רלט **דְּדָא בֵהּ כֹּלָּא בֵהּ, דְּלָא דָא בֵהּ מַה בֵּהּ.** (נר׳ מא.).

רמ דומה כמו שמונח בקופְסָא. (יומא עח:).

רמא דומה כמי שֶׁכְּפָאוֹ שד. (נדה כ:).

רמב **דּוּק בְּכַבֵּי וְתַשְׁכַּח בְּנִגְרֵי.** (שבת קנב.).

רמג דור דור ודורשיו, דור דור וחכמיו. (סנה׳ לח:).

רמד דור לפי פַּרְנָס. (ערכ׳ יז.).

רמה **דִּזְקִיף לֵיהּ זְקִיפָא בְּדִיוּתְקֵיהּ לָא תֵּימָא לֵיהּ זְקִיף בִּנִּיתָא.** (ב״מ נט:; ילק״ש משפטים).

רמו דחה אבן אחר הנופל. (קיד׳ כ:).

ריג) **דאיכא בארעא וגו׳** — מה שיש בארץ אין אתה יודע, ותדע מה שיש ברקיע? ריד) **דאכל אליתא וגו׳** — אוכל אליה (סעודה שמנה) נחבא בעלייה (מפני בעלי חובותיו), והאוכל ירק שוכב על אשפות העיר (במקום גלוי ואינו מתיירא משום אדם). „אליתא–עליתא"—לשון נופל על לשון. רטו) **דאכל הדא וגו׳**—האוכל קור זה (קליפה רכה של ענף תמר ילקה בשבט זה (שממנו נתפצלה הקליפה); כלו׳ הרעה בעצמה מייסרת את העושה אותה. רטז) **דאכיל מן חבריה וגו׳**— האוכל משל חבירו מתבייש להסתכל בו. ריז) **דאשתמש וגו׳** — המשתמש בכתר (של תורה) חולף מן העולם. רכ) **דביש ליה וגו׳** — מי שרע לו בעיר זו ואינו הולך לעיר אחרת. רכא) **דבר** — מנהיג. רכב) **בהוה** —במה שמצוי ושכיח. רכז) **צריך רבי** — צריך לשאול עליו את הרב. רכט) **שנחבט** — שנתקשה ונתייגע. **בקנה** — כלו׳ בדרך קלה. רלא) **לשון הבאי** — דברי גוזמא והפלגה. רלד) **לא מעלים וגו׳** — כלו׳ אין בהם ממש. רלו) **דברים בגו** — כוונה מיוחדת יש בתוך דבר זה. רלח) **דברים שעומדים וגו׳** — כלו׳ חשובים ביותר. רלט) **דדא ביה וגו׳** —מי שיש בו זו (דעת) הכל בו, מי שאין בו זו מה יש בו? רמ) **בקופסא** — בארגז. רמא) **שכפאו** — שהכריחו. רמב) **דוק בכבי וגו׳** — טחון בשנים ותמצא (כח) בפסיעות הרגלים; כלו׳ אכילה נותנת כח בגוף. רמד) **פרנס** — מנהיג. רמה) **דזקיף וגו׳** — מי שיש לו תלוי במשפחתו אל תאמר לו תלה את הדג; שלא להזכירו גנאי משפחתו. רמו) **דחה אבן וגו׳** — כלו׳ הוסיף לו מכשול.

רמז רחיתי את אויבי בקש. (חול' כז:).

רמח דַּיָּהּ לצרה בשַׁעְתָּהּ. (בר' ט:).

רמט דַּיּוֹ לָבֹא מִן הַדִּין לִהְיוֹת כְּנִדּוֹן. (ב"ק כה:).

רנ דיו לעבד שיהא כרבו. (בר' נח:).

רנא דין של פרוטה–כדין של מאה מנה. (סנה' ח.).

רנב דִּינָא דְמַלְכוּתָא דִּינָא. (ב"ב נד.):

רנג דירה נאה ואשה נאה וכלים נאים מרחיבים דעתו של אדם. (בר' נז:).

רנד דְּכָאֵב לֵהּ כֵּאֵבָא אָזֵל לְבֵי־אָסְיָא. (ב"ק מו:).

רנה דַּלְיוּהָ לְרְטִיבָא רַפְסָא לֵהּ בִּרְכְתֵּהּ. (עיר' מ:).

רנו דלת הננעלת לא במהרה תִּפָּתֵחַ. (ב"ק פ:).

רנז „דָּמִים" – תַּרְתֵּי מַשְׁמָע. (מג' יד:).

רנח דְּמַלְפָּא תְּכְלֵי לָא בָּהֲתָא. (כת' סב.).

רנט דְּנָכֵית לֵהּ חִוְיָא, חַבְלָא מַרְתִּיל לֵהּ. (קה"ר ז).

רס דְּנָפַח בְּכָסֵהּ לָא צָחֵי. (סנה' ק:).

רסא דְּנָפֵק מִינָךְ טַעְמָא מַלְפָךְ. (יבמ' סג.).

רסב דְּנַפְסָא גַבְרָהּ, תִּקְרְיֵהּ בְּסִפֵּי בָבָא וְתֵיתִיב. (כת' עה.).

רסג דְּסָיֵר נִכְסֵהּ כָּל יוֹמָא מַשְׁכַּח אַסְתֵּירָא. (חול' קה.).

רסד דע מאין באת. (אב' ג).

רסה דע מה למעלה ממך. (שם ב).

רסו דע מה שתשיב לאֶפִּיקוֹרוֹס. (שם).

רסז דַּעֲלָךְ סְנֵי לְחַבְרָךְ לָא תַּעֲבֵיד. (שבת לא.).

רסח דֵּעָה קנית – מה חסרת? דֵּעָה חסרת – מה קנית? (ויק"ר א).

רסט דִּצְרִיךְ לְנוּרָא יִפַּח בַּהּ. (מד"ש ט).

רע דקדוקי עניות מעבירין את האדם על דעתו ועל דעת קונו. (עיר' מא:).

רעא דְּקוּלְסָא גַבְרָא לָא בָעְיָא טְלוּפְחֵי לְקִדְרָא. (יבמ' קיח:).

רעב דְּקָפֵד – קָפְדֵי בַהֲדֵיהּ. (פס' קי:).

רעג דְּרָגֵשׁ לֵהּ – יְמַלֵּל. (ב"ר לב).

רעד דְּרוֹשׁ וקבל שָׂכָר. (סוטה מד.).

רעה דרך ארוכה וקצרה; דרך קצרה וארוכה. (עיר' נג.).

רעו דרך־ארץ קדמה לתורה. (תדא"ר א; ויק"ר ט).

רעז דרך המלך אין לו שעור. (ב"ב פ"ו).

רעח דרך התגרין מַראין את הפסולת תחלה ואחר כך מראין את השֶׁבַח. (במ"ר טז).

רמז) רחית.. בקש—כדבר קל שאין בו ממש. רמח) **בשעתה —בשעת שהיא באה**, ולא לדאוג עליה מקודם. רמט) **דיו לבא וגו'— אם** למדין דבר מחברו בדין קל־וחומר די לו לנלמד שיהא דומה לנידון (לדבר שממנו מלמדין) **ולא שיהא חמור ממנו**. רנ) כרבו — כאדונו. רנב) **דינא דמלכותא וגו' — דין של** מלכות דין. רנד) **דכאיב ליה וגו'** —מי שכואב לו כאב הולך לרופא. רנה) **דליוה לרטיבא וגו'** — הריכו עץ לח (**שאינו ראוי להסקה**) **מפני שיש לו צורך במקומו**. רנו) **דלת הננעלת וגו'** —כלו' מי שהורע מזלו אין מיטיבין לו במהרה. רנז) **דמים וגו'** — דמים משמעו (פירושו) שתים (דם וממון). רנח) **דמלפא וגו'** — למודת שכול (במיתת בנים) אינה מתיראת עוד. רנט) **דנכית ליה וגו'** — מי שנשכו נחש, החבל (שדומה לנחש) מפחידו. רס) **דנפח וגו'** — הנופח בכוסו (**ששוהה ואינו שותה מיד**) **אינו צמא**. רסא) **דנפק וגו'** — **היוצא ממך** (כלו' בנך) מלמדך עצה. רסב) דנפסא וגו'—מי שבעלה נפץ (מנפץ צמר, **והיא אומנות פחותה**) **קוראתו בסף הבית ויושבת**; כלו' מתכבדת בו בפני הכל. רסג) דסייר וגו' — מי שמסייר (מבקר ובודק) **את נכסיו בכל יום מוצא אסתירא** (מטבע); כלו' מרוית הרבה. רסה) **מה למעלה** — הקב"ה. רסו) **לאפיקורוס** — למין, לכופר. רסז) דעלך סני וגו' —מה ששנאוי לך לא תעשה לחברך. רסט) **דצריך לנורא וגו'** — הצריך לאש נושב בה; כלו' הצריך לדבר יטפל בו. רע) **דקדוקי עניות** — קושי היסורים של עניות. קונו — הקב"ה. רעא) דקולסא וגו'— מי שבעלה שומר קשואים אינה מבקשת עדשים לקדירה; כלו' די לה בכך שיש לה בעל. רעב) דקפיד וגו' — מי שמקפיד מקפידין עמו. רעג) **דרגש ליה וגו' — מי** שמרגיש (כאב) ידבר. רעה) דרך ארוכה וגו' — ארוכה במהלך, אבל קצרה שאין בה מכשולים. רעח) התגרין — הסוחרים. הפסולת — הסחורה הגרועה. השבח — הסחורה היפה.

רעט **דרכה של אשה מצויה לקלקל.** (אס״ר).

רפ **דרכו של איש לחזור על אשה, ואין דרכה של אשה לחזור על איש.** (קיד׳ ב:).

רפא דְּרָקֵק לְעֵיל, עַל אַפּוֹי נָפֵל. (קה״ר ז).

רפב דְּשׁוּמְשְׁמָנָא גַּבְרָהּ, כּוּרְסָהּ בֵּי חָרָתָא רָמֵי לָהּ. (יבמ׳ קיח:).

ה.

רפג הָא אִלְפָּא, אַיְתֵי נַהֲרָא. (ירוש׳ גיט׳ ז).

רפד הָא בְּהָא תַּלְיָא. (שבת קלה:).

רפה הָא גַּבְרָא וְהָא דִּסְקָא. (קיד׳ ע:).

רפו הָא סַקָּא, הָא סִלְעָא, הָא סָאתָא – קוּם כּוֹל. (ויק״ר לו).

רפז הָא פְּרַגְמַטְיָא וְהָא פְּרַגְמְטוֹטָא. (פסיק״ר כא).

רפח הָא קוּרָא, הָא קִלְתָּא, אֲכַלְתּוּן בְּקוּרָא לְקוּן בְּקִלְתָּא. (שו״ט כב).

רפט האוכל בשוק הרי זה דומה לכלב. (קיד׳ מ:).

רצ האומר דבר בשם אומרו מביא גאולה לעולם. (מג׳ טו:).

רצא האונס שותה בעציצו. (כת׳ לט.).

רצב הַאי גַּבְרָא בְּהַהוּא פַּחְדָא נַמֵי יָתֵב. (סנה׳ צה:).

רצג הַאי דִּשְׁנָא לְהַאי פַּרְדַּשְׁנָא. (שם צד:).

רצד הַאי עָלְמָא כְּבֵי־הִלּוּלָא דָּמְיָא. (עיר׳ נד.; ע״ו).

רצה הַאי תִּגְרָא דָמְיָא לְצִנּוֹרָא דִבְדְקָא – כֵּיוָן דְּרָוַח רָוַח. (סנה׳ ז).

רצו הבא להרגך – השכם להרגו. (סנה׳ עב.).

רצז הבא לִטַּהֵר – מסַיעין אותו. (שבת קד.).

רצח הבכיה מבכה גחלי הלב. (פסיק״ז בראשית יג).

רצט הַבְלָא מַפִּיק הַבְלָא. (שבת מא).

ש הָדָא חַקְלָא כַּד הִיא מִתְחַצְדָא בְּלָא עָנְתָהּ, אֲפִילוּ תִּבְנָא לֵית הוּא טָב. (שהש״ר).

שא הָדָא עוּבְרְתָא דְּכַרְמָא דְּלָא אִתְכַּפְּיָאת עַד דְּהִיא רְטִיבָא, כַּד קַשְׁיָא לֵית אַתְּ יָכִיל. (מד׳ משלי כב).

שב הָדָא תּוֹרְתָא דְּלָא יַלִּיפָא רָדְיָא בְּעָנְתֵהּ – מִתְקַשְׁיָא עֲלֵיהּ בְּסוֹפָא. (שם).

שג הַדַּבֵּק לְשַׁחֲוָר וְיִשְׁתַּחֲווּ לָךְ. (ספרי דברים).

שד הֶדְיוֹט קוֹפֵץ בראש. (מג׳ יב:).

שה הָדֵין עַרְקָא מִן הָדָא מִשְׁכָּא. (תנח׳ בראשית).

שו הדן את הטפש הוא עצמו נדון. (איכ״ר).

שז הֲדַר בני אדם תורה. (דא״ז י).

שח הֲדַר תורה חכמה. (שם).

שט הֲדַר חכמה ענוה. (שם).

רפא) דרקק לעיל וגו׳ — הרוקק למעלה אל פניו יפול. רפב) **דשומשמנא וכו׳** — מי שבעלה נמלה (קטן כנמלה) כסאה מוטל בין חורות (שרות); כלו׳ מתכבדת היא בו אפילו בפני גדולות וחשובות. רפג) הא אלפא וגו׳ — הרי הספינה, הבא את הנהר. רפד) הא בהא וגו׳ — זה בזה תלוי. רפה) הא גברא וגו׳ — הרי האיש והרי שטר הזמנה. רפו) הא סקא וגו׳ — הרי השק (של תבואה), הרי הסלע (מטבע, דמי התבואה), הרי הסאה (למדידת התבואה)—עמוד ומדוד; כלו׳ הכל מוכן, קום עשה אתה את שלך. רפז) הא פרגמטיא וגו׳ — הרי הסחורה והרי הסוחר. רפח) הא קורא וגו׳ — הרי הקור (קליפה רכה של דקל שאוכלין אותה) והרי השבט (שהקליפה נקלפה ממנו), אכלתם את הקור תלקו בשבטו; כלו׳ העונש סמוך לחטא (ועי׳ סי׳ רס״ו). רצא) האונס וגו׳ — מי שאנס בתולה חייב לקחתה לאשה ונמצא ששותה מתוך כד מנוקב שלו, שקשור כל ימי חייו לאשה פגומה. רצב) האי גברא וגו׳ — אדם זה אף הוא היה יושב באותו פחד; כלו׳ אף הוא נתון בצרה זו. רצג) האי דשנא וגו׳ — מתנה זו (נאה) לאדון זה. רצד) האי עלמא וגו׳ — העולם הזה דומה לבית משתה. רצה) האי תגרא וגו׳ — תגרה (מריבה) זו דומה לצנור של בדק המים (פרץ מים של נהר), כיון שמתרחב מתרחב; כלו׳ מריבה כיון שמתחילין בה הולכת ומתגברת. רצז) מסיעין אותו —עוזרין לו מן השמים. רצט) הבלא וגו׳ — חום מוציא חום. ש) הדא חקלא וגו׳ — שדה זה כשהוא נקצר שלא בעונתו (בזמנו), אפילו התבן אינו טוב. שא) הדא עוברתא וגו׳ — זמורה זו של כרם שלא נכפפה כשהיא רטובה, לא תוכל לה כשתתקשה. שב) הדא תורתא וגו׳— פרה זו שלא למדה חרישה בעונתה, מתקשה עליו בסוף. שג) הדבק וגו׳ — התדבק לשר וישתחוו לך. שד) הדיוט — אדם גס. שה) הדין ערקא וגו׳ —רצועה זו מעור זה.

סי הֲדַר מצוה צניעות. (דא"ז י).
סיא הַדְרָא קוּשְׁיָא לְדוּכְתָּא. (כת' ע:).
סיב הדרת פנים זָקָן. (שבת קנב.).
סיג הוּא אָכֵל וַאֲנָא מְשֵׁינָא ? (חול' קז:).
סיד הוא ארי בן ארי ואתה ארי בן שועל. (ב"מ פד:).
סטו הוא השטן, הוא יצר־הרע, הוא מלאך־המות. (ב"ב טז.).
סטז הוא מוֹתִיב לָהּ וְהוּא מְפָרֵק לָהּ (גיט' ו).
סיז הוֹאִיל וְאִדְּחִי – אִדְּחִי. (כר' נא.).
סיח הוֹאִיל וַאֲתָא לְיָדָן נֵימָא בָהּ מִלְּתָא. (ב"מ טז:).
סיט הואיל והוא רצונה הוא כבודה. (ירוש' פאה א).
סכ הוראת בעל־דין כמאה עדים דָמֵי. (קיד' סה:).
סכא הודה ולא בוש. (זב' קא.).
סכב הֱווּ מתינים בדין. (אב' א).
סכג הֱוֵי דן את כל האדם לכף־זכות. (שם).
סכד הֱוֵי זנב לאריות ואל תהי ראש לשועלים.(שם ד).
סכה הֱוֵי מחשב הֶפְסֵד מצוה כנגד שכרה. (שם ב).
סכו הֱוֵי מקבל את כל האדם בסבר פנים יפות. (שם א).
סכז הֱוֵי מקבל את כל האדם בשמחה. (שם ג).
סכח הֱוֵי מתאבק בעפר רגלי חכמים והוי שותה בצמא את דבריהם. (שם א).
סכט הֱוֵי מתחמם כנגד אורם של חכמים. (שם ב).
סל הוכיח סופו על תחלתו. (גיט' סג).
סלא הוסיף נֹפֶךְ מִשֶּׁלּוֹ. (קיד' מח:).
סלב הוספת קמח–הוסף מים. (תנח' ראה).
סלג היראת שעה היתה. (יומא סט:).
סלד הושהרו פניהם כשולי קדרה. (מג' יא.).
סלה הֻתְּרָה הָרְצוּעָה ? (פסיק' דר"כ ח).
סלו הזהרו בבני עניים שמהם תצא תורה. (נר' פא.).
סלז הזהרו בזקן ששכח תלמודו מחמת אָנְסוֹ.(בר' ח:).
סלח הזכות יש לה קֶרֶן ויש לה פירות. (קיד' מ.).
סלט החושד בכשרים לוקה בגופו. (שבת צז.).
סמ הֵטִיח דברים כלפי מעלה. (בר' לא:).
סמא הִיא נָיְמָא וְדִיקוּלָא שָׁפֵל. (סנה' ז.).
סמב הֵיאך יכול החי להכחיש את החי ? (בר' כז:).
סמג היום קצר והמלאכה מרובה. (אב' ב).
סמד היוצא מן הטמא טמא והיוצא מן הטהור טהור. (בכור' ה.).
סמה הֶיזֵּק רְאִיָּה שְׁמֵיהּ היזק. (ב"ב ב:).
סמו היזק שאינו נִכָּר לָא שְׁמֵיהּ היזק. (גיט' מא.).
סמז הֵיכָא דְעָיֵיל יַרְקָא לֵיעוּל בִּשְׂרָא וְכַוְרֵי. (שבת קמ:).
סמח הֵיכְמָה דְמָעְוִילָא עָוֵל עַל פִּלַּבְתֵּהּ כֵּן סָלֵק לֵהּ. (קה"ר ז).
סמט הֵיכְמָה דְקְמְקְמָא נָלֵשׁ, עַל גִּיסֵהּ שָׁפֵךְ. (שם ז).
סנ הים נוטל בשפע ונותן בשפע. (עפ"י ויק"ר ד).
סנא הכל בחזקת סוּמָא. (ב"ר נג).
סנב הכל בידי שמים, חוץ מיראת שמים. (בר' לג:).
סנג הכל בידי שמים, חוץ מצנים פחים. (כת' ל.).
סנד הכל הולך אחר הגוף. (מכות יב.).
סנה הכל הולך אחר המעמיד. (שבת טו:).
סנו הכל הולך אחר הָעִקָּר. (פרה ב).
סנז הכל הולך אחר הראש. (פדר"א מב).

סיא) הדרא וגו' — השאלה חוזרת למקומה. סיג) הוא אכל וגו' — הוא אוכל ואני ארחיץ (את ידי) ? סטז) הוא מותיב וגו' — הוא משיב והוא מתרץ. סיז) הואיל ואידחי וגו' — כיון שנדחה נדחה. סיח) הואיל ואתא וגו' — כיון שבא לידינו נאמר בו דבר. סכט) אורם —אשם. סלא) נופך —אבן טובה. סלה) הותרה הרצועה — חפשי הוא ויכול לעשות כרצונו. סלז) מחמת אנסו — מפני אונס של חולי. סמ) הטיח וגו' — דבר דברים קשים נגד הקב"ה. סמא) היא ניימא וגו' — היא (האשה) מנמנמת והסל (שעל ראשה) משתפל ונופל; כלו' בעצלותה יהרס הבית. סמה) היזק ראיה — ההיזק של הבטת השכן לתוך חצר חברו. שמיה —שמו. סמז) היכא דעייל וגו' — במקום שנכנס ירק יכנס בשר ודגים; כלו' טוב לאכול מזונות יפים ממזונות פחותים. סמח) היכמא דמעיילא וגו' — כשם שהטוה טוה על פלכו כך עולה לו; כלו' רגזן לא עלתה בידו אלא רגזנותו. סמט) היכמה דקימקומא וגו' — כשהקומקום רותח שופך על צדו; כלו' הכועס מביא רעה לעצמו. סנא) סומא — עוור. סנה) אחר המעמיד — אחרי דבר המעמיד והמקיים.

מנח הכל יודעים כלה למה נכנסה לחופה. (שבת לג.).

מנט הכל כמנהג המדינה. (סוכה לח.).

מס הכל לבעל המעות. (כת' צח:).

מסא הכל לפי הזמן. (ב"מ מ.).

מסב הכל לפי המבַיֵּש והמתבַּיֵּש. (ב"ק פג:).

מסג הכל לפי מה שהוא אדם. (כלים יז).

מסד הכל מן האשה. (ב"ר יז).

מסה הכל מכבדין למי שהשעה עומדת לו. (תנה"ק ויחי).

מסו הכל צָפוי והרשות נתונה. (אב' ג).

מסז הכל צריכין למָרֵי חִטַּיָא. (בר' סד.).

מסח הכלבים—אחר נובח וכֻלם מתקבצים ונובחים על חנם. (שמ"ר לא).

מסט הבשר שבטַּבָּחִים שותפו של עמלק. (קיד' פב.).

מע הלב והעינים הם סרסורים לגוּף. (במ"ר ז).

מעא הלב יודע אם לעָקָל אם לעֲקַלְקַלוֹת. (סנה' כו.).

מעב הַלְוַאי „אותי עזבו ותורתי שמרו". (ירוש' חג' א).

מעג הלך התבל אחר הדלי. (תנח' מקץ).

מעד הֲלָכָה, ואין מורין כן. (ביצה כח:).

מעה הֲלָכָה חמורך, טרפון! (בכור' פ"ד).

מעו הלכה למעשה. (שבת נג.)

מעז הלכה רוַחַת בישראל. (חול' נז.)

מעח הִלְכְתָא בָעְיָא צְלוּתָא. (עיר' סה.).

מעט הִלְכְתָא לִמְשִׁיחָא. (סנה' נא.).

מפ הלעיטהו לרשע וימות. (ב"ק סט.).

ספא המוציא מחברו עליו הראיה. (שם לה.)

ספב המתובר לטמא טמא ולטהור טהור. (שם צב:).

ספג המלבין פני חברו ברבים כאלו שופך דמים. (ב"מ נח).

ספד הממון מעמיד רגליו של בעליו. (קה"ר ו).

ספה המנהג מבטל את ההלכה. (ירוש' יבמ' יב).

ספו המצפה לשלחן חֲבֵרו חייו אינם חיים. (עפ"י ביצה לב:).

ספז המקום ימלא לך חסרונך. (בר' מז.).

ספח המתחיל במצוה אומרין לו: מְרוק. (ירוש' מג' ב).

ספט המתרגם פסוק כצורתו הרי זה בַדָּאי. (קיד' מט).

מצ הֶן דְלֵיסְטָאָה מְקַפֵּח, תַּמָן מִצְטְלֵב. (אס"ר ג).

מצא הנותן מתנה לחברו צריך להודיעו. (שבת י:).

מצב הַנַּח לבעל הגִנה לקֹץ את קוציו. (ירוש' מעש' ג).

מצג הנח להם לישראל, אם אין נביאים הם בני נביאים הם. (פס' סו:).

מצד הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין. (ביצה ל.).

מצה הָניח חיק אמו וחִבק חיק נכריה: (ירוש' מו"ק ג).

מצו הניח מעותיו על קרן הצבי. (כת' קו:).

מצז הנעלבים ואינם עולבים. (שבת פח:).

כצח הַסַּדְרָן קודם לפַלְפְּלָן. (ירוש' הור' ג).

מצט הסתלק מן הספק. (אב' א).

ן העבר רצונך מפני רצון חברך. (דא"ז א).

ןא העולם־הזה דומה לפרוזדור בפני העולם־הבא. (אב' ד).

מסב) לפי המבייש וגו' — לפי חשיבותו של זה וזה. מסה) שהשעה עומדת לו —שמזלו משחק לו. מסו) הכל צפוי — מראש ע"י הקב"ה ואעפ"כ „הרשות נתונה" לאדם לבחור דרכו. מסז) למרי חטיא — לבעל החטים. מע) סרסורים לגוף — להביאו לידי עבירה. מעא) הלב יודע וגו' — לבו של אדם יודע אם הוא נוטל עץ בשביל עקל (מין כלי שמוש לבית־הבד) או לעקלקלות, ולשון נופל על לשון הוא; כלו' אם כוונתו לתקן או לקלקל. מעד) הלכה ואין וגו' — כך היא ההלכה ומותר לעשות כך, אבל אין מורין כן לרבים, שלא יזלזלו בדבר. מעה) הלכה חמורך וגו' — הפסדת המורך. מעז) רווחת — מקובלת ונהוגה. מעח) הלכתא בעיא וגו'—הלכה צריכה צלילות הדעת. מעט) הלכתא למשיחא —הלכה למשיח; כלו' הלכה שאינה צריכה לזמנה אלא לעתיד לבוא. ספא) המוציא מחבירו וגו' — הרוצה להוציא ממון מחזקת בעלים עליו להביא ראיה (עדות). ספג) המלבין —המבייש. ספח) מרוק —גמור. ספט) כצורתו— תרגום מלה במלה. בדאי — משקר. מצ) הן דליסטאי וגו' — במקום שהלסטים מקפח (הורג) שם הוא נתלה. מצב) לקוץ — לכרות. מצו) הניח מעותיו וגו' —כלו' הפקיר ואבד מעותיו. מצח) הסדרן וגו' — היודע לסדר שמועותיו גדול ממי שיודע לפלפל בתורה. מצט) הסתלק — התרחק. ןא) לפרוזדור —

[ב העיסק במצוה פטור מן המצוה. (סוכה כה:).

[ג הפה שאסר הוא הפה שהתיר. (כת׳ יח:).

[ד הפיגם את עצמו פוגם משפחתו עמו. (במ״ר כא).

[ה הֲפֹךְ בָּהּ וַהֲפֹךְ בָּהּ דְכֹלָּא בָהּ. (אב׳ ה).

[ו הֲפוּךְ בִּנְבֶלְתָּא וְלָא תֵּיפוּךְ בְּמִלֵּי. (פס׳ קיג.).

[ז הַפּוּכֵי מַטְרְתָּא למה לי? (כת׳ קי).

[ח הפורש ממך כפורש מן החיים. (קיד׳ סו:).

[ט הפקר בית־דין הפקר. (גיט׳ לו:).

[י הפת והעבברים — מי דרכו ללכת אצל מי? הוי אומר: העבברים אצל הפת. (ילק״ש קהלת ז).

[יא הפתח שאינו פתוח למצוה פתוח לרופא. (שהש״ר).

[יב הצועק לְשֶׁעָבַר הרי זה תפלת־שוא. (בר׳ נד.).

[יג הֵצִיץ ונפגע. (חג׳ יד:).

[יד הקדוש־ברוך־הוא גוזר והצדיק מבטל. (עפ״י מו״ק טז.).

[טו הקב״ה לְבָא בָעֵי. (סנה׳ קו:).

[טז הקב״ה מקדים הרטיה ואחר־כך הוא מכה. (חזית ד).

[יז הראשונים חרשו וזרעו... ואנו — אין לנו פה לאכול. (ירוש׳ שקל׳ ה).

[יח הרבה ילדות עושה, הרבה יין עושה. (סוטה ז).

[יט הרבה למדתי מרבותי ומחברי יותר מרבותי־ ומתלמידי יותר מכֻּלם. (תענ׳ ז:).

[כ הרבה מעות יש לי ואין לי שְׁלֻחַנִי להרצותן. (סנה׳ סח.).

[כא הרבה סְיָחִים מתו ונעשו עורותיהם שטיחים על־ גבי אמותיהם. (ב״ר סו).

[כב הרבנות מקברת את בעליה. (פס׳ פז.).

[כג הרהורי עבֵרה קשים מעברה. (יומא כט.).

[כד הרוצה לֵחָנֵק יִתָּלֶה באילן גדול. (פס׳ קיב.).

[כה הרוצה שֶׁיַּחְכִּים — יעסוק בדיני־ממונות. (בר׳ סג:).

[כו הרחק מן הַכָּעור ומן הדומה לוֹ. (חול׳ מד.).

[כז הרי זה בא לְלַמֵּד — ונמצא לָמֵד. (פס׳ כה:).

[כח הֲרֵי שֻׁלְחָן והרי בשר והרי סַכִּין —ואין לנו פה לאכול. (קיד׳ מו.).

[כט הרי שלך לפניך. (ב״ק צד.).

[ל הֲרֵינִי כַּפָּרַת משכבו. (קיד׳ לא:).

[לא הרכיב חגר על גבי סומא. (סנה׳ צא:).

[לב השכור נותן עינו בכוס והחנוני בכיס. (תנח׳ שמיני).

[לג השלום שקול כנגד הכל. (ספרא בחקותי).

[לד השעה משחקת לו. (בר׳ ז:).

[לה הַשְׁפָּלָתִי זו הגבהתי; הגבהתי זו השפלתי. (שמ״ר מה).

[לו התאומים הללו אם חשש אחד בראשו חברו מרגיש. (שם ב).

למסדרון, לחדר הכניסה. [ד) הפיגם —הפוסל ומגנה את עצמו ע״י מעשיו. [ה) הפוך בה וגו׳ —הפוך בה והפוך בה (עסוק הרבה בתורה) שהכל בה. [ו) הפוך בנבילתא וגו׳ — הפוך בנבילה ולא תהפך בדברים. כלו׳ מוטב לעסוק במלאכה בזויה כהפשטת נבילה מלעסוק בדברים בטלים. [ז) הפוכי מטרתא וגו׳ — הפיכת המדה למה לי? כלו׳ משאוי נתון בשתי מדות שוות ע״ג בהמה מה תועלת והקלה יש כשמהפכין משל זו לזו? אלא תעמוד כל אחת במשאה. [ט) הפקר וגו׳ — אם הפקיר בי״ד ממון בעלים הרי הוא הפקר. [יא) למצוה — לצדקה לעניים. [יב) לשעבר — על מה שכבר נעשה. [יג) הציץ ונפגע — הביט ולקתה דעתו. [טו) לבא בעי — מבקש כוונת הלב. [טז) הרטיה — תחבושת למכה. [יז) אין לנו פה לאכול — כלו׳ אין לנו דעת להשתמש במה שהכינו לנו אחרים. [יח) הרבה... עושה — הרבה גורם. [כ) שלחני להרצותן — חלפן להחליפן. [כא) הרבה סיחים וגו׳ —כלו׳ הרבה צעירים מתים לפני הזקנים. („סיחים" — בני סוסים; „שטיחים" — מרבדים). [כג) הרהורי עבירה — מחשבות זימה. [כד) הרוצה ליחנק וגו׳ — כלו׳ מי שרוצה שיקבלו דעתו יתמך בדבריו על אדם גדול. [כו) מן הכעור — מדברים מכוערים. [כז) בא ללמד וגו׳ — בא ללמד על אחרים והוא בעצמו צריך שילמדו עליו. [כח) הרי שלחן וגו׳ — כלו׳ הכל מוכן ואין אנו יכולים להשתמש. [ל) הריני כפרת וגו׳ — כך אומרים על מת שחייבים בכבודו. [לא) הגר ע״ג סומא — פסח ע״ג עוור. [לה) השפלתי וגו׳ —כשאני משפיל את עצמי מגביהים אותי וכשאני מגביה א״ע משפילים אותי. [לו) חשש — כאב.

ולז התיר׳ה חסה על ממונם של ישראל. (יומא לט:).

ולח הַתְחַלְתָּ – גְּמוֹר. (ב״ר ט).

ולט התקן עצמך בפרוזדור כדי שתכָּנס לַטְּרַקְלִין. (אב׳ ד).

ו.

ומ וָא״ו דִּכְתִיב אַאוּפְתָא. (חול׳ טז.).

ומא „וְאָהַבְתָּ לְרֵעֲךָ כָּמוֹךָ״[1] —ברור לו מיתה יפה. (כת׳ לז:).

ומב וַי לדור שגבוריו יְרוּדִין. (ילק״ש רות).

ומג וַי לָהּ לְאִלְפָא דְּאָזְלָה בְּלָא מִכְסָא. (ע״ז י:).

ומד וַי לֵהּ לְמָאן דְּלָא יָדַע בֵּין טָב לְבִישׁ. (סנה׳ קג.)

ומה וַי מִבֵּיתָא, וַי מִבָּרָא. (מג׳ טז.).

ומו „וָחַי בָּהֶם״[2] — ולֹא שֶׁיָּמוּת בהם. (יומא פה:).

ומז ויהיו עניים בני ביתך. (אב׳ א).

ומח וכי אימרין לו לאדם: חֲטָא בשביל שֶׁיִּזְכֶּה חברך? (שבת ד.).

ומט וְכִי בְּכְדִי סְפְדוּ סַפְדָּנַיָא...? (תענ׳ ה:).

ונ ולא תהא כהֶנֶת כְּפוּנְדָקִית? (יבמ׳ קכד.).

ונא ולא תהא תורה שלמה שלנו כשיחה בְּטֵלָה שלכם? (מנח׳ סה:).

ונב וּלְוַאי שֶׁתְּהֵא בִיאָה כִיצִיאָה. (סנה׳ ז.).

ונג וְתוּ לֹא מִידֵי. (יבמ׳ לט.).

ז.

ונד זְבַן וְזַבֵּן – תַּגָּרָא אִקְּרֵי? (ב״מ מ:).

ונה זְבַנְתְּ – קְנֵית, זַבֵּן – אוֹבִיד. (שם נא.).

ונו זה נהנה וזה לא חָסֵר. (ב״ק כ:).

ונז זהירות מביאה לידי זריזות. (ע״ז כ:).

ונח זו ואין צריך לומר זו. (כת׳ נח.).

ונט זו צריכה לְפָנִים ולִפְנֵי־ולִפְנִים. (ב״מ טז.).

וס זו תורה וזו שכרה? (בר׳ סא:).

וסא זַוְדָאֵי קַלִילָא וְאוֹרְחָא רַחִיקְתָא. (כת׳ סז:).

וסב זוּזָא בְּזוּזֵי דָמְיָא. (ב״מ עז:).

וסג זוּזָא לַעֲלָלָא לָא שְׁכִיחָא. לְתִלּוּתָא שְׁכִיחָא. (חג׳ ה.).

וסד זונות מְפַרְכְּסוֹת זו את זו –תלמידי־חכמים לא כל־שכן. (שבת לד.).

וסה זִיל קְרִי בֵּי־רַב הוּא. (סנה׳ לג.).

וסו זָכִין לאדם שלא בפניו. (כת׳ יא.).

וסז זכר בא לעולם — בא כִּכָּרוֹ עמו. (נדה לא:).

וסח זמן תפלה לְחוּד, זמן תורה לחוד. (שבת י.).

וסט זְמָרָא בְּבֵיתָא–חוּרְבָּא בְּסִפָּא. (סוטה מח.).

[1] ויק׳ י״ט, יח, [2] כס י״ח, ה,

ולט) התקן וגו׳ — תכין עצמך בהדר המבוא קודם שתבוא לחדר הפנימי. ומ) ואו דכתיב וגו׳ — אות וא״ו שכתובה על בקעת עץ, שאינה עולה יפה ואינה ניכרת מחמת החריצין והפגימות של הבקעת; כלו׳ טעם שאינו נכון. ומב) וי — אוי. ירודין — מושפלים ובזוים. ומג) ווי לה לאילפא וגו׳ — אוי לה לספינה שהלכה בלא (תשלומי) מכס; כלו׳ אוי לו למת בלא תשובה. ומד) ווי ליה למאן וגו׳ — אוי לו למי שאינו יודע בין טוב לרע. ומה) ווי מביתא וגו׳ — אוי מבפנים ואוי מבחוץ. ומו) וחי בהם — במצות התורה. ולא שימות בהם — שפקוח נפש דוחה מצוות שבתורה. ומט) וכי בכדי וגו׳ — וכי בחנם ספדו הספדנים? ונ) ולא תהא כהנת וגו׳ — כלו׳ וכי הכהנית (בת כהן) אינה חשובה כפונדקית (כבעלת בית מלון)? ונג) ותו לא מידי — ויותר אין כלום. ונד) זבן וגו׳ — קנה ומכור (לא בשביל ריוח) נקרא סוחר? ונה) זבנת וגו׳ — קנית (חפץ) מצאת (הרווחת), מכרת–אבדת (הפסדת), שהממון יכלה. ונט) זו צריכה וגו׳ — כלו׳ דבר זה צריך עיון מרובה. וסא) זוודאי וגו׳ — צידתי קלה (מועטת) והדרך רחוקה. וסב) זוזא כזוזי — זוז (אחד) דומה לזוזים (הרבה). וסג) זוזא לעללא וגו׳ — זוז לתבואה אינו מצוי ולצרה מצוי. וסד) מפרכסות — צובעות ומקשטות. וסה) זיל וגו׳ — לך וקרא בבית הרב; כלו׳ אפי׳ תינוקות של בית רבן יודעין אותו. וסו) זכין וגו׳ — זוכין בשבילו. וסז) בא ככרו עמו — כלו׳ הפרנסה מתרבה בבית לפי רוב הבנים. וסח) לחוד — לבד. וסט) זמרא וגו׳ — זמר בבית חורב בספ; כלו׳ בית שזמר בתוכו תמיד סופו להחרב.

זע זְנוּתָא בְּבֵיתָא כִּי קַרְיָא לְשׁוּמְשְׁמֵי. (סוטה גז).
זעא זקן אַשְׁמָאי. (קיד' לב:).
זעב זקן – זה שקנה חכמה. (שם).
זעג זקני עם־הארץ כל־זמן שמזקינים דעתם מִטָּרֶפֶת עליהם. (קנים ג).
זעד זקני תלמידי־חכמים כל־זמן שמזקינים דעתם מתיַשבת עליהם. (שם; שבת קנב.).

זעה זרוק חוּטְרָא לַאֲוִירָא אַעִקָּרֵיהּ קָאֵי. (ב"ר נג; תנח' בלק).
זעו זרוק מטה לאויר לעיקרו נופל. (במ"ר כ).
זעז זרוק מרה בתלמידים. (כת' קג:).
זעח זריז וְנִשְׂכָּר. (חול' פב.).
זעט זריזות מביאה לידי נקיות. (סוטה מט.; ע"ז כ:).
זפ זריזין מקדימין למצות. (פס' ד.).

ח.

זפא חבורה ומשפחה דומין לכפת אבנים, אתה נוטל ממנה אבן אחת וכלה מתרועַעַת. (ב"ר ק).
זפב חֲבַט חָבַטְתְּ דְּהִיא טָבָא לְקְלָטָא. (ירוש' יבמ' ב).
זפג חביבה מלאכה מוכות אבות. (ב"ר עד).
זפד חביבה מצוה בשעתה. (פס' סח:).
זפה חביבין עליך יסורין? (בר' ה:).
זפו חֲבַל לספינה שהלכה לה ולא נתנה המבס. (דב"ר ב).
זפז חֲבַל עַל דְּאָבְדִין וְלָא מִשְׁתַּכְּחִין. (סנה' קיא.).
זפח חֲבַל עַל דְּלֵית לֵהּ דָּרְתָא וְתַרְעָא לְדָרְתָא עָבֵד. (שבת לא:).
זפט חַבְרוּתָא כְּלַפֵּי שְׁמַיָּא. (בר' לד.).
זצ חַבְרָךְ חַבְרָא אִית לֵיהּ וְחַבְרָא דְחַבְרָךְ חַבְרָא אִית לֵיהּ. (כת' קט:).
זצא חַבְרָךְ מִית־אַשֵּׁר, חַבְרָךְ אִתְעַשַּׁר–לָא תְּאַשֵּׁר. (גיט' ל:).

זצב חַבְרָךְ קָרְיָךְ חֲמָרָא – אַכְּפָא לְגַבָּךְ מוּשׁ. (ב"ק צב:).
זצג חַד כְּרֵסָא אִית לֵיהּ, תְּרֵי כְּרֵסֵי לֵית לֵיהּ. (כת' בג.).
זצד חוּכָא וְאִטְלוּלֵי. (עיר' סח:).
זצה חומץ בן יין. (ב"מ פג.).
זצו חומרי המקום שיצא משם וחומרי המקום שהלך לשם. (פס' נ.).
זצז חֻצְפָּא אֲפִילוּ כְּלַפֵּי שְׁמַיָּא מַהֲנֵי. (סנה' קה.).
זצח חֻצְפָּא מַלְכוּתָא בְּלָא תָאגָא הִיא. (שם).
זצט חותמו של הקדוש־ברוך־הוא אמת. (שבת נה.).
ח חזיר פושט טלפיו ואומר: אני טהור. (ב"ר סה).
חא חֲזִירְתָּא רָעְיָא בַּעֲשָׂרָה, וְאִמְרְתָא לָא בְּחַד? (שם מד).
חב חֲזָקָה על חָבֵר שאינו מוציא מתחת ידו דבר שאינו מתוקן. (פס' ט.).

(זע) זנותא וגו' — זנות בבית כתולעת לשומשמין; כלו' מהרס ומכלה כרקב. (זעא) אשמאי — בעל עבירות. (זעג) מטורפת — מתבלבלת. (זעה־ו) זרוק חוטרא וגו', זרוק מטה וגו' — כלו' כל דבר נמשך לשרשו. (זעז) זרוק מ־ה — הטל קצת אימה. (זעח) ונשכר — מרויח. (זפא) מתרועעת — נהרסת. (זפב) חבט וגו' — הכה מכתך שהיא טובה לקליטה (לקלוט דברי תורה). (זפו) חבל — אוי; ועי' סי' זמג. (זפז) חבל על דאבדין וגו' — ווי על אלו שאבדו ואינם נמצאים. (זפח) חבל על דלית וגו' — ווי על זה שאין לו חצר ועושה שער לחצר. (זפט) חברותא וגו' — כלו' וכי מקילין ראש ונוהגין מנהג חברים בהקב"ה. (זצ) חברך חברא וגו' — חברך יש לו חבר וחברו של חברך אף הוא יש לו חבר. (זצא) חברך מית וגו'— [אם אמרו לך] חברך מת תאמין, חברך נתעשר אל תאמין. (זצב) חברך קריך וגו' — חברך קרא לך חמור תן אוכף (כר) על גבך. (זצג) חד כריסא וגו' — כרס (בטן) אחת יש לו, שתי כריסין אין לו. (זצד) חוכא וגו' — שחוק ולעג. (זצה) חומץ וגו' — כלו' רע בן טוב. (זצז) חוצפא אפילו וגו' — עזות מועילה אפילו כנגד שמים. (זצח) חוצפא מלכותא וגו' — העזות היא מלכות בלא כתר. (ח) טלפיו — פרסותיו השסועות, שהן סימן טהרה. (חא) חזירתא וגו' — החזירה רועה בעשרה והכבשה לא באחד? (חב) חזקה — סתם. חבר — תלמיד־חכם.

פג חזקה, שליח עושה שליחותו. (עיר' לא:).

פד חֲטוף וֶאֱכוֹל, חֲטוף וּשְׁתֵי, דְּעָלְמָא דְּאָזְלִינַן מִנֵּיהּ כְּהִלּוּלָא דָּמֵי. (שם נד.).

פה חִטַּיָּא דְקַרְתָּךְ זוּנִין — זְרַע מִנְּהוֹן. (ב"ר נט).

פו חי נושא את עצמו. (שבת צד.).

פז חַיָּב אדם לברך על הרעה כשם שהוא מברך על הטובה. (בר' נד.).

פח חיב אדם לומר בִּלְשׁוֹן רַבּוֹ. (עד' א).

פט חַיֵּי, בְּנֵי וּמְזוֹנֵי לָא בִּזְכוּתָא תַּלְיָא מִלְּתָא אֶלָּא בְּמַזָּלָא תַּלְיָא מִלְּתָא. (מו"ק כח.).

פי חייך קודמין לחיי חברך. (ב"מ סב.).

פיא חֵילָךְ לְאוֹרַיְתָא, שׁוּפְרָךְ לִנְשֵׁי. (שם פד.).

פיב חַכִּים יִתְקְרֵי, רַבִּי לָא יִתְקְרֵי. (שם פו.).

פיג חכם לִכְשֶׁיִּרְצֶה. (גיט' סז.).

פיד חכם עָדִיף מנביא. (ב"ב יב.).

פטו חכם קודם למלך. (הור' יג.).

פטז חכם שמת אין לנו כיוצא בו. (שם יג.).

פיז חכם שמת הכל קרוביו. (שם).

פיח חכמה מפוארה בכלי מבוער. (תענ' ז.).

פיט חכמים, הזהרו בדבריכם. (אב' א).

פכ חכמים עשו הזוק לדבריהם. (עיר' עז.).

פכא חֲלֵב עזים שחורות וחלב עזים לבנות אחת היא. (ב"ר פג).

פכב חֶלְבְּנָה ריחה רע וּמְנָאָהּ הכתוב עם סַמְמָנֵי הקטורת. (כרית' ו:).

פכג חלום אחד מששים לנבואה. (בר' נז:).

פכד חם חטא וכנען נתקלל. (ב"ר לו).

פכה חַמִּין במוצאי־שבת מְלוּגְמָא. (שבת קיט).

פכו חַמָּר־גַּמָּל. (עיר' לה).

פכז חמר לִמְרַכָּב או חמר לְמִשְׁתֵּי. (שם נג:).

פכח חֲמָרָא אפילו בתקופת תמוז קְרִירָא לֵיהּ. (שבת נג.).

פכט חַמְרָא לְמָרֵיהּ וְטִיבוּתָא לְשָׁקְיֵהּ. (ב"ק צב:)

פל חַמְשִׁין דְּעָבְדִין טָבִין מִן מָאתָן דְּלָא עָבְדִין. (ירוש' פאה ח).

פלא חַמָּתָהּ מְרֻבָּה מִצִּלָּתָהּ. (סוכה כב:).

פלב חַן מקום על יושביו. (סוטה מז.).

פלג חס המקום על כבוד הבריות. (תוס' ב"ק ז; ספרי שופטים).

פלד חס ושלום, לא תהא כזאת בישראל! (סנה' יא.).

פלה חסרון־כיס קשה מכלם. (קה"ר ז).

פלו חַסְרֵיהּ לְגַנָּבָא נַפְשֵׁיהּ לִשְׁלָמָא נָקִיט. (סנה' כב.).

פלז חַצְבֵי חִוְּרֵי דְּמַלְיָין קִטְמָא. (בר' כח.).

פלח חַצְבֵי לְנַהֲרָא, כַּגְנֵי לְיָא? (שם נח.).

פלט חרש שוטה וקטן פגיעתם רעה. (ב"ק פז.).

פד) חטוף וגו' — חטוף ואכול, חטוף ושתה, שהעולם שאנו הולכים ממנו דומה לבית־משתה. פה) חטיא וגו' — אם החטים של עירך זונין הן (מין גרוע שגדל בין החטים), זרע מהן, ולא תקח לזריעה מעיר אחרת. פט) חיי בני וגו' — חיים, בנים ומזונות אינם תלוים בזכות אלא במזל. פיא) חילך וגו' — כחך לתורה ויפיך לנשים. פיב) חכים יתקרי וגו' — חכם יקרא, רבי לא יקרא. פיד) עדיף — גדול. פטז) כיוצא בו — דומה לו. פכה) חמין וגו' — שתית חמין במו"ש רפואה. פכו) חמר גמל — את החמור מוליכין בהנהגה (מאחריו) ואת הגמל במשיכה (מלפניו), וחמור וגמל כאחד אי אפשר להוליך באחת מהן, ומי שהוא חמר־גמל (מוליך חמור וגמל) כאחד אינו זז ממקומו. פכז) חמר למרכב וגו' — כשאומרין חמר צריכין לברר אם הכוונה חמור לרכיבה או חמר (יין) לשתיה. פכח) חמרא אפילו וגו' — חמור אפילו בתקופת תמוז קר לו. פכט) חמרא למריה וגו' — היין לבעליו והטובה (החזקת הטובה) למי שמשקה. פל) חמשין וגו' — חמשים שעושים טובים ממאתים שאינם עושים. פלא) חמתה וגו' — החמה שלה (אור החמה של הסוכה) מרובה מן הצל שלה. פלה) חסרון כים וגו' — חסרון ממון קשה מכל הדברים הקשים שבעולם. פלו) חסריה לגנבא וגו' — אם תחסר לגנב (היכולת לגנוב), יחזיק עצמו כאיש שלום. פלז) חצבי חורי וגו' — כדים לבנים מלאים אפר; כנוי לבני אדם שנאים מבחוץ (למראה עין) וכעורים מבפנים. פלח) חצבי לנהרא וגו' — הכדים (השלמים הולכים) אל הנהר, שברי־החרס לאן? פלט) פגיעתם רעה — שאינם בני עונשים.

ףמ חש בראשו יעסוק בתורה. (עיר' נד.).

ףמא חֲשׂוֹק שפתיך זו בזו ואל תְּבַהֵל להשיב. (ע"ז לה.).

ףמב חָשֵׁךְ דָּרָא דְּאִתְּתָא דַּבְּרַיְתָא. (שו"ט כב).

ףמג חָשֵׁךְ פִּתֵּחַ דְּבָעֵי לְסָמְיָא. (שם).

ףמד חתן דומה למלך. (פדר"א טז).

ט.

ףמה טַב לְבִישׁ לָא תֶּעֱבִיד וּבִישָׁא לָא יִמְטֵא לָךְ. (ב"ר כב).

ףמו טַב לְמֵיתַב טָן־דּוּ מִלְּמֵיתַב אַרְמְלוּ. (יבמ' קיח:).

ףמז טָבָא בֵּיעֲתָא מְגוּלְגַּלְתָּא מִשִּׁתָּא קַיְסֵי סָלְתָּא. (בר' מד:).

ףמח טָבָא חֲדָא פִּלְפַּלְתָּא חֲרִיפְתָּא מִמְּלֵי צַנָּא בְּקָרֵי. (יומא פה:)

ףמט טָבָא חֲדָא צִפַּרְתָּא כְּפִיתָא מִמְּאָה פָּרְחִין. (קה"ר ד).

ףנ טָבָא צִפַּרְתָּא בְּפַחָא מִמְּאָה פָּרְחִין.(ילק"ש קהלת).

ףנא טָבָא תְּרֵי מִתְּלָת. (שבת קנב.).

ףנב טָבִין וּתְקִילִין. (ב"מ מד:).

ףנג טוב לו לאדם דבר אחד בצער ממאה בְּרֶוַח. (אדר"נ ג).

ףנד טוב לצדיק וטוב לשכנו. (נגע' יב).

ףנה „טוב מְאֹד"[1] — זה מלאך המות. (ב"ר ט).

ףנו טוב מי שהוא חוכר גנה אחת וּמְזַבְּלָהּ, ממי שהוא חוכר גנות הרבה וּמוֹבִירָן. (שם פב).

ףנז טוב עשרה טפחים ועימד, ממאה אמה ונופל (אדר"נ א).

ףנח טוב שבמִצְרִים הֲרוֹג. (מכל' בשלח).

ףנט טוב שבנחשים רְצוֹץ את מחו. (שם).

ףס טוב שברופאים לגיהנם. (קיד' פב.).

ףסא טובה הֲסָרַת טבעת יותר מששים רבוא נביאים. (איכ"ר ד).

ףסב טובה חכמה כשיֵש עמה נחלה. (קה"ר ז).

ףסג טובה חכמה שיש עמה זכות־אבות. (שם).

ףסד טובה מַרְדּוּת אחת בלבו של אדם יותר מכמה מלקות. (בר' ז.).

ףסה טובה צִפָּרְנָם של ראשונים מכְּרֵסָם של אחרונים. (יומא ט:).

ףסו טוּבְיָה חָטָא וזיגוּד מִנְגַּד? (מכ' יא.).

ףסז טוּבֵיהּ דְּשָׁמַע וְאָדִישׁ, חַלְפּוּהִי בִּישָׁתָא מְאָה. (סנה' ז.).

ףסח טובל ושרץ בידו. (עפ"י תעני' טז:; פסיק"ר מד).

ףסט טובתם של רשעים רעה היא אצל צדיקים. (יבמ' קג:).

[1] בר' א', לא.

ףמ) חש — כואב. ףמא) חשוק—דבק, סגור. ףמב) חשך דרא וגו' —אוי לדור שאשה מנהיגתו. ףמג) חשך פתח — אוי לפקח שהסומא מנהיגו. ףמה) טב לביש וגו' —טוב לרע (לאיש רע) לא תעשה ורעה לא תגיע לך. ףמו) טב למיתב וגו' — טוב לשבת בשנים מלשבת אלמנה. ףמז) טבא ביעתא וגו'— טובה ביצה מגולגלת (צלויה) מישש סאים סולת. ףמח) טבא חדא פלפלתא וגו' — טובה פלפלת אחת חריפה ממלוא סל קשאים; כלו' טובה איכות של דבר מן הכמות. ףמט) טבא חדא צפרתא וגו' —טובה צפור אחת קשורה ממאה עפות. ףנ) בפחא — בפח. ףנא) טבא תרי וגו' — טובים השנים מן השלשה; כלו' טוב ללכת בשתי רגלים בלא משענת. ףנב) טבין וגו' —מטבעות טובות ושקולות. ףנג) טוב לו לאדם וגו' — כלו' דבר שבא לאדם ע"י יגיעה וצער חביב עליו ביותר. ףנו) חוכר —שוכר. ומזבלה — משביחה ע"י זבל. ומובירן — מניח אותן אדמת בור (קרקע שאינה נעבדת). ףנז) עשרה טפחים — מחיצה גבוהה עשרה טפחים. ףס) לגיהנם — שגורם לפעמים מיתה לחולה. ףסא) טובה הסרת וגו' — גזירה קשה מחזירה את ישראל למוטב יותר מהרבה נביאים (ו„הסרת טבעת" ע"ד הכתוב: „ויסר המלך את טבעתו ויתנה להמן" שבמגלת אסתר). ףסד) מרדות — מוסר בלשון סורית. ףסו) טוביה... וזיגוד — שמות בני אדם. מינגד — לוקה. ףסז) טוביה דשמע וגו' — אשרי השומע (חרפתו) ושותק, מאה רעות מונע מנפשו. ףסח) טובל וגו' — וכן העושה תשובה ואינו מחזיר את הגזילה לבעליה.

פע טוחן הרבה ומוציא קִמְעָא. (גיט' מז.)'

פעא טוט אָסֵר, טוט שָׁרֵי. (מו"ק טז.).

פעב טול קִיסָם מבין שִׁנֶּיךָ.–טול קורה מבין עיניך. (ב"ב טו.).

פעג טיל וצא! (יומא סו.).

פעד טום וְלָא תְשַׁפֵּק. שַׁפֵּין וְלָא תִבְנֵי. (יבמ' סג:).

פעה טועה בה כמקל זה של סומא. (ירוש' תרום' ה).

פעו טוען אחר מעשה בית-דין לא אמר כלום. (ב"מ יז:).

פעז טוען צְלוּבוֹ על כתפו. (ב"ר נו).

פעח טַלִּית שֶׁכֻּלָּהּ תכלת. (ירוש' סנה' ו).

פעט טְעָמוֹ–פְּגָמוֹ. (בר' נב.).

פפ טְעַן לִבֵּהּ יָת רַגְלוֹי. (ב"ר ע).

פפא טְעָנוֹ חטים והודה לו בשעורים. (ב"ק לה:).

פפב טָפֵל חמור מן העיקר? (זבח' יח.).

פפג טַפְשָׁא סָבַר דְּכֹל עַמָּא טַפְשִׁין. (קה"ר י).

פפד טְרַק לְגַלָּא וַאֲבַד מַפְתְּחֵהּ. (סנה' קיג.).

י.

פפה יו"ד קֶרֶת קָא חָזֵינָא הָכָא. (קיד' טז.).

פפו יָאֶה עַנְיוּתָא לִיהוּדָאֵי כְּבַרְזָא סוּמְקָא לְסוּסְיָא חִוָּרָא. (חג' ט:).

פפז יָארוֹד יָלְדָה וְאַבְנֵי־מַתָּא שָׁדְיָא. (כת' מט:).

פפח יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו. (ב"מ פג:).

פפט יבא בעל השור ויעמוד על שורו. (ב"ק קיב:).

פצ יבא הנס מכל מקום. (מע' יז:).

פצא יבא מנה בן פרס אצל מנה בן מנה. (תענ' כא:).

פצב יגעת ופתחת – יְגַע וּפְתוֹם. (ב"ב נט:).

פצג „יגעתי ולא מצאתי" – אל תאמן. (מג' ו:).

פצד ירו על העליונה; ירו על התחתונה. (כת' פג.; ב"מ נז:)

פצה יד עבד כיד רבו. (גיט' עז.).

פצו יד פועל כיד בעל-הבית. (ב"מ י.).

פצז ידים עַסְקָנִיּוֹת הֵן. (סוכה כו:).

פצח יהא „הן" שלך צדק ו„לאו" שלך צדק. (ב"מ מט.).

פצט יהא חלקי עם מי שחושדין אותו בדבר ואין בו. (מו"ק יח:)

ץ יהא מונח עד שיָּבוא אליהו. (ב"מ ג.).

ץא יהודה ו ע ו ד לִקְרָא? (קיד' ו.).

ץב יהי כבוד חֲבֵרך חביב עליך כשֶׁלָּך. (אב' ב).

ץג יהיו מזונותי מרורים כזית ומסורים בידך ואל יהיו מתוקים כדבש ותלוים ביד בשר-ודם. (עיר' יח:).

ץד יְהוֹן לִיטִין בִּזַּיָּא דְהָדֵין מְיַנְקִין. (ירוש' כלאים א).

ץה יודע אני בעצמי שאיני כהן, אם אומרים לי חֲבֵרַי: „עֲלֵה לדוכן!"–אני עולה. (שבת קיח.).

ץו יודע לטהר את השרץ בק"ן טעמים. (עיר' יג:).

פע) קימעא — מועט. פעא) טוט וגו' — תרועת השופר (בשעת נדוי) אוסרת ותרועת השופר מתרת. פעב) קיסם — שבב עץ; כלו' עבירה קטנה. פעד) טום וגו' — סתום ואל תקציע, הקצע ולא תבנה; כלו' אם נגלה חור בכותל ביתך תר..הו מיד כשהוא במעוטו ולא תבוא לידי תקון גדול. פעז) טוען וגו' — נושא עץ התליה (שהוא נתלה בו) על כתפו. פעט) טעמו פגמו — מי שטעם מן הכוס פגם אותו לברכה. פפ) טען וגו' — הלב נשא את רגליו. פפא) טענו וגו' — דרש ממנו. פפג) טפשא וגו' — הטפש חושב שהכל טפשים. פפד) טרק וגו' — סגר את הדלת ואבד לו מפתחו. פפה) יו"ד קרת וגו' — יו"ד קרת אני רואה כאן; מן יו"ד שהיא קטנה עשו עיר גדולה (ואמר כך על שם שיש עיר ששמה יוד קרת); כלו' האריכו דברים בענין קטן. פפו) יאה וגו' — נאה עניות ליהודים כרצועה אדומה לסוס לבן. פפז) יארוד וגו' — התנין (שהוא אכזרי) הוליד והטיל על בני העיר; ונאמר זה על אב אכזרי שלא רצה לפרנס את בניו. פפט) בעל השור — בעל שור נגח שהביאוהו לבי"ד. פצא) מנה בן פרס — איש חשוב בנו של אב שאינו חשוב כ"כ (פרס חצי מנה). פצז) עסקניות — דרכן למשמש בכל דבר ואינן נקיות. ץא) יהודה ועוד וגו' — בתלמוד מביא לענין הלכה אחת ראיה מן המקרא ו ע ו ד ממנהג שביהודה, ועל זה שואל: וכי צריך אתה להביא „עוד" סיוע וראיה ממנהג שביהודה למקרא מפורש? ץג) בידך — ביד הקב"ה. ץד) יהון ליטין וגו' — ארורים השדיים שהיניקו את זה. ץה) לדוכן — למקום הגבוה שהכהנים נושאים שם כפיהם. אני עולה — כלו' איני עובר על דברי חברי.

ץז יודע לטהר את השרץ מן התורה. (סנה' יז.).
ץח יוצק זהב רותח לתוך פיו. (שם צב:).
ץט יורש בַּרְעָא דַאֲבוּהַ. (עיר' עא.).
ץי יותר ממה שהעגל רוצה לינוק פרה רוצה להניק. (פס' קיב.).
ץיא יחיד ורבים – הֲלָכָה כרבים. (בר' ט.).
ץיב יין ישן שדעת זקנים נוחה הימנו. (מע' טז:).
ץיג יְיַשֵּׁר כחך! (שבת פז.).
ץיד יַנְקוּתָא כְּלִילָא דְוַרְדָּא, סַבוּתָא כְּלִילָא דְחִילְפֵי. (שם קנב.).
ץטו יִסּוּרִים מְמָרְקִים עונותיו של אדם. (בר' ה.).
ץטז יסורים של אהבה. (שם ה.).
ץיז יעקב אבינו לא מת. (תענ' ה:).
ץיח יפה כח הבן מכח האב. (שבוע' מח.).
ץיט יפה ספסוף שאכלנו בילדותנו מֵאַפַּרְסְקִים שאכלנו בזקנותנו. (ירוש' פאה ז).
ץכ יפה קַפְּדָנוּתָם של אבות מַעַנְוְתָנוּתָם של בנים. (ב"ר עד).
ץכא יפה שתיקה לחכמים, קל־וחומר לטפשים. (פס' צט.).
ץכב יפה תלמוד־תורה עם דרך־ארץ. (אב' ב).
ץכג יָפְיוּתוֹ של יפת יהא באהלי שם. (מג' ט:).
ץכד יִפְתָּח בדורו: כשמואל בדורו. (ר"ה כה:).
ץכה יצא הֶפְסֵדוֹ בשכרו; יצא שכרו בהפסדו. (אב' ה).
ץכו יצא לו מוֹנִיטִין בעולם. (ב"ר לט).
ץכז יצא פלוני נקי מנכסיו. (ב"ק מא.).
ץכח יַצִּיבָא בְּאַרְעָא וְגִיּוֹרָא בִּשְׁמֵי־שְׁמַיָּא. (עיר' ט.).
ץכט יצר־הרע ראשו מתוק וסופו מר. (ירוש' שבת יד).
ץל יִקּוֹב הדין את ההר! (יבמ' צב.).
ץלא יָרֵךְ מְתוּכָה מַסְרַחַת. (סנה' לט:).
ץלב יש בכלל מאתים מָנֶה. (ב"ב מא:).
ץלג יש מחר לאחר זמן. (מכל' בא).
ץלד יש נאה דורש ואין נאה מְקַיֵּם. (חג' יד:).
ץלה יש קונה עולמו בשעה אחת. (ע"ז י:).
ץלו יש רוצה ואין לו, יש שיש לו ואינו רוצה. (חול' ז:).
ץלז ישיבת כְּרַכִּים קשה. (כת' קי:).
ץלח ישמעו אזניך מה שפיך אומר. (ב"ר יז).
ץלט ישראל אף על פי שחטא ישראל הוא. (עפ"י סנה' מד.).

כ.

ץמ כְּאָבֵל בֵּין חתנים; כחתן בין אבלים. (שבת קיד.).
ץמא כאבן שאין לה הופכין. (סנה' יד.).
ץמב כאן מצא בעל־חוב לגבות את חובו. (ב"ר פה).
ץמג כבד את רופאך עד שלא תצטרך לו. (שמ"ר כא).
ץמד כַּבְּדֵהוּ וְחָשְׁדֵהוּ. (עפ"י ד"א ה).
ץמה כבודו מונח במקומו. (עפ"י בכור' לו:).
ץמו כבודו של אדם כסותו. (תנח' צו).
ץמז כבולעו כך פולטו. (ע"ז עו:).
ץמח כבר בנית ואי אתה יכול לסתור, גדרת ואי אתה יכול לפרוץ. (בר' סג.).
ץמט כבר הורה זקן. (יבמ' קה:).
ץנ כְּבָר יְהָבוּן מַגְּלָא גוֹ שָׁקְיָא דְהַהוּא גַּבְרָא. (ירוש' ב"מ ד).

ץח) יוצק זהב וגו' —לשון קללה. ץט) יורש וגו' —הכן רגלו של אביו הוא, כלו', דומה לאביו. ץיא) יחיד ורבים —אם חולקין בדבר יחיד ורבים. ץיג) יישר וגו' —יחזק כחך; לשון ברכה לחזוק ידים. ץיד) ינקותא וגו' —הילדות היא כליל של ורדים (עטרת שושנים), הזקנה כליל של קוצים. ץטו) ממרקין— מצרפין, מטהרין. ץיט) כיפסיף — מין תרובים גרועים. אפרסקים—(פפירזיך). ץכג) יפיותו וגו' — כלו' חכמתו של יון, שהוא מזרע יפת, תהיה באהלי ישראל, שהוא מזרע שם. ץכד) יפתח —שהיה מקלי השופטים. כשמואל — הנביא. ץכו) מוניטין —מטבע; כלו' שם ופרסום. ץכח) יציבא וגו' — האזרח בארץ והגר בשמי שמים? ץל) יקוב וגו' — כלו' מעמידין על כל חומר הדין. ץלא) מתוכה מסרחת — כלו' סבת סרחונה מתוכה עצמה. ץלב) מאתים — זוז. מנה — מאה זוז. ץלו) יש רוצה — ליתן צדקה. ץלז) כרכים — ערים גדולות. ץמג) כבד את רופאך וגו' — עי' למעלה סי' פ"ז. ץמד) כבדהו וגו' — את תאורח. ץמז) פילטו — מוציאו. ץנ) כבר יהבון וגו' — כבר נתנו מגל בין שוקיו של אותו איש

תנא כְּבָר מִלְּתָךְ אֲמִירָה. (ירוש' בר' ח).

תנב כבר צָוְחוּ קַמָּאֵי דְקַמָּךְ. (ב"מ צג:).

תנג כבת כן אמה; כאמה כן בתה. (ירוש' סנה ב).

תנד כְּגִנְתָא כֵּן גַּנְנָא. (שם).

תנה כַּד הֲוֵינָן זוּטְרֵי לְגַבְרֵי, הָשְׁתָא דְקַשִּׁישְׁנָן לְדַרְדְּקֵי. (ב"ק צב:).

תנו כַּד יְחִיפָא בְּרָא מִדְּכַר שַׁלְוָתָא דְבֵיתָא דַאֲבוּהִי. (איכ"ר).

תנז כַּד לָא תֵעוּל מִלָּא כֻלָּא–תֵעוּל פַּלְגָא. (ב"ר נו).

תנח כַּד מִשְׁלַם שְׂעוֹרֵי מִכַּדָּא, נָקִשׁ וְאָתֵי תִגְרָא בְּבֵיתָא. (ב"מ נט:).

תנט כַּד צָבְעִין סָבַיָּא דִקְנֵיהוֹן, חָוְרִין עִיקָרֵי נִימְהוֹן. (נז' לט).

תס כַּד רָגֵז רָעְיָא עַל עָנָא, עָבֵד לְגַגְּדָא סַמְיָתָא. (ב"ק נב.).

תסא כַּד תֵּמוּט בִּירָה – בִּירָה שְׁמָהּ, וְכַד תֵּרוּם קִיקְלָא – קִיקְלָא שְׁמָהּ. (פסיק' דר"כ יד).

תסב כַּד תִּסְפּוֹן כַּלָּה מִדַּכְּרָא שִׁבְעָה יוֹמִין דְמִשְׁתּוּתָא. (איכ"ר א

תסג כְּדַאי הוּא... לִסְמוֹךְ עליו בשעת הַדְּחָק. (בר' ט.)

תסד כדור כן הנשיא; כנשיא כן הדור. (ירוש' סנה' ב).

תסה כִּדְמַפִּיק תַּעֲלָא מִבֵּי־כְרָבָא. (נדה סה:).

תסו כדרך שֶׁבָּא לִרְאוֹת כך בא לֵרָאוֹת. (חג' ב.).

תסז כַּהֲנָא מְסַיַּע כַּהֲנָא. (חול' מט.).

תסח כהנים זְרִיזִים הם. (שבת כ.).

תסט כֶּהָרָרִים התלוים בשַׂערה. (חג' י.).

תע כּוֹי – בְּרִיָּה בפני עצמה. (חול' פ.).

תעא כַּוְרָא טְוֵיָהּ בַּאֲחוּהָ, אַסְקֵהּ בַּאֲבוּהָ, אַכְלֵהּ בִּבְרֵהּ, אִשְׁתֵּי עֲלֵהּ אֲבוּהָ. (מו"ק יא.).

תעב כופין אותו עד שיאמר: רוצה אני. (יבמ' קו.)

תעג כופין על מדת סדום. (עיר' מט.).

תעד כזה ראה וקַדֵּשׁ. (ר"ה ב.).

תעה כְּזֵיתָא פִּסְחָא והַלֵּלָא פָּקַע אִגְּרָא. (פס' פח:).

תעו כִּזְנַב הַלְּטָאָה. (חול' כא.)

תעז כֹּחָא דְהֶתֵּרָא עֲדִיף. (ביצה ב:).

תעח כַּחְשָׁא אַרְעָא וְלָא לִכְחוּשׁ מָארָהּ. (ב"מ קז:).

תעט כִּי נָיֵם וְשָׁכֵב אָמַר לְהָא שְׁמַעְתָּא. (זבח' קב:).

תפ כִּי סָלְקַת לְאִגָּרָא שֵׁירוּתָךְ בַּהֲדָךְ. (פס' קיג.).

תפא כִּי קָאֵי רַבִּי בְּהָא מַסֶּכְתָּא לָא תְשַׁיְלֵיהּ בְּמַסֶּכְתָּא אַחֲרִיתָא. (שבת ג:).

תפב כִּי רְחִימְתִּין הֲוָת עַזִּיזָא אַפּוּתְיָא דְסַפְסִירָא שְׁכִיבַן, הָשְׁתָּא דְלָא עַזִּיזָא רְחִימְתִּין–פּוּרְיָא בַר שִׁיתִּין גַּרְמִידֵי לָא סַגֵּי לָן. (סנה' ז.).

כלו' הקדימו ונתנו מכשול לפניו. תנב) כבר צוחו וגו' — כבר: עקו (על הדבר) הראשונים שהיו לפניך. תנד) כגנתא וגו' —כהגן כן הגנן. תנה) כד הוינן וגו' — כשהיינו קטנים (נחשבנו) לאנשים, עתה שזקננו—לילדים. תנו) כד יחיפא וגו' — כשהבן יחף נזכר שלותו של בית אביו. תנז) כד לא תיעול וגו' — אם לא יכנס כל הדבר (של לשון הרע ללב השומע) יכנס חציו. תנח) כד משלם וגו' —כשכלות השעורים מן הכד מנקשת ובאה (כלו' ממשמשת ובאה) מריבה בבית. תנט) כד צבעין וגו' — כשהזקנים צובעים את קניהם מלבינים עיקרי שערותיהם. תס) כד רגז וגו' — כשהרועה כועס על הצאן עושה למשכוכית (העז הולכת בראש העדר) עוורת; כלו' כשאין הדור ראוי מנהיגיו גרועים. תסא) כד תמוט וגו' —בירה (ארמון) שנתמוטטה בירה שמה, אשפה שנתרוממה (גל אשפה) אשפה שמה. תסב) כד תספון כלה — כשהכלה לוקה נזכרת שבעת ימי המשתה. תסה) כדמפ־ק תעלא —כמה שמוציא שועל מן המחרישה; כלו' דבר מועט. תסז) כהנא וגו' — כהן מסייע (עוזר) לכהן. תע) כוי — מין בהמה הנולדה מן תיש וצביה, ולא הכריעו בה חכמים אם חיה היא או בהמה. תעג) על מדת סדום —שאינו רוצה שיהנה חבירו אפילו כשהוא לא חסר. תעה) כזיתא פסחא — כזית קרבן פסח והלל בוקע הגג; כלו' מן הפסח מגיע לכל אחד רק כזית וקול ההלל בוקע גגות. תעו) כזנב הלטאה — כלו' דבר מועט. תעז) כחא וגו' — כח של היתר יפה. תעח) כחשא וגו' —תכחש (תעשה רזה) הקרקע ולא יכחש בעליה. תעט) כי ניים וגו' —כשהוא מתנמנם ושוכב אמר ה כח זו. תפא) כי קאי וגו' — כשעומד רבי במסכת זו לא תשאלנו במסכת אחרת. תפב) כי רחימתין וגו'—כשאהבתנו היתה עזה על רוחב החרב שכבנו, עכשו שאין אהבתנו עזה מטה בת ששים אמה לא דיה לנו.

ץפג בֵּיוָן דְּדָשׁ – דָּשׁ. (גיט׳ נו:).

ץפד כיון שהגיד, שוב אינו חוזר ומגיד. (כת׳ יח:).

ץפה כיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצות. (שבת ל.).

ץפו כיון שנפל כָּתלו של כרם מיד חָרֵב כל הכרם כֻּלּוֹ. (אדר״נ כד).

ץפז כיון שנצרך אדם לבריות פניו משתנות כִּבְרוּם. (בר׳ ו:).

ץפח כיון שנִתנה רשות למשחית אינו מבחין בין צדיקים לרשעים. (ב״ק ס.).

ץפט כיון שעבר אדם עֲבֵרה ושָׁנה בה, נעשית לו כְּהֶתֵּר. (יומא פו:).

ץצ כך עושין לבני לְוָיָה? (חול׳ ז.).

ץצא כך עָנשו של בַּדַּאי, שאפילו אומר אמת אין שומעין לו. (סנה׳ פט:).

ץצב כל אחד ואחד מלך בתוך ביתו. (אדר״נ כח).

ץצג כל אדם שאין בו דעה אסור לרחם עליו. (סנה׳ צב.).

ץצד כל אוּמָּן שונא בן־אומנותו. (ב״ר יט).

ץצה כָּל „אֱמֶת אֱמֶת" תַּפְסֵהּ לְהַאי. (בר׳ יד:).

ץצו כל אֱנָשׁ וֶאֱנָשׁ זְכוּתֵהּ בְּחוּפְנֵהּ. (פסיק׳).

ץצז כָּל בַּר־נַשׁ וּבַר־נַשׁ זְכוּתֵהּ גוֹ קֻפְּתֵהּ. (ירוש׳ פאה א).

ץצח כל גל וגל שבא עלי נִעְנַעְתִּי לו ראשי. (יבמ׳ קכא.).

ץצט כל דְּאַלִּים גָּבַר. (ב״ב לד:).

א׳ כל דבר צריך סִיוּע. (ילק״ש תהלים כ).

א׳א כל דבריך אינם אלא דברי תֵמַהּ. (פס׳ עב.).

א׳ב כל דְּזָמַר זְמָרָא לָא עָיֵל בְּאוּדְנֵיהּ לְרַקְדָא. (איכ״ר).

א׳ג כָּל דְּעָבֵד רַחֲמָנָא לְטָב עָבֵד. (בר׳ ס:).

א׳ד כָּל דְּפָרֵשׁ מֵרֻבָּא פָּרֵשׁ. (שם כח.).

א׳ה כל האברים תלוים בלב, והלב תלוי בכיס. (ירוש׳ תרומ׳ ח).

א׳ו כל הגדול מחברו יצרו גדול ממנו. (סוכה נב.).

א׳ז כל הרוחק את השעה–שעה דוֹחַקְתּוֹ. (בר׳ סד.).

א׳ח כל הדרכים בחזקת סכָּנה. (ירוש׳ בר׳ ד).

א׳ט כל החלומות הולכים אחר הפה. (בר׳ נה:).

א׳י כל היסורים לצד אחד והעניות לצד אחד. (תנח׳ משפטים).

א׳יא כל הכועס כאלו עובד עבודה־זרה. (מד׳ „לעולם", ביהמ״ד).

א׳יב כל המוסיף גורע. (סנה׳ כט.).

א׳יג כל המחובר לטמא – טמא, לטהור – טהור. (ב״ק צב:).

א׳יד כל המיצר לישראל נעשה ראש. (גיט׳ נו:).

א׳טו כל המרבה דברים מביא חטא. (אב׳ א).

א׳טז כל הַמְשַׁנֶּה ידו על התחתונה. (ב״ק קב.).

א׳יז כל המתקשה כנגד הגל – הגל שוטפו, וכל הנכנע לפני הגל – הגל עובר. (שבת קיט.).

א׳יח כל הנגעים אדם רואה, חוץ מנגעי עצמו. (נגע׳ ב).

א׳יט כל הפוסל פסול – ובמומו פוסל. (קיד׳ ע.).

ץפג) כיון דדש דש — כיון שהורגל (בדבר) הורגל. ץפד) כיון שהגיד — העד. ץפז) כברום — מין עוף שמתהפך לכמה גוונים. ץפח) למשחית — למלאך־המות בשעת המגפה. ץצ) לבני לויה — לבני חבורה שהולכין עמם יחד בדרך. ץצא) בדאי — שקרן. ץצה) כל אמת וגו׳ — אדם זה אחזתו אמת; כלו׳ שהוא חוזר הרבה על המלה אמת. ץצו) כל אנש וגו׳ — כל אדם ואדם זכותו בחפניו; כלו׳ הכל לפי מעשיו של אדם. ץצז) כל בר נש וגו׳ — עי׳ סי׳ הקודם. גו קופתיה — בקופתו. א׳) כל דאלים וגו׳ — כל מי שהוא חזק גובר. א׳א) תימה — פליאה. א׳ב) כל דזמר וגו׳ — כל מה שמזמר המזמר אינו נכנס באזני המרקד; כלו׳ שומע ואינו מקבל מוסר. א׳ג) כל דעבד וגו׳ — כל מה שעושה הקב״ה לטוב עושה. א׳ד) כל דפרש וגו׳ — כל הפורש פורש מן הרוב. א׳ז) כל הדוחק וגו׳ — כלו׳ שרוצה להתגבר על מזלו. א׳ט) אחר הפה — כלו׳ אחר הפתרון. א׳י) כל היסורים וגו׳ — כלו׳ העניות שקולה כנגד כל היסורים שבעולם. א׳יב) כל המוסיף וגו׳ — מי שמוסיף על דברי חברו בא לידי גרעון. א׳טז) ידו על התחתונה — הורעה זכותו. א׳יז) כל המתקשה — מתגבר לעמוד. א׳יט) כל הפוסל וגו׳ — מי שהוא פוסל את אחרים הוא עצמו פסול משפחה. ובמומו פוסל — בפסול שיש בו הוא פוסל את אחרים.

א'כ כל הקדרות כלן צריכות מלח, ואין כל הקדרות צריכות תְּבָלִין. (ביצה יד.).

א'כא כל הקונה עבד עברי – כקונה ארון לעצמו. (קיד' כב.).

א'כב כל הרודף אחר הכבוד הכבוד בורח ממנו. (עפ"י עיר' יג:; תנח' ויקרא).

א'כג כל התחלות קשות. (מכל' יתרו).

א'כד כל חולי–ולא חולי מעיים. (שבת יא.).

א'כה כל ישראל בני־מלכים הם. (שם קכח.).

א'כו כל ישראל עֲרֵבִים זה לזה. (שבוע' לט.).

א'כז כל יָתֵר כְּנָטוּל דָּמֵי. (חול' נח:).

א'כח כל כאב ולא כאב לב. (שבת יא.).

א'כט כָּל כִּי הַאי רִתְחָא. (ר"ה לב:).

א'ל כל כְּנֵסִיָּה שהיא לשֵׁם־שמים סופה להתקַיֵּם. (אב' ד).

א'לא כל לֵיצָנוּתָא אֲסִירָא בַּר מִלֵּיצָנוּתָא דַעֲבוֹדָה זָרָה דְשַׁרְיָא. (מג' כה:).

א'לב כל לשון־הרע שאין בו דבר אמת בתחלתו אין מתקַיֵּם בסופו. (סוטה לה:).

א'לג כל מה שאסרו חכמים משום מראית־עין, אפילו בחדרי־חדרים אסור. (שבת קמו.).

א'לד כל מה שיאמר לך בעל־הבית – עֲשֵׂה, חוּץ מִצֵּא. (פס' פו:).

א'לה כל מה שיש ביבשה יש בים. (חול' קכז.).

א'לו כל מה שנברא בששת ימי בראשית צריך עֲשִׂיָּה. (ב"ר יא).

א'לז כל מֵחוּשׁ – ולא מחוש ראש. (שבת יא.).

א'לח כל מחלוקת שהיא לשֵׁם־שמים סופה להתקַיֵּם. (אב' ה).

א'לט כל מי שאין בו דעה אסור לרחם עליו. (בר' לג.).

א'מ כל מי שהוא גדול מחברו נמוך ממנו. (ב"ר נח).

א'מא כל מי שהוא מעמיד פניו בגל הגל שוטפו. (שם מד).

א'מב כָּל מִלֵּי דִּבְדֵי לָא דְּכִירֵי אֱנָשֵׁי. (סנה' כט:).

א'מג כל מִלְּתָא דְלָא רְמְיָא עֲלֵיהּ דְּאֱנָשׁ – לָא אַדַּעְתֵּיהּ. (ב"ב לט.).

א'מד כָּל מִלְּתָא דְמִתְאַמְרָא בְּאַפֵּי מָרָהּ לֵית בָּהּ מִשּׁוּם לִשְׁנָא בִישָׁא. (ערכ' טו:).

א'מה כָּל מִלְּתָא דְמִתְאַמְרָא בְּאַפֵּי תְלָתָא לֵית בָּהּ מִשּׁוּם לִשְׁנָא בִישָׁא. (ב"ב לט:).

א'מו כָּל מִלְּתָא דַעֲבִידָא לְאִגַּלוּיֵי לָא מְשַׁקְּרֵי בָהּ אֱנָשֵׁי. (ר"ה כב:).

א'מז כָּל מִלְּתָא דִתְמִיהָא מִדְּכַר דְּכִירֵי לָהּ אֱנָשֵׁי. (חול' עה:).

א'מח כל מקום שאתה מוצא גדולתו של הקדוש־ברוך־הוא אתה מוצא עַנְוְתָנוּתוֹ. (מג' לא.).

א'מט כל מקום שאתה מוצא נחת־רוח השטן מקטרג. (ב"ר לח).

א'נ כל מקום שנאמר „וַיְהִי" – אינו אלא לשון צער. (מג' י).

א'נא כל מקום שנתנו חכמים עיניהם – או מיתה או עוני. (חג' ה).

א'נב כל נַגָּר, שאין בידו אַרְגַּלְיָא שלו – אינו נגר. (שמ"ר מ).

א'נג כל נימא ונימא מצטרפה לחשבון גדול. (ב"ב ט.).

א'כ) תבלין — סמים שנותנים טעם בתבשיל. א'כז) כל יתר וגו' — כל דבר מיותר דומה לחסר. א'כט) כל כי האי ריתחא — בעס כזה. א'לא) כל ליצנותא וגו' — כל ליצנות אסורה חוץ מליצנות של עבודה־זרה, שהיא מותרת; כלו' מותר ללגלג על עובדי ע"ז. א'לו) עשיה — תקון. א'לז) כל מחוש וגו' — כל כאב ולא כאב ראש. א'מ) כל מי שהוא מעמיד וגו' — עי' לעיל סי' א'יז. א'מב) כל מלי וגו' — כל דבר של מה בכך אין בני אדם זוכרים. א'מג) כל מילתא דלא וגו' — כל דבר שאינו מוטל על האדם אינו על דעתו; כלו' אינו זוכרו. א'מד) כל מילתא דמתאמרה וגו' — כל דבר שנאמר בפני בעליו אין בו משום לשון־הרע. א'מה) כל מילתא וגו' — כל דבר שנאמר בפני שלשה (שהבעלים אמרוהו בפני שלשה) אין בו משום לשון־הרע; כלו' המגלה אותו אינו אומר לשה"ר. א'מו) כל מילתא דעבידא וגו' — כל דבר העשוי להגלות אין בני אדם משקרין בו. א'מז) כל מילתא דתמיהה וגו' — כל דבר תמוה בני אדם זוכרים. א'מט) מקטרג — משטין. א'נ) ויהי — ו'ראש ב'לשון י'. א'נב) נגר — חרש עץ. ארגליא — כלי אומנות. א'נג) נימא — שערה. מצטרפת — מתחברת.

א'נד כל נפש מֵשיב את הנפש. (בר' מד:).

א'נה כל עוף למינו ישכון, ובן אדם לדומה לו. (ב"ק צב: בשם ב"ס).

א'נו כָּל פִּטְטַיָא בִישִׁין, וּפִטְטַיָא דְאוֹרַיְתָא טָבִין. (ירוש' בר' ט).

א'נז כל פִּנּוֹת שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין. (יומא טז.).

א'נח כל פרוטה ופרוטה מצטרפת לחשבון גדול. (ב"ב ט.).

א'נט כל פִּרְצָה שאינה מן הגדולים אינה פרצה. (ב"ר בו).

א'ס כל צרה שהיא של יחיד – צרה, ושאינה של יחיד – אינה צרה. (דב"ר ב).

א'סא כל קטן מקטין. (בר' מד:).

א'סב כָּל קִמְחָא קִמְחָא, וְקִמְחָא דְקִמְחִית סֹלֶת. (ירוש' מג' א).

א'סג כל רעה ולא אשה רעה. (שבת יא.).

א'סד כל שהוא כביצה – ביצה טובה הימנו. (בר' מד:).

א'סה כל שהכסף בידו–ידו על העליונה. (ב"מ מד.).

א'סו כל שחַבְתִּי בשמירתו הִכְשַׁרְתִּי את נזקו. (ב"ק ט:).

א'סז כל שקר שאין בתחלתו אמת אינו מתקַיֵּם. (סוטה מט.).

א'סח כל שרוח הבריות נוחה הימנו – רוח המָקוֹם נוחה הימנו. (אב' ג).

א'סט כל תלמיד־חכם שאין בו דעה נבלה טובה הימנו. (ויק"ר א; תדא"ר ו).

א'ע כל תלמיד־חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד־חכם. (יומא כג.).

א'עא כלב זה – אדם משליך לו פרוטה סוכר את פיו. (ילמדנו דברים).

א'עב כַּלְבָּא בְכַפְנֵהּ גְּלָלֵהּ מְבַלַּע. (שם צב:).

א'עג כַּלְבָּא בְּלָא מָתֵיהּ שַׁב שְׁנִין לָא נָבַח. (עיר' סא.).

א'עד כלבים כשאחד נובח–כֻּלם מתקבצים ונובחים על חנם. (שמ"ר לא).

א'עה כַּלֵּה נביאתך וצא! (בר' ו.).

א'עו כלה שעיניה יפות אין כל גופה צריך בדיקה. (תענ' כד.).

א'עז כָּלוּ כל הקִּצִּין. (סנה' צז:).

א'עח כלום יש אב ששונא את בנו? (שם קה.).

א'עט כלום יש סעודה בלא טורח? (שבת קנג.).

א'פ כְּלֵי הַאי – וְאוּלַי! (חג' ד:).

א'פא כְּלֵי הַאי – וְאֶפְשָׁר! (תענ' כה.).

א'פב כְּלֵי עָלְמָא כַּיְלֵי לְהוּ בְקַבָּא זוּטָא וְהַאי... כַּיְלֵי לֵיהּ בְקַבָּא רַבָּה. (קיד' עט:).

א'פג כלי שנשתמש בו קודש – ישתמש בו חול? (ב"מ פו:).

א'פד כֻּלְּכוֹן בְּרָקָא חֲדָא תְּקֵיתוּ. (שבת צט:; נדה מב.).

א'פה כמדומה אני שאתם נכויים בפושרים, עכשו אי אתם נכוים אפילו בחמי־חמין. (בר' טז:).

א'נד) כל נפש — דבר חי. א'נו) כל פטטיא — כל השיחות רעות ושיחות של תורה טובות. א'נט) כל פרצה וגו' — כל פריצת גדר שאינה באת מן גדולי העם. א'סא) כל קטן וגו' — האוכל דברים שדרך גידולם קטן מקטין את הקומה. א'סב) כל קמחא וגו' — כל קמח קמח וקמח של קמחית (שם אשה שהיו כל בניה צדיקים וכהנים גדולים) סולת. א'סד) כל שהוא כביצה — כל מיני אכילה כשיעור ביצה. א'סו) כל שחבתי וגו' — כל דבר שאני חייב בשמירתו, שלא יזיק את אחרים, ולא שמרתי, אני הוא שהכשרתי (הכינותי) את נזקו וחייב אני לשלם. א'סח) רוח המקום— רוח הקב"ה. א'עב) כלבא בכפניה וגו' — הכלב ברעבונו בולע גללו (צואתו). א'עג) כלבא בלא מתיה וגו' — הכלב שלא בעירו (שלא במקומו) שבע שנים אינו נובח. א'עז) כלו כל הקצין — של זמן ביאת המשיח. א'פ,א) כולי האי וגו'— אחרי כל טורח זה עדיין הדבר בספק! א'פב) כולי עלמא כילי וגו'— הכל מדדו להם (חכמה) בקב קטן (במדה קטנה) וזה מדדו לו בקב גדול. א'פד) כולכון וגו'—כולכם ברוק אחד רקקתם; כלו' כולכם שמעתם שמועה אחת ואתם חוזרים עליה. א'פה) כמדומה אני וגו' —כלו' אמרתי שאתם מבינים אפילו ברמיזה קלה, עכשו אי אתם מבינים אפילו ברמיזה גדולה (פושרים—מים חמים

א'פו בְּמָה לָא חָלֵי וְלָא מַרְגִּישׁ גַּבְרָא דְּמָרֵהּ סַיְעֵהּ! (יומא כב:).

א'פז במותך ירבי בישראל. (יבמ' מז.).

א'פח כְּמַיָּא הַמִּימֵי עַל רֵישָׁהּ דְּקַרְחָא. (כת' לט:).

א'פט כמִן יַמָּא לְטִגְנָא. (קיד' מד.).

א צ במצילה שא; כה דגים. (בר' מ:; פס' קיט:).

א'צא בְּמָרְיָא גַּנְבִין — אֱלָהַיָּא מַאן מוֹמֵי בְּהֶה אִי מַאן מַקְרֵב. (ב"ר כו).

א'צב כְּמֵרִיחַ באתרוג, הוא נהנה והאתרוג אינו חסר. (במ"ר יג).

א'צג כמִשְׁחַל בִּינְתָא מֵחֲלָבָא. (בר' ח.).

א'צד כמתוקנים שבהם לא עשיתם, כמקולקלים שבהם עשיתם. (סנה' לט:).

א'צה כנר בפני האבוקה. (פס' ח.).

א'צו כסומא בארובה. (ב"ב יב:).

א'צז כסעודת שלמה בשעתה. (תענ' כט.).

א'צח כסף מטהר ממזרים. (קיד' עא.).

א'צט כספים אין להם שמירה אלא בקרקע. (פס' לא.).

א'ק כַּפָּא דְהִטְּמָא נַגָּרָא, בְּגַוֵּהּ נִשְׁרוֹף הַרְדְּלָא. (שם כח.).

א קא כְּבְּפִטּוּרֵי בְּפִי וֶשֶׁט. (סוף מו"ק).

א'קב כְּפִי כן לבי. (מג' טז:).

א'קג בְּפַן עַנְיָא וְלָא יָדַע. (שם ז:).

א'קד כַּפְתּוֹר וָפֶרַח! (ב"ר צא).

א'קה כקוף בפני אדם. (שבוע' נח.).

א'קו כְּרִכָּא טָעִינָא רַגְלַיָא. (ב"ר ע).

א'קז כְּרֵסָה בֵּין שִׁנֶּיהָ. (כת' יג:).

א'קח כְּרַכָּא דְּכֹלָּא בֵּיהּ. (חול' נו:).

א'קט כַּרְכַּשְׁתָּא וְשִׁינְרָא עָבְדֵי הִלּוּלָא מִתַּרְבָּא דְבִישְׁגַּדָּא. (סנה' קה.).

א'קי כרם אין — סְיָג למה? (ילק"ש תורה קפז).

א'קיא כשאתה יוצא למלחמה אל תצא בראשונה, אלא תצא באחרונה, כדי שתכנס באחרונה. (פס' קיג.).

א'קיב כשהיא חי קולו אחד, וכשהיא מת קולו שבעה. (קנים ג).

א'קיג כְּשׁוּרָא בְּמָתָא בְּזוּזָא, כְּשׁוּרָא בְּדַבְרָא בְּזוּזָא. (ב"ק יא.).

א'קיד כשם שאי אפשר לבָר בלי תבן, כך אי אפשר לחלום בלי דברים בטלים. (בר' נה.).

א'קטו כשם שחַיָּב אדם לצאת ידי שמים, כך חיב לצאת ידי הבריות. (תנח' פקודי).

א'קטז כשם שמִצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע. (יבמ' סה:).

קצת; חמי חמין — מים רותחים). א'פו) כמה לא הלי וגו' — כמה אינו חולה (חש) ואינו מרגיש אדם שרבונו (אלהיו) עזרו. א'פח) כמיא חמימי וגו' — כמים חמים על ראשו של קרח. א'פט) כמן ימא וגו' — כמו מן הים למחבת; כלו' כזה שצד דג מן הים ונותנו תיכף על המחבת לטגנו. א'צ) כמצולה וגו' — כלו' ריק. א'צא) כמריא וגו' — אם הכומרים גנבים, האלילים מי ישבע בהם או מי יקריב להם? א'צג) כמשחל וגו' — כמושך שערה מהלב; כלו' בדרך קלה. א'צד) שבהם — שבאומות העולם. א'צה) כנר בפני האבוקה — כנר שאין אורו ניכר בפני לפיד. א'צו) כסומא בארובה — כעוור שמבקש פתח ומוצא ארובה. א'צח) כסף וגו' — יש פסולי משפחה שמחמת ממונם משפחות מיוחסות בישראל מתחתנות בהם. א'ק) כפא דהטא וגו' — הכף שחקק הנגר בה ישרוף (פיו) בחרדל; ועי' סי' הצ"ג. א'קא) כפיטורי וגו' — בקשר חבל עב בפי חור צר של הספינה, שאינו נכנס ויוצא אלא בדוחק ובקושי. א'קג) כפן וגו' — רעב העני ואינו יודע; כלו' אינו מרגיש. א'קד) כפתור ופרח — כלו' דבר יפה. א'קו) כריכא מעינא וגו' — הכרם טעונה (נושאת) את תרגלים; כלו' ע"י האכילה יש כח בגוף. א'קז) כרסה וגו' — כלו' הכל מכירין שהיא מעוברת. א'קח) כרכא וגו' — כרך (עיר גדולה) שהכל בה. א'קט) כרכושתא וגו' — החולדה והחתול עשו משתה מחלבו של רע מזל; כלו' שני שונאים עושים שלום כדי להזיק לאויב משותף לשניהם. א'קי) סיג — גדר. א'קיב) כשהוא חי — הכבש. קולו שבעה — שתי קרניו שתי חצוצרות, שני שוקיו שני חלילין, עורו לתוף, מעיו לנבלים, בני־מעיו לכנורות. א'קיג) כשורא וגו' — הקורה בעיר (נמכרת) בזוז והקורה ביער בזוז; כלו' שאינה מתייקרת בשביל ההולכה מן היער לעיר. א'קטז) דבר הנשמע — שמתקבל.

א'פו כְּמָה לָא חָלֵי וְלָא מַרְגִּישׁ גַּבְרָא דְמָרֵהּ סַיְעֵהּ! (יומא כב:).

א'פז כמותך ירבו בישראל. (יבמ' טו.).

א'פח כְּמַיָּא חַמִּימֵי עַל רֵישֵׁהּ דְקַרְחָא. (כת' לט:).

א'פט כמן יַמָּא לְטִגְנָא. (קיד' מד.).

א'צ במצולה שאין בה דגים. (בר' ט:; פס' קיט:).

א'צא כְּמְרַיָּא גַּנְבִין – אֱלָהַיָּא מַאן מוֹמֵי בְהֹן אוֹ מַאן מַקְרֵב. (ב"ר כו).

א'צב כְּמֵרִיחַ באתרוג, הוא נהנה והאתרוג אינו חסר. (במ"ר יג).

א'צג כְּמַשְׁחַל בִּינְתָא מֵחֲלָבָא. (בר' ח.).

א'צד כמתוקנים שבהם לא עשיתם, כמקילקלים שבהם עשיתם. (סנה' לט:).

א'צה כנר בפני האבוקה. (פס' ח.).

א'צו כסומא בארובה. (ב"ב יב:).

א'צז כסעודת שלמה בשעתה. (תענ' כט.).

א'צח כסף מטהר ממזרים. (קיד' עא.).

א'צט כספים אין להם שמירה אלא בקרקע. (פס' לא.).

א'ק כַּפָּא דְהִטְּתָא נַגָּרָא, בְּגַוֵּהּ נִשְׁרוּף הַרְדְּלָא. (שם כח.).

א'קא כְּפִטּוּרֵי בְּפִי וֶשֶׁט. (סוף מו"ק).

א'קב כְּפִי כן לבי. (מג' טו:).

א'קג כְּפֵן עַנְיָא וְלָא יָדַע. (שם ז:).

א'קד כַּפְתּוֹר וָפֶרַח! (כ"ר צא).

א'קה כקוף בפני אדם. (שבוע' נח.).

א'קו כְּרֵסָא טְעִינָא רַגְלַיָּא. (ב"ר ע).

א'קז כְּרֵסָהּ בֵּין שִׁנֶּיהָ. (כת' יג:).

א'קח כְּרַכָּא דְכֹלָּא בֵּיהּ. (חול' נו:).

א'קט כַּרְכְּשְׁתָּא וְשׁוּנְרָא עָבְדֵי הִלּוּלָא מִתַּרְבָּא דְבִישׁ־גַּדָּא. (סנה' קה.).

א'קי כרם אין – סְיָג למה? (ילק"ש תורה קפז).

א'קיא כשאתה יוצא למלחמה אל תצא בראשונה, אלא תצא באחרונה, כדי שתכנס באחרונה. (פס' קיג.).

א'קיב כשהוא חי קולו אחד, וכשהוא מת קולו שבעה. (קנים ג).

א'קיג כְּשׁוּרָא בְּמָתָא בְּזוּזָא, כְּשׁוּרָא בְּדַבְרָא בְּזוּזָא. (ב"ק יא.).

א'קיד כשם שאי אפשר לבר בלי תבן, כך אי אפשר לחלום בלי דברים בטלים. (בר' נה.).

א'קטו כשם שחַיָּב אדם לצאת ידי שמים, כך חיב לצאת ידי הבריות. (תנח' פקודי).

א'קטז כשם שמִצוה על אדם לומר דבר הנשמע, כך מצוה שלא לומר דבר שאינו נשמע. (יבמ' סה:).

קצת; חמי חמין — מים רותחים). א'פו) כמה לא חלי וגו' — כמה אינו חולה (חש) ואינו מרגיש אדם שרבונו (אלהיו) עוזרו. א'פח) כמיא חמימי וגו' —כמים חמים על ראשו של קרח. א'פט) כמן ימא וגו' — כמו מן הים למחבת; כלו' כזה שצד דג מן הים ונותנו תיכף על המחבת לטגנו. א'צ) כמצולה וגו' — כלו' ריק. א'צא) כמריא וגו' — אם הכומרים גנבים, האלילים מי ישבע בהם או מי יקריב להם? א'צג) כמשחל וגו' — כמושך שערה מחלב; כלו' בדרך קלה. א'צד) שבהם — שבאומות העולם. א'צה) כנר בפני האבוקה — כנר שאין אורו ניכר בפני לפיד. א'צו) כסומא בארובה —כעוור שמבקש פתח ומוצא ארובה. א'צח) כסף וגו' — יש פסולי משפחה שמחמת ממונם משפחות מיוחסות בישראל מתחתנות בהם. א'ק) כפא דהטא וגו' — הכף שחקק הנגר בה ישרוף (פיו) בחרדל; ועי' סי' תצ"ג. א'קא) כפיטורי וגו' — בקשר חבל עב בפי חור צר של הספינה, שאינו נכנס ויוצא אלא בדוחק ובקושי. א'קג) כפן וגו' — רעב העני ואינו יודע; כלו' אינו מרגיש. א'קד) כפתור ופרח— כלו' דבר יפה. א'קו) כריסא טעינא וגו' — הכרם טעונה (נושאת) את הרגלים; כלו' ע"י האכילה יש כח בגוף. א'קז) כרסה וגו' — כלו' הכל מכירין שהיא מעוברת. א'קח) כרכא וגו' — כרך (עיר גדולה) שהכל בה. א'קט) כרכושתא וגו' —החולדה והחתול עשו משתה מחלבו של רע מזל; כלו' שני שונאים עושים שלום כדי להזיק לאויב משותף לשניהם. א'קי) סיג — גדר. א'קיב) כשהוא חי — הכבש. קולו שבעה — שתי קרניו שתי חצוצרות, שני שוקיו שני חלילין, עורו לתוף, מעיו לנבלים, בני־מעיו לכנורות. א'קיג) כשורא וגו' —הקורה בעיר (נמכרת) בזוז והקורה ביער בזוז; כלו' שאינה מתייקרת בשביל ההולכה מן היער לעיר. א'קטז) דבר הנשמע —שמתקבל.

א'קנו לא תהא אוסר לאחרים ומתיר לעצמך. (שמ"ר כה).

א'קנז לא תבייש ולא תתבייש. (מו"ק ט:).

א'קנח לא תהא שמיעה גדולה מראיה. (ר"ה כה:).

א'קנט לָאו כָּל יוֹמָא מִתְרַחֵשׁ נִסָּא. (פס' נ:).

א'קס לָאו עַכְבְּרָא גָּנָב אֶלָּא חוֹרָא גָּנָב. (גיט' מה.).

א'קסא לִבָּא וְעֵינָא תְּרֵין סַרְסוֹרִין דְּחַטְאָה. (ירוש' בר' א)

א'קסב לִבָּא לְפוּמָא לָא גָלֵי. (שו"ט ט).

א'קסג לבם של ראשונים כפתחו של אולם ושל אחרונים כפתחו של היכל – ואנו כמלא נקב מחט סדקית. (עיר' נג.).

א'קסד לִבְעֵי אֱנָשׁ רַחֲמֵי אֲפִילּוּ עַד זִבּוּלָא בַּתְרַיְתָא שְׁלָמָא. (בר' ח.).

א'קסה לוחות ושברי־לוחות מונחים בארון. (ב"ב יד:).

א'קסו לויתן בחכה הועלה–מה יעשו דגי רְקָק? (מו"ק כו.).

א'קסז לוקום! לוקום! עד מתי אתה מכלה ממונם של ישראל? (סוכה נו:).

א'קסח לְחַכִּימָא בִּרְמִיזָא, לְשַׁטְיָא בְּכוּרְמִיזָא. (מד' משלי כב).

א'קסט לטובתי נשברה רגל פרתי. (ספרי קרח).

א'קע לֵיכָּא כְּתֻבָּה דְּלָא רָמֵי בָּהּ תִּגְרָא. (שבת קל.).

א'קעא לֵיכָּא מִדֵּי דְּלָא רְמִיזָא בְּאוֹרַיְתָא. (תענ' ט.).

א'קעב לִשָּׁן תְּלִיתַאי קָטֵיל תְּלִיתָאֵי. (ערכ' טו:).

א'קעג לֵית דִּין בַּר־אֱנָשׁ. (שבת קיב:).

א'קעד לֵית דִּין וְלֵית דַּיָּן? (ויק"ר כח).

א'קעה לֵית דַּעֲנְיָא מִכַּלְבָּא וְלֵית דַּעֲתִיר מֵחֲזִירָא. (שבת קנה:).

א'קעו לֵית הֵימָנוּתָא בְּעַבְדֵי. (ב"מ פו.).

א'קעז לֵית נַגָּר וּבַר־נַגָּר דְּיִפְרְקִנֵּיהּ. (ע"ז נ:).

א'קעח לֵית סַפָּר דִּמְסַפֵּר לְגַרְמֵהּ. (ויק"ר יד).

א'קעט לֵית צִבּוּר כּוּלֵּיהּ מְעַתַּר, לֵית צִבּוּר כּוּלֵּיהּ מִסְכֵּנֵי. (ירוש' גיט' ג).

א'קפ לֵךְ לֵךְ– אָמְרִינַן לִנְזִירָא, סְחוֹר־סְחוֹר לְכַרְמָא לָא תִקְרַב. (שבת יג.).

א'קפא לְכִי תֵיכוּל עֲלָהּ כּוֹרָא דְּמִלְחָא. (שם ד.).

א'קפב לכל יש תמורה חוץ מאשת נעורים. (סנה' כב.)

א'קפג לַמֵּד לשונך לומר: איני יודע, שמא תִּתְבַּדֶּה ותאָחֵז. (בר' ד.).

א'קפד למקום שלבי אוהב שם רגלי מוליכות אותי. (מכיל' יתרו).

א'קפה לְמָתָא דְּיַרְקָא – יַרְקָא שְׁקוֹל. (מנח' פה.).

א'קנט) לאו כל יומא וגו'— עי' סי' א'קכג. א'קס) לאי עכברא וגו'—לא העכבר גונב אלא החור. א'קסא) ליבא ועינא וגו' —הלב והעין שני סרסורי עבירה; כלו' גורמים לידי עבירה. א'קסב) לבא לפומא וגו' — הלב אינו מגלה אל הפה. א'קסג) של אולם. . . של היכל — בבית-המקדש, ופתחיהם אחד רחב מחבירו. מחט סדקית — מחט קטן שהנשים משתמשות בו. א'קסד) לבעי אינש וגו' —יבקש אדם רחמים על השלום עד חפירה אהרונה; כלו' עד הקבר, שאפילו המת צריך שלום. א'קסה) לוחות וגו' —כלו' זקן ששכח תלמודו חייבים בכבודו. א'קסו) דגי־רקק —של אגמי מים. א'קסז) לוקום —זאב. א'קסח) לחכימא וגו' —לחכם (די) ברמיזה, לשוטה—בפטיש; כלו' השוטה אינו מרגיש בדברים בלבד. א'קע) ליכא כתובה וגו' — אין כתובה (חתונה) שלא תפול בה מריבה. א'קעא) ליכא מידי וגו' — אין דבר שאינו מרומז בתורה. א'קעב) לישן תליתאי וגו' —לשון משולשת (לשון הרע שמשתתפין בה שלשה) הורג שלשה (את האנמר והשומע ומי שנאמר עליו). א'קעג) לית דין בר אינש — אין זה בן אדם. א'קעד) לית דין ולית דיין — אין משפט ואין שופט. א'קעה) לית דעניא וגו' — אין עני מכלב ואין עשיר מחזיר. א'קעו) לית הימנותא וגו' — אין אמונה בעבדים. א'קעז) לית נגר וגו' — אין נגר ובן נגר שיפרוק את זה; כלו' אין חכם שידע להשיב על הדבר. א'קעח) לית ספר וגו' — אין ספר (גוזז) שגוזז את עצמו. א'קעט) לית צבור וגו' — אין הצבור כולו עשיר, ואין הצבור כולו עני. א'קפ) לך לך וגו' — „לך לך", אנו אומרים לנזיר, „סביב סביב לכרם לא תקרב!". א'קפב) לכי תיכול וגו' — כשתמדוד על זה כור של מלח (שכר שאומר לך); וי"מ: כשתאכל. א'קפג) שמא תתבדה ותאחז — שמא תהא נתפס על הבדאות (שקר). א'קפה) למתא וגו' — לעיר של ירק הבא ירק; כלו' הוליך סחורתך למקום שהכל מוליכין סחורה זו.

א'קפו לִסְטָאָה בְּלִסְטִיוּתָא יָדַע. (ב"מ פד.).
א'קפז לעולם יִשְׁנֶה אדם לתלמידו דרך קצרה. (חול' סג:).
א'קפח לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות. (כת' יז.).
א'קפט לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת. (סוטה מז.).
א'קצ לְפוּם גַּמְלָא שִׁחֲנָא. (כת' סז).
א'קצא לְפוּם גִּנְּתָא גַנָּנָא. (ב"ר ם).
א'קצב לְפוּם זוּזֵי רְקוֹד. (שו"ט מז).
א'קצג לְפוּם חוּרְפָּא שַׁבְּשְׁתָּא. (ב"מ צו:).
א'קצד לְפוּם חֵילָךְ אֱכוֹל. (ב"ר ב).
א'קצה לְפוּם צַעֲרָא אַגְרָא. (אב' ה).
א'קצו לְפוּם תּוֹרָא טַבְחָא. (שהש"ר ב).
א'קצז לְפוּם תּוֹרָא סַכִּינָא. (לק"ט בר').
א'קצח לפי גדולתו — — — מַפַּלְתּוֹ. (ב"ר יט).
א'קצט לפי שבא לכלל כעס בא לכלל טעות. (ספרי מטות).
א'ר לקח מֶקַח רע לעצמו. (סוטה י:).
א'רא לַקִּישׁ לְסֻטִּים בַּבִּיר לִצְלוּבִים. (קה"ר ז).
א'רב לשון תורה לעצמה, לשון חכמים לעצמם. (חול' קלז:).
א'רג לשעבר היו הַפְּרָדוֹת מושכות את המרכבות ועכשו המרכבות מושכות את הפרדות. (מכל' בשלח).
א'רד לִשְׁתַּמֵּשׁ אֱנָשׁ יוֹמָא חֲדָא בְּכָסָא דְמוֹקְרָא וְלִמְחָר לִתְּבַר. (בר' כח.).

מ.

א'רה מ"ם וסמ"ך שבלוחות בנס היו עומדין. (שבת קד.).
א'רו מְאָה זוּזֵי בְּעִסְקָא — כָּל יוֹמָא בִּשְׂרָא וְחַמְרָא; מְאָה זוּזֵי בְּאַרְעָא — מִלְחָא וַחֲרוּרָה. (יבמ' סג.).
א'רז מאה מיתות ולא קנאה אחת. (דב"ר ט).
א'רח מְאָה קָרֵי בְּזוּזָא — תּוּתֵי כַּנְפָךְ יְהוּו. (פס' קיג.).
א'רט מַאי דַּהֲוָה הֲוָה. (יומא ה:).
א'רי מַאי חָזֵית דִּדְמָא דִידָךְ סוּמָּק טְפֵי—דִּלְמָא דְּמָא דְהַהוּא גַבְרָא סוּמָּק טְפֵי? (פס' כה:).
א'ריא מֵאִגְרָא רָמָא לְבֵירָא עֲמִיקְתָא. (חג' ה:).
א'ריב מָאן דְּאָכֵל קַדְרָא יָדַע טַעֲמָא דְתַבְשִׁילָא. (תנח' ואתחנן).
א'ריג מָאן דְּסַיֵּר נִכְסֵיהּ כָּל יוֹמָא מַשְׁכַּח אִסְתֵּרָא. (חול' קה.).
א'ריד מִבִּנְתָא דְרֵאשִׁי וְעַד טוּפְרָא דְכַרְעִי. (שבת קמ.).

א'קפו) ליסטאה — הגזלן יודע בגזלנות. א'קפז) ישנה — ילמד. א'קצ) לפום גמלא וגו' — לפי הגמל המשא. א'קצא) לפום גנתא וגו' — לפי הגנה הגנן. א'קצב) לפום זוזי וגו' — לפי הכסף (שאתה משלם) רקוד. א'קצג) לפום חורפא וגו' — לפי החריפות הטעות; כלו' כל מה שהוא חריף ביותר הוא עלול יותר לטעות. א'קצד) לפום חילך — לפי ממונך. א'קצה) לפום צערא וגו' — לפי הצער השכר. א'קצו) לפום תורא טבחא — לפי השור הטבח. א'קצז) לפום תורא סכינא — לפי השור הסכין. א'ר) מקח — קנין. א'רא) לקיש וגו' — המאוחר שבלסטים ראשון לתליה. א'רד) לשתמש אנש וגו' — ישתמש אדם יום אחד בכוס יקרה ולמחר תשבר. א'רה) בנס היו עומדין — שכתב הלוחות היה חקוק חקיקה מפולשת ונקרא משני עברי הלוחות, והאותיות מ' וס' בשביל צורתן הסגורה על כרחן תלויות היו בנס. א'רו) מאה זוזי וגו' — (מי שיש לו) מאה זוזים בסחורה (אוכל) בכל יום בשר ויין; מאה זוזים בקרקע — מלח וירקות. א'רח) מאה קרי וגו' — מאה דלועים בעיר בזוז (אחד) תחת כנפי בגדך יהיו; כלו' אפילו אם המזונות בזול תמלם עמך בדרך, שלא תצטרך לקנות. א'רט) מאי דהוה הוה — מה שהיה היה. א'רי) מאי חזית וגו' — מה ראית שהדם שלך אדום יותר, שמא הדם של אותו האיש אדום יותר? א'ריא) מאיגרא וגו' — מעליה גבוהה לבור עמוק. א'ריב) מאן דאכל וגו' — מי שאכל מקדירה זו יודע טעמו של התבשיל. א'ריג) מאן דסייר וגו' — מי שבודק נכסיו בכל יום מוצא אסתרא (מטבע); כלו' ברוית. א'ריד) מבינתא וגו' — משערות ראשי עד צפרני רגלי.

א'רטו מכיה לבית חָלִיק. מֵאֲתַר לַאֲתַר נְפַשׁ. (כ"ר לט).

א'רטז מכרכיתיו של אדם נִכָּר אם תלמיד־חכם הוא. (בר' ג.).

א'ריז כְּגוֹ רַחֲשִׁיד אַמְמוֹנָא חֲשִׁיד אַשְׁבוּעֲתָא. (כ"מ ה:).

א'ריח מגלגלין זכות על ידי זַכַּאי וחוֹבָה על ידי חַיָּב. (שבת לב).

א'ריט מִגַּמְלָא אוּנָא. (שבוע' יא:).

א'רכ מדותיו של הקדוש־ברוך־הוא מדה כנגד מדה. (סנה' צ.).

א'רכא מִדַּחֲצִיף כְּלֵי־הַאי שְׁמַע־מִנָּהּ רַשִּׁיעָא הוּא. (כ"מ פג:).

א'רכב מַה דִּכְלִבָּךְ עַל רַחֲמָךְ – מָה דִּבְלִבֵּיהּ עֲלָךְ. (ספרי דברים).

א'רכג מַה דְּשִׁקְרָא מַכְנִים פְּחָתָא נַסְבָא. (שו"ט ז.).

א'רכד מה הועילו חכמים בתקנתם? (כ"מ יז:).

א'רכה מה יום מיומים? (סנה' סה:).

א'רכו מַה יַלְדַת חַפּוּשִׁיתָא? – קְרוּצֵי בִּישֵׁי מִנַּהּ. (שהש"ר א).

א'רכז מה יעשה אותו הבן שלא יחטא? (בר' לב.).

א'רכח מה לי הָכָא ומה לי הָתָם. (כ"מ לו:).

א'רכט מה לי לְשַׁקֵּר? (כת' כז:).

א'רל מַה לִי קַטְלָה כֻּלָּהּ, מה לי קַטְלָה פַּלְגָּא? (ב"מ צה.).

א'רלא מה לכהן בבית הקברות? (שמ"ר ה).

א'רלב מה לנו ולצרה הזאת? (סנה' לז:).

א'רלג מה ענין שמיטה אצל הר סיני? (ספרא בהר).

א'רלד מה שזה נועל זה פותח. (תנח' חוקת).

א'רלה מה שעשתה הכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עָקֵב לסוּלְיָתָהּ. (ירוש' שבת א).

א'רלו מֵהוֹלַתְךָ חֲרִשָׁה – אֲקִישׁ עֲלָהּ. (כ"ר פא).

א'רלז מהיות טוב אל תִּקָּרֵא רע. (בר' ל.).

א'רלח מֵהֵיכָן ירק זה חי? (כ"מ קיח:).

א'רלט מהיר לשמוע ומהיר לאבד – יצא שְׂכָרוֹ בְּהֶפְסֵדוֹ. (אב' ה).

א'רמ מוֹבִילְנָא מָאנֵהּ אַבַּתְרֵהּ לְבֵי־מַסּוּתָא. (כ"מ מא).

א'רמא מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין. (ביצה ל.).

א'רמב מוטב שתתבייש מעצמך ואל תתבייש מאחרים. (דא"ז ב).

א'רמג מוכר בעין יפה מוכר. (ב"ב לז.).

א'רמד מוליכין טינא אצל טינא וסָרִית אצל סְרִיוֹת. (ירוש' קיד' ג).

א'רמה מים שבך אל תאמר לחברך. (כ"מ נט:).

א'רמו מוסיפין מחול על הקודש. (ר ה ט.).

א'רמז מיעט מחזיק את המרובה. (ב"ר ה).

א'רמח מוציא סֶלַע בשביל לִטּוֹל שנים. (ספרי דברים).

א'רמט מושבע ועומד מהר־סיני הוא. (שבוע' כא:).

א'רטו) מכית לבית וגו' — (כשאדם עוקר דירתו) מכית לבית (מפסיד) חלוק (כתונת); ממקום למקום (מעיר לעיר) — נפש. א'רטז) מכרכותיו וגו' —מאופן ברכותיו. א'ריז) מגו דהשיד וגו'— מתוך שחשוד על ממון חשוד על שבועה. א'ריח) מגלגלין — גורמין, מביאין. א'ריט) מגמלא אונא — מגמל אוזן; כלו' די בבל שהוא. א'רכא) מדחציף וגו' —משהצוף (עז פנים) כל כך משמע שרשע הוא. א'רכב) מה דכלבך וגו' —מה שבלבך על אוהבך, בלבו עליך. א'רכג) מה דשיקרא וגו' —מה שהשקר מבנס (אוסף) המארה נוטלת. א'רכה) מה יום מיומים —מה נשתנה יום זה משאר הימים? א'רכו) מה ילדת וגו' —מה ילדה החפושית (מין שרץ עוף, קֶאפֶער)? קרוצים (מיני זבובים) רעים ממנה; כלו' מרשעים יצא רשע. א'רכז) אותו הבן — שהושיבו אביו בשוק של זונות ותלה כים של כסף על צוארו. א'רכח) מה לי הכא וגו' — מה לי כאן, מה לי שם? א'רל) מה לי קטלה וגו' — מה לי הרגה כולה, מה לי הרגה חציה? א'רלא) לכהן — המוזהר על הטומאה. א'רלג) שמיטה — פרשת שמיטה. א'רלד) נועל — כלו' סותם, מעלים. א'רלה) מה שעשתה וגו'—יראת שמים שהיא עטרה לראש חכמה אינה אלא עקב לסוליתה (לסנדלה) של ענוה; על פי הכתובים: „ר א ש י ת חכמה יראת ה'" (תהלים קי"א, י), „ע ק ב ענוה יראת ה'" (מש' כ"ב, ד). א'רלו) מהולתך וגו' — אם נפתך חרשה (כלו' נסתמו נקביה) הקיש (הכה) עליה; כלו' מי שחוטא חוזר בתשובה ע"י יסורים. א'רלט) מהיר לשמוע — תלמיד שהוא מהיר להבין. א'רמ) מובילנא וגו' — אוליך בגדיו אחריו לבית־המרחץ; כלו' מוכן אני לשרתו. א'רמד) מוליכין טינא וגו' — מוליכין טיט (זבל) אצל טיט ואשפה לאשפתות; כלו' כל אחד מבקש לו חבר דומה לו. א'רמח) סלע — שם מטבע.

א'רן מָזֶה בֶן מָזֶה יָזֶה. (בר' כח.).

א'רנא מזל מַחְכִּים, מזל מעשיר. (שבת קנו.).

א'רנב מַזָּלָא דְבֵי תְרֵי עָדִיף. (ב"מ קה.).

א'רנג מְזַמְּנִין לָךְ לְמֵיכַל דַּיְסָא – עַד פַּרְסָא. לְמֵיכַל בִּשְׂרָא דְתוֹרָא – עַד תְּלָתָא פַּרְסֵי. (גר' מט:).

א'רנד מָחוּ אֱלָהַיָּא וִיבְעָתוּן כּוּמְרַיָּא. (שמ"ר ט).

א'רנה מחשבה טובה הקדוש־ברוך־הוא מצרפה למעשה. (קיד' מ.).

א'רנו מטוב אדוני לא טוב לי ומרעתו רע לי. (איכ"ר).

א'רנז מְטַיֵּל וְאָזֵיל דִּקְלָא בִּישָׁא גַּבֵּי קְנֵי דְשַׁרְבֵי. (ב"ק צב:).

א'רנח מטיל עמו ארוכות וקצרות. (ירוש' בר' ב).

א'רנט מִטִּפָּה לְטִפָּה נתמלא הַהִין. (במ"ר יז).

א'רס מי חָשִׁיד קוּדְשָׁא־בְרִיךְ־הוּא דְעָבֵיד דִּינָא בְּלָא דִינָא. (בר' ה:).

א'רסא מי יְגַלֶּה עפר מעיניך? (סוטה כז:).

א'רסב מי שאינו יכול להכות החמור מכה האֻכף. (תנח' פקודי).

א'רסג מי שאכל את התבשיל הוא יודע טעמו. (דב"ר ב).

א'רסד מי שאכל שום וריחו נודף – יחזור ויאכל שום אחר ויהא ריחו נודף? (בר' נא.).

א'רסה מי שאמר לשמן: יִדְלַק – יאמר לחומץ וידלק! (תענ' כה.).

א'רסו מי שברא יום ברא פרנסתו. (מכל' בשלח).

א'רסז מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת. (ע"ז ג.).

א'רסח מי שיש לו מנה רוצה מאתים. (קה"ר א).

א'רסט מִידֵי בְקַשִּׁישׁוּתָא תַלְיָא מִלְּתָא – בְּטַעֲמָא תַלְיָא מִלְּתָא. (ב"ב קמב:).

א'רע מִילְּתָא אַלְבִּישַׁיְהוּ יַקִּירָא. (שבת יז:).

א'רעא מימיהם אנו שותים ושמותם אין אנו מזכירים. (הור' יד.).

א'רעב מִית בְּרֵיהּ דְּרַחֲמָךְ טְעוּן, מִית רַחֲמָךְ פְּרוֹק. (ב"ר צו).

א'רעג מִכְתְּבָא גְלָלָא בָּזַע וְרַגְלָא בְּחַבְרֵהּ יָדַע. (ע"ז כב.).

א'רעד מִכְּתָלֵי ביתך נִכָּר שֶׁפַּחָמִי אתה. (בר' כח.).

א'רעה מִלָּא דְלָא מַחְוְרָא מְסַמְּכִין לַהּ מִן אַתְרִין סַגִּין. (ירוש' בר' ב).

א'רעו מִלָּה בְּסֶלַע, מַשְׁתּוּקָא בִתְרֵין. (מג' יח.).

א'רעז מְלַח מָמוֹן חֶסֶר. (כת' סו:).

א'רן) מזה וגו' — כהן בן כהן יכהן; כלו' גדול בן גדול ימשול. א'רנב) מזלא וגו' — מזל של שנים יפה יותר. א'רנג) מזמנין וגו' — אם הזמינוך לאכול דייסא (תבשיל של ריפות, לך) עד פרסא (מדת הדרך); לאכול בשר השור — עד שלשה פרסאות. א'רנד) מחו אלהיא וגו' — לקו האלילים ומפחדים הכמרים (שעובדים אותם). א'רנה) מצרפה — חושב אותה. א'רנז) ממייל ואזיל וגו' — מטייל והולך דקל רע אצל אילני סרק; כלו' כל אחד מתחבר בדומה לו. א'רנח) מטייל עמו וגו' — כלו' מבלה עמו שעות בשיחה על ענינים שונים. א'רס) מי חשיד וגו' — וכי חשוד הקב"ה שיעשה דין בלא דין? כלו' שלא בצדק. א'רסא) מי יגלה וגו' — כך אומרים על המת: הלואי שהיה חי ורואה בעיניו את הנעשה. א'רסג) מי שאכל וגו' — עי' סי' א'ריב. א'רסד) מי שאכל שום וגו' — כלו' מי שחטא יחזור ויחטא? א'רסח) מנה — מאה זוז. א'רסט) מידי בקשישותא וגו' — וכי בזקנה תלוי הדבר? בחכמה הדבר תלוי. א'רע) מילתא אלבישיהו וגו' — כלי מילת (משי) יקרים על לובשיהם; כלו' חן דבר על בעליו. א'רעא) מימיהם אנו שותים — כלו' תורתם אנו לומדים. א'רעב) מית בריה וגו' — מת בנו של אוהבך שא (את ארונו, שאוהבך אבי המת ישיב לך חסד), מת אוהבך פרוק (שאין מי שישלם לך חסד); לפיכך נקרא החסד שעושין עם המתים „חסד של אמת". א'רעג) מכתבא וגו' — המכתב (חרט) חותך את האבן (גלל — אבן שיש; עזרא ה' ח), ואיש רוכל יודע בחברו; כלו' השיש שהוא קשה ירא מן המכתב שהוא מכירו, וכן איש רכיל ובליעל מכיר בחבירו וירא מפניו; ואולי צ"ל דגלא בד' ופירוש שקרן, כלו' שקרן אחד מכיר בשקרן אחר. א'רעד) מכתלי ביתך וגו' — מכתלי ביתך שהם שחורים ניכר שאתה נפח. א'רעה) מילא דלא וגו' — דבר שאינו מחוור (מבורר) סומכין אותו (כלו' מביאין עליו ראיות) מנקודות הרבה. א'רעו) מלה בסלע וגו' — המלה שוה סלע (אחד) והשתיקה — שנים. א'רעז) מלח וגו' — הממון חסר מלח, כלומ' אין מלח להמלית את הכסף שיתקים לאורך ימים.

א' עת מִלְחָא כִּי סָרְיָא בְּמַאי מָלְחֵי לַהּ ? (בכור' ח:).
א'רעא מְלֵי כְּרֵסֵיהּ זְנֵי בִּישֵׁי. (כרי לב.).
א'רפ מַלְכוּתָא דְאַרְעָא כְּעֵין מַלְכוּתָא דִרְקִיעָא. (שם נח.).
א'רפא מִלְּתָא נַנְאָה דְאִית בָּךְ קַדֵּם אַמְרָהּ. (ב"ק צב:).
א'רפב מִמָּארֵי רַשְׁוָתָךְ פָּארֵי אִפְרַע. (שם מו:).
א'רפג מִמְּהַדּוּרֵי מִלֵּי וּמִסַּמְרְטוּטֵי כַּלְמֵי. (בר' נא:).
א'רפד ממון שאין לו תובעים. (ב"ק לט.).
א'רפה ממונו של אדם חביב עליו כנפשו.(ירוש' סנה' ח).
א'רפו ממונו של אדם מעמידו על רגליו. (פס' קיט.).
א'רפז ממזר תלמיד־חכם קודם לכהן־גדול עם־הארץ. (הור' יג:).
א'רפח מִן דִּילֵהּ דָּא לֵיהּ. (שבת פ:).
א'רפט מִן דְּסַגּוּ דַיָּנֵי שִׁקְרֵי סַגּוֹן סָהֲדֵי שִׁקְרֵי. (אס"ר א).
א'רצ מִן סַנְיָא נָפֵק וַרְדָּא. (חזית א; ילק"ש קלד).
א'רצא מִן שִׁטַּיָּא לֵית הֲנָיָא אֶלָּא מִן קְצִיָּא. (שמ"ר ל).
א'רצב מִן תְּחוֹת רֵישָׁךְ דִּידָךְ הוּא. (ב"ר סט).
א'רצג מְנָאֶפֶת בתפוחים ומְחַלֶּקֶת לחולים. (שמ"ר לא; תנח' ראה).
א'רצד מנהג אבותיהם בידיהם. (עיר' קד:).
א'רצה מִנִּי וּמִנֵּהּ תִּסְתַּיֵּם שְׁמַעְתְּתָא. (פס' פח.).
א'רצו מִנֵּהּ וּבֵהּ אַבָּא לֵיזוּל בֵּהּ נַרְגָּא. (סנה' לט:).
א'רצז מנהג מבטל הלכה. (ירוש' ב"מ ז).
א'רצח מניח המרגלית ונוטל השִּׁיחוֹר. (שמ"ר מב).
א'רצט מניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה ? (ביצה טו:).
א'ש מנעו את בניכם מן הַהִגָּיוֹן. (בר' כח:).
א'שא מִסָּאנָא דְרַב מִכַּרְעַאי לָא בְעֵינָא. (קיד' מט.).
א'שב מסְרְבִין לקטן ואין מסרבין לגדול. (פס' פו:).
א'שג מְעַט בריצה שלא תִרבה בחורה. (קה"ר יא).
א'שד מְעַיֵּל פִּילָא בְּקָפָּא דְמַחֲטָא. (ב"מ לח:).
א'שה מַעלין בקדש ולא מורידין. (יומא יב:).
א'שו מְעֻקֶּמֶת שפתיך אתה נִכָּר שתלמיד־חכם אתה. (מעילה יז:).
א'שז מעשי ידי טובעים בים ואתם אומרים שירה ! (סנה' לט:).
א'שח מעשיך יקרבוך ומעשיך ירחקוך. (עד' ה).
א'שט מפני מה אתם מכניסים ראשי בין שני הרים גדולים ? (יבמ' טו:).
א'שי שוטה אחד יחַיֵּב את כל הפקחים?(תוס' שבת יב).
א'שיא „מְצָא" או „מוֹצֵא" ? (בר' ח.).
א'שיב מצא מין את מינו וְנֵעוֹר. (עיר' ט.).
א'שיג מציה בו יותר מבשלוחו. (קיד' מא.).

א'רעת) מלחא וגו' — המלח כשימרית במה מולחין אותו ? א'רעט) מלי וגו' — מלוא הכרם כל מין רע; כלו' אכילה גסה מביאה לידי רע. א'רפ) מלכותא וגו' — מלכות הארץ כעין מלכות שמים. א'רפא) מלתא נאה וגו' — דבר מגונה שיש בך הקדם ואמרהו. א'רפב) ממארי וגו' — מבעלי־חובך הוי נפרע סובים; כלו' קח מהם אפילו סובין לתשלומי חובך. א'רפג) ממהדורי מילי וגו' — מן המחזרים מלים ומן הסמרטוטים כנים; כלו' הסובבים ונודדים ממקום למקום מרבים שיחה, ובלואי־סחבות מרבים כנים. א'רפד) תובעים — דורשים. א'רפז) קודם — לענין כבוד. א'רפח) מן דיליה וגו' — משלו זה לו. א'רפט) מן דסגו וגו' — משרבו דייני שקר רבו עדי שקר. א'רצ) מן סניא וגו' — מן הסנה יוצא ורד (שושנה); כלו' יצא יקר מזולל. א'רצא) מן שטיא וגו' — מן (עצי) שטים אין הנאה אלא בקציצתם, שאינם עושים פירות. א'רצב) מן תחות וגו' — מתחת ראשך (מן המונח תחתיך) שלך הוא. א'רצג) מנאפת וגו' — עי' סי' תצ"א. א'רצה) מני ומניה וגו' — ממני וממנו תתברר ההלכה. א'רצו) מניה וביה אבא וגו' — מתוכו ומעצמו יבוא הקרדום ביער; כלו' שנוטלים מן היער עצמו בית־יד לגרזן לכרות בו את עצי היער; אָבא (בסוריו: גבא) — יער. רצח) השיחור — הפחם. א'ש) מן ההגיון — מקריאה בספרים היצונים. א'שא) מסאנא וגו' — על הגדולה מרגלי איני רוצה. א'שב) מסרבין — מי שאינו עושה דבר אלא אם כן מפצירין בו הרבה נקרא סרבן. לקטן — לבקשת אדם קטן. א'שד) מעייל וגו' — מכנים פיל בקופו (בחורו) של מחט. א'שה) מעלין וגו' — בדבר של קודש מעלין ממדרגה נמוכה למדרגה גבוהה. א'שט) בין שני הרים וגו' — בין שני אנשים גדולים. א'שיא) „מצא" או „מוצא" — כלו' לקחת אשָׁה טובה, שנאמר בה: „מצא אשה מצא טוב" (משלי י"ח, כב) או אשה רעה, שנאמר בה: „ומוצא אני מר ממות את האשה" (קהל' ז', כו). א'שיב) וניעור — ונתעורר. א'שט) מצוה בו — שיעשה הוא בעצמו.

א'שיד מציה גוררת מציה ועבירה גוררת עבירה. (אב' ד).
א'שטו מצוה הבאה בעבירה. (בר' מז:).
א'שטז מציה לקיים דברי המת. (תענ' כא.).
א'שיז מציה שבאה לידך אל תחמיצנה. (מכל' בא).
א'שיח מצוה שהחזיקו בה כותים מדקדקין בה יותר מישראל. (חול' ד.).
א'שיט מצות אינן צריכות כונה. (ר"ה כח:).
א'שכ מצות בטלות לעתיד לבא. (נדה סא:).
א'שכא מצות לא ליהנות נתנו. (עיר' לא.).
א'שכב מקדיח תבשילו ברבים. (בר' יז.).
א'שכג מקום גורם. (סוטה מא.).
א'שכד מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו. (חול' ז.).
א'שכה מקום מזומן לפורענות. (סנה' קב.).
א'שכו מקצת היום ככלו. (מו"ק טז:).
א'שכז מקרא זה נוקב ויורד עד תהום. (סנה' צז:).
א'שכח מקרני ראמים ועד ביצי כנים. (ע"ז ג:).
א'שכט מר אמר חדא ומר אמר חדא ולא פליגי (ב"מ יא.).
א'של מרבה בשר – מרבה רמה. (אב' ב).
א'שלא מרבה נכסים–מרבה דאגה. (שם).
א'שלב מרגלית טובה היתה בידי ואתה מבקש לאבדה ממני. (ב"ב קנג.).
א'שלג מרגלית כל מקום שהיא – מרגלית שמה. (מג' טו.).
א'שלד מרגניתא דלית לה טימי, כל דמשבח בה פגמה. (ירוש' בר' ט).
א'שלה משח אודניה וחוטרא אבתריה. (שבת קנה.).
א'שלו משנכנס אב ממעטין בשמחה; משנכנס אדר מרבין בשמחה. (תענ' כט.).
א'שלז משענת הסום על רגליו; משענת החמור על ידיו. (זבים ד).
א'שלח מתוך שלא לשמה אתה בא לשמה. (ירוש' חג' א).
א'שלט מתון מתון – ארבע מאה זוזי שויא. (בר' ב.).
א'שמ מתחיל בגנות ומסיים בשבח. (פס' קטז:).
א'שמא מתירא אני שמא ירצי גלגלתי. (יבמ' טו:).
א'שמב מתירא אני שמא ישרפוני בהבל שבפיהם. (שבת פח:).
א'שמג מתנבאים ואינם יודעים מה מתנבאים. (ב"ב קיט:).
א'שמד מתנחמים על המתים ואין מתנחמים על החיים. (ב"ר פד).

נ.

א'שמה נבח בך כלבא–עול, נבחה בך גוריתא–פוק. (עיר' פו.).
א'שמו נגיד שמה – אבד שמה. (אב' א).
א'שמז נגרי דחמרא שערי. (שבת נא.).
א'שמח נדרים סיג לפרישות. (אב' ג).
א'שמט נהגו כהנים סלסול בעצמם. (קיד' עח:).
א'שנ נהר־פקודאי לווך–מגלימא שפירא דחזוא עלך. (חול' קכז.).

א'שיז) אל תחמיצנה — אל תאחר אותה. א'שיח) כותים —גוים שהביא אשור מכותא והושיבם בערי שומרון וקבלו עליהם קצת מצוות. א'שכב) מקדיח וגו' — מקלקל את המאכל, כלו' יוצא לתרבות רעה. א'שכד) להתגדר —להתפאר. א'שכח) מקרני ראמים וגו' —מבריות גדולות ביותר עד הקטנות ביותר. א'שכט) מר אמר חדא וגו' — זה אמר דבר אחד וזה אמר דבר אחד — ואינם חולקים (זה על זה). א'של) מרבה רמה — בקבר. א'שלד) מרגניתא וגו' — מרגלית שאין ערוך לה — מי שמשבחה פוגמה, מפני ש„לה דומיה תהלה". א'שלה) משח אודניה וגו' — כמדת אזנו — ומקל אחריו. כלומר: תן לכלב נתח קטן כמדת אזנו ומיד תכהו במקל. א'שלז) על ידיו —רגליו הקדומות. א'שלט) מתון וגו' —המתינות שוה ארבע מאות זוז. ולשון נופל על לשון היא; „מתון, מתון" כמו „מאתן מאתן", שהן שתי פעמים מאתים בארמית. א'שמה) נבח בך וגו' — נבח בך כלב — הכנס (לבית, שישתוק מיד); נבחה בך כלבה—צא! (שהכלבה מארכת בנביחה). א'שמו) נגיד שמיה וגו' — מי שמחשב ומגדל שמו — יאבד שמו; כלו' הנוהג גדולה בעצמו סופו לנחול קלון. א'שמז) נגרי וגו' — פסיעותיו של החמור (לפי) השעורים (שהוא אוכל). א'שמח) נדרים וגו' —ע"י נדרים אדם מפריש עצמו מן האיסור. א'שמט) סלסול —חשיבות. א'שנ) נהר־פקודאי וגו' — אם לווך (ברוך) איש מנהר פקוד (עיר מפורסמת בגנבים) — מפני הבגד

א'שנא נַהֲרָא מִכֵּיפֵהּ מִבְּרִךְ. (שבת כה.).

א'שנב נַהֲרָא נַהֲרָא וּפַשְׁטֵהּ. (חול' יח:).

א'שנג נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא. (עיר' יג:)

א'שנד נוח לעלות לבימה וקשה לירד. (מד' אספה; ילק"ש ואתחנן).

א'שנה נוח לקנות שונא וקשה לקנות אוהב. (ילק"ש).

א'שנו נוח לרשעים שיהיו סומין, שעיניהם מביא' רעה לעולם. (במ"ר כ).

א'שנז נתן אצבע בין שניה. (כת' נב).

א'שנח נְחִית דַּרְגָּא נְסִיב אִתְּתָא; סַק דַּרְגָּא בְּחַר שׁוֹשְׁבִינָא. (יבמ' סג.).

א'שנט נְטוֹשׁ נְבֵלְתָא בְּשׁוּקָא וּשְׁקוֹל אַגְרָא וְלָא תֵּימָא גַּבְרָא רַבָּא אֲנָא. (ב"ב קי.).

א'שס נִים וְלָא נִים, תִּיר וְלָא תִּיר. (יבמ' נד.).

א'שסא נכנס יין יצא סוד. (עיר' סה.).

א'שסב נִכָּר הוא זה שלא עבר על פתחה של תורה. (ירוש' שבת ו).

א'שסג נִכָּרִים דברי אמת. (סוטה ט:).

א'שסד נס בתוך נס. (שבת צז.).

א'שסה נִסְתַּחֲפָה שָׂדֵהוּ. (כת' יב:).

א'שסו נָפַח כְּמַשּׁוֹי. (ב"מ פ.).

א'שסז נְפִישֵׁי בְּנֵי בֵיתָא—נְפִישֵׁי אָרְחֵי וּפָרְחֵי. (כת' סא.).

א'שסח נְפִישֵׁי גַמְלֵי סָבֵי דְּטְעִינֵי מַשְׁכֵּי דְהִינָּקֵי. (סנה' נב.).

א'שסט נְפַל בֵּיתָא — חֲבַל לְכַוְּתָא. (מכל' בשלח).

א'שע נְפַל פּוּתָא בְּבֵירָא. (בר' נו.).

א'שעא נְפַל תוֹרָא — חַדֵּד לְסַכִּינָא. (שבת לב.).

א'שעב נְפַל תוֹרָא — סַגִּין מַבְּחוֹהִי. (איכ"ר א).

א'שעג נְפַל כֵּיפָא עַל קִדְרָא—וַי לְקִדְרָא; נָפְלָה קִדְרָא עַל כֵּיפָא — וַי לְקִדְרָא. בֵּין כַּךְ וּבֵין כַּךְ—וַי לְקִדְרָא. (א"סר ז).

א'שעד נָקֵט מַרְגָּנִיתָא בִידֵהּ, יָהֲבָנָא לֵהּ חַסְפָּא? (קיד' יח.).

א'שעה נר לאחד – נר למאה. (שבת קכב.).

א'שעו נַרְשָׁאָה נַשְּׁקָךְ — מְנֵי כָּכִיךְ. (חול' קכז.).

א'שעז נשיא שמָחַל על כבודו—כבודו מָחוּל. (כת' יז.).

א'שעח נשים דַּבְּרָנִיּוֹת הן. (בר' מח:).

א'שעט נשים דעתן קלה עליהן. (שבת לג:).

א'שפ נשים מבקשות לידע הכל. (פנ"א).

א'שפא נשים עם בפני עצמן הן. (שבת סב.).

א'שפב נשים עצלניות הן. (ירוש' פס' א).

א'שפג נשים רחמניות הן. (מג' יד:).

א'שפד נשמה שנתתי בך – החָיָה. (תענ' כב:).

א'שפה נתן עיניו בו ונעשה גל של עצמות. (בר' נח.).

א'שפו נתפרדה החבילה. (ע"ז יא.).

היפה שראה עליך (ורוצה לגזלו ממך). א'שנא) נהרא מכיפיה וגו' — נהר משפתו מתברך; כלו' הנהר מתגדל ממקורו ולא מימי הגשמים. א'שנב) נהרא נהרא וגו' — נהר נהר ומשיכת מימיו; כלו' כל מקום הולך אחרי מנהגו. א'שנד) לבימה — כלו' לממשלה. א'שנז) נתן אצבע וגו' —ונשכה אותה; כלו' הוא גרם לעצמו את ההפסד. א'שנח) נחית דרגא וגו' —רד מעלה ושא אשה, עלה מעלה ובחר שושבין (חבר); כלו' שא אשה פחותה ממך ובחר חבר גדול ממך. א'שנה) נטוש נבילתא וגו' — פשוט נבילה בשוק וטול שכר ולא תאמר: אדם גדול אני. א'שס) נים וגו' — נם (מתנמנם) ולא נם, ער ולא ער; כלו' עומד בין שינה ליקיצה. א'שסה) נסתחפה וגו' — נשטפה שדהו; כלו' מזלו גרם להיזקו, וההפסד עליו. א'שסו) נפח כמשוי — דבר שאינו כבד אלא ניפוחו מרובה, כגון מוך ונוצה, דומה כמשא. א'שסז) נפישי וגו' —מרובים בני הבית —מרובים האורחים והפורחים; כלו' במקום שבני הבית מרובים נוהגים להתארח עוברי דרך. א'שסח) נפישי וגו' — מרובים הגמלים הזקנים שטעונים עורות של סייחים; ועי' סי' כא. א'שסט) נפל ביתא וגו' — נפל הבית אוי לחלון. א'שע) נפל פותא וגו' — נפל הכד לתוך הבאר; כלו' קשה לברר את הדבר. א'שעא) נפל... חדד וגו' — נפל השור — חדד את הסכין. א'שעב) נפל... סגין וגו' — נפל השור מרובים שוחטיו. א'שעג) נפל כיפא וגו' — נפלה אבן על הקדירה אוי לקדירה; נפלה הקדירה על האבן אוי לקדירה; בין כך ובין כך אוי לקדירה. א'שעד) נקיט מרגניתא וגו' — אוחז מרגלית בידו ואתן לו חרס? א'שעה) נר לאחד —די לאחר. א'שעו) נרשאה וגו' —אם בן נרש (עיר מפורסמת בגנבים) נשק אותך, מנה שיניך (שמא גנבן). א'שעז) שמחל—וותר. א'שפו) החבילה—כלו' החבורה.

ס.

א'שפז סָבָא בְּבֵיתָא– פָּאחָא בְּבֵיתָא; סָבְתָא בְּבֵיתָא– סִימָא בְּבֵיתָא. (ערכ' יט.).
א'שפח סַדְנָא בְּסַדְנֵיהּ יָתֵב, מִדְּוִיל יְדֵיהּ מִשְׁתְּלֵם. (פס' כח.).
א'שפט סַדְנָא דְאַרְעָא חַד הוּא. (ב"ק יב:).
א'שצ סַדְרָן קוֹדֵם לְפַלְפְּלָן. (ירוש' הור' ג).
א'שצא סַהֲדֵי שַׁקְרֵי אַאוּגַרְיָיהוּ זִילֵי. (סנה' כט.).
א'שצב סוּמָא אוכל ואינו שבֵעַ. (יומא עד:).
א'שצג סוף אדם למות וסוף בהמה לשחיטה. (בר' יז.).
א'שצד סוף הכבוד לבוא. (נד' סב.).
א'שצה סופו הוכיח על תחלתו. (זב' ב:).
א'שצו סופך טוב – כְּלָךְ טוב. (פסיק"ז בראשית).
א'שצז סְיָג לחכמה – שתיקה. (אב' ג).
א'שצח סיני ועוקר־הרים – סיני עדיף. (בר' סד.).
א'שצט סַמָּא דְכֹלָּא בֵּיהּ מִשְׁתּוּקָא. (מג' יח.).
א'ת סִמָּן יפה באדם שהוא בַּיְשָׁן. (נד' כ.).
א'תא סִמָּן לְגַסּוּת־הָרוּחַ עניות. (שבת לג.).
א'תב סִמָּנָא מִלְּתָא הִיא. (כרית' ו.).
א'תג סעודה שֶׁהֲנָאַתְךָ–משוך ידך הימנה. (גיט' ע.).
א'תד סְפִי לֵיהּ כְּתוֹרָא. (ב"ב כא.).
א'תה סֵפֶר וְסַיִף ירדו כרוכים מן השמים. (ספרי עקב).
א'תו ספר־תורה שרוי בצער. (סנה' קא.).
א'תז סַק דַּרְגָּא בְּחַר שׁוֹשְׁבִינָא. (יבמ' סג.).
א'תח סַקְבָּא דְשַׁתָּא – רִגְלֵי. (קיד' פא.).
א'תט סַרְבָּא דַאֲקִים תְּאֵנִיתָא. (שהש"ר א).
א'תי סָרֵס הַמִּקְרָא וְדָרְשֵׁהוּ. (ב"ב קיט:).
א'תיא סְתִירַת זקנים בנין. (נד' מ.).
א'תיב סְתָם גּוֹי אַנָּס הוּא. (ב"ב מה.).
א'תיג סתם גוי מִפְעָא פָּעֵי. (חול' קלג:).
א'תיד סתם ידים עַסְקָנִיּוֹת הן. (סוכה כו:).
א'תטו סתם עבדים גנבים הם. (כת' נח.).
א'תטז סתם שְׂעִירִים שחורים הם. (מנח' ג. רש"י).

ע.

א'תיז עבד מלך כמלך. (שבוע' מז:).
א'תיח עבד שקנה נכסים, עבד למי ונכסים למי? (סנה' קה.).
א'תיט עַבְדָּא בְּהֶפְקֵרָא נִיחָא לֵהּ. (גיט' יג.).
א'תכ עַבְדָּא דְנָהוּם כְּרֵסֵהּ לָא שַׁוְיָא לְמָרֵיהּ וּלְמָרְתֵּיהּ לְמַאי מִתְבְּעֵי? (שם יב.).
א'תכא עבדו של חָבֵר הרי הוא כחבר. (ע"ז לט.).
א'תכב עַבְדֵי בִישֵׁי, בָּתַר דְּעַבְדִין מִתְמַלְּכִין. (ב"ב ד).

א'שפז) סבא בביתא וגו' — זקן בבית מארה בבית, זקנה בבית אוצר בבית; שהזקן אינו עושה כלום והוא לטורח על בני הבית, והזקנה עוזרת במלאכת הבית. א'שפח) סדנא בסדניה וגו' — עושה הסד ,שב בסדו (כלו' מי שעושה סד לשים בו רגלי אזירים, לסוף משימין בו רגליו), מפועל ידיו ישולם. א'שפט) סדנא דארעא וגו' — סדן הארץ אחד הוא; כלו' כל גוף הארץ מקום אחד הוא. א'שצ) סדרן וגו' — בעל סדר בלמודו קודם לחריף ומפולפל; כלו' זה גדול וחשוב מזה. א'שצא) סהדי שקרי וגו' — עדי שקר בזויים על שוכרם. א'שצז) סיג — גדר. א'שצט) סמא דכולא וגו' — סם שהכל בו השתיקה. א'תב) סמנא מלתא — סימן דבר (של ממש) הוא. א'תג) שהנאתך — שגרמה לך הנאה, שערבה לך. משוך וגו' — שלא תמלא את כריסך. א'תד) ספי וגו' — אכסהו והלעיטהו כשור. א'תה) וסיף —חרב. ירדו כרוכים — כלו' אם אינו עוסק בתורה סופו לחרב. א'תז) סק דרגא וגו' — עי' סי' א'שנח. א'תח) סקבא וגו' — גרוץ של ימות השנה רגלים; כלו' בימי הרגל (יו"ט), שאוכלין ושותין בהם ובטלין ממלאכה, בני אדם עלולים להתגרות בהם יצה"ר ולבוא לידי חטא. א'תט) סרבא וגו'— סרך (מין תאנה גרועה) שהעמיד תאנה; כלו' מרע יצא טוב. א'תי) סרס —הפוך. א'תיא) סתירת — הריסת. א'תיב) גוי —נכרי. אנס — חומס וגזלן. א'תיג) מפעא פעי —דרכו להרים קול ולצעוק. א'תיד) עסקניות —ממשמשות בכל דבר. א'תיח) עבד למי וגו' — כלו' הכל לאדון. א'תיט) עבדא בהפקירא וגו' — עבד נוח לו בהפקר; כלו' לפרוץ גדר. א'תכ) עבדא דנהום וגו' — עבד שאינו שוה מאכל בטנו, למה הוא מתבקש לאדונו ולגברתו? כלו' מה תועלת בו. א'תכא) חבר — ת"ח. א'תכב) עבדי ביש' וגו' — עבדים רעים לאחר

א'תכג עֲבִידֵי אֱנָשֵׁי דְזָרְעֵי הָכָא פּוּרְתָּא וְהָכָא פּוּרְתָּא. (ב"מ קיח.).

א'תכד עבר אדם על מצוה קלה סופו לעבור על מצוה חמורה. (ספרי שופטים).

א'תכה עבר יומו בטל קרבנו. (כר' כו.; ספרי פנחס).

א'תכו עֲבֵרָה גוררת עֲבֵרָה. (אב' ד).

א'תכז עֲבֵרָה מְטַמְטֶמֶת לבו של אדם. (יומא לט.).

א'תכח עֲבֵרָה מְכַבָּה מצוה ואין עֲבֵרָה מכבה תורה. (סוטה כא.).

א'תכט עד אַרְבְּעִין שְׁנִין מֵיכְלָא מְעַלֵּי, מִכָּאן וְאֵילָךְ מִשְׁתֵּי מַעֲלֵי. (שבת קנב.).

א'תל עַד דְּאִנּוּן עֲסִיקִין בְּדִידְהוֹן נַעֲסוֹק אֲנָן בְּדִידָן. (ירוש' חג' ב).

א'תלא עַד דְּהִיא פַּגָּה אַפִּיקַת כּוּבַיָּא. (ב"ר ב).

א'תלב עַד דְּכָפְנַת אֱכוֹל, עַד דְּצָחֵית שְׁתֵה. (כר' סב.).

א'תלג עַד דְּלָא יָדַע בֵּין „אָרוּר הָמָן" לְ„בָרוּךְ מָרְדְּכַי". (מג' ז:).

א'תלד עַד דְּלָא שְׁכִיב שְׁכִיבָא, קְיָמָא מְנֵי בֵּיתֵהּ. (ב"ב צא.).

א'תלה עַד דְּסַנְדְּלָא בְּרַגְלָךְ דְּרוֹס כּוּבָא. (ב"ר מד).

א'תלו עַד דְּרָתְחָא קִדְרָךְ שְׁפוֹךְ. (כר' סב.).

א'תלז עַד דְּשָׁמֵנָא עֲבִיד קָטִין, נַפְשֵׁהּ דְּקַטִּינָא נַפְקַת. (איכ"ר ג).

א'תלח עד היכן היא תוכחה — עד הַכָּאָה. (ערכ' טז:).

א'תלט עַד הָשַׁתָּא קָרוּ לָן מְפַשְּׁאֵי וְהַשְׁתָּא מְפַשְּׁאֵי דִמְפַשְּׁאֵי. (יומא נז.).

א'תמ עַד ולא עַד בכלל. (כר' כו:).

א'תמא עד ועד בכלל. (שם).

א'תמב עד מתי אתה מְעַוֵּת עלינו את הכתובים? (ספרי).

א'תמג עד מתי אתה עוקם עלינו את המקרא? (שו"ט יב).

א'תמד עד שאתם מתקנים את השוטות – באו ותקנו את הפִּקְחוֹת. (נדה נג:).

א'תמה עד שהזאב בא אל הצאן – פְּרוֹשׂ לו מצודה. (תנח' מטות).

א'תמו עד שהחכם בראשו של ענין הוא יודע מה בסופו. (ירוש' סוטה ח).

א'תמז עד שיִּבְלוּ שפתותיכם מלומר דַי. (שבת לב:).

א'תמח עד שלא יִכְבֶּה הנר תן לו שמן. (מד' קהל' זוטא; ילק"ש קהלת).

א'תמט עד שלא כבתה שמשו של עֵלִי זרחה שמשו של שמואל. (יומא לח:).

א'תנ עֻבָּר יֶרֶךְ אִמּוֹ הוא. (גיט' כג.).

א'תנא עולם־הזה דומה לפרוזדור בפני עולם־הבא. (אב' ד).

א'תנב עולם הפוך ראיתי, עליונים למטה ותחתונים למעלה. (פס' נ.).

א'תנג עולם כמנהגו נוהג, ושוטים שֶׁקִּלְקְלוּ עתידים לִתֵּן את הדין. (ע"ז נד:).

א'תנד עולם לסולם הוא דומה – זה עולה וזה יורד. (עפ"י תנח' מטות).

א'תנה עומד בבבל ורואה נבֵלה בארץ־ישראל. (חול' סג.).

שעושים נמלכים (שואלים עצה). אתכג) עבידי אינשי וגו' —עשויים בני אדם לזרוע כאן קצת וכאן קצת; שאם התבואה לא תעלה יפה כאן תצמח במקום אחר. א'תכו) גוררת — מושכת. א'תכז) מטמטמת — אוטמת וסותמת. א'תכח) מכבה מצוה — כלו' מבטלת מצוה. א'תכט) עד ארבעין וגו' — עד ארבעים שנה אכילה יפה (לגוף), מכאן ואילך שתיה יפה. א'תל) עד דאינון וגו' — עד שהם עסוקים בשלהם נעסוק אנו בשלנו. א'תלא) עד דהיא פגה וגו' — עד שהיא פגה (התאנה בוסר) הוציאה קוצים. א'תלב) עד דכפנית — עד שאתה רעב אכול, עד שאתה צמא שתה. א'תלג) עד דלא ידע וגו' — כלו' שתה הרבה עד שנתבלבלה דעתו ואינו יודע להבדיל בין וגו'. א'תלד) עד דלא שכיב וגו' — עד שלא מות המת עומד ממונה על ביתו, למלא את מקומו. א'תלה) עד דסנדלא וגו' —עד שהסנדל ברגליך דרוס (דרוך) את הקוצים. א'תלו) עד דרתחא וגו' — עד שקדירתך רותחת — שפוך; כלו' אל תשהה את נקביך. א'תלז) עד דשמינא וגו' —עד שהשמן יעשה כחוש, נפשו של הכחוש יוצאת. א'תלח) עד הכאה— עד שהוא מכה את מוכיחו. א'תמד) הפקחות— החכמות. א'תנ) עובר ירך וגו' — הולד שבמעי האם הרי הוא כחלק ואבר מגוף האם. א'תנא) לפרוזדור —לחדר המבוא. א'תנב) עליונים – גדולים והשובים. א'תנג) שקלקלו —שחטאו.

א'תנו עומדים צפופים ומשתחוים רְוָחִים. (אב' ה).

א'תנז עֲוֹנות שאדם דָש בַּעֲקֵבָיו. (ע"ז יח.).

א'תנח עוסק במצוה פטור מן המצוה. (סוכה כה.).

א'תנט עוקר הָרֵי־הרים וטוחנם זה בזה. (סנה' כד.).

א'תס עוּרְבָא רְאֵיתִי גוּרָא לִקְנֵה. (ב"ר סח).

א'תסא עוּרְבָא פְּרַח! (ביצה כא.).

א'תסב עושין מעשה זִמְרִי ומבקשין שכר כפנחס. (סוטה כב:).

א'תסג עז־פנים לגיהנם ובושת־פנים לגן־עדן. (אב' ה).

א'תסד עֵינָא וְלִבָּא תְּרֵי סִרְסוּרֵי דְחֶטְאָה. (ירוש' בר' א).

א'תסה עַכְבְּרָא דְשָׁכֵב אַדֵּינָרֵי. (סנה' כט:).

א'תסו עַכְבָּרִים סוֹרְם רָע. (הור' יג:).

א'תסז עַכְבְּרִין רַשִׁיעֵי נִינְהוּ. (ירוש' ב"מ ג).

א'תסח עכורה היתה החבית וצִלְּלָנוּ אותה. (ב"ר פ).

א'תסט עַל דַּאֲטֵיפְתְּ אַטְיפוּךְ, וְסוֹף מְטִיפָיִךְ יְטוּפוּן. (אב' ב).

א'תע על דבר זה יִדְוּוּ הַדְוָים. (נו' כג.).

א'תעא על הראשונים אנו מצטערים ועכשו נצטער גם באלו. (מכל' יתרו).

א'תעב על חייו לא חָס – על חיי חברו לא כל־שכן! (פס' מט:).

א'תעג עַל־כָּרְחֲךָ אתה חי ועל כרחך אתה מת. (אב' ד).

א'תעד על מְדוֹכָה זו ישב. (יבמ' טז.).

א'תעה עלוב ושאינו עלוב – מי נדחה מפני מי? (תענ' טז.).

א'תעו עלובה היא העיסה שנַחתוֹמָהּ מעיד עליה שהיא רעה. (ב"ר לד).

א'תעז עלובה מְדִינְתָּא דְאָסְיָא פּוֹדָגְרִים וְדַאֲקְטוּטָא בַּחֲדָא עֵינָא (ויק"ר ח).

א'תעח עָלַי ועל צואריי. (פס' ח:).

א'תעט עָלַּת כַּלְּתָא – נַפְקַת טַרְחוּתָא. (ירוש' מו"ק א).

א'תפ עָלַּת לְקַרְתָּא – הַלֵּךְ בְּנִימוּסָהּ. (ב"ר מח).

א'תפא עַם הדומה לחמור. (יבמ' סב.).

א'תפב עַמָּא פְּזִיזָא, דְקַדְמִיתוּ פּוּמַיְכוּ לְאוּדְנַיְכוּ. (שבת פח.).

א'תפג עמך ישראל צריכין פרנסה. (בר' ג.).

א'תפד עִמִּי היתה וּשְׁלַחְתִּיהָ. (תענ' כג:)

א'תפה עִנְבֵי הגפן בענבי הגפן – דבר נאה ומתקבל; ענבי הגפן בענבי הסְנֶה – דבר כָּעוּר ואינו מתקבל. (פס' מט.).

א'תפו עֲנָוָה סְיָג לחכמה. (כלה רבתי ג).

א'תפז עני מְהַפֵּךְ בַּחֲרָרָה ובא אַחֵר וּנְטָלָהּ הימנו – נקרא רשע. (קיד' נט.).

א'תפח עניי עירך ועניי עיר אחרת – עניי עירך קודמים. (ב"מ עא.).

א'תפט עֲנִיּוּת כמיתה. (נד' ז:).

א'תנו) עומדים צפופים וגו' — בביהמ"ק היו העם עומדים דחוקים ומשתחוים בהרווחה. א'תנז) דש — דורס. א'תס) עורבא וגו' — עורב שהביא אש לקנו. א'תסא) עורבא פרח — עורב התעופף; בלשון זו אדם משיא את חברו לדבר אחר. א'תסב) מעשה זמרי — בן סלוא. כפנחס — בן אלעזר. א'תסד) עינא ולבא וגו' — העין והלב שני סרסורים של חטא הם; כלו' הם גורמים את האדם לידי חטא. א'תסה) עכברא דשכיב וגו' — עכבר ששוכב על דינרין; בן קוראין לעשיר קמצן שאינו נהנה ממְמונו. א'תסו) סירם — מזגם. א'תסז) עכברין וגו' — העכברים רשעים הם. א'תסח) וצללנו — עשינו אותה צלולה (זכה). א'תסט) על דאטיפת וגו' — על שטבעת (את אחרים) טבעוך, וסוף מטבעיך יטבעו. א'תע) ידוו הדוים — יכאבו הכואבים, כלו' כל בעל לב ורגש. א'תעד) על מדוכה זו — כלו' במקום זה. א'תעו) עלובה היא העיסה — בזוי הוא הבצק. שנחתומה — שהאופה שלה. א'תעז) עלובה מדינתא וגו' — עלובה המדינה שהרופא (שלה) חולה פדגרא (מין מחלת הרגלים) ושרופא־העינים בעל עין אחת. א'תעט) עלת כלתא וגו' — נכנסה הכלה (לחופה) — יצאה הטרחה; כלו' אין עוד טרחה, שהרי כל צרכי הנשואין הוכנו קודם. א'תפ) עלת לקרתא וגו' — נכנסת לעיר — נהוג כמנהגה. א'תפב) עמא פזיזא וגו' — עם בהול, שהקדמתם פיכם לאזניכם; כלו' עם ישראל הקדימו „נעשה" ל„נשמע", שקבלו עליהם את התורה קודם ששמעו כדי לידע אם יכולים הם לקבלה. א'תפד) עמי היתה וגו' — כלו' דבר זה היה בידי ועכשו אינו עוד. א'תפה) בענבי הסנה — בענבי הבר. א'תפו) סיג — גדר. א'תפז) מהפך בחררה – מטפל בעוגה; כלו' עוסק בדבר להרווית. א'תפח) עניי עירך קודמים — ליתן להם צדקה.

א'תצ ענוות מַעֲבֶרֶת את האדם על דעתו ועל דעת קונו. (עיר' מא:)

א'תצא עַפְרָא לְפוּמֵיה. (ב"ב טז.)

א'תצב עֵץ קטן מדליק את הגדול. (תענ' ז.)

א'תצג עקימת פה הָוֵי מעשה. (ב"מ צ:)

א'תצד עַקְרַבְתָּא רְמָיָא לְגַמְלָא וְשָׁאֲפָה בְּעָקְבֵהּ. אָמְרָה לֵיהּ: חַיֶּיךָ, עַד קָדְקֳדָךְ אֲנִי מָטֵי. (שו"ט נא).

א'תצה עַרְבָךְ עַרְבָא צְרִיךְ. (סוכה כו.)

א'תצו עשה אזנך כאפרכסת. (חג' ג:)

א'תצז עשה לך רב וקנה לך חבר. (אב' א).

א'תצח עשה עד שאתה מוצא ומצוי לך ועודך בידך. (שבת קנא:)

א'תצט עשה רצונו כרצונך כדי שיעשה רצונך כרצונו. (אב' ב).

א'ק עשה שַׁבַּתְּךָ חול ואל תצטרך לַבְּרִיּוֹת. (שבת קיח.)

א'קא עשה תורתך קֶבַע. (אב' א).

א'קב עֲשֵׂה את העיקר טפל ואת הטפל עיקר. (תנח' מטות).

א'קג עֲשִׁיק לְגַבָּךְ וְשַׁוֵּי לְכַרְסָךְ. (ב"מ נב.)

א'קד עַשֵּׂר בשביל שתתעשר. (שבת קיט.)

א'קה עשרה קבים שיחה ירדו לעולם - תשעה נטלו נשים. (קיד' מט:)

א'קו עתידה תורה שתשתכח מישראל. (שבת קלח:)

א'קז עִתִּים חֲלִים וְעִתִּים שׁוֹטֶה. (יבמ' קיג:)

א'קח עַתִּיקְתָא קַשְׁיָא מֵחַדְתָּא. (יומא כט.)

פ.

א'קט פֶּה שֶׁהִפִּיק מרגליות ילחך עפר? (קיד' לט:)

א'קי פּוּמְבְּדִיתָאָה לְוָיָךְ–אַשְׁנִי אוּשְׁפִּיזָךְ. (חול' קכז.)

א'קיא פּוּק מִלְחָא וּשְׁדִי בִּשְׂרָא לְכַלְבָּא. (נדה לא.)

א'קיב פּוּק חֲזִי מַאי עַמָּא דָּבַר. (בר' מה.)

א'קיג פזור לרשעים הנאה להם והנאה לעולם. (סנה' עא:)

א'קיד פיו ולבו שוים. (פס' סג.)

א'קטו פֵּרוֹתֵינוּ מעידין עלינו. (ב"ר מז)

א'קטז פני משה כפני חמה ופני יהושע כפני לבנה. (ב"ב עה.)

א'קיז פָּסוּק בזמנו כְּבַהֲמָא בשעת רְעָבוֹן. (כלה רבתי א).

א'קיח פִּסְחָא כְּזַיְתָא וְהִלֵּלָא מְתַבַּר אִגְּרַיָּא. (ירוש' פס' ז)

א'קיט פסיעה גסה נוטלת אחת מחמש מאות ממאור עיניו של אדם. (בר' מג:)

א'קכ פְּסִיק רֵישָׁא ולא ימות? (כת' ו.)

א'תצא) עפרא וגו' — עפר לפיו; ולשון קללה הוא למי שמדבר רע. א'תצב) עץ קטן וגו' — כלו' לפעמים הגדול לומר מן הקטן. א'תצד) עקרבתא וגו' — עקרב מפיל את הגמל, נושכו בעקבו ואומר לו: הייך שאגיע עד קרקדך. א'תצה) ערבך וגו' — הערב שלך אף הוא צריך לערב. א'תצו) עשה אזניך — הט אזניך לשמוע היטב. כאפרכסת — כלי שפיו רחב מלמעלה וצר מלמטה. א'תצח) עד שאתה מוצא וגו' — כל זמן שיש בידך לעשות והדבר מצוי לך. א'תצט) רצונו — של הקב"ה. א'ק) עשה שבתך חול — לענין סעודה. א'קג) עשיק וגו' — ביוקר לגופך ובשויו לבטנך; כלו' כסות תוכל לקנות ביותר משויה ומאכל לא תקנה אלא בשויו. א'קד) עשר וגו' — תן מעשר ובזכות זה תתעשר. א'קה) קבים — מדות. א'קז) חלים — בריא. א'קח) עתיקתא וגו' — ישן קשה מחדש; כלו' ללמוד דברים ישנים שנשתכחו קשה מללמוד דברים חדשים. א'קי) פומבדיתאה וגו' — אם איש פומבדיתא לווך בדרך — שנה בית-מלונך; שלא ידע מקומך, מפני שבני-פומבדיתא גנבים הם. א'קיא) פוק מלחא וגו' — נפץ (הסר) את המלח והשלך את הבשר לכלב; שהמלח מעמיד טעם הבשר. א'קיב) פוק חזי וגו' — צא וראה היאך העם נוהג. א'קיז) כבהמא — כלחם. א'קיח) פסחא כזיתא וגו' — הפסח כזית ו„הלל" משבר הגגות; כלו' חבורות גדולות היו נמנות על הפסח עד שלא היה מגיע לכל אחד אלא כזית, ומקול „ההלל" שהיו אומרין עליו, דומה כאלו הגגות מתבקעים. והנמשל לעושה דבר קטן וקל ומכריז עליו בקולי-קולות. א'קט) פסיעה גסה — צעד גדול. א'קכ) פסיק וגו' — כרות ראשו ולא ימות?

א'דכא פעמים שאדם שותק ומקבל שכר על שתיקתו ופעמים שאדם מדבר ומקבל שכר על דבורו. (זבח' קטו:).

א'דכב פעמים שבטולה של תורה זהו יסודה. (מנ' צט.).

א'דכג פעמים ששנוי השם גורם, פעמים ששנוי המקום גורם. (ירוש' שבת ו).

א'דכד פקוח נפש דוחה שבת. (שבת קלב.).

א'דכה פריטי דדהבא לא עבדי אנשי. (ב"ב קסו.).

א'דכו פרנס לפי דורו. (ערכ' יז.).

א'דכז פרפירא דמלכא מזדבנא בשוקא — וי לה למזבינה, וי לה לזבונה. (אס"ר ו).

א'דכח פרצה קוראה לגנב. (סוכה כו.).

א'דכט פרקליטין של אדם — תשובה ומעשים טובים. (שבת לב.).

א'דל פשוט נבלתא בשוק ושקול אגרא ולא תימא: כהנא אנא, גברא רבה אנא. (פס' קיג.).

א'דלא פשט לו את הרגל. (כת' קח:).

א'דלב פתח בכד יפים בתבית! (ב"ק כז.).

א'דלג פתח פיך ויאירו דבריך. (בר' כב.).

צ.

א'דלד צא יבשר לסוסים ולחמורים. (פס' נג:).

א'דלה צא מאצטגנינות שלך. (שבת קנו.).

א'דלו צאן אין — רועה למה? (ילק"ש בא).

א'דלז צבי זה אין עורו מחזיק את בשרו. (גיט' נז.).

א'דלח צבת בצבת עשויה. (אב' ה).

א'דלט צדיק אבד — לדורו אבד. (מג' טו.).

א'דם צדיק בא לעולם—טובה באה לעולם. (סנה' קיג:).

א'דמא צדיק זה בא לבית-מלוני ויפטר בלא לינה? (חול' צא:).

א'דמב צדיק נפטר מן העולם רעה באה לעולם. (סנה' קיג:).

א'דמג צדיקים אומרים מעט ועושים הרבה. (ב"מ פז.).

א'דמד צדיקים במיתתם נקראו חיים. (בר' יח.).

א'דמה צדיקים „הן" שלהם „הן" ו„לאו" שלהם „לאו". (רו"ר ז).

א'דמו צדקה עשה הקדוש-ברוך-הוא עם ישראל שפזרם לבין האומות. (פס' פז:).

א'דמז ציית בבריתא וליבא דאשנה בה. (קיד' מד.).

א'דמח צורבא מרבנן לאו אורחיה למידק. (ב"ב קסח.).

א'דמט צלולה היתה התבית ועכרתם אותה. (דב"ר פ).

א'דן צללת במים אדירים והעלית חרס בידך. (ב"ק צא.).

א'דנא צנא דמלי ספרי. (מג' כח:).

א'דנב צעק מתוך צפרני רגליו. (ב"ר צו).

א'דנג צער בעלי-חיים — דאוריתא. (שבת קכח:).

א'דנד צפור הדרור שאינה מקבלת מרות. (ביצה כד.).

א'דנה צפרנם של אבות — ולא כרסם של בנים. (ב"ר מה).

א'דנו צרות אחרונות משכחות את הראשונות. (בר' יג.).

א'דנז צרות מכהין את העינים. (לק"ט בר' מח).

א'דנח צריך אדם להיות מושל בשל עצמו מבקשל אחרים. (ספרי).

א'דכה) פריטי וגו' — אין בני אדם עושים פרוטות (מטבעות קטנות) של זהב. א'דכו) פרנס — מנהיג. א'דכז) פרפירא וגו' — לבוש ארגמן של המלך נמכר בשוק, אוי למוכרו ואוי לקונו! א'דכח) פרצה — חור. א'דל) פשוט וגו' — פשוט נבלה בשוק וטול שכר ולא תאמר: כהן אני, אדם גדול אני. א'דלא) פשט לו וגו' — כלו' אינו רוצה לשלם. א'דלב) פתח בכד וגו' —הנמשל למי שגומר דבריו בענין אחר ממה שפתח. א'דלה) צא מאצטגנינות — כלו' אל תתן לב לאותות הכוכבים. א'דלח) צבת וגו' — אי אפשר לעשות מלקחים אלא ע"י מלקחים. א'דמז) צית וגו' — קורא כברוביא (מין צפור, קראניך) ואין מי שישגיח בו. א'דמח) צורבא מרבנן וגו' —תלמיד-חכם אין דרכו להכיר (בנשים). א'דן) צללת במים וגו' — להעלות מרגלית. א'דנא) צנא וגו' — סל שמלא ספרים; כך קוראין לאדם בקי בספרים הרבה. א'דנב) צעק מתוך וגו' — כלו' בכל כחו. א'דנג) צער וגו' — כלו' אסור צער בע"ח מן התורה. א'דנד) מרות —שלטון. א'דנה) צפרנם וגו' — כלו' יפה צפרנם של אבות מכרסם של בנים.

א'דנט צריך אדם לצאת ידי הבריות כדרך שהוא צריך לצאת ידי המקום. (שקל' ט.).

א'דס צְרִיךְ יְהוּדָאָה לַחֲרוּבָא, עָבֵד תְּתוּבָא. (ויק"ר ג).

א'דסא צרכי עמך ישראל מרובים ודעתם קצרה. (בר' כט:).

ק.

א'דסב קָאקֵי חִוְרֵי. (גיט' עג.).

א'דסג קַב וְנָקִי. (עיר' ס.).

א'דסד קַבָּא מֵאַרְעָא וְלָא כּוֹרָא מֵאִגְּרָא. (פס' קיג.).

א'דסה קִדְרָא דְבֵי שֻׁתָּפֵי לָא חֲמִימָא וְלָא קְרִירָא. (עיר' ג.).

א'דסו קדש עצמך במֻתָּר לך. (יבמ' כ.).

א'דסז קודם שאכל אדם ושתה יש לו שני לבבות לאחר שאכל ושתה – לב אחד. (ב"ב יב:).

א'דסח קול באשה – ערוה. (בר' כד.).

א'דסט קול ומראה וריח אין בהם משום מעילה. (פס' כו.).

א'דע קול ומראה וריח מְשִׁיבִין דעתו של אדם. (בר' נז:).

א'דעא קול ושוברו עמו. (גיט' פט.).

א'דעב קוּמְקוּמָא גָלִישׁ עַל גַּבֵּהּ שָׁפֵךְ. (קה"ר ז).

א'דעג קוצים אני מכלה מן הכרם. (ב"מ פג:).

א'דעד קוצים אתם מְטִילִים לי בעיני? (סנה' לח.).

א'דעה קוצים אתם משימים לי בין עיני? (קיד' עא.).

א'דעו קוּשְׁטָא קָאֵי, שִׁקְרָא לָא קָאֵי. (שבת קד.).

א'דעז קללת חכם אפילו בחנם – אפילו על תנאי היא באה. (מכות יא.).

א'דעח קִלְקֵל לעצמו ותִקֵּן לאחרים. (חלה ב).

א'דעט קִלְקַלְתְּ עוּבְדָךְ – סַב הוּט וְחַיַּט. (ב"ר יט).

א'דפ קָם לֵיהּ בִּדְרַבָּא מִנֵּיהּ. (מכ' טז.).

א'דפא קִמְחָא טְחִינָא טָחֲנִית. (סנה' צו:).

א'דפב קַמֵּי דְשָׁתֵי חַמְרָא – חַמְרָא, קַמֵּי רַפּוֹקָא – גַרְיָא דְיַבְלֵי. (סוטה י.).

א'דפג קנאת סופרים תַּרבה חכמה. (ב"ב כא.).

א'דפד קְרַב לְגַבֵּי דַהֲנָא וְאִדְּהַן. (שבוע' מז:).

א'דפה קֵרֵחַ מכאן וקרח מכאן. (ב"ק ס).

א'דפו קָרְיָנָא דְאִגַּרְתָּא אִיהוּ לֶיהֱוֵי פַּרְוָנְקָא. (ב"מ פג:).

א'דפז קְרִית לְחַבְרָךְ וְלָא עָנָךְ, רְמִי גוּדָא רַבָּה שְׁדִי בֵּיהּ. (ב"ק צב:).

א'דפח קרעים שאין מתאַחים. (מו"ק כו.).

א'דפט קרקע אינה נגזלת. (סוכה ל:).

א'דצ קשה גזל הנאכל. (חול' פט.).

א'דצא קשה רמה למת כמחט בבשר החי. (בר' יח:).

א'דצב קְשׁוֹט עצמך ואחר־כך קשוט אחרים. (ב"מ קז.).

א'דצג קשים גרים לישראל כספחת. (יבמ' מז:).

א'דצד קשים מזונותיו של אדם כקריעת ים־סוף. (פס' קיח.).

א'דנט) המקום — הקב"ה. א'דס) צריך יהודאה וגו' — צריך היהודי לחרוב (כלו' לאכילה) עושה תשובה. א'דסב) קאקי וגו' — אווזים לבנים; כנוי לנשים. א'דסג) קב ונקי — כלו' מעט וטוב. א'דסד) קבא מארעא וגו' — קב מן הארץ ולא כור מעלייה; כלו' נוח לו לאדם להשתכר מעט בלא טורח מרובה. א'דסה) קדרא דבי וגו' — קדרה של שותפים לא חמה ולא קרה; מפני שאחד סומך על חבירו. א'דסט) אין בהם משום מעילה — למי שנהנה מן ההקדש, שאין בהם ממש. א'דעא) ושוברו — דבר המבטל אותו. א'דעב) קומקומא וגו' — כשהקומקום רותח שופך מים על צדו; ועי' סי' ססט. א'דעו) קושטא וגו' — אמת עומדת ושקר אינו עומד. א'דעט) קלקלת עובדך וגו' — קלקלת מעשיך טול חוט ותפור; כלו' אתה בעצמך תקן מה שקלקלת. א'דפ) קם ליה וגו' — עומד לו בגדול הימנו; כלו' מי שנתחייב בשני עונשין, גדול וקטן, נענש בגדול בלבד. א'דפב). קמי דשתי וגו' — לפני שותה יין (מביאין) יין, לפני גנן — סאה ירקות; כלו' לכל אחד נותנין ממה שהוא רגיל בו. א'דפד) קרב לגבי וגו' — קרב אצל שמן המור ותתבסם. א'דפו) קריינא וגו' — קורא האגרת יהא השליח. א'דפז) קרית לחברך וגו' — קראת לחברך (לדין) ולא ענך, הפל כותל גדול וזרוק בו; כלו' עשה מה שתמצא ידך להוציא את שלך מתחת ידו. א'דפח) שאינם מתאחים — אינם מתחברים ע"י תפירה. א'דצ) גזל הנאכל — שאי אפשר להחזירו. א'דצב) קשוט עצמך וגו' — כלו' היטיב תחלה את מעשיך ואח"כ תוכיח את אחרים.

ר.

א'רצה ראה את המציאה ונפל עליה. (ב"מ י).
א'רצו ראה מעשה ונזכר הלכה. (פס' סו.).
א'רצז רְאוּ מה בין בני לבן חמי. (בר' ז:).
א'רצח ראיתי בני עלִיָּה והם מועטים. (סוכה מה.).
א'רצט ראשון שבגנבים – גונב דעת הבריות. (תוס' ב"ק ז).
א'ם רב שמחל על כבודו כבודו מחול. (קיד' לב.).
א'מא רַבִּי לא שְׁנָאָהּ – ר' חִיָּא מִנַּיִן לו? (עיר' צב.).
א'מב רבי מכבד עשירים. (שם פו.).
א'מג רבים שתו. רבים ישתו. (כת' ח:).
א'מד רגזן לא עלתה בידו אלא רגזנותו. (קיד' מא.).
א'מה רַגְלוֹהִי דְּבַר־אֱנָשׁ אִינּוּן עָרְבִין בֵּיהּ. לַאֲתַר דְּמִתְבְּעֵי תַּמָּן מוֹבְלִין יָתֵיהּ. (סוכה נג.).
א'מו רָהֵיט וְנָפֵיל תּוֹרָא וְאָזֵיל וְשָׁדֵי סוּסָא בְּאוּרְיֵהּ. (סנה' צה:).
א'מז רוב בני־אבות בַּיְשָׁנִים. (ירוש' קיד' ד).
א'מח רוב בנים דומים לאחי האם. (ב"ב ק.).
א'מט רוב גנבי ישראל. (ע"ז ע.).
א'מי רוב ממזרים פקחים. (ירוש' קיד' ד).
א'מיא רוב עבדים גַאִים. (שם).
א'מיב רַוְחָא לְבַסִּימָא שְׁכִיחָא. (עיר' פב:).
א'מיג רַוְחָא לְקַרְנָא מִשְׁתַּעְבַּד. (ב"מ קה.).
א'מיד רוצה אדם בקב שלו מתשעה קבים של חברו. (שם לח.).
א'מטו רוצה אשה בקב ותפלות מתשעה קבין ופרישות. (סוטה כא.).
א'מטז רְחֵלָא בָּתַר רְחֵלָא אָזְלָא. כְּעוֹבְדֵי אִמָּהּ כַּךְ עוֹבְדֵי בְּרַתָּא. (כת' סג.).
א'מיז רֵחַיִם בצווארו ויעסוק בתורה? (קיד' כט:).
א'מיח רַחֲמֵי דְאַבָּא אַבְּנֵי. רַחֲמֵי דִבְנֵי אַבְּנֵי דִּדְהוּ לְהוּ. (סוטה מט.).
א'מיט רַחֲמָנָא לִבָּא בָּעֵי. (עפ"י סנה' קו:).
א'מכ רַחֵק מן הכעור ומן הדומה לכעור. (תוס' יבמ' ד).
א'מכא רָטֵין מְגוּשָׁא וְלָא יָדַע מַאי אָמַר – תָּנֵי תַנָּא וְלָא יָדַע מַאי אָמַר. (סוטה כב.).
א'מכב רֵישׁ תּוֹרָא בְּדִיקוּלָא – סַק לְאִגְּרָא וּשְׁדִי דַּרְגָּא מִתּוּתָךְ. (בר' לג.).
א'מכג רֵישֵׁהּ דְּחַטְיָה חֲלֵי וְסוֹפֵהּ מָרִיר. (קה"ר ג).
א'מכד רֵישָׁךְ בְּקָרִירֵי וְרֵישֵׁי דְרֵישָׁךְ בְּחַמִימֵי. (שבת נה.).
א'מכה רֵישָׁךְ וְהַר! (חול' לט.).
א'מכו רַמָּאָה בְּרַמָּאוּתֵיהּ זָהִיר. (ב"ב קסז:).
א'מכז רְמַזְתּוֹ ולא נִרְמַז. עֲקַצְתּוֹ ולא נֶעֱקַץ. (אס"ר ג).

א'רצה) ראו מה וגו' – לאה אמרה כך: ראו מה בין בני לבן יצחק, כלו' לעשו. א'מא) רבי וגו' – ר' חיא תלמידו של רבי (ר' יהודה הנשיא); ואם הרב לא שנה הלכה מהיכן ידע זאת התלמיד? א'מג) רבים שתו וגו' – את כוס האבל; כלו' רבים מתו ורבים עתידים למות. א'מה) רגלוהי וגו' – רגליו של אדם ערבות עליו, למקום שמתבקש שם מוליכות אותו. א'מו) רהיט ונפל וגו' – כשהשור רץ ונפל נותנין (מעמידין) סוס באבוסו (כלו' במקומו). א'מז) בני אבות – מיוחסים, הגונים. א'מי) פקחים – חכמים. א'מיב) רווחא לבסימא וגו' – רווח מצוי למעדנים; כלו' בשביל מעדנים בטנו של אדם מתרחבת ומקבלת הרבה. א'מיג) רווחא לקרנא וגו' – הריוח משתעבד להקרן. א'מיד) בקב שלו – כלו' במועט שיש לו, מתשעה קבין – כלו' מהרבה. א'מטו) רוצה אשה בקב – של מזונות, ותפלות – שחוק. א'מטז) רחילא וגו' – רחלה הולכת אחרי רחלה, כמעשי האם כך מעשי הבת. א'מיז) ריחים בצווארו – כלו' עול אשה. א'מיח) רחמי דאבא וגו' – אהבת האב לבנים; אהבת הבנים לבנים שלהם. א'מיט) רחמנא וגו' – הקב"ה מבקש לב (כוונה טובה). א'מכ) מן הכיעור – מדברים מכוערים. א'מכא) רטין וגו' – מלחש המכשף ואינו יודע מה אומר, שונה ואינו יודע מה אומר. א'מכב) ריש תורא וגו' – אם ראש השור (נתון) בתוך הסל, עלה לגג והפל את הסולם מתחתיך; כלו' אפילו בשעה שהשור טרוד באכילתו תברח ממנו, שלא יזיקך. א'מכג) רישיה דחטייה וגו' – החטא ראשו מתוק וסופו מר. א'מכד) רישך בקרירי וגו' – ראשך בצוננים, וראשו של ראשך בחמים; כלו' אני רבך איני גבוה (נענש), אבל רבי שלי יכוה בחמין. א'מכה) רישך והר – הרי ראשך והרי הר, הכה זה על זה. א'מכו) רמאה וגו' – הרמאי זהיר ברמאותו, מפני שהוא בקי בדרכי תרמית. א'מכז) ולא נרמז – לא הבין את הרמז. עקצתו – בדברים. ולא נעקץ –

א'סכח רעב בעיר – פּוּר רגליך. (ב"ק ס:).

א'סכט רָעְיָא חִגְּרָא וְעִזֵּי רְהִיטִין, אַבָּב חוּטְרָא מִלֵּי וְאַבֵּי דָרֵי חֻשְׁבְּנָא. (שבת לב.).

א'סל רשעים אפילו בחייהם קרוים מתים. (בר' יח.).

א'סלא רשעים אפילו על פתחו של גיהנם אינם חוזרים בתשובה. (עיר' יט.).

ש.

א'סלב שאור ומלח וסרבנות – רובם קשה ומעיטם יפה. (בר' לד.).

א'סלג שאור שבעיסה מעכב. (שם יז.).

א'סלד שַׁב בֵּירֵי לְשַׁלְמָנָא וְחַד לְעָבִיד בִּישׁ. (סנה' ז.).

א'סלה שַׁב שְׁנֵי הֲוָא כַפְנָא וְאַבָּבָא דְאוּמָנָא לָא חָלֵיף. (שם כט.).

א'סלו שַׁב שְׁנֵי הֲוָא מוֹתְנָא וְאֱנָשׁ בְּלָא שְׁנֵיה לָא שְׁכֵב. (שם).

א'סלז שבעה דברים בגולם. (אב' ה).

א'סלח שַׁבְקֵיהּ לְרַוְיָא דְמִנַּפְשֵׁיהּ נָפֵל. (שבת לב.).

א'סלט שַׁבַּשְׁתָּא כֵּיוָן דְעָל–עָל. (ב"ב כא.).

א'סמ שַׁבַּשְׁתָּא מִמֵּילָא נָפֵק. (שם).

א'סמא שגגת תלמוד עולה זדון. (אב' ד).

א'סמב שְׁדִי שַׁמְתָּא אַגְּנוּבְתֵּיהּ דְכַלְבָּא וְאִיהוּ דִידֵיהּ עָבֵד. (מו"ק יז.).

א'סמג שואל כענין ומשיב כהלכה. (אב' ה).

א'סמד שׁוֹטֶה בַּחֲדָא מִלְּתָא לָא סָרֵיךְ. (גיט' סח:).

א'סמה שׁוֹטֶה לָאו סַמֵּיהּ בִּידָן. (גיט' ע:).

א'סמו שומע כעונה. (סוכה לח:).

א'סמז שׁוּתָא דִינוֹקָא בְשׁוּקָא אוֹ דַאֲבוּהּ אוֹ דְאִמֵּיהּ. (שם נו:).

א'סמח שותף לְסַטִּים כלִסְטִים. (ירוש' סנה' א).

א'סמט שיחת חולין של תלמידי־חכמים צריכה תלמוד. (ע"ז ט.).

א'סנ שיחתם של ישראל תורה. (שו"ט ה).

א'סנא שִׁכּוֹר נותן עיניו בכוס וחנוני בכיס. (תנח' שמיני).

א'סנב שִׁלְהֵי דְקַיְטָא קָשְׁיָא מִקַּיְטָא. (יומא כט.).

א'סנג שְׁלוֹ חֲמָא וְיוֹחֲנָא מִשְׁתַּלְמָא. (ב"ר כה).

א'סנד שֵׁנָה ויין לרשעים הנאה להם והנאה לעולם. (סנה' עא:).

א'סנה שִׁנּוּי וֶסֶת תחלת חֳלִי־מֵעַיִם. (שם קא.).

א'סנו שְׁכֶם נָסֵב וּמַבְגַּאי גָּזֵר. (מכ' יא.).

לא הבין את העוקץ. א'סכח) פּוּר רגליך — צא למקום אחר. א'סכט) **רעיא חגרא וגו'** — הרועה חגר והעזים רצות, בשער החצר דברים ובפתח הדיר חשבון; כלו' כשהרועה חגר ואינו יכול להשיג את העזים כשהן רצות יבוא עמהן בדברים ויעשה להן דין וחשבון כשיגיעו לפתח הדיר. והנמשל שסוף אדם חוטא לעונש ואל יתיאש מן הפורענות. א'סלב) וסרבנות — מי שנותן להפציר בו הרבה. א'סלג) שאור שבעיסה וגו' —כלו' היצה"ר מעכב מלעשות טוב. א'סלד) **שב בירי וגו'** — שבעה בורות לאיש שלום ואחד לעושה רע; כמו שאמר הכתוב (מש' כ"ד, טז): „שבע יפול צדיק וקם ורשעים יכשלו ברעה". א'סלה) **שב שני וגו'** — שבע שנים היה הרעב ועל פתח האומן לא עבר. א'סלו) **שב שני הוא מותנא וגו'** — שבע שנים היתה מגפה ואדם בלא שניו (עתו) לא מת. א'סלז) **שבעה דברים בגולם** — וכולם מנויים ב„אבות" (פ"ה). א'סלח) **שבקיה וגו'** —הנח לו לשכור שמעצמו יפול. א'סלט) **שבשתא כיון וגו'**— שבוש (שגיאה בקריאה) כיון שנכנס נכנס; כלו' כיון שנתרגל בה קשה להמלט ממנה. א'סמ) **שבשתא ממילא וגו'** — שבוש מאליו יוצא; והוא להיפך מן הקודם. א'סמא) **שגגת וגו'** — שגגה (טעות) בלמוד נחשבת כזדון; שהלומד צריך להיות זהיר בתלמודו. א'סמב) **שדי שמתא וגו'** — הטל חרם על זנב הכלב והוא יעשה את שלו. א'סמד) **שוטה בחרא וגו'** — אין השוטה נתקע בדבר אחד (בשטות אחת). א'סמה) **שוטה לאו וגו'** — שוטה אין סם רפואתו בידינו. א'סמז) **שותא דינוקא וגו'** — שיחת התינוק בשוק או של אביו או של אמו, שאינו מדבר אלא מה ששמע מפי אביו או אמו. א'סמח) **ליסטים**— חומס וגזלן. א'סנב) **שלהי וגו'** — סוף הקיץ קשה מן הקיץ; שהחום קשה ביותר. א'סנג) **שלו חטא וגו'** --שלו (שם אדם) הטא ויוחנא פורע; ועי' סי' קסו. א'סנה) **שנוי וסת** — שנוי המנהג באכילה ושתיה. א'סנו) **שכם נסיב וגו'** — שכם נושא (אשה) ומבגאי (שם נכרי סתם) חותך (בשר ערלתו); רמז למעשה

א'סנז שכן רע רואה את הנכנסות ואינו רואה את היוצאות. (דב"ר ט).

א'סנח שכר מצוה בהאי עָלְמָא לֵיכָּא. (קיד' לט).

א'סנט שכר מצוה—מצוה; שכר עֲבֵרה—עברה. (אב' ד).

א'ס שלותו של אדם כמותו. (בר' לד:).

א'ססא שליחי מצוה אינם נִזּוֹקים. (פס' ח:).

א'ססב שַׁלְוַת רשעים סופה תַּקָּלָה. (יומא פו.).

א'ססג שְׁלִיחַ עַרְטִילַאי וְסַיִּם מְסָאנֵי. (סוטה ח:).

א'ססד שלם בנופו, שלם בממונו, שלם בתורתו. (שבת לג:).

א'ססה שמור לי ואשמור לך. (ב"מ פ:).

א'ססו שֵׁנָה אחד מששים במיתה. (בר' נז:).

א'ססז שָׁנָה ופֵרַשׁ – יותר מכֻּלם. (פס' מט:).

א'ססח שָׁפֵל וְאָזֵל בַּר־אַוְוָא וְעֵינוֹהִי מְטַיְּפִין. (מג' יד:).

א'ססט שפך לו קיתון על פניו. (סוכה כח:).

א'סע שְׁקִילָא טֵיבוּתָךְ וְשַׁדְיָא אַחִיזְרֵי. (שבת סג:).

א'סעא שַׁקְלֵיהּ לְמִטַּרְפְּסֵהּ בְּהַאי עָלְמָא. (פס' נז:).

א'סעב שְׁרָגָא בְּטִיהֲרָא מַאי אַהֲנֵי? (חול' ס:).

א'סעג שְׁרִי כִיסָּךְ פְּתַח שַׂקָּךְ. (פס' קיג.).

א'סעד שְׁרֵי לֵיהּ לְאֱנַשׁ לְאוֹדוּעֵי נַפְשֵׁהּ בְּאַתְרָא דְלָא יָדְעֵי לֵיהּ. (נד' סב.).

א'סעה שְׁרֵי לֵיהּ מָרֵיהּ לִפְלָנְיָא! (יומא פו.).

א'סעו שרֵפת נשמה וגוף קַיָּם. (סנה' נב.).

א'סעז שְׂרָרָה אני נותן לכם?– עבדות אני נותן לכם! (הור' י.).

א'סעח שִׁתִּין מָנֵי פַרְזְלָא תְּלוּ לֵיהּ לְבַקָּא בְּקוּרְנְסֵהּ. (חול' נח.).

א'סעט שִׁתִּין רָהוֹטֵי רָהֲטֵי וְלָא מָטֵי לְגַבְרָא דְמִצַּפְרָא כָּרֵךְ. (ב"ק צב.).

א'ספ שִׁתִּין תִּכְלֵי מַטְיָה לְבָבָא דְקָל חַבְרֵיהּ שָׁמַע וְלָא אָכֵל. (שם).

א'ספא שתי נשים בבית – מריבה בבית. (תנח' תצא).

א'ספב שתיקה כהודאה דָמְיָא. (יבמ' פז:).

א'ספג שתיקה מקַיֶּמת ואין שתיקה מבטלת. (תוס' נדה ז).

א'ספד שתיקתך יפה מדבורך. (גיט' מו.).

א'ספה שתיתם את היין – החזירו את הקנקן למקומו. (ב"ר פה).

ת.

א'ספו תאומים אם אחד חש בראשו חברו מרגיש. (שמ"ר ב).

א'ספז תבא אמו ותקנח את הצואה. (במ"ר יט).

א'ספח תבן אתה מכנים לעֳפְרַיִם? (מנח' פה.).

שכם בן חמור שבשביל שחשק הוא בדינה בת יעקב נמולו כל בני העיר. א'סנז) רואה את הנכנסות וגו'— כלו' רואה את ההכנסה ואינו רואה את ההוצאה; כלו' עינו צרה בשל אחרים. א'סנח) שכר מצוה בהאי וגו' —אין שכר מצוה בעולם הזה; שמתן שכרם של צדיקים לעתיד לבוא. א'ססא) שליחי מצוה —שליחים לשם מצוה. א'ססב) תקלה —מכשול. א'ססג) שליח ערטילאי וגו' — מופשט ערום ונועל מנעלים יפות. א'ססה) שמור לי וגו' — כך אחד אומר לחבירו בדרך קנוניא. א'ססז) שנה ופרש וגו' — למד ונתרחק יותר רע מכולם. א'ססח) שפל ואזל וגו' —בר-אווז הולך כפוף ועיניו משוטטות; והכוונה לאדם שפל-ברך למראה עין ותועבה בלבו. א'סע) שקילא וגו' — נטולה טובתך ומוטלת על הקוצים, שאין בה צורך. א'סעא) שקליה וגו' — נטל גמולו בעולם הזה. א'סעג) שרי כיסך וגו' — התר כיסך ופתח שקך; כלו' תחלה קבל מעות ואח"כ תן תבואה לקונים. א'סעד) שרי ליה לאנש וגו' — מותר לו לאדם להודיע על עצמו במקום שאין יודעים אותו. א'סעה) שרי ליה וגו' — יסלח לו יוצרו לפלוני. א'סעז) שררה —ממשלה. א'סעח) שתין מני וגו' —ששים מנה (משקל) של ברזל תלוי לו ליתוש בפטישו; כלו' בעוקץ שלו, שנשיכתו קשה מאד. א'סעט) שתין רהוטי וגו' — ששים רץ רדפו ולא השיגו אדם שאוכל פת שחרית. א'ספ) שתין תכלי וגו' — ששים מכאובים מגיעים לשן ששומעת קול חברתה (בשעת אכילה) ואינה אוכלת. א'ספב) דמיא — דומה. א'ספה) הקנקן — הכד. א'ספז) ותקנח את הצואה — של בנה. א'ספח) לעפריים — שם עיר שיש בה הרבה תבן.

א'םפט תדיר ושאינו תדיר – תדיר קודם. (בר' נא.)
א'םצ תֶּהֱא לִיטָא וְלָא תֶּהֱא לָיְטָא. (סנה' מט.)
א'םצא תוכו אכל, קְלִפָּתו זרק. (חג' טו:)
א'םצב תולין את הקלקלה במְקַלְקֵל. (ב"ב קט.)
א'םצג תיפס החבל בשני ראשים. (ב"ר לט.)
א'םצד תּוֹרָא מִדִּישֵׁיהּ קָאָכֵל. (גיט' סב.)
א'םצה תורה היא וללמוד אני צריך. (בר' סב.)
א'םצו תורה וגדולה במקום אחד. (גיט' נט.)
א'םצז תורה מבחוץ ואנו מבִפְנִים? (הור' יג:)
א'םצח תורה מְחַזֶּרֶת על אַכְסַנְיָא שלה. (ב"מ פה.)
א'םצט תורה מפוארה בבלי מכיער. (תענ' ז.)
א'ן תורה מַתֶּשֶׁת כחו של אדם. (סנה' כו:)
א'ןא תורה שאין לה בית־אב אינה תורה. (ירוש' שבת יט).
א'ןב תּוֹרְתָּא דְלָא יָלְפָא רַדְיָא מִתְקַשְׁיָה עֲלָהּ בְּסוֹפָא. (מד' מש' כב).
א'ןג תחלת מפלה – שֵׁנָה. (ב"ר יז).
א'ןד תחלת נדרים–פתח לאולת. (דא"ז ג).
א'ןה תחלת נפילה – ניסה. (סוטה מד:)
א'ןו תחלת עֲבֵרָה – הרהור הלב. (דא"ז ו).
א'ןז תחלתה באונס וסופה ברצון. (ירוש' סוטה ד).
א'ןח תְּלוֹ בּוֹ בּוּקֵי סְרִיקֵי. (ב"ב ז.)
א'ןט תְּלִי לֵיהּ קוֹרָא לְדָבָר־אַחֵר וְאִיהוּ דִידֵיהּ עָבֵד. (בר' מג:)
א'ןי תְּלִי סַלְתֵּיהּ– תְּלִי מְזוֹנֵיהּ. (פס' קיא:)
א'ןיא תִּלֵּי־תִלִּים של הלכות. (עיר' כא:)

א'ןיב תָּלֵי תַנְיָא בִּדְלָא תַנְיָא. (שבת כב.)
א'ןיג תלמיד המַחְכִּים את רבותיו. (חג' יד.)
א'ןיד תלמיד־חכם צריך שיהא בו אחד משמיני שבשמינית (גאוה). (סוטה ה.)
א'ןטו תלמיד־חכם צריך שלא יהיה בו דבר של דופי. (שהש"ר ד).
א'ןטז תלמיד־חכם שאומרין דְּבַר־שמועה מפיו שפתותיו דובבות בקבר. (יבמ' צז.)
א'ןיז תלמידו של אדם נקרא בנו. (ויק"ר יא).
א'ןיח תלמידי־חכמים כל זמן שמזקינים חכמה נִתְוֹסֶפֶת בהם. (שבת קנב.)
א'ןיט תלמידי־חכמים מרבים שלום בעולם. (בר' סד).
א'ןכ תָּמֵהַּ אני אם יש בדור הזה מי שמקבל הוכחה (ערכ' טז:).
א'ןכא תַּמָּה זכות אבות. (שבת נה.)
א'ןכב תַּמְרֵי בַּחֲלוּזָךְ לְבֵי־סוּדְנָא רְהִיט. (פס' קיג.)
א'ןכג תן לו משֶׁלּוֹ, שאתה ושלך שלו. (אב' ג).
א'ןכד תְּנַאי שאינו כתנאי בני־גד ובני־ראובן אינו תנאי. (קיד' סא.)
א'ןכה תנוח דעתך שהנחת את דעתי. (יומא סז:)
א'ןכו תַּעְלָא בְעִדָּנֵהּ סְגוּד לֵהּ. (מג' טז:)
א'ןכז תפלה עושה מחצה. (ויק"ר י).
א'ןכח תַּפִּישׁ תֵּרוּם אַמְּתָא בְּחַד מַחְטְרָא לֵיהֱוֵי. (שבת לב.)
א'ןכט תפסת מרובה – לא תפסת, תפסת מועט – תפסת. (ר"ה ד:)

א'םפט) תדיר וגו' — מצוה תדירה (שנוהגת תמיד) קודמת לשאינה תדירה. א'םצ) תהא ליטא וגו' —תהא מקולל ולא תהא מקלל. א'םצא) תוכו —של הפרי. א'םצב) במקילקל —ברשע. א'םצד) תורא וגו' — השור אוכל מדישו. א'םצח) אכסניא — בית־מלון. א'ן) מתשת — מחלשת. א'ןא) שאין לה בית אב —שלא קיבלה מרבותיו. א'ןד) תחלת נדרים —מי שמתחיל לנדור נדרים. א'ןח) תלו ביה וגו'— תלו עליו קוצים וברקנים; כלו' אמרו בשמו דברים שאינם. א'ןט) תלי ליה קורא וגו' — תלו לו קור (קליפה רכה ומתוקה של דקל) לחזיר והוא עושה את שלו; כלו' נוכר באשפה. א'ןי) תלי סלתיה וגו'—התולה סלו (של פת) תולה מזונותיו; שקשה לעניות. א'ןיא) תלי תלים — הרי הרים. א'ןיב) תלי תניא וגו' — תולה דבר שנוי (וידוע) בדבר שלא שנוי. א'ןכ) תמה אני —מסופקני. א'ןכב) תמרי וגו' —תמרים בכליך רוץ לבית השכר; כלו' מהר ועשה מהם שכר קודם שתאכלם. א'ןכג) תן לו משלו — תן צדקה משל הקב"ה. א'ןכד) כתנאי בני גד וגו' — שהיה כפול. א'ןכו) תעלא וגו' — השועל בזמנו (בשעת ממשלתו) השתחווה לו. א'ןכח) תפיש תירוס וגו' — תרבה השפחה לחטוא ובחבטה אחת (כלו' בבת אחת) יפרעו ממנה. א'ןכט) תפסת מרובה וגו' — אם תפסת הרבה בבת אחת לא תעלה בידך כלום.

א'ול תְּקוּפוֹת וְגִימַטְרִיָּאוֹת פַּרְפְּרָאוֹת לחכמה. (אב' ג).

א'ולא תִּקְפָּא בְּבֵיתָא כִּי קַרְיָא לְשׁוּמְשְׁמֵי. (סוטה ג:).

א'ולב תְּרֵי אוּדֵי יַבְשֵׁי וְחַד רַטִּיבָא–אוֹקְדָן יַבְשֵׁי לְרַטִּיבָא. (סנה' צג.).

א'ולג תְּרֵי קָלֵי מֵחַד גַּבְרָא לָא מִשְׁתַּמְעֵי. (ר"ה כז.).

א'ולד תְּרֵי תְּמִיהֵי מִדְּבַר דְּבִירֵי אֱנָשֵׁי. (חול' עה.).

א'ולה תַּרְעָא דְּלָא פְתִיחַ לְמִצְוְתָא יְהֵא פְתִיחַ לְאַסְיָא. (חזית ו).

א'ולו תַּרְעָא – כֵּיוָן דְּרָוַח רָוַח. (ב"ב צ:).

א'ולז תַּרְעַיָא, הֵיךְ תַּרְעָךְ תְּבוּר וּמְקַלְקַל? (ב"ר סז).

א'ולח תשובה ומעשים־טובים כתרים בפני הפורענות. (אב' ד).

א'ול) תקופות וגו' — חשבון תקופות של המזלות וחשבונות מרידה הם לחכמה כפרפרת (מטעמים שבאים בסוף סעודה). א'ולא) תוקפא וגו' —מריבה בבית כרקבון לשומשמים. א'ולב) תרי אודי וגו' — שני אודים יבשים ואחד לח מדליקים היבשים את הלח. א'ולג) תרי קלא וגו' — שני קולות מאיש אחד אינם נשמעים. א'ולד) תרי תמיהי וגו' —שני דברים תמוהים בני אדם זוכרים. א'ולה) תרעא דלא וגו' — פתח שאינו פתוח למצוה פתוח לרופא. א'ולו) תרעא כיון וגו' —שער כיון שנתרחב נתרחב. א'ולז) תרעיא היך וגו' — השוער (עושה שערים), היאך שערך שבור ומקולקל! כלו' עושה שערים לאחרים ואינו מתקן את השער שלו. א'ולח) כתרים וגו' — כמגן בפני העונש.

ג.

השלשה.

I. דברים שבטבע.

א שלשה אוהבים זה את זה, ואלו הן: הגרים העבדים והעורבים. (פס' קיג.)

ב שלשה אין [illegible] בפניהם: [illegible] (ב"ב [illegible])

ג שלשה אין [illegible] בהם: [illegible] (פס' [illegible])

ד שלשה אין רואין פני גיהנם, אלו הן: דקדוק עניות, חולי מעיים, והרשות; ויש אומרים: אף מי שיש לו אשה רעה. (עיר' מא:)

ה שלשה באים בהיסח הדעת, ואלו הן: משיח, מציאה ועקרב. (סנה' צז.)

ו שלשה דברים [illegible]: [illegible] (שה"ש [illegible]; ועי' בר' [illegible])

ז שלשה דברים מבטלים גזר דינו של אדם: תפלה, צדקה ותשובה. (ירוש' תענ' ב)

ח שלשה דברים [illegible] עליהם [illegible], ואלו הן: רעב ושבע [illegible] (בר' [illegible])

ט שלשה דברים מעבירים את האדם על דעתו ועל דעת קונו, אלו הן: עובדי כוכבים ורוח רעה ודקדוקי עניות. (עיר' מא:)

י שלשה דברים נאמרו בצפרנים: שורפן—חסיד, קוברן—צדיק, זורקן—רשע. (נדה יז.)

יא שלשה דברים נתנו במתנה לעולם: תורה, גשמים ומאורות. (ב"ר ו)

א) הגרים וכו' — [illegible]. ב) אין [illegible] וכו' — [illegible]; [illegible]. ג) מתבאים — [illegible]. [illegible] וכו' — [illegible]. ד) אין רואין פני גיהנם — [illegible] — [illegible] — [illegible] [illegible]. ה) בהיסח הדעת — [illegible], שלא [illegible]. ז) [illegible] — [illegible]. ח) [illegible] — [illegible]. ט) מעבירים את האדם וכו' — [illegible].
[illegible] — [illegible]. יא) ומאורות — [illegible].

יב שלשה דברים עלו במחשבה לִבָּראות, ואם לא עלו — דין הוא שיעלו: על המת שיַּסריח ועל המת שישתכח מן הלב ועל התבואה שתרקב; ויש אומרים: אף על המטבע שיֵּצא. (פס' נד:).

יג שלשה דברים קולם הולך מסוף העולם ועד סופו והבריות בינתים ואינם מרגישים, ואלו הם: היום והגשמים והנפש בשעה שיוצאת מן הגוף. (ב"ר ו).

יד שלשה דברים רובם ומיעוטם רע ובינוניתם יפה: השאור והמלח והסרוב – בתחלה מסרב, שנית מְמַעֵט, ובשלישית רץ ובא. (ירוש' בר' ה).

טו שלשה דברים שקולים זה כנגד זה, ואלו הם: ארץ אדם ומטר. ושלשתם משלש אותיות; ללמדך שאם אין ארץ אין מטר ואם אין מטר אין ארץ – ואם אין שניהם אין אדם. (ב"ר יג).

טז שלשה הקדוש ברוך הוא אוהבם: מי שאינו כועס ומי שאינו משתכר ומי שאינו מעמיד על מדותיו. (פס' קיג:).

יז שלשה הקב"ה בוכה עליהם בכל יום: על שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק ועל שאי-אפשר לעסוק בתורה ועוסק ועל פרנס המתגאה על הצבור. (חג' ה:).

יח שלשה הקב"ה שונאם: המדבר אחד בפה ואחד בלב והיודע עדות בחברו ואינו מעיד לו והרואה דבר-ערוה בחברו ומעיד בו יחידי. (שם).

יט שלשה חזרו למקומם; אלו הם: ישראל, כסף מצרים וכתב לוחות. (פס' פז.).

כ שלשה חייהם אינם חיים: המצפה לשלחן חברו ומי שאשתו מושלת עליו ומי שיסורים מושלים בגופו; ויש אומרים: אף מי שאין לו אלא חָלוּק אחד. (ביצה לב:).

כא שלשה חייהם אינם חיים: הרחמנים והרתחנים ואֲנִינֵי-הדעת. (פס' קיג:).

כב שלשה חלקים נחלקו היסורים: אחד נטלו אבות-העולם ואחד הדור של שמד ואחד מלך המשיח. (שו"ט טז).

כג שלשה חִנּוֹת הם: חן מקום על יושביו, חן אשה על בעלה וחן מקח על מְקָחוֹ. (סוטה מז.).

יב) עלו במחשבה וכו' — שיהיו בעולם. דין הוא שיעלו — שאם לא כן לא היה העולם מתקיים. שיסריח — שאם לא כן היו קרוביו מחזיקין אותו בביתם ורואים את צערם תמיד לפניהם. שתרקב — שאם לא כן היו בעלי התבואות אוצרים את תבואתם ומייקרים את השער וגורמים לרעב. שיצא — שיתקבל במדינות, שאם לא כן אין משא-ומתן בעולם. יג) היום — קול גלגל חמה. הגשמים — קול המון הגשמים; ועי' לעמה סי' ל"ט. יד) והסירוב — מי שנותן להפציר בו הרבה נקרא סרבן. ממעט — מגמגם, רוצה ואינו רוצה. רץ ובא — לעשות רצון מבקשו. טז) משתכר — ביין. ואינו מעמיד על מדותיו — אלא עובר על מדותיו. יח) ומעיד בו יחידי — שאין בעדות זו אלא הוצאת דבה בלבד. יט) למקומם — למקום נטיעתם; כלו' למקורם הראשון. ישראל — שעלו לארץ כנען, למקום שאביהם יצא משם. כסף מצרים — שנטלו ישראל ממצרים ועלה בימי רחבעם שישק מלך מצרים על ירושלים ובזז את אוצרותיה. וכתב לוחות — שנאמר בהם: „והמכתב מכתב אלהים", ובהשתברן הלוחות פרחו, לפי האגדה, האותיות למעלה. כ) חלוק — כתונת. כא) ואניני הדעת — חלושי המזג והמפונקים. כג) מקח על מקחו — דבר הנקנה על קונהו.

כד שלשה כל־זמן שמזקינים מוסיפים גבורה, ואלו הם: דג, נחש וחזיר. (שבת עז:).

כה שלשה כתרים הם: כתר תורה, כתר כהונה וכתר מלכות – וכתר שֵׁם־טוב עולה על גביהם. (אב׳ ד).

כו שלשה מוחלין להם עוונותיהם: גֵר והעולה לגדולה והנושא אשה. (ירוש׳ בכור׳ ג).

כז שלשה מכריז עליהם הקדוש־ברוך־הוא בכל יום: על רַוָּק הדר בכְּרַך ואינו חוטא ועל עני המחזיר אֲבֵדה לבעליה ועל עשיר המעשר פֵּרותיו בצִנְעָא. (פס׳ קיג).

כח שלשה מעידים זה על זה: הקדוש־ברוך־הוא וישראל ושבת. (ע״פ תוספ׳ חג׳ ג:).

כט שלשה מֵעֵין עולם־הבא: שבת, שמש ותשמיש. (בר׳ נז.).

ל שלשה מפתחות בידו של הקדוש־ברוך־הוא ואין בריה שולטת עליהם, לא מלאך ולא שרף; ואלו הם: מפתח של גשמים, של חַיָּה ושל תחית־המתים. (תענ׳ ב.; דב״ר ז)

לא שלשה מרחיבים דעתו של אדם: דירה נאה ואשה נאה וכלים נאים. (בר׳ נז.).

לב שלשה משיבים דעתו של אדם: קול, מראה וריח. (שם).

לג שלשה נוטלים בשפע ונותנים בשפע: הארץ, הים והמלכות. (ויק״ר ד).

לד שלשה עזים הם: ישראל באֻמות, כלב בחיות, תרנגול בעופות. (ביצה כה:).

לה שלשה צועקים ואינם נענים, ואלו הם: מי שיש לו מעות ומלוה אותם שלא בעדים והקונה אדון לעצמו ומי שאשתו מושלת עליו. (ב״מ עה:).

לו שלשה צריכים רחמים: מלך טוב, שנה טובה וחלום טוב. (בר׳ נה:).

לז שלשה צריכים שִׁמור: חולה, חתן וכלה; ויש אומרים: אף תלמיד־חכם בלילה. (שם נד:).

לח שלשה קולם הולך מסוף העולם ועד סופו, ואלו הם: קול גלגל חמה וקול המונה של רומי וקול נשמה בשעה שיוצאת מן הגוף; ויש אומרים: אף לידה. בקשו חכמים רחמים על הנשמה בשעה שיוצאת מן הגוף ובטלוה. (יומא יח:).

לט שלשה רֻבם קשה ומִעוטם יפה: שאור, מלח וסרבנות. (בר׳ לד.).

מ שלשה שאלו שלא כהוגן, לשנים השיבום כהוגן, לאחד השיבוהו שלא כהוגן; ואלו הם: אליעזר עבד אברהם ושאול בן קיש ויפתח הגלעדי. אליעזר עבד אברהם, שנאמר: „והיה הנערה אשר אומר אליה הטי נא כדך ואשתה... אותה הוכחת לעבדך ליצחק״[1] — יכול אפילו חִגֶּרֶת או סומא – השיבו כהוגן ונזדמנה לו רבקה. שאול בן־קיש, שנאמר: „והיה האיש אשר יכנו יעשרנו המלך עושר גדול ואת בתו יתן לו ואת בית אביו יעשה

[1] בר׳ כ״ד, יד.

כה) שם טוב — של מעשים טובים. כו) גר — נכרי שנתיהד. כז) מכריז עליהם — על גודל זכותם. רווק —פנוי מאשה. בכרך — בעיר גדולה. ואינו חוטא —בזנות. בצנעא— בסתר. כט) ותשמיש — המטה. ל) חיה — יולדת. לג) בשפע — ברבוי. לה) שלא בעדים — ואינו יכול לתבוע. לז) שימור — מפני המזיקים. לח) שלשה קולם הולך וגו׳ —עי׳ למעלה סי׳ י״ג. לט) שלשה רובם קשה וגו׳ — עי׳ למעלה סי׳ י״ד. מ) חגרת או סומא — פסחת או עוורת.

חפשי"[1] — יכול אפילו עבד או ממזר? השיבו כהוגן ונזדמן לו דוד. יפתח הגלעדי, שנאמר: „והיה היוצא אשר יצא מדלתי ביתי לקראתי בשובי בשלום מבני עמון והיה לה' והעליתיהו עולה"[2] — יכול אפילו דבר טמא? והשיבו שלא כהוגן, ונזדמנה לו בתו. (תענ' ד)

מא שלשה שונאים זה את זה: הכלבים, התרנגולים והחַבָּרִים; ויש אומרים: אף הזונות; וי"א: אף תלמידי־חכמים שבבבל. (פס' קיג:).

מב שלשה שמות נקראו לאדם: אחד שקראו לו אביו ואמו, ואחד שקראו לו אחרים ואחד שכתוב בספר תולדות בְּרִיָּתוֹ. (מד"ש כג).

מג בשלשה דברים אדם משתנה מחברו: בקול, במראה ובדעת. (סנה' לח.).

מד בשלשה דברים אדם נִכָּר: בכוסו, בכיסו ובכעסו; ויש־אומרים: אף בשחקו. (עיר' סה:).

מה בשלשה מקומות שטן מצוי לקטרג: השרוי בבית המרועע והמהלך בדרך יחידי והמפרש בים הגדול. (קה"ר ג; ירוש' שבת ב).

מו מפני שלשה דברים אין נכנסים לחורבה: מפני חֲשָׁד, מפני המפולת ומפני המזיקין. (בר' ג.).

מז על שלשה דברים העולם עומד: על התורה ועל העבודה ועל גמילות־חסדים. (אב' א).

מח על שלשה דברים העולם קַיָּם: על הדין, על האמת ועל השלום. (שם).

מט שלש בתולות הן: בתולת אדם, בתולת קרקע ובתולת שקמה. (נדה ח:).

נ שלש מתנות טובות נתן הקדוש־ברוך־הוא לישראל, וכלן לא נתנו אלא על־ידי יסורים, ואלו הן: תורה וארץ־ישראל ועולם־הבא. (בר' ה.).

נא שלש מתנות נבראו בעולם, זכה באחת מהן נטל חמדת כל העולם: זכה בחכמה— זכה בכל; זכה בגבורה — זכה בכל; זכה בעושר — זכה בכל. אימתי? בזמן שהן מַתְּנוֹת שמים ובאות בכח התורה, אבל גבורתו ועשרו של בשר־ודם אינם כלום. (במ"ר כא).

נב שלש עֲבֵרוֹת אין אדם נִצָּל מהן בכל יום: הרהור עֲבֵרָה ועִיּוּן תפלה ולשון־הרע. (ב"ב קסד:).

נג שלש תרדֵמות הן: תרדמת שֵׁנָה, נבואה ותרדמת מרמיטה. (ב"ר יז).

נד ארבעה אין הדעת סובלתם: דל גאה, עשיר מכחש, זקן מנאף ופרנס המתגאה על הצבור; ויש אומרים: אף המגרש את אשתו פעם ראשונה ושניה ומחזירה. (פס' קיג:).

[1] ש"א י"ז, כה. [2] שופ' י"א, לא.

דבר טמא — כלב או חזיר. מא) והחברים — בני כת אחת בפרס. מב) בספר תולדות ברייתו — על שם מלאכתו. מה) מצוי לקטרג — מפני שהסכנה קרובה. המרועע — השבור. מו) מפני החשד — שלא יאמרו שנכנס לשם לעבירה. מט) בתולת קרקע — קרקע חדשה שלא נעבדה עדיין. בתולת שקמה — שקמה שלא הרכיבו בה נטיעה אחרת. נב) ועיון תפלה — שמשתקע בתפלתו לשאילת צרכיו. נג) תרדמת שינה — רגילה. מרמוטה — שאינה רגילה, עמוקה ביותר.

נה ארבעה דברים הראה לו (הקדוש־ברוך־הוא לאברהם) : גיהנם ומלכות, מתן־תורה ובית־המקדש ; אמר לו : כל־זמן שבניך יהיו עוסקים בשתים הללו יהיו נצולים משתים. (ב"ר מד).

נו ארבעה דברים מקרעין גזר־דינו של אדם, אלו הם : צדקה, צעקה, שנוי השם ושנוי מעשה ; ויש אומרים : אף שנוי מקום. (ר"ה טז:).

נז ארבעה דברים מַתישים כחו של אדם : רעבון, דרך, תענית ומלכות. (שו"ט לא).

נח ארבעה חֲשׁוּבים כמתים, אלו הם : עני, סומא ומצורע ומי שאין לו בנים. (ע"ז ה:).

נט ארבעה מתחָרט עליהם הקדוש־ברוך־הוא שבְּרָאָם, ואלו הם : גלות, כשדים, ישמעאלים ויצר־הרע. (סוכה נב:).

ס ארבעה נקראו רשעים : הפושט ידו על חֲברו והכהו, והלוֶה ואינו משלם, ומי שיֵש לו עַזּוּת־פנים ובעל־מחלוקת. (תנח' קרח).

סא ארבעה צריכים חִזוק, ואלו הם : תורה ומעשים־טובים, תפלה ודרך־ארץ. (בר' לב:)

סב ארבעה צריכים להודות : יורדי הים והולכי מדברות, ומי שהיה חולה ונתרפא, ומי שהיה חבוש בבית־האסורים ויצא. (שם נד:).

סג חמשה אחד מששים : אש, דבש, שבת, שֵׁנה וחלום. אש אחד מששים לגיהנם ; דבש אחד מששים למָן ; שבת אחד מששים לעולם־הבא ; שֵׁנה אחד מששים למיתה ; חלום אחד מששים לנבואה. (שם נז.).

סד חמשה קנינים קנה הקדוש־ברוך־הוא בעולמו, ואלו הם : תורה קנין אחד, שמים וארץ קנין אחד, אברהם קנין אחד, ישראל קנין אחד, בית־המקדש קנין אחד. (אב' ו).

סה ששה דברים אוכל אדם פֵּרותיהם בעולם־הזה והקרן קימת לו לעולם־הבא. ואלו הם : הכנסת־אורחים ובִקּור־חולים ועיון תפלה והשכמת בית־המדרש והמגדל בניו לתלמוד־תורה והדן את חברו לכף־זכות. (שבת קכז.).

סו שבעה דברים מכוסים מבני אדם, אלו הם : יום המיתה ויום הנחמה ועומק הדין, ואין אדם יודע מה בלבו של חברו ואין אדם יודע במה משתכר, ומלכות בית־דוד מתי תחזור ומלכות ארום מתי תפול. (פס' נד:).

סז שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם, אלו הם : תורה ותשובה וגן־עדן וכסא־הכבוד ובית־המקדש ושמו של משיח. (שם נג:).

נה) ומלכות — שעבוד מלכות, גלות. נצולים משתים — מגיהנם ומשעבוד מלכות. נו) ושנוי מעשה — שב מרעתו. נז) מתישים — מחלישים. ומלכות — שעבוד מלכות. סא) צריכים חזוק — שיתחזק אדם בהם תמיד בכל כחו. ודרך ארץ — כל אחד באומנות שלו. סב) צריכין להודות — כשיצאו בשלום ; וכולם מנויים בתהלים ק"ז. סג) אחד מששים — כלו' חלק קטן ביותר מדבר גדול. סה) והקרן — עיקר השכר. ועיון תפלה — שמעיין לכוון בהפלתו. סו) ויום הנחמה — של כל אדם, מתי יתנחם מדאגתו. ועומק הדין — לעתיד לבוא. משתכר — מרויח. ומלכות ארום — רומי.

סח שבעה כמנודים לשמים, אלו הם: אדם שאין לו אשה ושיש לו אשה ואין לו בנים, ומי שיש לו בנים ואין מגדלם לתלמוד־תורה, ומי שאין לו תפלין בראשו ותפלין בזרועו וציצית בבגדו ומזוזה בפתחו, והמונע מנעלים מרגליו; ויש אומרים: אף מי שאין מסב בחבורה של מצוה. (פס׳ קיג:).

סט שמונה דברים רובם קשה ומעוטם יפה; ואלו הם: דרך ודרך־ארץ, עשר ומלאכה, יין ושנה, חמין והקזת־דם. (גיט׳ ע.).

II. עִנְיָנִים שׁוֹנִים.

ע הלל היה אומר: אין בור יְרֵא־חטא, ולא עם־הארץ חסיד, ולא הבַּיְשָׁן לָמֵד, ולא הקַפְּדָן מְלַמֵּד, ולא כל המרבה בסחורה מַחְכִּים, ובמקום שאין אנשים השתדל להיות איש. (אב׳ א).

עא הוא היה אומר: מרבה בשר – מרבה רִמָּה, מרבה נכסים – מרבה דאָגה, מרבה נשים – מרבה כשפים, מרבה שפחות – מרבה זמה, מרבה עבדים – מרבה גָזֵל; מרבה תורה – מרבה חיים, מרבה ישיבה – מרבה חכמה, מרבה עצה – מרבה תבונה, מרבה צדקה – מרבה שלום; קנה שם טוב – קנה לעצמו, קנה לו דברי תורה – קנה לו חיי העולם־הבא. (שם).

עב ר׳ חנינא בן חֲכִינַאי אומר: הנֵעור בלילה והמהלך בדרך יחידי והמפַנֶּה לבו לבַטָּלָה – הרי זה מתחַיֵב בנפשו. (שם ג).

עג ר׳ דוסא בן הָרְכִּינַס אומר: שֵׁנָה של שחרית ויין של צהרים ושיחת הילדים וישיבת בתי־כנסיות של עמי־הארץ מוציאין את האדם מן העולם. (שם).

עד ר׳ אלעזר המודעי אומר: המחלל את הקדשים והמבזה את המועדות והמַלְבִּין פני חברו ברבים והמֵפֵר בריתו של אברהם אבינו והמגַלה־פנים בתורה שלא כהלכה – אף־על־פי שיש בידו תורה ומעשים־טובים אין לו חלק לעולם־הבא. (שם).

עה ר׳ עקיבא אומר: מַסּוֹרֶת סְיָג לתורה; מַעְשְׂרוֹת סיג לעושר; נדרים סיג לפרישות; סיג לחכמה – שתיקה. (שם).

עו ר׳ אליעזר בן עזריה אומר: אם אין תורה אין דרך־ארץ, אם אין דרך־ארץ אין תורה; אם אין חכמה אין יראה, אם אין יראה אין חכמה; אם אין בינה אין דעת, אם אין

סח) כמנודין – כמרוחקים. בחבורה של מצוה – בסעודת מצוה. סט) ודרך ארץ – תשמיש. והקזת דם – הוצאת דם לרפואה. ע) בור – נבער, ריק מתורה. הבישן – בוש לשאול מרבו מה שאינו יודע. הקפדן – הכעסן. עא) מרבה בשר – לגופו. מרבה רמה – תולעים בקבר. מרבה עצה – להתיעץ. קנה לעצמו – לטובתו. עג) מוציאין את האדם וגו׳ – אדם שמשתקע בהם קשה לו לפרוש. עד) בריתו של אברהם אבינו – מילה. והמגלה פנים וגו׳ – מפרש ומורה הוראה שלא לפי האמת. עה) מסורת – קבלת אבות. סיג לתורה – גדר לתורה שלא תשתבש. מעשרות וגו׳ – שבזכות המעשר אדם מתעשר. נדרים וגו׳ – הנדר מועיל להרחיק אדם מן העבירה. עו) דרך־ארץ – משא ומתן ומלאכה. יראה – יראת שמים. בינה – הבנת דבר מתוך דבר.

דעת אין בינה; אם אין קמח אין תורה, אם אין תורה אין קמח. (אב' ג').

עז בן זומא אומר: איזהו חכם—הלומד מכל אדם, שנאמר: „מכל מלמדי השכלתי"[1]. איזהו גבור – הכובש את יצרו, שנאמר: „טוב ארך־אפים מגבור ומושל ברוחו מלוכד עיר"[2]. איזהו עשיר – השמח בחלקו, שנאמר: „יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך"[3]— „אשריך" בעולם־הזה „וטוב לך" לעולם־הבא. איזהו מְכֻבָּד— המכבד את הבריות, שנאמר: „כי מכבדי אכבד ובוזי יֵקָלּו"[4]. (שם ד).

עח משרבו בעלי־הֲנָאָה נתעַוְּתו הדינים ונתקלקלו המעשים ואין נוח בעולם.

משרבו רואי פנים בדין בטל „לא תגורו מפני איש"[5], ופסק „לא תכירו פנים"[5], ופרקו מהם עול שמים ונתנו עליהם עול בשר־ודם.

משרבו לוחשי לחישות בדין רבה חרון־אף בישראל ונסתלקה השכינה, משום שנאמר: „אלהים נצב בעדת אל, בקרב אלהים ישפֹּט"[6].

משרבו „אחרי בצעם לבם הולך"[7] רבו „האומרים לרע טוב ולטוב רע"[8].

משרבו „האומרים לרע טוב ולטוב רע" רבו „הוי הוי" בעולם.

משרבו מושכי הרוק רבו היהירים ונתמעטו התלמידים והתורה חוזרת על לומדיה.

משרבו היהירים התחילו בנות ישראל להנשא ליהירים, שאין דורנו רואין אלא לפָּנים.

משרבו מְטִילֵי מְלַאי על בעלי־בתים רבה השוחד והַטָּיַת משפט ופסקה טובה.

משרבו „מְקַבְּלַנִי טובתך" ו„מַחֲזִקְנִי טובתך" רבו „איש הישר בעיניו יעשה"[9], שפלים הוגבהו והגבוהים הושפלו והמלכות הולכת ומתנַוֶּלֶת.

משרבו צרי־עין רבו טורפי טרף ורבו מאמצי הלב וקופצי ידים מלהלוות ועברו על מה שכתוב בתורה: „השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל"[10].

משרבו מקבלי מתנות נתמעטו הימים ונתקצרו השנים, שנאמר: „ישונא מתנות יחיה"[11].

משרבו זחוחי־הלב רבו מחלוקות בישראל.

משרבו תלמידי שמאי והלל שלא שמשו כל צרכם רבו מחלוקות בישראל ונעשית תורה כשתי תורות.

משרבו מקבלי צדקה מן הגוים – היו ישראל למטה והם למעלה, ישראל לאחור והם לפנים. (סוטה מז.).

[1] תהל' קי"ט, צט. [2] מש' ט"ז, לב. [3] תהל' קכ"ח, ב. [4] ש"א ב', ל. [5] דב' א', יז. [6] תהל' פ"ב, א. [7] יחז' ל"ג, לא. [8] ישע' ה', כ. [9] שופ' י"ז, ו. [10] דב' ט"ו, ט. [11] מש' ט"ו, כז.

קמח – כלו' מזונות. עח) בעלי הנאה — נמשכים אחרי תאותם. רואי פנים — נושאי פנים. לוחשי לחישות — עורכי הדיינים שמתלחשים עם הדיינים לפתות לרם פתח בזכותו של זה ובחובתו של זה. נצב בעדת אל וגו' —כשיש משפט אמת בין הדיינים אלהים בקרבם. הוי הוי— שנאמר הרבה פעמים „הוי, הוי" באותה הפרשה. מושכי הרוק — מאריכי הרוק, ומדת גאוה היא. היהירים – בעלי הגאוה. חוזרת על לומדיה — מחזרת אולי תמצא לומדיה. לפנים — למראה עין. מטילי מלאי —הדיינים מטילים מסחרם על בעלי־בתים ומשתכרים על־ידם. מקבלני טובתך וגו' —לשון הודאה היא למי שקבל טובה מחבירו, וכשהדיינים מסבירים פנים לאחרים מפני טובה שעשו להם אין אלו מתייראים מהם. זחוחי הלב — מתגאים בחכמתם.

עט „וַיֵּשְׁבוּ שָׁם" 1 — אמר ר' יצחק: כל מקום שאתה מוצא ישיבה — השטן קופץ. אמר ר' חֶלְבּוֹ: בכל מקום שאתה מוצא נחת־רוח — השטן מקטרג. אמר ר' לוי: בכל מקום שאתה מוצא אכילה ושתיה — השטן מקטרג. (ב"ר לח).

פ „כָּל יְמֵי עָנִי רָעִים" 2 — ר' חנינא אמר: זה שיש לו אשה רעה, „וטוב לב משתה תמיד" 2 — זה שיש לו אשה טובה. ר' ינאי אמר: „כל ימי עני רעים" — זה אִסְטְנִיס, „וטוב לב משתה תמיד" — זה שדעתו יפה. ר' יוחנן אמר: „כל ימי עני רעים" — זה רחמני, „וטוב לב משתה תמיד" — זה אכזרי. ור' יהושע בן לוי אמר: „כל ימי עני רעים" — זה שדעתו קצרה, „וטוב לב משתה תמיד" — זה שדעתו רחבה. (ב"ב קמה:).

פא „בִּרְצוֹת ה' דַּרְכֵי אִישׁ גַּם אוֹיְבָיו יַשְׁלִים אִתּוֹ" 3 — ר' יוחנן אומר: זו אשתו; שמואל אומר: זה הנחש; ר' יהושע בן לוי אומר: זה יצר־הרע. ר' ברכיה אומר: „גם אויביו" — לרבות מזיקי ביתו, כגון יתושים ופרעושים וזבובים. (ירוש' תרומ' ח; ב"ר נד).

פב אשרי אדם, שאשתו מעירו, תורתו מעירו ופרנסתו מעירו. (מד' מש' ה).

פג שנה בשם ר' מאיר: כל מי שהוא קבוע בארץ־ישראל ואוכל חוליו בטהרה ומדבר בלשון־הקדש וקורא שמע בבקר ובערב — מובטח לו שהוא מחיי עולם־הבא. (ירוש' שבת ו).

פד שכר דרשה — ריצה; שכר כלה — דוחק; שכר שמועה — סברא; שכר בית־אבל — שתיקה; שכר תענית — צדקה; שכר הספד — עֲנִיָּה; שכר בית־המשתה — שיחה. (בר' ו:).

פה אמר לו רבא לרבה בר מָרִי: מנין לדבר זה שאומרין הבריות: „בַּהֲדֵי הוּצָא לָקְיָא כַּרְבָּא"?

אמר לו: שנאמר: „למה תריבו אלי, כלכם פשעתם בי נאום ה'" 4.

— „בָּתַר עַנְיָא אָזְלָא עַנְיוּתָא"?

— ששנינו: „העשירים מביאים בכורים בקלתות של זהב ושל כסף ועניים בסלי נצרים של ערבה קלופה; הסלים והבכורים נותנים לכהנים".

— „שִׁתִּין רָהוֹטֵי רָהֲטֵי וְלָא מְטוֹ לְגַבְרָא דְּמִצַּפְּרָא כָּרֵךְ"?

— „לא ירעבו ולא יצמאו — ולא יכם שרב ושמש" 5.

1 בר' י"א ב. 2 מש' ט"ו, טו. 3 שם, ט"ז, ז. 4 ירמ' ב', כט. 5 ישע' מ"ט, י.

עט) ישיבה — כלו' שלוה. פ) אסטנים — מפונק ומעונג. שדעתו יפה — בריאה וסובלת הכל. שדעתו קצרה — עינו רעה בשלו ובשל אחרים. חוליו בטהרה — חולין שלו בטהרת הגוף. פד) שכר דרשה ריצה — עיקר קבול שכר הבריות הרצים לשמוע דרשה מפי חכם הוא שכר המרוצה. כלה — דרשת השבת שלפני הרגל בהלכות יו"ט. דוחק — שנדחקין לשמוע. שמועה — הלכה. סברא — שהשומע יגע וטורח להבין טעמו של דבר. של בית אבל — של הבאים לנחם את האבל. שתיקה — שהמנחם ממעט בשיחה. צדקה — לעניים. עניה — הרמת הקול. בית המשתה — שמחת חתן וכלה. שיחה — לשמח חתן וכלה בדברים. פה) בהדי הוצא וגו' — עי' פרק הקודם סי' שע"א. כלכם פשעתם — ואינו מוציא מן הכלל אפילו את הטובים. בתר עניא וגו' — עי' פה"ק סי' תנ"ג. בקלתות — מיני כלים להחזיק בהם פירות. הסלים והבכורים וגו' — נמצא שהעשירים שמביאים בכלי כסף וזהב נותנים לכהנים פירות בלבד והעניים אף את הסלים. שתין רהוטי וגו' — עי' פה"ק סי' א'סעט. לא ירעבו וגו' — כלו' אם לא ירעבו קודם צאת השמש לא יכם שרב

—„חַבְרָךְ קְרָיָךְ חֲמָרָא — אַבְּפָא לְגַבָּךְ מוֹשׁ״?

— „ויאמר: הגר שפחת שרי... ותאמר: מפני שרי גברתי״[1].

—„מִלְּתָא נַגָּאָה דְּאִית בָּךְ — קָדֵים אַמְרָהּ״?

—„ויאמר: עבד אברהם אנכי״[2].

— „שָׁפֵל וְאָזֵל בַּר־אַוָּזָא וְעֵינוֹי מְטַיְּפִין״?

— „והיטיב ה׳ לאדני וזכרת את אמתך״[3].

— „שְׁתִין תִּכְלֵי מַטְיָהּ לְכַבָּא דְּקָל חַבְרֵיהּ שָׁמַע וְלָא אָבֵל״.

—„ולי אני עבדך... לא קרא״[4].

— „חַמְרָא לְמָרֵיהּ, טִיבוּתָא לְשָׁקְיֵהּ״?

— „ויהושע בן נון מלא רוח חכמה, כי סמך משה את ידיו עליו״[5].

—„כַּלְבָּא בְּכַפְנֵיהּ גְּלָלָא מְבַלַּע״?

— „נפש שבעה תבוס נפת ונפש רעבה כל מר מתוק״[6].

—„מְטַיֵּל וְאָזֵיל דִּקְלָא בִּישָׁא גַּבֵּי קְנֵי דְּשָׂרְכֵי?״

— דבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשֻׁלש בכתובים ושנוי במשנה ונשנה בברייתא. בתורה — „וילך עשו אל ישמעאל״[7]; בנביאים — „ויתלקטו אל יפתח אנשים ריקים ויצאו עמו״[8]; בכתיבים — „כל עוף למינו ישכון, ובן אדם — לדומה לו״[9]; במשנה — „כל המחובר לטמא — טמא, כל המחובר לטהור — טהור״: בבריתא — „ר׳ אליעזר אומר: לא לחנם הלך זרזיר אצל עורב אלא מפני שהוא מינו״.

—„קָרִית לְחַבְרָךְ וְלָא עָנָךְ — רְמִי גוּדָא רַבָּה שְׁדִי בֵּיהּ״?

— „יען טהרתיך ולא טהרת מטמאתך — לא תטהרי עוד עד הניחי את חמתי בך״[10].

—„בֵּירָא דִּשְׁתִית מִנֵּיהּ לָא תִשְׁדֵי בֵּיהּ קָלָא״?

— „לא תתעב אדומי כי אחיך הוא, לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו״[11].

— אִי דָּלֵית דוּרָא דָּלֵינָא וְאִי לָא לָא דָלֵינָא?

—„ויאמר אליה ברק: אם תלכי עמי והלכתי ואם לא תלכי עמי לא אלך״[12].

—„כַּד הֲוֵינָן זוּטְרֵי לְגַבְרֵי הָשְׁתָּא דְקָשִׁישְׁנָא לְדַרְדַּקֵי״?

— בתחלה נאמר: „וה׳ הולך לפניהם... לנחותם הדרך״[13], ובסוף נאמר: „הנה אנכי שולח מלאך לפניך לשמרך בדרך״[14].

1 בר׳ ט״ז, ח. 2 שם כ״ד, לד. 3 ש״א כ״ה, לא. 4 מ״א א׳, כו. 5 דב׳ ל״ד, ט. 6 מש׳ כ״ז, ז.
7 בר׳ כ״ח, ט. 8 שופ׳ י״א, ג. 9 ב״ס י״ג, 10 יחז׳ כ״ד, יג. 11 דב׳ כ״ג, ח. 12 שופ׳ ד׳, ח.
13 שמ׳ י״ג, כא. 14 שם כ״ג, כ.

ושמש. חברך קריך וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ ן׳צב. מפני שרה גברתי — לאחר שקרא לה המלאך שפחת שרה היא בעצמה קוראת לשרה גברתי. מילתא נגאה וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ א׳רפא. עבד אברהם אנכי — וכך אמר בתחלת דבריו. שפל ואזל וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ א׳בסח. והיטיב ה׳ וגו׳ — באביגיל נאמר, שעדיין לא מת נבל ונתנה לבה למה שיהיה בסופה. שתין תכלי וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ א׳ספ. ולי אני עבדך וגו׳ — בנתן ואדוניה כתיב. חמרא למריה וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ ף׳כט. כלבא בכפניה וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ א׳עב. מטייל ואזל וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ א׳רנז. ויתלקטו אל יפתח — שהיה בן אשה זונה. כל המחובר וגו׳ — מס׳ כלים פ׳ י״ב, משנה ב. קרית לחברך וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ א׳דפז. בירא דשתית וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ שפ״ט. אי דלית וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ ק״ב. כד הויגן וגו׳ — עי׳ פה״ק סי׳ ץנה.

—„בָּתַר מָרֵי נִכְסֵי צִיבֵי מְשִׁיךְ"?
— „וגם ללוט ההולך את אברם היה צאן ובקר ואהלים"[1]. (ב"ק צב, צג).

פו דבר זה מָסוֹרֶת הוא בידינו מאבותינו מאנשי כנסת הגדולה: כל מקום שנאמר „ויהי" אינו אלא לשון צער. (מגילה י:).

פז אמרו לו חכמים לר' פרידא: ר' עזרא בן־בנו של ר' אַבְטוּלַס, שהוא עשירי לר' אליעזר בן עזריה, שהוא עשירי לעזרא—עומד בפתח. אמר: כל כך למה? אם בן־תורה הוא – יָאֶה, אם בן־אבות הוא – יאה ויאה, ואם בן־אבות ולא בן־תורה – אש תאכלהו. אמרו לו: בן־תורה הוא. אמר להם: יִכָּנֵס ויבוא. ראהו שדעתו עכורה, פתח ואמר: „אמרת לה' אדוני אתה טובתי בל עליך"[2] — אמרה כנסת־ישראל לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו של עולם! החזק לי טובה שהודעתיך בעולם. אמר לה: „טובתי בל עליך" – איני מחזיק טובה אלא לאברהם יצחק ויעקב, שהודיעוני תחלה בעולם, שנאמר: „לקדושים אשר בארץ המה ואדירי כל חפצי בם"[3]. כיון ששמע שאמר „אדיר" פתח ואמר:

יָבֹא אַדִּיר וְיִפָּרַע לְאַדִּירִים מֵאַדִּירִים בְּאַדִּירִים.
יָבֹא יְדִיד בֶּן יְדִיד וְיִבְנֶה יְדִיד לִידִיד בְּחֶלְקוֹ שֶׁל יְדִיד, וְיִתְכַּפְּרוּ בוֹ יְדִידִים.
יָבֹא טוֹב וִיקַבֵּל טוֹב מִטּוֹב לְטוֹבִים.
יָבֹא זֶה וִיקַבֵּל זֹאת מִזֶּה לְעַם זוּ. (מנ' נג.).

פח שפחתו של בית־רבי כשהיתה מסיחה בלשון חכמה היתה אומרת כך:

עֲלַת נוֹקֶפֶת בַּכַּד —
יִדְאוּן הַנְּשָׁרִים לְקִנֵּיהֶם!

[1] בר' י"ג, ה. [2] תהל' ט"ז, ב. [3] שם שם, ג.

בתר מרי וגו' — עי' פה"ק סי' תנב. פו) שנאמר ויהי — במקרא. פז) שהוא עשירי לעזרא — ר' אליעזר בן עזריה. כל כך למה — למה אתם מיחסים אותו כל כך? יאה — מוטב ויפה שיבוא. בן אבות — חשובים. יאה ויאה — בודאי מוטב. ראה שדעתו — של ר' עזרא. פתח ואמר — באגדה להניח דעתו. כיון ששמע וגו' — כיון ששמע ר' עזרא לר' פרידא שאמר „אדירי כל חפצי בם" נזכר אגדה של אדיר. יבא אדיר — הקב"ה. ויפרע לאדירים — בשביל ישראל שנקראו אדירים: „ואדירי כל חפצי בם". מאדירים — מהמצרים. באדירים — במים אדירים. יבוא ידיד בן ידיד — שלמה שנקרא ידידיה בן אברהם שנאמר בו „מה לידידי בביתי" (ירמ' י"א, טו). ויבנה ידיד — את בית־המקדש, שנאמר: „מה ידידות משכנותיך" (תהל' פ"ד, ב). לידיד — להקב"ה, שנאמר: „אשירה נא לידידי" (ישע' ה', א). בחלקו של ידיד — של בנימין, שנאמר בו: „ידיד ה'" (דב' ל"ג, יב). ויתכפרו בו ידידים — ישראל. יבוא טוב — משה, שנאמר בו: „ותרא אותו כי טוב הוא" (שמ' ב', ב). ויקבל טוב — תורה, שנאמר: „כי לקח טוב נתתי לך" (מש' ד', ב). מטוב לטובים — מהקב"ה לישראל. יבוא זה — משה, שנאמר: „כי זה משה האיש" (שמ' ל"ב, כג). ויקבל זאת — את התורה, שנאמר: „וזאת התורה" (דב' ד', מד). מזה — מהקב"ה, שנאמר: „זה אלי ואנוהו" (שמ' ט"ו, ב). לעם זו — לישראל, שנאמר: „עם זו קנית" (שם שם, טז). פח) בלשון חכמה — בדרך משל ומליצה. עלת נוקפת בכד – הלגין (ששואבין בו את היין מן הכד) נוקף ומקשקש בכד; כלו' כבר שתיתם כל היין בסעודה והכד נתרוקנה. ידאון וגו' —כלו' יעמדו התלמידים מן השלחן וילכו לבתיהם, שכבר נגמרה הסעודה.

כשבקשה להושיבם אמרה כך:

יָסִירוּ מֵחֲבֶרְתָּהּ וְתָצוּף הָעֲלַת בַּכַּד –

כָּאֳנִיָּה מְהַלֶּכֶת בַּיָּם!

ר׳ יוסי בר אָבִין כשהיה מסיח בלשון חכמה אמר:

עֲשׂוּ לִי שׁוֹר־מִשְׁפָּט בְּטוּר־מִסְכֵּן.

וכשהיה שואל באֻשְׁפִּיזְכָן אמר כך:

אִישׁ־פִּי־זֶה־חַי – מה זו טובה יש?

ר׳ אבהו כשהיה מסיח בלשון חכמה היה אומר כך:

הַתְרִינוּ לְפֶחָמִים, הַרְקִיעוּ לְזְהָבִים

וַעֲשׂוּ לִי בהם שְׁנֵי מַגִּידֵי־בַעֲלָטָה. (עיר׳ נג:).

פט ישב תלמיד אחד לפני רב שמואל בר נחמני, ישב ואמר: איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה. אמר לו: עליך אמר הכתוב: „איש היה בארץ עוץ איוב שמו"[1].
– אלא מעתה: „ולרש אין כל כי אם כבשה אחת קטנה וגו׳"[2] – וכי היה? אלא משל בעָלְמָא הוא, אף כאן משל בעלמא. (ב"ב ט"ו.).

צ שָׁנִינוּ: תפוח היה באמצע המזבח, פעמים היה עליו כשלש מאות כור. – אמר רבא: גוזמא.
„השקו את התמיד בכוס של זהב" – אמר רבא: גוזמא.
אמר רבי אמי: דברה תורה לשון הֲבַאי, דברו נביאים לשון הבאי, דברו חכמים לשון הבאי. דברו חכמים לשון הבאי – זו ששנינו; דברה תורה לשון הבאי: „ערים גדולות ובצורות בשמים"[3]; דברו נביאים לשון הבאי: „ותבקע הארץ בקולם"[4].
אמר ר׳ יצחק בר נחמני אמר שמואל: בשלשה מקומות דברו חכמים לשון הבאי, ואלו הן: תפוח, גפן ופרוכת. תפוח – זו ששנינו; גפן, ששנינו: גפן של זהב היתה עומדת על פתחו של היכל ומודלה על גבי כלונסאות, וכל מי שהיה מתנדב גרגיר או אשכול מביא ותולה בה. אמר ר׳ אלעזר בר׳ צדוק: מעשה היה ונמנו עליה שלש מאות כהנים לפנותה. פרוכת – ששָׁנינו: ר׳ שמעון בן גמליאל אומר משום ר׳ שמעון הסָגָן: פרוכת עָבְיָהּ טפח ועל

[1] איוב א׳, א. [2] ש"ב י"ב, ג. [3] דב׳ א׳, כח. [4] מ"א א׳, מ.

להושיבם — לסעודה. **יסירו מחברתה** — יסירו את המגופה מן הכד השניה המלאה. **ותצוף העלת** — הלגין יהא צף ביין. **עשו לי** — הכינו לי לאכילה. **שור משפט** —תור—שור בארמית, דין—משפט; כלו׳ עשו לי תרדין (מין ירק, מאַנגאָלד). **בטור־מסכן** — טור—הר בארמית, מסכן—דל; כלו׳ בחרדל (במקומם היו מבטאים את האות ה׳ כמו ח׳, ונמצא „הרדל" כ„חרדל"). **שואל באושפיזכן** — שואל עוברי דרכים בענין אכסניא. **איש פי זה חי** — כלו׳ אושפיזכן. **מה זו טובה יש** —כלו׳ היכן יש מלון טוב? **התרינו לפחמים** — כלו׳ הדליקו את הפחמים שיאדימו כאתרוגין. **והרקיעו לזהבים** — ופזרו את הגחלים האדומות כזהב. **ועשו לי בהם וגו׳** — צלו לי עליהם שני תרנגולים שקוראים באפלת הלילה ומודיעים את השעה. צ) **תפוח** — ערמת הדשן של הקרבנות הנשרפים. **כשלש מאות כור** — של אפר. **לשון הבאי** — לשון גוזמא. **זו ששנינו** — בתפוח. **ומודלה** — מוגבהת וסמוכה. **כלונסאות** — עמודים, יתדות של עץ. **שלש מאות כהנים** —הוא הגוזמא. **לפנותה** — ממקומה. **הסגן** — המשנה.

שבעים ושנים נירים נארגת ועל כל נימה ונימה עשרים וארבעה חוטים, ארכה ארבעים באמה ורחבה עשרים באמה, ומשמונים ושתים רבוא נעשית, ושתים עושים בכל שנה ושנה, ושלש מאות כהנים מטבילים אותה. (חול׳ צ:; תמיד כט).

צא אמר שמואל: מגרפה היתה במקדש. עשרה נקבים היו בה וכל אחד ואחד מוציא עשרה מיני זמר; נמצאת כֻלה מוציאה מאה מיני זמר.

במשנה שנו: היא אמה וגבוהה אמה וַקְתָּא יוצא הימנה. ועשרה נקבים היו בה, כל אחד מוציא מאה מיני זמר; נמצאת כֻלה מוציאה אלף מיני זמר.

אמר רב נחמן בר יצחק: וסִמנך–המשנה גוזמא! (ערכ׳ י׳, יא).

צב אמרו לו חכמים לרב המנונא: כתב רב אמי ארבע מאות ספרי־תורה. אמר להם: שמא „תורה צוה לנו משה״[1] כתב.

אמר לו רבא לר׳ זירא: נטע ר׳ ינאי ארבע מאות כרמים. אמר לו: שמא שתים כנגד שתים ואחת יוצא זנב. (ב״ב יד.).

צג אמר עולא: אִיטַלְיָא של יון זה כרך גדול של רומי, והוָה שלש מאות פרסה על שלש מאות פרסה, ויש בה שלש מאות וששים וחמשה שוקים כמנין ימות החמה, וקטן שבכולם של מוכרי עופות. והוה ששה עשר מיל על ששה עשר מיל, ומלך סועד בכל יום באחד מהם. והדָר בו, אף־על־פי שאינו נולד בו, נוטל פְּרָס מבית המלך; והנולד בו, אף־על־פי שאינו דר בו, נוטל פרס מבית המלך. ושלשת אלפים בֵּי־בָנֵי יש בו, וחמש מאות חלונות מעלים עשן חוץ לחומה, צדו אחת ים וצדו אחת הרים וגבעות, צדו אחת מחיצה של ברזל וצדו אחת חולסית ומצודה. (מג׳ ו:; ע״י שם).

[1] דב׳ ל״ג, ד,

נירים — כמין טבעות שהחוטים נמתחים דרך שם בשעת אריגה. כל נימה — כלו׳ כל חוט ארוג הוא כפול ושזור משל כ״ד חוטים דקים. ומשמונים ושתים רבוא —חוטים. ושתים עושים— שתי פרוכות. צא) מגרפה —מין כלי זמר. קתא —בית יד. צב) שמא תורה צוה וגו׳ —פסוק זה בלבד כתב ת׳ פעמים. שתים כנגד וגו׳—חמש גפנים, שתים כנגד שתים ואחת יוצאת לחוץ כעין זנב, שמם כרם; ושמא היו לו ת׳ כרמים של חמש גפנים. צג) פרם —מזון. בי־בני —בתי מרחץ. חלונות מעלים עשן חוץ לחומה — שהם גבוהים מן החומה. חולסית —מקום חול ואבנים דקות.

ה.

הַשְׁמָטוֹת וּמִלּוּאִים.

I. בְּרִיאַת הָעוֹלָם.

א שלש בריות קדמו את העולם: המים והרוח והאש. המים הרו וילדו אפלה, האש הרה וילדה אור, הרוח הרה וילדה חכמה. בשש בריות אלו העולם מתנהג: ברוח ובחכמה, ובאש ובאור, ובחשך ובמים.

„בָּרְכִי נַפְשִׁי אֶת יְיָ, יְיָ אֱלֹהַי גָּדַלְתָּ מְּאֹד"[1] — אדם רואה עמוד נאה אומר: ברוך המְּחֻצָּב שנחצב ממנו! נאה העולם, ברוך המקום שֶׁחֲצָבוֹ ובראו בדבר! אשריך, העולם, שהקדוש־ברוך־הוא המלך בך! מלך בשר־ודם צר איקונין שלו על טַבְלָא של עץ, הטבלא גדולה מצורתו; צור עולמים, יהי שמו מבורך, הוא גדול ואיקונין שלו גדולה, העולם קטן והוא גדול מן העולם — ה' אלהי גדלת מאד"[1].

„עֹטֶה אור כַּשַּׂלְמָה"[2] — מְשַׁעֲטֵף את האור חזר וברא את העולם. בשר־ודם מְשַׁבּוֹנֶה את הבית הוא בונה את הָעֲלִיָּה; האלהים אינו כן: משמתח מַעֲזִיבָה בנה עֲלִיָּה ומשבנה עֲלִיָּה העמיד אותה על אויר העולם על בְּלִימָה. ואחר־כך התקין מרכבותיו עננים, ואח"כ האִסְטִית שלו על סערה. —

„הַמְקָרֶה בַמַּיִם עֲלִיּוֹתָיו" [3] — לא בנחשת ולא בברזל אלא בגזוזְטְרָאות של מים, לא באבן ולא בְגָזִית אלא רכסים של מים.

„הַשָּׂם עָבִים רְכוּבוֹ" [3] — בשר־ודם עושה סַרְגְּלָא שלו חזקה, ברזל ונחשת, בכסף ובזהב, שתשא כל מַשָּׂאוֹ, והאלהים, יהי שמו מבֹרָך, „שם עבים רכובו",— הענן אין בו ממש ועושה סַרְגְּלִין שלו עבים.

„הַמְהַלֵּךְ עַל כַּנְפֵי רוּחַ" [3] — בשר־ודם אם היה לפניו דרך של שקיעה מהלך הוא על האבנים, שהן קשות, והאלהים אינו כן, אלא „מהלך על כנפי רוח"—עוזב את הענן הנראה ומהלך על הרוח, שאינו נראה.

„עֹשֶׂה מַלְאָכָיו רוּחוֹת" [4] — בשר־ודם מַכְתִּיב לו סְטְרַטְיוֹטִין גבירים בריאים, כדי ללבוש קַסְדָּא ושריון וכלי־זין, והקב"ה „עושה מלאכיו רוחות" – הכתיב סְטְרַטְיוֹטִין שלו שאינן נראין, „משרתיו אש לוהט" [4] — הרוח יוצא והברק אחריו.

[1] תהל' ק"ד, א. [2] שם שם, ב. [3] שם שם, ג. [4] שם שם, ד.

א) איקונין — צורה. טבלא — לוח. צור עולמים — שצר את צורתו בעולם שהוא קטן ממנו. מעזיבה — התקרה. על בלימה — על בלי מה. האסטית — מכון ומושב. בגזוזטראות— בליטות כעין קורות שיוצאות מקיר הבית לרשות־הרבים. רכסים —שלשלאות של הרים. סרגלא— קרון, עגלה. דרך של שקיעה — של טיט וחול, שהרגל שוקעת שם. מכתיב לו סטרטיוטין— רושם לו בחיילותיו. קסדא — קובע נחושת.

„יָסַד אֶרֶץ עַל מְכוֹנֶיהָ... תְּהוֹם כַּלְּבוּשׁ כִּסִּיתוֹ" [1] — אחר ערום ואחר לָבוּשׁ, כגון בשר ודם שיש לו שני עבדים, הפשיט כסותו של אחר והלבישה לחברו, כך אמר אלהים: „יקוו המים" [2] — גלה את הארץ וכסה את התהום.

„עַל הָרִים יַעַמְדוּ מָיִם, מִן גַּעֲרָתְךָ יְנוּסוּן" [3] — כגון בשר־ודם שראה גִּתּוֹ מלאה ענבים, ויש לו כרם לבצור. מה עשה? רָפַשׂ הענבים ובעט ראשון ראשון, ואחר כך הביא את הענבים שֶׁבִּכֵּרֶם והחזיק הגת את כלם. כך היה כל העולם מלא מים במים, והארץ שקועה במים, אמר הקב"ה: וְתֵרָאֶה הַיַּבָּשָׁה" [2]. אמרו המים: „הרי העולם אנו מלאים, ועד עכשיו צר לנו, — להיכן אנו הולכים? בעט הקב"ה באוֹקְיָנוֹס והרג שר שלו, שנאמר: „בכחו רגע הים ובתבונתו מחץ רהב" [4] — ועד היום הזה המים בוכים. ולמה הרג אותו? שהבית שהוא מחזיק מאה חיים—מחזיק אלף מתים. מקול צעקתו של אוקינוס היו שאר המים בורחים, „יעלו הרים, ירדו בקעות" [5] — ולא היו יודעים להיכן בורחים, סְטָרָם הקב"ה מִסְטָר, אמר להם: למקומו של לויתן אמרתי לכם לילך— „אל מקום זה יסדת להם" [5]!

„גְּבוּל שַׂמְתָּ בַּל יַעֲבֹרוּן" [6] — כגון בשר־ודם שהכנים בהמתו לְדִיר ונעל המסגר בפניה, כדי שלא תצא ותרעה את התבואה; כך נעל הקב"ה את הים בחול והשביעו שלא יצא מן החול.

„הַמְשַׁלֵּחַ מַעְיָנִים בַּנְּחָלִים בֵּין הָרִים יְהַלֵּכוּן" [7] —כגון בשר־ודם שיש לו שני עֲקָלִים של זיתים, כבש עליהם את הקורה והשמן יורד מלמטה, כך ההר מכאן וההר מכאן כבושים על המעינות, והם מְקַטִּיעִים ויוצאים מבין ההרים. (שמ"ר טו).

ב. רַב אַסִּי רָמֵי: כתיב: „ותוצא הארץ דשא" [8]— בשלישי בשבת, וכתיב: „וכל שיח השדה טרם יהיה בארץ" [9] — בערב שבת! מלמד, שיצאו דשאים ועמדו על פתח קרקע, עד שבא אדם הראשון ובקש עליהם רחמים וירדו גשמים וצמחו. (חול' ס.).

II. דוֹר־הַמַּבּוּל.

ג „אֲשֶׁר עָשָׂה אֶת הָאָדָם יָשָׁר" [10]—ישר היה, שנאמר: „הן האדם היה כאחד ממנו" [11]— כאחד ממלאכי־השרת, וכיון שנעשו שנים—„והמה בקשו חשבונות רבים" [10]. (ב"ר כ.).

ד „יְשַׁלְּחוּ כַצֹּאן עֲוִילֵיהֶם וְיַלְדֵיהֶם יְרַקֵּדוּן" [12] — כשהיתה אחת מהן יולדת ביום היתה אומרת לבְנהּ: צא והבא לי צור לחתוך הטבור; בלילה—היתה אומרת לבנה: צא הַדְלֵק לי נר לחתוך את הטבור שלך.

מעשה באשה אחת שילדה בלילה, אמרה לבנה: צא הדלק לי נר שאחתוך את טבורך. יצא ופגע בו השד שַׁמְדוֹן. אמר לו: לך והשתבח לפני אמך שקרא התרנגול, ואלמלא

[1] תהל' ק"ד, ה, ו. [2] בר' א', ט. [3] תהל' ק"ד, ו ז. [4] איוב כ"ו, יב. [5] תהל' ק"ד, ח. [6] שם שם, ט. [7] שם שם, י. [8] בר' א', יב. [9] שם ב', ה. [10] קהלת ז', כט. [11] בר' ג', כב. [12] איוב כ"א, יא.

גתו — בור שלו שדורכין בו ענבים. רפש — דרך. רהב — שר של ים רהב שמו. סטרם מסטר — הכה אותם מכה. לדיר — לרפת. עקלים של זיתים — כפיפות של בית־הבד שנותנין בהן את הזיתים לכבישה. כבש —הדחיק עליהם. מקטיעים — מדלגים. ב) רמי —שואל ומקשה שני כתובים שסותרים זה את זה. ג) והשתבח — והתפאר.

שקרא התרנגול הייתי מכה אותך והורגך. אמר לו: לך אתה והשתבח לפני אמך, שלא חתכה אמי את טבורי, שאלמלי חֲתָכַתּו הייתי מכה אותך והירגך. (ב"ר לו).

III. אַבְרָהָם.

ה „לְאַבְרָם הָעִבְרִי" [1] — ר' יהודה אומר: כל העולם כלו מעבר אחד והוא מעבר אחד. (שם מב).

ו „וַיְהִי רִיב בֵּין רֹעֵי מִקְנֵה אַבְרָם וּבֵין רֹעֵי מִקְנֵה לוֹט" [2] — ר' ברכיה בשם ר' יהודה בר ר' סימון אמר: בהמתו של אבינו אברהם היתה יוצאת זְמוּמָה ובהמתו של לוט לא היתה יוצאת זמומה. היו אומרים להם רועי אברהם: הותר הגזֶל? היו אומרים להם רועי לוט: כך אמר הקדוש־ברוך־הוא לאברהם: „לזרעך אתן הארץ הזאת" — ואברהם פִּרְדָה עֲקָרָה ואינו מוליד, למחר היא מת ולוט בן־אחיו יורשו, ואם אוכלות משלהן הן אוכלות. אמר להם הקדוש־ברוך־הוא: כך אמרתי לו: „לזרעך אתני" — אימתי? לכשיעקרו שבעה עממים מתוכה—„והכנעני והפריזי אז יושב בארץ"—עד עכשיו מתבקש להם זכות בארץ. (שם מא).

ז „וָאֶחְשֹׂךְ גַּם אָנֹכִי אוֹתְךָ מֵחֲטוֹא לִי" [3] — למה הדבר דומה? לחמור שהיה אדם רוכב עליו, ראה את התינוק בשיק, קפץ עליו ולא הזיקו. התחילו משבחין לחמור שדלג את התינוק ולא הזיקו. אמרו להם בעליו: חייכם, אילולי אני שהמשכתיו ברסן של פיו היה מזיקו. (שמ"ר ב).

IV. יַעֲקֹב וּבֵיתוֹ.

ח אמר ר' אליעזר: ראויה היתה בכורה לצאת מרחל, שנאמר: „אלה תולדות יעקב־יוסף" [4], אלא שקִדְּמַתָּה לאה ברחמים; ומתוך צניעות שהיתה בה ברחל החזירה הקדוש־ברוך־הוא לה.

ומה צניעות היתה בה ברחל? שנאמר: „ויגד יעקב לרחל כי אחי אביה הוא" [5] — וכי אחי אביה הוא, והלא בן אחות אביה הוא! אלא אמר לה: תנשאי לי? אמרה לו: הן. אלא אבא רמאי הוא ואין אתה יכול לו. אמר לה: מה רמאותו? אמרה לו: יש לי אחות גדולה ממני ולא ישיאני לפניה. אמר לה: אחיו אני ברמאות. אמרה לו: ומי מותר לצדיקים להלך ברמאות? אמר לה: הן—„עם נָבָר תִּתְבָּרָר ועם עקש תִּתַּפָּל" [6]. מסר לה סִמנים. כשהגיע הלילה אמרה: עכשו תתבַיֵּש אחותי — מְסָרָתַם לה. וזהו שנאמר: „ויהי בבֹּקר והנה היא לאה" [7] — מכלל שעד עכשו לאו לאה היא? אלא מתוך סִמנים שמסרה רחל ללאה לא היה יעקב יודע עד אותה שעה. (מג' יג:; ב"ב קכג.)

ט „וַיִּשְׁלַח יַעֲקֹב מַלְאָכִים לְפָנָיו אֶל עֵשָׂו אָחִיו" [8] — אמר ר' יהונתן: כל מי שרוצה לְרַצּוֹת מלך או שלטון ואינו יודע דרכם וטַכְסִיסֵיהֶם — יַנִּיח פרשה זו לפניו וילמד הימנה טַכְסִים פִּיוּסִים וְרִצּוּיִם. (לק"ט).

[1] בר' י"ד, יג. [2] שם י"ג, ז. [3] שם כ', ו. [4] שם ל"ז, ב. [5] שם כ"ט, יב. [6] ש"ב כ"ב, כו. [7] בר' כ"ט, כה. [8] שם ל"ב, ד.

ה) זמומה — פיה חתום וסגור. פרדה עקרה —דומה לפרדה שהיא עקרה. ח) החזירה לה — שניטלה הבכורה מראובן בן לאה ונתנה ליוסף בן רחל. ט) וטכסיסיהם — מנהגיהם.

י וכבר היו ר׳ טרפון וזקנים יושבים בצלו של שוֹבָךְ ביבנה ונִשְׁאֲלָה שאלה זו לפניהם: מהו שנאמר: „ונמליהם נושאים נכאת וצרי ולוט"[1]? – להודיע זכיתם של צדיקים, עד כמה הוא מסַיְעָם. שאִלו ירד הידיד האהוב הזה עם ערביים, לא היו ממיתים אותו מריח הגמלים ומריח הָעִטְרָן? אלא זמן לו הקדוש־ברוך־הוא שקים מלאים בשמים וכל טוב, שלא ימות מריח הגמלים ומריח העטרן. (ילק"ש בשלח).

יא „כִּי כָמוֹךָ כְּפַרְעֹה"[2] — אמר לו: אם אני שולף חרבי, ממך אני מתחיל ובפרעה אני מסַיֵּם. מיַד רָמז יוסף למנשה ובעט בקרקע וְזָעָה כל הפלטין. אמר: בעיטה זו מבית אבא היא. התחיל לדבר רכות. (לק"ט ויגש).

V. מֹשֶׁה.

יב „מֹשֶׁה, מֹשֶׁה"[3] — משל לאדם שנתון עליו משאוי גדול וקורא: פלוני פלוני קרובי! פרוק מעלי מַשאוי זה. (שמ"ר ב).

יג אמר ר׳ יהושע הכהן בר נחמיה: בשעה שנגלה הקדוש־ברוך־הוא על משה טִירוֹן היה משה לנבואה. אמר הקב"ה: אם נגלה אני עליו בקול גדול אני מבעתו, בקול נמוך בוֹסר הוא על הנבואה. מה עשה? נגלה עליו בקולו של אביו. אמר משה: „הנני"[3] — מה אבא מבקש? אמר הקב"ה: איני אביך, אלא אלהי אביך, בפתוי באתי אליך כדי שלא תתירא. (שם ג).

יד „וַיֹּאמֶר לֹא תוּכַל לִרְאוֹת אֶת פָּנָי"[4] — תנא משום ר׳ יהושע בן קָרחה: אמר לו הקדוש־ברוך־הוא למשה: כשֶׁרָציתי לא רצית, עכשו שאתה רוצה — איני רוצה. (בר׳ ז).

VI. יְצִיאַת־מִצְרָיִם.

טו אמר ר׳ חמא בר חנינא משום אביו: בשעה שיצאו ישראל ממצרים עמד סַמָּאֵל המלאך לְקַטְרֵג, אמר לפני הקדוש־ברוך־הוא: רבונו־של־עולם, עד עכשו היו אלו עובדי עבודה־זרה ואתה קורע להם את הים! מה עשה הקב"ה? מסר לו איוב, שהיה מיועצי פרעה ונאמר בו „איש תם וישר"[5], אמר לו: „הנו בידך"[6]. אמר הקב"ה: עד שהוא מתעסק עם איוב – ישראל עולים לים ויורדים, ואחר־כך אציל את איוב.

משל לרועה שהיה מעביר צאנו בנהר, בא זאב להתגרות בצאן. רועה, שהיה בקי, מה עשה? נטל תיש גדול ומסָרו לו. אמר: יהא מתגושש בזה עד שנעבור את הנהר ואחר־כך אני מביאו. (שמ"ר כא).

[1] בר׳ ל"ז, כה. [2] שם מ"ד, יח. [3] שמ׳ ג׳, ד. [4] שם ל"ג, כ. [5] איוב א׳, ח. [6] שם ב׳, ו.

י) שובך — מגדל של יונים. הוא מסייעם — הקב"ה עוזרם. עם ערביים — סתם, המוליכים סחורה מצויה. העטרן — פסולת של זפת. יא) מסיים — גומר. וזעה — חרדה. יב) פרוק מעלי וגו׳ — וכן הקב"ה קשה היה עליו צערם של ישראל, וזרז את משה לגאולתם. יג) טירון — לא רגיל ומנוסה. בוסר הוא — מזלזל הוא ואינו נותן לב. יד) כשרציתי לא רצית — כשנגליתי אליך בסנה הסתרת פניך. טו) סמאל — השטן. מסר לו איוב — להתעסק עמו. מתגושש — נאבק.

VII. הַמָּן.

טז „וַיְעַנְּךָ וַיַּרְעִבֶךָ וַיַּאֲכִלְךָ אֶת הַמָּן"[1] – ר' חנניה ור' יונתן שאלו את מנחם טַלְמְיָא: וכי מאכל רְעָבוֹן נתן להם הקדוש־ברוך־הוא המן לישראל? מה עשה? הביא לפניהם שתי קשואִים, אחת שלֵמה ואחת שבורה. אמר: שלמה זו בכמה? אמרו לו: בשני זוז. ושבורה זו בכמה? אמרו לו: בזוז אחד. אמר להם: וכי אין זו גדולה כזו? אלא לא דומה, כשם שאדם מתהנה מן הטעם כך הוא נהנה מן הראִיָּה. (קה"ר).

VIII. עֲמָלֵק.

יז „כְּתֹב זֹאת זִכָּרוֹן בַּסֵּפֶר"[2] – וקנים הראשונים אומרים: כך מדה מהלכת על פני כל הדורות: שוט שישראל לוקין בו – סופו ללקית. וילמדו כל אדם דרך־ארץ מעמלק, שבא להזיק את ישראל ואִבדו הקדוש־ברוך־הוא מחיי עולם־הזה ומחיי עולם־הבא, שנאמר: „מחה אמחה"[2]. וכן כל אומה ומלכות שבאו להזיק את ישראל בו בדין נדונו; (מכל' בשלח).

IX. מַתַּן תּוֹרָה.

יח בשעה ששמעו ישראל בסיני „אנכי" פרחה נשמתם, זהו שנאמר: „נפשי יצאה בדברו"[3]. חזר הדבור לפני הקדוש־ברוך־הוא ואמר: רבונו של עולם, אתה חי וְקַיָּם ותורתך חיה וְקַיֶּמֶת, ושלחתני אצל מתים? – כלם מתים! באותה שעה חזר הקב"ה והמתיק להם את הדבור. (שהש"ר ז; שמ"ר כט).

X. מַעֲשֵׂה הָעֵגֶל וּתְפִלַּת משֶׁה.

יט „לָמָה ה' יֶחֱרֶה אַפְּךָ בְּעַמֶּךָ אֲשֶׁר הוֹצֵאתָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם"[4] – מה ראה להזכיר כאן יציאת־מצרים? אלא אמר משה: רבון העולם, מהיכן הוצאת אותם? – ממצרים, שהיו כלם עובדי טְלָאִים.

אמר רב הונא בשם ר' יוחנן: משל לחכם שפתח לבנו חנות של בְּשָׂמִים בשוק של זונות; המבוי עשה שלו והאומנות עשתה שלה, והנער כְּבָחוּר עשה שלו – יצא לתרבות־רעה, בא אביו ותפָסוֹ עם הזונה. התחיל האב צועק ואומר: הורגך אני! היה שם אוהבו, אמר לו: אתה אִבדת הנער ואתה צועק כנגדו; הנחת כל האומניות ולא לִמדתו אלא בַשָּׂם, והנחת כל המבואות ולא פתחת לו חנות אלא בשוק של זונות. כך אמר משה: רבון העולם, הנחת כל העולם ולא שעבדת בניך אלא במצרים, שהיו עובדים טלאים, ולמדו מהם בניך ואף הם עשו העגל. לפיכך אמר: „אשר הוצאת אותם מארץ מצרים" – דע מהיכן הוצאת אותם. (שמ"ר מג).

XI. מְלֶאכֶת הַמִּשְׁכָּן.

כ אמר ר' חנינא בן פָּזִי: אין לך גדול משבט יהודה ואין לך יָרוּד משבט דן, אמר

[1] דב' ח', ג. [2] שמ' י"ז, יד. [3] שה"ש ה', ו. [4] שמ' ל"ב, יא.

יט) בשם — עוסק בבשמים. כ) ירוד — שפל.

הקדוש־ברוך־הוא: יבוא ויזדווג לו, שלא יהו מבזין אותו ושלא יהא אדם רוחו גסה עליו, לפי שהגדול והקטן שוים לפני המקום. בצלאל משל י־ה ואהליאב מדן–הוא מזדווג לו. (שמ"ר מ).

XII. אַהֲרֹן.

כא שנו רבותינו: „כַּשֶּׁמֶן הַטּוֹב . . . יֹרֵד עַל הַזָּקָן זְקַן אַהֲרֹן וגו'"[1] –כמין שתי טפי מרגליות היו תלויות לאהרן בזקנו. אמר רב פפא: תנא, כשהוא מספר עולות ויושבות לו בעיקר זקנו. (הור' יב).

XIII קֹרַח וַעֲדָתוֹ.

כב „וַיֵּרְדוּ חַיִּים שְׁאֹלָה וגו'"[2] –מלמד שהיתה הארץ נפתחת כפי־עָבִיו של אדם, בפרסות הארם נפתחה כמו הרגלים והשוקים והבטן והצואר ויורדים מעט־מעט והארץ חונקת–והם צועקים: משה אמת ותורתו אמת! (ילק"ר).

כג „וַיֵּרְדוּ הֵם וְכָל אֲשֶׁר לָהֶם. . . שְׁאֹלָה"[2] – ר' ברכיה בשם ר' חלבו אמר: אף שמותיהם פרחו מתוך טומוסותיהם. ר' יוסי בר חנינא אמר: אפילו מחט שהיתה שאולה ביד ישראל מידם אף היא נבלעה עמהם. (ירוש' סנה' יא).

XIV. בִּלְעָם הָרָשָׁע.

כד „הִנְנִי הוֹלֵךְ לְעַמִּי לְכָה אִיעָצְךָ וגו'"[3] — אמר לו: אלהיהם של אלו שונא זמה הוא והם מתאוים לכלי פשתן, בוא ואַשִּׂיאך עצה. עשה להן קְלָעִים והושב בהן זונות, זקנה מבחוץ וילדה מבפנים וימכרו להם כלי פשתן. עשה להן קלעים מהר־שלג עד בית־הישימון והושיב בהן זונות, זקנה מבחוץ וילדה מבפנים, ובשעה שישראל אוכלים ושותים ושמחים ויוצאים לטייל בשוק, אומרת לו הזקנה: אי אתה מבקש כלי פשתן? זקנה אומרת לו בשוה וילדה אומרת לו בפחות, – שתים ושלש פעמים: ואחר־כך אומרת לו: הרי אתה כבן־בית, שב ברור לעצמך. וצרצורי של יין מונח אצלה, מן היין העמוני, שהוא קשה ומפתה את הגוף לזנות. אמרה לו: רצונך, שתשתה כוס של יין, כיון ששתה בָּעַר בו. אמר לה: הִשָּׁמְעִי לי. הוציאה יִרְאָתָהּ מתוך חיקה, אמרה לו: עבוד לזה. אמר לה: הלא יהודי אני. אמרה לו: ומה אִכפת לך, כלום מבקשים ממך אלא פְּעוֹר – והוא אינו יודע שעבודתה בכך – ולא עוד אלא שאיני מניחתך עד שתכפור בתורת משה רבך. (סנה' קו; ירוש' שם).

[1] תהל' קל"ג, ב. [2] במ' ט"ז, לג. [3] שם כ"ד, יד.

מזדווג לו —במעשה המשכן. כא) בעיקר — בשורש. כג) טומוסותיהם— כתביהם ומגלותיהם. כד) קלעים — אהלי קלעים. מהר שלג — שניר. בשוה — במחיר השוה. ב' וג' פעמים — כך היה הדבר ב' וג' פעמים. צרצורי של יין —בקבוקים של יין. השמעי לי— לעבירה. יראתה — פסל אליל שלה. פעור —הוצאת רעי. שתכפור— שתכחש.

XV. שִׁמְשׁוֹן.

כה „וַתָּחֶל רוּחַ ה' לְפַעֲמוֹ בֵּין צָרְעָה וּבֵין אֶשְׁתָּאֹל"[1] — אמר ר' שמואל בר נחמן: מלמד שנטל שני הרים והִקִּישם זה לזה, כאדם שנוטל שני צרורות ומקישם זה לזה. ר' יהודה אומר: בשעה שהיתה רוח־הקדש שרויה עליו היה פוסע פסיעה אחת כמצרעה ועד אשתאֹל. (ויק"ר ט).

XVI. שִׁירַת הַפָּרוֹת.

כו „וַיִּשַּׁרְנָה הַפָּרוֹת בַּדֶּרֶךְ וגו'"[2] — מהו „וַ יִּ שַּׁ רְ נָ ה הפרות"? אמר רב: שֶׁיִּשְּׁרוּ פניהם כלפי ארון ואמרו שירה. ומה שירה אמרו? אמר ר' יצחק נפחא:

רׂנִּי רׂנִּי הַשִּׁטָּה — הִתְנוֹפְפִי בְּרֹב הֲדָרֵךְ
הַמְּחֻשֶּׁקָה בְּרִקְמֵי זָהָב — הַמְּהֻלָּלָה בִּדְבִיר אַרְמוֹן
הַמְּפֹאָרָה בַּעֲדִי־עֲדָיִים. (ע"ז כד.).

XVII. דָּוִד הַמֶּלֶךְ.

כז עשרים ושתים שנה שנִסתלקה רוח־הקדש מדוד, בכל יום היה מוריד דמעות ואוכל פתו באפר. (תדא"ר ב).

כח אין דור שאין בו ליצנים כדורו של דוד. מה היו פריצי הדור עושים? היו הולכים אצל חלונותיו של דוד, אומרים לו: דוד, דוד! אימתי יִבָּנה בית־המקדש? אימתי בית ה' נלך? והיה דוד אומר: אף־על־פי שמתכַּוְּנים להכעיסני, יבֹא עלי, אם לא הייתי שמח בדבריהם, שנאמר: „שמחתי באומרים לי בית ה' נלך"[3]. (שקל' ב).

כט „וְדָוִד מְכַרְכֵּר בְּכָל עֹז לִפְנֵי ה'"[4] — היאך היה עושה? אמרו רבותינו: היה לבוש בגדי זהב סְנוּנִים דומה לפז, והיה מַקִּישׁ ידיו זו על זו וטופֵח ואומר: כִּירִי־רָם! וכיון שהיה מכרכר היה הזהב המסונן שעליו קוֹלוֹ פּוֹזֵז; ולא עוד אלא שהיה הופך אִסְפִּירָם ומשֹׁוֵר. והיו ישראל מריעים ותוקעים בשופרות ובחצוצרות ובכל כלי־שיר. כיון שבא לירושלים היו כל הנשים מציצות על דוד מן הגגות ומן החלונות וראוהו מרקד ומשחק ולא אכפת לו. יצאה מיכל לקראתו. לא הניחַתּוּ לִכָּנס לתוך הבית והיתה מְקַפַּחְתּוֹ בדברים. „ותאמר מה נכבד היום מלך ישראל... אשר נגלה היום לעיני אמהות עבדיו"[5] — אמרה לו: היום נגלה כבודו של בית אבא; בֹא וראה מה בינך לבין בית אבא: כל בית־אבי היו צנועים וקדושים (אמרו עליו על בית שאול, שלא נראה מהם לא עָקֵב ולא גּוּדָל מימיהם) —ואתה

[1] שופ' י"ג, כה. [2] ש"א ו, יב. [3] תהל' קכ"ב, א. [4] ש"ב ו', יד. [5] שם שם, כ.

כה) והקישם — והכה אותם. דרש „ל פ ע מ ו"—לשון פעימה ודפיקה. כו) השטה — הארון העשוי מעצי שטים. כז) שנִסתלקה רוה"ק מדוד — אחר החטא. כח) יבוא עלי — לשון שבועה. כט) סנונים — צרופים ומבריקים. מקיש... וטופח —מכה. כירי־רם — ארוני הגדול; לשון קריאה של שבח. פוזז —מצלצל. אספירם — מעיל. ומשוור —מקפץ. ולא אכפת לו — לא חשש. מקפחתו — מכעיסתו ומנצחתו. לא עקב וגו' — כלו' שלא היו מגלים לבושיהם ולא נראו ראשי רגליהם.

עומד ומגלה לבושך „כאחד הריקים"[1]. אמר לה: וכי לפני מלך בשר־ודם שחקתי, ולא לפני מלך מלכי המלכים שחקתי? של בית אביך היו מבקשים כבוד עצמם ומניחים כבוד שמים, ואני איני עושה כן, אלא מניח כבוד עצמי ומבקש כבוד שמים. „ועם האמהות אשר אמרת עמם אכבדה"[2] — אותן בנות ישראל שָׁאַתְּ צוֹחת אותן „אמהות" אינן „אֲמָהוֹת" אלא „אִמָּהוֹת" — לוַאי יהא לי חלק עמהן לעתיד־לבוא. „ה' לא גבה לבי"[3] — בשעה שמשחני שמואל למלך, „ולא רמו עיני"[3] — בשעה שהרגתי את גלית, „ולא הלכתי בגדולות"[3] — בשעה שהחזירוני למלכות, „ובנפלאות ממני"[3] — בשעה שהעליתי את הארון; „אם לא שויתי ודוממתי נפשי כגמול עלי אמו"[4] — כשם שהתינוק הזה אינו מתבַיֵּש להתגלות לפני אמו, כך שויתי נפשי לפניך, שלא נתבַיַּשתי להתבזות לפניך לכבודך. (כמ"ר ד).

XVIII. בִּנְיַן בֵּית־הַמִּקְדָּשׁ.

ל עד שלא נבנה בית־המקדש היה העולם עומד על תְּרָנוס של שתי רגלים, משנבנה נתבסס העולם ועמד על ישובו. (ילמדנו תרומה; ערוך).

XIX. חִזְקִיָּהוּ הַמֶּלֶךְ.

לא שנו רבותינו: ששה דברים עשה חזקיהו המלך, על שלשה הודו לו ועל שלשה לא הודו לו. על שלשה הודו לו: גנז ספר רפואות והודו לו, כִּתת נחש הנחשת והודו לו, גֵּרר עצמות אביו על מטה של חבלים והודו לו; ועל שלשה לא הודו לו: סתם מי גיחון ולא הודו לו, קִצֵּץ דלתות היכל ושִׁגְּרָן למלך אשור ולא הודו לו, עִבֵּר ניסן בניסן ולא הודו לו. (בר' י:).

XX. צִדְקִיָּהוּ הַמֶּלֶךְ.

לב „עַל אֵלֶּה אֲנִי בוֹכִיָּה"[5] — ר' יהודה אומר: על סלוק דעת ועל סלוק שכינה- אפשר שהיה צדקיהו רואה אחרים שהיו מנקרים את עיניו ולא היה לו דעת להטיח את ראשו בכתל עד שיצאה נשמתו! (איכ"ר א).

XXI. עֲקַבְיָה בֶּן מַהֲלַלְאֵל.

לג עֲקביה בן מהללאל העיד ארבעה דברים. אמרו לו: עקביה, חזור בך בארבעה דברים שהיית אומר ונעשך אב בית־דין לישראל. אמר להם: מוטב לי להִקָּרא שוטה כל

[1] ש"ב ו', כ. [2] שם שם, כב. [3] תהל' קל"א, א. [4] שם שם, ב. [5] איכה א', טז.

ל) תרנוס — כסא. לא) הודו לו — החכמים שיפה עשה. גנז ספר רפואות — הטמין את הספר שהיו בו לחשים וסגולות לרפואה, ונסמכו עליו בני אדם ולא בטחו בה'. נחש הנחושת — שהיה מימי משה ועשוהו ע"ז. גרר — סחב. עצמות אביו — אחז, שהיה רשע. סתם מי גיחון — סתם מי השלוח (מעיין קרוב לירושלים) כדי שלא ישתו ממנו חיל אשור הצרים על העיר. ולא הודו לו — שמן המעיין הזה שתו בני העיר. עבר ניסן בניסן — הוסיף על השנה אדר שני לאחר שנתקדש חודש ניסן, ואין מעברין את השנה אלא באדר. לב) להטיח — להכות ולנפץ. לג) העיד ארבעה דברים — שלא כדעת רוב החכמים בדורו.

יָמַי ולא לַעֲשות שעה אחת רשע לפני המקום, שלא יהיו אומרים: בשביל שְׂרָרָה חזר בו.
בשעת מיתתו אמר לבנו: בני, חזור בך בארבעה דברים שהייתי אומר. אמר לו: ואתה למה לא חזרת בך? אמר לו: בני, אני שמעתי מפי המרובים והם שמעו מפי המרובים, אני עמדתי בשמועתי והם עמדו בשמועתם; אבל אתה שמעת מפי היחיד ומפי המרובים, מוטב להניח דברי היחיד ולאחוז בדברי המרובים. אמר לו: אבא, פקוד עלי לחבריך. אמר לו: איני מפקד. אמר לו: שמא עִלָּה מצאת בי? אמר לו: לאו, מעשיך יקרבוך ומעשיך ירחקוך. (עדיות ה).

XXII. רַבִּי עֲקִיבָא.

לד מעשה בר' עקיבא שהיה יושב ושונה לתלמידיו ונזכר לו מה שעשה בילדותו, אמר: מודה אני לפניך, ה' אלהי, ששמת חלקי מיושבי בית־המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות בשוק. (אדר"נ כא).

לה ר' עקיבא היה יושב ובוכה בשבת. אמרו לו תלמידיו: רבֵּנו, למדתנו „וקראת לשבת עונג"! אמר להם: זה עונג שלי. (שבה"ל עפ"י מד').

XXIII. רַבִּי יְהוּדָה הַנָּשִׂיא.

לו פעם אחת הלך רבי למקום אחד וראה מקום דחוק לתלמידים ויצא לשדה, ומצא שדה מלאה עֳמָרִים — וְעִמֵּר רבי כל השדה כֻּלָּהּ. (שבת קנז.).

לז שאל רבי את רבי יהושע בן קָרְחָה: בַּמֶּה הארכת ימים. אמר לו: קַצְתָּ בחיי? אמר לו: רבי, תורה היא וללמוד אני צריך. אמר לו: מימי לא נסתכלתי בצלם דמות אדם רשע.

בִּשְׁעַת פטירתו אמר לו: ברכני. אמר לו: יהי רצון שתגיע לחצי יָמַי.
— ולכלם לא?
אמר לו: הבאים אחריך בהמה ירעו? (מג' כח.)

XXIV. רַבִּי יוֹחָנָן וְרֵישׁ־לָקִישׁ וְרַבִּי יוּדָן נְשִׂיאָה.

לח נשיא שחטא — אמר ריש־לקיש: מלקין אותו בבית־דין של שלשה ואין מחזירין אותו. שמע ר' יודן נשיאה וכעס, שלח גדוד לתפוס את ריש־לקיש, וברח למגדל — ויש אומרים: לכפר חטין. למחר עלה ר' יוחנן לבית־הוַעד ואף ר' יודן נשיאה עלה לבית־הועד. אמר ר' יודן לר' יוחנן: למה אין רבֵּנו אומר לנו דברי תורה? התחיל מטפח ביד אחת. אמר לו: ובאחת מטפחין? אמר לו: לאו, אלא אין בן־לקיש כאן. אמר לו: והיכן הוא? אמר לו: באותו מגדל. אמר לו: למחר אני ואתה נצא לקראתו. שלח ר'

שררה — שלטון. מפי היחיד — כלו' מפי שלִי. ומפי המרובים — מפי החכמים שחולקים עלי. פקוד עלי לחבריך — שיקרבוני. עילה — דבר גנאי. לד) מה שעשה בילדותו — כשהיה עם־הארץ. לו) הלך למקום אחד — ללמד תורה. בהמה ירעו? — כלו' הרי צריכים למלא את מקומך. לח) ואין מחזירים אותו — לגדולתו כיון שנתגנה. התחיל מטפח ביד אחת — נתכוון לרמז שהוא כאלו, מחוסר יד אחת בשאין ריש־לקיש כאן.

יוחנן אצל ריש־לקיש: התקֵן לך דבר תורה, שהנשיא יצא לקראתך. יצא לקראתם ואמר: דוגמא שלכם דומה לבוראכם. כשבא הקדוש־ברוך־הוא לגאול את ישראל לא שלח לא שליח ולא מלאך, אלא הוא בעצמו, הוא וכל דַרְגוֹן שלו. אמרו לו: מה ראית לומר אותו דבר? אמר להם: מה אתם סבורים, וכי בשביל שאתְיָרא מכם אמנע תורתו של הקדוש־ברוך־הוא? (ירוש׳ סנה׳ ב.).

XXV. רַבִּי אַבָּהוּ וְשִׁמְעוֹן בַּר וָא.

לט שמעון בר וָא היה בקי במרגליות ולא היה לו ככר לחם לאכול. קרא עליו ר׳ יוחנן: „וגם לא לחכמים לחם“[1]. אמר: כל מי שאינו מכיר מעשיו של אברהם יכיר מעשה אבותיו של זה. ובעליתו [לארץ־ישראל] זקן היה ונתמנו צעירים ממנו והוא לא נתמנה. ושלח לו ר׳ אָבָהוּ אגרת ונתן משערותיו הלבנות בתוכה ואמר: בשביל שֵׂיבָה זו עמוד ובוא לארץ־ישראל. מי יגלה עפר מעיניך, ר׳ יוחנן! אבהו נתמנה, שמעון לא נתמנה! (ירוש׳ בכורים ג).

XXVI. בֵּי־נְשִׂיאָה.

מ ר׳ מָנֵי בנו של ר׳ יונה היו מצערים אותו דְבֵי־נשיאה, השתטח על קברו של אביו. אמר לו: אבא, אבא, אלו מצערים אותי. פעם אחת עברו שם, תפס ברגל של סוסיהם עד שקבלו עליהם שלא יצערוהו. (תענ׳ כג:).

XXVII. רַבִּי בְּנָאָה.

מא ר׳ בנאה היה מציין מערות. כשהגיע למערת אברהם מצָאוֹ לאליעזר עבד אברהם כשהוא עומד על הפתח. אמר לו: מה עושה אברהם? אמר לו: ישן בכנפה של שרה והיא בודקת בראשו. אמר לו: לך אמור לו: בנאה עומד על דפתח. אמר לו: יִכָּנֵס! הכל יודעים שאין יצר בעולם הזה. נכנס ונסתכל ויצא. כשהגיע למערת אדם הראשון יצאה בת־קול ואמרה: נסתכלת בדמות דיוקני, בדיוקני עצמה אל תסתכל.

— והרי רוצה אני לצַיֵּן המערה.

— כמדת החיצונה כך מדת הפנימית.

אמר ר׳ בנאה: נסתכלתי בשתי עקביו ודומין לשני גלגלי חמה. (ב״ב נח.)

מב איש אחד שמע שאשתו אומרת לבתה: מפני מה אין אַת צנועה בעבֵרָה? עשרה

[1] קהל׳ ט׳, יא.

דוגמא — משל ודמיון. דרגון — שרי צבא. אותו דבר — על הנשיא שחטא. לט) זקן היה — שמעון בר וא. עמוד ובוא לא״י — למלאות מקומי. מי יגלה עפר מעיניך — לא מדברי האגרת הם אלא דברי ר׳ אבהו לחכמים העומדים אצלו. מ) דבי נשיאה — של בית הנשיא. מא) מציין מערות — כדי להגביל את מקום הטומאה. מערת אברהם — מערת המכפלה שנקברו שם ארבעה זוגות: אדם וחוה, אברהם ושרה, יצחק ורבקה, יעקב ולאה. א״ל יכנס — אברהם אמר לאליעזר שיכנס ר׳ בנאה. בדמות דיוקני — באברהם, שהוא מעין צורתה של השכינה. בדיוקני עצמה — באדם הראשון שנברא בצלם אלהים. החיצונה—מערת אברהם. הפנימית—מערת אדם. בשתי עקביו — של אדם.

בנים יש לי ואין לי מאביך אלא אחד. כשמת אמר: „כל נכסי לבן אחד", ולא ידעו לאיזה מהם. באו לפני ר' בנאה. אמר להם: לכו וחבטו על קבר אביכם עד שיעמוד ויגלה לכם למי מכם הניח את נכסיו. הלכו כֻּלם, וזה שהיה בנו לא הלך. אמר להם ר' בנאה: כל הנכסים של זה.

באו והלשינו לפני המלך ואמרו: אדם אחד יש בין היהודים שהוא מוציא ממון מבני אדם בלא עדים ובלא כלום. הביאו את רבי בנאה וחבשוהו. הלכה אשתו ואמרה בבית המלך: עבד אחד היה לי, הִתִּיזוּ ראשו והפשיטו עורו ואכלו בשרו ומלאו עורו מים ושתו ממנו בני חבורה ולא נתנו לי לא דמיו ולא שכרו. לא ידעו מה היא אומרת. אמרו: נביא את חכם היהודים ויפרש לנו. קראו את ר' בנאה ואמר להם: „נאד" אמרה לכם. אמרו: הואיל והוא חכם כל כך ישב בשער וידין. ראה שכתוב על דלתות השער: „כל דַּיָּן שנקרא לדין—אין שמו דַּיָּן". אמר להם: אלא מעתה, אם בא אדם מן השוק והזמין את הדַּיָּן לדין—פסלו? אלא, כל דַּיָּן שמוציאין ממנו ממון בדין אין שמו דַּיָּן. הוסיפו וכתבו כך: „אבל זקני היהודים אומרים: כל דַּיָּן שמוציאין ממנו ממון בדין אין שמו דַּיָּן". שוב ראה שכתוב שם: „ראש כל מות – אני דם, ראש כל חיים – אני יין". אמר להם: אלא מעתה, מי שנפל מראש הגג ומת ומי שנפל מראש הדקל ומת – דמו הרגו? ועוד, מי שהוא נוטה למות – ישקוהו יין ויחיה? אלא כך כתבו: „ראש כל חלאים – אני דם, ראש כל מרפא – אני יין". כתבו כך: „אבל זקני היהודים אומרים: ראש כל חלאים – אני דם; ראש כל מרפא – אני יין. במקום שאין יין שם מתבקשים סממנים". (ב"ב נא:)

XXVIII. רַב מָרִי.

מג רב מרי בנה של בת שמואל היה עומד על שפת נהר פפא וראה מלאכים דומים במלחים מביאים חול וטוענים ספינות – ונעשה סלת. והיו הכל באים לִקַּח ממנה. אמר להם: לא תקחו ממנה, שמעשה נסים הוא. (תענ' כד:)

XXIX. רַבִּי יוֹנָה בַּר תַּחֲלִיפָא.

מד רבא היה בודק חץ לר' יונה בר תחליפא ושחט בו עוף בשעה שפרח. (חול' ל:)

XXX. רִאשׁוֹנִים וְאַחֲרוֹנִים.

מה ר' יהודה הנשיא אמר על ר' יוסי בן חלפתא: כשם שבין קדש־קדשים ובין חולי־חולין כך בין דורנו ובין דורו של ר' יוסי. (ירוש' גיט' ו).

מו אבא־שאול ארוך בדורו היה ור' טרפון מגיע לכתֵפו, ור' טרפון ארוך בדורו היה ור' מאיר מגיע לכתפו, ור' מאיר ארוך בדורו היה ורַבִּי מגיע לכתפו, ורבי ארוך בדורו היה ור' חִיָּא מגיע לכתפו, ור' חיא ארוך בדורו היה ורב מגיע לכתפו, ורב ארוך בדורו היה ורב יהודה מגיע לכתפו, ורב יהודה ארוך בדורו היה ואַדָּא דַיָּלָא של פּומבדיתא מגיע

מב) כל הנכסים של זה — כיון שלא רצה לטפח על קבר המת סימן הוא שזה בנו. שנפל מראש הגג — ולא נשפך דמו. מד) היה בודק חץ — שלא תהיה בו פגימה. מו) דיילא —

לכתפו, ופַרְשַׁתְבִּינָא של פומבדיתא מגיע לו לארא דילא עד מתניו, והכל מגיע לו לפַרְשַׁתְבִּינָא עד חֶצְיוֹ. (נדה כה, כה).

XXXI. יִשְׂרָאֵל וְאֻמּוֹת־הָעוֹלָם.

מז גדולה הסרת טבעת יותר מארבעים ושמונה נביאים ושבע נביאות שנתנבאו לישראל. (מג׳ יד.).

מח כל־זמן שישראל עושים אגודה אחת מלמטה — כביכול, מלכות שמים במקומה (מד״ש ה).

מט „הַקּוֹל קוֹל יַעֲקֹב״[1] — אין לך תפלה שמועלת, שאין בה מזרעו של יעקב; „והידים ידי עשו״[1] — אין לך מלחמה שנוצחת, שאין בה מזרעו של עשו. (גיט׳ נז:).

נ אמר רב הונא: בשלשה דברים קדמה מלכות יָוָן למלכות הָרְשָׁעָה: בנִמּוּסִין ובפִּנְקְסִין ובלשון. (ב״ר טז).

נא „כֹּהֲנֶיךָ יִלְבְּשׁוּ צֶדֶק״[2] —אלו צדיקי אומות־העולם, שהם כהנים להקדוש־ברוך־הוא בעולם־הזה, כגון אַנְטוֹנִינוֹס וחבריו. (ילק״ש ישעיה).

XXXII. אֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל.

נב „וְקַמְתָּ וְעָלִיתָ אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר יִבְחַר יְיָ אֱלֹהֶיךָ בּוֹ״[3] —מלמד שבית־המקדש גבוה מכל ארץ־ישראל, וארץ־ישראל גבוהה מכל הארצות. (זב׳ נד:).

נג „וַהֲשִׁמּוֹתִי אֶת מִקְדְּשֵׁיכֶם״[4]— קדושתם אף כשהם שוממים. (מג׳ כח.).

נד שמעון בַּר בָּא בא אצל ר׳ חנינא. אמר לו: כתוב לי אגרת אחת לכבודי ואצא לפרנסתי לחוץ־לארץ. אמר לו: למחר אני הולך אצל אבותיך, יהו אומרים לי: נטיעה אחת של חמדה, שהיתה לנו בארץ־ישראל, הִתַּרְתָּ לה לצאת לחוץ־לארץ! (ירוש׳ מו״ק ג).

נה „וַהֲשִׁמֹּתִי אֲנִי אֶת־הָאָרֶץ״[5] — זו מדה טובה, שלא יהיו ישראל אומרים: הואיל וגלינו מארצנו עכשו באים האויבים ומוצאים עליה נחת־רוח, לכך נאמר: „ושממו עליה אויביכם היושבים בה״[5] —האויבים הבאים אחריכם לא ימצאו עליה נחת־רוח. (ספרא בחקותי).

נו תניא: ירדן יוצא ממערת פַּמְיָאס ומְהַלֵּךְ בְּיַמָּה של סִיבְכֵי ובְיַמָּה של טְבֶרְיָא ומתגלגל ויורד לים הגדול, ומתגלגל ויורד עד שמגיע לפיו של לִוְיָתָן, שנאמר: „יבטח כי יגיח ירדן אל פיהו״[6]. (ב״ב עד:).

[1] בר׳ כ״ז, כב. [2] תהל׳ קל״ב, ט. [3] דב׳ י״ז, ח. [4] ויק׳ כ״ו, לא. [5] שם שם, לב. [6] איוב מ׳, כג.

שמש הדיינים. פרשתבינא — שם ארם. מז) הסרת טבעת — ע״ש הכתוב: „ויסר המלך את טבעתו מעל ידו ויתנה להמן״ (אס׳ ג׳, י); כלו׳, גזירת אחשורוש והמן הועילה יותר להחזיר את ישראל למוטב מתוכחות כל הנביאים והנביאות. נ) קדמה מלכות וגו׳ — כלו׳ מלכות הרשעה (רומי) קבלה ממלכות יון שלשה דברים אלו. בנימוסין —בחוקים ומשפטים. בפנקסין —בספרים. ובלשון — לשונם של חכמי רומי היתה יונית. נא) אנטונינוס —מלך בשר ברומי בימי ר׳ יהודה הנשיא. נו) בימה של סבכי — מי מרים. בימה של טבריא — כנרת.

נז תניא, ר' שמעון בן גמליאל אומר: שִׁלֹּחַ היה מקלח מים בכאיסר, וצוה המלך והרחיבוהו, כדי שיתרבו מימיו — ונתמעטו, חזרו ומִעֲטוהו—והיה מקלח מים. (ערכ' י:).

XXXIII. גָּלוּת.

נח בשעה שגלו ישראל היו אומות־העולם אומרין: אין הקדוש־ברוך־הוא חפץ באומה זו, שנאמר: „כסף נמאס קראו לָהם"[1] — מה הכסף הזה נצרף ונעשה כלי ושוב נצרף ונעשה כלי, וכן פעמים הרבה, ובאחרונה אדם פּוֹרְכוֹ בידו ואינו נעשה עוד למלאכה, כן ישראל אין להם תקומה. כיון ששמע ירמיהו זה בא לו אצל הקדוש־ברוך־הוא, אמר לו: רבון העולם, אמת שמאסת את בנך — „המאוס מאסת את יהודה אם בציון געלה נפשך? מרוע הכיתנו ואין לנו מרפא"?[2]—אם לגרשנו אתה רוצה הכה אותנו עד שנמות! (שמ"ר (לא.

XXXIV. גְּאֻלָּה וִימוֹת הַמָּשִׁיחַ.

נט ר' חנינא בן דוסא אומר: אותו איל שנברא בין־השמשות לא יצא ממנו דבר לבטלה: אֶפרו של איל הוא יסוד של מזבח הפנימי, גידים שלו היו לעשרה נְבָלִים של כנור שהיָה דוד מנגן בו, עורו הוא אזור עור במתניו של אליהו, זכור לטוב, קרנו של שמאל היא שתקע בה בהר סיני, קרנו של ימין, שהיא גדולה משל שמאל, שהוא עתיד לתקוע בה לעתיד לבא, שנאמר: „והיה ביום ההוא יתקע בשופר גדול"[3]. (פדר"א).

XXXV. תְּחִיַּת הַמֵּתִים.

ס תנא דבי אליהו: צדיקים שעתיד הקדוש־ברוך־הוא להחיותם אינם חוזרים לעפרם, ואם תאמר: אותן אלף שנים שעתיד הקב"ה לחדש בהן את עולמו צדיקים מה הם עושים? הקב"ה עושה להם כנפים כנשרים ושטים על פני המים. (סנה' צב:)

XXXVI. תּוֹרָה וּמִצְווֹת.

סא אמר רבא: כל העוסק בתורה אינו צריך לא עולה ולא מנחה ולא חטאת ולא אשם. אמר ר' יצחק: מנין? שנאמר: „וזאת תורת החטאת"[4], „זאת תורת האשם"[5]— כל העוסק בתורת חטאת כאלו הקריב חטאת וכל העוסק בתורת אשם כאלו הקריב אשם. (מנ' קי.).

סב אמר ר' יוחנן: כל מי שהוא יגע בתורה בעולם הזה— לעולם־הבא אין מניחין אותו לישון, אלא מוליכין אותו לבית־מדרשו של שם ושל עֵבר ושל אברהם יצחק יעקב ומשה ואהרן, עד היכן? עד „ועשיתי לך שם גדול כשם הגדולים אשר בארץ"[6]. (קה"ר ה).

[1] ירמ' ו', ל. [2] שם י"ד, יט. [3] ישע' כ"ז, יג. [4] ויק' ו', יח. [5] שם ז', א. [6] דה"א י"ז, ח.

נז) שלוח — מעין השלוח הסמוך לירושלים. בכאיסר — ברוחב איסר (מין מטבע קטן). מקלח — שופך. נח) פורכו —מפרכו. נט) נבלים — כלו' מיתרים. שתקע בה — התוקע. סב) עד ועשיתי לך שם— כלו' עד שיתפרסם בעולם.

סג אמר רב: עתידה תורה שתשתכח מישראל, שנאמר: „והפלא ה' את מכתך"[1] — הפלאה זו איני יודע מה היא? כשהוא אומר: „לכן הנני יוסף להפליא את העם הזה הפלא ופלא ואבדה חכמת חכמיו ובינת נבוניו תסתתר"[2], הֱוֵי אומר: הפלאה זו תורה. שנו רבותינו: כשנכנסו רבותינו לכרם בִּיַבְנֶה, אמרו: עתידה תורה שתשתכח מישראל, שנאמר: „הנה ימים באים נאם ה' והשלחתי רעב בארץ, לא רעב ללחם ולא צמא למים, כי אם לשמוע את דברי ה'"[3]; ונאמר: „ונעו מים עד ים ומצפון ועד מזרח ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו"[4] — „דבר ה'" זו הלכה, „דבר ה'" זה הקץ, „דבר ה'" זו נבואה. ומהו „ישוטטו לבקש את דבר ה'"—אמרו: עתידה אשה שתטול ככר של תרומה ותחזור בבתי־כנסיות ובבתי־מדרשות לידע אם טמאה היא ואם טהורה היא ואין מבין.

תניא, ר' שמעון בן יוחאי אומר: חס ושלום שתשתכח תורה מישראל, שנאמר: „כי לא תִשָּׁכַח מפי זרעו"[5]; אלא מה אני מְקַיֵּם „ישוטטו לבקש את דבר ה' ולא ימצאו"? — שלא ימצאו הלכה ברורה ומשנה ברורה במקום אחד. (שבת קלח:).

סד „לֹא בַשָּׁמַיִם הִוא"[6] —אמר להם משה: לא תאמרו משה אחר עומד ומביא לנו תורה אחרת מן השמים, כבר אני מודיע אתכם „לא בשמים היא" — שלא נשתַּיֵּר הימנה בשמים. (דב"ר ח).

סה „לֹא בַשָּׁמַיִם הִוא"[6] — שמואל אמר: אין התורה מצויה באִסְטְרוֹלוֹגִין שאומנותם בשמים. אמרו לשמואל: הרי אתה אסטרולוגין וגדול בתורה! אמר להם: לא הייתי מביט באסטרולוגיא אלא בשעה שהייתי פנוי מן התורה; אימתי? כשהייתי נכנס לבית־המים. (דב"ר ח).

סו אמרה תורה לפני הקדוש־ברוך־הוא: תן חלקי בשבט של עני, שאם עשירים עוסקים בי יהיו מתגאים, אבל כשהם עניים הם מתעסקים בי והם יודעים שהם רעבים ושפלים. (ילק"ש רות).

סז לא נִתנה תורה לדרוש אלא לאוכלי המָּן, ושניים להם לאוכלי תרומה. (מכל' בשלח).

סח רבן שמעון בן גמליאל אומר: הלומד תורה בילדותו דומה לבחור שנשא בתולה שהיא הוגנת לו והוא הגון לה, היא מתנפלת עליו והוא מתנפל עליה; הלומד תורה בזקנותו למה היא דומה, לזקן שנשא בתולה, היא הוגנת לו והוא אינו הגון לה, היא מתנפלת עליו והוא מתרחק ממנה. (אדר"נ כג).

סט אמר רב יוסי בר חוני: בכל אדם מתקנא חוץ מבנו ותלמידו; בנו — משלמה, ותלמידו — אם תרצה לומר: „ויהי נא פי שנים ברוחך אלי"[7], ואם תרצה לומר: „ויסמוך את ידיו עליו ויצוהו"[8]. (סנה' קה:).

---

1 דב' כ"ח, נט. 2 ישע' כ"ט, יד. 3 עמ' ח', יא. 4 שם שם, יב. 5 דב' ל"א, כא. 6 דב' ל', יב. 7 מ"ב ב', ט. 8 במ' כ"ז, כג.

סג) לכרם ביבנה — שהיו יושבים שם בביהמ"ד שורות=שורות ככרם. זה הקץ — של משיח. סה) באסטרולוגין — בחוזים בכוכבים. סז) לאוכלי המן.. לאוכלי תרומה — שמתפרנסין בלא יגיעה. סט) משלמה — שאמרו לדוד: „ייטיב אלהיך את שם שלמה משמך".

ע התורה כֻלה אש. מאש נִתנה ובאש נמשלה: מה דרכה של אש שאם קרב אדם אצלה נכוֶה, רחק ממנה – צנן, כך אין לו לאדם אלא להתחמם כנגד אורם של חכָמים. (תנח׳ יתרו).

עא ר׳ יהודה אומר צריך [אדם] לברך בכל יום „ברוך שלא עָשָׂנִי בּוּר", שאין בור יְרֵא־חֵטְא. משל למה הדבר דומה, למלך בשר־ודם שאמר לעבדו לבשל לו תבשיל והוא לא בשל לו תבשיל מימיו, סוף מַקְדִיחַ את התבשיל ומַקְנִיט את רבו. (תוספ׳ בר׳ ז).

עב תלמיד־חכם צריך שיהא צנוע באכילה ובשתִיָה, ברחיצה ובסיכה ובנעילת־הסנדל, בהליכתו ובעטיפתו, בקולו וברוקו ובמעשיו הטובים. מה כלה זו כל־זמן שהיא בבית אביה מצנעת עצמה וכשהיא יוצאת מפרסמת עצמה ואומרת: כל מי שיודע בי עדות יבא ויעיד; כך תלמיד־חכם צריך שיהא צנוע במעשיו ומפורסם בדרכיו. (דא״ז ז).

עג המקבל עליו להיות חָבֵר – אינו מוכר לעם־הארץ לח ויבש ואינו לוקח ממנו לח, ואינו מִתְאָרֵחַ אצל עם־הארץ ולא מְאָרְחוֹ אצלו בכסותו. ר׳ יהודה אומר: אף לא יְגַדל בהמה דקה, ולא יהא פָרוּץ בנדרים ובשחוק, ולא יהיה מטמא למתים ומשמש בבית־המדרש. אמרו לו: לא באו אלו לכלל. (דמאי ב).

עד מה שמן זה, על־ידי שאתה מפטמו אתה מריח בו כמה ריחות, כך הפסוק הזה אתה דורש ומוצא בו כמה טעמים. (שהש״ר א).

עה הרבה פרשיות סמוכות זו לזו ורחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב. (ספרי בלק).

עו עֲקִילַס תִרגם את התורה לפני ר׳ אליעזר ור׳ יהושע וקִלסו אותו ואמרו: „יָפְיָפִיתָ מבני אדם"[1]. (ירוש׳ מג׳ א).

עז ישראל ערבים בינם לבין הקדוש־ברוך־הוא. ומה היתה ערבותם? אלא בשעה שהקב״ה בא לִתן את התורה לא קבליה אחת מן האומות אלא ישראל. משל למלך שהיה לו שדה והיה מבקש למסרה לַאֲרִיסִים. קרא לראשון ואמר: לא תקבל אתה השדה הזו? אמר לו: אין בי כח, קשה הימני. וכן לשני, לשלישי ולרביעי – ולא קבלוה ממנו. קרא לחמישי ואמר לו: תקבל אתה השדה הזו? אמר לו: הן.– על מנת לִפָלְחָהּ? – הן. משנכנס לתוכה הֶבִירָהּ. על מי המלך מקפיד, על אותם שאמרו אין אנו יכולים לקבלה, או על מי שקבלה עליו ומשקבלה עליו נכנס בה והבירה?–לא על זה שקבלה? כך כשנגלה הקב״ה על הר סיני לא הניח אומה שלא הִרְתִיק עליה–ולא קבלו עליהן לשמרה; וכשבא אצל ישראל אמרו: „כל אשר דבר ה׳ נעשה ונשמע"[2], לכך בדין הוא שתשבעו, ואם לאו–תֵעָנשו בערבות. (שמ״ר כז).

[1] תהל׳ מ״ה, ג. [2] שמ׳ כ״ד, ז.

ע) צנן — מתקרר. אלא להתחמם — שלא להתקרב ולא להתרחק. עא) בור — ריק מן התורה. מקדיח — שורף ומקלקל. ומקניט — מכעיס. עג) חבר — ת״ח הנאמן על המעשר. לח ויבש— דברים לחים ויבשים. מתארח — אוכל בתור אורח. פרוץ בנדרים — מרבה בנדרים. לכלל — טהרות. עד) מפטמו — מרקחו. עו) תרגם — ללשון יונית. וקלסו -- שבחו. יפיפית וגו׳ — כלו׳ תרגומך בלשון יפת (יון מבני יפת הוא) יפה ונאה. עז) לפלחה— לאברה. הבירה — הניח את השדה בור ולא עבדה. הרתיק — דפק על דלתותיה.

ח תניא, ר׳ שמעון בן גמליאל אומר: כל מצוה שקבלו עליהם בשמחה, כגון מילה, שנאמר: „שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב"[1] — עדין עושין אותה בשמחה, וכל מצוה שקבלו עליהם בקְטָטָה, כגון עֲרָיוֹת, שנאמר: „וישמע משה את העם בוכה למשפחותיו"[2] — על עסקי משפחותיו — עדין עושין אותה בקטטה, שאין כתובה שאין נופלת בה קטטה. (שבת קל.).

עט אמר ר׳ זירא: הִדוּר מצוה עד שליש במצוה. (ב"ק ט:).

פ מעשה ברבן גמליאל ור׳ יהושע ור׳ אלעזר בן עזריה ור׳ עקיבא שהיו באים בספינה, ולא היה לולב אלא לרבן גמליאל בלבד, שלקָחוֹ באלף זוז; נטָלוֹ ר"ג ויצא בו ונְתָנוֹ לר"י במתנה. נטלו ר"י ויצא בו ונתנו לראב"ע במתנה, נטלו ראב"ע ויצא בו ונתנו במתנה לר"ע, נטלו ר"ע ויצא בו והחזירו לר"ג.

— ולמה לו לומר: „שלקחו באלף זוז"?

— להודיעך, כמה מצוות חֲביבות עליהם. (סוכה מא:).

פא אמר רבא: קַדש עצמך אף במֻתָּר לך. (יבמ׳ כ.).

פב „וְהִתְקַדִּשְׁתֶּם וִהְיִיתֶם קְדוֹשִׁים"[3] — אמר ר׳ אבין: משל למלך שהיה לו מַרְתֵּף של יין והושיב בו המלך שומרים, מהם נזירים ומהם שִׁכּוֹרִים. לְעֵת ערב בא לִתֵּן להם שכרם, נתן לשכורים שני חלקים ולנזירים חלק אחד. אמרו לו: אדוננו המלך, לא כֻּלנו שמרנו כאחד? מפני מה אתה נותן לאלו שני חלקים ולנו חלק אחד? אמר להם המלך: אלו שִׁכּוֹרים הם ודרכם לשתות יין, לפיכך אני נותן לאלו שני חלקים ולכם חלק אחד. כך העליונים שאין יצר־הרע מצוי בהם קדושה אחת להם. אבל התחתונים לפי שיצר־הרע שולט בהם, הַלְוַאי בשתי קדושות יעמדו; זהו שנאמר: „והתקדשתם והייתם קדושים". (ויק"ר כד).

פג דרש רבי שִׂמְלַאי: שש מאות ושלש־עשרה מצות נאמרו לו למשה, שלש מאות וששים וחמש לָאוִין כמנין ימות החמה, ומאתים וארבעים ושמונה עֲשֵׂה כנגד אֵבריו של אדם.

בא דוד והעמידן על אחת עשרה, שנאמר: „מזמור לדוד ה׳ מי יגור באהלך... הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו" וגו׳[4], „הולך תמים" — זה אברהם, שנאמר בו: „התהלך לפני והיה תמים"[5]; „ופועל צדק" — כגון אבא חלקיה; „ודובר אמת בלבבו" — כגון רב ספרא; „לא רגל על לשונו"[6] — זה יעקב אבינו, שנאמר: „אולי ימושני אבי והייתי בעיניו כמתעתע"[7]; „לא עשה לרעהו רעה"[6] — שלא ירד לאומנות חברו; „וחרפה לא נשא על קרובו"[6] — זה המקרב את קרוביו; „נבזה בעיניו נמאס"[8] — זה חזקיהו המלך, שגרר עצמות אביו במטה של חבלים; „ואת יראי ה׳ יכבד"[8] — זה יהושפט מלך יהודה, שבשעה

[1] תהל׳ קי"ט, קסב. [2] במ׳ י"א, י. [3] ויק׳ כ׳, ז. [4] תהל׳ ט"ו, א׳, ב. [5] בר׳ י"ז, א. [6] תהל׳ ט"ו, ג. [7] בר׳ כ"ז, יב. [8] תהל׳ ט"ו, ד.

עח) בקטטה — במריבה. על עסקי משפחותיו — על שנאסרו עליהם קרובי משפחה. כתובה — כלו׳ חופה. עט) עד שליש במצוה — אם נזדמן לו דבר מהודר של מצוה יוסיף על דמיו עד כדי שליש ממחיר הרגיל. פ) שלקחו — קנה אותו. ויצא בו — ידי נטילת לולב. במתנה — שאין לברך אלא על לולב משל עצמו. פג) והעמידן על י"א — העמיד את כל המצוות על י"א עיקרי המצוות. אבא חלקיה — שהיה עושה הרבה צדקה. כגון רב ספרא — עי׳ ח"ה „אמת ושקר" סי׳ קל"ד. זה יעקב אבינו — שלא רצה להתעות את אביו. המקרב את קרוביו — שאינו סובל חרפת קרובו. נבזה בעיניו נמאס — נבזה במעשיו נמאס בעיניו. שגרר עצמות אביו — אחז הרשע.

שהיה רואה תלמיד־חכם היה עומד מכסאו ומחבקו ומנשקו וקורא לו: „אבי אבי, רבי רבי, מרי מרי"; „נשבע להרע ולא ימיר"[1] — כר' יוחנן, שאמר ר' יוחנן: אהא בתענית עד שאבא לביתי; „כספו לא נתן בנשך" — אפילו רבית נכרים; „ושחד על נקי לא לקח"[2] — כגון ר' ישמעאל ברבי יוסי. וכתיב: „עושה אלה לא ימוט לעולם"[2].

כשהיה רבן גמליאל מגיע למקרא הזה היה בוכה, אמר: מי שעושה כלם הוא שלא ימוט אבל עשה אחד מהם ימוט? — אמר לו ר' עקיבא: אלא מעתה, „אל תטמאו בכל אלה"[3] — בכל הני, באחד מהם לא? אלא לאו, „בכל אלה" — באחת מכל אלה, אף כאן: „עושה אלה" — אחת מכל אלה.

בא ישעיהו והעמידן על שש, שנאמר: „הולך צדקות ודובר מישרים מואס בבצע מעשקות וגו'"[4]. „הולך צדקות" — זה אברהם, שנאמר: „כי ידעתיו למען אשר יצוה... לעשות צדקה ומשפט"[5]; „ודובר מישרים" — זה שאינו מקניט פני חברו ברבים; „מואס בבצע מעשקות" — כגון ר' ישמעאל בן אלישע; „נוער כפיו מתמוך בשוחד" — כגון ר' ישמעאל בר' יוסי; „אוטם אזנו משמוע דמים" — שלא שמע בזיונו של תלמיד־חכם ושתק, כגון ר' אלעזר בר' שמעון; „ועוצם עיניו מראות ברע" — כאותה שאמר רבי חייא בר אבא, שאמר ר' חייא בר אבא: זה שאין מסתכל בנשים בשעה שעומדות על הכביסה — ונאמר: „הוא מרומים ישכון מצדות סלעים משגבו, לחמו נתן מימיו נאמנים"[6].

בא מיכה והעמידן על שלש, שנאמר: „הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם ה' אלהיך"[7]. „עשות משפט" — זה הדין; „ואהבת חסד" — זו גמילות־חסדים; „והצנע לכת" — זו הכנסת־כלה והוצאת־המת. והלא דברים קל־וחומר: ומה דברים שאין דרכם לעשותם בצנעא, אמרה תורה „והצנע לכת", דברים שדרכם לעשותם בצנעא — על אחת כמה וכמה.

חזר ישעיהו והעמידן על שתים, שנאמר: „כה אמר ה': שמרו משפט ועשו צדקה וגו'"[8].

בא חבקוק והעמידן על אחת, שנאמר: „וצדיק באמונתו יחיה"[9]. (מכות כג, כד).

פד הלכה שהיא רופפת בבית־דין ואין אתה יודע מה טיבה, צא וראה היאך הצבור נוהג — ונהוג. (ירוש' פאה ז).

פה המנהג מבטל את ההלכה. (ירוש' יבמ' יב).

XXXVII. שַׁבָּת.

פו „הַיּוֹשֶׁבֶת בַּגַּנִּים חֲבֵרִים מַקְשִׁיבִים לְקוֹלֵךְ הַשְׁמִיעִנִי"[10] — ר' נתן בשם ר' אחא אמר: למלך שכעס על עבדיו וחבשם בבית־קולין. מה עשה המלך? נטל כל קַרְקִיסוֹן שלו

1 תהל' ט"ו, ד. 2 שם שם, ה. 3 ויקר' י"ח, כד. 4 ישעי' ל"ג, טו. 5 בר' י"ח, יט. 6 ישעי' ל"ג, טז. 7 מיכה ו', ח. 8 ישעי' נ"ו, א. 9 חבק' ב', ד. 10 שה"ש ח', יג.

ושחד על נקי לא לקח — אפילו שוחד שהיה ראוי לזכות. כגון ר"י בר' אלישע... ר"י בר' יוסי — עי' ח"ה „מקח שוחד" כו' ק"ע, קל"א. כגון ראב"ש — עי' ח"ב „מעשי חכמים" סוף סי' קל"ג. ומוקים — מבטים. שאין דרכן לעשותם בצנעא — כגון הכנסת כלה, שנעשית בפומבי. וצדיק באמונתו יחיה — שהאמונה גדולה מכולן. פד) מה טיבה — איך להורות. פו) בבית־קולין — בבית־האסורים. קרקיסון — חיל.

ועבדיו והלך לשמוע מה הם אומרים. שמע שהיו אומרים: אדוננו המלך הוא שבחנו, הוא חיינו, אל נחסר לאדוננו המלך לעולם. אמר להם: בני, הגביהו קולכם כדי שישמעו חברים שעל גבכם. כך, אף־על־פי שישראל עסוקים במלאכתם כל ששת ימים, ביום השבת משכימים ובאים לבית־הכנסת וקורין קריאת־שמע ועוברים לפני התיבה וקורין בתורה ומפטירין בנביא. והקדוש־ברוך הוא אומר להם: בני, הגביהו קולכם כדי שישמעו חברים שעל גבכם -- ואין חברים אלא מלאכי־השרת -- ותנו דעתכם שלא תשנאו זה את זה ולא תקנאו זה את זה ולא תתחרו זה עם זה ולא תבישו זה לזה, שלא יאמרו מלאכי־השרת לפני: רבונו־של־עולם! תורה שנתת להם לישראל אינם עוסקים בה והרי איבה וקנאה ושנאה ותחרות ביניהם—ואתם מקימים אותה בשלום. (שהש"ר ח).

XXXVIII. הַקָּדוֹשׁ־בָּרוּךְ־הוּא.

פז הכל מתגאים זה על זה: חשך מתגאה על התהום שהוא למעלה הימנו, והרוח מתגאה על המים שהוא למעלה מהם, והאש מתגאה על הרוח שהוא למעלה הימנו, והשמים מתגאים על האש שהם למעלה ממנו--והקדוש־ברוך־הוא מתגאה על הכל. (שמ"ר כג).

פח אמר ר' יוחנן בשם ר' יוסי: כל דבור ודבור שיצא מפי הקדוש־ברוך־הוא לטובה, אפילו על תנאי, לא חזר בו. (בר' ז).

פט מין אחד אמר לר' ישמעאל בר' יוסי: נאמר: „וה' המטיר על סדום ועל עמורה גפרית ואש מאת ה'"[1] —„מאתו" היה צריך לומר. אמר לו כובס אחד: הניחהו, אני אשיב לו; שנאמר: „ויאמר למך לנשיו עדה וצלה שמען קולי, נשי למך האזנה אמרתי"[2] — „נָשַׁי" היה צריך לומר -- אלא הכתוב אומר כך, אף כאן הכתוב אומר כך. (סנה' לח).

XXXIX. תְּפִלָּה.

צ ר' יהודה אמר: תשובה עושה מחצה ותפלה עושה הכל; ר' יהושע בן לוי אמר: תשובה עושה הכל ותפלה עושה מחצה. (ויק"ר י).

צא אמר רב אסי: בתי־כנסיות שבבבל על תנאי הם עשויים, ואף־על־פי־כן אין נוהגין בהם קלות־ראש. ומה היא? חשבונות.

אמר רב אסי: בית־הכנסת שמחשבין בו חשבונות – מלינין בו את המת. (מג' כח:).

צב ר' יוסי בר חנינא היה מתפלל עם דמדומי חמה, כדי שיהא עליו מורא שמים כל היום. (ירוש' בר' ז:).

XL. טוֹב וָרָע.

צג „אַשְׁרֵי הָאִישׁ"[3] — אשרי למי שהוא איש וכובש את יצרו. (ע"ז יט).

צד הוי נרתע מחטא קל כדי שתרתע מחטא גמור. אם באת עברה לידך אל תדאג מאותה, אלא מן הבאה אחריה. (אדר"נ לג).

[1] בר' י"ט, כד. [2] שם ד', כג. [3] תהל' א', א.

צא) על תנאי הם עשויים — על מנת שישתמשו בהם למעשי־חול. צב) עם דמדומי חמה — בתחלת זריחת החמה. צד) נרתע — חרד ומתרחק.

צה אמר לו מין אחד לר' יהושע בן חנניא: חֶדְקָאָה, שנאמר בכם: „טובם כחדק"[1]. א"ל: שוטה, השפל לסופו של מקרא — „ישר ממסוכה"[1]; אלא מהו „טובם כחדק"? — כשם שהחדקים הללו מגינים על הפִּרְצָה, כך טובים שבנו מגינים עלינו. (עיר' קא.)

XLI. שָׂכָר וָעֹנֶשׁ.

צו תנו רבותינו: סוטה נתנה עיניה במי שאינו ראוי לה, מה שבקשה לא נִתַּן לה ומה שבידה נטלוהו ממנה. שכל הנותן עיניו במה שאינו שלו — מה שמבקש אין נותנין לו ומה שבידו נוטלין הימנו.

וכן מצינו בנחש הקדמוני, שנתן עיניו במה שאינו ראוי לו, מה שבקש לא נִתַּן לו ומה שבידו נטלוהו ממנו. אמר הקדוש-ברוך-הוא: אני אמרתי, יהא מלך על כל בהמה וחיה, ועכשיו: „ארור אתה מכל הבהמה ומכל חית השדה"[2]; אני אמרתי, ילך בקומה זקופה, עכשיו „על גחונך תלך"[2]; אני אמרתי, יהא מאכלו מאכל אדם, עכשיו „ועפר תאכל"[2]; הוא אמר: אהרוג אדם ואשא את חוה, לפיכך עכשיו „ואיבה אשית בינך ובין האשה ובין זרעך ובין זרעה"[3].

וכן מצינו בקין וקרח ובלעם ודואג ואחיתופל וגיחזי ואבשלום ואדוניה ועוזיהו והמן, שנתנו עיניהם במה שאינו ראוי להם, מה שבקשו לא נתן להם ומה שבידם נטלוהו מהם. (סוטה ט).

XLII. גַּן־עֵדֶן וְגֵיהִנֹּם.

צז „מִיָּדִי הָיְתָה זֹּאת לָכֶם לְמַעֲצֵבָה תִּשְׁכָּבוּן"[4] — אמר ר' פנחס בשם ר' ראובן: משל למה הדבר דומה, למלך שעשה סעודה וזִמֵּן אצלו אורחים. גזר המלך ואמר: כל אחד ואחד יביא לו מה שישב עליו. אלו הביאו שְׁטִיחִין, ואלו הביאו מַפָּצוֹת, ואלו הביאו כָּרִים וּכְסָתוֹת, ואלו הביאו כסאות, ואלו הביאו עצים, ואלו הביאו אבנים. הציץ המלך ואמר: כל אחד יהא יושב על מה שהביא. אותם שהיו יושבים על העצים ועל האבנים היו מתרעמים על המלך ואומרים: כך הוא כבודו של המלך, שנהיה יושבים על העצים ועל האבנים? כששמע המלך אמר להם: לא דַיְּכֶם שֶׁנִּוַּלְתֶּם בעצים ובאבנים פַּלְטִין, שעמדה לי בכמה יציאות, אלא מַתְצִיפִים אתם ומקשרים עלי קַטֵּיגוֹרְיָא? אין עושה לכם כבוד אלא אתם לעצמכם.

כך לעתיד-לבוא הרשעים נדונים לגיהנם והם מתרעמים על הקדוש-ברוך-הוא: הרי שאנו מצפים לישועתו של הקב"ה — וכך יהיה עלינו! אומר להם הקב"ה: בעולם שהייתם בו, לא בעלי-מחלוקת ולשון-הרע וכל רעות הייתם, ולא בעלי מריבות וחמסים הייתם? „הן כלכם קודחי אש מאזרי זיקות"[4]; לפיכך אתם הולכים „באור אשכם ובזיקות בערתם"[4]. שמא תאמרו: „מידי היתה זאת לכם"[4] — לאו, אלא אתם עשיתם, אתם לעצמכם — מידכם היתה זאת לכם; לפיכך „למעצבה תשכבון"!

ר' שמעון בן לקיש היה עוסק הרבה בתורה במערה אחת בטבריא. והיה הפקד

[1] מיכה ז', ד. [2] בר' ג', יד. [3] שם שם, טו. [4] ישע' נ', יא.

צה) חדקאה — דומה אתה לקוץ. מגינים על הפרצה — שכן דרך בני אדם לגדור את הפרצה בקוצים. צז) שטיחין — מרבדים. שנוולתם — שבזיתם. פלטין — היכל. שעמדה לי בכמה יציאות — שעלתה לי בהוצאות מרובות. מתציפים — מעיזים פנים. קטיגוריא — תרעומות. הפקד —

נוהג, שהיה מעמיד לו בתוך המערה כד מים בכל יום והיה נכנס לשם עיף ויגע, נוטל ושותה ממנו. פעם אחת נכנס הכדר וישב אצל ר׳ שמעון ונתרַוַּח עמו. אמר לו: רבי, זכור אתה, שהיינו אני ואתה הולכים לבית־ספר אחד? אתה זכית ואני לא זכיתי; התפלל עלי שיהא חלקי עמך לעולם־הבא. אמר לו: ומה אתפלל עליך, הרי תבא עם בני־אומנותך, שאין מַשרין את האדם אלא עם בני־אומָנותו. (קה״ר).

צח ר׳ יהושע בן לוי נכרך עם בעלי־רָאתָן והיה עוסק בתורה. אמר: „אילת אהבים ויעלת חן״[1] — אם חן מעלה על לומדיה, לא תגן עליהם?

כשהגיעה שעת פטירתו אמרו לו למלאך־המות: לך ועשה לו רצונו. הלך ונראה לו. אמר לו ר׳ יהושע בן לוי: הראני מקומי בגן־עדן. אמר לו: טוב. אמר לו: תן לי סכינך, שמא תבַעתני בדרך. נתן לו. כשהגיעו לגן־עדן הגביהו והראה לו. קפץ ר׳ יהושע בן לוי ונפל לצד השני, תפָסו מלאך־המות בשולי בגדו. אמר לו ר׳ יהושע בן לוי: בשבועה, שלא אצא. אמר הקדוש־ברוך־הוא: אם נשאל מיָמיו על שבועתו — יחזור, ואם לאו — לא יחזור. אמר לו מלאך־המות: תן לי סכיני. לא נתן לו. יצתה בת־קול ואמרה לו: תן לו, שהבריות צריכין לו. היה אליהו מכריז לפניו: „פַנו מקום לבן־לוי! פנו מקום לבן־לוי!״ הלך ומצא את ר׳ שמעון בן יוחאי שהיה יושב על שלשה עשר כסאות של פז. אמר לו: אתה הוא בן־לוי? אמר לו: הן. אמר לו: נראתה הקשת בימיך? אמר לו: הן. אמר לו: אם כן אין אתה בן־לוי. (כת׳ עז:).

צט ר׳ חנינא בר פפא — מלאך־המות שושבינו היה. בשעת פטירתו אמרו לו למלאך־המות: לך עשה לו רצונו. הלך אצלו ונראה לו. אמר לו: הניחני שלשים יום עד שאחזור על תלמודי, שאמרו: אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו. הניחו. לאחר שלשים הלך ונראה לו. אמר לו: הראני מקומי. אמר לו: טוב. אמר לו: תן לי סכינך, שמא תהא מבעתני בדרך. אמר לו: כחברך אתה רוצה לעשות לי? אמר לו: הָבֵא ספר־תורה ורְאֵה, כלום יש דבר שכתוב בה ולא קִיַמתיו? אמר לו: כלום כרוך היית עם בעלי־ראתן ועוסק בתורה כר׳ יהושע בן־לוי?

ואף־על־פי־כן כשנפטר הפסיק לו עמוד־אש בינו ובין הבריות, ומקֻבלנו: אין עמוד אש מפסיק אלא ליחיד בדור או לשנים בדור. קרב אצלו ר׳ אלכסנדרי, אמר: עשה בשביל כבוד חכמים — לא השגיח; עשה בשביל כבוד אביך — לא השגיח; עשה בשביל כבוד עצמך — ונסתלק עמוד־האש. (שם).

ק רבה בר אבהו מצא את אליהו עומד בבית־הקברות של נכרים. אמר לו: מפני מה אתה עומד בבית־הקברות — ולא כהן אתה? אמר לו אליהו: וכי לא שנית „טהרות״?

[1] משלי ה׳, יט.

עושה כרים. ונתרווח עמו — נח ושבת ממלאכתו. משרין — מושיבין. צח) נכרך — נתחבר. לבעלי ראתן — לחולי ראתן (מחלת זיבה מתדבקת). לא תגן עליהם? — ומובטחני שהתורה תגן עלי שלא תדבק בי מחלתם. פטירתו — מיתתו. ועשה לו רצונו — כלו׳ קח את נשמתו. הגביהו — מלאך־המות את ריב״ל טבחוין. והראה לו — מה שבפנים. מצד השני — מבפנים. נשאל... על שבועתו — שאל פעם אחת מן החכם להתיר לו שבועה בחייו. אין אתה בן לוי — שהקשת היא אות ברית שלא יחרב העולם ואם יש צדיק גמור בדור אין צריך אות. צט) שושבינו — חבירו. עשה בשביל כבוד חכמים — שבאו לעסוק בקבורתך ואי אפשר להם בשביל עמוד האש.

שנינו: „קבריהם של נכרים אינם מטמאין". אמר לו: בארבעה סדרים איני יכול – בששה לא כל שכן? אמר לו: ומפני מה? אמר לו: השעה דחוקה לי. הוליכו והכניסו לגן־עדן. אמר לו: פשוט טליתך, לקוט וטול מעָלים אלו. לקט ונטל. כשיצא שמע קול אומר: מי אכל את עולמו כרבה בר אבהו? נער טליתו וזרקם. ואף־על־פי־כן הביא טליתו, שקלטה ריח העלים בתוכה, ומכָרה בשנים עשר אלף דינרים וחלקם לחתניו. (ב"מ קיד.)

XLIII. אָדָם בְּלֵידָתוֹ וּבְמִיתָתוֹ.

קא קודם יצירת הולד במעי אמו הקדוש־ברוך־הוא גוזר עליו מה יהא בסופו, אם זכר אם נקבה, אם חלש אם גבור, אם עני אם עשיר, אם קצר אם ארוך, אם מכוער אם נאה, אם עבה אם דק, אם בזוי אם גס. וכן גוזר על כל קורותיו, אבל אם צדיק אם רשע – לא, אלא הדבר ההוא נותנו בידו של אדם בלבד. מיד רומז הקב"ה למלאך הממונה על הרוחות ואומר לו: הבא לי רוח פלונית שהיא בגן־עדן, ששמה פלוני ותארה כך וכך. מיד הולך המלאך ומביא את הרוח לפני הקב"ה. וכשהיא באה מיד כורעת ומשתחוה לפני המלך מלכי המלכים הקב"ה. אותה שעה אומר הקב"ה לרוח: הִכָּנסי בטִפה זו שביד פלוני. פתח הרוח פיו ואומר לפניו: רבוני של עולם! די לי העולם שהייתי דָר בו מיום שבראתני, למה רצונך להכניסני בטִפָּה סרוחה זו? אני קדושה וטהורה, גזורה מגזרת כבודך. מיד אמר הקב"ה לנשמה: עולם שאני מכניסך יפה יהא לך ממה שהיית דר בו ובשעה שיצרתיך לא יצרתיך אלא לטִפה זו. מיד מכניסו הקב"ה לשם בעל־כרחו, ואחר חוזר המלאך ומכנים הרוח לתוך מעי אמו ומזמנין לו שני מלאכים ושומרין אותו שלא יצא משם ושלא יפּיל, ויש נר דלוק על ראשו, ומביט ורואה מסוף העולם ועד סופו. נוטלו המלאך משם ומוליכו לגן־עדן ומראה לו הצדיקים יושבים בכבוד ועטרותיהם בראשיהם, ואומר המלאך לאותו הרוח: תדע לך, מי הם אלו? אמר לו הרוח: לא, אדוני. חוזר המלאך ואומר לו: הללו, שאתה רואה, נוצרו בתחלה כמותך בתוך מעי אמם, ויצאו לעולם ושמרו התורה והמצות, לפיכך זכו ונזדמנו לטובה זו שאתה רואה; דע לך שסופך לצאת מן העולם, ואם תזכה ותשמור התורה של הקב"ה תזכה לכך ולישיבת של אלה, ואם לאו דע וראה שתזכה למקום אחר. לערב מוליכו לגיהנם ומראה לו שם את הרשעים, שמלאכי־חבלה מכים אותם במקלות של אש וקוראים: וַי וַי! ואינם מרחמים עליהם, ואומר לו עוד אותו מלאך לאותו הרוח: תדע מי הם אלו? ואומר: לא, אדוני. ואומר לו המלאך: אלו הנשרפין נוצרו כמותך ויצאו לעולם ולא שמרו התורה וחוקותיו של הקב"ה, לכך באו לחרפה זו שאתה רואה, ואתה דע לך שסופך לצאת לעולם, והוֵי צדיק ואל תהי רשע ותזכה ותחיה לעולם־הבא. ומטַיל אותו המלאך מן הבֹקר ועד הערב ומראה לו מקום שהוא עתיד למות בו ומקום שהוא עתיד להקבר בו, ואחר כך מוליכו ומטַילו על כל העולם ומראה לו את הצדיקים ואת הרשעים ומראה לו הכל. בערב מחזירו לתוך מעי אמו והקב"ה עושה לו שם בריח ודלתים. והולד מונח במעי אמו תשעה חדשים; שלשה חדשים הראשונים הולד דר במעי אמו במדור התחתון, שלשה חדשים השניים דר במדור האמצעי,

ק) בארבעה סדרים – מן סדרי הש"ס (זרעים, מועד, נזיקין, נשים). איני יכול – לעסוק מפני דחקי. בששה – קדשים, טהרות. השעה דחוקה לי – עני אני. אכל את עולמו – כלו' קבל שכרו. קא) גזורה – חצובת.

והאחרונים דר במדור העליון, וכשמגיע זמנו לצאת לאויר העולם הוא מתגולל ויורד ברגע אחד מן העליון לאמצעי ומן האמצעי לאחרון; ומכל מה שאמו אוכלת ושותה בראשונה הוא אוכל ושותה ואינו מוציא רעי.

לסוף מגיע זמנו לצאת לאויר העולם. מיד בא אותו המלאך ואומר לו: הגיע זמנך לצאת לאויר העולם. והוא אומר לו: למה אתה רוצה להוציאני לאויר העולם? אומר לו המלאך: בני! תדע שעל כרחך אתה נוצר, ועכשו דע, שעל כרחך נולדת ועל כרחך אתה מת ועל כרחך אתה עתיד לִתֵּן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקב"ה; ואינו רוצה לצאת משם עד שמכהו ומכבה לו את הנר שהוא דלוק על ראשו ומוציאו לאויר העולם בעל־כרחו. מיד שוכח התינוק כל מה שראה ביציאתו וכל מה שהוא יודע; ולמה התינוק בוכה ביציאתו? על מה שאבד לו מקום הנחה והרוָחה ועל העולם שיצא ממנו. וכשמגיע זמנו, בא לו אותו המלאך ואומר לו: תכירני? אומר לו: הן, ואומר לו: למה באת לי היום מכל שאר הימים? אומר לו המלאך: כדי להוציאך מן העולם, שהגיע זמנך להפָּטֵר. מיד מתחיל בוכה ומשמיע קולו מסוף העולם ועד סופו ואין הבריות מכירין ולא שומעין את קולו חוץ מן התרנגול בלבד. ואומר למלאך: הלא כבר הוצאתני משני עולמות והכנסתני בזה העולם? ואמר לו המלאך: והלא כבר אמרתי לך, שעל־כרחך נוצרת ועל־כרחך נולדת ועל כרחך אתה חי ועל כרחך אתה עתיד לִתֵּן דין וחשבון לפני הקב"ה. (תנח' פקודי).

קב „עֵת לָלֶדֶת וְעֵת לָמוּת"[1] — מעת ללדת היא עת למות. משעה שאדם נולד נגזר עליו כמה שנים יחיה; אם זכה הוא מַשלים את שנותיו ואם לאו פוחתין ממנו — כך דברי ר' עקיבא. וחכמים אומרים: אם זכה מוסיפין לו על שנותיו, ואם לאו פוחתין לו משנותיו. ומעשה זה מסיַע לחכמים:

מעשה באחד מגדולי צפּוֹרִי שבאה לו ברית־מילה, ועלו אנשי עֵין־תְּאֵנָה לְכַבְּדוֹ, ועלה עמהם ר' שמעון בן חלפתא. כשבאו לשער העיר מצאו ילדים עומדים ומשחקים לפני חצר אחת. ראו את ר' שמעון בן חלפתא מעולה ונאה. אמרו לו: אין אתה זז מכאן עד שאתה מרקד לנו קצת. אמר להם: אין זה מִשֶׁלִּי, איש זקן אני. נער בהם ולא נזדעזעו ולא נכנעו. תלה עיניו וראה אותה חצר שעומדת לִפּוֹל. אמר להם: עונים אתם אחרי מה שאני אומר לכם? לכו ואמרו לבעל החצר:

— אִם יָשֵׁן הוּא יֵעוֹר, שֶׁתְּחִלַּת הַחֵטְא מָתוֹק וְסוֹפוֹ מַר.

מקול דבריהם נֵעור בעל החצר ויצא ונפל לרגליו [של ר' שמעון], אמר: רבי, בבקשה ממך, אל תסתכל בדבריהם, ילדים הם ושוטים. אמר לו: מה אעשה והגזרה נגזרה; אבל תולה אני לך עד שתוציא כל מה שיֵּש לך בחצר. כיון שהוציא כל מה שיֵּש לו בחצר נתמוטטה ונפלה. הלכו לקַיֵּם מצוַת מילה. היה אביו של התינוק משקה אותם יין ישן בן שבע שנים. אמר להם: שתו מיין טוב זה, מובטחני

[1] קהל' ג', ב.

קב) מעת ללדת וגו' — משעת לידה נגזרת שעת המיתה. משלים — גומר. פוחתין — גורעין. מסייע — יש בו ראיה וסמך. צפורי — שם עיר בא"י. עין תאנה — שם מקום. אין זה משלי — כלו' אין דרכי בכך. עונים אתם אחרי — בשיר. אם ישן הוא וגו' — כלו' יתעורר ויצא מן הבית שסופו להתמוטט, בשביל שלא השגיח על התינוקות לגדלם במעשים־טובים. תולה אני לך — כלו' משהה אני את הגזירה.

באלהי השמים, ממנו אני מַיַשֵן ומשקה אתכם בשמחתו של בני. ענו אחריו: כשם שהכנסתי לברית כך תכניסהו לתורה ולחופה. היו סועדים עד חצי הלילה. ר׳ שמעון בן חלפתא, שהיה בטוח על כחו, יצא בחצי הלילה לילך לעירו. פגע בו מלאך־המות בדרך, אמר לו: בשביל שאתם ביטחים במעשיכם הטובים אתם יוצאים בשעה שאינה שעה! אמר לו: ואתה מי אתה? אמר לו: שליחו של מקום אני. אמר לו: ולמה פניך משונים? אמר לו: משיחתן של בריות, שהם אומרים: כך וכך אנו עתידים לעשות, ואין מהם יודע אימתי נקרא למות. אותו האיש שהיית סועד אצלו ואמר לכם: מן היין הזה אני מַיַשֵן ומשקה אתכם לשמחתו של בני— והרי פִתְקו אצלי לִטול אותו אחר שלשים יום. אמר לו: חייך, הַראה לי את פתקי. אמר לו: לא עליך ולא על כיוצא בך אני שולט. אמר לו: למה? אמר לו: שבכל יום ויום אתם עמלים בתורה ובמצוות ועושים צדקות והקדוש־ברוך־הוא מוסיף ימים על ימיכם. אמר לו: יהי רצון מלפני הקב״ה, כשם שאין אתה שולט בפתק שלנו, כך לא תהא לך רשות לעבור על דברינו. בקשו רחמים משמים וחיה התינוק.

אמר ר׳ עקיבא: מה לנו המעשה? אין לי המעשה אלא מקרא מלא: „את מספר ימיך אמלא״[1], שהרי משה כמה מצוות עשה וכמה צדקות עשה – ובסוף נאמר לו: „הן קרבו ימיך למות״[2]. הוי – „עת ללדת ועת למות״. (קה״ר ג; דב״ר ט).

קג שַב שְנֵי הֲוָה מותָנָא וְאֱנַש בְלָא שְנֵיה לָא שְכִיב (שבע שנים היה דֶבֶר ואדם בלא שנותיו לא מת).

קד שנו רבותינו: מי שחלה ונטה למות אומרים לו: הִתְוַדֵה! שכֵן כל המומתין מִתְודין. אדם יוצא לשוק יהיה דומה בעיניו כמי שנמסר לסַרְדְיוט, חש בראשו יהי דומה בעיניו כמי שנתנוהו בקולר, עלה למִטה ונפל יהי דומה בעיניו כמו שהעלוהו לגַרְדום לִדון, שכל העולה לגרדום לדון, אם יש לו פְרַקְלִיטִים גדולים נִצול ואם לא אינו נצול. ואלו הם פרקליטים של אדם: תשובה מעשים־טובים. אפילו תשע מאות ותשעים ותשעה מלמדים עליו חובה ואחד מלמד עליו זכות – נִצול, ש׳אמר: „אם יש עליו מלאך מליץ אחד מני אלף להגיד לאדם ישרו ויחננו ויאמר פְדָעֵהו מרדת שחת״[3]. ר׳ אליעזר בנו של ר׳ יוסי הגלילי אומר: אפילו תשע מאות ותשעים ותשעה באותו מלאך לחובה, ואחד לזכות– נִצול, שנאמר: „מליץ אחד מני אלף״. (שבת לב.).

קה כל החולים בחזקת סכנה. (קה״ר פג).

קו אמר רבי אלכסנדרי, אמר רבי חִיָא בר אבא: גדול נס שנעשה לחולה יותר מנס שנעשה לחנניה מישאל ועזריה; של חנניה מישאל ועזריה אש של הדיוט, והכל יכולין

[1] שמ׳ כ״ג, כו. [2] דב׳ ל״א, יד. [3] איוב ל״ג, כג.

אני מישן —אני משמר את היין שיהא ישן יותר. בשמחתו—בשמחת חתונה. על כחו —על זכותו. בשעה שאינה שעה — בלילה, שהיא שעת סכנה. פתקו — כתב גזירתו, שנגזרה עליו מיתה. וחיה התינוק — הרי מכאן ראיה, שמוסיפין על השנים. מה לנו המעשה — מה ראיה ממנו. מקרא מלא — מקרא מפורש. קג) בלא שנותיו — בלא זמנו. קד) יוצא לשוק — מצויות שם תקלות ומריבות. שנמסר לסרדיוט —להוליכו אל השופט. בקולר—בשלשלאות. לגרדום —מקום שעושין שם את המשפט בנידונים. פרקליטים— מליצים, מלמדי זכות. באותו מלאך —שממליץ עליו זכות. קו) לחולה — המתרפא. לחנניה וגו׳ —שניצולו מכבשן האש. של הדיוט —של אדם.

לְכַבּוֹתָהּ, וזו של חולה של שמים היא-מי יוכל לכבותה. (נד' מא.).

קז „עַל זֹאת יִתְפַּלֵּל כָּל חָסִיד אֵלֶיךָ – לְעֵת מְצֹא"[1] — אמר רב נחמן בר יצחק: זו מיתה, שנאמר: „למות תוצאות"[2].

וכן שנינו: תשע מאות ושלשה מיני מיתה נבראו בעולם, שנאמר: „למות תוצאות", „תוצאות" בגִמַטְרְיָא כך הוא. קשה שבכלן-אַסְכְּרָה, נוחה שבכלן-נשיקה; נשיקה – דומה כמושך נימא מחלב.

ר' יוחנן אמר: „לעת מציא"– זו קבירה, שנאמר: „כי ימצאו קבר"[3]. (בר' ח.).

קח שנו רבותינו: מת פתאם – זו היא מיתה הטופה. חלה יום אחד ומת– זו היא מיתה דחופה; ר' חנניא בן גמליאל אומר: זו היא מיתת מגפה. שני ימים ומת – זו היא מיתה דחויה. שלשה – גערה, ארבעה – נזיפה, חמשה – זו היא מיתת כל אדם. מת בחמשים שנה – זו היא מיתת כרת; ששים – זו היא מיתה בידי שמים; שבעים – שיבה; שמונים– גבורות. אמר רבה: מחמשים ועד ששים שנה זו היא מיתת כרת.

רב יוסף כשהיה בן ששים עשה להם יום־טוב לחכמים, אמר: יצאתי מידי כרת. רב הונא מת פתאם, היו דואגים החכמים, שנה להם זוג מֵהַדְיַיב: לא שָׁנו אלא שלא הגיע לגבורות, אבל הגיע לגבורות –, זו היא מיתת נשיקה. (מו"ק כח.).

קט תניא: מת מתוך השחוק סימן יפה לו, מתוך הבכי סימן רע לו; פניו למעלה סימן יפה לו, פניו למטה סימן רע לו; פניו כלפי העם סימן יפה לו, כלפי הכותל סימן רע לו; פניו ירוקין סימן רע לו, פניו צהובים ואדומים סימן יפה לו; מת בערב־שבת סימן יפה לו, במוצאי־שבת סימן רע לו; מת בערב יום־הכפורים סימן רע לו, במוצאי יום־הכפורים סימן יפה לו; מת מחֳלִי־מעים סימן יפה לו, מפני שרֻבם של צדיקים מיתתם בְּחֳלִי־מעים. (כת' קג:).

קי אמרו עליו על מלאך־המות, שכֻּלו מלא עינים, ובשעת פטירתו של חולה עומד למעלה ממראשותיו וחרבו שלופה בידו וטפה של מָרָה תלויה בו. כיון שחולה רואה אותו מזדעזע ופותח פיו וזורקה לתוך פיו–ממנה מת, ממנה מסריח, ממנה פניו מוריקות. (ע"ז ב).

קיא הנפש בשעה שהיא יוצאת מן הגוף – קולה הולך מסוף העולם ועד סופו. (ב"ר ו).

קיב רב ששת נראה לו [מלאך־המות] בשוק, אמר לו: בשוק כבהמה! בוא לביתי.

לרב אשי נראה בשוק, אמר לו: המתֵן לי שלשים יום ואחזור על תלמודי; שאמרו: אשרי מי שבא לכאן ותלמודו בידו. ביום השלשים בא. אמר לו: כל כך למה? – דוחק אתה רגליו של ר' נתן, ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא. (מו"ק כח.).

[1] תהל' ל"ב, ו. [2] שם ס"ח, כא. [3] איוב ג', כב.

וזו של חולה – אש הקדחת. קז) לעת מצוא... זו מיתה – צריך אדם להתפלל שימות מיתה נוחה. בגימטריא – בחשבון האותיות. אסכרה – מין חולי בגרון שאדם נחנק בו. קח) היו דואגים, החכמים – שצדיק כמוהו מת מיתה חטופה. זוג מהדייב – שני ת"ח מעיר הדייב. קט) במוצאי יוה"כ – נמחלו עוונותיו וסימן יפה לו. קי) פטירתו – מיתתו. מוריקות – נעשים ירוקים. קיב) שאמרו – חכמים. דוחק אתה וגו' – כלו' כבר הגיע זמנו של ר' נתן להתמנות לראש־ישיבה. כמלוא נימא – כמלוא השערה.

קג רבא היה יושב לפני רב נחמן, ראהו שהוא מנמנם. אמר לו: אמור לו למלאך-המות! שלא יצערני. אמר לו: וכי לאו אדם חשוב אתה? אמר לו: מי חשוב, מי כפוף, מי רקוע? אמר לו: הֵרָאֶה לִי. נראה לו. אמר לו: היה לך צער? אמר לו: כמושך נימא מחלב; ואם אמר לי הקדוש-ברוך-הוא: חזור לאותו העולם, לא הייתי רוצה, שמרובה אימתו. (מו"ק כח).

קד פעם אחת היו פועלים חופרים בקרקע של רב נחמן. נחר בהם רב אחאי בר יאשיה. באו ואמרו לרב נחמן: נָחַר בנו אדם. בא ואמר לו: מי אתה? אמר לו: אני אחאי בר יאשיה. אמר לו: וכי לא אמר רב מרי: עתידים צדיקים שיעשו עפר? אמר לו: מי הוא מרי זה שאיני יודעו? אמר לו: והלא מקרא כתוב: „וישב העפר על הארץ כשהיה"[1]. אמר לו: מי שהקריאך קהלת לא הקריאך משלי. שנאמר: „ורקב עצמות קנאה"[2] — כל מי שיש לו קנאה בלבו עצמותיו מרקיבין, וכל שאין לו קנאה בלבו אין עצמותיו מרקיבין. משמשו וראה שיש בו ממש. אמר לו: יעמוד מר וילך לבית. אמר לו: מעיד אתה בעצמך שאפילו נביאים לא קרית. שנאמר: „וידעתם כי אני ה' בפתחי את קברותיכם ובהעלותי אתכם מקברותיכם"[3]. אמר לו: והרי נאמר: „כי עפר אתה ואל עפר תשוב"[4]? אמר לו: זהו שעה אחת קודם תחיית-המתים. (שבת קנב:).

קה ר' נתן אומר: סימן יפה למת שנפרעין ממנו לאחר מיתה. מת שלא נספד ולא נקבר או שחיה גררתו או שהיו גשמים מזלפים על מטתו — זהו סימן יפה למת. (סנה' מז:).

קו תניא. ר' שמעון בן אלעזר אומר: העומד על המת בשעת יציאת-נשמה חייב לקרוע. הא למה זה דומה — לספר-תורה שנשרפה. (שם קה:).

קז בשעת פטירתו (של אדם) הקדוש-ברוך-הוא נוטל חלקו ומניח חלק אביו ואמו לפניהם ואביו ואמו בוכים. אמר להם הקב"ה: מה לכם בוכים? כלום נטלתי משלכם — לא נטלתי אלא שלי. אומרים לפניו: רבונו-של-עולם, כל-זמן שהיה חלקך מעורב בחלקנו היה חלקנו שמור מן רמה ותולעה. ועכשו שנטלת חלקך מתוך חלקנו הרי חלקנו מֻשלך ונתון לרמה ותולעה. ר' יהודה הנשיא היה מושל משל: למה הדבר דומה. למלך שהיה לו כרם ומסרו לאָרִיס. אמר המלך לעבדיו: לכו בִּצרו את כרמי וטלו את חלקי והניחו חלק האריס במקומו. מיד הלכו ועשו כדבר המלך והתחיל אותו האריס צוֵחַ ובוכה. אמר לו המלך: כלום משלך נטלתי ולא שלי נטלתי? אמר לו: אדוני המלך, כל זמן שהיה חלקך עם חלקי היה חלקי שמור מִבִּזה וגנבה. ועכשו שנטלת חלקך הרי חלקי מֻשלך לבִזה וגנבה. (קה"ר).

קח ר' יהודה היה אומר: עשרה דברים קשים נבראו בעולם: הר קשה — ברזל מחַתְּכו; ברזל קשה — אור מְפַעְפְּעוֹ; אור קשה — מים מכבים אותו; מים קשים — עבים סובלים

[1] קהל' י"ב, ז. [2] משל' י"ד, ל. [3] יחז' ל"ז, יג. [4] בר' ג', יט.

קג) שלא יצערני — בשעת מיתתי. מי חשוב וכו' — מי חשוב ונכבד ביום המיתה. הֵראה לי — בחלום לאחר מיתה. היה לך צער — בשעת יציאת נשמה. כמושך נימא וכו' — כך היתה יציאת נשמתי קלה. שמרובה אימתו — של מלאך-המות. קד) נחר בהם — מתוך קברו. קה) סימן יפה וכו' — שיש לו כפרה בכך. מזלפים — נשפכים, נוטפים. קז) נוטל חלקו — הנשמה. לאריס — לפועל בשכר חלק מן התבואה. קח) אור מפעפעו — אש מרככו.

אותם; עבים קשים – רוח מפזרתם; רוח קשה – גוף סובלו; גוף קשה – פחד שוברו; פחד קשה – יין מפיגו; יין קשה – שינה מפכחתו. ומיתה קשה מכלם. (ב"ב י.).

קיט בתורתו של ר' מאיר מצאו כתוב: „והנה טוב מאד"[1] — והנה טוב מות. אמר ר' שמואל בר נחמן: רכוב הייתי על כתפו של זקני ועולה מעירי לכפר חנן דרך בית־שאן ושמעתי את ר' שמעון בן אלעזר יושב ודורש בשם ר' מאיר: „הנה טוב מאד" הנה טוב מית. (ב"ר ט).

קכ „לא המתים יהללו יה"[2] — לעולם יעסיק אדם בתורה ובמצות קודם שימות, שכיון שמת בטל מן התורה ומן המצות, ואין להקדוש־ברוך־הוא שבח בו; וזהו שאמר רבי יוחנן, מהו שנאמר: „במתים חפשי"[3]—כיון שמת אדם נעשה חפשי מן התורה ומן המצות. (שבת ל.).

קכא בשעת פטירתו של אדם אין מלוין לו אלא תורה ומעשים טובים בלבד. (אב' ו).

קכב שלשה אוהבים יש לאדם בחייו, ואלו הם: בניו וממונו ומעשים טובים. ובשעת פטירתו מן העולם הוא מכנים לבניו ואומר להם: בבקשה מכם, בואו והצילוני מדין המות; והם משיבים ואומרים לו: הלא שמעת שאין שלטון ביום המות, ולא כך כתוב: „אח לא פדה יפדה איש"[4]? אלא לך לשלום ותנוח על משכבך. וכשהוא רואה כן מכנים את ממונו ואומר לו: הרבה טרחתי עליך לילה ויום, בבקשה ממך, פדני מן המות; והוא משיבו: והלא שמעת „לא יועיל הון ביום עברה"[5]. אחר־כך מכנים מעשיו הטובים ואומר להם: בואו והצילוני מן המות ואל תניחוני לצאת מן העולם; והם אומרים לו: לך לשלום. עד שלא תלך לשם אנו מקדימים אותך, שנאמר: „והלך לפניך צדקך"[6]. (פדר"א לד).

קכג „האזינו כל יושבי חלד"[7] — למה היא מושל כל באי העולם בחולדה? אלא מה החולדה הזאת גוררת ומנחת, ואינה יודעת למי היא מנחת, כך הם כל באי־העולם, גוררין ומניחין ואינם יודעין למי הם מניחין —„יצבור ולא ידע מי אוספם"[8]. (ירוש' שבת יד).

קכד בניו של ר' חייא יצאו לשדה. נשתכח להם תלמודם והיו מצטערים לזכור. אמר אחד לחברו: יודע אבינו בצערנו? אמר לו: מהיכן ידע, והלא נאמר: „יכבדו בניו ולא ידע"[9]? אמר לו: והלא נאמר: „אך בשרו עליו יכאב ונפשו עליו תאבל"[10]. ואמר ר' יצחק: קשה רמה בבשר המת כמחט בבשר החי?

—בצערם שלהם יודעים, בצערם של אחרים אינם יודעים. (בר' יח.).

קכה זעירי הפקיד ממון אצל פונדקית שלו. ועד שהלך ובא לבית־המדרש מתה. הלך אחריה לבית־הקברות. אמר לה: ממוני היכן הוא? אמר לו: לך וטול אותו מתחת צנור הדלת במקום פלוני, ואמור לה לאמי שתהא משגרת לי מסרק ושפופרת של כחל על ידי פלונית, שתבוא אצלי מחר. (שם:).

---

[1] בר' א', לא. [2] תהל' קט"ו, יז. [3] שם פ"ח ו. [4] שם מ"ט, ח. [5] מש' י"א, ד. [6] ישע' נ"ח, ח.
[7] תהל' מ"ט, ב. [8] שם ל"ט, ז. [9] איוב י"ד, כא. [10] שם שם, כב.

מפכחתו —מפיגה את היין. קיט) טוב מות — שיש טוב במיתה. קכד) יצאו לשדה — לעסוק בעבודת אחוזתם. יודע אבינו — המת. קכה) לבית־המ"ד — בעיר אחרת. צנור הדלת — הציר שציר הדלת נתון שם. שפופרת של כחל — קנה של צבע שהנשים צובעות בו את עיניהן ליופי. שתבוא אצלי מחר — שתמות.

XLIV. הֲנָאַת הַגּוּף וּשְׁמִירָתוֹ. בְּגָדִים.

קכו ר׳ יוסי אומר: אין היחיד רשאי לסַגֵּף עצמו בתענית, שמא יפול על הצבור ויהיו צריכין לפרנסו. (תוס׳ תענ׳ ב).

קכז „המאריך על שלחנו מאריכין לו ימיו ושנותיו". מה טעם? שמא יבוא עני ויתן לו דבר, שנאמר: „המזבח עץ שלש אמות גבוה"[1], ונאמר: „וידבר אלי זה השלחן אשר לפני ה׳"[1] - פתח במזבח ומסיֵם בשלחן? רבי יוחנן ור׳ אלעזר אמרו שניהם: בזמן שבית־המקדש קַיָם מזבח מכפר על ישראל, ועכשו שלחנו של אדם מכפר עליו. (כ״ר נה.)

קכח אמר רב יהודה אמר רב: לעולם ימכור אדם קורות ביתו ויקח מנעלים לרגליו. (שבת קכט.).

קכט „בְּגוֹי נָבָל אַכְעִיסֵם"[2] — אלו אנשי בַּרְבְּרְיָא ואנשי מַרְטְנָאִי שמהלכין ערומים בשוק, שאין לך משוקץ ומתועב לפני המקום יותר ממי שמהלך בשוק ערום. (יבמ׳ סג:).

קל שלש זֵעות הן יפות לגוף: זעת חולי, זעת מרחץ, זעת מלאכה. זעת חולי—מרפא, זעת מרחץ – אין לך כיוצא בה. (אדר״נ מא).

XLV. מְזוֹנוֹתָיו שֶׁל אָדָם. עֲנִיוּת וַעֲשִׁירוּת. מַשָּׂא־וּמַתָּן.

קלא „אֶעֱשֶׂה לּוֹ עֵזֶר כְּנֶגְדּוֹ"[3] — כיון ששמעה הארץ אעשה לו עזר כנגדו מיד רעדה ורעשה ואמרה: רבון העולמים, אין בי כח לזון את בני אדם. אמר לה: אני ואַת נזון אותם – וחצו בינידם. (מה״ג בר׳; פדר״א יב).

קלב אין בעולם קשה מן העניות, שהיא קשה מכל יסורים שבעולם. אמרו רבותינו: כל היסורים לצד אחד והעניות לצד אחר. רצינך לידע, בא וראה-כשהיה השטן מקטרג איוב להקדוש־ברוך־הוא ואומר לו: נתת לו ממון ובנים ואתה חם עליהם. אמר לו הקב״ה: מה אתה רוצה, עניות או יסורים? אמר לו איוב: רבון העולם, מקבל אני עלי כל יסורים שבעולם ולא עניות. (שמ״ר לא).

קלג אמר רב יהודה אמר רב: כל מי שיש לו מעות ומלוה אותם שלא בעדים עובר משום „ולפני עור לא תתן מכשול"[4]. וריש־לקיש אמר: גורם קללה לעצמו, שנאמר: „תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק"[5].

אמרו לו חכמים לרב אשי: מְקַיֵם רבינא כל מה שאמרו חכמים. שלח לו בערב שבת: ישגר לי מר עשרה זוזים, שנזדמנה לי קרקע לִקַח. שלח לו: יביא מר עדים ויכתוב שטר. שלח לו: אפילו אני? שלח לו: כל שכן מר, שטרוד בתלמודו בגירסא וישכח וגורם קללה לעצמו. (ב״מ עה:).

[1] יחז׳ מ״א, כב. [2] דב׳ ל״ב, כא. [3] בר׳ ב׳, יח. [4] ויק׳ י״ט, יד. [5] תהל׳ ל״א, יט.

קכו) לסגף — לענות. קלג) עובר על לפני עור — שעולה על רוחו של לוה לכפור. קללה — כשתובעו וזה כופר הכל מקללין אותו.

קל״ד קשה הרִבִּית, שאפילו שאילת שלום הרי זו רבית. (ירוש׳ ב״מ י).

קלה כשבא רב דימי אמר: מנין לנושה בחֲברו מָנֶה ויודע שאין לו שאסור לַעֲבור לפניו, תלמוד־לומר: „לא תהיה לו כנושה״[1]. (ב״מ עה:).

XLVI. אִשָּׁה.

קלו הַמַשְׂרֶה את אשתו על־ידי שָׁלִיש לא יפחות לה משני קבים חטים או מארבעה קבים שעורים. אמר ר׳ יוסי: לא פסק לה שעורים אלא ר׳ ישמעאל, שהיה סמוך לאדום. ונותן לה חצי קב קִטנית וחצי לוג שמן וקב גרוֹגְרות או מָנֶה דְבֵלָה, ואם אין לו פוסק לעומתן פֵּרות ממקום אחר, ונותן לה מִטָּה, מַפָּץ ומחצלת. ונותן לה כִּפָּה לראשה וַחֲגור למתניה ימנעלים ממועד למועד, וכלים של חמשים זוז משנה לשנה. ואין נותנין לה לא חדשים בימות־החמה ולא שְׁחָקִים בימות־הגשמים, אלא נותן לה כלים של חמשים זוז בימות־הגשמים והיא מתכסה בִבְלָאוֹתֵיהן בימות־החמה והשְׁחָקִים שלה, נותן לה מעה כסף לצרכה ואוכלת עמו מלילי שבת ללילי שבת. ואם אין נותן לה מעה כסף לצרכה, מעשה ידיה שלה. ומה היא עושה לו? משקל חמש סלעים שְׁתִי ביהודה, שהן עשר סלעים בגליל, או משקל עשר סלעים עֵרֶב ביהודה, שהן עשרים סלעים בגליל. ואם היתה מניקה פוחתין לה ממעשה־ידיה ומוסיפין לה על מזונותיה. במה דברים אמורים – בעני שבישראל, אבל במְכֻבָּד – הכל לפי כבודו. (כת׳ סד:).

קלז ואלו מלאכות שהאשה עושה לבעלה: טוחנת ואופה ומכבסת, מבשלת ומניקה את בנה, מצעת לו המטה ועושה בצמר. הכניסה לו שפחה אחת – לא טוחנת ולא אופה ולא מכבסת; שתים – אין מבשלת ואין מניקה את בנה; שלש – אין מצעת לו המטה ואין עושה בצמר; ארבע–יושבת בַקָתֶדְרָא. ר׳ אליעזר אומר: אפילו הכניסה לו מאה שפחות כופָה לעשות בצמר, שהבַטָלה מביאה לידי זִמָּה. ר׳ שמעון בן גמליאל אומר: אף המַדִּיר את אשתו מלעשות מלאכה יוציא ויתן כתובה, שהבטלה מביאה לידי שִׁעמום. (שם נט:).

קל״ח „יַעַן כִּי גָבְהוּ בְּנוֹת צִיּוֹן״[2] — שהיו מוזדקפות כרמחים ומהלכות בגסות־הרוח. „ותלכנה נטויות גרון״[2] — כשהיתה אחת מהן לובשה תכשיטיה היתה מַטָּה מכאן לכאן את גרונה בשביל להראות את תכשיטיה. „ומסקרות עינים״[2] — ר׳ מָני דקיסרין אמר: שהיו מסקרות את עיניהן בסיקרא ומרמזות. וריש־לקיש אמר: בקְלוֹרִית אדומה. „הלוך וטפוף תלכנה״[2] — שהיו מְהַלכות עָקֵב בְצַד גוּדָל, וכשהיתה אחת מהן ארוכה היתה מביאה שתי קצרות, אחת מכאן ואחת מכאן, כדי שתֵּראה ארוכה, וכשהיתה אחת מהן קצרה היתה

[1] שמ׳ כ״ב, כד. [2] ישע׳ ג׳, טז.

קלו) המשרה וגו׳ — הזן את אשתו בבית אפיטרופוס. לא יפחות לה — בשבוע. שהיה סמוך לאדום — מקום שאוכלין שעורים. גרוגרות — תאנים יבשות כשהן מפורדות. דבלה — תאנים דרוסות מחוברות יחד ונמכרות במשקל. מפץ — מרבד. כפה — צעיף. וכלים — בגדים. שחקים — בגדים ישנים. בבלואותיהן — בסחבותיהן. לצרכה — לשאר צרכים. שתי... ערב — של ארג. קלז) יושבת בקתדרא — בטלה על הכסא. המדיר — מטיל עליה בנדר. קלח) בגסות־הרוח — בגאוה. מסקרות וגו׳ — צובעות את עיניהן בצבע כחול ומרמזות לבחורים. בקלורית — במין צבע. עקב בצד גודל — כלו׳ פסיעות קטנות דרך גאוה. אחת מכאן וגו׳ —

מביאה שתי קצרות והיתה נותנת ברגליה קַרְקוּסִין עבה, כדי שתֵראה ארוכה. „וברגליהם תעכסנה"[1] — ר' אבא בר כהנא אמר: שהיתה צרה צורת דרקון כמנעליה: ר' יצחק אמר: שהיו מטילות מור ואפרסמון במנעליהן ומהלכות בשוקי ירושלים, וכיון שמגיעות אצל בחורי ישראל, בועטות בקרקע ומתיזות עליהם ומכניסות בהם יצר־הרע כארס של עכנא. והיה הקדוש־ברוך־הוא אומר לישעיה: מה אלו עושית כאן? יקומו ויגלו מכאן. והיה ישעיה אומר להן: עשו תשובה עד שלא יבואו עליכן שונאים. אמרו: אם יבואו שונאים עלינו, מה הם יכולים לעשות לנו — רוּכָּס רואני ונוטל אותי, אַפַּרְכוּס רואה אותי ונוטל אותי, אִיסְטְרַטִיגוס רואה אותי ומושיב אותי בקרון. (ויק"ר טז; איכ"ר ל; שבת סב:).

קלט אמר ר' יוחנן: רַוָּק הַדָּר בכרך ואינו חוטא — הקדוש־ברוך־הוא מכריז עליו בכל יום. רב ספרא רוק הדר בכרך היה. שנה תַּנָּא לפני רבא ורב ספרא. צהבו פניו של רב ספרא. אמר לו רבא: לא כגון מר, אלא כגון רב חנינא ורב אושעיא, שהיו סנדלרים בארץ־ישראל והיו יושבים בשוק של זונות ועושים מנעלים לזונות ומביאים להן. הן היו מסתכלות בהם והם לא הגביהו עיניהם להסתכל בהן, ושבועתן כך: בחיי החכמים הקדושים שבארץ־ישראל. (פס' קיג).

קמ אמר רב יהודה אמר רב: אנשי ירושלים אנשי שחק היו. אדם אומר לחברו: במה סעדת היום, בפת עמילה או בפת שאינה עמילה, ביין גוּרְדָּלִי או ביין חַרְדָּלִי, במסב רחב או במסב קצר, בחבר טוב או בחבר רע. אמר רב חסדא: וכֻלן לִזְנוּת. (שבת סב, סג).

XLVII. כְּבוֹד הַבְּרִיּוֹת.

קמא מפני מה אין מצויין תלמידי־חכמים לצאת תלמידי־חכמים מבניהם? אמר רב אשי: משום שקוראים לבני־אדם „חמורים". (נדה פא.).

קמב המתכבד בקלון חברו אין לו חלק לעולם־הבא. (ירוש' חג' ב).

קמג לא תבַיֵּש ולא תתבַּיֵּש. (מו"ק ט:).

קמד כל המבַיֵּש פני חברו סוף הוא מתבַּיֵּש. (כלה).

קמה דָּרַקְק לְעֵיל עַל אַפֵּיהּ נָפֵל (הרוקק למעלה על פניו נופל). (קה"ר ז).

[1] ישע' ג' טז.

והיא באמצע. קרקוסין עבה — נעל גדולה וגבוהה, כדי להגביה קומתה יותר. צרה צורת דרקון — מציירת תמונת נחש, כדי למשוך את עין העוברים (ודרש „תעכסנה" מלשון „עכס"). כארס של עכנא — כרעל של נחש. רוכס. . . אפרכוס — מיני שרים. איסטרטיגוס — שר מלחמה. בקרון — במרכבה. קלט) רווק — פנוי מאשה. בכרך — בעיר. ואינו חוטא — בזנות. מכריז עליו — מודיע על צדקתו. שנה תנא — אותו המאמר של מעלה „רווק הדר וגו'" ושבועתן — של הזונות. החכמים הקדושים — רב חנינא ורב אושעיא. קמ) אנשי שחק — מנבלי פה בדברי זימה. פת עמילה — פת סולת; כנוי לאשה יפה. גורדלי — לבן; כנוי לאשה לבנה. חרדלי — שחור. במסב רחב — במטה רחבה; כלו' אשה שמנה. לזנות — לעניני זנות. קמב) המתכבד בקלון חברו — הנוטל כבוד לעצמו ע"י שמבזה את חברו. קמה) על אפיה נפיל — הרוק חוזר ונופל על פני הרוקק.

קמו ר' יוחנן היה עומד מפני זקני נכרים, אמר: כמה פגעים באו על אלו. רבא לא היה עומד, אבל עושה להם הִדור. אביי היה נותן ידו לזקנים, רבא משגר שליחו, רב נחמן משגר סריסיו, אמר: אלמלא תירה כמה נחמן בר אבא יש בשוק. (קיד' לג.).

קמז „וַיֹּאמֶר שְׁבוּ פֹה וַיֵּשֵׁבוּ"[1] — אמר ר' אלכסנדרי: מכאן שאין רשות לקטן לישב אלא אם כן נותן לו הגדול רשות. (ירוש' כת' א).

קמח שנו רבותינו: אין מכבדין לא בדרכים ולא בגשרים ולא בידים מזוהמות.
רבין ואביי היו מהלכים בדרך. הקדים חמורו של רבין לשל אביי ולא אמר לו: ילך מר [בראש]. אמר: משעלה איתו תלמיד ממערבא זחה עליו דעתו. כשהגיעו לפתח בית־הכנסת אמר לו: יכנס מר. אמר לו: ועד עכשו לא מר אני? אמר לו: כך אמר ר' יוחנן: אין מכבדין אלא בפתח שיש בה מזוזה. (בר' מו, מז).

קמט „כִּי אֶת כָּל מַעֲשֶׂה הָאֱלֹהִים יָבִא בְמִשְׁפָּט עַל כָּל נֶעְלָם"[2] — אמר רב: זה ההורג כִנה בפני חברו ונמאס בה, ושמואל אמר: זה הרק בפני חברו ונמאס. (חג' ה.).

XLVIII. פִּקּוּחַ נֶפֶשׁ וּשְׁפִיכוּת־דָּמִים.

קנ מחמין חמין לחולה בשבת על־ידי גדולי ישראל. (יומא פד:; תוס' שם טז).

קנא אמר ר' יוחנן משום ר' שמעון בן יהוצדק: נמנו וגמרו בעלית בית־נתזה בלוד: כל עברות שבתורה אם אומרין לאדם „עֲבוֹר ואל תֵּהָרֵג"- יעבור ואל יהרג, חוץ מעבודה־זרה וגלוי־עריות ושפיכות־דמים. (סנה' עד.).

קנב גלות באה לעולם על עבודה־זרה ועל גלוי־עריות ועל שפיכות־דמים. (אב' ה).

קנג סיעה של בני־אדם שאמרו להם נכרים: תנו לנו אחד מכם ונהרגהו, ואם לאו הרי אנו הורגים את כלם - יהרגו כלם ואל ימסרו להם נפש אחת מישראל, אבל אם יחדוהו להם, כגון שיחדו לשבע בן בכרי – יתנוהו להם ואל יהרגו כלם; וכן הוא אומר: „ותבא האשה אל כל העם בחכמתה וגו'"[3] — אמרה להם: הואיל והוא נהרג ואתם נהרגים–תנוהו להם ואל תהרגו כלכם. (תוספ' תרומ' ז).

קנד אדם אחד בא לפני רבא, אמר לו: השלטון של עירי אמר לי: לך והרוג את פלוני, ואם לאו – אהרוג אותך. אמר לו: תֵהרג ולא תהרוג – מה ראית שהדם שלך אדום יותר שמא דמו של אותו האיש אדום יותר. (פס' בה:).

קנה „וְנֶהֶפְכוּ כָל פָּנִים לְיֵרָקוֹן"[4] — אמר ר' יוחנן: פמליא של מעלה ופמליא של מטה

[1] רות ד', ב. [2] קהל' י"ב, יד. [3] ש"ב כ', כ"ב. [4] ירמ' ל', ו.

קמו) הידור — כבוד ונשיאות־פנים. נותן ידו לזקנים —לסמכם. משגר שליחו —שולח את שליחו לסמכם. משגר סריסיו — שהיה חתנו של ראש הגולה והיו לו סריסים. כמה נחמן וגו'— כלו' ע"י תורתנ הריני מכובד על שאר בני אדם ואין לי לזלזל בכבודי. קמז) שבו פה — כך אמר בועז לזקנים. קמח) מזוהמות — לא נקיות. משעלה אותו תלמיד וגו' — רבין עלה מא"י לבבל. וזחה עליו דעתו — נתגאה. קנ) ע"י גדולי ישראל — להודיע שמצות פקוח נפש גדולה. קנא) בעלית בית נתזה — מקום כנוסם של חכמי ישראל. קנה) פמליא של מעלה —המלאכים

בשעה שאמר הקדוש־ברוך־הוא: הללו מעשי ידי והללו מעשה ידי — היאך אאבד אלו מפני אלו? (סנה' צח:).

קנו מעשה בשני אחים שהרג אחד מהם את חברו. מה עשתה אמם? נטלה כוס אחד ומִלְּאַתּוּ מדמו והִנִּיחַתּוּ במגדל, והיתה נכנסת כל יום ויום ומוצאת אותו הדם תוסס. פעם אחת נכנסה והביטה בו וּמְצָאַתּוּ ששתק. אותה שעה ידעה שהרג בנה האחר; לְקַיֵּם מה שנאמר: „שופך דם האדם באדם דמו ישפך"[1]. (דב"ר ב).

XLIX. צְדָקָה.

קנז „תִּפַק לָרָעֵב נַפְשֶׁךָ"[2] — אם זכיתם — לרעבו של יעקב. ואם לאו — לשׂבעו של עשו.

ר' שמעון בן יוחאי ישן בליל ראש־השנה וראה בחלומו שבני אחותו יהיו נִתְבָּעִים מן המלכות שש מאות דינרים. כפאם והעמידם פַּרְנָסִים. אמרו לו: משל מי נוציא? אמר להם: הוציאו וכתבו, ולסוף השנה נחשב ונשלים לכם. עשו כן. נאמרה עליהם לשון־הרע שהיו נושאים־ונותנים בְּמַטַּכְסָא. בא אדם זקן מן המלכות ואמר להם: או אתם עושים פורפירה למלך או אתם נקנסים שש מאות דינרים. נטלם וחבשם בבית־האסורים. כיון ששמע ר' שמעון בן יוחאי הלך אצלם. אמר להם: כמה הוצאתם? אמרו לו: הרי הכתב. קרא ומצא שהוציאו שש מאות דינרים חסר ששה דינרים. אמר להם: תנו לי ששה דינרים ואני מוציא אתכם מבית־האסורים. אמרו לו: רואים אתם, אותו זקן תובע ממנו שש מאות דינרים והוא אומר: תנו לי ששה דינרים ואני מוציאכם. אמר להם: תנו לי ששה דינרים ולא אִכְפַּת לכם אתם. נטלו ששה דינרים ונתנו לתוך ידו. הלך וגתן שיחד לאותו זקן שלא יאמר למלך כלום — והוציאם. משיצאו אמרו לו: שמא היית יודע שאנו נתפסים? אמר להם: חייכם, בליל ראש־השנה הייתי יודע שאתם נקנסים שש מאות דינרים. אמרו לו: ואלו אמרת לנו, היינו נותנים אף ששה דינרים אלו לצדקה. אמר להם: אלו אמרתי לכם לא הייתם מאמינים לי. (ילק"ש בהר).

קנח „יַד לְיָד לֹא יִנָּקֶה רָע"[3] — אמר ר' פנחס: זה שהוא עושה צדקה ומבקש ליטול שכרה מיד. אמר ר' סימון: כאדם שאמר: הָא סַקָּא וְהָא סַלְעָא וְהָא סְאָתָה – קום כול (הרי השק, הרי הסלע והרי הסאה — עמוד ומדוד). (ירוש' סנה' י).

L. לָשׁוֹן נְקִיָּה.

קנט שני תלמידים היו יושבים לפני רב; אחד אמר: דומה עלי שמועה זו כדבר־אחר מסנק,

[1] בר' ט', ו. [2] ישעי' נ"ח, י. [3] מש' י"א, כא.

מצטערים בשעה שהקב"ה מאבד את הגויים מפני ישראל במלחמה. קנז) לרעבו של יעקב — תתנו צדקה להאכיל את הרעבים מישראל. נתבעים — מס. כפאם וגו' — הכריחם להתמנות ראשי צבור, כדי שיתנו צדקה ויפטרו בזכות זה מן המס. משל מי נוציא? — מהיכן נטול ממון להוצאות צרכי צבור? ונשלים לכם — מה שהוצאתם משל עצמכם. נושאים ונותנים במטכסא — סוחרים במשי בלא מכס. פורפירה — לבוש ארגמן. וחבשם — אסרם. אותו זקן — שר המלך. ולא איכפת לכם — ולא תהיו חוששים. נקנסים — נענשים. קנח) סלע — מטבע, מחיר התבואה קנט) כדבר־אחר מסונק — כחזיר עיף.

ואחד אמר: דומה עלי שמועה זו כנדי מִכְּנָק, ולא היה רב מסיח עם הראשון. (פס' ג:).

LI. כַּעַס.

קס רב יהודה שלף חוטים. רב אחא בר יעקב שבר כלים שבורים. רב ששת זרק לה לשפחתו ציר של דגים קטנים על הראש. ר' אבא שבר נִכְתְּמָא. (שבת קו.)

LII. נְקָמָה.

קסא גדולה דעה שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר: „כי אל דעות ה'"[1].
— אלא מעתה — גדולה נקמה שנתנה בין שתי אותיות, שנאמר: „אל נקמות ה'"[2]?
אמר לו: הן, במקומה גדולה היא. (בר' לג.).

LIII. שִׂמְחָה וְעַצְבוּת. קַלּוּת־רֹאשׁ.

קסב תלמיד אחד היה מהלך אחרי ר' ישמעאל ברבי יוסי בשוק ציון. ראהו שהוא מפחד. אמר לו: חוטא אתה, שנאמר: „פחדו בציון חטאים"[3]. אמר לו: והלא נאמר: „אשרי אדם מפחד תמיד"[4]. אמר לו: זה בדברי תורה נאמר.

יהודה בר נתן היה מהלך אחר רב המנונא, ראהו שהוא מתאנח. אמר לו: יסורים מבקש אדם זה להביא על עצמו, שנאמר: „כי פחד פחדתי ויאתיני"[5]. אמר לו: והלא נאמר: „אשרי אדם מפחד תמיד"[4]? — זה בדברי תורה נאמר. (שם ס.)

קסג ר' עקיבא אומר: המנענע קולו בשיר־השירים בבית־המשתאות ועושה אותו כמין זמר אין לו חלק לעולם־הבא. (תוס' סנה' יב).

LIV. יִסּוּרִים.

קסד „וְהָאֱלֹהִים יְבַקֵּשׁ אֶת נִרְדָּף"[6] — ר' הונא בשם ר' יוסי אמר: לעולם האלהים יבקש את נרדף. אתה מוצא: צדיק רודף את צדיק — „והאלהים יבקש את נרדף"; רשע רודף צדיק — „והאלהים יבקש את נרדף"; רשע רודף רשע — „והאלהים יבקש את נרדף" — מכל מקום יבקש את נרדף. (קה"ר ג).

LV. פַּרְנָס. מַלְכוּת. דִּין.

קסה הרוצה לֵהָנוֹת — יהנה כאלישע, ושאינו רוצה ליהנות — אל יהנה כשמואל הרמתי

[1] ש"א ב', ג. [2] תהל' צ"ד, א. [3] ישעי' ל"ג, יד. [4] מש' כ"ח, יד. [5] איוב ג', כה. [6] קהל' ג', טו.

ולא היה.. מסיח — כשביל שדבר בלשון לא נקיה. קנט) שלף חוטים — מתוך בגדו, כדי להראות לבני־הבית שהוא כועס. נכתמא — כסוי הכד. קסא) במקומה — נקמה שבאה במקומה, לצורך. קסב) בדברי תורה נאמר — שידאג שמא יכשל בתורה. קסה) הרוצה ליהנות — משל אחרים. כאלישע — כמו שמצאנו באלישע שנהנה.

שנאמר: „ותשובתו הרמתה כי שם ביתו"[1], ואמר ר' יוחנן: שכל מקום שהלך– שם ביתו עמו. (בר' יז:).

קסו „בְּנִי אִם עָרַבְתָּ לְרֵעֶךָ"[2] — אמר ר' אלעזר: כל הימים שאדם חָבֵר לא אכפת לו בצבור ואינו נענש עליו. נתמנה אדם בראש ונטל טַלִּית, לא יאמר: לטובתי אני נזקק, לא אכפת לי בצבור, אלא כל טורח הצבור עליו. אם ראה אדם מעביר בַּיָּא על חֲבֵרו או עוֹבר עֲבֵרה ולא מְמַחה בידו הוא נענש עליו. ורוח־הקדש צֹוַחַת: „בני אם ערבת לרעך"– אתה ערב עליו, אתה הכנסת עצמך לזִירה, ומי שהוא מכנים עצמו לזירה או נִצּוח או נוצח. (שמ"ר כז).

קסז אל תבריח עצמך מן המכֵּס. (פס' קיב:).

קסח „וְאֵלֶּה הַמִּשְׁפָּטִים אֲשֶׁר תָּשִׂים לִפְנֵיהֶם"[3] — „אשר תלמדם" היה לו לומר? אמר ר' ירמיה, ויש אומרים ר' חִיָּא בר אבא: אלו כלי הַדַּיָּנִים.

רב הונא כשהיה יוצא לדין אמר כך: הוציאו לי כלי־חנותי: מקלי, וסנדלי, שׁוֹפרי ורצועתי. (סנה' ז:).

קסט אמר רב יהודה אמר שמואל: כל השותה רביעית יין אל יורה. (עיר' סד.).

קע מנין לתלמיד שרואה את רבו שטועה בדין שלא יאמר: אמתין לו עד שיגמרנו ואסְתְּרנו ואבננו משֶּׁלי, כדי שיִקָּרא הדין על שמי? תלמוד־לומר: „מדבר שקר תרחק"[4]. (שבוע' לא.).

LVI. צָרַת רַבִּים. תַּעֲנִית.

קעא אמר רמי בר חמא: אין חיה רעה שולטת באדם אלא אם כן נדמה לו כבהמה, שנאמר: „נמשל כבהמות נדמו"[5]. (סנה' לח:).

קעב רב ששת כשהיה יישב בתענית אחר תפלתו אמר כך: רבון העולמים, גלוי לפניך, בזמן שבית־המקדש קיים – אדם חוטא ומקריב קרבן ואין מקריבין ממנו אלא חֶלבו ודמו ומתכפר לו; ועכשו ישבתי בתענית ונתמעט חלבי ודמי, יהי רצון מלפניך, שיהא חלבי ודמי שנתמעט כאלו הִקרבתיו לפניך על גב המזבח ותרצני. (בר' יז.)

LVII. בְּרִיּוֹת.

קעג אמר ר' אלעזר משום ר' יוסי בן זמרא: אלמלי מתכנסים כל באי עולם לבראות יַתּוּשׁ אחד ולזרוק בו נשמה — אין יכולים. (ירוש' סנה' ז'; ב"ר לט).

קעד אין מרובע משֵׁשת ימי בראשית. (ירוש' מעש' ה).

[1] כ"א ו', יז. [2] מש' ו', א. [3] שמ' כ"א, א. [4] שמ' כ"ג, ז. [5] תהל' מ"ט, יג.

קסו) חבר — תלמיד־חכם. ונטל טלית — של גדולה ושררה. מעביר בייא — קובל וצועק חמס. לזירה — מקום שהגבורים אתליטין מתגוששים ונאבקים שם. קסח) מקלי — לרדות. וסנדלי — לחליצה. שופרי — לנדוי וחרם. ורצועתי — להלקות. קע) ואסתרנו — אבטלנו. קעג) יתוש — זבוב דק. קעג) אין מרובע וגו' — אין גוף מרובע בין כל הבריות.

קעה שנו רבותינו: פִשְׁפֵּשׁ זה ארכו כרחבו וטעמו כריחו: ברית כרותה לו שכל המוללו מריח בו. (נדה נח.)

LVIII. כְּשָׁפִים.

קעו ר' אליעזר ור' יהושע ור' גמליאל עלו לארם. באו למקום אחד ומצאו תינוקות עושים גַבשושִׁים ואומרים: כך עושים בני ארץ־ישראל ואומרים: זה לתרומה וזה למעשר. אמרו: מכלל, שֶׁיֵש כאן יהודים. נכנסו לְשָׁם ונתארחו אצל אדם אחד. כשישבו לאכול ראו שכל תבשיל שהיו מביאין לפניהם הכניסוהו לקיטון תחלה. היו מתְיָראים שמא אוכלים הם מזבחי מתים. אמרו לו: למה אתה מכנים כל תבשיל לקיטון תחלה? אמר לו: אב זקן יש לי ונזר על עצמו שלא יֵצא מן הקיטון עד שיראה חכמי ישראל. אמרו לו: לך ואמור לו: צא אליהם, שהֵם כאן. יצא אליהם. אמרו לו: מה מעשיך? אמר להם: התפללו על בני שאינו מוליד. אמר ר' אליעזר לר' יהושע: יהושע בן חנניא, ראה מה תעשה. אמר להם: הָביאו לי זרע פשתן. הביאו לו זרע פשתן. נראה להם כזורע על גבי השלחן, נראה כמרַבֵּץ, נראה כמְגַדל, נראה כתולש, עד שהעלה אשה אחת בקְלָעֵי שערה. אמר לה: הַתִּירִי כְּשָׁפַיִךְ. אמרה לו: איני מַתרת. אמר לה: אם אין אַת עושה כן אני מְפַרְסְמֵךְ. אמרה לו: איני יכולה, מפני שנזרקו לתוך הים. גזר ר' יהושע על שר של ים ופלָטָם. התפללו עליו וזכה להעמיד ר' יהודה בן בתירה. אמרו: אִלו לא עלינו לכאן אלא להעמיד הצדיק הזה — דַיֵּנוּ. (ירוש' סנה' ז).

קעה) פשפש — מין רמש מסריח (וואַנצע). המוללו — ממעכו. קעו) גבשֻׁשִים —תלים קטנים של עפר. זה לתרומה וגו' — כלו' התינוקות היו מחקים במשחקם את בני א"י שמפרישים תרומה וגו'. לקיטון — לחדר. שמא אוכלים וגו' — כלו' שמא מקריבין מן המאכל לעבודה־זרה. נראה להם —לעומדים עליו. כמרבץ —זולף מים. נראה כמגדל — את הפשתן. אשה אחת— מכשפה, שעשתה לו בכשפים שלא יוליד. בקלעי שערה — במחלפות שערות ראשה. אני מפרסמך — אודיע עליך להכל ויהרגוך. ופלטם — והקיאם.

רשימה

של שמות האנשים, המקומות והענינים

על פי סדר א"ב.

א.

א' ב'—עי' אותיות.

אב בית-דין — ב' 52; ג' 162; ה' 208, 226; ו' 149.

ר' אבא—א' 113, 134; ב' 90; ג' 30, 56, 129; ה' 6, 44, 92, 93, 120; ו' 173.

אבא-אומנא—ה' 119.

אבא אריכא (רב)—א' 8, 11, 12, 36, 39, 49, 51, 98, 99, 180, 182; ב' 38, 70, 81, **84–85**, 87, 96, 97, 118, 119, 130; ג' 19, 38, 45, 47, 52, 63, 82—86, 90, 96, 98, 104, 108, 109, 112, 113, 122, 132, 133, 135, 139, 142, 154—157; ד' 182, 190, 195, 197, 198, 201, 204, 207, 213, 218, 222, 232, 243; ה' 11—14, 19, 23, 24, 26, 29, 30, 32, 40, 41, 43, 49, 51, 52, 55–57, 64, 69, 75, 79, 89, 92, 97, 108, 109, 125, 132, 133, 136, 138, 143, 149, 150, 154, 157, 159, 161—163, 168, 173, 175, 176, 190, 195, 199, 201, 205, 206, 209, 214, 223, 225, 233; ו' 3, 6, 15, 16, 17—19, 40, 49, 50, 55, 58, 68, 69, 72—74, 148, 152, 155, 170—173.

אבא בן אבין—ד' 197.

ר' אבא בנו של ר' חיא—ה' 181.

אבא-בנימין—ד' 202; ו' 53.

ר' אבא בר זבדא—ג' 13.

ר' אבא בר זמינא—ג' 133.

ר' אבא בר יודן—ד' 175; ה' 169.

ר' אבא בר כהנא—א' 25; ב' 117; ג' 90; ד' 194; ה' 196; ו' 170.

ר' אבא בר ממל—ד' 178.

אבא בר מניומי (מרתא)—ו' 68.

אבא-גוריא—ה' 39.

ר' אבא דמן קיסרי—ה' 175.

ר' אבא הכהן בר פפא—ג' 105.

אבא-חלקיה—ב' 6—7; ו' 157.

אבא-יודן—ה' 114.

ר' אבא-יוסף בן חנין—א' 149.

ר' אבא מן עכו—ב' 129.

אבא-סיקרא—א' 170.

אבא-שאול—א' 83, 149; ב' 93; ה' 59, 108; ו' 16, 44, 46, 47, 152.

אבא-תחנה—ה' 108.

ר' אבדימי בר המא—א' 69.

ר' אבדימי דמן חיפה—ג' 147, 152; ה' 13.

אבדן—ב' 69.

ר' אבהו — א' 5, 15, 47, 74; ב' 99, 115, 118, 129; ג' 14, 31, 38, 42, 45, 57, 80, 88, 104, 145, 154, 164; ד' 216, 224, 227, 231; ה' 8, 12, 18, 30, 59, 74, 77—79, 97, 182, 191, 232; ו' 67, 140, 151.

אבות — א' 57, 122—124, 137; ב' 70; ג' 51, 60—61, 157; ד' 196, 199; ה' 85, 104, 167, 182, 225, 230; ו' 139, 154.

אבטליון—א' 162; ב' 8; ג' 89.
אביהוא—עי' נדב ואביהוא.
אביי — א' 36, 172; ב' 93—97, 99, 122; ג' 54, 55, 68, 81, 89, 96, 110, 142, 154; ד' 195, 203, 212, 219, 221, 241; ה' 23—25, 29, 30, 33, 38, 42, 55, 72, 82, 88, 100, 124, 126, 135, 139, 141, 151, 156; ו' 32, 34, 49, 51—55, 62—64, 66, 68, 69, 73, 171.
אבימי—ה' 78, 79.
אבימי מן חבריא—ג' 13.
ר' אבין—ג' 5, 10; ד' 204, 207; ה' 78, 157.
ר' אבין הלוי—א' 59, 106; ג' 110.
ר' אבין הנגר—ג' 155.
ר' אבינא—א' 75; ג' 7.
אבישי בן צרויה—א' 101.
אבלט—ה' 113.
אבלות—א' 137; ה' 167, 177; ו' 137.
אבן-טיען—ג' 36.
אבן שואבת—ה' 201.
אבן-שתיה—א' 115, 142, 160.
אבנים טובות — א' 85, 106; ב' 67; ג' 62, 74, 157, 165; ה' 77, 103; ו' 13, **20**, 38, 43, 151.
אבנימוס הגרדי—ג' 90.
אבנר—א' 100.
אבר מן החי—ב' 91; ה' 74.
אברם, אברהם—א' 24, **25—36**, 135, 177; ב' 13, 23, 37, 94, **113**; ג' 5, 8, 16, 20, 51, 64, 130; ד' 218, 225; ה' 7, 69, 75, 86, 89, 108, 129, 132, 140, 182, 184; ו' 49, 134, 151, 157, 158.
אבשלום—ד' 238; ה' 75; ו' 47, 160.
אגג—א' 135.
אגדה, הגדה—א' **3—6**, 9, 72; ב' 35, 37, 56, 71, 94, **112**; ג' 5, 9, 58, 70, 87, 95, 98—100, 110, 116; ד' 184, 216; ה' 111, 227.
אגוז—עי' עשבים ואילנות ועי' פירות.

אגריפס המלך — א' 153, 155, 165; ג' 168; ה' 54, 199.
אגריפס שר-צבא—ד' 187.
אגרת בת מחלת—ו' 54.
רב אדא בנו של רב אויא—ה' 95.
רב אדא בר אהבה — ד' 232; ה' 29, 167, 168.
רב אדא בר חנינא—ג' 122.
רב אדא בר מתנא—ג' 78.
רב אדא בר רב הונא — ו' 66.
אדא דיילא—ו' 152—153.
אדא הצוד—ה' 25.
אדום—עי' אומות-העולם.
אדוניהו—ו' 160.
אדם (הראשון) — א' **12—18**, 19; ב' 14, 127; ג' 129; ד' 175, 180; ה' 4, 35, 187; ו' 11, 53, 151, 160.
ארם—ד' 175; ה' **3—13**; ו' 24, **44—47**, 53, 131.
ארם—עי' עשבים ואילנות.
אדריאנוס, אדרינוס—א' 175, 176; ב' 31—33; ג' 21, 66; ד' 181, 186; ה' 36; ו' 18, 20.
אדריאס—ו' 18.
אהבה בנו של ר' זירא—ו' 72.
אהבה ושנאה — א' 173; ג' 114, 134; ה' 85—87, 136, 146, 185, 211; ו' 130, 133, 159.
אהורמין—ד' 190.
אהל-מועד—ה' 170, 226.
אהל-תלענא—עי' עשבים ואילנות.
אהרן-הכהן — א' 55, 56, 72—73, **80—82**, 161; ב' 14; ג' 5, 30, 83, 87, 151, 163; ד' 219, 222—224; ה' 51, 145, 158, 167, 189, 213, **225**—226; ו' 147, 154.
אוז—עי' עופות.
אומות-העולם—א' 68, 83, 126, 132, 165, 166; ב' 9, 51, 99, 104, 114, 123; ג' 5—12, 14, 17, 18, 20, **24—27**, 28, 35, 38, 40.

42—46, 48, 51, 52, 54, 56, 58, 60, 61, 67—69, 81, 86, 90, 116, 133, 134, 147—149, 163, 166, 169; ד' 182, 187, 238, 240, 246; ה' 9, 24, 68, 76, 95, 96, 103, 110, 118, 123, 125, 133, 142, 154, 181, 191, 199—201, 231, 232, 235; ו' 8, 10, 14, 20, 24, 130, 134, 136, 145, 149.

אהליאב—ו' 147.

רב אויא—ו' 69.

אומניות—עי' יגיע כפים

און בן פלת—א' 79.

אונאה וגנבת דעת—ה' 56, **97—101**; ו' 130.

אוני—ג' 34.

אונן—עי' אבלות.

אונקלוס בר קלוניקוס (קלונימוס)—א' 172; ג' 23.

אונקלוס הגר—ב' 12.

אוקינוס—עי' ימים ונהרות.

אור—א' 9; ב' 105; ג' 181; ה' 3; ו' 142.

אור—עי' אש.

אורז—עי' תבואה.

אורחים—עי' הכנסת אורחים.

אוריאל המלאך—ד' 185.

אוריה הכהן—א' 183.

אושא—ה' 71, 75, 121.

ר' אושעיא—א' 21, 106; ב' 79, 80, 84, 94—96; ג' 46, 73, 76; ד' 197; ה' 232; ו' 33, 56.

רב אושעיא—ו' 170.

ר' אושעיא בנו של ר' חמא בר ביסא — ג' 79.

אושעיה זעירא דמן חבריא—ה' 191.

אותיות — א' 123; ב' 39, 48; ג' 7, 86, 90—91, 119, 142; ד' 175; ה' 159.

אזוב—עי' עשבים ואילנות.

ר' אחא — א' 121; ג' 150; ד' 208; ה' 8, 17; ו' 158.

רב אחא—א' 13, 75, 180; ה' 54; ו' 28.

רב אחא בנו של רב איקא—ה' 65.

רב אחא בנו של רב אמי—ו' 68.

ר' אחא בנו של רבא—ג' 26, 53.

ר' אחא בר אבא—ג' 13.

רב אחא בר אדא—ה' 100.

ר' אחא בר חנינא—ב' 52; ג' 15; ה' 135, 138, 150, 181.

ר' אחא בר יעקב—ה' 137; ו' 4, 11, 14, 16, 63, 173.

רב אחא בר עולא — ו' 34.

אחאב — ד' 219; ה' 138.

ר' אחאי בר' יאשיה — ב' 128; ה' 30, 43; ו' 166.

רב אחדבוי בר אמי (אמו של)—ו' 69.

אחדות — ג' 14; ו' 153.

אחז—ב' 114; ג' 89.

אחיה—ג' 31.

אחיה השלוני—ג' 15.

אחיזת עינים—עי' כשפים.

אחיתפל—א' 101, 103; ב' 98; ג' 103; ו' 50.

אחר—עי' אלישע בן אביה.

אחשורוש—א' 132—139.

ר' איבו—א' 12; ג' 11; ד' 237; ה' 185.

איבו בנו של רב - ה' 43.

ר' איבי—א' 16.

רב אידא בר אבין—ג' 155.

רב אידי—ה' 65.

איוב — ב' 14; ג' 121; ד' 180, 209; ה' 84, 87, 100, 129, 183; ו' 140, 145, 168.

איוב (ספר)—ג' 124; ה' 10.

איונדר המלך—ג' 4.

איטליא של יון—א' 113; ו' 141.

איכו—ב' 16.

אילה, אילת—עי' בהמות וחיות.

אילו של יצחק—א' 36; ו' 154.

אילנות—עי' עשבים ואילנות.

אילפא—ב' 80.

אילת השחר—עי' מאורות.

איסי בן יהודה—ה' 80.

איש הר־הבית—א' 154.
אישות—עי' שרצים ורמשים.
איתמר (בן אהרן הכהן)—ג' 87.
אכילה ושתיה—ה' 13—17; ו' 137, 138.
אכיש מלך פלשתים—א' 100.
אלדד ומידד—א' **87**; ה' 189.
אלהים—עי' הקדוש ברוך הוא.
אליאב—ה' 166, 193.
אליהו (הנביא)—א' 113, 115, 137; ב' 28, 37, 39, 45, 49, 50, 55, 60, 63, 65, 68, 70, 77; ג' 44, 53, 54, 60, 73, 120, 151; ד' 177, 186, 212, 245; ה' 27, 51, 55, 102, 127—128, 168, 175, 211, 230, 234; ו' 15, 37, 69, 73, 154, 161.
אליהו — א' 11; ג' 4, 116, 135, 148; ה' 98.
אליהו (דבי)—ג' 52, 78, 157; ו' 154.
אליהו הצדיק — ד' 189.
אלימלך—ג' 30; ה' 117.
אליעזר (עבד אברהם)—א' 22, 30, 31, 34; ב' 111; ו' 72, 132, 151.
ר' אליעזר — א' 50, 69, 84, 129, 170; ב' 12—14, 23, 39, 40, 98; ג' 21, 22, 52, 55, 64, 78, 87, 105, 113, 114, 140, 156, 167, 168; ד' 192, 199, 203, 227, 231, 241; ה' 52, 53, 68, 71, 78, 79, 82, 88, 107, 114, 118, 119, 136, 137, 144, 166, 180, 184, 198, 227, 229, 233, 236; ו' 7, 12, 18, 24, 144, 156, 169, 175.
ר' אליעזר בן דורדיא—ד' 231—232.
ר' אליעזר (הגדול) בן הורקנוס — א' 93, 182; ב' 14, **24**—**30**, 93; ג' 141; ד' 193; ה' 34, 77; ו' 9.
ר' אליעזר בן חרסום—ב' 123; ג' 72.
ר' אליעזר בן יעקב — א' 142, 154; ב' 94; ג' 92; 106, 138; ד' 196, 215; ה' 93, 131, 163, 221, 222, 236.
אליעזר בר מתיה—ה' 79.
ר' אליעזר בר' יוסי הגלילי — א' 129; ג' 5, 105, 128; ד' 220; ה' 213; ו' 164.
אליעזר ועירא—ב' 128.
אלישע (הנביא)—ג' 84, 151; ה' 133, 166, 211; ו' 173.
אלישע בן אבויה — ב' 42, **53**—**55**, 72; ג' 91, 141; ד' 236.
אלישע בעל כנפים—ג' 133.
אלכסנדרוס מוקדון—א' 108, 145—146; ב' **104**—**107**.
אלכסנדרי—ג' 37.
ר' אלכסנדרי — ג' 82, 128, 133; ד' 205; ה' 11, 59, 173, 181; ו' 162, 171.
אלכסנדרי בר חנאי—ג' 119.
אלכסנדרי קרובא—ג' 119.
אלכסנדריא של מצרים—א' 57, 142, 146—148; ב' 35; ג' 140; ד' 233; ו' 57.
ר' אלעאי—ב' 22; ג' 168; ה' 121, 185.
ר' אלעאי הזקן—ד' 209.
אליעזר בן אהרן הכהן—א' 81; ג' 87.
ר' אלעזר — א' 9, 48, 49, 74, 97, 130, 172, 180, 182; ב' 79, 95, 117, 123, 130; ג' 12, 19, 21, 27, 29, 30, 34, 45, 47, 65, 67, 76, 78, 81, 82, 104, 106, 113—116, 131, 132, 144, 156; ד' 179, 183, 185, 194, 196—198, 200, 204, 214, 216, 221—224, 234, 243, 245, 246; ה' 12, 23, 30, 32, 33, 40, 41, 47, 51, 55, 58, 64, 72, 73, 97, 101, 110, 111, 120, 123, 124, 126, 148, 151, 154, 156, 158, 163, 173, 178, 183, 190, 191, 194, 205, 230; ו' 31, 36, 42, 44, 51, 56, 168, 174.
ר' אלעזר איש ברתותא—ה' 113, 125.
ר' אלעזר בן דמא (דמה)—ג' 71; ד' 191; ו' 52, 62.
ר' אלעזר בן חנניה—ג' 154.
ר' אלעזר בן חסמא—ב' 18; ג' **117**; ה' 193.
ר' אלעזר בן עזריה — א' 183, 218, 219:

ב' 15, 20, 22, 28, 29, 94, 98, 114, 126; ג' 42, 73, 117, 127, 137, 146, 151, 165, 166; ד' 231; ה' 13, 30, 89, 128, 134, 135, 150, 151, 153, 180, 195; ו' 135, 139, 157.
ר' אלעזר בן ערך—ב' 13—15, 93; ה' 15, 184, 185.
ר' אלעזר בן פדת—ב' 83; ג' 30, 80; ה' 139.
אלעזר בן פועירא—א' 150.
ר' אלעזר בן פרטא—ב' 48; ג' 42; ה' 153, 232.
ר' אלעזר בן שמוע—ב' 42, 49, 51, 95; ג' 29, 73, 80, 103; ד' 221; ו' 3.
ר' אלעזר בר' יהודה—א' 52.
ר' אלעזר בר' יוסי—א' 57; ב' 62; ג' 4; ה' 112.
ר' אלעזר בר' צדוק—א' 143, 179; ג' 81; ד' 240; ה' 139.
ר' אלעזר בר' שמעון—א' 9; ב' 60, **63—65**, 67, 72; ג' 5, 54, 157; ד' 214; ה' 83, 145, 151, 204; ו' 22, 158.
ר' אלעזר בר' שמעון (דבי)—א' 50.
ר' אלעזר המודעי — א' 175; ה' 118; ו' 135.
ר' אלעזר הקפר—א' 161; ג' 32; ד' 194, 234; ה' 11, 31, 144, 172.
אלקנה—א' 96—97.
אמא-שלום—ב' 28; ה' 64, 210.
אמגושי—ד' 190; ה' 139.
אמונה—ג' 138; ד' 185; ו' 5, 158.
ר' אמי — א' 5; ב' 79, 88, 90, 98; ג' 5, 26, 65, 68, 92, 115, 123, 144, 155; ד' 175, 207, 227; ה' 24, 27, 31, 111, 158, 175, 188, 192, 206; ו' 22, 28, 67, 73; ז' 141.
ר' אמי (דבי)—ד' 189.
ר' אמי בר אבא—ד' 208.
אמימר—ג' 4, 147; ד' 190; ה' 211; ו' 43, 58.
אמגון—ה' 86.
אמפורטר—עי' קיסר.
אמת ושקר — א' 12, 22, 107—108; ב' 34, 70, 91; ד' 175, 185, 190; ה' 19, 54, **158—161**, 186, 203; ו' 5, 131.
אנטוכיא—ב' 30; ה' 114.
אנטונינוס—ב' 67, 74, 75; ג' 158; ד' 200, 207, 237; ו' 153.
אנטיגנוס איש סוכו—ד' 233.
אנטיוכא—א' 117.
אנטיפטרס—א' 146.
אנטיפרס—ב' 42.
אניפונום בן אנטיופוס—א' 108.
אנשי כנסת הגדולה—א' 130—131; ג' 115, 118, 121, 138; ד' 199; ה' 45, 207; ו' 139.
אפא מלך יהודה—ב' 114.
אסוירום—ב' 74.
אסטהר—א' 20.
אסטוולוגוס — ג' 16; ה' 112, 113; ו' 49, 155.
רב אסי—א' 5, 131, 173; ב' 79, 90, 114, 118, 123, 130; ג' 25, 68, 91, 155; ד' 215, 292; ה' 24, 29, 31, 42, 110, 111, 138, 179, 206; ו' 26, 28, 67, 143, 159.
אסי בן יהודה—ב' 94.
אסי בר הני—ב' 84.
אספמיא—א' 58; ו' 19, 50.
אספסטא—עי' עשבים ואילנות.
אספסינוס—א' 169—171; ה' 176.
אספרגום—עי' יין.
אסתר—א' 131, 140; ב' 121; ג' 48, 169.
אסטרופים—ג' 114.
אפיקורס—עי' מינים.
ר' אפס—ב' 74, 85.
אפעה—עי' שרצים ורמשים.
אפרא-הורמיז—ה' 126.
אפרודיטי—ב' 23.
אפרים—עי' משיח.

אפריקא, אפריקי—ב' 104, 106; ג' 38.

אקנקיתא—ג' 39.

ארבה—עי' שרצים ורמשים.

ארבל—ה' 182.

ארגנטין—ה' 200.

ארון—ה' 106, 142, 144; ב' 116; ג' 177; ו' 148, 149.

ארז—עי' עשבים ואילנות.

ארטבן—ב' 75.

ארי, אריה—עי' בהמות וחיות.

אריסטיבלום—א' 151.

ארם—ו' 175.

ארם־נהרים—א' 37, 39.

ארנבת—ג' 125.

ארנון—א' 82.

ארץ — א' 8, 9, 12, 19; ב' 105; ג' 8, 129, 165, 232; ה' 5, 55; ו' 5, **10—11**, 12, 42, 131, 134, 168.

ארץ־ישראל וחוץ־לארץ — א' 39, 82, 94, 129, 142, 151, 173; ב' 12, 26, 62, 81, 84, 104, 108, 130; ג' 21, **28-35**, 37, 54, 62, 63, 66, 77, 122, 152, 166; ד' 191, 200, 203, 214; ה' 34, 42, 47, 50, 54, 57, 96, 106, 181, 184, 214, 223, 224; ו' 14, 21, 28, 60, 132, 144, 151, **153**, 170, 171, 175.

אש—א' 17, 75; ב' 130; ג' 78—79, 101; ד' 183, 185, 186, 190, 209, 211, 212, 245—247; ה' 156; ו' 3, 4, 6, 9, 11, **14—15**, 23, 31, 48, 53, 64, 134, 142, 156, 159, 161, 164.

אש של מערכה—א' 153; ו' 15.

אשה — א' 16, 50, 78—79, 84; ב' 7, 23, 27, 39—40, 43, 58, 60, 85, 87, 106, 123; ג' 20, 24, 62, 79, 114, 148, 154, 166; ד' 187, 210, 226, 233; ה' 4, 6—8, 12, 16, 30, 32, 39, **47-63**, 64—65, 127, 128, 132, 177, 183, 186, 217, 236; ו' 45, 56—58, 61, 68, 72, 130—132, 135, 137, 158, **169—179**, 175.

אשה ושבעה בניה—א' 177.

רב אשי — א' 72, 116; ב' 95, 98, 99; ג' 4, 26, 109, 112, 138, 139; ד' 198; ה' 95, 124, 177, 199, 206, 220; ו' 11—12, 32, 42, 43, 48, 58, 59, 68, 165, 168.

אשמדי—א' 103—104, 110—112; ו' 60.

אשקלון — א' 166; ב' 4; ג' 43; ה' 77, 78, 226.

אשר—ה' 41.

אשרה—עי' עבודה זרה.

אשתאל—ב' 118; ו' 148.

אתונא, אתינס—ב' 33, 109, 110.

אתרוג—עי' עשבים ואילנות ועי' פירות.

———

ב.

באר—ב' 115-116; ו' 52.

בארה של מרים—ו' 18.

בארי—ג' 171.

בבא בן בוטא—א' 151—152; ה' 58.

בבל—א' 36, 127; ב' 59, 81, 84, 90, 96—97; ג' 19, 25, 26, 30, 38, 40, 41, 48, 54, 121, 140, 166; ד' 187, 203; ה' 57, 87, 96, 108, 142, 231; ו' 21, 22, 133, 159.

בגדים—ג' 155; ה' 19—20; ו' 168, 169.

ברן—ה' 189.

בהמות בהררי אלף—עי' שור הבר.

בהמות וחיות—א' 13, 18, 20, 45, 54, 79, 99, 113, 131, 151, 152, 166, 173, 174; ב' 16, 33, 66, 113; ג' 15, 33, 47, 81, 111, 129, 134, 135, 137, 159, 168; ד' 175, 176, 180, 182, 197, 207, 209, 228, 239, 240; ה' 39, 42, 87, 107, 109, 127, 133, 149, 152, 156, 165, 180, 182, 183,

186, 210, 223, 224, 226, 227, 232—234; ו' 19, 21, 24, 25, **33—40**, 41, 44, 49, 56, 58, 61, 63, 65, 67—70, 73, 132, 133, 145, 156, 160, 167, 171, 174.
בהמתם של צדיקים—ו' 35-36.
ר' בון בר' חיא—ד' 242.
בוניום בן בוניום—ב' 73.
בועז—ג' 136.
בזוטום—ג' 21.
בטחון—ב' 11; ה' 45.
בטלה—עי' יגיע כפים ובטלה.
בי־אבידן—ב' 36, 49.
בי (בית) אתונא—ב' 33.
בי־חוזאה—ה' 214.
בי־לפט—ה' 175.
בי־מהוזא—ה' 101.
בי־נשיאה (בית הנשיא)—ה' 76, 109, 191, 206; ו' 37, 151.
בי (בית) עילאה—ב' 38; ו' 39.
בי־תורתא—ה' 96.
ר' ביבי—ה' 30.
רב ביבי בר אבא—ו' 54.
רב ביבי בר אביי—ו' 27.
בין־השמשות—ו' 7.
ר' ביסנא—ג' 77; ה' 182.
בירה—עי' בית המקדש.
בירום—ב' 67.
בית־אבטינס—א' 148, 158.
בית־ביתוס—א' 149.
בית־בנימין הרופא—ג' 119.
בית־גוריה—ב' 11.
בית־גרמו—א' 147.
בית־דוד—ה' 201; ו' 134.
בית־דושאי—ו' 35.
בית־דין—ב' 19; ג' 104, 138—139, 160, 164; ה' 65, 100, 205, **214—215**, 218, 224, 235; ו' 150.
בית־הבחירה—עי' בית המקדש.
בית־הבליעין—ב' 34.
בית־היעד—ב' 54; ו' 150.
בית־הישימון—ו' 147.
בית־הכנסת ובית־המדרש — א' 37; ב' 20, 21, 26, 27, 39—41, 52, 54, 57, 64, 71, 81, 83, 88, 97; ג' 32, 44, 49, 51, 68, 78, 79, 89, 90, 95, 97, 102, 117, 123, 128, 155, 157, 162; ד' 194, 196, 202—204, 209—211; ה' 9, 17, 57, 73, 78, 102, 115, 119, 125, 154, 158, 161, 185, 191, 200, 220, 223, 224, 234; ו' 39, 52, 54, 67, 134, 150, 154—156, 159, 167.
בית־הלל—עי' בית־שמאי ובית־הלל.
בית־המקדש — א' 105, 106, 121, 135, **142—167**, 151—152; ב' 30, 95, **117**, 120, 122—123; ג' 28, 31, 51, 60, 67, 89, 138; ד' 181, 183, 190, 200; ה' 110, 126, 140, 146, 190, 198, 229, 233, 234; ו' 134, 148, 149, 150, 174.
בית־המקדש של מעלה—ו' 4.
בית־הנשיא—עי' בי נשיאה.
בית־הנין—א' 149.
בית־חשמנואי—עי' חשמונאי.
בית־יונה—ב' 88.
בית־יעזק—ג' 160.
בית לחם יהודה—א' 176.
בית־נתזה—ג' 127; ו' 171.
בית־עורב - ב' 88.
בית־פרוה—א' 158.
בית־קתרום—א' 149.
בית־רבי—139.
בית ר' חנניה סגן הכהנים—א' 144.
בית רבן גמליאל—א' 144.
בית־שאול—ו' 148.
בית־שאן — ה' 182; ו' 167.
בית־שמאי ובית־הלל — א' 8; ב' **12**, 126; ג' 84, 137, 154; ד' 232; ה' 3, 53—54, 59, 70, 106, 170, 214; ו' 136.
בית־תופת—ו' 28.

ביתום—ד' 234.
ביתוסים—א' 156; ג' 161, 167; ד' 234.
ביתר—א' 174—176.
בכורים — א' 127, **156—157**, 167, 172; ה' 211.
בלוריא הגיורת—ה' 92.
בלעם—א' **83**-**84**, 135, 172; ב' 117; ג' 15, 22, 90, 149; ה' 86, 184, **174**; ו' 160.
בלצא—ג' 44.
בלק—ג' 15.
בלשאצר—א' 116; ג' 81.
בן-אטוך—עי' ישעיהו.
בן-בבי—ה' 194.
בן-בג-בג—ג' 67; ה' 94.
בן-בטיח—עי' אבא סיקרא.
בן-נמלא—א' 159.
בן-דוד—עי' משיח.
בן-דמא—עי' אלעזר בן דמא.
בן-הא-הא—ד' 236.
בן-הדד בן טברימון—ב' 114.
בן-המדתא - עי' המן.
בן-זומא—עי' שמעון בר זומא.
בן-זזא—ב' 19.
בן-זכאי—עי' יוחנן בן זכאי.
בן-הובץ—ה' 156.
בן-יוחאי—עי' שמעון בן יוחאי.
בן-ישי—עי' דוד.
בן-כוזיבא—עי' בר כוכבא.
בן-כלבא-שבוע—א' 169; ב' 25, 39.
בן-לענה—ג' 122.
בן-מביא-יין—ה' 116.
בן-נץ—ו' 15.
בן-סורר ומורה—ה' 14, **74**.
בן-סירא—ג' 122; ד' 184; ה' 27, 31, 34, 54, 69, 88; ו' 4, 138.
בן-עזאי—עי' שמעון בן עזאי.
בן-עמרם—עי' משה.
בן-פטורא—ה' 134.
בן-ציצית-הכסת—א' 169; ב' 25.
בן-קמצר—א' 148.
בן-תמליון—ב' 62.
ר' בנאה—ג' 82, 98, 120; ד' 209; ה' 76; ו' 51, 151—152.
בנות צלפחד—א' 84.
בנות-שוח—עי' עשבים ואילנות.
בני-ברק—ג' 33, 79; ה' 75.
בני-בתירה — ב' 8, 68.
בני גונבי עלי וקוצעי קציעות—א' **167**.
בני תלמאי הנתוצתי—א' 167.
בניהו בן יהוידע—א' 103, 109, 110—111.
בנים—ב' 23, 35, 119, 127, 131; ג' 65, 83, 117; ד' 182, 188; ה' 6, 31, 34, 48, 56, 64, **68**—**76**, 79, 111, 142, 206, 210, 227; ו' 49, 134, 135, 152, 155.
בנימין—א' 55, 142; ה' 235.
בנימין הצדיק—ה' 112.
בעל—עי' עבודה זרה.
בעל-אוב—ע'י כשפים.
בעל-מום—א' 169; ב' 71; ג' 41, 43; ה' 122, 123, 173, 181; ו' 134.
בצלאל—ב' 116; ה' 189; ו' 147.
בקור חולים—ב' 79; ה' 109, **135**—**136**; ו' 13, 134.
בקעת ארבל—ג' 56.
בקעת בית רמון—א' 176; ב' 31.
בקעת דורה—א' 129.
בקעת ידים—א' 175.
בקשת סליחה—ה' 92.
בר-אבין—ב' 99.
בר-אמודאי—ו' 20, 43.
בר-דרומי—א' 173.
בר-הדיא—ו' 51—52.
בר-חמדא—ב' 90.
בר-יוכני—ו' 43.
בר-כוכבא—א' 174 - 175.
בר-לויאנוס—ב' 76.
בר-מעין—ה' 115.
בר-מציה—ה' 72.

בר-נפחו—ה' 38.
בר-קיפוק—ב' 99.
בר-קמצא—א' 168.
בר-קפרא—עי' שמעון בר קפרא.
בר-שושך—ב' 131.
בר-תמליון—ה' 161.
ברבריה—ו' 168.
ברדלם—עי' בהמות וחיות.
רב ברוקא חוזאה—ה' 175.
ברוקיה—ג' 30.
ברוריה—ב' 58; ג' 92.
בריאת העולם — א' **7—18**; ב' 112; ו' 3, **142—143**.
בריאת הנוף—ג' 25.
בריונים—א' 169—170; ב' 58.
ברית-מילה—עי' מילה.
ברכה וקללה—ג' 15; ה' 33.
ברכות—עי' תפלה וברכות.
ר' ברכיה — א' 93 ; ב' 115; ג' 17, 111, 113; ד' 182; ה' 208; ו' 50, 137.
ר' ברכיה הכהן—ו' 11.
ברקים ורעמים — ב' 103 ; ג' 50 , 180; ו' **11—12**, 72, 142.
בשת פנים ועזות פנים—ב' 64 ; ג' 13; ד' 224; ה' **174—175**, 186, 227; ו' 134, 135.
בת-קול — א' 35, 91—93, 98, 124, 137, 151, 171, 175, 177; ב' 8 , 11—13 , 16, 24, 27, 44—45, 47, 48, 50, 51, 54, 60, 72, 76, 77, 92 , 119 , 121 ; ג' 22 , 44 , 70 , 87 , 152 ; ד' 183 , 184, 237; ה' 108, 154, 170, 173; ו' 4, 18, 41—43, 151, 161.
בתיה בת פרעה—ב' 120.

ג.

גאוה—עי' ענוה וגאוה.
גאולה—א' 131 ; ג' 11, **49**—57, 59—60; ד' 196, 230; ה' 30, 110.
גבאי צדקה—ה' **123—125**, 188.
גבור, גבורה—ב' 105; ג' 25; ד' 210, 212, 219; ה' 86, 133, 236 ; ו' 19—20 , 133, 161, 165.
גביהא בן פסיסא—ב' 104; ג' 65.
גבל—ג' 35.
גבעונים—עי' אומות-העולם.
גבריאל המלאך—א' 27, 29, 51, 52, 63, 91, 105, 130; ב' 4, 45— 46, 124; ג' 58, 61 ; ד' 185—187, 196, 246 ; ה' 50, 150, 234; ו' 15.
גבת—ב' 42.
גגות-צריפין—א' 156.
גדי—עי' בהמות וחיות.
רב גדל—ה' 44.
גובת-שמאי—ג' 96.
גוג-ומגוג—ב' 121; ג' 52, 57.
גוזמא—ג' 126; ו' 140, 141.
גוי—עי' אומות-העולם.
גולם—עי' חכם וגולם.
גורל—ב' 46.
גורנום—ה' 75.
גוש-חלב—ה' 41.
גזרה— א' 167 ; ב' 45—46, 49, 61, 67, 123; ג' 41, 52, 132, 133, 139, 182; ו' 130, 163.
גחוי, גיחזי—ב' 98; ג' 84; ו' 160.
גטון—ה' 58, 59, 156, 157, 186; ו' 133.
גיהנם—עי' גן עדן וגיהנם.
גיחון—ו' 149.
גילדנסי—עי' דגים.
גינאי (נהר)—ב' 66.
גינוסר—א' 166; ב' 54.
גירא—ב' 75.
גירושין—עי' נשין.
גלגול מחלות—ג' 66.
גלוי עריות—עי' עריות.
גלוי סוד—ה' 157—158.
גלות—א' 41, 119—127, 180—183; ג' 25,

40—48, 111, 162, 163; ו' 134, 154, 171.
גליל—עי' יהודה וגליל.
גליל העליון—עי' ארץ ישראל.
גלית—ה' 235; ו' 149.
גם זו לטובה—עי' קבלת יסורים.
רב גמדא—ו' 38.
גמילות-חסדים—ב' 48; ג' 13, 55, 67, 90; ד' 202; ה' **126—129**, 138; ו' 158.
גמל—עי' בהמות וחיות.
רבן גמליאל (הזקן)—ב' 98; ג' 89.
ר' גמליאל (השני)—א' 8, 9, 16, 171, 182, 183; ב' 17, **18—24**, 28, 40, 42; ג' 26, 58, 62, 65, 100, 118, 122, 162, 163, 176, 181, 187; ה' 37, 89, 92, 95, 118, 139, 140, 151, 193, 210; ו' 17, 25, 157, 158, 175.
ר' גמליאל בנו של ר' יהודה הנשיא — ב' 76; ד' 194; ה' 37, 108, 188, 203.
גמליאל זוגא—ה' 81.
גמרא—עי' תלמוד.
גמרת לילה—עי' שרצים ורמשים.
גן-עדן וגיהנם—א' 106, 108, 115; ב' 15, 45, 54, 106, 118, 126, 130; ג' 24, 50, 61, 63, 65; ד' 209, 224, 233, **244—247**; ה' 56, 65, 78, 79, 108, 111, 115, 151, 154, 167, 174, 178, 184, 188—189; ו' 10, 15, 42, 130, 134, 160—162.
גנבה וגזלה — א' 16, 45; ב' 32, 63, 91; ג' 27, 134; ד' 179, 245; ה' 24, 40, 64, **93—97**, 157, 175, 179, 185, 186, 193, 208, 219, 227; ו' 32, 49, 51, 130, 144.
גניבא—א' 15; ה' 9, 154; ו' 15.
גפן—עי' עשבים ואילנות.
גר, גרים — א' 125, 169; ב' 43; ג' **19—23**, 24, 46, 159; ד' 191, 223; ה' 12, 86, 100; ו' 130.
גרב—ה' 130.
גרוגרת—עי' פירות.
גריזים (הר)—א' 145—146; ג' 23.
גרוסין—עי' תבואה.
גשמים וטללים — ב' 5—7, 17, 96, 106; ג' 10, 17, 33, 70, 93, 98; ד' 178, 180, 184; ה' **227—233**; ו' **11—14**, 22, 130—132, 142, 143, 166.

ד.

דארו—ה' 107.
דבורה הנביאה—ב' 121; ה' 62.
דבורה—עי' שרצים ורמשים.
דבר—עי' צרת רבים.
דברי כופרים—ג' 120.
דברים שבמנין—ו' 130—135.
דגים—א' 50; ג' 80, 84, 156, 158, 164—165; ה' 25, 26, 199, 210; ו' 13, 19, 24, 41, 43, 56, 74, 132.
דגלת—עי' חדקל.
דואג בן יוסף—א' 177.
דואג האדומי—ב' 98; ד' 226, 227; ה' 108, 133, 155; ו' 160.
דוב—עי' בהמות וחיות.
דוד המלך—א' **99—102**, 106, 113, 115; ב' 15, 46, 115, 119; ג' 5, 9, 28, 42, 50, 64, 86, 103, 121, 130, 137, 148, 184, 199, 207; ה' 5, 10, 69, 75, 85, 86, 133, 134, 154, 182, 190, 193, 201; ו' 50, 133, **148—149**, 154, 157.
דוכיפת—עי' עופות.
דולפנין—עי' דגים.
דונג—ב' 87.
ר' דוסא בן הרכינס—ב' 126; ה' 185; ו' 135.
דוסתאי—ג' 6.
ר' דוסתאי בר' ינאי—א' 166; ב' 128; ה' 60, 110.
ר' דוסתאי דמן בירי—ה' 223.
דור המבול — א' **20—21**; ד' 224; ה' 93, 159; ו' 143—144.
דור הפלגה—א' **23—24**; ד' 224, 159,

דיופלוסטון של מצרים—א' 147.

רב דימי—ג' 34, 94; ה' 25, 31, 54, 78, 90, 136, 165, 174; ו' 41.

רב דימי אחיו של רב ספרא—ה' 90, 157, 162.

רב דימי בר יוסף—ה' 71.

רב דימי מנהרדעא—ג' 86; ו' 60.

דימסית—ב' 15.

דין ודינים—א' 8, 30, 103—105, 107; ב' **4**, 51, 65; ג' 54, 118; ד' 184, 193, 226, 237; ה' 117, 197, **203—220**; ו' 5, 136, 152, 158, 174.

דינור (נהר)—ד' 186; ו' 9.

דיקלטינוס—ה' 200; ו' 20, 38.

דלטוריא—עי' מלשינות.

דלילה—ב' 119.

דלעת—עי' עשבים ואילנות.

דם—ג' 135; ו' 65, 67, 152, **172**.

דמא בן נתינה—ה' 77, 78.

דנדא—עי' עשבים ואילנות.

דניאל—א' 129, 131; ג' 9, 48, 150.

רב דניאל בר קטינא—ה' 231.

דניאל חיטא—ה' 68.

דעה—עי' חכמה.

דקדוק בלשון—ג' **38—39**, 86.

דקל—עי' עשבים ואילנות.

דריוש—ג' 9.

דרך—ו' 130, 133—135, 171.

דרך-ארץ—ב' 35; ג' 73, 113; ד' 244; ה' 6, 14, 37—38, 160; ו' 134.

דרך-ארץ—עי' תשמיש.

דרך-ארץ בין אדם לחברו—ה' 89—93.

דרך-ארץ בסעודה—ה' 17—19.

דרכי אמורי—ו' 62, **70—72**.

ה'

הבל—עי' קין והבל.

הגדה—עי' אגדה.

הגמון—ג' 58; ד' 192, 198; ה' 229.

הגרוניא—ו' 41.

הדיב—ב' 90; ו' 165.

הדיוט—עי' עם-הארץ.

הדם—עי' עשבים ואילנות.

הדרניאל השר—ג' 49.

הוויות דאביי ורבא—ב' 13.

רב הונא—א' 64; ב' 84, 86, **89—90**, 97; ג' 83, 94, 128, 155, 156; ד' 177, 194, 203, 217, 226; ה' 28, 29, 48, 64, 84, 95, 130, 143, 147, 167, 177, 180—182, 188, 207, 212, 220; ו' 15, 22, **34**, 50, 53, 61, 63, 153, 165, 174.

רב הונא בנו של ר' יהושע — ג' 109; ה' 90; ו' 10, 68.

רב הונא בר חיננא—ה' 61.

רב הונא בר יהודה—ו' 69.

הונא בר נתן—ג' 4; ו' 43.

הונא בר סיסי—ג' 148.

רב הונא בר תורתא—ו' 29.

הורדוס—א' 151—152; ה' 233.

הורמיז — ד' 190.

הורמיז בן לילית—ו' 41.

הורקנוס—א' 151.

הורקנוס (אביו של ר' אליעזר)—ב' 25—26.

הורקנוס (בנו של ר' אליעזר)—ב' 29.

הורקנוס—ה' 148.

ר' הושעיה — ג' 56, 128, 164, 176; ה' 189.

ר' הושעיה רבה—א' 8; ד' 204.

הושענא — ה' 115.

הווא והייא—א' 20.

הכנסת-אורחים—א' 29, 31—33; ב' 10—11, 23; ג' 105—106; ה' 18, 62, 91, **129—133**, 187; ו' 21, 134.

הכנסת כלה—ו' 158.

הכנעה ושפלות—ב' 74.

הכרעה לכף זכות וחשד — א' 76; ב' 11, 32; ה' 8, 120, **147—149**, 212; ו' 133, 134.

הכרת-טובה—א' 84, 138.
הלבנת-פנים — א' 168, 172; ה' **84—85**, 119, 201; ו' 135, 170.
הלוית המת—עי' קבורת מתים.
הלכה, הלכות — ב' 40, 55, 56, 71, 94; ג' 68, 93, 95, 98, 99, 110, 118, 140; ד' 216; ה' 167, 177, 227; ו' 155, 158.
הלכה למשה מסיני—ב' 38.
הלל (הזקן, הבבלי)—א' 155, 164; ב' **8—11**; ג' 71, 72, 81, 85, 86, 96, 154; ד' 229, 238; ה' 145—147, 162, 170, 186, 187; ו' 135.
ר' הלל—ג' 56.
הלל בנו של רבן גמליאל—ג' 72.
הלל בר הילני—ב' 120.
המירס—ג' 122, 123.
המן—א' **133—141**; ג' 48, 52, 169; ו' 160.
רב המנונא — ב' 99; ג' 68, 89, 156; ד' 199, 201, 239; ה' 11, 48, 51, 72, 109; ו' 37, 141, 173.
רב המנונא זוטי—ה' 177.
הנאה—ה' 11—13.
הספדים — ב' **98—100**; ה' 141; ו' 137, 166.
הפקר—ו' 54.
הקדוש ברוך הוא—א' 8, 12, 13, 16, 18, 19, 25, 29, 30, 34, 40, 56, 69, 74, 130—132, 171, 179—180; ב' 15, 28, 31—33, 35—36, 113; ג' 3, 44—45, 59—61, 87, 88, 116, 150; ד' **176—183**, **193—205**, 225, 229, 230, 234, 239, 240, 242; ה' 8, 10—11, 31, 51, 76, 109, 145, 160, 204, 207; ו' 3—5, 14, 22, 132, 159, 162, 166.
הר-הבית—א' 161, 183; ג' 141, 163; ה' 187, 214.
הר-ההר—א' 173; ג' 34, 35.
הר-הצופים—א' 183.
הר-שלג—ו' 147.
הרי-חשך—ב' 106.
הרים ועמקים—א' 56; ג' 11, 14, 17, 22, 38, 143.
הרן—א' 27.
השבת-אבדה—ב' 4; ג' 36, 103; ה' 101—104.
השגחה—ג' 183.
התך—א' 139.
התרת נדרים—ב' 22, 39.

ו.

וילון—עי' שמים.
וכוחים—א' 7—9, 11, 12, 16; ב' 43, 74, 104, 129; ג' 22—24, 45—46, 65; ד' 176, 181, 182, 187, 237; ה' 5; ו' 159, 160.
ועד—ג' 29.
ורד—עי' עשבים ואילנות.

ז.

זאבים—עי' בהמות וחיות.
זכדי בן לוי—ה' 45.
זבוב—עי' שרצים ורמשים.
זבול—עי' שמים.
רב זביד—ה' 162; ו' 16.
זגזגאל—א' 92.
זונות—ו' 60.
זווג—עי' נשואים.
מר זוטרא — ג' 112, 124; ה' 84, 111, 204.
מר זוטרא בנו של רב נחמן—ה' 14, 101.
מר זוטרא חסידא—ה' 169.
זונין—ד' 188.
זועה—עי' רעש וזועה.
זיבורא וזיכורית—עי' שרצים ורמשים.
זיגוד—ב' 219.
זיז שדי—עי' עופות.

זיפאי—א׳ 80.
זיקין—עי׳ מאורות.
ר׳ זירא (זעירא)—ב׳ 88, 96, 97, 100, 130; ג׳ 30, 55, 63, 68, 97, 102, 104, 155, 169; ד׳ 227, 242, 245; ה׳ ה׳ 44, 54, 78, 131, 149, 159, 192, 206; ו׳ 35, 50, 56, 59, 141, 157.
זית—עי׳ עשבים ואילנות.
ר׳ זכאי—ג׳ 156.
ר׳ זכאי איש כבול—ה׳ 140.
זכות-אבות — א׳ 125; ג׳ 19, 30, 51, 147; ד׳ 219; ה׳ 40.
זכר ונקבה — א׳ 110; ב׳ 35; ה׳ **70**, 210; ו׳ 40, 44, 71, 73, 162.
זכריה בן אבקילום—א׳ 169.
זכריה בן ברכיה הנביא — א׳ 125, 168, 183; ב׳ 11, 12; ג׳ 56, 152.
זכריה בן קבוטל — א׳ 158; ג׳ 31.
זמה, זנות—עי׳ עריות.
זמר—עי׳ שירה.
זמרי—ד׳ 226.
זעירו—ו׳ 57, 167.
זקית—עי׳ שרצים ורמשים.
זקן, זקנה — ב׳ 20, 36, 39, 50, 79, 82; ג׳ 91, 104, 112; ה׳ **6—7**, 17, 19, 21, 48, 55, 61, 69, 102, 186, 190, 206, 227; ו׳ 147, 150, 171.
זרבבל בן שאלתיאל—ד׳ 246.
זרדה—עי׳ עשבים ואילנות.
זרזיר—עי׳ עופות.
זרח מלך כוש—ב׳ 114.
ר׳ זריקא—ד׳ 116.

ח.

רב חביבא—ב׳ 77.
רב חביבא בר סורמקי—ב׳ 77.
חבקוק—ג׳ 138, 150; ו׳ 158.
חבר—עי׳ תלמיד-חכם.
חבר, חבורה—ג׳ 101; ה׳ **87**—**88**; 184.
חברי איוב—ג׳ 9.
חבר — א׳ 11; ג׳ 26, 41; ה׳ 87, 125; ו׳ 133.
חברבר—עי׳ שרצים ורמשים.
חברון—ו׳ 13.
חג—עי׳ יום-טוב.
חגב—עי׳ שרצים ורמשים.
רב חגא—ב׳ 90; ה׳ 177.
חגי—ב׳ 11, 12, 127; ג׳ 152.
ר׳ חגי—ב׳ 95; ה׳ 194.
חדקל—ב׳ 99; ה׳ 171, 222; ו׳ 18.
חדרי מרכבה—עי׳ מעשה מרכבה.
חוה — א׳ **15**—**19**; ב׳ 112; ג׳ 139, 175; ו׳ 160.
חול—עי׳ עופות.
חולדה הנביאה—ג׳ 151; ה׳ 62.
חולדה, חולדת-סנאים—עי׳ בהמות וחיות.
חולדה ובור—ה׳ 53.
חולה — א׳ 115; ב׳ 15, 17, 28, 29, 42, 55, 68, 123; ה׳ **22**—**24**, 135, 136; ו׳ 164—165, 168, 171.
חוני המעגל—ב׳ 5—7.
חוניא—ב׳ 120.
חוניו—א׳ 146.
חוצפא—עי׳ בשת פנים ועזות פנים.
ר׳ חוצפית המתורגמן—ב׳ 20, 50, 54; ד׳ 236.
חור—א׳ 73.
חורב (הר)—ג׳ 70; ד׳ 222.
חושים בן דן—א׳ 48, 49.
חזיר—עי׳ בהמות וחיות.
חזקה—ד׳ 217; ה׳ 33.
ר׳ חזקיה—ג׳ 130, 139, 179; ה׳ 73, 77, 133, 144, 145.
חזקיה (בן ר׳ חיא)—ב׳ 71, 90.
חזקיהו המלך—א׳ **115**—**116**; ב׳ 15, 114, 121; ג׳ 56, 83, 121; ה׳ 22, 138, 167, 180, 182; ו׳ 149, 157.
חזרת—עי׳ עשבים ואילנות.
חטה—עי׳ תבואה.

ר' חיא (הגדול, רבה) — א' 161; ב' 68—71, 74, **77—78**, 80, 84, 90, 96, 99, 118; ג' 35, 41, 56, 127, 139, 145, 161; ד' 204, 206, 211, 235, 237; ה' 8, 27, 49, 55, 57, 61, 70, 88, 100, 117, 138, 163, 197; ו' 27, 28, 44, 58, 152, 167.
חיא בן אחותו של ר' אליעזר הקפר—ד' 194.
ר' חיא בר אבא — א' 5, 71, 75; ב' 80; ג' 25, 101, 158; ה' 49, 55, 72, 73, 142, 159, 232, 234; ו' 18, 150, 164, 174.
ר' חיא בר אבויה—א' 117.
ר' חיא בר אבין—ג' 155.
ר' חיא בר אדא (בן אחותו של בר-קפרא)—ג' 34, 96; ד' 223.
ר' חיא בר אשי—ד' 213.
ר' חיא בר גמדא—30.
ר' חיא בר זרניקא—ב' 82.
ר' חיא בר לוליאני—ה' 231.
ר' חיא בר רב—ד' 186; ה' 19, 23, 203.
חידות—א' 109—110; ב' 109—110.
חיות—עי' בהמות וחיות.
חיות הקדש—ד' 184—186; ו' 4.
חיל—א' 155; ה' 214.
ר' חיננא בר אידי—ג' 76; ד' 215.
חכם וגולם, חכמה וטפשות — א' 103; ב' 30, 52, 105, 107—111; ג' 24, 25, 32, 103, 108, **144—148**; ד' 215, 219, 227; ה' 6, 11, 164, 166, 169, 173, 186, 210, 227; ו' 3, 5, 49, 73, 133, 135, 136, 142.
חכמי ארץ ישראל וחכמי בבל—ב' 96—97.
חכמת יונית—עי' יונית.
ר' חלבו — א' 144; ג' 19; ה' 15, 56, 135; ו' 137, 147.
חלול השם—ד' 195, 227; ה' 96, 152.
חלומות—ב' 53; ו' **49—53**, 71, 132.
חלזון—עי' שרצים ורמשים.
חלפתא—ב' 62; ג' 124.
רב חמא—ג' 112; ה' 137, 181.
רב חמא בן בתו של חמא—ב' 92.
רב חמא בר ביסנא (ביסא)—ג' 79.
רב חמא בר גיריא (גוריון)—א' 138; ו' 63.
ר' חמא בר חנינא — א' 15, 29, 49, 67, 93; ג' 18, 101, 104; ד' 196, 204, 222, 230; ה' 26, 40, 92, 109, 129, 155, 195, 205, 221, 230, 231.
ר' חמא בר פפא—ד' 194.
חמה—עי' מאורות.
חמור—עי' בהמות וחיות.
חמי טבריא -עי' טבריא.
חמשה עשר באב—ג' 165—166.
חמת- א' 176.
חמתן—ו' 22.
רב חנא בגדתאה—ו' 13.
רב חנא בר חנילאי—ה' 84.
ר' חנא השולחני—ה' 38.
חנה (אשת אלקנה) — א' **96—97**; ד' 201; ה' 148.
חנה—ב' 130.
חנוך—ה' 71—75.
חנוכה—א' 174; ג' 168; ה' 141.
חנון—עי' עשבים ואילנות.
חנופה—א' 165; ג' 25, 148; ד' 195, 227; ה' **151—152**, 186.
ר' חני—ב' 72.
ר' חנילאי—ה' 47.
ר' חנין — ב' 100; ה' 29, 43, 58, 160, 205, 211.
רב חנין בר רבא—ה' 163.
רב חנין מצפורין—ג' 95.
ר' חנינא—א' 4, 21, 41, 173; ב' 77, 96; ג' 13, 30, 34, 46, 54, 101, 107, 137, 155, 156, 180, 183, 186, 194, 199, 201, 211, 215, 222, 239, 243; ה' 21, 23, 48, 55, 77, 84, 89, 110, 118, 120, 143, 146, 150, 153, 158, 192, 212; ו' 7, 48, 49, 52, 55, 56, 69, 145, 153, 170.

ר' חנינא בן אבא—ג' 10.
ר' חנינא בן אבין—ד' 197.
ר' חנינא בן גמליאל—ה' 74; ו' 165.
ר' חנינא בן דוסא — ב' **16**—**18**, 95; ג' 127; ד' 215, 219; ה' 81; ו' 30, 43, 54, 154.
ר' חנינא בן חכינאי—ב' 50; ג' 71, 79; ו' 135.
ר' חנינא בן עגיל—א' 71.
ר' חנינא בן פזי—ה' 36; ו' 21, 146.
ר' חנינא בן תרדיון — ב' 47—48, 58; ג' 70.
ר' חנינא בנו של רב איקא—ה' 90.
ר' חנינא בר אסי—ג' 177.
ר' חנינא בר חמא—ב' 75, 76, 84; ג' 84.
ר' חנינא בר יצחק—ד' 222.
ר' חנינא בר סיסי—ה' 197.
ר' חנינא בר פפא — א' 10; ג' 8, 18, 84, 87, 104, 149; ד' 219; ה' 43; ו' 44, 161.
ר' חנינא סגן הכהנים—ה' 199.
ר' חנן—א' 50; ג' 111; ה' 92.
ר' חנן איש צפורי—ו' 28, 30.
חנן בישא—ה' 220.
רב חנן בר תחליפא—ג' 52.
חנן הנחבא—ב' 7.
ר' חנניה—א' 114; ו' 146.
חנניה בן אחי ר' יהושע—א' 70; ג' 29, 31.
חנניה בן חזקיה—ג' 41, 122.
חנניה בן עקשיא—ג' 129.
רב חנניה בר ביבי—ו' 59.
חנניה, מישאל ועזריה—א' **130**, 173, 174; ג' 9, 48; ו' 164.
רב חסדא — א' 65, 72, 169; ב' 90, 91, 97; ג' 68, 83, 93, 100, 103, 105, 155, 156; ד' 204, 239; ה' 7, 14, 28, 30, 32, 34, 42, 47, 48, 61, 70, 71, 74, 80, 92, 97, 163, 172, 176, 177, 194, 203, 214, 217, 219, 232; ו' 15, 33, 34, 49—51, 170.
רב חסדא בר בי־רב—ה' 25.
חסיד, חסידים — א' 164; ב' 14, 18, 98, 119; ג' 159; ד' 198—199, 226; ה' 17, 56, 65, 108, 112—115, 118, 127, 148, 186, 224; ו' 21, 54, 130, 135.
חסידה—עי' עופות.
חסיל—עי' שרצים ורמשים.
חפושית—עי' שרצים ורמשים.
חרב—עי' מלחמה.
חרבונה—א' 139.
חרבן־הבית—א' **119**—**128**, **168**—**183**; ב' 124—125; ג' 68, 147, 152, 182, 196, 234; ה' 101, 232.
חרדל—עי' עשבים ואילנות.
חרוב—עי' עשבים ואילנות.
חרותא—ד' 213.
חרן—א' 38.
חשד—עי' הכרעה לכף זכות וחשד.
חשמונאי—א' 150, 151; ב' 87—88, 124; ג' 48.
חתול—עי' בהמות וחיות.
חתן וכלה—ב' 38; ו' 132.

ט.

רב טבות—ה' 160.
טבי—ב' 23; ד' 220; ה' 164.
רב טביומי—ה' 146, 160.
טבילה—עי' טהרה וטומאה.
טבריא—א' 166, 175; ב' 53, 61, 73, 74, 80, 94; ג' 16, 30, 68, 94, 124, 163; ה' 32, 73, 120, 179, 200; ו' 18, 160.
טברינוס—ה' 63.
טהרה וטומאה—א' 154, 161; ב' 10, 22, 28, 30, 45, 61, 83, 88, 92, 114, 119, 129; ג' 13, 72, 88, 117, 118, 123, 133, 134, 148; ד' 196, 214, 223, 229, 232, 240; ה' 4, 34, 134, 135, 148, 152, 162, 167, 186, 210,

214, 227; ו' 5, 24, 25, 27, 33—34,
39, 56, 155, 156, 158, 161.
רב טובי בר מתנה—ה' 139.
טוביה—ה' 219.
טום—עי' עופית.
טורניברופום — ב' 24, 43; ג' 158 ; ה' 5,
12, 111.
טטריאות—עי' תיאטר.
טיטום—א' 171—172; ה' 176.
טיליא—עי' יון.
טל—עי' גשמים וטל.
טלה—עי' בהמות וחיות.
טעמי תורה—ג' 134—135, 167.
טפשות—עי' חכמה וטפשית.
טרינום—א' 173, 174.
טרית—ג' 34.
ר' טרפון — א' 40, 114; ב' 28, **37—38**,
41, 72, 94; ג' 71, 127, 140, 142;
ד' 191, 234; ה' 32, 35, 59, 78,
150, 180, 218; ו' 145, 152.

י

ר' יאשיה—ג' 136; ה' 139, 192, 207.
יאשיהו (מלך יהודה) — א' 144.
יבל—עי' עשבים ואילנות.
יבנה—א' 171; ג' 105, 115; ה' 71, 168;
ו' 145, 155.
יגיע כפים ובטלה—א' 28, 147; ב' 54; ג'
73, 74, 157, 159; ה' 23, **35—40**,
43, 187; ו' 71, 135, 157, 161, 168,
169.
ידוע—ו' 56.
יהודה—א' 44—47; ה' 235.
ר' יהודה — א' 63, 93, 105, 117, 129,
146, 147, 155, 163, 164; ב' 42, 49,
59, 60, 92, 94, 119, 128; ג' 13, 34,
36, 93, 98, 104, 105, 126, 132,
145, 166; ד' 203, 238; ה' 6, 8, 15,
18, 26—28, 37, 39, 55, 57, 66, 69,
72, 73, 101, 110, 126, 136, 141,
198, 206, 227; ו' 25, 31, 33, 144,
156, 159, 166.
רב יהודה (בר יחזקאל)—א' 177; ב' **86—
88**, 96, 98; ג' 38, 47, 92, 97; ד'
231; ה' 11, 13, 24, 30, 43, 59, 71,
75, 96, 112, 138, 140, 195, 208,
230—232; ו' 11, 14, 16, 22, 24,
35, 39, 49, 62, 148, 152, 173.
ר' יהודה איש כפר גבוריא (גבור חיל) —
ה' 165.
ר' יהודה בן בבא—ב' 47, 49, 51; ג' 3.
ר' יהודה בן בתירה—א' 130, 155; ג' 29,
72, 140; ה' 35, 158, 224; ו' 175.
יהודה בן נדידיה—א' 150.
יהודה בן גרים—ב' 60—62.
ר' יהודה בן דמא—ב' 49.
יהודה בן דוא—ב' 71, 93.
יהודה בן טבאי—ה' 212.
ר' יהודה בן לקיש—ג' 111.
ר' יהודה בן פדיה—ג' 77.
ר' יהודה בן פזי—ה' 207.
יהודה בן שמיע—ג' 41.
ר' יהודה בן תימא — א' 16; ג' 91, 136;
ה' 6, 174.
יהודה בנו של רבן גמליאל—ו' 72.
ר' יהודה בר אבינא—א' 51.
ר' יהודה בר אלעאי—ג' 72, 73, 81, 110,
155; ד' 214; ה' 26, 38, 54, 138; ו' 9.
ר' יהודה בר זבינא—א' 51.
ר' יהודה בר חיא—ג' 68.
ר' יהודה בר סנביא—ג' 179.
רב יהודה בר מערבא—ה' 151.
ר' יהודה בר נחמיה—א' 87; ה' 60.
ר' יהודה בר נחמני (מתורגמנו של ריש-
לקיש) — ג' 116; ד' 216; ה' 142,
206—207; ו' 14.
רב יהודה בר נתן—ו' 173.
ר' יהודה בר סימון—א' 43, 68, 152;
121; ג' 78, 90; ה' 111; 144.

ר' יהודה בר שמעון—ה' 8.
יהודה גר עמוני—ב' 21.
ר' יהודה הלוי בר' שלום—א' 57.
רב יהודה הנדואה—ו' 43.
ר' יהודה הנשיא (רבי)—א' 51, 105, 133, 175, 182; ב' 48, 59, 63, 66, **67**—**78**, 81, 84, 86, 94, 98; ג' 22, 26, 38, 48, 73, 80, 81, 88, 92, 93, 121, 130, 131, 140, 158; ד' 200, 204, 207, 224, 232, 236, 237; ה' 7, 15, 40, 49, 70, 76, 81, 88, 106, 156—157, 162, 168, 183, 193; ו' 6—8, 52, 150—152, 166.
יהודה וגליל — ג' 38—39, 163; ה' 84, 122, 140, 141, 147; ו' 169.
ר' יהודה חיטא—ה' 157.
ר' יהודה מבורא—ה' 98.
ר' יהודה נשיאה—ב' 88; ג' 89; ה' 191, 197, 200, 230; ו' 150.
יהויקים—א' 117—118.
יהוריב—א' 119.
יהונתן (בן משה)—ה' 51.
יהונתן—ה' 86.
יהושע (בן נון)—א' 88, 90, 93, **94**—**95**, 135; ב' 117, 118; ג' 64, 71—72, 90, 115, 118, 121, 150; ה' 190, 194.
ר' יהושע (בן חנניה)—א' 129, 130, 161, 165, 170, 181, 183; ב' 12—14, 18—24, 26, 28—29, **30**—**36**, 39, 40, 94, 111, 126; ג' 21, 22, 29, 52, 64, 66, 70, 78, 94, 113, 117, 133, 141, 158, 166; ד' 177, 186, 226; ה' 38, 60, 69, 71, 73, 79, 85, 87, 89, 111, 114, 126, 131, 137, 145, 149, 180, 184, 185; ו' 12, 18, 19, 25, 50, 156, 157, 160, 175.
יהושע בן נמלא—ב' 123; ג' 85.
ר' יהושע בן לוי—א' 6, 53, 68—72, 98, 126, 130, 179; ב' 116; ג' 14, **17**, 19, 35, 36, 53, 56, 64, 68, 70, 77, 83, 90, 98, 104, 123, 144, 160; ד' 196, 198, 203, 236, 241, 243—245; ה' 29, 45, 69, 72, 82, 90, 111, 132, 145, 162, 169, 189, 207, 230; ו' 12, 14, 24, 29, 48, 52, 55, 59, 62, 73, 137, 159, 161.
ר' יהושע בן עקיבא—ב' 42.
ר' יהושע בן פרחיה—ג' 84, 101; ד' 233; ה' 147, 196.
ר' יהושע בן קבסא—ה' 196.
ר' יהושע בן קרחה — א' 54, 125; ב' 63, 64, 127; ג' 42, 94, 136; ד' 182, 224; ה' 70, 117, 211, 218, 232; ו' 145, 150.
ר' יהושע בנו של רב אידי—ה' 163.
ר' יהושע בר חנינא—ו' 15.
ר' יהושע בר נחמני—ה' 6.
ר' יהושע דרומא—ו' 28.
ר' יהושע הגרסי — ב' 43, 45.
ר' יהושע הכהן בר נחמיה—ו' 145.
יהושפט מלך יהודה — ב' 114; ה' 212; ו' 157.
יהושפט (עמק)—ג' 61.
יואב—ג' 86; ה' 69.
ר' יודא—ג' 125.
ר' יודן — א' 22, 49; ג' 148; ד' 196; ה' 199; ו' 38.
ר' יודן בר שמואל—ג' 100.
ר' יודן בר' שמעון—א' 16; ו' 27.
ר' יודן נשיאה—עי' ר' יהודה נשיאה.
יוהאי—ב' 62.
יוהני—א' 58.
יוהני בת רטיבי—ו' 57.
ר' יוחנן—א' 21, 32, 38, 43, 45, 69, **74**, 84, 98, 126, 168, 169, 171, 173—175; ב' 6, 51, 55, 56, **79**—**84**, 88, 94—96, 100, 109, 114, 116, 117, 121, 123, 131; ג' 4, 9, 16, 25, 29, 84, 36, 38, 41, **47**, 48, 50, 52, 54, 55, 57, 58, 62—64, 73, 76, 77, 80,

82, 83, 92, 93, 98, 102, 104, 106, 107, 109, 112, 114—116, 125, 127, 131, 135, 137, 142, 144, 152, 153, 156, 164, 166; ד' 177, 179, 181, 186, 187, 192, 200, 203, 204, 216, 220—222, 224, 226, 230, 231, 239, 243—245; ה' 8, 10, 14, 15, 20, 24—26, 29—32, 35, 42, 44, 48, 49, 59, 63, 65, 73, 74, 78, 88, 89, 93, 102, 109, 120, 126, 130, 133, 134, 138, 139, 149, 156, 159, 162, 167, 172, 175, 176, 181, 182, 186, 190, 195, 197—199, 206—208, 212, 213, 226, 231, 233; ו' 9, 10, 12, 14, 21, 23, 24, 43, 49—51, 55, 61, 63, 66—68, 73, 137, 146, 150, 151, 154, 157, 165, 167, 168, 170, 171, 174.
יוחנן—ה' 156.
ר' יוחנן בן ברוקה — א' 163; ג' 117; ד' 195.
ר' יוחנן בן גדגדא—ב' 18.
ר' יוחנן בן הנזוף—ג' 124.
ר' יוחנן בן זכאי—א' 12, 127, 168, 170—171, 179; ב' 11, **13—15**, 18, 25; ג' 77, 123, 134, 167; ד' 184, 227, 244; ה' 37, 84, 89, 95, 98, 105, 118, 126, 131, 162, 184, 196, 216; ו' 4.
ר' יוחנן בן מתיה—ה' 104.
ר' יוחנן בן נורי—א' 148; ב' 19, 24, 40, 94; ג' 140; ה' 151, 167, 193.
יוחנן בן נרבאי—א' 149.
ר' יוחנן בן תורתא — א' 175; ב' 123; ג' 88, 159.
ר' יוחנן בר' אלעאי—ב' 26.
ר' יוחנן בר יצחק—ב' 113.
ר' יוחנן הסנדלר—ב' 44; ג' 29.
יוחנן חקיקאה—ה' 163.
יוחנן כהן גדול — ב' 123, 124; ג' 123; ד' 220.
יוחנן סופר—ג' 163.
יוחסין ופסול משפחה—ג' 18—19.
יוכבד—א' 51.
יום ולילה—ו' 5—9.
יום-טוב—א' 134, 146, 161, 165, ב' 26—27, 123, 124; ג' 19, 25, 54, 157; ה' 34, 214, 232; ו' 135, 165.
יום כפורים—א' **157—162**; ב' 79; ג' 10, 175, **164—166**; ד' 195, 231.
יומברום—א' 72.
יון, יונים—א' 36, 113, 149—151; ב' 54, 123; ג' 40, 48, 139, 168; ו' 153.
יונית (חכמת) — א' 151; ב' 24; ג' 71; ה' 73.
יונה (הנביא)—א' 114—115.
ר' יונה—ה' 109, 118; ו' 37.
יונה—עי' עופות.
ר' יונא בר תחליפא—ו' 152.
יונום — א' 72.
יונתן (בן שאול)—ה' 133; ו' 72.
ר' יונתן—א' 13, 84; ב' 114, 116, 117; ג' 15, 23—24, 51, 52, 64, 71, 77, 83, 128, 147, 157; ד' 207, 211, 216, 225, 230, 235, 241; ה' 6, 17, 35, 74, 81, 99, 100, 138, 203, 205; ו' 49, 144, 146.
ר' יונתן בן אלעזר—ג' 33, 101.
ר' יונתן בן הרכינס—ב' 30, 127.
ר' יונתן בן יוסף—ג' 160.
יונתן בן עוזיאל—ב' 11, **12**.
יונתן בן עמרם—ב' 73.
יונתן בן עסמי—ב' 62.
יונתן שידא—ו' 55.
ר' יונתן של בית-גוברין—ג' 38.
ר' יוסטא בר שונם—ו' 6.
ר' יוסי—א' 4, 17, 21, 66, 130; ב' 42, 49, 23, 59, 60, 62, 69, 94, 99, 107, 119; ג' 38, 41, 44, 77, 92, 96, 102, 105—106, 115, 124, 130, 139, 149, 156, 157; ד' 176, 179, 184

195, 240; ה' 11, 18, 26—27, 32, 45, 47, 55, 87, 91, 93, 105, 107, 124, 136, 141, 149, 159, 168, 170, 175, 184, 194, 198, 214, 226; ו' 3, 7, 28, 35, 38, 55, 62, 73, 159, 168, 169.
ר' יוסי איש הוצל—ו' 49.
ר' יוסי איש ציתיר—ו' 54.
ר' יוסי בן אלישע—ה' 204.
ר' יוסי בן אלעזר—ב' 72.
ר' יוסי בן זמרא—א' 33, 97; ג' 148, 150; ה' 49, 152, 155, 171; ו' 174.
ר' יוסי בן חלפתא — ג' 32, 145, 175, 182; ה' 8, 31, 49, 190; ו' 19, 152.
יוסי בן יוחנן איש ירושלים—ה' 64, 129.
יוסי בן יועזר איש צרדה—ב' 126; ג' 102.
ר' יוסי בן כיפר—ב' 128; ג' 31.
ר' יוסי בן נהוראי—ו' 35.
ר' יוסי בן עקביא—ג' 37.
ר' יוסי בן קיסמא—ב' 47; ג' 54, 74; ה' 7, 129.
ר' יוסי בן קצרתה—ה' 28.
ר' יוסי בן שאול—ד' 223.
ר' יוסי בר אבין—ב' 68.
ר' יוסי בר אסין—ו' 140.
ר' יוסי בר בון—ב' 25; ה' 81.
ר' יוסי בר זבידא—ג' 105.
ר' יוסי בר חוני—ה' 71; ו' 155.
ר' יוסי בר חנינא—א' 65, 70; ב' 96, 116; ג' 47, 101; ד' 196; ה' 59, 62, 71, 92, 201, 225, 231; ו' 6, 11, 73, 147, 159.
ר' יוסי בר יהודה — ב' 26; ג' 155; ד' 216; ה' 70, 135, 158.
ר' יוסי בר יהודה איש כפר הבבלי — ג' 100.
ר' יוסי בר נהוראי—ג' 5.
ר' יוסי בר סימון—ג' 58.
ר' יוסי הגלילי — א' 64; ב' 58; ג' 140; ד' 191, 218; ה' 14, 74, 84, 128, 235; ו' 45.
ר' יוסי הכהן—ב' 13—14; ה' 92.
ר' יוסי מן יוקרת—ב' 132; ה' 104.
ר' יוסי מעוני—ה' 191.
ר' יוסי קטנתא—ב' 98.
יוסף—א' **42—48**, 61; ב' 114; ג' 5, 9, 34, 58, 72; ד' 244; ה' 75, 195; ו' 50, 51, 53, 60, 73—74, 145, 165.
רב יוסף — א' 171; ב' **92—93**, 94, 96, 97, 99, 122; ג' 26, 55—57, 79, 103, 104, 112, 119, 137, 155, 166; ד' 183, 197, 236, 241, 243; ה' 25, 26, 30, 78, 109, 111, 123, 126, 135, 150, 170, 177, 200, 213; ו' 16, 23, 39, 50, 51.
רב יוסף בנו של רבא—ג' 79.
יוסף הבבלי—ג' 80.
יוסף חיפני—ב' 76.
יוסף מוקיר-שבת—ג' 157.
יוסף ציד-עופות—ג' 140.
יוסף שידא—ו' 60.
יועזר—עי' עשבים ואילנות.
יופי ובעור—ב' 46, 79, 80, 81, 84, 132; ג' 25, 35; ה' 12, 64, 83, 206; 73, 162.
יורקמי שר הברד—א' 130.
יחזקאל הנביא — א' 129; ב' 103, 129, 149—151; ד' 239.
יחזקאל (ספר)—ג' 122.
יחיד ורבים — ג' 118; ד' 188; ו' 150.
יין ושכר — א' 23, 42, 111, 132; ב' 22, 26, 65, 69, 71, 108—109, 120; ג' 13, 23, 25, 63, 76, 81, 139, 145, 156, 167; ד' 201, 217, 219; ה' 11—12, **14—17**, 23, 27, 55, 58, 66, 74, 99, 101, 104, 121, 140, 168, 185, 209, 217, 223; ו' 37, 46, 49, 61, 64, 66, 67, 69, 72, 131, 135, 147, 152, 157, 163—164, 174.
יין המשומר—ג' 64; ד' 244.
יכניה — א' 117.

ילתא—ב' 87; ג' 135; ו' 34.
ימים ונהרות—א' 115, 133; ב' 115, 133; ב' 105, 116; ג' 43, 129; ה' 173; ו' 3, 5, 9, 10, 12, 14, **17—19**, 23, 24, 52, 54, 63, 132—134, 143, 175.
ינאי (המלך)—א' 150, 173; ב' 3—4, 123, 124; ג' 34, 35; ד' 226, 233.
ר' ינאי — א' 53; ב' 96, 128; ג' 3, 16, 44, 95, 105, 118, 128, 155; ד' 183, 241; ה' 25, 27, 29, 35, 83, 119, 139, 164, 198, 207; ו' 22, 57, 137, 141.
ר' ינאי (דבי) — א' 16, 60; ג' 78, 100; ד' 195; ו' 27.
ר' יבא—עי' ר' אבי.
יסורים — ב' 29; ג' 12, 18, 21, 77; ד' 188, 231, 245; ה' 30, 178; ו' 168.
יעלה—עי' בהמות וחיות.
יעקב (אבינו) — א' **37—48**; ב' 74, 113, 114, 131; ג' 5, 7, 8, 17—18, 22, 27, 40, 42, 51, 52, 64; ד' 188; ה' 29, 67, 75, 141, 152; ו' 144, 157.
ר' יעקב—ב' 99; ד' 228, 236; ו' 67.
ר' יעקב איש כפר נבוריא—ה' 192.
יעקב איש כפר סכניא—ד' 191, 192; ו' 62.
ר' יעקב בן דוסתאי—ג' 34.
ר' יעקב בן זבדי—ג' 178.
ר' יעקב בן קרשי—ב' 52.
ר' יעקב בר אחא—ד' 216; ו' 54.
ר' יעקב בר אידי—ה' 181.
ר' יעקב בר חנינא—ג' 93.
יפו—א' 114.
יפת — ג' 24, 125.
יפתח—א' **95**; ה' 189; ו' 132—133.
יצחק (אבינו) — א' 32, **33—38**; ב' 104, 118; ג' 5, 7, 51, 64; ה' 7, 141.
ר' יצחק — א' 4, 25, 39, 67, 74, 110, 129, 152, 166; ב' 96; ג' 7, 19, 28, 30, 51, 54, 59, 78, 87, 95, 131, 134, 136, 145, 150, 164, 166, 167; ד' 175, 186, 196, 203, 208, 217, 226, 229, 239, 243; ה' 6, 15, 16, 33, 42, 57, 62, 65, 68, 75, 92, 119, 120, 132, 138, 164, 178, 183, 187, 189, 200, 222; ו' 17, 20, 73, 137, 154, 167, 170.
רב יצחק—ב' 76, 131; ד' 202.
ר' יצחק בן אלישוב—ב' 130.
ר' יצחק בן אלעזר — ב' 100; ג' 80, 148; ה' 169, 192.
ר' יצחק בן פנחס—ג' 99.
ר' יצחק בר אבדימי—א' 166.
רב יצחק בר ביסני—ו' 69.
רב יצחק בר יהודה—ג' 99; ה' 59.
ר' יצחק בר פרנך—ד' 216.
ר' יצחק נפחא—א' 5; ה' 12, 44; ו' 148.
יציאת מצרים — א' **62—63**; ב' 115; ג' 57; ו' **145**.
יצר-טוב ויצר-הרע — א' 20, 42; ג' 68; ד' 186, 190, 193, **206—214**, 218, 246; ה' 12, 56, 85, 166, 185; ו' 134, 137, 151, 157, 159, 170.
יקום איש צרורות—ב' 126.
ירבעם בן נבט—א' **113**, 167; ב' 119; ג' 166; ד' 220; ה' 154, 188, 189, 195.
ירדן—א' 122; ב' 40; ג' 64; ד' 186; ה' 226; ו' 18, 40, 41.
ירודה—עי' שרצים ורמשים.
ירושלים — א' 121, 142, 153, 155, 156, 160, 164, 166, 167, 169—171, 181; ב' 17, 24, 79, 105, 107—110, 128; ג' 23, **35—36**, 44, 48, 56, 57, 62—64, 89, 104, 151, 165; ד' 183, 189, 200, 233; ה' 17, 22, 41, 65, 67, 88, 126, 130, 140, 141, 150, 174, 206, 208, 209, 217, 229; ו' 4, 51, 148, 170, 173.
ירח—עי' מאורות.
יריחו—א' 153; ב' 11; ה' 133.
ר' ירמיה—א' 73; ב' 97; ג' 63, 66, 68, 112; ה' 20, 26, 92; ו' 174.

ר' ירמיה בן אלעזר — ב' 124; ג' 70; ד' 237; ה' 30, 90; ו' 53.
ר' ירמיה בר אבא — ב' 121; ה' 178, 186; ו' 50.
ר' ירמיה מדפתי—ה' 166.
ירמיהו הנביא — א' 119—121, 122, 124, 130; ג' 16, 121, 150, 151; ד' 229; ה' 120; ו' 154.
ירקות—עי' עשבים ואילנות.
ישבב הסופר—א' 162; ב' 50.
ישו—א' 172.
ישבי-בנוב—א' 101—102.
ישוע בן פנטירא—ו' 62.
ישימון (הר)—ו' 18.
ישמעאל (בן אברהם)—א' 32—33, 34; ב' 104; ה' 75.
ישמעאל (בני)—עי' אומות העולם.
ר' ישמעאל — א' 137, 148; ב' 52, 57, 94, 115, 120; ג' 13, 15, 38, 43, 49, 64, 71, 81, 82, 100, 130; ד' 185, 191, 229, 231; ה' 20, 24, 26, 33, 38, 57, 73, 78, 90, 117, 134, 141, 145, 156, 203, 224; ו' 45, 52, 62.
ר' ישמעאל (דבי, של בית)—א' 74, 144, 171; ב' 116; ג' 4, 65, 71, 111, 116, 119, 132, 155; ד' 209, 217, 220; ה' 19, 48, 111, 162, 163, 173, 184, 203; ו' 33.
ר' ישמעאל בן אלישע—א' 178, 181; ב' 31; ג' 138; ד' 205; ה' 210; ו' 59, 158.
ר' ישמעאל בן לוגה—א' 148.
ר' ישמעאל בן סתריאל—ג' 43.
ישמעאל בן פאבי (פיאבי)—א' 149; ב' 123.
ר' ישמעאל בן קמחית—א' 162.
ר' ישמעאל בנו של ר' אלעזר בן עזריה—ה' 134.
ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה—ג' 27, 128.
ר' ישמעאל כהן גדול—ב' 45—47, 51.
ר' ישמעאל בר' יוסי—ב' **65**, 69, 70, 73, 77; ג' 32, 179; ה' 58, 205, 207, 210; ו' 158, 159, 173.
ר' ישמעאל בר רב נחמן—ה' 38.
ישעיהו הנביא—א' **115**-**116**; ג' 15, 46—47, 137, 138, 149, 151, 174; ו' 158, 170.
ישראל — א' 49, 54, 62, 65, 127, 131, 137, 165, 166, 172, 175, 176, 178, 179; ב' 5, 31, 32, 104, 115; ג' **3**—**27**, 28, 40—51, 58, 67, 90, 136, 138, 145, 147—149, 151—153, 160, 164, 165, 167—168; ד' 185, 240; ה' 64, 69, 118, 143, 149, 181, 199, 204, 232; ו' 8, 10, 14, 24, 49, 131, 132, 134, 136, 139, 145, 146, 153, 154, 156, 158, 159, 172.
יששכר איש כפר ברקאי—א' 148.
יתום ואלמנה — ב' 57, 85; ה' 71, 115, **124**—**126**, 162, 208, 211.
יתוש—עי' שרצים ורמשים.
יתרו—א' 52, 53, 55; ג' 22; ה' 51, **91**.

כ.

כבוד אב ואם — ג' 67, 103; ד' 236; ה' **76**—**80**.
כבוד חבריות — ב' 13, 70; ה' **82**—**85**; ו' 170—171.
כבוד תורה ולומדי תורה—ב' **41**, 42, 65, 71, 73, 88; ג' **102**—**106**; ה' 115, 211.
כבול—ה' 140; ו' 72.
כבש—עי' בהמות וחיות.
כהונה וכהנים—א' 78—79, 99, 106, 120, 126, **144**—**150**, 153—155, 157—162, 165; ב' 10, 46, 123, 124; ג' 22, 68, 142; ד' 192, 220; ה' 34, 39, 82, 176, 191; ו' 132.
רב כהנא — ב' 81, 82, 92; ג' 119; ד

198, 212, 217; ה' 16, 40, 135, 163;
175, 221, ו' 39.
רב כהנא בנו של רב נחוניא—ה' 230.
כוחלית—א' 150.
כוי—ו' 35.
כוכבים ומזלות—עי' מאורות.
כופרה—ה' 194.
כופרים—עי' מינים.
כוש—ו' 10.
כושי—ג' 5, 7, 25.
כותים—א' 145—146, 175; ב' 30, 105;
ג' 23—24, 124, 161.
כזיב—ב' 22; ג'. 27.
כידור—ב' 57.
כי טוב—ב' 57.
כימה—עי' מאורות.
כלאים—ג' 137.
כלב—א' 78; ב' 117.
כלב—עי' בהמות וחיות.
כלבא-שבוע—עי' בן כלבא שביע.
כלכית—עי' שרצים ורמשים.
כלדיים—עי' אסטרולוגים.
כלה—עי' חתן וכלה ועי' נשואים.
כליון—ג' 30.
כמהין ופטריות—עי' עשבים ואילנות.
כמין—עי' תבואה.
כנים—עי' שרצים ורמשים.
כנען—ג' 24; ד' 220.
כנרא—עי' עשבים ואילנות.
כבא הבכור—א' 117; ב' 45—47; ג' 58—
59, 130; ד' 176, 184, 185, 229,
243; ה' 77; ו' 4, 5, 14, 134.
כסיל—עי' מאורות.
כנסת ישראל—עי' ישראל.
כעס — ג' 179; ד' 201; ה' 166—168,
182, 185; ו' 48, 131, 135, 173.
כפר הסין—ו' 150.
כפר-הנין—ו' 167.
כפר הנניה—ב' 108.
כפר סכנוה—ד' 191.
כרוב—עי' עשבים ואילנות.
כרום—עי' עופות.
כרוסיא—עי' עשבים ואילנות.
כרך — ג' 6; ד' 204; ה' 96, 224—225;
ו' 41, 52.
כרמל (הר)—ב' 108; ו' 7.
כרשא— עי' דגים.
כרשין, כשות—עי' עשבים ואילנות.
כשדים—עי' אומות-העולם.
כשפים — א' 58, 72, 112; ב' 4—5, 103;
ג' 25, 134, 158; ה' 61, 69, 206; ו'
55—58, 63, 68, 69, 175.
כתב—א' 148 ; ג' 38, 124.
כתבי-הקדש—ג' 120—122, 184.
כתל מערבי—א' 180.

ל.

לאה—א' 39; ה' 85; ו' 144.
לביאה—עי' בהמית וחיות.
לבן—ג' 8; ו' 144.
לבנה—עי' מאורות.
לוד — ב' 30; ג' 34, 127, 167; ד' 204;
ו' 171.
לודים—עי' אימות-העולם.
לודקיא—א' 173; ב' 67; ג' 158; ה' 41.
לוז—ג' 163; ה' 9, 133.
לוז—עי' עשבים ואולנות.
לוז של שדרה—ג' 66.
לוט—א' 131; ו' 144.
לוי—א' 44.
ר' לוי—א' 22, 28, 32, 37, 41, 56, 62,
67, 75, 98, 132, 133, 138; ב' 85,
120, 122, 124; ג' 6, 13, 26, 30, 32,
92, 93, 134—136, 140, 149; ד' 187,
229, 237, 242; ה' 5, 10, 60, 67,
93, 94, 144, 152, 154, 161, 171,
173, 179, 184, 185, 204, 220, 230;
ו' 6, 7, 9, 12, 17, 18, 53, 72, 137.
לוי בן סיסי—ב' 71.

ר' לוי בן פרטא—ה' 67.
לוי הכרד—ה' 134.
לויה—ה' 132—133.
ר' לויטס איש יבנה—ה' 168.
לויתן—א' 115; ג' **63—64**; ד' 182; ו' 18, 40, 43, 143.
לולב—א' 162; ג' 137; ד' 237; ה' 72, 94; י' 157.
לוליאני—ג' 37.
לולינוס—א' 173; ב' 30.
לוסטוס—ג' 37.
להשים—ב' 56; ו' 57, **58—70**.
לילין—עי' שדים.
לילית—ו' 55.
ליצנות—עי' שחוק וקלות-ראש.
לכך—א' 19.
לסטים—עי' גניבה וגזילה.
לעז—ג' 38.
לעתיד-לבוא — ב' 104; ג' 7, 8—9, 48, 50, 51, **62—66**, 127, 137, 160; ד' 214, 228, 234, 237; ה' 68, 96, 147, 154, 156; ו' 40, 149, 154, 160.
לפנים משורת-הדין — א' 8, 30; ד' 205; ה' 104, **213—214**.
לפת—עי' עשבים ואילנות.
לקט—עי' מתנות עניים.
לשון הבאי—עי' גוזמא.
לשון הקודש—עי' לשונות.
לשון-הרע — א' 52—53, 116, 134; ב' 3; ד' 226; ה' 147, **152—157**, 164, 185, 186; ו' 133, 160, 172.
לשון חכמה—ו' 139—140.
לשון-חכמים—ב' 86—87; ג' 126.
לשון נקיה ונבול פה—ה' **162—163**, 172.
לשון של זהורית—א' 145, 159—161, 168.
לשונות — א' 43, 47, 132; ב' 11, 116; ג' **37—39**, 116, 124—126, 149; ה' 3, 72, 206; ו' 44.
לשכת הגזית—א' 144; ב' 6, 17; ה' 214.
לשכת הכלים—א' 144.
לשכת השאים—א' 144.
לתקנת הרבים—ה' 222—225.

מ.

מאבד עצמו לדעת—ג' 133.
מאדים—עי' מאורות.
מאורות — א' 10—11, 36, 95, 108, 124; ב' 32, 74, 86, 105, 106, 113; ג' 6, 16, 17, 56, 63, 129, 160—162; ד' 175—178, 183, 232, 245; ה' 23, 229; ו' 4, 5, **6—11**, 19, 44, 48—49, 55, 56, 58, 63, 130—132.
ר' מאיר—א' 13, 63, 64, 114, 146, 169; ב' 49, **51—60**, 94, 119, 122; ג' 3, 4, 13, 16, 17, 23, 32, 37, 66, 67, 74, 77, 83, 94, 100, 113, 114, 130, 132, 139, 146; ד' 177, 199, 210, 217, 227, 231, 238—240; ה' 4, 9, 13, 15, 32, 37, 39, 51, 54, 59, 69, 87, 95, 101, 111, 122, 132—134, 136, 139, 143, 145, 157, 168, 179, 183, 215, 218; ו' 33, 38, 44, 62, 152, 167.
מבנאי—ב' 22.
מבול—א' **21—23**; ג' 24.
מכטאים—עי' פתגמים ומבטאים.
מגדל-עדר—ה' 83.
מגלת תענית—ב' 123—124; ג' 41.
מגרפה—א' 143.
מדבר—ו' 9, 10, 28, 42, 134.
מדה כנגד מדה—א' 49, 132; ב' 115; ד' **233**; ה' 67.
מדרש—עי' אגדה.
מדת הדין ומדת הרחמים—א' 8, 11, 30, 54, 74, 93, 125, 138; ב' 45; ג' 52; ד' 178, 182, 196, 230.
מואב—עי' אומות-העולם.
מואב—ו' 33.
מודעים—א' 150.

מוכס—ה' 100, 115.
מוכסים—עי' עשבים ואילנות.
מולך—עי' עבודה זרה.
מונבז—ג' 21; ה' 110.
מוצא—א' 161.
מוצאי-שבת—ג' 156.
מורה-הוראה—עי' דין ודינים.
מזבח—א' 149, 161; ב' 123.
מזוזה—ב' 75; ג' 23, 125, 130, 132; ד' 237.
מחווא—ג' 154; ה' 56; ו' 41.
מחלון—ג' 30.
מחליקת—עי' שלום ומחלוקת.
מחנים—א' 39.
משה אלהים—א' 55.
מטטרון—א' 20, 90, 122; ב' 46; ג' 50; ד' 185.
מטרונה, מטרוניתא—ב' 26, 43; ג' 22, 41, 145, 176, 182, 210, 212; ה' 31, 49, 103, 148; ו' 68.
מי מריבה—א' 79—80.
מיכאל (המלאך)—א' 29, 40, 57, 63, 91; ב' 46; ד' 183, 185—187, 196, 246; ה' 50, 234; ו' 4.
מיכה (הנביא)—ג' 137, 150; ו' 158.
מיכה—א' 73; ה' 130.
מיכל—ו' 148.
מילה—ב' 67; ג' 7, 21, 22, 41, 51, 130, 133, 153; ד' 237, 247; ה' **5—10**; ו' 135, 157, 163.
מילין—עי' עשבים ואילנות.
מים—א' 9—10; ב' 66; ג' 69—70, 76; ה' 25, 27, 55, 225—229; ו' 3, 6, 9, 17, 18, 30, 38, 42, 46, 57, 60, 65, 68, 69, 142, 143, 159.
מים המרים—ה' 66—67.
מירון—ב' 62.
מישא בן בנו של ר' יהושע בן לוי—ב' 97.
מישאל—עי' חנניה מישאל ועזריה.
מישן—עי' אומות-העולם.
מיתה—א' 16—20, 36, 80—81, 85—86, 88—92, 102; ב' 6, 15, 33, 77, 90, 92, 105; ג' 137; ד' 182, 195, 208, 222—223, 231; ה' **7—10**, 36, 55, 133, 138, 143, 145, 160, 177, 234; ו' 5, 37, 59, 66, 73, 131, 134, 161, **162—167**.
מיתת בית-דין—ה' 27.
מינים—א' 7, 13, 80, 173; ב' 31, 54, 58, 76, 91, 127, 129; ג' 6, 13, 30, 34, 45, 46, 54, 57, 79, 116, 119, 130; ד' 177, **191—193**; ה' 28, 172, 188, 200; ו' 62, 159, 160.
מכין—עי' שמים.
מכות מצרים—א' 58—60; ב' 114.
מכירת יוסף—א' 42; ב' 45.
מלאך-המות—עי' מיתה.
מלאכה—עי' יגיע כפים.
מלאכי—ב' 11, 12; ג' 152.
מלאכים, מלאכי-השרת—א' 12, 13, 18, 35, 39, 40, 45, 50, 64, 69, 70, 81, 120, 122, 137, 138, 162, 166, 179; ב' 13—14, 17, 41, 45, 47, 62, 66, 77, 80, 115; ג' 3, 27, 35, 38, 50, 52, 61, 132, 138, 141, 149, 155, 164; ד' 182, **183—187**, 192, 196, 202, 207, 210, 216, 219, 220, 223, 225, 239, 243—247; ה' 3, 4, 82, 94, 112, 130, 144, 150, 204, 207, 225, 232; ו' 4, 44, 53, 55, 72, 143, 152, 157, 159, 162—164.
מלחמה—ג' 55; ה' 6, 226, **235—236**; ו' 153.
מלך, מלכות—א' 150—151, 165, 170—171, 173; ב' 15, 74, 91, 92, 105—106, 119, 129, 131; ג' 18, 23, 42, 44, 52, 54, 58, 68, 73, 103, 130, 133, 147, 158; ד' 178, 192, 198, 200, 243; ה' 23, 30, 39, 54, 79, 82, 89, 102, 103, 195, **198—203**;

ו' 28, 32, 51, 60, 130, 132, 134, 136, 141, 144, 149, 171, 172.
מלכת שבא—א' 108—110.
מלמדי תורה — ג' **82—86**; ו' 135.
מלשינות—א' 169; ב' 60, 92; ג' 14, 55; ה' 189; ו' 152.
ממון—ה' 33, 42, 44, 51, 93, 127, 134, 205, 208, 210, 219; ו' 130, 152, 167.
ממזר—ה' 64, **67—68**.
ממרא—א' 58.
מן — א' **65—66**, 70; ב' **115**; ג' 183; ו' 4, **146**, 155.
ר' מנא—ג' 133; ד' 191; ה' 152, 192.
מנהג—ג' **140**; ה' 81, 130, 137; ו' 158.
מניח—ה' 65.
מנורה—א' 75; ג' 47.
מנחם—א' 180—181.
ר' מנחם בר יוסי—ג' 127.
מנחם טלמיא—ו' 146.
ר' מני—ד' 204; ה' 108, 191.
ר' מני בן ר' יונה—ב' 130; ו' 151.
ר' מני בר פטיש—ה' 166.
ר' מני דקיסרין—ו' 169.
מנין (עשרה)—ד' 176, 202, 203.
ר' מנסיא—ה' 157.
מנשה (בן יוסף)—א' 44; ו' 145.
מנשה (מלך יהודה) — א' 115, 116—**117**; ד' 230; ה' 180.
רב מנשה—ה' 96.
ר' מנשה (רבי)—ג' 157.
מסטיקין—ג' 116.
מסכת—עי' תלמוד
מעביר על מדותיו—ה' 91, 92, 185; ו' 131.
מעון—ה' 191.
מעון—עי' שמים.
מעין — ע' ימים ונהרות.
מערבא—עי' ארץ ישראל.
מערת המכפלה—א' 30, 47, 122; ג' 28.
מעשה בראשית—א' 7—12; ג' 140—141; ה' 203; ו' 4, 7.
מעשה מרכבה—ב' 13; ג' 78, 140—143.
מעשר — ב' 84; ה' 77, 116—117, 150; 172; ו' 135.
מפגיע—עי' שרצים ורמשים.
מפיבשת—ב' 119; ה' 154.
מפתחות (התיבל)—א' 120; ב' 120.
מצוה ועברה—ב' 17, 50, 93, 122; ג' 8—9, 20, 29, **127**—138, 157, 165; ד' 214—218, 231—233, 235, 236; ה' 6, 23, 79—80, 93, 104, 135, 145, 160—161, 177, 186; ו' 5, 157—159, 163, 167.
מצלי-דין—א' 30.
מצרים—א' 42, 45, **49—64**; ב' 104, 114—115; ג' 25, 32, 40, 45, 48, 58; ה' 75, 105, 159; ו' 10, 131, 146.
מקדש—עי' בית-המקדש.
מקדש חניו—א' 146.
מקרא ומשנה — א' 5; ב' 13, 37; ג' 46, 70, 87, 91, 95, **98—100**, 103, 110, 113, 116, 126, 128, 135; ד' 244; ה' 6, 37—38, 98, 227.
מר בנו של רבינא — ג' 96; ד' 205; ה' 177, 183.
מר בר רב אשי—ג' 106; ה' 211; ו' 54.
מראית עין—ג' 139.
מרגלים—ב' 117; ה' 153, 159.
מרגלית—עי' אבנים טובות.
מרדכי—א' 131, **136—140**; ג' 48, 169.
מרודך-בלאדן—א' 116.
מרוטה—ו' 28.
מרטנאי—ו' 168.
רב מרי—ה' 109; ו' 37, 166.
רב מרי בן בתו של שמואל—ו' 152.
מרי בר איבק—ה' 214.
מרי בר רב הונא—ה' 177.
מרים—א' 51; ה' 153—154, 196, 225.
מרים בת בולגה—א' 149.
מרים בת נחתום—א' 177.
מרמקון—עי' עשבים ואולנית.

מרקילים—ג' 84; ד' 191; ה' 129.
מרתא בת ביתוס—ב' 123.
משא-ומתן — עי' בהורה.
משא-פנים — א' 211—513.
משה — א' 13, **51**—**93**, 98—99, 122—125, 130, 135, 137; ב' 33, 47, 67, 69, 117, 118; ג' 5, 13, 15, 20, 30, 31, 42, 47, 64, 83, 87, 88, 115—118, 120, 121, 125, 126, 129, 137, 149—151, 153, 167—168; ד' 176—178, 194, 197, 199, 220, 236, 239, 240, 242; ה' 35, 40, 46, 51, 91, 119, 137, 142, 153—154, 160, 166, 167, 170, 171, 188, 189, 193, 197, 198, 203, 221, 225—226, 236; ו' 34, 42, **145**, 146, 155, 157, 164.
משיח — א' 175; ב' 70, 121; ג' **53**—61; ד' 218, 246; ה' 182, 213; ו' 27, 38, 130, 134, 154.
משכן—א' 75—76; ב' 116; ג' 13.
משל—א' 3—6, 12—15, 17, 18, 20, 21, 25, 28, 31—33, 37—39, 41, 42, 53, 56, 58, 60—63, 65—69, 73, 75, 76, 83, 86, 91, 97, 98, 103, 109—110, 121—123, 128, 129, 132—134, 142, 152, 165; ב' 6, 15, 25, 31, 38, 40, 43, 56, 59, 78, 94, 115, 118, 119, 122, 123, 131; ג' 3, 7, 13, 15, 16, 18, 20, 22, 46, 47, 50, 52, 57, 65, 68, 73, 89, 94, 95, 107, 116, 121, 124, 127, 131, 132, 135, 138, 145, 149, 151, 159, 160; ד' 180, 187, 193, 194, 199, 209, 222, 223, 227, 229, 235—237, 240—243, 245; ה' 9, 10, 35, 47, 48, 67, 74, 87, 94, 95, 111, 136, 143, 152, 155, 161, 183, 189, 190, 191, 204, 218, 229, 232—233; ו' 10, 12, 73—**79**, 140, 144—146, 155—153, 160, 166.
משלי—ג' 92, 122; ה' 6.
משנה—עי' מקרא ומשנה.
רב משרשיא — ב' 99; ג' 139; ה' 199; ו' 32.
מת מצוה—ה' 137.
מתון—ה' 167.
מתיא בן חרש—ג' 29; ד' 210—211, 231; ה' 89, 171; ו' 68.
מתיא בן שמואל—א' 158.
מתן תורה— א' **67**—**72**; ב' 116; ו' 134, **146**.
רב מתנה—ב' 87—88; ה' 176.
מתנות כהונה—ו' 155, 175.
מתנות עניים—א' 78—79; ג' 136; ה' 77, 116, 122, 123; ו' 155, 175.
מתתיה בן יוחנן כהן גדול—ג' 48.

נ.

נבואה ונביאים — א' 51, 86—87, 183; ג' 24, 69, 115, 118, **147**—**152**; ד' 187, 190, 227, 231; ה' 144, 166, 173, 190, 195; ו' 50, 133, 145, 153, 155.
נבוזראדן—א' 120, 125.
נבוכדנאצר—א' 108, 116, 117, 120, 126, 128—130, 135, 174; ב' 103, 121, 125; ג' 5, 9, 59, 184; ה' 133; ו' 22.
נבול פה—עי' לשון נקיה ונבול פה.
נבל (שר של עניות)—ה' 33.
נבלות וטרפות—ג' 133.
נגה—עי' מאורות.
נגעים ואהלות—עי' טהרה וטומאה.
נגר-טורא—עי' תרנגל הבר.
נדב ואביהוא—א' **72**; ד' 219; ה' 189.
נדוי — ב' 28, 68, 70, 83, 86—88, 130, 140; ד' 233; ה' 96, 107; ו' 53, 54.
נדרים ושבועות — ב' 62; ג' 20, 46, 47

118 ; ה' 4, 24, 57, 90, 95 , 131 , **148** , **160—162**, 219 ; ו' 135, 156 , **161**, 169.

נהוראי—ב' 52; ג' 74, 91, 101; ה' 198.

נהר־פקוד—ה' 97.

נהרדעא—ב' 86, 88, 128; ד' 212; ה' 29; ו' 9.

נהרות — עי' ימים ונהרות.

נוב — א' 101; ה' 109, 118, 133, 155.

נוי—עי' יופי.

נזיפה—עי' נדוי.

נזיר—ב' 3; ה' 12.

נח—א' **21—23**; ב' 113; ג' 5, 129.

נחום, איש גם זו—ב' 36—37.

ר' נחום בר סימאי (איש קדש קדשים) — ב' 99.

נחום אבלים — ב' 14—15 ; ה' 107, 110, **140—143**.

ר' נחוניא (הגדול)—ה' 90—91.

ר' נחוניא בן הקנה — ב' 97; ג' 73 ; ה' 84, 118.

נחיש—ו' 72—73.

ר' נחמיה—א' 105, 117, 129; ג' 23, 105—106 , 124 ; ה' 3, 15, 72, 121, 138, 146, 156, 180, 194, 215.

נחמיה העמסוני—ג' 103.

רב נחמן—א' 3; ב' 131; ג' 6, 135, 144, 151 ; ד' 187 , 203 ; ה' 14 , 32, 62, 65, 72 , 76, 107 , 125 , 175 , 187 , 211, 212, 231; ו' 16, 34, 166, 177.

ר' נחמן בנו של רב חסדא — ג' 82 ; ה' 170.

ר' נחמן בר אבא — א' 97.

רב נחמן בר אושפרתא—ה' 231.

רב נחמן בר חנין—ד' 213.

רב נחמן בר יעקב—ו' 15—16.

רב נחמן בר יצחק — א' 143; ב' 86—88, 132 ; ג' 23, 94, 96, 101, 109, 135, 155, 157; ד' 195, 198, 217; ה' 19, 51, 84 , 120, 153, 163 , 166 , 170, 174 , 207 ; ו' 15, 48 , 49, 63, 141, 165.

רב נחמן בר כהן—ה' 209.

נחמני—עי' אביי.

נחש (הקדמוני) — א' **16—17**; ג' 139; ו' 160.

נחש—עי' שרצים ורמשים.

נחשון—ג' 163; ה' 52.

נטילת־ידים—ב' 43—44; ה' 21.

נטילת לולב—א' 162—163.

נילוס—א' 61.

נינוה—ה' 226, 227.

נירון—א' 169.

נכה—א' 108.

נמלה—עי' שרצים ורמשים.

נמר—עי' בהמות וחיות.

נמרוד—א' 23, 26—27; ג' 5, 8, 184; ו' 4

נס — ג' 169, 183; ה' 5, 28, 29; ו' 152, 164.

נסוך המים—א' 163.

נעמה (אחות תובל־קין)—ד' 210.

נעמה העמונית—ה' 142.

נעמי—ג' 30.

נעמיות—עי' עופות.

נפש—עי' נשמה.

נפתלי—א' 46, 48.

נציבין—א' 155; ג' 29.

נקדימון בן גוריון — א' 169, 179; ב' 25; ה' 229.

נקיד (שר של מזונות)—ה' 33.

נקימה ונטירה—ג' 109; ה' **86**; ו' 173.

נקנור—א' 124, 150.

נר מערבי—א' 145, 168.

נרש—ה' 97.

נשואים—א' 39; ב' 78; ג' 79, 114, 115, 157; ד' 214 ; ה' 6, **47—60**, 199; ו' 132, 157, 169.

נשדיר—עי' עשבים ואילנות.

נשיא — ב' 46 , 52, 71, 76, 83, 86; ה' 226; ו' 150.

נשמה—ב' 10; ג' 160; ד' 176, 180, 182, 184, 216, 220, 223, 237, 243, 245, 247; ה' 4, **10—11**, 134; ו' 4, 7, 131, 132, 162, 174.
נשר—עי' עופות.
נתאי הארבלי—ד' 224; ה' 87, 183.
ר' נתן—א' 61, 165; ב' 28, 52; ג' 53, 104, 113, 138; ה' 27, 130, 151, 162, 210, 222; ו' 9, 11, 14, 165, 166.
ר' נתן בן יוסף—ג' 113.
ר' נתן בר אמי—ה' 48, 123.
ר' נתן בר יוסי—ה' 180.

ס.

סבטא בן אלס—ד' 190.
סבבא—ו' 18.
סגי-נהור, סומא—עי' בעל מום.
סדום—א' 30—31; ה' 91, 93, 159; ו' 14, 18, 19, 64.
סוטה—ה' **65—67**; ו' 160.
סוכה—עי' סכה.
סוכר-עין (עין-סוכר)—א' 156.
סומכוס—ב' 59.
סוס—עי' בהמות וחיות.
סופרים—ג' 119.
סורא—ה' 100; ו' 42.
סוריא—ג' 162.
סוריאל שר הפנים—ו' 59.
סחורה ומוחרים—ב' 80; ג' 21, 74, 77, 114, 146; ד' 214; ה' **41—45**, 73, 97—99; ו' 13, 73, 135.
סיג—ג' 138—139.
סיחון—א' 135; ג' 16.
רב סימאי—א' 69; ג' 66.
ר' סימון—א' 10, 12; ג' 37, 121, 149, 164; ד' 216, 239; ה' 149; ו' 21, 172.
סימניא—ב' 71.
סיני (הר)—א' 69—70; ב' 116; ג' 17, 26, 115, 118, 129; ה' 72, 161, 170, 171, 174; ו' 42, 146, 154, 156.
סיני ועוקר הרים—ב' 94.
סיסרא—א' 64, 135, 171.
סירבא—ה' 101.
סכה—ב' 26; ג' 9, 64, 137, 168; ד' 237; ו' 17.
סכנה—ה' 18, 28, 29; ו' 60—61, 63, 67, 68, 71.
סכנין—ג' 34.
סלמנדרא—ד' 246; ו' 31.
רב סמא בנו של רב ייבא—ה' 123.
סמאל—א' 91; ב' 46; ו' 145.
סמבטיון—ג' 57, 158.
סמיכה—ב' 49.
סממית—עי' שרצים ורמשים.
סמנים—א' 166; ג' 93, 121; ו' 10, 56, **73**, 144, 165, 166.
סנתרי—עי' עשבים ואילנות.
סנדלפון—ד' 185.
סנה—עי' עשבים ואילנות.
סנהדרין—א' 117; ב' 124; ג' 90; ד' 238; ה' 68, 176, 206, 215, 218.
סנונית—עי' שרצים ורמשים.
סנחריב—ב' 21, 114, 121; ג' 5; ה' 133.
סעודת מצוה—ג' 110.
ספר „הוא", „זאטוטי", „פען"—ג' 120.
ספר תורה—עי' תורה.
רב ספרא—ג' 31, 45, 155; ד' 205; ה' 101, 160; ו' 43, 67, 157, 170.
ספיר—עי' אבנים טובות.
סרבנות—ה' 91; ו' 131.
סרח בת אשר—א' 61.
סרקיא—ב' 67.
סתרי תורה—ג' 140—143.

ע.

עבדים—עי' פועלים ועבדים.
עבודה-זרה—א' 26, 37, 53, 63, 73, 113,

114, **117**, 129, 132, 173, 177; ב'
23—24, 43, 55, 120, 122; ג' 7, 20,
23, 27, 28, 44, 84, 132, 134, 153;
ד' 166, 176—177, **187—191**, 206,
211, 213, 229; ה' 40, 65, 77, 130,
144, 153, 158, 167, 206; ו' 6, 130,
145—147, 171.
עבודת אדמה—ב' 60; ג' 29; ה' 22,
40—43.
עבודת יום הכפורים—א' 157—162.
עבור השנה—ב' 82—83; ג' 31, 160,
162—163; ו' 149.
עבירה—עי' מציה ועבירה.
עבר—ו' 154.
עבר—ו' 44—45.
עגל—א' **72—74**; ב' 27; ג' 13, 17, 125,
134; ה' 35; ו' 146.
עגל—עי' בהמות וחיות.
עדים—ה' **218—219**; ו' 131, 132, 152, 168.
עדשים—עי' תבואה.
עוג מלך הבשן — א' 21, **82—83**, 135;
ג' 16; ו' 47.
עוזא שר של מצרים—א' 63.
עוזיהו—ו' 160.
רב עוירא—א' 50; ג' 138; ה' 19, 111, 173.
רב עולא—א' 173; ב' 96; ג' 30, 55, 68,
105, 112; ד' 217; ה' 38, 77, 142,
174, 231; ו' 60, 141.
עולא רבה—א' 76.
עולי-רגלים—א' 166—167; ה' 228.
עולם — א' 7—8, 15; ג' 159, 175; ו' **3—**
5, 7—8.
עולם-הזה ועולם-הבא — א' 40—41, 45; ב'
14, 24, 48, 49, 55, 75, 77, 131; ג'
6, 20, 22, 29, 34, 37, 53, 57, 75,
77, 78, 81, 87, 142, 149, 159, 165;
ד' 207, 212, 214, 216, 219, 225,
228, 233, 234, 240, 243; ה' 9, 16,
31, 38, 57, 80, 110, 153, 164, 171,
175, 177, 180, 181, 184, 194; ו' 42,

43, 61, 132, 134, 135, 146, 154,
170, 173.
עומר—א' 139, **156**; ג' 167.
עופות—א' 16, 19, 21—22, **101**, 108, 111,
166; ב' 131; ג' 11, 22, 25, 29, 35,
62, 78, 119, 133, 140; ד' 180, 239;
ה' 3, 31, 64, 79, 86—88, 132, 147,
224; ו' 20, 21, 24, **25—27**, 33,
41—43, 52, 56, 63, 65, 67, 70—73,
130, 143—144, 152.
מר עוקבא — ג' 118, 124, 155; ה' 119,
121, 152—154, 172, 176, 208; ו' 34.
עוקצין (מסכת)—ב' 52, 96.
עורב—עי' עופות.
עזאל—עי' שמחזאי ועזאל.
עזה (מדבר)—ג' 25.
עזות-פנים—עי' בשת-פנים ועזות-פנים.
עזרא — א' **130**; ב' 11, 20; ג' 19, 120,
121; ו' 139.
ר' עזרא בן בנו של ר' אבטולס—ו' 139.
עזרה—א' 148—149; ה' 214, 215.
עזרת ישראל, —נשים—א' 164.
עזריה—עי' חנניה מישאל ועזריה.
עזריה—ב' 126.
עטלף—עי' שרצים ורמשים.
רב עיליש—ב' 131.
עילם—עי' אומות-העולם.
עין-הרע — א' 43; ה' 23, 116, 184, 185,
201; ו' **73—74**.
עין-תאנה—ו' 163.
עיפה—א' 32.
עיר—עי' ברק.
עיש—עי' מאורות.
עכבר—עי' שרצים ורמשים.
עכברא—ב' 68.
עכו—א' 58, 143; ב' 22, 23, 30; ג' 27;
ה' 50; ו' 13, 19.
עכבש, עלוקות—עי' שרצים ורמשים.
עלי—ב' 98.
עמון—עי' אומות-העולם.

עמום—ג' 150.
עמינרב—ה' 51.
עמלק—א' **66—67**, 135; ג' 15, 20; ה' 109;
198; ו' **146**.
עמרי—ג' 29.
עמרם—א' 51.
רב עמרם החסיד—ד' 212.
ענבים—עי' פירות.
ענוה וגאוה — א' 71, 97, 169; ב' 9—10,
68, 71, 77, 86, 93, 129; ג' 5, 11,
25, 54, 76, 77, 108, 109, 148; ד'
179, 224; ה' 17, 62, 83, **168—174**,
184, 186, 194; ו' 136, 169.
עני ועשיר, עניות ועשירות — ב' 35, 73,
105, 128, 130; ג' 12, 25, 42, 43,
72, 77, 84, 145, 146; ד' 182, 212,
219; ה' 23, 25, **31—35**, 39, 57, 85,
108, 111, 116, 117, 119, 123, 126,
139, 140, 174, 183, 186, 197, 211;
ו' 37, 48, 49, 60, 73, 130, 132—
135, 137, 155, 162, 168, 169.
רב ענן—ג' 155; ה' 211.
עננים—עי' גשמים.
עסיא—ב' 65, 81.
עסקן בדברים—עי' ר' אסי ור' שמעון בן
חלפתא.
עפרון—ד' 218.
עפריים—א' 58.
עצבות—עי' שמחה ועצבות.
עצלן, עצלות—ג' 102, 167.
עצרת—ג' 167—168; ו' 16.
עקביא בן מהללאל — ד' 224, 235; ו'
149.
עקדת יצחק—א' **33—36**; ג' 164.
ר' עקיבא (בן יוסף)—א' 7, 11, 54, 148,
171, 175, 181, 183; ב' 20—23, 28—
30, 37, **38—45**, 51, 53, 54, 94, 95,
98, 114, 115, 119, 126, 127; ג' 3,
12, 22, 26, 27, 31, 44, 76, 78, 79,
83, 87, 88, 94, 103, 108, 114, 127,
141, 151, 157—159, 165—167; ד'
184, 185, 188, 192, 193, 210, 234,
244, 247; ה' 3, 5, 8, 12, 18—20,
24, 32, 53, 54, 59, 64, 68, 69, 73,
81, 85, 89, 90, 111, 112, 114, 116,
134, 135, 137, 151, 158, 164, 167,
179—180, 182, 190, 194, 218, 224,
226, 235; ו' 17, 23, 39, 56, 61,
135, 150, 157, 158, 163, 164, 173.
עקילס (בן אחותו של אדרינוס) — ג' 21
22; ה' 164; ו' 156.
עקרב—עי' שרצים ורמשים ועי' מאורות.
ערב יום הכפורים—ב' 41; ד' 212; ה' 56,
121; ו' 165.
ערב שבת—א' 14; ג' 54, 154—156, 158;
ו' 53, 156.
ערבה—עי' עשבים ואילנות.
ערבות—עי' שמים.
ערביים—עי' אומות-העולם.
ערוד—עי' שרצים ורמשים.
ערי מקלט—ה' 221—222.
עריות—א' 42, 173; ג' 25, 43, 132, 134;
ד' 208, 211—214, 231; ה' 6, 35,
40, **63—68**, 153, 157, 186; ו' 19,
48, 133, 146, 147, 151—152, 157,
170, 171.
ערפד—עי' שרצים ורמשים.
ערפה—א' 102.
ערקת-לבנה—ו' 43.
עשבים ואילנות—א' 10, 14, 16, 75, 140—
141, 162, 163; ג' 9—15, 18, 33, 34,
36, 62, 63, 95, 98, 159, 160; ד'
208, 210, 221, 225; ה' 13, 15, 25,
26, 41, 170—172, 174; ו' 11, 14,
21—23, 24—25, 29, 35, 41, 43,
44, 48, 49, 58, 59, 62—71, 73, 143.
עשו—א' 37—41, 47—48; ג' 7, 27, 58,
64; ד' 188; ה' 75, 152.
עשו (בני)—עי' אומות-העולם.
עשרה הרוגי מלכות—ב' 45—51.

עשרת השבטים — א' 43—48; ב' 46; ג' 37, 57, 58, 90, 131; ה' 15.
עתיד לבוא—עי' לעתיד לבוא.

פ.

פאה—עי' מתנות עניים.
פארן—א' 32.
פדיון שבויים—ב' 31. 66; ג' 103; ה 120, 126.
פדן ארם—א' 41.
פואה—עי' עשבים ואילנות.
פוטיפר, פוטיפרע—ג' 9, 72.
פומבדיתא—ב' 86, 92. 96; ה' 96, 97; ו' 69, 152—153.
פועלים ועבדים—ב' 49, 57, 80, 86—88, 99, 104, 132; ג' 24; ד' 182, 233, 242; ה' 11, 24, 44, 49, 86, **104—108**, 186, 193; ו' 130, 169.
פורים—ג' 169; ה' 141.
פחד—ו' 60, 61, 173.
פיל—עי' בהמות וחיות.
פילוסופים — א' 8; ג' 45, 90; ד' 181, 187, 188; ה' 89, 210; ו' 25.
פינקאי—א' 149.
פיתום—ו' 56.
פלימו—ב' 16; ד' 212.
פלפלין—עי' עשבים ואילנות.
פלשתים—עי' אומות-העולם.
פמים—ג' 54; ח' 200; ו' 18, 38.
פמליא של מעלה—עי' מלאכים.
פנחס (בן אהרן הכהן) — א' 84, 95—96, 149; ד' 226; ה' 51.
ר' פנחס — ג' 18, 43, 164; ה' 9; ו' 13, 172.
רב פנחס בן חמא—ה' 31, 69.
ר' פנחס בן יאיר — א' 182; ב' 61, **65—67**, 91, 148; ה' 186.
ר' פנחס בן ערובא—א' 172.
ר' פנחס הכהן—ה' 62.
פנינה—א' 97.
פנים—עי' פמים.
פסח—א' 155; ב' 8; ג' 81, 145, 167.
פעור—עי' עבודה זרה.
רב פפא — ב' 69, 96; ג' 89, 110, 119, 128, 155; ד' 182, 201; ה' 14, 43, 44, 65, 90, 123, 139, 211, 219, 231; ו' 14, 31, 34, 37, 39, 58, 60.
פפא (נהר)—ו' 152.
רב פפא בר שמואל—ה' 107; ו' 34, 41.
פפוס—א' 173; ב' 30.
פפוס בן יהודה—ב' 44; ה' 59.
רב פפי—ב' 132.
פקדון—ב' 57—58.
פקוח נפש—ג' 132, 157, 160; ה' **133—135**; ו' 171.
פקיעין—ג' 117.
פרד—עי' בהמות וחיות.
פרה אדומה—ב' 110, 111; ג' **134**.
פרוגיתא—ה' 15.
פרוקלוס בן פילוספוס—ב' 13.
פרושים — א' 150, 161, 181; ג' 123; ד' 226, 234.
פרות — א' 16, 23, 170, 181; ב' 6, 29; ג' 33—35, 70, 78, 111, 136; ה' 8, 115, 224; ו' 9, 12, 14, 23, 52, 61, 66—69, 73, 169.
פרידא— א' 117; ג' 86; ו' 139.
פרידא — עי' פירות.
פריה-ורביה—עי' בנים.
פרישות—ה' 161, 186; ו' 135.
פרנס—א' 54, 55, 57, 62, 99; ב' 21, 86; ג' 30, 112; ה' 106, 117, 140, 186, 188—**197**; ו' 131, 150, 173.
פרנסה—עי' מזונות.
פרס (אנשי)—עי' אומות-העולם.
פרעה—א' 42—44, 46, 50—62, 64, 171; ג' 5, 15; ה' 132; ו' 145.
פרעה נכה—עי' נכה.
פרעון חוב—ב' 43.

פרעוש—עי' שרצים ורמשים.
פרקמטיא—עי' סחורה.
פישתבינא—ו' 153.
פרת—ב' 99; ה' 171, 203; ו' 18, 19.
פשוטו של מקרא—ג' 119.
פשרה—ה' 213.
פתגמים ומכתמים — ו' **80—129**, 137 — 139.

צ.

צבוע — עי' בהמות וחיות ועי' שרצים ורמשים.
צבור, צרכי צבור — ב' 41; ג' 77, 112, 140; ד' 203; ה' **187—189**, 205, 225, 226, 229; ו' 168, 174.
צבועים, צביעות—ד' 226.
צבי—עי' בהמות וחיות.
ר' צדוק — א' 154, 170, 171; ב' 20, 23; ג' 31; ד' 210.
צדוק—ד' 234.
צדוקים — א' 161, 163; ב' 124; ג' 65, 123; ד' 193, 220, 234.
צדיק ורשע — א' 38, 60; ב' 28, 98; ג' 72, 91, 164; ד' 196, 197, 209, 214—216, **218—227**, 228, 231, 235, 239—241, 246; ה' 4, 13, 33, 56, 93, 118, 134, 138, 139, 150, 174, 188—189, 210, 212, 227, 232; ו' 3, 130, 150, 153, 154, 160, 162, 166.
צדק—עי' מאורות.
צדקה — ב' 36—38, 48, 73, 77, 124; ג' 156; ד' 184, 198, 242; ה' 71, 108, **109 - 124**, 126, 185, 214, 224, 227, 230; ו' 5, 130, 134—137, 163, 172.
צדקיהו המלך — א' 120; ב' 114; ו' 149.
ציצלות—ג' 62.
צוק—א' 160.
ציר—ב' 22; ה' 41; ו' 21.
צידון—ג' 29; ו' 19.
צידן—ה' 68.
ציון—עי' ירושלים.
ציצית—ג' 130, 137; ד' 211, 237; ה' 72, 138; ו' 135.
צלם – עי' עבודה זרה.
צלף—עי' עשבים ואילנות.
צלפחד—ה' 158.
צמצאי המלכה—ג' 36.
צמר נפן—עי' עשבים ואילנות.
צניעות—ה' 64, 186; ו' 144.
צער בעלי חיים—א' 54, 99; ב' 68; ה' 104, **108—109**.
צער גדול בנים—עי' בנים.
צפורה—ה' 196.
צפורים—א' 175; ב' 60, 83; ג' 42, 63, 80, 94, 132; ד' 192; ה' 164, 168; ו' 37, 163.
צפניה—ג' 151.
צפנת בת פניאל—א' 178.
צפצפה של ים—עי' עשבים ואילנות.
צפרדע, צרעה—עי' שרצים ורמשים.
צרעה (הר)—ב' 118; ו' 148.
צרת עין—א' 31; ה' 132.
צרת רבים—ה' **225**—226, 230, 233; ו' 10.

ק.

קבוץ גליות—ג' 36, **56 - 57**.
קבורת מתים — א' 81; ב' 45; ה' 110, **136—139**; ו' 153, 165.
קבלת יסורים—ב' 37, 42, 61, 64, 67—68, 79—80; ג' 41; ה' **179—184**.
קברו של משה—א' 93.
קדוש החדש—ב' 19; ג' **160 - 162**.
קדוש השם — א' 27, 130, 177; ב' **44**—51, 96.
קדחת—ו' 63.
קדש-הקדשים—א' 161; ב' 105; ד' 200.
קהלת—עי' שלמה.
קהלת (ספר)—ג' 122; ה' 6.

קונטריקון—א' 12.
קוף—עי' בהמות וחיות.
קורא—עי' עופות.
קורדינאי—ה' 38.
קושטא—ה' 160.
קטב מרירי—ג' 55.
קטורת—א' 148, 153, 160; ד' 205.
ר' קטינא—ה' 72; 178; ו' 14.
קטינא חרוך שוקים—עי' ר' זירא.
קטיעא בר שלום—ג' 22.
קטנית—עי' תבואה.
קיטור—א' 108.
קין והבל—א' **18—19** ; ג' 5; ה' 133; ו' 160.
קיסר—א' 9, 16, 169, 173—175, 177; ב' 30—37, 43, 46, 47, 49, 50, 55, 60, 62, 129; ג' 22, 23, 65, 130, 158, 176—178, 181, 200; ו' 50.
קיסרי, קיסרין — ב' 30 , 74 ; ג' 14, 36, 80, 94; ה' 192; ו' 46.
קישון—א' 64.
קליאופטרא המלכה—ג' 66.
קמחות—א' 162.
קמיע—ה' 201; ו' 59.
קמצא—א' 168.
קנאה ותחרות — א' 90 ; ג' 42, 44, 147, 169; ה' **185**; ו' 159, 166.
קנה, קנמון—עי' עשבים ואילנות.
קפוטקיא—ג' 140.
קפוץ—עי' בהמות וחיות.
קפרים—א' 174.
קץ הימים (משיח) — א' 47 ; ב' 12 ; ג' **52 54**.
קציא—ב' 106.
קצצה—ה' 52.
קרבנות — א' **152—153**, 169; ב' 8, **122**; ג' 68, 91 , 118 , 134, 138 ; ד' 183, 196, 227, 237; ה' 110, 180; ו' 154.
קרבן־פסח—א' 154—155.
קרה — א' **78 79**; ה' 146; ו' 42, 147, 160.
קרטגני—ב' 106.
קריאת־שמע — א' 115, 138; ד' 208, 233; ה' 24, 72, 160; ו' 137, 159.
קריעת ים־סוף—א' 63—64; ה' 30.
קרנא—ה' 209; ו' 58.
קשת—ו' 9, **14**, 161.
קשואים—עי' פירות.

ר.

ראובן—א' 44 ; ג' 136.
ר' ראובן—ו' 160.
ראובן (בן) אצטרובילי — ב' 61 ; ה' 50, 149.
ראם—עי' בהמות וחיות.
ראש הגולה—ב' 68, 70, 91, 128.
ראש השנה—ג' 157, **164**; ו' 16, 172.
ראש־חדש—ג' 160—162; ו' 56.
ראש־ישיבה—ב' 20, 84, 129; ו' 53.
ראשונים ואחרונים—ב' **95—96** ; ו' 152—153.
רב—עי' אבא אריכא.
רב (בית)—ה' 7.
רב הונא בנו של רב נתן—ה' 19.
רב ותלמיד — ב' 62, 88 ; ג' 44, 83, 98, 100—105, 108, 109; ד' 223; ה' 71, 132, 149, 211; ו' 130, 155, 174.
רבא — א' 134 ; ב' 6, 60, 95 , 98, 99, 117 , 122 , 131 ; ג' 6, 54, 68, 70, 76, 79, 85 , 86, 93, 96, 104—106, 110, 111, 115, 119, 120, 128, 151, 154, 155 , 163 , 169 ; ד' 193, 197, 199, 202, 205—207, 209, 218, 219, 221; ה' 16, 34, 38, 41, 48, 51, 55, 56, 71, 72, 76, 87, 91, 92, 100, 101, 106, 121, 123, 126, 135, 136, 149, 158, 160, 169, 172, 176, 178, 179,

184, 209, 222, 232, 234; ו' 14—16,
31, 49, 51—53, 56, 62, 67, 137, 140,
141, 152, 157, 166, 170, 171.
רבא בן רב יוסף—ב' 93; ה' 107.
רבא בר זמינא—ב' 95.
רבא בר עולא—ה' 47.
רבא זעירא—ה' 183.
רבא מברניש—ה' 220.
רבה (בר נחמני) — א' 78, 152; ב' **92**,
94, 97; ג' 41, 55, 78, 87, 98, 100,
155, 169; ד' 180, 197, 219; ה' 24,
34, 72, 120, 156, 157, 231; ו' 16,
49, 165.
רבה בר אבהו—ה' 123, 218; ו' 161—162.
רבה בר בר חנה—א' 153; ב' 70, 88; ג' 41,
101, 133; ד' 220; ה' 104, 213—
214, 233; ו' 40—42.
רבה בר כרי — ד' 230; ה' 24, 87, 91,
126, 141; ו' 137.
רבה בר רב אדא—ה' 51.
רבה בר רב הונא — ב' 99; ג' 19, 128;
ה' 28, 73, 157, 166, 174, 203,
212.
רבה בר רב שילא—ב' 55.
רבי—עי' ר' יהודה הנשיא.
רבין—ג' 35; ה' 25; ו' 171.
רבינא—ב' 99; ו' 168.
רבית—ג' 81; ה' 28, 45—**46**, 125, 208;
ו' 5, 158, 169.
רביתא (נהר)—ב' 32.
רבנות—עי' פרנס.
רבקה—א' **37**, **41**; ב' 111; ו' 132.
רבשקה—א' 115—116.
רגלים—א' 165—166; ב' 49, 92; ג' 145,
161, **166—168**.
רהב—עי' שר של ים.
רוננז (נהר)—ו' 41.
רוח — ג' 15, 61, 63; ד' 178, 181, 186;
ה' 23, 55, 229; ו' 3, 4, 7—8, 11,
12, **15—17**, 44, 68, 142, 159.
רוח—עי' נשמה.
רוח הקדש — א' 92, 96, 115, 176, 177;
ב' 11, 22, 43, 61; ג' 24, 88, 148,
150—152; ד' 237; ה' 148, 186; ו'
13, 148, 174.
רוחות—עי' שדים.
רומי, רומיים — א' 105, 152, 171, 173,
174, 183; ב' 31, 33, 35, 46, 48, 50,
60, 74—76, 108, 114; ג' 8, 18, 23,
25, 26, 41, 43, 48, 146, 149; ד'
184, 188, 211, 231, 241; ה' 43,
78, 103, 199; ו' 7, 18, 20, 25, 37,
50, 52, 132, 141, 153.
רופא ורפואת הגוף—ב' 69; ה' **22—23**.
רופוס—ב' 43; ג' 37.
רופינא—ב' 43.
רות—ה' 142.
רחבעם—ה' 154, 190.
רב רחומי—ה' 56.
רחיצה וסיכה—ה' 20—27.
רחל—א' 41, 125; ג' 58; ה' 85; ו' 144.
רחל (בת בנו של שותלח)—א' 57.
רחל (בתו של כלבא שבוע)—ב' 39.
רחל, רחלה—עי' בהמות וחיות.
רחם—עי' עופות.
רחמנות—ג' 13, 44, 149, 179; ה' **108—
109**, 206, 230; ו' 5, 137.
ריש-גלותא—ה' 149; ו' 15.
ריש-דוכנא—ג' 85.
ריש-לקיש—עי' שמעון בן לקיש.
רכילות—עי' לשון הרע.
רמי בר אבא—ו' 39.
רמי בר חמא—ג' 79, 99; ו' 174.
רמי בר יחזקאל—ג' 33.
רמי בר רב חיא—ה' 233.
רמשים—עי' שרצים ורמשים.
רעב—עי' צרת רבים.
רעמים—עי' ברקים ורעמים.
רעש וזועה—ג' 43, 44; ו' 11, **14**.
רפאל המלאך—א' 29, 40; ד' 185, **211**.

רפואות—ב' 86; ו' 62-70, 149 168.
רקיע—עי' שמים.
רקת— עי' טבריה.
רשון—עי' שרצים ורמשים.
רשות—עי' מלכות.
רשות היחיד ורשות הרבים—ה' 207—208, 221, 222; ו' 54, 71.
רתם—עי' עשבים ואילנות.

ש.

שאול המלך—א' 97—99, 135; ג' 5; ה' 85, 108, 118, 133, 155, 201, 233; ו' 132.
שבא—א' 108.
שבועות--עי' נדרים ושבועות.
שבור המלך (שבור מלכא) — ב' 68; ג' 56; ה' 70, 126, 137; ו' 28, 50.
שבטים—עי' עשרת השבטים.
שביעית—ב' 82, 104, 129; ג' 43, 131.
שבנא איש ירושלים—ה' 136.
שבע בן בכרי—ו' 171.
שבעות—עי' עצרת.
שבת--א' 15, 52; ב' 8, 16, 29, 33, 54, 59, 61; ג' 7, 20, 29, 41, 43, 138—140, 153-160; ד' 245; ה' 30, 34, 108, 134-136, 150, 167, 169, 200, 214, 219; ו' 48, 50, 62, 67, 132, 150, 158—159.
ר' שבתאי—ה' 205.
שבתאי בן מרינוס—ה' 108.
שבתאי—עי' מאורות.
שדים--א' 103, 108—110; ו' 5, 25, 53-55, 58-60, 62, 64, 68, 133, 134, 143.
שה—עי' בהמות וחיות.
שובך—ה' 235.
שוגג ומזיד—ד' 238.
שוחד—ה' 209-211; ו' 136, 158.
שום—עי' עשבים ואילנות.
שומרונים—עי' כותים.
שונאי ישראל — ג' 15—16, 22; ועי' אדרינוס, המן.
שונמית—ב' 35.
שועל—עי' בהמות וחיות.
שופר—ג' 137, 164.
שור—עי' בהמות וחיות.
שור הבר—ג' 64; ו' 40.
שושנה—עי' עשבים ואילנות.
שותלח—א' 57.
שחוק וקלות ראש — ג' 148; ד' 187; ה' 178-179, 186; ו' 148, 156, 165.
שחלים—עי' פירות.
שחקים—עי' שמים.
שטות—א' 99—100.
שטים—ו' 19.
שטן — א' 23, 33, 34, 36, 71, 73, 137, 161; ב' 57, 106; ג' 59, 134, 164, 165; ד' 207, 210—212, 220; ה' 28, 183; ו' 33, 73, 133, 137, 168.
שיהות עוברי דרכים—ו' 40-43.
שיחין—ג' 34.
שיחת חולין—ג' 32, 108.
ר' שילא—א' 4.
ר' שילא (דבי)—ד' 217.
ר' שילא איש כפר תמרתא—ה' 153.
שילא בר אבינא—ב' 130.
שילה—ה' 130.
שיר השירים—ג' 70, 148, 151; ה' 6; ו' 173.
שירה — ג' 27, 148, 152, 164; ד' 186, 225; ה' 6, 17, 176—177; ו' 148, 173.
רב שישא בנו של רב אידא—ג' 112.
שישק מלך מצרים—ב' 114.
שכחה—ו' 61; ועי' מתנות עניים.
שכינה—א' 121, 80; ג' 13, 18, 20, 32, 45, 48, 52, 70, 83, 90, 104, 105, 115, 148; ד' 175-177, 184—186, 196, 202, 221, 240, 243; ה' 47, 64

69, 78, 90, 109, 129, 130, 135, 136,
148, 151—153, 158, 166, 170, 173,
175, 178, 183, 186, 187, 203, 204,
223; ו' 15, 136, 149.
שכם—ב' 121.
שכן—ה' 87—88.
שכנציב—ה' 141.
שכר, שכרות—עי' יין.
שכר ועונש—א' 74, 172; ב' 16, 18, 28,
38, 45—49; ג' 20, 42, 52; ד' 227,
233—242, 260—261; ו' 160.
שלוח — א' 163; ב' 51; ג' 36; ה' 227;
ו' 154.
שלום ומחלוקת—א' 162, 169; ב' 12, 28,
51, 57, 59, 67, 78, 84, 93, 130; ג'
56, 67, 107, 134; ד' 205, 224; ה'
34, 57, 83, 87, 112, 123, **144—147**,
175, 186, 203, 213, 214; ו' 5, 15,
134—136, 157, 158.
שליח־צבור—ד' 201, 203.
שלמה—א' 3, 4, **103—113**, 135; ב' 120;
ג' 9, 18, 47, 105, 134—135, 151;
ד' 208, 227, 241; ה' 9, 47, 50,
104, 164, 195, 219—220; ו' 32, 155.
שלמונין—ב' 123, 124.
שם—א' 22; ג' 24, 125; ו' 154.
שם המפורש — א' 20, 91, 160; ב' 45;
ד' 185.
שם טוב ושם רע—ה' 82, 83; 132, 135.
שמאי—ב' **9—10**, 12; ג' 71, 154; ה' 89,
129, 146.
שמד—עי' גזרה.
שמדון—א' 23; ו' 143.
שמואל (הנביא)—א' 97, 98, 135; ב' 98,
119; ה' 189, 230.
שמואל (ירחינאי)—א' 49, 98; ב' **85—86**,
87, 88, 96, 114; ג' 43, 52, 56, 57,
69, 86, 92, 98, 150; ד' 183, 186,
201; ה' 11, 21, 23, 24, 27, 29, 42,
48, 65, 71, 75, 93, 100, 113, 124,
125, 135, 136, 139, 170, 188, 197,
202, 208, 211, 227; ו' 9, 11, 16,
19, 30, 35, 45, 50, 67, 68, 140,
141, 149, 155, 171, 173, 174.
ר' שמואל—א' 47, 99, 143, 149; ו' 137.
ר' שמואל בן יוסי—א' 5.
רב שמואל בר יהודה—ה' 126, 142.
רב שמואל בר יצחק—א' 180; ב' 99; ג'
45, 114; ד' 202; ה' 54, 98.
שמואל בר נחום—א' 72.
ר' שמואל בר נחמן (נחמני) — א' 9, 10,
45, 74, 180; ב' 65, 88, 95; ג' 14,
36, 38, 58, 101, 121; ד' 214; ה'
59, 71, 101, 124, 155, 156, 158,
179, 183, 200, 234; ו' 140, 148,
167.
ר' שמואל בר סוסרטי—ה' 103
רב שמואל בר שילת—ג' 85.
שמואל הקטן—ג' 162; ה' 229.
ר' שמואל קפוטקאה—א' 12.
שמוש תלמידי־חכמים—ב' 8; ג' 102, 113;
ה' 137.
שמחה (שע"פ)—ד' 193.
שמחה ועצבות — א' 164; ב' 53; ג' 36,
148, 182, 198; ה' **175—177**; ו' 173.
שמחזאי ועזאל—א' 20—21.
שמחת בית־השאבה—א' 164—165.
שמים — א' 8—9; ב' 105; ג' 8, 128,
165, 178, 181, 183, 232; ה' 5, 230;
ו' 4—6, 9, 42, 134, 152.
שמיר—א' 105—106, 110—111.
שמירת הגוף—ה' 23—29.
ר' שמלאי — א' 16; ג' 8, 57, 137, 156;
ה' 4, 126, 205, 208; ו' 45, 157.
שמן—ג' 10, 43, 71, 139, 140, 145; ה'
41—42, 101, 223; ו' 41, 42, 52, 61,
67, 72, 156, 169.
שמעון—א' 44, 45; ה' 235.
ר' שמעון — א' 25, 84, 87, 93; ב' 15,
42, 49, 94; ג' 4, 30, 70, 71; ד' 225;

ה' 37, 46, 47, 57, 74, 82, 122,
184; ו' 56.
שמעון אפרתי — ב' 76.
ר' שמעון בן אבישלום — 119.
ר' שמעון בן אלעזר — ב' 40; ג' 12, 23,
132, 136, 139; ד' 191, 194, 209,
213; ה' 6, 10, 34, 35, 39, 45, 56,
86, 90, 142, 168, 190; ו' 12, 72,
66, 167.
שמעון בן אנטיפטרס — ה' 131.
ר' שמעון בן גמליאל — א' 64, 176; ב' 24,
46–47, 52, 55, 63, 67, 128; ג' 24,
41, 121, 125, 163, 165; ה' 10, 12,
26, 75, 91, 130, 134, 137, 144, 145,
158, 164, 203, 218; ו' 22, 32, 35,
154, 155, 157, 169.
ר' שמעון בן זומא — ב' 42, 98, 112; ג'
141; ה' 32, 82, 131, 187; ו' 136.
ר' שמעון בן חלפתא — א' 66, 103; ג' 34,
56, 127; ה' 7, 144, 152, 205; ו' 17,
26, 32, 39, 163–164.
שמעון בן טרפון — ה' 23.
ר' שמעון בן יהוצדק — א' 9; ב' 82; ג'
21, 115; ה' 195; ו' 171.
ר' שמעון בן יהושע — ה' 38.
ר' שמעון בן יוחאי (יוחי) — א' 13, 17, 36;
65, 132; ב' **60**–**65**, 120; ג' 4, 30,
32, 48, 53, 77, 79, 94, 111, 132,
153, 154; ד' 179, 193, 194, 201,
209, 220, 222, 230, 235; ה' 27, 34,
38, 45, 48, 58, 69, 74, 77, 89, 101,
137, 171, 172, 177, 181, 190, 231;
ו' 8, 9, 32, 50, 155, 161, 162.
ר' שמעון בן יוסי בן לקוניא — ב' 65, 72.
ר' שמעון בן לוי — ג' 121; ד' 229.
ר' שמעון בן לקיש — א' 21, 29, 68, 71;
ב' 77, 78, **79**–**84**, 95, 114, 127;
ג' 4, 11–14, 17, 34, 52, 62, 63, 71,
77, 92, 94, 97, 105, 109–111, 116,
120, 160; ד' 175, 183, 202, 207,
208, 214, 217, 223, 224, 230, 232,
238, 246; ה' 29, 41, 49, 52, 65, 84,
108, 119, 120, 127, 142, 149, 151—
156, 166, 177, 178, 180, 191, 192,
197, 199, 206, 207, 211, 212, 221,
223, 231; ו' 3, 4, 12, 24, 58, 160—
161, 168, 169.
ר' שמעון בן מנסיא — א' 17, 67; ג' 160;
ה' 67, 135, 213.
ר' שמעון בן נתנאל — ב' 14.
ר' שמעון בן עזאי — א' 10, 116; ב' 41,
42, 94, 98, 122; ג' 76, 78, 131,
141, 146, 147; ד' 235; ה' 19, 23,
69, 73, 82, 83, 85, 170.
ר' שמעון בן עקיבא — ב' 42.
ר' שמעון בן פזי — ג' 61, 126; ה' 151,
178.
ר' שמעון בן רבי — ב' 59, 69, 74, 76—
78, 84; ג' 92; ה' 70, 105, 156—
157.
ר' שמעון בן שטח — א' 150; ב' **3**—**5**,
124; ג' 33; ד' 233; ה' 103, 217,
218, 233.
ר' שמעון בן תחליפא — ג' 34.
ר' שמעון בר אבא (בא) — א' 33; ג' 38;
ו' 153.
ר' שמעון בר אמי — ה' 70.
שמעון בר וא — ו' 151.
ר' שמעון בר קפרא — א' 39; ב' 76, **78**—
79, 84; ג' 113, 125, 131; ד' 193,
223; ה' 70, 144, 163, 164, 168,
173; ו' 10, 52.
ר' שמעון הסגן — א' 143.
שמעון העמסוני — ג' 103.
שמעון הצדיק — א' **145**–**146**; ב' 123;
ג' 48; ד' 233; ו' 12.
ר' שמעון השלוני — א' 130.
שמעון התימני — ה' 226.
ר' שמעון חסידא (החסיד) — ג' 14, 83;
ו' 29.

שמעי (אחי דוד) — ה' 49.
שמעי (בן שמעון הצדיק) — א' 146.
שמעיה — א' 162; ב' 8; ה' 37, 196, 203.
שמש — עי' מאורות.
שמשון — א' 96; ב' 118—119; ג' 151; ד' 238; ו' 148.
שנאה — עי' אהבה ושנאה.
ש"ם — עי' תלמוד.
שמועה — ו' 144.
שעבוד מצרים — א' 49—51; ב' 104—114.
שעבוד מלכיות — א' 55; ב' 95; ג' 57, 157.
שעטנז — ג' 134.
שעורים — עי' תבואה.
שעיר המשתלח — א' 159—161, 134.
שפחה — עי' פועלים ועבדים.
שפחתו של רבי — ב' 72, 76, 88; ה' 75; ו' 139—140.
שפטיה בן אביטל — ה' 49.
שפיכות-דמים — א' 173; ב' 113; ג' 132, 134; ד' 217, 226; ה' 40, 95, 108, 132—134, 136, 153, 216, 218; ו' 48—49, **171 - 172**.
שפרעם — ב' 49.
שקמה — עי' עשבים ואילנות.
שקר — עי' אמת ושקר.
שקראי, שקרוראי — א' 30.
שר הברד — עי' יורקמי.
שר העולם — ב' 121.
שר הפנים — א' 89; ג' 49.
שר של אש — עי' גבריאל.
שר של גיהנם — ה' 153.
שר של ים — א' 64, 111; ו' 17, 175.
שר של מזונות — עי' נקיד.
שר של מצרים — עי' עוזא.
שר של עניות — עי' נבל.
שרה — א' 29, 32, 33, 36.
שרון — ו' 33.
שרף — עי' שרצים ורמשים.
שרצים ורמשים — א' 11, 22, 166, 172; ב' 17, 49; ג' 65, 69, 80, 96; ד' 182, 183, 191, 197, 207, 210; ה' 8, 64, 88, 156, 200, 205, 226, 227, 233; ו' 24—26, **28—33**, 34, 35, 39—41, 44, 56, 58, 61, 63, 65—67, 69—71, 130, 132, 137.
שרקרק — עי' עופות.
שררה — עי' פרנס.
ששון (שע"פ) — ד' 193.
רב ששת — ב' 90—91, 95, 99, 111; ד' 226; ה' 32, 35, 37, 65, 132, 138, 175, 200, 217, 222; ו' 165, 173—175.
שתיה — עי' אבן שתיה.
שתיקה — ה' 164—166.

ת.

תאוה — ה' 185.
תאנה — עי' עשבים ואילנות ועי' פירות.
תאשור — עי' עשבים ואילנות.
תבואה — א' 29; ג' 7, 129; ה' 163, 233; ו' 16, 22, 24, 65, 66, 71, 131, 169.
תבל — א' 103.
תבור — ו' 41.
תדמור — א' 110.
תהלים — ג' 92; ה' 157, 164.
תוכחה — ג' 15; ה' **149—151**.
תוספתא — ג' 80, 110.
תורה — א' 8, 23, 37, **67—72**, 131, 150; ב' 3, 10, 27, 47, 48, 53, 54, 69, 80, 81, 84, 92, 93, 96; ג' 4, 8, 61, **67—143**, 148; ד' 209, 227; ה' 33, 38, 39, 56, 69, 82, 83, 86, 126, 138, 139, 164, 177, 181, 182, 186, 188, 194, 201, 231, 232; ו' 5, 34, 130, 132—136, 138, 147, **154—156**, 159, 161, 163, 166, 167, 173.
תורה לשמה — ג' 81—82; ד' 205.

תורה שבכתב ותורה שבעל-פה — ב' 9; ג' 115—120.
תות—עי' עשבים ואילנות.
תחית המתים — ג' 23, **65—66**, 148 ; ד' 233, 236; ה' 186, 232; ו' 132, 154, 166.
רב תחליפא—ב' 90.
רב תחליפא אחיו של רבינאי הוזאה — ג' 157.
רב תחליפא בר אבדימי—ה' 124.
רב תחליפא בר מערבא—ג' 145.
תחרית—עי' קנאה.
תחש—ו' 38.
תיאטר (בית תיאטר)—ג' 42—43, 157; ה' 178, 185, 241.
תינוקות של בית רבן—א' 138, 178; ב' 7; ג' **89—91**; ד' 189, 241.
תיש—עי' בהמות וחיות.
תלמוד—ב' 96, 97, 130; ג' 9, 70, 81, 87, 91, 95, **98—100**, 110, 116, 119, 128; ה' 6; ו' 162.
תלמוד-תורה—ב' 8, 9, 12, 24—26, 30, 39, 44, 70, 77, 80, 90; ג' 21, 41, 55, **67—75**, 153, 157; ד' 202, 204, 208; ה' 4, 34, 37, 48, 72, 181; ו' 61, 131, 134, 135, 160, 161, 165, 168.
תלמי המלך—ג' 21, 125.
תלמיד—עי' רב ותלמיד.
תלמיד חכם ועם הארץ — ב' 54, 61, 62, 73; ג' 6, 11, 25, 84, 90, 103, 106, **107—115**, 119, 125; ד' 216, 242; ה' 24, 85, 87, 90, 93, 107, 119, 172, 174, 177, 188, 194, 198, 206, 208, 211, 212, 224; ו' 15, 53, 59, 132, 135, 139, 156, 158, 170, 174.
תלתן—עי' עשבים ואילנות.
תמורה—ו' 5.
תמר—ה' 86.
תמר, תמרה—עי' עשבים ואילנות.
תנור של עכנאי—ב' 27—28.
ר' תנחום—א' 60, 64; ג' 96, 130; ה' 4, 179.
ר' תנחום איש נוי—ה, 134.
ר' תנחום בר אבא—א' 97.
ר' תנחום בר הוא—ה' 122.
ר' תנחום בר חנילאי—ה' 81, 178.
ר' תנחום בר מריון—ו' 37.
ר' תנחומא—א' 15, 42 ; ג' 164; ד' 221; ה' 15, 82, 229—230, 232; ו' 32.
תענית — ב' 50, 51, 70, 76, 79, 90, 93, 128, 130; ג' 14, 84, 111, 123, 165; ד' 190; ה' 11, 12, 23, 211, **226—227**, **229—231**, 234; ו' 22, 50, 68, 134, 139, 158, 168, 174.
תרעובת—ו' 130—141.
תפוח—עי' עשבים ואילנות.
תפלות וברכות—א' 175; ב' 16—18, 20, 41, 69, 74, 97; ג' 16—17, 44, 68, 118, 133, 138; ד' 176, **195—205**, 247; ה, 24, 28, 111, 141, 181, 227, 229; ו' 7, 30, 51, 72, 130, 133—135, 153, **159**.
תפלין—ג' 125, 130, 133; ד' 226; ה' 53, 72, 138, 148, 173.
תקנת בית דין—א' 161; ד' 71, 75, 121.
תרגום—ג' 116, **124—126**; ו' 156.
תרדין—עי' עשבים ואילנות.
תרומה—עי' מתנות כהונה.
תרח—א' 26—27; ב' 113; ד' 225.
תרנגל, תרנגלת—עי' עופות.
תרנגל הבר—א' 111.
תשובה—א' 19, 21, 114, 117, 125, 164; ב' 29, 54, 55; ג' 12, 24, 47, **51**, 52, 111, 165; ד' 195, 208, 220, **272—233**, 244; ה' 100, 181, 188; ו' 130, **134**, 164, 170.
תרפים—עי' עבודה זרה.
תרשיש—א' 114.
תשמיש—ו' 24, 66, 132, 135.
תשעה באב—א' **119**, 174, 181; ג' 54; ו' 55.